

ББК І 90 **Засновник:** Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Двадцять сьомий том “Наукових записок” Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України містить статті, розвідки, публікації документів, підготовлені молодими вченими та аспірантами.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я
П. С. Сохань (головний редактор),
Г. В. Боряк, В. А. Брехуненко,
Д. В. Бурім (відповідальний секретар),
І. Б. Гирич, М. М. Капраль,
О. О. Маврін (заступник головного редактора),
Н. І. Миронець, В. І. Мільчев, Ю. А. Мицик,
В. І. Наулко, О. В. Павлюченко, В. М. Піскун,
В. І. Ульяновський

Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України
(Протокол № 2 від 16 квітня 2013 р.)

© Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2013
© Автори статей, 2013

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Збірник праць молодих вчених
та аспірантів

Том 27

Київ 2013

Зміст

Вячеслав Корнієнко (<i>Київ, Україна</i>). Питання про долю епіграфічних пам'яток Херсонесу на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей у 1898 р. у світлі листа К. Косцюшко-Валожинича до Е. Штерна	7
Тетяна Лисенко (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Гідроархеологія Дніпра в районі острова Хортиця	16
Ярослав Стасів (<i>Львів, Україна</i>). Протиалкогольні акти міста Львова XIV–XVII століть	27
о. Юрій Мищик (<i>Київ, Україна</i>). Джерела з історії українського козацтва (неписьмові)	33
Олександр Кривоший (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Висвітлення історії воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України у працях Наталії Мірзи-Авакянц	44
Олег Мальченко (<i>Київ, Україна</i>). До питання про морфологію глухівської артилерії	62
Сергій Дідик (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Новослобідське козацтво у розвідувальних планах командування фортеці Св. Єлизавети (до історії військової служби Новослобідського козацького полку (1753–1764 рр.)).....	87
Геннадій Шпитальов (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Урядові заходи щодо реформування військової служби однодворців і скасування української ландміліції (1740–1789)	96
Валентин Старостін (<i>Дніпропетровськ, Україна</i>). Соціальна структура слободи Самарчук (Новоселиця) у 1740–1770-х роках	115
Ігор Сердюк (<i>Полтава, Україна</i>). До питання про ігрові практики дітей у містах Гетьманщини	124
Георгій Потульницький (<i>Київ, Україна</i>). Теоретико-методологічні аспекти проблеми легітимації ідеї козацької державності в менталітеті Французького королівства XVIII століття	132
Ігор Корнацький (<i>Артемівськ, Україна</i>). Бахмут і Запорожжя у XVIII столітті	142
Анна Олененко (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Азовська губернська канцелярія у системі судочинства Російської імперії (1775–1783)	151
Юрій Земський (<i>Біла Церква, Україна</i>). Формування зернового ринку Півдня України в контексті європейської економічної кон'юнктури та внутрішніх проблем Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	164
Юлія Любинська (<i>Київ, Україна</i>). Історія донського козацтва в наукових розробках офіцерів-декабристів В. Сухорукова та О. Корниловича	173

Алла Крилова (<i>Мелітополь, Україна</i>). “Полюбовні сказки” як джерело дослідження землеволодіння в Таврійській губернії	184
о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко (<i>Київ, Україна</i>). Уривок з опису Ніжинського полку у головному творі О. Лазаревського	196
Олександр Музичко (<i>Одеса, Україна</i>). Директор Олександрівського комерційного училища Дмитро Дмитрович Сигаревич (1868–1914): сучасник та знайомий Якова Новицького	225
Інна Шугальова (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Вплив соціокультурних факторів на становлення світоглядних орієнтирів духовенства України на зламі XIX–XX ст.	237
Олег Березовський (<i>Київ, Україна</i>). Революційна українська партія у працях та спогадах діячів українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.	247
Катерина Петрова (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Висвітлення проблем пияцтва та алкоголізму на початку XX століття на сторінках газети “Аккерманское слово”	267
Володимир Шевченко (<i>Київ, Україна</i>). Олександрівське училище-хутір глухонімих	277
Юлія Горбач (<i>Київ, Україна</i>). Рубрика “за кордоном” на сторінках газети “Тромадська думка” (1905–1906)	286
Андрій Магурчак (<i>Київ, Україна</i>). Андрій Жук і партійна нарада УСДРП 16–18 липня 1909 р.: спроби реформ	295
Інна Старовойтенко (<i>Київ, Україна</i>). Політичні погляди Віктора Андрієвського на українські перспективи (на матеріалах листів до Євгена Чикаленка)	305
Михайло Ковальчук (<i>Київ, Україна</i>). Боротьба за владу й політична конфронтація в Полтаві наприкінці грудня 1917 р. – на початку січня 1918 р.	343
Юрій Нетреба (<i>Київ, Україна</i>). Автобіографія червоного командира Гаврила Адріановича Сіверса.	355
Володимир Чоп (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Маріупольський десант: історія однієї революційної авантюри 1918 року	362
Андрій Венков (<i>Ростов-на-Дону, Росія</i>). Військова допомога Української Держави у 1918 році Всевеликому Війську Донському Дмитро Бурім (<i>Київ, Україна</i>). Епістолярні джерела до історії міжвоєнної української еміграції у Німеччині: листування Дмитра Дорошенка з Андрієм Жуком (1926–1930)	376
Валерій Старков (<i>Київ, Україна</i>). Відображення традиційної ігрової культури населення Степової України у 20-х – 30-х роках XX сторіччя в усних джерелах	382
Наталія Литвин (<i>Київ, Україна</i>). Переслідування більшовицькою владою М. С. Грушевського протягом 1924–1934 рр.	449
	459

Ірина Сахно (<i>Київ, Україна</i>). Оpubліковане листування Володимира Винниченка	471
Геннадій Казаков (<i>Бердянськ, Україна</i>). Організація дитячого дозвілля на території Північного Приазов'я в 1941–1943 рр. (на матеріалах усної історії)	481
Володимир Поляков (<i>Сімферополь, Україна</i>). Партизанські загони Керченського півострова – міфи та реальність	487
Андрій Клос (<i>Нікополь, Україна</i>). Закріплення примусово евакуйованих у 1944–1946 рр. польських громадян у місцях поселення в УРСР	496
Оксана Баклажко (<i>Чернігів, Україна</i>). Післявоєнний побут мешканців Чернігова в усних свідченнях городян (1943–1953 рр.)	508
Володимир Ковальчук (<i>Київ, Україна</i>). Висвітлення міжнародних подій та антирадянських заходів у післявоєнному листуванні членів ОУН(б) і УПА	520
Ірина Савченко (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Жіноча міська повсякденність південно-східної України 50-х–60-х років ХХ ст.: репрезентація усноісторичних джерел	534
Олександр Омельковець (<i>Київ, Україна</i>). Організаційні розбіжності та розрив між “Смолоскипом” та ОУН (м) у 1970-х роках	541
Михайло Слободянюк (<i>Львів, Україна</i>). Символи Бережан у військовій символіці	556
Микола Кравченко (<i>Харків, Україна</i>). Придністровська кампанія УНСО	562
Ольга Морозова (<i>Київ-Миколаїв, Україна</i>). Становлення і розвиток українознавчих наукових періодичних видань Польщі	575
Ганна Лесникова (<i>Одеса, Україна</i>). “Меланка” як вид святкового рядження болгар південної бесарабії: до постановки проблеми ...	583
Григорій Стариков (<i>Київ, Україна</i>). Сучасні закордонні українисти: Андреасу Каппелеру – 70	601
Елла Стюпченко (<i>Київ, Україна</i>). Історіографічні, біографо- бібліографічні дослідження історії та культури німців Півдня України (кінець ХVІІІ – початок ХХІ ст.)	622
Андрій Алексаша (<i>Ялта, Україна</i>). Революції – найбільші соціальні конфлікти в історії людства. Загальне і специфічне	632
Володимир Маслак (<i>Кременчук, Україна</i>). Едиція джерел з історії Гетьманщини в Росії (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)	644
Олеся Ісаюк (<i>Львів, Україна</i>). “Інтегральний націоналізм” в українській історії: історія не тільки чину, але й ідеї (рецензія на кн.: О. Зайцев. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті рр.). Історія інтелектуальної ідеї. – К., Критика, 2013. – 488 с.)	654

Вячеслав КОРНІЄНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.271(477.74)“1898” Косцюшко-Валюжинич

**Питання про долю епіграфічних
пам'яток Херсонесу на засіданні
Одеського товариства історії
та старожитностей у 1898 р.
у світлі листа К. Косцюшка-
Валюжинича до Е. Штерна**

У 1898 р. на 311-му засіданні Одеського товариства історії та старожитностей його віце-президент В. Юргевич виголосив промову, присвячену питанню повернення до музею товариства епіграфічних пам'яток, виявлених під час археологічних досліджень у Херсонесі, що проводились під керівництвом товариства [1].

Варто зазначити, що на той час Одеське товариство вже десять років не проводило розкопок, які у 1888 р. перейшли під керівництво Імператорської археологічної комісії [2]. Виявлені ж під час археологічних досліджень Одеського товариства предмети християнського періоду перебували у давньосховищі Херсонеського монастиря, адже товариство планувало створити на території городища “Християнський музей”. Рішення про його утворення було прийнято у 1878 р., як передбачалось, експозиція “будет вмещать в себя все то, что осталось Христианского, начиная с VII века, если не далее. Здесь же будут сохранятся Христианские монеты и другие вещи, в развалинах отысканные” [3]. Проте за відсутності реальних фінансових можливостей цей проект так і залишився добрим задумом, хоча інтерес до цього починання не вщухав. Принаймні у 1884 р. віце-президент Одеського товариства В. Юргевич в інструкції до ієромонаха о. Йоанна, призначеного спостерігати за розкопками, зазначав, що, згідно із попереднім задумом, усі предмети давнішого (античного) періоду мають надходити до музею товариства, “тогда как все принадлежащее византийскому периоду должно оставаться в монастыре для предполагаемого византийского музея” [4].

Втім, матеріального забезпечення для створення музею товариство відшукати так і не спромоглося, невдовзі припинилось і субсидювання розкопок, тож ідея “Християнського музею” поступово згасла, а про артефакти християнського часу на тривалий час забули. Згадали ж про них тільки через десять років, причому мова йшла суто про епіграфічні пам’ятки.

Віце-президент Одеського товариства висловив такі причини, які спонукали поставити питання про повернення пам’яток епіграфіки: 1) невіршеність питання облаштування музею християнських старожитностей та поступове “перетікання” кращих речей до Імператорського Ермітажу (Петербург) та Імператорського Історичного музею (Москва); 2) відсутність зацікавленості в Імператорській археологічній комісії, яка перебрала на себе дослідження у 1888 р., у предметах з попередніх розкопок та неможливість поєднати монастирське зібрання й зібрання археологічної комісії; 3) незначна кількість предметів з розкопок Херсонесу в зібранні Одеського музею, внаслідок чого поповнення колекції вважалось нагальною потребою [5].

Проте названі доповідачем причини були актуальними протягом усього періоду дослідження Херсонесу, однак товариство звернуло на них увагу тільки у 1898 р. Тож зі змісту самої доповіді складно з’ясувати причину такого сплеску зацікавленості християнськими старожитностями, що вже понад десятиліття зберігались у монастирському давньосховищі. Однак її висвітлює лист керівника розкопками від Імператорської археологічної комісії Карла (Миколи) Казимировича Косцюшка-Валюжинича (1847–1907) до директора Одеського музею історії та старожитностей Ернеста Робертовича Штерна (1859–1924) від 25 квітня 1898 р.

Ознайомлення з текстом цієї епістоли та порівняння її з виголошеною 29 квітня 1898 р. доповіддю В. Юргевича свідчить, що початок останньої практично збігається з листом К. Косцюшка-Валюжинича: “До моего сведения дошло, что знаменитая надпись Диофанта вытребована из музейчика при Херсонском монастыре для Императорского Эрмитажа. Усматривая в этом требовании первый шаг к упразднению довольно бесполезного и плохо охраняемого склада древностей при Херсонском монастыре, честь имею предложить Совету общества ходатайствовать о том, чтобы надпись Зинона с эрой Херсонитов, подаренная князем Воронцовым Одесскому обществу и пожертвованная последним для предполагаемого в свое время христианского музеума

в Херсонесе, равно как и другие предметы, найденные при раскопках, вєдєнных обществом на субсидии от Министерства Народного Просвещения и на собственные средства, были возвращены в музей Императорского Одесского Общества Истории и Древностей” [6]. Це текстологічне запозичення не залишає сумнівів, що саме цей лист спричинився до такого сплеску зацікавлення артефактами, які зберігались у Херсонеському монастирі. Тепер варто з’ясувати, чим були обумовлені обставини написання цієї епістоли.

Майже з самого початку розкопок Херсонесу під керівництвом Археологічної комісії вже у 1889 р. Н. Кондаков висловився за необхідність створення музею, в якому мали б перебувати предмети, виявлені як під час нових розкопок, так і під час попередніх [7]. Втім, до практичної реалізації цієї ідеї було ще далеко, тільки у 1892 р. Археологічна комісія спромоглася на створення “Складу місцевих старожитностей” на території городища, який спочатку розумівся виключно як тимчасове сховище для речей, що мали згодом поповнити фондосховища музеїв, насамперед Ермітажу у Петербурзі та Історичного музею у Москві [8]. Проте, перший крок для організації музею Імператорської Археологічної комісії було зроблено.

Така ситуація загострила і без того напружені стосунки між комісією та Херсонеським монастирем, адже останній вважав, що усі знахідки належать саме йому, тож і зберігатись мають у монастирському давньосховищі. Поглиблювало конфліктну ситуацію постійне й наполегливе прагнення К. Косцюшка-Валюжинича поставити під контроль монастирське зібрання старожитностей, аби потім взагалі ліквідувати його.

Саме в цьому контексті слід розглядати означений лист до Е. Штерна, адже “перетікання” найбільш знакових речей з монастирського сховища до інших музейних закладів невдовзі призвело б до ліквідації монастирського давньосховища, що вже не поповнювалось новими знахідками, які надходили до “Складу місцевих старожитностей”. Відтак К. Косцюшко-Валюжинич зміг залучити Одеське товариство історії та старожитностей у боротьбу за ліквідацію “безумовно шкідливого монастирського музейчика”. Для цього було навіть розроблено певну стратегію, що мала допомогти вилучити речі з монастирського давньосховища: спробувати за звітами встановити, які саме епіграфічні пам’ятки були виявлені в той час, коли Одеське товариство на свій кошт вело розкопки або отримувало субсидії для їх проведення не від Синоду, а

від Міністерства народної освіти. Ця стратегія, як свідчить доповідь В. Юргевича, була повністю прийнята товариством.

Утім, одразу варто зауважити, що ми абсолютно не прагнемо применшувати безперечно ключову роль К. Косцюшка-Валюжинича у роботі зі створення музею на теренах Херсонесу, що з часом перетворився на значний науковий осередок дослідження та популяризації стародавнього міста. Проте кроки на шляху до реалізації цього проекту були різними, адже дуже часто доводилося діяти за принципом “мета виправдовує засоби”. Тож не варто ідеалізувати образ К. Косцюшка-Валюжинича як музейника, що всіляко прагнув “не допускать отсылки находок в различные музеи”, адже “изучать херсонесские древности следует на месте” [9]. Принаймні текст листа, як побачимо нижче, доводить, що наприкінці ХІХ ст. він готовий був пожертвувати частиною речей, аби тільки ліквідувати конкурента (тобто, монастирське давньосховище), радо сприймаючи вилучення предметів до інших музейних установ. Відтак єпископ Миколаївський та Таврійський Миколай, який у відношенні до Синоду від 26 червня 1899 р. звинуватив К. Косцюшка-Валюжинича у тому, що археологічні знахідки ним “отправляются то в Эрмитаж, то в Москву, то в другие места”, певною мірою був правий, тож в цьому пункті ми не можемо погодитися з думкою А. Романчук, що владику спотворив факти [10]. Знову ж таки, не применшуючи важливої ролі К. Косцюшка-Валюжинича в дослідженні Херсонесу та організації на території городища музею, маємо визнати, що такий прикрий епізод в історії організації останнього мав місце, а тому ми не маємо права його ігнорувати.

Однак, як можемо скласти уявлення щодо подальшого розвитку подій, доповідь В. Юргевича не мала конкретних наслідків і Одеський музей старожитностей не отримав бажаного. Можливо, причиною тому стала смерть віце-президента товариства 23 листопада 1898 р., що поставило перед товариством більш нагальні проблеми.

Що ж до згаданих епіграфічних пам’яток, то плита з декретом на честь Діофанта таки була забрана до Імператорського Ермітажу у 1898 р., де вона зберігається до сьогодні. Означена ж плита з написом “Зинона с эрой Херсонитов, подаренная князем Воронцовым Одесскому обществу” залишилася у Херсонесі, що засвідчив К. Гриневич у своєму путівнику 1926 р. [11] та у присвяченій підведенню підсумків столітнього періоду дослідження міста монографії 1927 р. [12] Зберігається означена пам’ятка епіграфіки в експозиції Національного заповідника “Херсонес Таврійський”.

Зважаючи на те, що означений лист висвітлює один із цікавих епізодів діяльності К. Косцюшка-Валюжинича з дослідження Херсонесу та облаштування на його території музею, вважаємо за доцільне публікацію цієї епістоли, що зберігається у фонді Одеського товариства історії та старожитностей. Текст подається мовою оригіналу сучасним правописом.

К. Косцюшко-Валюжинич – Е. Штерну,
Херсонес – Одеса, 25 квітня 1898 р.

Херсонис, 25 апреля 1898 г.

Глубокоуважаемый профессор
Эрнест Робертович!¹

Херсонисским монастырем получено предложение выслать в импер[аторский] Эрмитаж псифизму в честь Диофанта², и это, полагаю, первый шаг к упразднению безусловно вредного и не прочно охраняемого монастырского музейчика. Известно ли Вам, что знаменитая надпись времен Зенона с эрой Херсониса³ была подарена князем Воронцовым⁴ Одесскому обществу истории и древностей и последним оставлена в Херсонисе для предположенного Н. Н. Мурзакевичем⁵ местного Христианского музея⁶? Собранные для этой цели от продажи сочинения З. А. Аркаса⁷ деньги⁸ вытребованы обществом обратно, о Христианском музее, конечно, теперь не может быть и речи и общество может взять в свой музей свою собственность. Проверьте эти сведения у профессора В. Н. Юргевича⁹ и в делах общества и попросите монастырь возвратить надпись. Думаю, что если можно было бы доказать по отчетам (если таковые велись при раскопках), какие именно эпиграфические памятники были найдены обществом в те годы, когда субсидия¹⁰ для Херсониса отпуска<лась>¹¹ из Мин[истерства] нар[одного] пр[освещения] (не Синодом) или когда общество само, без всякой субсидии вело раскопки, – то все эти ценные памятники можно было бы забрать в музей Общества! Археологическая комиссия заинтересована хранить в Херсонисе только то, что ею найдено с 1888 г., я всеми силами открешиваюсь от монастырского музейчика и мне кажется, что именно пришло теперь время Одесскому обществу действовать, особенно когда в главе музея стоит такой энергичный и высокопросвещенный человек, как Вы!

Был бы очень счастлив, если бы моя идея принесла желаемые результаты, и я, таким образом, мог бы принести пользу нашему уважаемому обществу.

Пользуюсь случаем засвидетельствовать Вам мое глубочайшее уважение и пожелать Вам всего хорошего, а себе – возможно скорого осуществления своего искреннейшего желания видеть Вас у себя в Херсонисе

[К.] Косцюшко-Валюжинич.

IP HBYB. – Ф. V. Од. зб. 2354. – Арк. 1–2, автограф.

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей
IosPE – В. Latischev. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae

Джерела та література

1. 311 заседание Императорского Одесского общества истории и древностей 29 апреля 1898 года // ЗООИД. – 1898. – Т. XXI. – С. 58–60.
2. Докладніше історію досліджень Херсонесу див.: Романчук А. И. Исследования Херсонеса-Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы: В 2-х т. / А. И. Романчук. – Т. 1: Античный полис. – Тюмень, 2008; Т. 2: Византийский город. – Тюмень, 2008.
3. Цит. за: Шаманаев А. В. К истории проекта создания “Христианского музея” в Херсонесе / А. В. Шаманаев // Херсонесский сборник: Сб. научн. трудов. – Вып. XV. – Севастополь, 2006. – С. 231.
4. Цит. за: Там же. – С. 234.
5. 311 заседание Императорского Одесского общества... – С. 59.
6. Там же. – С. 58–59.
7. Романчук А. И. Исследования Херсонеса-Херсона... – Т. 2. – С. 505.
8. Там же. – С. 506–507.
9. Там же. – С. 515, прим. 1; Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Харьков, 2000. – С. 32.
10. Романчук А. И. Исследования Херсонеса-Херсона... – Т. 2. – С. 514, 515, прим. 1.
11. Гриневич К. Э. Иллюстрированный путеводитель по Херсонесу Таврическому. История – Руины – Музей / К. Э. Гриневич. – Херсонес (Севастополь), 1926. – С. 146.
12. Гриневич К. Э. Сто лет Херсонесских раскопок (1827–1927) (Исторический очерк с экскурсионным планом) / К. Э. Гриневич. – Севастополь, 1927. – С. 21. прим. 1.

КОМЕНТАРІ

¹ Штерн, Ернст Робертович, фон (1859–1924) – історик, археолог, професор Новоросійського університету. У 1891–1911 рр. – директор Одеського музею історії та старожитностей.

² Епіграфічна пам'ятка була виявлена у 1878 р., у науковий обіг введена В. Юргевичем: Юргевич В. Псифизм древнего города Херсонеса о назначении почестей и наград Диофанту, полководцу Митридата-Евпатора, за покорение Крыма и освобождение херсонесцев от владычества скифов // ЗООИД. – 1881. – Т. XII. – С. 1–48. Увійшов до зведення В. Латишева під № 352: IosPE. – V. I. – P. 297–307. У 1898 р. пам'ятка була передана до Імператорського Ермітажу, де зберігається до цього часу. Псефізма (гр. ψεφισμα) – у давній Греції постановою народу або ради, що, в відміну від закону, мала значення лише в окремих випадках і стосувалася лише окремих осіб (дарування права громадянства, забезпечення особистої безпеки). Диофант, син Асклепідора, полководець понтійського царя Митридата VI Євпатора (132–63 р. до н.е.), у 110–109 рр. до н.е. двічі ходив походом у Крим для боротьби проти скіфів та союзників, що намагались під керівництвом Палака, сина Скілура, захопити Херсонес. У 107 р. до н.е. придушив повстання у східному Криму під проводом Савмака.

³ Означена плита з написом 488 р. відома з кінця XVIII ст., напис неодноразово публікувався. У літературі висловлювались сумніви щодо належності напису Херсонесу: Юргевич В. О надписи с именем императора Зинона и комита Диогена, ложно считающейся принадлежащей Херсону византийскому // ЗООИД. – 1886. – Т. XIV. – С. 779–781. Однак найбільш повна публікація з аналізом різночитань попередніх вісімнадцяти публікацій, у тому числі й критика пропонованої В. Юргевичем гіпотези, здійснена О. Бертъе-Делагардом: Бертъе-Делагард А. Надпись времени Императора Зенона, в связи с отрывками из истории Херсонеса // ЗООИД. – 1893. – Т. XVI. – С. 45–88. Напис є важливим джерелом до історії адміністративного устрою Херсонесу V ст.: докл. див.: Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. – VI в. н.э.: Очерки истории и культуры. – Харьков, 2004. – С. 525–530; там же див. історіографію. Зинон (Зенон) – візантійський імператор у 474–475 рр. (перший період) та у 476–491 рр. (другий період).

⁴ Воронцов, Семен Михайлович (1823–1882) – князь, військовий діяч, генерал від інфантерії, одеський міський голова (1865–1870).

⁵ Мурзакевич, Микола Никифорович (1806–1883) – історик, археолог, викладач, згодом директор Ришельєвського ліцею (1853–1857), один із засновників, секретар, згодом віце-президент (з 1875 р.) Одеського товариства історії та старожитностей. Про нього див.: Н. Н. Мурзакевич [некролог] // ЖМНП. – 1883. – ССXXX. – Декабрь.

⁶ Означена плита зберігалась у маєтку Воронцових в Алушці. У 1879 р. вона була подарована Одеському товариству історії та старожитностей до колекції проєктованого на території Херсонесу “Християнського музею”.

Нині епіграфічна пам'ятка знаходиться у фондах Національного заповідника “Херсонес Таврійський”.

⁷ Аркас, Захарій Андрійович (1793–1866) – військовий діяч, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей (з 1846 р.), автор описів Херсонеса, Інкермана та Балаклави. Про нього див.: Мурзакевич Н. Захарий Андреевич Аркас [некролог] // ЗООИД. – 1867. – Т. VI. – С. 492–494.

⁸ Для підтримки Одеського товариства історії та старожитностей у 1879 р. головний командир Чорноморського флоту та портів Микола Андрійович Аркас (1818–1881) власним коштом видав книгу З. А. Аркаса (старшого брата) “Описание Ираклийского полуострова и древностей его. История Херсониса” (Николаев, 1879), прибутком від продажу якої мав іти на користь створюваного “Християнського музею”. На 1881 р. сума від продажу книги становила 600 руб.: *Летопись Общества с 14 ноября 1879 по 14 ноября 1881 г.* // ЗООИД. – 1881. – Т. XII. – С. 434. Докладніше історію з випуском книги та її продажем див.: Шаманаев А. В. *Указ. соч.* – С. 231–234.

⁹ Юргевич, Владислав Норбертович (1818–1898) – історик, філолог, археолог, професор Рішельєвського ліцею, віце-президент (з 1883 р.) Одеського товариства історії та старожитностей. Докл. див.: Памяти вице-президента Императорского Одесского общества истории и древностей Владислава Норбертовича Юргевича († 23 ноября 1898 года) // ЗООИД. – 1900. – Т. XXII. – С. 1–22.

¹⁰ Субсидія для розкопок на Херсонесі, що відпускатись Синодом (до 1881 р.) становила 1000 руб.: *Летопись Общества...* – С. 434. Субсидія від Міністерства народної освіти так само становила 1000 руб.: *Гриневиц К. Э. Сто лет Херсонесских раскопок...* – С. 21–22.

¹¹ У тексті листа в цьому місці чітко читається слово “отпускал”; вочевидь, маємо справу з помилкою автора листа.

Вячеслав Корнієнко (Київ, Україна). Питання про долю епіграфічних пам'яток Херсонесу на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей у 1898 р. у світлі листа К. Косцюшка-Валюжинича до Е. Штерна

Стаття присвячена публікації листа К. Косцюшка-Валюжинича до Е. Штерна від 25 квітня 1898 р., інформація якого стала поштовхом до порушення питання про повернення до Одеського товариства історії та старожитностей епіграфічних пам'яток, виявлених ним під час досліджень Херсонесу. Аналізуються обставини виникнення епістоли.

Ключові слова: епіграфіка, Херсонес, Одеське товариство історії та старожитностей, К. Косцюшко-Валюжинич, Е. Штерн, В. Юргевич.

Вячеслав Корниенко (*Киев, Украина*). **Вопрос о судьбе эпитафических памятников Херсонеса на заседании Одесского общества истории и древностей в 1898 г. в свете письма К. Косцюшко-Валюжинича к Э. Штерну**

Статья посвящена публикации письма К. Косцюшко-Валюжинича к Э. Штерну от 25 апреля 1898 г., информация которого стала толчком к постановке вопроса о возвращении Одесскому обществу истории и древностей эпитафических памятников, обнаруженных им во время исследований Херсонеса. Анализируются обстоятельства возникновения эпистолы.

Ключевые слова: эпитафика, Херсонес, Одесское общество истории и древностей, К. Косцюшко-Валюжинич, Э. Штерн, В. Юргевич.

Vyacheslav Korniienko (*Kyiv, Ukraine*). **The Question of the Fate of Epigraphic Items of Chersones at the Meeting of the Odessa Society of History and Antiquities in 1898 in the Light of the Letter by K. Kosciusko-Valyuzhynych to E. Stern**

The article is devoted to the publishing the letter by K. Kosciusko-Valyuzhynych to E. Stern on April 25, 1898. Its information which was the impetus for the question of the return of epigraphic items found him during research Chersones to the Odessa Society of History and Antiquities. The emergence circumstances of the letter is analyzed in the article.

Key words: epigraphy, Chersones, The Odessa Society of History and Antiquities, K. Kosciusko-Valyuzhynych, E. Stern, V. Yurhevych.

Тетяна ЛИСЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК 902.034(282.247.32)(477.64)(045)

Гідроархеологія Дніпра в районі острова Хортиця

З давніх часів острів Хортиця, розташований на перехресті водних та суходільних шляхів, привертая увагу людей своїм природним середовищем і багатими ресурсами. Як свідчать історики, на Хортиці і навколо неї були поселення, стоянки, броди, культові споруди, кургани і могилиники, тут будували укріплення, верфі. Сліди цих подій зберігає ріка Дніпро у вигляді пам'яток матеріальної культури, що містяться в нашаруваннях донного ґрунту. Матеріали, що можна датувати від періоду палеоліту і до XIX ст., були виявлені під час гідроархеологічних досліджень, що тривають вже 45 років поспіль, починаючи з осені 1967 р. Підводні археологічні дослідження у Запорізькій області були розпочаті членами клубу любителів підводного спорту "Скіф". Ініціатива клубу була підтримана державним історико-культурним заповідником на о. Хортиця, обласним краєзнавчим музеєм, обласною організацією Товариства охорони пам'яток історії та культури [4, с. 5]

В Україні на той час вже був 30-річний досвід гідроархеологічних досліджень (червень 1937 р.), пов'язаний з ім'ям професора Р. А. Орбелі. Він у доповіді на ім'я начальника головного управління Червонопрапорної експедиції підводних робіт на морях і річках СРСР (ЕПРОН) порушив питання про необхідність проведення систематичних підводних археологічних досліджень. 5 серпня 1937 р. за наказом № 100 по ЕПРОНу до складу археологічної експедиції вперше було включено водолазів. У цьому наказі було сказано: "Надаючи виняткове значення проведенню науково-дослідницьких робіт з метою вивчення знахідок під водою та у ґрунті, які належали до старовини... приступити до обстежувальних робіт поблизу Керчі, Феодосії, Херсонесу і Ольвії протягом серпня-вересня поточного року". Одеський військово-морський

техніку надав необхідну кількість водолазів, підводну техніку і судна. Загальне керівництво роботами здійснював Р. А. Орбелі [23, с. 3]. Він також велику увагу приділяв розробці теоретичних питань підводної археології, охороні пам'яток археології, які перебувають під водою.

Необхідність підводних археологічних робіт у районі острова Хортиця назріла вже давно і була основана на історичних даних письмових джерел стосовно Хортиці, а також стимулювалися багатьма випадковими підводними знахідками хортицьких жителів.

Відомий у Запорізькому краї історик, етнограф, фольклорист і краєзнавець Яків Новицький у своєму творі “Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія і старожитності” повідомляє, що “Днепр богат предметами глубокой старины” [8, с. 58] і уточнює: “.. с северо-запада, в балке Музычиной и песчаном побережье, между Наумовою и Громушиною балками с запада, где заметны следы пребывания Миниховских войск и в то же время стоянки флотилии и построения судов, менониты и рыбаки находили железные заступы, топоры, штыки, оружейные замки, багры, крючья, подковы, стремяна и проч., а в затопленных в Днепре лодках – в большом количестве бомбы и разные части артиллерийских орудий” [8, с. 27]. Крім того, після сильних паводків з піску відкривалися залишки стародавніх суден, які без жодних досліджень розбиралися, а знахідки здавалися на брухт у місцеві заводи. Навесні 1845 р., після великої повені, коли піщані береги було змито сильними потоками води, на березі Дніпра, вище балки Совутиної, виднілись три запорозькі чайки, що були наповнені кулями і бомбами різного розміру. Носи їх виходили на берег, а корма, замулена піском, залишалась у воді [8, с. 90]. 1905 р. у Дніпрі нижче Хортиці в урочищі Наливач, при роботах з поглиблення русла, було виявлено корабель, з якого було піднято декілька гармат та зразки дерев'яних корабельних конструкцій. І тоді вперше науковці порушили питання про необхідність археологічного дослідження пам'яток, що перебувають під водою.

Необхідність підводних досліджень в районі острова Хортиця пов'язана також і з існуванням у XVIII ст., в руслі Старого Дніпра на острові Мала Хортиця (Байда), Дніпровської флотилії, створеної для потреб російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Упродовж нетривалого часу цей район у післяпетрівську епоху стає одним із центрів суднобудування [5, с. 3]. Складовою частиною армії тоді була Дніпровська гребна флотилія, якій віщували велике майбутнє і на яку покладали багато надій. Складалась вона з регулярного флоту і дубів запорозьких

козаків. По закінченні війни велика кількість суден лишилась біля Хортиці і з часом затонула. Меноніти, що заселили острів наприкінці XVIII ст., протягом ста років "...то там, то здесь находили сохранившиеся корпуса хорошо сколоченных кораблей" [8; 5, с. 4].

На початку XX ст. у зв'язку із будівництвом Дніпрогесу змінився і гідрорежим ріки Дніпро. Величезна маса піску була знесена вниз, і русло стало більш глибоким. З-під піщаних наносів стали з'являтися корпуси та уламки старовинних кораблів. Дослідження Дніпра в районі острова Хортиця розпочалися у 1967 р. а перший фрагмент судна було піднято вже у 1971 р. І з цього часу бере початок історія гідроархеології в районі острова Хортиця.

Гідроархеологічні дослідження були проведені секцією підводної археології "Скіф" Запорізького обласного морського СТК в руслі Старого Дніпра на відстані 50-ти метрів від берегової лінії в районі від гирла балки Куцї до нижнього кінця о. Канцерівського, де під керівництвом Г. І. Шаповалова 3 вересня 1971 р. за допомогою 20-тонного крану було піднято носову частину парусно-гребного судна XVIII ст. [14; 6, с. 22]. Завдовжки човен – 6,5 м, шириною – 3,7 м, висотою – 2,5 м. Борти були обшиті подвійною обшивкою: внутрішня – з дубу, зовнішня – із сосни. В середині човна знайшли ядра, кременеві рушниці, палаш з клеймом на лезі ("1726" – рік виготовлення), судовий багор, ковану шрапнель, литі свинцеві кулі. Ця знахідка та значна частина предметів, піднятих на поверхню у наступні роки, пов'язані з існуванням поблизу о. Хортиця Запорізької верфі в 1736–1739 рр.

Програма робіт передбачала: проведення охоронної гідроархеологічної розвідки, виявлення та дослідження підводних археологічних пам'яток, опрацювання методів і засобів підводних археологічних досліджень в умовах Дніпра, включаючи підняття історичних пам'яток з метою їх подальшого дослідження. "Специфіка роботи в умовах відсутності видимості, сильної течії, складного рельєфу дна і майже повної відсутності досвіду проведення подібних робіт вимагала підготовки із систематизації історичних даних на основі випадкових підводних знахідок, результатів аерофотозйомок та гідродинамічних процесів з метою визначення району підводних робіт і вибору відповідних технічних засобів" [14, с. 5].

Співробітники експедицій ставили за мету не тільки виявлення та дослідження археологічних пам'яток, прихованих водами Дніпра, а й створення певної методики підводного пошуку, фіксації та підняття

матеріалу. Також гідроархеологи фіксували коливання рівня води, зміни у швидкості течії ріки, котрі були обґрунтовані роботою Дніпрогесу-1 та будівництвом Дніпрогесу-2.

Як звітували учасники цієї експедиції¹ – в результаті робіт, враховуючи досвід попередніх експедицій, було розроблено методику підводного пошуку і виявлення археологічних пам'яток в умовах Дніпра, а також виявлено велику кількість знахідок з нанесенням їх на плани та знято документальний фільм. Група підводних досліджень використовувала можливості підприємств і організацій м. Запоріжжя. Наприклад, Запорізький суднобудівний завод виділив експедиції 20-тонний кран для підняття великої частини парусно-гребного судна, пов'язаного з подіями 1735–1739 рр.

Вже у 1971 р. експедиція робить висновок, що “у р. Дніпро біля Хортиці є великі можливості для проведення систематичних гідроархеологічних досліджень” [14, с. 14].

Протягом 1972–1975 рр. проводились гідроархеологічні експедиції в руслі Старого Дніпра [15; 16; 17]. Керівником експедицій став Георгій Шаповалов² – старший науковий співробітник Хортицького Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва на о. Хортиця. Робота експедицій, незважаючи на обмежене технічне забезпечення, дала багатий матеріал XVIII ст. і вкотре довела насиченість русла Дніпра пам'ятками різних епох.

Основні роботи експедиції 1979 р. проводились на правому березі Дніпра навпроти балки Наумової. Обстежувалась велика ділянка прибережної зони на глибині від 5-6 м до 23 м. У місцях скупчення знахідок проводились прокопи ґрунту та закладка шурфів для визначення культурного шару. Продовжені були дослідження цієї ділянки у наступному 1980 р. Цей рік відзначився пуском усіх агрегатів гідростанції “Дніпрогес–2”, і це значно збільшило силу течії, а також змінило гідрологічний режим Дніпра. Попередні підводні дослідження показали зміни рельєфу дна – було виявлено промоїни, нанесення ґрунтів.

¹ Склад дніпровської гідроархеологічної експедиції 1971 р.: начальник експедиції – Є. Спинов, заступник начальника з історико-археологічної роботи – Г. Шаповалов, керівник підводно-технічних робіт – В. Капустін, керівник групи тех. забезпечення – В. Ніколаєв.

² Георгій Шаповалов – доктор історичних наук, директор Запорізького обласного краєзнавчого музею, див. біографію: http://zounb.zp.ua/resource/ludy/shapovalov/Sh_dovidka.htm

Дослідження цієї ділянки тривали три роки і були відзначені цікавими знахідками (фрагменти кераміки, ціла посудина з плоским дном, висотою 250 мм та Ø 230 мм, що належить до періоду бронзи, мідний котел діаметром 210 мм, кинджал та предмети періоду Великої Вітчизняної війни – карабін, гвинтівка, стремено, вуздечка кінської збруї [18; 10]. По проведенні гідроархеологічних досліджень виконавці робіт прийшли до висновку, що підводні дослідження мають бути систематичними й планомірними. Це потребувало ретельної підготовки особового складу експедиції та її технічного оснащення – використання пневматичного ґрунтососу та гідроежекторної установки. Пропонувалося для більш ефективних пошуків використовувати підводне телебачення.

У 1984 р. ЕПАР, яка працювала на той момент під егідою Запорізького обласного краєзнавчого музею, виявила на дні Старого Дніпра в районі балки Генералки човен-однодеревку, який знаходився на глибині 7,5 м і був повністю вкритий піщаним ґрунтом [24, с. 7]. Човен було видобано з цілого стовбура дерева, діаметр якого досягав 1 м, довжина човна досягала 5,2 м, висота бортів – 0,5 м, ширина – 0,6 м, у його верхній частині знаходилась невеличка площадка для якоря або сіток, у носовій частині – отвір для кріплення якоря, в кормі – площадка-сидіння для гребця. Методом радіовуглецевого аналізу деревини було з'ясовано, що човен виготовили в період між 1395 та 1475 роками [7, с. 6.].

Рішенням облвиконкому № 354 від 23.10.1984 р. дно ріки Дніпро біля острова Хортиця на ділянках від греблі Дніпрогесу до мостів Преображенського взято під охорону держави як комплекс пам'яток археології та історії II-ої половини IV тис. до н. е. – I пол. XVIII ст. [1, с. 16; 4, с. 5].

Наприкінці 80-х років у Запоріжжі працювали вже дві гідроархеологічні експедиції – одна від Запорізького обласного краєзнавчого музею (керівники Шаповалов Г. І. та Нефедов В. В.), а друга від історико-культурного заповідника “Хортиця” (керівник Мазурик Ю.) [9, с. 22].

У 1989 р. було зроблено наступний крок з організації охорони Дніпра – рішенням облвиконкому № 196 від 11 липня 1989 р. ріку Дніпро взято під охорону держави як стародавній корабельний шлях упродовж усієї течії Запорізької області (більше 160 км) [25, с. 14]. Це рішення сприяло створенню навесні 1990 р. центру археології та історії Дніпра при Запорізькому обласному краєзнавчому музеї та його

госпрозрахункового підрозділу – Експедиції підводних археологічних робіт [7, с. 7].

Протягом 90-х років ядро ЕПАР склали наукові співробітники відділу охорони пам'яток історії та культури Національного заповідника “Хортиця”: В. Нефедов, М. Остапенко, Д. Кобалія. Вони об'єднали навколо себе краєзнавців та ентузіастів-підводників і організували проведення систематичних комплексних гідроархеологічних досліджень. Паралельно проводилась робота з консервації та реставрації підводних пам'яток. З часом до цієї роботи долучились Інститут археології НАН України та охоронна археологічна служба цього інституту, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, громадські організації – Інститут підводних досліджень та “Запорозька бригадантина”, Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького та ін. [7, с. 7].

Цінний матеріал з історії України та Дніпра було знайдено під час гідроархеологічних досліджень 1994/95 рр. русла Старого Дніпра. Серед цікавих речей: дворогой якір зі штоком, ядра-бомби, картечні картузи, деталі рушничного кременевого замка, масивні чотирирогі судові якорі XVIII–XIX ст. Але серед усіх предметів найціннішою є шабля XVI–XVII ст., характерна для шабельників Кавказу чи Передньої Азії, що має дуже великі розміри. Її довжина становить 1,24 м. Вона належить до рідкісного типу шабель – із багнетним закінченням вістря, пристосованим для пробивання кольчуги. Нині ці предмети – експонати Музею історії запорозького козацтва [11].

Гідроархеологічні дослідження 1996 р. здійснювались за повної відсутності фінансування, нестачі плавзасобів і спорядження. Фіксація знахідок проводилась методом тріангуляції, тобто створення трикутників з тридцяти-та п'ятдесятиметрових рулеток, що дало змогу точно і зручно виконувати археологічні роботи під водою в умовах поганої видимості. Основний об'єм робіт виконували співробітники відділу охорони пам'яток історії та культури – В. Нефедов, М. Остапенко та Д. Кобалія [12].

Гідроархеологія 1997 р. знову не фінансувалась. Спеціальне водолазне оснащення надала археологам група водолазів-рятівників. В результаті цих досліджень були підняті, а пізніше законсервовані й відреставровані цінні речі: якорі, срібний медальйон, деталі кормової частини невеликого гребного судна, латунна ложка, кружка тощо [13]. У цьому ж році археологи Остапенко М. А. та Кобалія Д. Р. обстежили кілька хортицьких об'єктів: балку Совутину, Молоднягу, Ушвиву, Кос-

тіну-Липову, Думну Скелю [2]. Археолог Пустовалов С. Ж. працював на скелі Рогоза з метою виявлення пам'яток козацького часу, в поселенні Протовчє та на острові Мала Хортиця (Байда) [3].

В результаті гідроархеологічних обстежень акваторії р. Старий Дніпро у травні 1998 р. було виявлено і досліджено затонуле стародавнє судно I пол.. XVIII ст. – козацьку чайку, в 1999 р. її підняли на поверхню. Протягом 10 років чайка проходила процес реставрації, консервації та музеєфікації. Цей тип судна віднесений до морського козацького човна, що по конструкції відповідає “новоманерной казачьей лодке”, креслення якої були зроблені в 1736 р. А. Алатчаниновим. Розміри судна, що входило до складу Дніпровської флотилії, яка воювала проти турецького флоту, – 17,5 м у довжину і 3,5 м завширшки, висота кормової частини – 2,7 м, висота борту в середній частині не перевищує 1,7 м Корпус має подвійну обшивку. В кормовій частині збереглися 3 лави для гребців та підставки для трифунтових фальконетів. Судно мало щоглу з прямим вітрилом і ходило під веслами, було озброєне 4-ма невеликими гарматами і мушкетами. Найбільш важливі деталі набору судна (кіль, форштєвень, степє) виготовлені з дуба, а решта з сосни [19, с. 4]. Команду склали близько 50-ти осіб. Цінність цього унікального експоната важко навіть уявити, такої чайки немає в жодному музеї світу. На сьогодні вона є цінним експонатом музейних фондів і в майбутньому стане головним експонатом Музею судноплавства, що планується побудувати між старим мостом Преображенського і новим мостовим переходом в районі балки Ганівка [21].

1999 рік ознаменувався знахідкою бригантини біля скелі Наумової, яку було піднято на поверхню у листопаді 2004 р. На даний час судно знаходиться на території кінного театру “Запорозькі козаки”, в реставраційному ангарі, де проводиться реставрація корпусу та його окремих деталей [20, с. 3]. Бригантину³ була виготовлена на Брянській корабельні у 1738 р. та брала участь у російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. Вона була побудована за кресленнями корабельних майстрів Складєва, Меншикова та Петра І.

³ Бригантини були суднами парусно-гребного типу, мали на озброєнні чотири легкі трифунтові гармати та перевозили 50–60 чоловік екіпажу. За період війни 1736–1739 рр. було побудовано декілька десятків бригантин для Дніпровської флотилії протистояння турецькому флоту в акваторії Дніпро-Бузького лиману та Чорному морі.

Пам'ятка являє собою комплекс гідроархеологічних матеріалів, центральним з яких є дерев'яний корпус судна. Повна кількість предметів становить 203 одиниці. Судно має загальну довжину 20 м, його найбільша ширина – 4,2 м, висота кормової частини 3,7 м, а висота борту в середній частині не перевищує 1,8 м. Корпус має подвійну обшивку та палубу, із зовнішньої сторони борту судно має руслінь з юферсами для кріплення такелажу. Втрачено 60% правого борту та пошкоджено носову частину.

Палуба збереглась фрагментарно. Настил виконано з прямих дощок товщиною 4 см. Пази і стики між дошками проконопачені. Корма збереглась у двох частинах від корпусу; і одна з частин (нижня) була піднята раніше і деякий час була виставлена в Музеї історії запорозького козацтва. Верхній фрагмент виявлено в руслі Дніпра в 6-ти км вниз за течією. На судні збереглося 10 бімсів, але більшість з них обламані. Кіль судна виконаний з прямокутного дубового бруса. Також з дуба виконані найбільш важливі деталі – форштєвень, степс, флортимберси, а решта деталей з сосни. Обшивка корпусу двостороння. Дощки, товщиною 3 см, довжиною 6–8 м, кріпилися великими кованими цвяхами. Внутрішня обшивка, крім цвяхів, фіксувалась дерев'яними шпильками.

Дослідники пам'ятки розчистили поверхню судна від забруднень і продуктів корозії; проведено антисептичну та попередню консервацію з використанням поліетиленгліколю.

На черзі у запорізьких фахівців реставрація ще двох човнів – запорізьких дубів козацької доби, піднятих в акваторії Хортиці. Маневрені та вузькі запорізькі дуби брали участь у російсько-турецькій війні, легко долали 100 км порогів і при цьому вміщували багато козаків. Військові човни завдовжки з 15 м більше трьох століть пролежали під шаром мулу та піску. Досі зберігся лише єдиний малюнок човна під назвою “запорізький дуб”. Дослідження цих унікальних знахідок триватиме надалі.

Ще у 1998 р. в районі Наумової скелі острова Хортиця на дні Дніпра було знайдено дупель-шлюпку і після тривалих досліджень у 2010 р. її було піднято на поверхню та розміщено в реставраційному ангарі. Це військовий човен 1736–1739 рр. довжиною до 20 м, завширшки – 6 м, зроблений з дуба та сосни. На палубі знаходилися 4 гармати – фальконети.

У 2011 р. старший науковий співробітник Національного заповідника “Хортиця” Валерій Нефедов в руслі Старого Дніпра (за 2 км від о. Байда) виявив занесений піском човен-однодеревку.

У червні 2012 р., в рамках підводно-археологічної експедиції, керівником якої став кандидат історичних наук Дмитро Кобалія, розпочалося детальне дослідження цього затонулого об'єкту. Як виявилось, човен було зроблено з суцільної деревини – дуба. Довжина однодеревки становить близько 7,40 м, а ширина – до 1 м.

За попередніми висновками, вік знахідки 500 років. Але про точну дату виготовлення такого човна можна буде говорити тільки після проведення радіовуглецевого аналізу.

Наразі дослідники стверджують, що такими човнами користувалися в часи Київської Русі. Зображення подібних човнів-однодеревок часто можна зустріти на гравюрах XVI–XVII ст. [22].

Оскільки підняті та розвідані судна є унікальними пам'ятками історії та культури, розкривають незайманий до сьогодні культурний пласт і є практично єдиними в Україні, мають велике наукове, навчальне та просвітницьке значення, то для їх експонування і збереження необхідно організувати окремий тематичний музей на території Національного заповідника “Хортиця” [19, с. 9]. У перспективі на території Хортиці, в районі балки Ганівка, між старим мостом Преображенського і новим мостовим переходом планується будівництво музею судноплавства з можливістю експонування кількох великих суден і кількох менших та значної кількості супутніх археологічних знахідок (корабельні якорі, ланцюги, зброя, речі побуту тощо). Сподіваємось, що цей музей стане ще однією перлиною Хортиці і надасть можливість багаточисельним відвідувачам острова ознайомитися з ще однією цікавою сторінкою його історії.

Джерела та література

1. Документы (тезисы, предписание, акты, договоры, планы, инструкции, протоколы) о гидроархеологических исследованиях, проводимых ГИКЗ 27 ноября 1987 г. – 04 февраля 1992 г. // НА НЗХ. – Спр. 556 а.
2. Звіт за археологічну експедицію “Хортиця-97” // НА НЗХ, 1998. – Спр. 246.
3. Звіт за археологічні роботи Хортицької експедиції УТОПІК в 1997 р. // НА НЗХ, 1997. – Спр. 232.
4. Калмукиди Л. Ю. Охрана и исследования подводных историко-археологических памятников в Запорожской области // Проблемы охраны и исследования подводных историко-археологических памятников Запорожья: Тезисы докладов. 27–28 ноября 1987 г. – Запоріжжя, 1987. – 25 с.

5. Кобаля Д. Р. Днепровская гребная флотилия в I пол. XVIII в. / В. Р. Кобаля. – Запорожье: Дикое поле, 2010. – 204 с. + 24 с. илл.
6. Лисенко Т. М. Національний заповідник “Хортиця”: 45 років поступу / Т. М. Лисенко. Запоріжжя, 2010. – 62 с.
7. Нефьодов В. В. Роботи по проведенню першого етапу консервації кормової частини бригантини 1736–39 рр. – Запоріжжя, 2007 // НА НЗХ. – Спр. № 584. – 37 с.
8. Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності (за рукописом 1917 р.) – 2-ге вид. доповн. / Я. Новицький. – Запоріжжя: Тандем-У, 2005. – 120 с., іл.
9. Остапенко М. А., Додонов Р. О. Наукова діяльність Інституту підводних досліджень у 2002–2003 роках / М. А. Остапенко, Р. О. Додонов // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя: Прем’єр, 2004. – Вип. 13. – 150 с.
10. Отчет о гидроархеологических работах в акватории о. Хортица в 1982 году // НА НЗХ, 1982. – Спр. 499.
11. Отчет о подводных археологических исследованиях в реке Днепр у острова Хортица в 1994–1995 годах // НА НЗХ, 1995. – Спр. 186.
12. Отчет о проведении подводных археологических исследований в реке Днепр у острова Хортица в 1996 г. // НА НЗХ, 1997. – Спр. 247.
13. Отчет о продолжении гидроархеологических исследований ЭПАР в реке Днепр у о. Хортицы в 1997 г. // НА НЗХ, 1997. – Спр. 248.
14. Отчет о работе Днепровской гидроархеологической экспедиции “Скиф–71” // НА НЗХ, 1971. – Спр. № 21.
15. Отчет о работе Хортицкой гидроархеологической экспедиции 1972 года // НА НЗХ, 1972. – Спр. № 47.
16. Отчет о работе Хортицкой гидроархеологической экспедиции 1973 года // НА НЗХ, 1973. – Спр. № 66.
17. Отчет о работе Хортицкой гидроархеологической экспедиции 1974–1975 гг. // НА НЗХ, 1974. – Спр. № 73.
18. Отчет Хортицкой гидроархеологической экспедиции “ЭПАР–80” // НА НЗХ, 1980. – Спр. № 231.
19. Пам’ятка музейного фонду Національного заповідника “Хортиця”. Археологічна знахідка “Козацька чайка 1736–1739 рр.”. Програма подальших робіт по збереженню та музеєфікації пам’ятки. – К., 2005 // НА НЗХ. – Спр. 398.1. – С. 4.
20. Пам’ятка XVIII ст. – “Бригантина” російського типу. Програма науково-реставраційних досліджень, розробки проектної документації та виконання консерваційно-реставраційних робіт на пам’ятці. – К., – 2005 // – НА НЗХ. – Спр. 399.2. – С. 3.

21. Режим доступу: <http://www.geocaching.su/?pn=101&cid=6948>

22. Режим доступу: <http://www.ostrov-hortica.org.ua/uk/kozack-choven.html>

23. Шаповалов Г. И. 50 лет подводных археологических исследований на Украине / Г. И. Шаповалов // Проблемы охраны и исследования подводных историко-археологических памятников Запорожья: Тезисы докладов. 27–28 ноября 1987 г. – Запоріжжя, 1987. – 25 с.

24. Шаповалов Г. И., Трипольский И. Л. О древних судах со дна Днепра у острова Хортица / Г. И. Шаповалов, И. Л. Трипольский // Проблемы охраны и исследования подводных историко-археологических памятников Запорожья: Тезисы докладов. 27–28 ноября 1987 г. – Запорожье, 1987. – 25 с.

25. Шаповалов Г. И., Терентьев А. И. Древний водный путь. Река Днепр – уникальный памятник археологии и истории Восточной Европы / Г. И. Шаповалов, А. И. Терентьев // История Запорожского края в дооктябрьский период: Тезисы обл. краеведческой конф. 16 апреля 1991 года. – Запорожье, 1991. – 71 с.

Тетяна Лисенко (Запоріжжя, Україна). Гідроархеологія Дніпра в районі острова Хортиця

Стаття присвячена історії підводних досліджень Дніпра в районі острова Хортиця та висвітлює особливості унікальних знахідок хортицької гідроархеології.

Ключові слова: о. Хортиця, гідроархеологія, підводні дослідження.

Татьяна Лысенко (Запорожье, Украина). Гидроархеология Днепра в районе острова Хортица

Статья посвящена истории подводных исследований Днепра в районе острова Хортица и освещает особенности уникальных находок хортицкой гидроархеологии.

Ключевые слова: о. Хортица, гидроархеология, подводные исследования.

Tetyana Lysenko (Kyiv, Ukraine). Hidroarchaeology of the Dnieper on the Near of the Island Khortytysya

The article is dedicated to the history of the underwater explorations of the Dnieper River nearby the island Khortytysya. It reveals the peculiarities of the unique finds of the Khortytysya underwater archaeology.

Key words: island Khortytysya, hydroarhaeology, underwater researches.

Ярослав СТАСІВ
(Львів, Україна)

УДК 347.74/76

**Протиалкогольні акти
міста Львова XIV–XVII століть**

Упродовж останніх двадцяти років Україна, Львів та область зокрема втрачають частину молодого покоління внаслідок вживання алкоголю, тютюну та інших наркотичних речовин. До прикладу, у 1939 р. природний приріст населення Львова становив 6,8 на 100 чоловік [1, с. 215], а на 2010 р. – депопуляція – -1,1 на 1000 чол. (або -0,1 на 100) [4, с. 339, 344].

Вживання алкоголю суспільством ґрунтується на неправдивій інформації про цей наркотик, у тому числі – історичній. Дотепер залишався невідомим науковий факт: упродовж не менш як 450 років у Львові документально не зафіксовано жодного закладу торгівлі алкоголем. Відтак уся інформація, що побутує у часописах або рекламних матеріалах, апелюючи до давності “алкогольних звичаїв” – неправдива. Тому науково обґрунтована оцінка та аналіз документів потрібні для переосмислення спекулятивних нашарувань і запобігання поширенню викривленої інформації про алкоголь у суспільній свідомості. З огляду на це, метою даної статті є висвітлення протиалкогольного аспекту львівського середньовічного законодавства.

Основу статті складають опубліковані документи з фондів Центрального державного історичного архіву м. Львова [1; 3]. Робота доповнена статистичними даними Державного комітету статистики України [4], а також працею російського історика І. Прижова “История кабаков в России в связи с историей русского народа”, в якій досліджено процес становлення закладів торгівлі алкоголем на слов’янських теренах від давнини до 1860-х рр. [2].

Після розпаду Київської Русі Галичина як її частина ще довгий час зберігала єдність духовних, культурних, політичних та інших традицій.

У побуті залишилися архаїчні слов'янські напої – медовуха* та квас. Продовжували існувати корчми**, які до XVI ст. були традиційними закладами проведення тверезого дозвілля у східних слов'ян. Поняття “корчма” етимологічно походить від давньоруського “корм”, “кормление”, тобто їжа, або власність, володіння. Упродовж декількох століть, через орфографічну некоректність у побутовому та літописному мовленні замість слова “кормча” увійшло в обіг поняття “корчма”. У X–XVI ст. корчми були осередками спілкування, обговорення новин, харчування і навіть ночівлі. Досить часто в корчмах збиралися народні віча, судові засідання, вирішувалися адміністративні питання. Переломний момент настав у XVI ст., коли східнослов'янськими землями поширився денатурований виноградний спирт***, завезений вперше генуезькими купцями в 1398 р. Відтоді корчми та шинки стали монополією та джерелом прибутку держави [2, с. 21–24].

У Північно-Східній Русі корчми були заборонені, а їх місце зайняли кабаки. У кабаках продавалася виключно горілка, самогон та інші алкогольні трюнки, без можливості попоїсти (на відміну від корчем). На південно-західних землях поміщики отримали право пропінації^{4*}, а корчми стали осередками цілеспрямованої алкоголізації населення [2, с. 29].

Першим протиалкогольним законодавчим актом у Галичині була грамота короля Казимира III про надання Львову Магдебурзького права (1356 р.), в якій зазначалося: “...для більшого покращення вищезгаданого міста (тобто Львова. – Я. С.) з нашої спеціальної ласки та прихильності наказуємо, щоб жоден з зем'ян духовних, міських або будь-яких

* Медовуха (або “мед”) – напій відкритого ферментаційного приготування, основними компонентами якого є мед, вода та хміль; міцність не перевищувала 4% алкоголю. Вживали розведеним водою.

** Спочатку закладами харчування на Русі були кормчі будинки – “кормчие избы” або “кормчие дома”.

*** “Винахідником” денатурованого етилового спирту вважається арабський алхімік Ар-Разі (або Раяз). У Європі спирт за горючі властивості отримав назву “aqua vitae”, тобто “жива вода”. Від цього походить східнослов'янське “оковита” (слово фігурує у документах XVI–XVII ст.). А від XVIII ст. поширилася назва “горелка” або “горілка”.

^{4*} Або “примус пропінаційний” – право поміщиків виготовляти та продавати алкогольні речовини в межах своїх володінь, при звільненні від податків.

інших осіб не розташовував і не будував корчем у межах однієї милі від міста” [1, с. 215]. Згідно з грамотою, жодна особа без спеціального дозволу короля або магістрату не мала права утримувати корчму ближче як за 1,6 км від міста. У документі відсутня інформація про продаж у таких корчмах алкогольних виробів чи безалкогольних напоїв. Але з огляду на саму суть документа – відстані, вказаній у ньому, – можна припустити, що корчми становили небезпеку для життя та здоров’я городян через продаж пива та вина – вже відомих на той час на українських землях.

У свідомості середньовічних галичан зберігалася пам’ять про демократичні традиції, проведення народних віче тощо. Свіжими для польської адміністрації були згадки про бунтівних бояр, очолюваних Дмитром Детьком. Корчми – це місце скупчення людей, середовище поширення опозиційних ідей господарів Галичини – русинів, вороже налаштованих до польської влади. Тому, зважаючи на можливість збройних заворушень руського населення, яке б почалося з корчми, польська влада перенесла їх за межі міста. Отже, цей документ можна вважати як протиалкогольним, так і політичним актом. У такий спосіб середньовічні львівські можновладці дбали про благо городян, добре усвідомлюючи згубність наслідків вживання алкогольних напоїв. Психологічне, фізичне здоров’я та життєвий добробут львів’ян важили більше за “п’яні” надприбутки.

Магдебурзьке право у Західній Україні було скасоване 1786 р. Без перебільшень можна стверджувати, що упродовж більш як 400 років у межах Львова та інших великих міст, де діяло це право, не існувало закладів торгівлі спиртвомісними речовинами. Корчми, а від 1550-х рр. – шинки – згадуються тільки в селах та на замських територіях.

У першій третині XVI ст. в Галичині, як і на інших слов’янських теренах, поширився етиловий спирт (спочатку виключно для медичних потреб). 12 вересня 1537 р. король Сигізмунд I надав львівським міщанам право шинкувати (виготовляти і продавати) горілку [3, с. 228]. Документ замовчує статус набувачів цього права, а також умови його отримання. Вочевидь ця грамота була результатом неабияких старань іноземного або львівського алкогольного лобі в кулуарах магістрату. Дозвіл на шинкування діяв у межах Краківського*, Галицького перед-

* Краківське передмістя – р-н сучасного просп. Чорновола (початок), вул. Городоцької (до церкви св. Анни), Клепарівської та прилеглих малих вулицок.

мість* та деканату св. Іоанна**. Отриманий за надання дозволу податок спрямовувався на потреби міста: "...цей чинш, який стягнуть урядовці з тих, що шинкують, нехай згадані райці використають і повинні використати на потреби держави та ремонту громадських місць міста", – сказано в документі [3, с. 228].

З аналізу грамоти випливає, що зацікавлені особи – "міщани" – подали до магістрату прохання щодо можливості шинкувати горілку, обгрунтовуючи це потребами Львова. Право шинкування могли отримати люди, названі в документі "розпорядниками" та "наймачами" (очевидно – орендатори). Водночас будь-якій людині незалежно від її соціального статусу, національності та віросповідання заборонялося виготовляти, продавати горілчану отруту, а також завозити її до міста. Тільки за умови попередньої сплати податку, за дозволом райців людина могла отримати право шинкувати або торгувати цією речовиною [3, с. 228].

Кожного кварталу у Львові проводилися ярмарки, куди з'їздилися українські та іноземні купці. Одним із товарів обігу було вино. Згадка про нього у грамоті Сигізмунда Августа (1554 р.) стосувалася обмеження торгівлі та зберігання вина у недозволеній час. Документ також забороняв грецьким та іншим купцям зберігати цей напій в мастках львівських міщан. Причиною стала нелегальна (підпільна) роздрібна торгівля вином за вищими цінами в місті. Відтак, купці не платили податків у міську казну. Про це довідався міський магістрат і зобов'язав купців утримувати товари у віданні райців. Згідно з документом будь-який купець мусив залишати свої вози з вином на площі Ринок на цілий місяць. Якщо за вказаний період ця рідина не продавалася, то для її подальшого зберігання власник повинен був знайти склад в одному із будинків львівських міщан. Після цього вино в обов'язковому порядку підлягало підрахунку, опису та завірненню печаткою райця [3, с. 338].

Грамотою львівського магістрату в 1580 р. було підвищено податок на імпортовані лимони та вино. Незалежно від віросповідання та народності будь-який торговець вином та цитринами зобов'язувався сплатити 15 польських грошів до міської казни для компенсації дефі-

* Галицьке передмістя – р-н просп. Свободи, вул. Дорошенка, Коперника, Словацького, Університетська до парку ім. І. Франка.

** Деканат св. Іоанна – тепер вул. Ужгородська та прилеглі вулички навколо церкви Івана Хрестителя під Високим Замком.

циту казенних коштів на розбудову міських укріплень [3, с. 338]. Цікавими з фінансових міркувань є акти 1597 та 1639 рр. У них містяться чіткі приписи щодо обмеження торгівлі імпортованим вином та іншими товарами (залежно від їхньої кількості, розміру та об'єму) шляхом накладання системи відрахувань до міської казни [3, с. 410–411; 445–447].

В обмежувальній грамоті 1472 р. згадується пиво. На свято Трійці та св. Агнети під час двотижневого ярмарку у Львові магістрат заборонив його варіння в передмістях: "...щоб там, під замком, пиво не варилося і м'ясо не продавалося або ярмарок не відбувався..." – сказано в ній [3, с. 116]. Заборона диктувалася економічними причинами: торгівля за межами міста позбавляла казну грошових надходжень, а нереалізований товар залежувався на міських складах. Окрім фінансових втрат одною з причин прийняття цього акта були фізичні та матеріальні збитки через безконтрольну торгівлю наркотичною речовиною – пивом. Ще один документ 1521 р. зобов'язував броварів два квартали від свята св. Луки сплачувати додатковий податок на будівництво та реставрацію міських укріплень [3, с. 181].

Оподаткування привізного пива міським магістратом збереглося у XVII ст. Грамотою Владислава IV від 1639 р. кожен торговець пивом був зобов'язаний сплатити на користь міста три гроші, а нелегально завезене або неоподатковане пиво підлягало конфіскації [3, с. 445–446]. Королівський привілей 1647 р. забороняв будь-кому у Львові варити, зберігати та продавати пиво не за львівською рецептурою. Для його зберігання в місті повинно було відводитися чотири будинки, а знавці визначали б якість та ціну цього напою [3, с. 453].

Таким чином, з аналізу документів випливає, що від XIV ст. торгівля пивом та вином у Львові регламентувалася місцем – площею Ринок, і часом – кварталними ярмарками. Для цього також потрібно було отримати спеціальний дозвіл магістрату або райців. Жорстка меркантильна політика на користь міста робила торгівлю алкоголем не вигідною справою. Жоден документ не згадує закладів продажу алкогольних речовин чи масової їх поширеності у Львові. У грамотах згадуються лише корчми та шинки, які розташовувалися в селах та на замських територіях. Магдебурзьке право забороняло будувати корчми в радіусі 1,6 км від міста. Це означає, що упродовж 450 років у Львові не існувало жодного закладу торгівлі алкогольними речовинами.

Джерела та література

1. Історія Львова в документах і матеріалах / Уклад.: М. В. Брик. – К.: Наукова думка, 1986. – 422 с.
2. Прыжов И. История кабаков в России в связи с историей русского народа / И. Прыжов. – Санкт-Петербург; Москва: Изд. книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1868. – 320 с.
3. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Уклад.: М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст та ін. – Львів: Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Вид. 2-ге, випр., 2010. – 544 с. [Ел. варіант] – Режим доступу: www.history.org.ua
4. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Уклад.: О. Г. Осауленко та ін. – К.: Август Трейд, 2010. – 540 с.

Ярослав Стасів (Львів, Україна). Протиалкогольні акти міста Львова XIV–XVII століть

На основі документів XIV–XVII ст. проілюстровано антиалкогольну спрямованість тогочасного львівського законодавства. Вперше в історіографії науково обґрунтовано факт відсутності закладів торгівлі спиртовмісними речовинами у Львові впродовж 450 років.

Ключові слова: алкогольні речовини, Львів, законодавство, магистрат.

Ярослав Стасив (Львов, Украина). Антиалкогольные акты города Львова XIV–XVII веков

На основании анализа документов XIV–XVII вв. проиллюстрирована антиалкогольная направленность львовского законодательства того времени. Впервые в историографии научно обоснован факт отсутствия заведений торговли спиртосодержащими веществами во Львове на протяжении 450 лет.

Ключевые слова: алкогольные вещества, Львов, законодательство, магистрат.

Yaroslav Stasiv (Lviv, Ukraine). Antialcoholic Acts of the Lviv XIV–XVII centuries

On the basis of analysis the documents 14th–17th centuries antyalcoholic directivity in the Lviv legislation is illustrated. It for the first time it is scientifically motivated the fact of the absence of the Institutions as alcohol selling in Lviv during 450 years.

Key words: alcoholic material, Lviv, legislation, magistrate.

о. Юрій МИЩИК
(Київ, Україна)

УДК: 94:355](477)+(093)“14/17”

Джерела з історії українського козацтва (неписьмові)

Ця стаття являє собою частину моєї великої за обсягом розвідки, присвяченої джерелам з історії українського козацтва. Більша її частина (письмові джерела) склала окремий розділ 2-го тому узагальнюючої колективної праці “Історія українського козацтва” [8, с. 541–588, 683–700]. Через обмеження обсягу довелося залишити за її межами неписьмові джерела. Та частина, яка не увійшла до складу опублікованої частини розвідки, наводиться нижче. Слід підкреслити, що, на відміну від письмових джерел, інші їх категорії явно недостатньо розроблені і тому довелося зіштовхнутися із значними труднощами при їхньому аналізі. Через це характеристика їх дана тільки “в першому наближенні”, тут більше говориться про історіографію питання. Сподіваємось, що наступні дослідники розставлять всі крапки над “і”.

Фольклорні джерела

Фольклорні пам’ятки за своїм значенням можна поставити на друге місце після писемних джерел, хоча вони і є нечисленними. Перші згадки про виконання дум, навіть записи українських народних пісень козацької доби, належать до XVI ст. (!). Маємо на увазі пісню “Дунаю, Дунаю, чом смутен течеш”, зафіксовану у праці чеського гуманіста Яна Благослава (1571 р.). Дума “Козак Голота” (“Ой, від поля Киліємського...”) була записана наприкінці XVII ст. Наприкінці XVIII ст. український фольклор, в т. ч. з козацької тематики, став об’єктом зростаючого зацікавлення. Козацькі думи, історичні пісні й приказки записували й досліджували П. Носенко-Білецький, В. Ломиковський, З. Доленга-Ходаковський, врешті М. Цертелєв, який видав першу збірку українських пісень [14, 68 с.]. На XIX – початок XX ст. припадає плідний збір і

публікація перлин українського козацького фольклору. Цією роботою займались В. Антонович, М. Возняк, М. Драгоманов, П. Житецький, Г. Залюбовський, Ф. Колесса, М. Костомаров, П. Куліш, М. Максимович, І. Манжура, А. Метлинський, П. Новицький, В. Перетц, “Руська трійця” (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), І. Срезневський, Д. Яворницький та ін. Саме в цей час було записано й видано понад 40 козацьких дум, насамперед: “Козак Голота”, “Дума про Байду”, “Самійло Кішка”, “Іван Богуславець”, “Маруся Богуславка”, “Отаман Матяш Старий”, “Три брати самарські”, “Смерть козака у долині Кодимі”, “Плач невільника у турецькій неволі”, “Невільники на каторзі” (“Плач невільників”), “Федір Безрідний”, “Івась Коновченко, Вдовиченко”, “Втеча трьох братів із міста Азова, з турецької неволі”, “Розмова Дніпра з Дунаєм”, “Про Сулиму, Павлюка, ще й Яцька Острияницю”, “Хмельницький і Барабаш”, “Корсунська перемога”, “Богдан Хмельницький і Василь молдавський”, “Білоцерківський мир”, “Дума про смерть Богдана Хмельницького”, “Козак-нецяга Фесько Ганжа Андибер”, “Іван Богун”, “Удова Івана Сірка і Сірченки”, “Олексій Попович”, “Козацьке життя”, “Проводи козака” та ін. Добре відомі також козацькі пісні (“Ой на горі та й жінці жнуть”, “Ой Морозе, Морозенку” та ін.) [7, с. 432].

Фольклористи визначають три основних періоди розвитку дум та історичних пісень: 1) XV – п. п. XVII ст.; 2) XVII ст., переважно часів Національно-визвольної війни; 3) п. п. XVIII ст. Твори першої групи говорять про ординські наскоки, боротьбу проти них козацтва (“За річкою вогні горять”, “Зажурилась Україна, бо нічим прожити”), про шлях козака на Запорожжя. У творах другої групи домінуючим є мотив боротьби проти польського панування. Крім низки вищезгаданих дум значної популярності набули тоді пісні про козацьких вождів – Б. Хмельницького (“Чи не той то хміль”, “Ой послав Бог Хмельницького” та ін.), М. Кривоноса (“Не дивуйтесь, добрі люди”), Д. Нечая (“Ой з-за гори високої”), І. Сірка (“Та ой як крикнув же та козак Сірко”). У третій групі вирізняються такі основні цикли: про Палія та Мазепу, про знищення Запорозької Січі, про переселення запорожців за Дунай та на Кубань. Одночасно з історичними піснями виник цілий цикл українських легенд і переказів про козаків, про їхніх вождів: Івана Сірка (про нього записано понад 10 легенд), Семена Палія, про походження від козаків багатьох топонімів, тощо [13, с. 508, 261].

У цих фольклорних джерелах висвітлювалася насамперед національно-визвольна боротьба українського народу проти іноземних

загарбників, прославлялися її вожді та активні учасники – як реальні, так і вигадані. Тут відзначався тяжкий стан українського народу під польським пануванням, знайшли відбиток жахи турецької неволі, втечі й повстання невільників. Обсяг інформації фольклорних пам'яток є відносно невеликим, вони містять у собі пізніші нашарування, в них відсутня якась хронологія, що знижує їхню цінність. Однак ці джерела важливі вже тому, що засвідчують нерозривний зв'язок запорожців з українським народом. Вони фіксують погляд українського народу або певної його частини на історичне минуле козацтва, його роль в історії України, містять у собі оцінки явищ, подій та особистостей, пов'язаних з козацтвом, часом і важливі факти, що доповнюють інформацію інших джерел. Видатному дослідникові історії запорозького козацтва Д. Яворницькому пощастило записати і включити до тритомної “Історії запорозьких козаків” свідчення про Січ з уст останніх запорожців, майже столітніх дідів.

У фольклорі інших народів тематика, пов'язана із запорозьким козацтвом, майже не відбилася, принаймні не збереглося відповідних пам'яток. До числа щасливих винятків належить поема кримського татарина Джан Мухаммеда, який оспівав походи хана Іслам-Гірея III і торкнувся військового мистецтва козаків, згадав про укладення військового союзу між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреем III у 1648 р. [1, с. 134–139].

Речові джерела

Тип речових джерел складається з дуже різноманітних пам'яток. В першу чергу необхідно вказати на археологічні пам'ятки козацької доби, які поділяються на наступні: 1) Січі; 2) культурні нашарування полкових та сотенних міст, сіл тощо; 3) замки, фортеці, городища; 4) козацькі церкви та монастирі, як-от Свято-Іллінська церква у Суботіві або Свято-Троїцька церква у Самарі (Новомосковську); 5) зимівники; 6) сторожові укріплення; 7) залишки промислових виробництв; 8) некрополі; 9) місця історичних битв; 10) монетно-речові скарби [20, с. 20–21]. Іншими видами даного типу є одяг, зброя, предмети побуту тощо [19, с. 115–128]. Сюди ж відносимо і картини та ікони, що їх часом відносять до окремої категорії (зображувальні джерела), яка займає проміжне місце між письмовими й речовими джерелами [18, с. 201–218]. В цілому даний комплекс зберігся погано, його дослідження проводилося лише окремими археологами та музеєзнавцями. Завдяки їхнім зусиллям, як і

відомих любителів старовини, у середині XIX – на поч. XX ст. були створені унікальні колекції Г. Алексєєва, О. Поля, Д. Яворницького, В. В. Тарновського, К. Скаржинської, родини Ханенків. Водночас чималу частину пам'яток старовини, в першу чергу козацькі клейноди і прапори, було вивезено до Росії, і вони опинилися в Ермітажі (Петербург) та деяких інших музеях, невелика їх частина була передана Кубанському козацькому війську. На жаль, значна частина цих колекцій внаслідок Жовтневої революції 1917 р. та Другої світової війни загинула або ж розграбована чи розпорошена. Незначна частина речових пам'яток складає найціннішу частину зібрань сучасних історичних та художніх музеїв Дніпропетровська, Чернігова, Полтави і, звичайно, Києва. За межами України цінні речі козацької доби осіли в музеях Росії (Державний історичний музей у Москві, Ермітаж та ін.), Польщі (Музей Чарторийських у Кракові) та інших держав. Наукові дослідження цих речей проводились рідко. Скоріше винятком є праці О. Лазаревського, В. Макаренка та Я. Ісаєвича про прапори війська Б. Хмельницького [10, с. 153–158, 85–87, 54–98]. В наш час дана проблематика привертає дедалі більшу увагу, зокрема козацькі прапори зі шведських архівосховищ, речі Богдана Хмельницького стали предметом зацікавлення Ю. Савчука [15, с. 293–313.], прапор Сенчанської сотні описала Г. І. Ярова, відомі розвідки з даного питання Я. Д. Ісаєвича та ін.

Козацькі герби та печатки досліджувались інтенсивніше, про що свідчать праці О. Лазаревського, І. Каманіна, І. Крип'якевича, М. Битинського, В. Грабовецького, Р. Климкевича, О. Однороженка та ін. [9, с. 139–147, 139–147, 222–236, 147–150], виходить журнал “Знак”, у котрому головна увага приділяється геральдиці, генеалогії і прапорознавству, в т.ч. й матеріалам козацької доби.

Слід вказати на унікальну збірку зображувальних матеріалів, підготовлену колективом істориків під керівництвом проф. В. Щербака і В. Недяка [21, с. 20–31, 46–53, 112–115]. У цьому фундаментальному виданні вперше були представлені з максимальною повнотою портрети гетьманів України, кошових отаманів, козацької старшини; також речі козацького побуту (одяг, головні убори, взуття, чаші і т.д.), зброя; врешті фотографії найважливіших матеріальних об'єктів, пов'язаних із козацтвом (замки, фортеці, поля битв тощо). З вітчизняних творів варто відзначити народну картину “Козак Мамай” та гравюри Тарасевича (XVIII ст.), з ікон же вирізняються ті, що присвячені Пресвятій Богородиці, причому Матір Божа – покровителька Січі часом вкриває своїм

покровом козацьких вождів (Б. Хмельницького, І. Мазепу, П. Калнишевського та ін.). На іконі “Розп’яття” (кінець XVII ст.) представлено лубенського полковника Л. Свічку. Власне, ікони є важливі насамперед як неодмінний атрибут православного храму, як артефакт християнського життя козаків. Досить вказати на чудотворну Новокодацьку ікону Божої Матері, яку запорожці оточували особливим шануванням. Вона дістала свою назву тому, що зберігалась у церкві Нового Кодака (нині – район Дніпропетровська). Існують також портрети козаків – ктиторів православних храмів, як-от колишніх запорожців, братів Якова та Івана Шиянів з Нікополя. Ці портрети часом ставились у церквах поруч з іконами.

Особливу увагу привертають відомі малюнки іноземних художників В. Гондіуса, А. Вестерфельда та С. Калинського. Перший залишив по собі портрети Б. Хмельницького, зображення козаків на титульному аркуші твору Й. Пасторія “Скіфо-козацька війна”, карти України. Вестерфельд, учасник Лоївської битви 1649 р. та походу князя Я. Радзивіла на Київ у 1651 р., змалював смерть полоненого київського полковника М. Кричевського, його портрет (посмертний); прийняття Я. Радзивілом послів Б. Хмельницького, де зобразив чернігівського полковника С. Подобайла; розгром козаками литовської флотилії на Дніпрі і сутичку польської та козацької кінноти під Києвом. Нещодавно в Чехії (королівський архів) було виявлено великий німецькомовний щоденник походу литовських військ князя Януша Радзивіла 1651 р. з Бобруйська на Київ. У ньому містяться також унікальні малюнки і плани, наприклад, портрет чернігівського полковника Мартина Небаби, а також малюнки й плани Києва, Гомеля, Речиці, Лоева, Любеча та ін. Вірогідно, автором цих зображень був той же Абрагам Вестерфельд, тим більше, що малюнок Києва підписаний цим прізвищем і являє варіант відомого малюнка Києва даного художника. Калинський зобразив раду на Січі (XVIII ст.), козацький прапор із хрестом, сонцем та півмісяцем. Відомі також роботи французьких художників Г. Боденера (XVII ст.), котрий зобразив низку населених пунктів України, Ж.-А. Мюнца (80-і роки XVIII ст.), що створив альбоми, які містять у собі понад 300 унікальних малюнків України (історичні місця Волині, Галичини, Поділля, Наддніпрянщини; млин Хмельницького у Суботові, запорізьку землянку та ін.) [23, с. 5–14]. У відділі рукописів Баварської державної бібліотеки у Мюнхені зберігається унікальний тритомний альбом невідомого італійського художника середини XVII ст., створений під час перебування його автора в Османській імперії, представленої кольоровими портретами

та зображеннями людей різних народів та соціальних верств, починаючи від найвищих осіб (султан, великий візир, яничар-ага, капудан-ага). Бачимо тут сейменів і сипахів, турецьких жінок, перукарів, торговців тощо. Змалював автор й іранського шаха, й представників тих народів, що перебували під турецькою владою або ж проживали у сусідніх державах: болгар, вірменів, грузинів, євреїв, мінгрелів, черкесів, татар (кримських). У другому томі бачимо малюнок, що зображує кримського хана на коні. На ханові червоний каптан і зелена шапка. Знаходимо зображення нурадин-солтана, кримського мурзи, простих татар і ногайців, причому мурза вдягнений у темно-жовтий каптан та синю шапку, а рядовий татарин – у темний каптан або кожух і червону шапку. За плечима у татарина висить сагайдак. Особливо цінним є зображення запорозького козака на палі [22, с. 110–140, 508–509].

Окрему групу складають карти й портолани, серед яких вирізняються карта України Г. де Боплана [3, с. 318] плани Києва 1637 (А. Кальнофойського) і 1695 рр. (І. Ушакова), карти 1744 р., складені інженерно-топографічною командою київського гарнізону [6, с. 237–241], також московська карта XVII ст. “Чертеж украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма” та ін.

Завдяки зусиллям відомих археологів та істориків (Д. Яворницький, І. Свешников, Д. Телегін, О. Апанович) було започатковано археологічні дослідження козацьких пам'яток. Ще у 20-х роках XX ст. археологи досліджували зону затоплення перед пуском Дніпрельстану, на початку 1950-х рр. – зону затоплення перед пуском Каховської ГЕС на Дніпрі. Особливо успішними були розкопки І. Свешниковим козацької переправи на полі Берестецької битви, внаслідок чого було багато в чому прояснено матеріальну культуру українського козацького війська і хід самої битви, яку вченому вдалося реконструювати якнайповніше [17, с. 304]. Тоді він знайшов зразки козацької та трофейної зброї, ножі, ложки, виделки, чоботи, одяг, головні убори, люльки, писарський каламар та ін., причому всі ці речі мають дуже точну хронологію: вони опинились у землі чи у воді 10.07.1651 р. – в день відступу козацького війська з-під Берестечка. Зокрема, так було доведено існування у козаків патронташів, тоді як дослідники вважали, що патронташі з'являються лише у XVIII ст. Пізніше, завдяки зусиллям О. Апанович і особливо археологів Д. Телегіна, В. Іллінського, Ж. Пустовалова, було проведено розкопки на місцях Запорізьких Січей, в першу чергу Хортицької та Кам'янської. Л. І. Виноградська проводила археологічні дослідження місця Пилявецької

битви, Старокостянтинова й Трахтемирівського монастиря, П. Горішний – Чигиринина й Суботова. В. Ленченко займався дослідженням Чигиринина, [11, с. 364–373] здійснив вдалу реконструкцію Нової Січі, спираючись на тогочасні її плани та креслення, велику увагу приділяє картографічним джерелам, які, на його думку, поєднують у собі “якості писемних, конвенціональних і зображувальних джерел, тобто належать до джерел комплексного типу” [12, с. 157–189]. Все це започаткувало новий етап у дослідженні джерел даного типу, а накопичений матеріал дав змогу створити першу узагальнюючу працю в галузі археології козацьких часів [2, с. 190–221]. Робота в даному напрямку не припиняється, про що свідчить зокрема дослідження одеського історика І. Сапожнікова, присвячене хрестам з козацьких поховань [16, с. 86–95]. На жаль, головні місця Січей затоплені водами Каховського моря і навряд чи можна говорити про ґрунтовні їх дослідження у найближчій перспективі. В той же час спеціалісти з підводної археології (Г. Шаповалов) зробили деякі важливі знахідки. Найважливішою з них є козацький човен, який нині становить окрасу Музею історії козацтва на о. Хортиця.

Лінгвістичні джерела

Даний тип джерел досі є не вповні оціненим істориками. Тим часом завдяки козацтву в українську мову увійшов цілий пласт слів та понять, що відбивають військове мистецтво козаків (бунчук, ватаг, гетьман, джура, пернач, січ, сотник, чота та ін.), побут, звичаї та господарювання (бурдюг, зимівник, саламаха), також прояснюють козацьке походження багатьох топонімів та гідронімів, прізвищ [4, с. 234–266]. Студії над цими джерелами, використання лінгвістичних методів відкривають певні перспективи на шляху реконструкції минулого українського козацтва [5, с. 52–57]. Цінними джерелами тут є словники XVI–XVII ст. Лаврентія Зизанія (1596), Памви Беринди (1627), С. Славінецького (сер. XVII ст.).

При всій неповноті даних типів джерел вони є важливим доповненням до писемних пам’яток і у сукупності з ними дають змогу точніше реконструювати історію українського козацтва.

Джерела та література

1. Акчокраклі О. Татарська поема Джан Мехаммеда про похід Іслам Гірая III спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648–1649 рр. / О. Акчокраклі // Східний світ. – К., 1993. – № 1. – С. 134–139.

2. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. Див. також статтю: Векленко В., Ковальова І., Шалобудов В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. Векленко, І. Ковальова, В. Шалобудов // Український археографічний щорічник (далі – УАЩ). – К. – Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 190–221.
3. Боплан і Україна: Зб. наук. пр. – Львів, 1998. – 318 с.
4. Дзира Я. Автопортрет нації / Я. Дзира. – К., 1997; Дзира Я. Гідронімічні прізвища в козацькому реєстрі 1649 року / Я. Дзира. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2004. – Число 11. – Ч. 1. – С. 234–266.
5. Див.: Німчук В. Походження та історія назви “Січ” / В. Німчук. – Запоріжжя, 1999. – 99 с.; Плохий С. Н., Шварц Л. С. Из опыта применения лингвистических методов для атрибуции текстов (“История Русов”) / С. Н. Плохий, Л. С. Шварц // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1988. – С. 52–57.
6. Див. також: Пономаренко Л. А. Плани м. Києва кінця XVIII – початку XIX ст. // Український історико-географічний зб. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 237–241.
7. Див.: Украинские народные думы. – М., 1972. – 562 с.
8. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2007. Нарис “Писемні джерела з історії українського козацтва” складає розділ 22 і охоплює стор. 541–588, 683–700.
9. Крип’якевич І. З козацької сфрагістики / І. Крип’якевич // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1917. – Т. 123–124; Винар Л. Іван Крип’якевич як дослідник української сфрагістики / І. Крип’якевич // Український історик. – 1973. – № 1-2. – С. 139–147; Грабовецький В. В., Гавриленко О. В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. В. В. Грабовецький, О. В. Гавриленко. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 204–208; Ситий І. Сфрагістичне законодавство Гетьманщини І. Ситий. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2003. – Число 10. – Ч. 1. – С. 222–236; Ситий І. М. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.): За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: автореф. дис... канд. іст. н. / І. М. Ситий. – К., 2002. – 20 с.; Ситий І. Герби і печатки Івана Мазепи / І. Ситий // СЛ. – 2001. – № 5. – С. 38–49; Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана / І. Ситий // УАЩ. – К. – Нью-Йорк, 2002. – Т. 10(7). – С. 147–150. Загальний огляд літератури з цього питання зроблено у статті: Пархоменко О. Дослідження з української сфрагістики періоду Геть-

маншини / О. Пархоменко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 1998. – Число 2. – С. 286–300.

10. [Лазаревський А.] Заметка о казацких знаменах // Киевская старина. – 1890. – Кн. 10. – С. 153–158; Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) / Я. Ісаєвич // Український історичний журнал. – 1963. – № 1. – С. 85–87; Савчук Ю. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) / Ю. Савчук // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2004. – Число 11. – Ч. 1. – С. 54–98; Мищик Ю. А. Прапори полковника Іллі Голоти (1649 р.) / Ю. А. Мищик. // Знак. – 2000. – Лютий. – № 20. – С. 6; Мищик Ю. Дещо про клейноди Тимоша Хмельницького / Ю. Мищик // Знак. – 2000. – Вересень. – № 22. – С. 10.

11. Ленченко В. Резиденція Богдана Хмельницького в Чигирині. / В. Ленченко // Запорозьке козацтво. – К. – Запоріжжя, 1997. – С. 364–373.

12. Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття / В. Ленченко // УАЩ. – К. – Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 157–189.

13. Новицький Я. Твори. – Запоріжжя, 2007. – Т. 2. – 508 с.; Народная память о Запорожье. – Екатеринослав, 1911; Савур-Могила. – К., 1990. – 261 с.

14. Опыт собраний старинных малороссийских дум. – СПб., 1819. – 68 с.

15. Савчук Ю. Особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи / Ю. Савчук // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – Т. 1. – С. 293–313. Див. також: Dreściak J. Kufel „Bohdana Chmielnickiego” w muzeum XX Czartoryskich w Krakowie / J. Dreściak // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2003. – Т. 3. – С. 353–358.

16. Сапожников І. В. Кам'яні хрести Степової України (XVIII – перша половина XIX ст.) / І. В. Сапожников. – Одеса, 1997; Сапожников И. В. Каменные намогильные кресты запорожцев / И. В. Сапожников // Південна Україна XVIII–XIX століття. – 1996. – Вип. 2. – С. 86–95.

17. Свешников І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешников. – Львів, 1993. – 304 с.

18. Суховарова-Жорнова О. Історичні портрети кінця XVII – XVIII ст. в збірці Національного музею історії України: іконографічний огляд / О. Суховарова-Жорнова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – Число 5. – Вип. 10. – С. 201–218.

19. Тоїчкін Д. Холодна зброя як складова комплексу українського козацького озброєння XVII ст.: особливості та проблеми формування / Д. Тоїчкін // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – Число 5. – Вип. 10. – С. 115–128.

20. Тошев В. М. Археологічні пам'ятки козацької доби / В. М. Тошев // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К. – Запоріжжя, 2006. – С. 20–21.
21. Українська козацька держава. – К., 2004. – С. 20–31, 46–53, 112–115.
22. Bayerische Staatsbibliothek (Баварська державна бібліотека у Мюнхені). – Відділ рукописів. – Iconogr. 353. Див. детальніше: Мицик Ю. А. Огляд джерел з історії України та Росії XV–XIX ст. в зібраннях ФРН / Ю. А. Мицик // УАЩ. Нова серія. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 110–140; Мицик Ю. А. Виправлення поміченої помилки / Ю. А. Мицик // УАЩ. Нова серія. – К.– Нью-Йорк, 2002. – Т. 10 (7). – С. 508–509.
23. Budzińska E. Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781–1783). / E. Budzińska – Warszawa, 1982 – 354 s. Жан-Анрі Мюнц та його опис Правобережної Наддніпрянщини XVIII ст. // Корсунський часопис. – Корсунь-Шевченківський, – 1999. – № 9–10. – С. 5–14; Південна Україна кінця XVIII ст. в альбомі Жана-Анрі Мюнца. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 12. – 110 с.

Юрій Мицик (Київ, Україна). Джерела з історії українського козацтва (неписьмові)

У статті розглянуто основні категорії джерел з історії українського козацтва за винятком письмових, тобто фольклорні, речові, лінгвістичні, проведено їхню класифікацію та систематизацію. Підбито підсумки досліджень істориків і джерелознавців у цій галузі, вказано на здобутки і на невіршені проблеми.

Ключові слова: джерелознавство, козацтво, Україна, фольклор, іконографія.

Юрій Мыцык (Київ, Україна). Источники по истории украинского казачества (неписьменные)

В статье рассмотрены основные категории источников по истории украинского казачества за исключением письменных, т. е. фольклорные, вещественные, лингвистические, проведена их классификация и систематизация. Подведены итоги исследований историков и источниковедов в данной области, указаны достижения и недостаточно изученные проблемы.

Ключевые слова: источниковедение, казачество, Украина, фольклор, иконография.

Yurij Mytsyk (*Kyiv, Ukraine*). **Sources on the History of Ukrainian Cossacks (Non-Written)**

In the article the main categories of sources on the history of Ukrainian Cossacks with the exception of writing, folklore, material, linguistic are considered and held their classification and systematization. The results of the research of historians and source studies in this area, given the advances and poorly understood problem.

Key words: Source Study, the Cossacks, Ukraine, folklore, iconography.

Олександр КРИВОШИЙ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94:355](477)+(093)“14/17”

**Висвітлення історії воєнної
повсякденності жінок
ранньомодерної України у працях
Наталії Мірзи-Авакянц**

Перебування у полоні стереотипів та ідеологічних міфів, закладених радянською історіографією, протягом багатьох років позбавляло вітчизняних дослідників можливості наблизитися до осмислення великого пласту наукової спадщини талановитого українського історика Наталії Юстівни Мірзи-Авакянц, який можна умовно визначити як історія жіночої повсякденності воєнної епохи [1].

Йдеться про побут та повсякденне життя жінок в умовах воєн, революцій та збройних локальних конфліктів, що відбувалися на українських землях у XVI – на початку XVIII ст.

Війна як соціально-політичне явище завжди являла собою не лише крайню форму вирішення соціально-політичних, економічних, ідеологічних, національних, релігійних, територіальних та інших протиріч між державами, народами, націями, класами і соціальними групами людей засобами воєнного насильства, але й особливу форму світу, в якому людина протягом певного часу жила і взаємодіяла з іншими людьми. Йдеться про умови життя, ратної і мирної праці, відпочинку, побуту, озброєння, харчування, тактичні дії, обставини проживання, лікування, соціальної адаптації, поведінкові реакції, соціально-політичні уподобання, сприйняття подій крізь призму свідомості окремої соціальної групи чи індивідуума [2, с. 184], одним словом, про комплекс різнорідних повсякденно-побутових реалій, в яких провідну (нормуючу і формуючу) роль відігравав “військовий чинник”. Вищезначений комплекс різнорідних повсякденно-побутових реалій являв собою не що інше, як “особливий життєвий світ” пересічних громадян – “маленьких людей” – воєнну повсякденність соціальних груп, окремих осіб та маргіналів. Воєнна повсякденність пересічних людей, “безмов-

ної більшості” являє собою історичну цілісність, сформовану двома взаємозалежними структурами – історіями “нижчого рівня”, – *фронтовою повсякденністю* – комплексом повсякденно-побутових реалій людей (в нашому контексті жінок) в умовах воєн, революцій та збройних локальних конфліктів [3] (самі війни) і *тиловою повсякденністю* – комплексом повсякденно-побутових реалій людей, що ці війни, революції та збройні локальні конфлікти супроводжували, – розквартирування військ, реквізиції, військові заготівлі, ремонтно-відновлювальна та військово-санітарна діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності як окремих воїнів, так і різноманітних військових формувань і т. ін. Вищеозначені структури – історії фронтової і тилової повсякденності, у свою чергу, складаються з “мікроісторій” ще нижчого рівня – природа, ландшафт, озброєння, харчування, військове спорядження, житло, фортифікаційні і оборонні споруди, умови ратної і мирної (тилової) праці, відпочинок, побут, тактичні дії, транспортні засоби, медична допомога, соціальна адаптація, сприйняття подій крізь призму свідомості окремої соціальної групи чи індивідуума, народна пісня, танок і т. ін.

Завданням статті є дослідження проблеми воєнної повсякденності пересічних жінок “українного” пограниччя XVI – XVII ст., її постановки і розв’язання у науковому доробку українського історика Н. Мірзи-Авакянц та вплив її бачення на розвиток української історіографії.

Об’єктом дослідження стала науково-творча спадщина Н. Мірзи-Авакянц. Предметом статті є вивчення мірзо-авакянівського способу розв’язання проблеми присутності воєнної повсякденності пересічних жінок в культурному просторі України XVI – XVII ст.

Серед проблем наукової спадщини Н. Мірзи-Авакянц проблема жіночої повсякденності воєнної епохи є найменш дослідженою та вивченою. Спеціальних узагальнюючих праць з даної теми немає, хоча дослідниця залишила по собі чималу творчу спадщину, без якої важко уявити національну історіографію першої половини XX ст. [4, с. 559]. Варто зазначити, що Н. Мірза-Авакянц своїми студіями пізньосередньо – вічноранньонової епохи на мікроісторичному рівні, коли предметом дослідження стає буденне життя та щоденні настрої людей [5, с. 3], фактично, тією чи іншою мірою, випередила французьку школу “Анналів”, діячі якої розгорнули свою діяльність лише в середині XX ст. [6, с. 3–165]. Проте саме їхні твори стали в наші дні зразком для наслідування багатьох вітчизняних дослідників [7, с. 87–103].

Вищевикладене свідчить про те, що наукове дослідження та всебічне глибоке висвітлення проблематики, пов'язаної з мірзо-авакянівським способом розв'язання проблеми присутності/неприсутності в культурному просторі України XVI – XVII ст. воєнної повсякденності пересічних жінок, має як теоретичне, так і практично-пізнавальне значення. Тим більше, що ця тема містить низку дискусійних питань, які потребують кардинального переосмислення.

Відтак авторське конструювання нашої розвідки вибудовуватиметься на твердженні Н. Мірзи-Авакянц про те, що "...тип жінки-войовника, української амазонки XVI – XVII в., був значно поширений не тільки серед аристократок, але й серед дрібної шляхти" [5, с. 24], а також на припущенні автора, що у своєму науковому доробку дослідниця відображала первинні форми національних культурних цінностей.

Заявлена у заголовку статті проблематика обумовлює не лише вибір предмета дослідження – вивчення мірзо-авакянівського способу розв'язання проблеми присутності в культурному просторі України XVI–XVII ст., воєнної повсякденності пересічних жінок, але й визначає його хронологічні рамки, які охоплюють період з 1920 – по 2012 рік.

Нижня хронологічна межа пов'язана з виходом у світ першої феміноорієнтованої праці Н. Мірзи-Авакянц "Українська жінка в XVI–XVII ст." [5, с. 1–93]. Верхньою хронологічною межею визначаємо 2012-й рік – яким автор обмежує дослідження впливів мірзо-авакянівського бачення проблеми воєнної повсякденності пересічних жінок України XVI–XVII ст. на розвиток української історіографії.

Тут варто зазначити, що появі першої феміноорієнтованої праці дослідниці на "науковій території" жіночої повсякденності [8] ранньомодерної України передували ряд подій, які вплинули на формування її світогляду та наукових інтересів.

Почати варто з того, що Наталя Дворянська (дівоче прізвище Н. Мірзи-Авакянц) народилася 24 (11 за старим стилем) жовтня 1888 року [9] в невеликому містечку Борисполі (Боришполі) на Полтавщині в російськомовній родині земського лікаря Юста та Олександри Дворянських [4, с. 559].

Початкову освіту Наталя здобула в Києві, куди з часом переїхали її батьки; спочатку в Київській жіночій гімназії [10, с. 134], а потім у Київській міністерській жіночій гімназії [4, с. 559]. Після її закінчення (1907 р.) дівчина вступила на денне історико-філологічне відділення державних Київських вищих жіночих курсів (ВЖК), які давали ґрун-

товну і всебічну освіту жінкам, бо функціонували під опікою Університету св. Володимира [4, с. 560]. Лекції в цьому навчальному закладі читали університетські викладачі за університетськими програмами. Науковим керівником Наталі Юстівни був відомий учений і викладач, учень В. Антоновича, один з перших дослідників правового становища жінки у Великому князівстві Литовському М. В. Довнар-Запольський. В тому ж таки 1907 р. Наталя Дворянська вийшла заміж за помічника присяжного повіреного Леона Григоровича Мірзу-Авакянца і взяла його прізвище. В 1913 р. Н. Мірза-Авакянц переїздить до Москви, де, успішно склавши державний іспит, стає студенткою Московського університету. Перебування в Москві, інтенсивна праця в бібліотеках та архівах, поглиблене вивчення іноземних мов, особливо польської та французької, підготували її до серйозної наукової праці [4, с. 561]. У 1915 р. Н. Мірза-Авакянц через сімейні обставини (вагітність і народження в 1916 р. доньки Мірри) [2, с. 561] повертається до Києва. Ця, здавалося б, приємна обставина загострила і без того непрості стосунки подружжя. 1916 р. шлюб Наталі Дворянської і Леона Мірзи-Авакянца розпався [4, с. 561]. Молодій матері довелося сподіватись тільки на саму себе. Залишивши новонароджену доньку з матір'ю, Олександрю Петрівною Дворянською, Н. Мірза-Авакянц йде працювати вчителькою в київську приватну жіночу гімназію А. В. Жекуліної [11, арк. 12]. Наприкінці 1917 р. вона викладає історію України в Київській українській гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства [2, с. 561]. Період Української Центральної Ради став для майбутньої дослідниці історії України часом її остаточної українізації.

У цей період в українських часописах починають з'являтися перші серйозні дослідницькі студії Н. Мірзи-Авакянц з проблем методики викладання історії – “З методики історії” (1917), “Поетичний елемент при викладанні історії” (1917), “Побутовий елемент при викладанні історії” (1918) та ін. Невдовзі Департамент освіти Директорії запропонував їй посаду викладача у вищому навчальному закладі Полтави. З осені 1918 р. Н. Мірза-Авакянц викладає методику історії та історію України на словесно-історичному факультеті Полтавського учительського інституту [12, с. 79]. Одночасно вона читає лекції студентам історично-філологічного факультету Українського народного університету [13, с. 171]. Чимало сил і енергії віддала дослідниця й викладанню на історично-філологічному факультеті Харківського університету, який постав у Полтаві восени 1918 р. [4, с. 562]. В цьому навчаль-

ному закладі Н. Мірза-Авакянц працювала в оточенні таких знаних учених і викладачів, як професори Д. І. Багалій, Ф. І. Шміт, М. Ф. Сумцов, доценти В. О. Барвінський, С. А. Таранущенко. Наталя Юстівна не полишала і науково-дослідницької роботи. В цей час започатковуються її тісні творчі взаємини з академіком Д. І. Багалієм, що вважався її неформальним науковим керівником, під проводом якого вона розробляла наукову тему з побуту козацької старшини другої половини XVII ст. [14, арк. 1–2]. У Полтаві в першому числі [15] “Записок Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині” [16] побачила світ ґрунтовна розвідка вченої “З побуту української старшини кінця XVII віку” (1919) [17, с. 17–60]. У цій праці, на основі характеристики майна української старшини кінця XVII ст., Н. Мірза-Авакянц неспростовно довела, що більшість українських козацьких старшин не цуралася шлюбно-сімейних стосунків, а це означає, що поведінкові стереотипи “військових очільників”, а також їхніх дружин, доньок, сестер, матерів, приятельок, коханих і коханок формувалися навколо звичних їм предметів і речей, до переліку яких обов’язково входили зброя (набір холодної і вогнепальної) та бойове спорядження. Побутові речі старшин – “людей зі зброєю”, наділених як військовою, так і цивільною владою, створювали звички людей, формували їхній світогляд та статусну поведінку [18, с. 54]. “Життєві світи” козацьких старшин, їхніх дружин, матерів, доньок, сестер, коханих, коханок і приятельок, в умовах воєнного стану, що “пронизував” всі сфери життя [19, с. 16] цих людей, як правило, набували особливих рис і форм, формуючи, таким чином, особливий кризовий світ – воєнну повсякденність, в якій чоловіки і жінки певний проміжок часу жили і взаємодіяли з іншими людьми [20, с. 140].

В наступному, 1920, році на світ з’явилося повністю присвячене жіночій проблематиці дослідження Н. Мірзи-Авакянц “Українська жінка XVI – XVII в.” [5, с. 2–93]. Названа розвідка стала теоретичною частиною надрукованої в Полтаві, у друкарні товариства “Печатне діло”, книжки дослідниці під назвою “Українська жінка в XVI–XVII ст.” [21]. Друга частина цієї книги має назву “Додатки з актового матеріялу”. Вона складається з десяти актових документів, серед яких “Змовний лист”, “Заручини”, “Постанова гродськ. Володим. суду про дозвіл на одруження”, “Веновний запис”, “Дарчий запис” та низка інших.

Авторські коментарі, ремарки та стиль мислення авторки публікації вказують на її приналежність до напрямку історико-фемінологічних

досліджень, започаткованого істориками Й. Ролле, О. Левицьким та М. Грушевським [5, с. 3]. Праці саме цих істориків стали основними джерелами її історично-фемінологічної розвідки “Українська жінка XVI – XVII в.” [5, с. 3]. В цьому контексті слід мати на увазі той факт, що авторські коментарі, інтерпретації і навіть короткі ремарки часто стають важливим підґрунтям для розуміння світоглядних позицій ученого та інтересів української наукової еліти [22, с. 46]. Отже, аналізуючи авторські тексти дослідниці, будемо мати перед собою не лише авторське бачення “картини світу” пересічних жінок, що населяли “українні” пограничні землі Речі Посполитої у XVI – XVII ст., а й домінуючу суспільну сітку вартостей, що була характерною для цієї особистості і в світлі якої повинна постати привабливість/непривабливість становища жінки, побаченого крізь призму мірзо-авакянцівських уявлень про “благо”.

Шукаючи “відображення”/відсутність “відображень” воєнної повсякденності пересічних жінок України XVI – XVII ст. у науковому доробку Наталії Мірзи-Авакянц, будемо збирати, критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші свідчення про буденні структури життя жінок тієї епохи, їхній своєрідний ментальний і психологічний склад та про особливий досвід участі жінок “українного” пограниччя у війнах, революціях та локальних збройних конфліктах, до яких у першу чергу відносимо досить поширені в українських землях шляхетські наїзди, т. зв. “домові війни” литовсько-польсько-руської шляхти другої половини XVI – першої половини XVII ст. [23, с. 94]. Хоча в українському історичному наративі початку XX ст. і далі зберігалися тенденції конструювання патерналістських моделей життєстрою “українного” пограничного соціуму (підносилися ідеї козацького антифемінізму, а постать жінки в межах козацького Запорозжя продовжувала розглядатись як меншовартісна), воєнізований пограничний соціум дедалі більше поставав у дослідженнях своєю зворотною стороною – крізь призму досвіду участі шляхетних і ординарних жінок у війнах та збройних локальних конфліктах (шляхетських наїздах). В умовах майже надзаконного становища шляхти в Речі Посполитій подібні воєнні акції (наїзди) набирали форм то “спонтанного грабїжницького набїгу, то чїтко спланованого і організованого походу шляхтичів з метою вирїшення у такий спосїб міжфеодальних питань поземельного володїння: знищення чийогось маєтку, приєднання сусїдніх земель, переселення їх мешканців до свого маєтку” [23, с. 94]. Прикордонні

жителі, які могли тримати в руках зброю, перебували у певній залежності від магнатів-землевласників і тому змушені були брати участь у всіх військових акціях, а іноді й самі були не проти хоч частково владнати свої фінансові труднощі за рахунок сусідів [23, с. 94], виступаючи в похід під керівництвом свого патрона.

У Литовському Статуті 1566 р. збройний наїзд фігурує як “квалтъ”, “квалтъ посполитый суседский”. У правовому аспекті наїзд відрізнявся від звичайного розбою (покарання за останній було набагато суворішим, ніж за наїзд) [24, с. 103]. Хоча документи про збройні наїзди становлять понад третину загальної кількості актів про маєтки [25, с. 66] (про це можна судити з опису актових книг Кременецького земського суду [26]), проте досвід участі жінок в організації та проведенні шляхетських наїздів українськими істориками ХІХ – початку ХХ ст. практично не досліджувався (винятком стали розвідки І. Новицького, польського історика Й. Ролле та рецензії В. Антоновича на оповідання того ж таки Й. Ролле). Звернувшись до розгляду означеної проблематики, Н. Мірза-Авакянц дійшла висновку, що українські жінки-шляхтянки були як серед ініціаторів, так почасти й серед організаторів збройних наїздів. Виконані нами на основі опису актових книг Кременецького земського суду підрахунки наочно підтверджують правильність зроблених талановитою дослідницею висновків.

**Документи про шляхетські наїзди на маєтки
у Кременецькому повіті Волинського воєводства
у другій половині ХVІ ст.(за матеріалами опису актових книг
Кременецького земського суду)¹**

№ актової книги	Рік	Загальна кількість справ	Загальна кількість справ про наїзди (%)	Кількість справ про наїзди за участі жінок (%)
1	1568	42	9(21,4)	3(33,3)(н.)
2	1569	30	4(13,3)	0
3	1570	72	17(23,6)	2(11,7)(о.)

¹ Таблиця складена на основі публікації А. Блануци з урахуванням наших уточнень і поправок. Див.: Блануца А. В. Соціально-становна зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині ХVІ ст. / А. В. Блануца // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 104.

4	1571	67	7(10,7)	1(14,2)(н.)
5	1577	23	1(4,3)	0
6	1578	81	19(23,4)	1(5,3)(о.)
7	1579	103	13(12,6)	2(15,4)(о.)
8	1592	177	27(15,2)	9(33,3)(2н./7о.)
8	1593	269	45(16,7)	13(28,9)(5.н./9о.)
9	1594	123	21(17,1)	5(23,8)(3н./3о.)
9	1595	152	32(21,4)	13(40,6)(8н./6о.)
9	1596	295	40(13,5)	9(22,5)(9н./1о.)
10	1597	102	21(20,6)	5(23,8)(3н./2о.)
11	1598	159	26(16,3)	3(11,5)(1н./2о.)
1–11	1568–1598	1569	282(16,6)	66(23,4) (35н./35о.)

У центр уваги Н. Мірзи-Авакянц потрапляє і низка типових образів “жінок-войовниць”, українських амазонок XVI – XVII в. За слушним зауваженням історика, цей тип жінки був “значно поширений не тільки серед аристократок, але й дрібної шляхти з тією різницею, що магнатки провадили свої експедиції в широкому масштабі, а звичайні шляхтянки задовольнялись найближчими околицями” [5, с. 24 – 25]. Він “виріс на ґрунті постійної боротьби й небезпеки, в яких жила Україна, особливо південна, близька до степу” [5, с. 25]. Цікавий зразок типу жінки-войовниці Н. Мірза-Авакянц знаходить в образі Волинської княгині Софії Ружинської, “яка вкупі зі своєю помічницею, Ганною Комаровською, та її чоловіком Кевличем, “приспособивши себе немало обчыхъ и посторонныхъ людей на помочь”, (тилова повсякденність) напала в р. 1609 на чолі 6 тисяч добре організованого і озброєного війська на с. Черемошку, масток князів Корецьких.

“Обычаемъ неприятельскимъ” оточила замок і місто, а потім “въ трубы, сурьмы и бубны вдаривши и окрыкъ (галас) великий справивши”, військо взяло їх штурмом після завзятого бою та, помордувавши й позабивавши велику кількість населення, “на корень спалили и въни-вечь обернули” [5, с. 25–26] (фронтowa повсякденність).

Сучасний історик Олег Мальченко, не заперечуючи безпосередню участь княгині в воєнному поході, висловив думку про те, що княгиня Ружинська в поході “відіграла лише пасивну роль” [23, с. 101] Сам же напад був організований і проведений “справицею” війська Софії

Ружинської Кшиштофом Кевличем “за умысломъ росказанемъ, волею и ведомостью его милости князя Ружинского” [27, с. 119], котрий з 1608 р. перебував у Московському поході (помер у 1610 р. під Смоленськом) [28, с. 78]. Такі загони, на думку дослідника, “керувалися урядником з головного маєтку” [23, с. 101].

Військо князів Ружинських і справді було сформоване із загонів, над якими стояли досвідчені прикордонні урядники Ружинських – Якуб Куцборський, Кшиштоф Кевлич, Данієль Клюський, проте індивідуальні риси характеру Софії Ружинської (твердість, войовничість, жорсткість, владність у спілкуванні з підлеглими) дають підстави стверджувати, що участь княгині в поході не була декоративною, з огляду на те, що невдовзі Ружинська, пересварившись з більшістю своїх соратників, чинила стосовно них такі ж утиски.

На активній участі жінок-шляхтянок (з войовничою вдачею і сильним характером) у грабунках і домових війнах наполягала і Н. Мірза-Авакянц. Вона підкреслювала, що “під час таких виступів жінки звичайно мусили озброюватись як тогочасні вояки, носили панцирі, мали гармати. Траплялось, що счинялась справжня жіноча війна, коли на боротьбу, як вороги, виступали декілька жінок подібної вдачі” [5, с. 26].

Така “жіноча” війна, зі слів дослідниці, виникла в 1570 р. поміж Марією Гольшанською (дружиною кн. Андрія Курбського, московського емігранта) та її сестрою Анною Мильською. “Почалась справа на ґрунті рахунків з приводу маєтку Дубровиці, яким вони володіли разом (тилова повсякденність. – *О. К.*), а закінчилась засадами на дорозі, грабунками та вбивствами”. Дві розлучені жінки боролися із страшною настирливістю та злістю, і цілих три сусідні повіті – Луцький, Володимирський та Пинський – стали місцем їхніх сутичок; численні юрби кінних сновигали по дорогах, а на чолі їх стояла сама Мильська в панцирі з криці. Найбільш страждали від цього селяни, які мусили терпіти постої та насильства війська (фронтowa повсякденність), а Мильська трималась так, “немов ся ватага озброєного люду з’явилась сюди для оборони краю, а не захисту особистих інтересів однієї лише жінки, невблаганної під час гніву і сказано сміливої...” [5, с. 26 – 27].

Серед жінок зазначеного типу знаходились навіть такі, що “в запалі боротьби не вважають на постанови уряду, хоч би й самого короля” [5, с. 27]. Волинська амазонка Ганна Борзобогата-Красенська, невістка

Луцького біскупа (єпископа), “забрала в руки і чоловіка, і старого тестя, а разом з ними всю єпархію, порядкувала в ній, як хотіла, сперечалась з сусідами, робила на них наїзди, доки на ґрунті збирання податків її чоловік не посварився з кн. Андрієм Курбським. Значний вигнанець поскаржився королеві Стефану Баторію, той став на його бік, і суд присудив князеві значну суму з Красенських. Василь Красенський і біскуп погоджувались закінчити справу миром, але Ганна рішуче повстала супроти цього і не виконала судового декрету. Коли ж король наказав вжити силу, зібравши “посполите рушіння” повіту (члени цієї територіальної спільноти, безумовно, знали один одного, були пов’язані родинними, службовими, клієнтарно-патрональними зв’язками, а тому виконали наказ короля, скоріше за все, формально. – *О.К.*), цей “похід” не мав жодних наслідків: Ганна рішуче заявила, що “будет до горла (смерти) свого боронити”, – і шляхта відступила та роз’їхалась по господах. Тоді розгніваний остаточно Баторій оголосив “посполите рушіння” цілого воєводства Волинського, і серпня 11, р. 1582 воно виступило супроти Красенських. Але й цим разом смілива і рішуча жінка взяла верх над хоробрим королем...” [5, с. 27–28]. Як бачимо, ініціатором і головним організатором збройного опору королівській волі була рішуча, смілива, енергійна і воявничка жінка-шляхтянка, яка одноосібно керувала як маєтковими справами, так і підрозділами найманого війська. За свідченнями очевидця, два загони (“один з них кінний, а другий гайдюки”) під її керівництвом “розташувались у долині та загородили шлях до маєтку Красного з гарматами, гаківницями, рушницями та іншою різноманітною зброєю, яку вживають під час війни...” [5, с. 28].

За чотири роки (наприкінці 1924 р.) в часописі “Червоні квіти” [29] побачила світ науково-публіцистична праця вченої “На кресах” [30, с. 3–19]. В цій роботі Н. Мірза-Авакянц продовжила розробку проблематики, пов’язаної з участю жінок у війнах та локальних збройних конфліктах мешканців “українного” пограниччя – східних “кресів” Речі Посполитої. Кресами дослідниця називає Південну Україну, що входила в ті часи до складу Литовсько-Польської держави і була на її околицях, на межі зі степом [30, с. 3]. Населенню цього регіону доводилось “самому дбати про охорону життя та свого добра, і *кожен жив на військовій нозі, готовий завжди до бою* (курсив мій – *О.К.*)” [30, с. 3]. Звернувшись до проблематики жіночої повсякденності “українного” пограниччя, Н. Мірза-Авакянц наголосила, що жінки не залишалися позаду чоловіків: вони теж брали участь в різного роду війнах, “часто

керуючи військовим загоном” [30, с. 3]. Розглядаючи причини постання на пограниччі приватних оборонних замків, дослідниця слушно зауважила, що “жінки мають замки в небезпечних місцях і шафують (себо порядкують. – *О.К.*) ними як хочуть” [30, с. 8].

У праці “Українська селянка в революційній боротьбі 1905 року” [31, с. 140–152], що побачила світ 1931 р. в часописі “Червоний шлях”, дослідниця вперше в українській історіографії звернулася до проблеми участі жінок у Національно-визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. Цей сюжет став органічною складовою більш широкого за своїм проблемним охопленням дослідження історії жінок України початку ХХ ст. [32, с. 306–309].

Спираючись на архівні джерела, дослідниця наголосила на тому, що за часів “революції 1648–1654 рр. маємо відомості про виступи жіноцтва серед повсталіої людності” [31, с. 140]. Зі слів Н. Мірзи-Авакянц, “учасницею революційної боротьби вже тоді було не лише молоде експансивне жіноцтво, захоплене бурхливою хвилею революції, але й жінка літня навіть стара: “Костиха з сином”, “стара Пилипиха з синами”, “Копилиха, вдова з синами”...” [31, с. 140]. Проте продовжити розробку цієї доволі перспективної для історії України теми, що й сьогодні належить до категорії “малодосліджених” [33], Н. Мірзи-Авакянц не вдалося. Наприкінці 1920-х на – початку 1930-х рр. в Українській СРР почалося згортання політики українізації; було перервано зв’язки між науковцями нав еміграції і на батьківщині, розпочалися репресії проти істориків. Талант ученої, її вміння “бачити” первні національної пам’яті, індивідуальність у поглядах і у постановці наукових проблем, очевидно, лякали архітекторів “світлого комуністичного майбутнього”. В червні 1938 р. вони змусили дослідницю припинити науково-педагогічну діяльність, спочатку на час арешту, допитів і слідства, а від 1940 р. – назавжди [4, с. 574].

Стає очевидним, що прагнення Н. Мірзи-Авакянц відобразити якомога повнішу картину з життя і побуту жінок України XVI – XVII ст. певною мірою обумовили її інтерес і до історії воєнної повсякденності пересічних жінок. Дослідниця детально зупинилася на високому суспільному становищі українських жінок, причиною якого, поза всяким сумнівом, стали умови “українного” пограниччя. В цьому вона випередила сучасні гендерні студії та студії з історії жінок України, які “часто грішать кон’юнктурністю та мавпуванням західних зразків, що повністю випадають з кола традицій українців” [34, с. 14].

В розвідці “Українська жінка XVI – XVII в.” Н. Мірзи-Авакянц вдалося не лише відрефлексувати позначене впливом військового чинника повсякденне життя жінок “українного” пограниччя, а й виокремити елементи жіночого досвіду участі у різного роду військових конфліктах, що відбувалися на українських землях у XVI – XVII ст.

В зрозумінні побутової історії жінок ранньомодерної України, в уловленні її типових характерних сторін Н. Мірза-Авакянц показала себе неперевершеним майстром, який зосередив увагу на досвіді участі пересічних жінок у війнах, революціях та збройних шляхетських наїздах XVI – XVII ст. Спираючись переважно на письмові джерела, дослідниця довела, що українські жінки-шляхтянки, які вирізнялися серед загалу або своїми здібностями та нахилами, або матеріальними засобами і значущістю, могли не лише бути ініціаторами та організаторами грабунків, воєн і збройних наїздів на маєтки сусідів, а й брати безпосередню участь у військових походах і баталіях. Дискурс жінки-войовниці, який склався у науково-творчому доробку Н. Мірзи-Авакянц, вигідно відрізнявся від існуючих в українському наративі дискурсів. Його особливістю стало значне розширення кордонів життєвого простору жінки-шляхтянки, вихід за рамки традиційного трикутника “чоловік–дім–сім’я” і освоєння жінкою традиційно чоловічих ролей – воїна, лідера мікрогрупи, захисника домівки, сім’ї, рідного краю. Н. Мірза-Авакянц зуміла “побачити” і вмонтувати в уже існуючі класифікації “невидимий” для більшості істориків пласт української історії – воєнну повсякденність жінок України XVI – XVII ст. В кінці 1960-х рр. XX ст. історики Олена Апанович і Наталя Полонська-Василенко зуміли розширити і помітно поглибити ідеї Н. Мірзи-Авакянц. Перша “побачила” і вписала в існуючі класифікації фронтову повсякденність ординарних жінок козацького Запорозжя [35]. Друга продовжила започатковане Н. Мірзою-Авакянц осмислення причин появи в “українних” пограничних землях Речі Посполитої категорії жінок-войовниць, українських амазонок XVI – XVII ст. [36, с. 81–86]. У повоєнній радянській науці ім’я вченої, котра залишила по собі чималу творчу спадщину, не згадувалось. У пострадянських студія з історії України практику замовчування праць Н. Ю. Мірзи-Авакянц порушив херсонський історик С. Водотока. У 1992 р. він опублікував статтю “Професор Київського університету Н. Ю. Мірза-Авак’янц” [10, с. 134–138]. Відтоді в незалежній Україні триває модерний період вивчення біографії вченої та репрезентації її науково-творчого доробку [32, с. 306–314].

Розгляд феміноорієнтованої науково-творчої спадщини Н. Ю. Мірзи-Авакянц з позицій сучасної історіографічної критики, з урахуванням складових “епоха–автор–текст–контекст”, переконує, що історія жінок ранньомодерної України прямо співвідноситься з історією жіночої повсякденності воєнної епохи. І навпаки. Стає очевидним, що для повноцінних історичних реконструкцій, для справжнього розуміння внеску жінок України у війни, революції та різного роду збройні локальні конфлікти необхідні більш детальні розповіді про те, яким був формат участі жінок у цих війнах, революціях та збройних локальних конфліктах, які саме обов’язки і функції на них покладалися, яким чином це позначалося на повсякденні жінок і якими були віддалені наслідки такого досвіду.

Джерела та література

1. Термін “історія жіночої повсякденності воєнної епохи” використовується нами для характеристики пряму історичного знання, об’єктом дослідження якого виступає буденне життя, усі життєві реалії жінок в умовах воєн, революцій та збройних локальних конфліктів (катастроф).

2. Колесник І. І. “Повернення до речей” як перспектива історичних досліджень / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2012. – №3. – С. 183–197.

3. Війни, революції як різновид історичних трансформацій носять катастрофічний характер. Див.: Колесник І. Український гран-нарратив: ретроспективи і перспективи / І. Колесник // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 174.

4. Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авак’янц. / І. Верба // Архівознавство. Археографія, Джерелознавство: міжвідомчий наук. зб. – Вип. 4. – Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 559–578.

5. Мірза-Авакянц Н. Українська жінка в XVI – XVII ст. / Н. Мірза-Авакянц. – Полтава, 1920. – 94 с.

6. Дюпон-Мельниченко Ж. Б., Ададуrow В. Французька історіографія XX століття: Навч. посібн. для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / Ж. Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададуrow. – Львів: Класик, 2001. – 170 с.

7. Зазуляк Ю. Українські легенди школи “Анналів”: Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададуrow. Французька історіографія XX століття. – Львів: Класика, 2001 / Ю. Зазуляк // Український гуманітарний огляд – К., 2006. – Вип. 8. – С. 87–103.

8. Жіноча повсякденність (Frauenalltag *nim.*, женская повседневность. – *рос.*) розуміється автором як звичайний та звичний хід життя

жінки, найперша реальність, на ґрунті якої виникають всі інші складові жіночої життєдіяльності, “малий життєвий світ” пересічної жінки, в якому вона живе і взаємодіє з іншими людьми. Йдеться про умови життя, праці, відпочинку, навчання, побут, раціональне харчування, обставини проживання, лікування, соціальної адаптації, поведінкові реакції, соціально-політичні вподобання, сприйняття подій історії крізь призму свідомості індивідуума чи окремої соціальної групи, тощо. Див.: *Пушкарева Н.* “История повседневности” как направление исторических исследований [Ел. ресурс]: http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm.

9. Стосовно дати і місця народження вченої і досі є чимало нез’ясованого. Дехто з сучасних дослідників вважає, що Н. Мірза-Авак’янц (Дворянська) народилась 1888 року у м. Переяславі. Див. примітки В.В. Коротенка і О.Б. Супруненко до праці: Щербаківський В. Український університет у Полтаві / В. Щербаківський / За ред. Супруненко О. Б. – Полтава, 1994. – Препринт. Вип. 2. – С. 21. Такої ж думки про місце народження дотримується і донька Наталі Юстівни – Мірра, хоча датою народження матері вона вважає 1889 рік. Див.: І. Верба Історик Н. Ю. Мірза-Авак’янц / І. Верба // Архівознавство. Археографія, Джерелознавство: міжвідомчий наук. зб. – Вип. 4. – Студії на пошану Руслана Пирого. – К. 2001. – С. 559.

10. Водотока С. Г. Професор Київського університету Н. Ю. Мірза-Авак’янц. / С. Г. Водотока // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському ун-ті: Матеріали Республ. наук.-практ. конф., К., 20-21 жовтня 1992 р. – К., 1993. – С. 134–138.

11. Державний архів м. Києва – Ф. 150. – Оп. 1.

12. Супруненко О. Доля історика / О. Супруненко // Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. наук. пр. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 79–80.

13. Нестуля О. Охорона пам’яток культури на Полтавщині в 1917–1920 рр. / О. Нестуля // Виявлення та дослідження пам’яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.). – Полтава, 1995.

14. Лист Н. Ю. Мірзи-Авак’янц до Д. І. Багалія від 25 грудня 1918 року // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. – І. – № 45988.

15. Перший випуск “Записок” був підготовлений до друку редакційною радою у складі членів правління Товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині Н. Ю. Мірзи-Авак’янц, М. Я. Рудинського, В. О. Щепотьєва за редакцією В. М. Щербаківського. Видання вийшло невеликим тиражем – 300 примірників та окремими відбитками кожної із статей (50 прим.). Див.: Супруненко О. Доля історика / О. Супруненко //

Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. наук. пр. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 80.

16. Українське наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині засноване В. М. Щербаківським та М. Я. Рудинським 1918 р. Див. примітки В. В. Коротенка і О. Б. Супруненка до праці: Щербаківський В. Український університет у Полтаві. / В. Щербаківський / За ред. Супруненка О. Б. // Київська старовина (далі КС) – 1994. – № 4 (307) – С. 13.

17. Мірза-Авак'янц Н. З побуту української старшини кінця XVII віку / Н. Мірза-Авак'янц // Записки Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип. 1. – С. 17 – 60.

18. Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е. С. Сенявская. – М.: РОССПЭН, 1999. – 383 с.

19. Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 8 – 22.

20. Кривоший О. П. Гендерні виклики фронтової повсякденності козацького Запорожжя у науковому доробку українських істориків (1946–1991 рр.) / О. П. Кривоший // Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 140–146.

21. Книжка була надрукована у 1920 р. коштом Полтавської Спілки споживчих товариств у друкарні товариства “Печатне діло”. Книжка складається з двох частин – авторської розвідки “Українська жінка XVI–XVII в.” та “Додатків до актового матеріялу”. Загальний обсяг – 94 сторінки. На 93-ій, передостанній, сторінці надруковано її зміст.

22. Буряк Л. І. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX – перша третина XX ст.). Монографія. – К.: Нац. академія управління, 2010. – 368 с.

23. Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) / О. Мальченко // КС. – 1997. – № 3/4. – С. 94–113.

24. Блануца А. В. Соціально-станову зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. / А. В. Блануца // Український історичний журнал. – 2003. – № 4 – С. 103–111.

25. Боряк В. Г. Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV – середине XVI в. (Анализ документальных источников): Дис. ... канд. ист. н. – К., 1987.

26. Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI – XVII ст. – Вип. I: Книги 1–11 (1568–1598 рр.). – К., 1959. – 256 с.; Вип. II: Книги

12–22 (1601–1614 pp.) – К., 1965. – 353 с.; Вип. III: Книги 23–35 (1616–1625 pp.) – К., 1965. – 316 с.

27. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волыском генерал-губернаторе. Ч. 6. – Т. I: – Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI – XVII вв. (1498–1653 гг.) – К., 1876.

28. Новицкий И. П. Князья Ружинские: (Памяти М. А. Максимовича) / И. П. Новицкий // КС. – 1882. – № 4. – С. 58 – 84.

29. Мірза-Авакянц Н. На кресах / Н. Мірза-Авакянц // Червоні квіти. – 1924. – Ч. 10 – С. 3–19.

30. “Червоні квіти” – ілюстрований двотижневик для дітей шкільного віку, виходив з 1923 р. у Харкові, а з 1930 р. в Києві; редактор О. Громов, ілюстратор А. Старчевський. У 1931 р. на базі журналів “Червоні квіти” і “Большевиченята” (1924–1931) створено новий журнал “Піонерія”.

31. Мірза-Авакянц Н. Українська селянка в революційній боротьбі 1905 року / Н. Мірза-Авакянц // Червоний шлях. – 1931. № 1/2. – С. 140–152.

32. Петренко І. М. Висвітлення історії повсякденних шлюбно-сімейних відносин у працях історика Наталії Мірзи-Авакянц / І. М. Петренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького націон. ун-ту. – Вип. XXXV. – Запоріжжя: Просвіта, 2013. – С. 306–314.

33. З-поміж відомих мені праць останнього двадцятиліття можу згадати лише три роботи, які містять інформацію про участь жінок у Національно-визвольній війні українського народу 1648–1654 pp. Це публікації В. Стокяло “Об участии женщин в национально-освободительной борьбе украинского народа 1648–1654 гг. против польских магнатов и шляхты” (1994 р.) (див.: Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: Міжнар. наук.-метод. конф. (Одеса, жовтень 1994 р.): Тези доповідей / Ред. кол.: Г. І. Терещенко (гол.), К. М. Левківський (заст. гол.), А. І. Комарова (заст. гол.). – К.: ІСІДО, 1994. – С. 72–75); її ж: “Про участь жінок України в національно-визвольній боротьбі українського народу 1648–1654 pp. проти польських магнатів і шляхти” (1995 р.) (див.: Жінки України: сучасний статус і перспективи: Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, червень 1995 р.): Тези доповідей / Ред. кол.: Г. І. Терещенко (гол.), К. М. Левківський (заст. гол.), А. І. Комарова (заст. гол.). – К.: ІСІДО, 1995. – С. 47–49) і Т. Орлової “Участь жіноцтва в українських національно-визвольних змаганнях: історіографічний нарис” (2009 р.) (див.: Сторінки історії. – 2009. – Вип. 28. – С. 111 – 120). Якщо В. Стокяло обмежується простою констатацією факту, що жінки, які брали участь у Національно-визвольній війні в українській історії, очевидно, таки були, “багато хто з жінок України, особливо молодих, різних соціальних верств, охоплені почуттям

любові до своєї багатостраждальної Батьківщини і ненависті до її поневоловачів, приєднувався до військ Богдана Хмельницького” (див.: *Стожало В. А.* Про участь жінок України в національно-визвольній боротьбі українського народу 1648–1654 рр. проти польських магнатів і шляхти. – С. 47), то Т. Орлова безапеляційно стверджує, що українські історики, “якщо й згадують про жіноцтво о тій порі (йдеться про період козацько-селянських воєн 1648–1657 рр. – *О. К.*), то підкреслюють роль Берегині, яка сама поралася по господарству і давала раду дітям; *таким чином* (курсив мій. – *О. К.*) готуючи нових борців, вихованих у національних традиціях” (С. 112 зазначеної вище статті Т. Орлової). Це при тому, що Н. Ю. Мірза-Авакянц ще на початку ХХ ст. наголосила на активній участі жінок усіх вікових груп у селянсько-козацьких виступах 1648–1657 рр. На маргінесі історіографічних досліджень авторки названої статті опинився не лише науковий доробок Н. Мірзи-Авакянц, але й праці багатьох українських істориків, чії науково-творчі доробки в галузі української історичної фемінології заслуговують на глибокий аналіз та популяризацію серед молодшого покоління дослідників історії жінок України.

34. Балушок В. Наукова спадщина Ореста Левицького в контексті етнологічної науки / В. Балушок // *Берегиня*. – 2010. – Ч. 10 (66). – С. 10–17.

35. Апанович О., Компан О. Сучасниці дівчини з легенди / О. Апанович, О. Компан // *Літературна Україна*. – 1969. – 7 березня.

36. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України / Н. Полонська-Василенко. – Вінніпег; Мюнхен, 1969. – 160 с.

Олександр Кривоший (*Запоріжжя, Україна*). **Висвітлення історії воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України у працях Наталії Мірзи-Авакянц**

У статті йдеться про висвітлення на сторінках праць історика Наталії Юстівни Мірзи-Авакянц історії жіночої повсякденності епохи ранньомодерних українських катастроф. Показано, що вчена досліджувала як фронтіву, так і тиліву повсякденності пересічних жінок “українного” пограниччя XVI–XVII ст. Доведено, що сюжети з історії воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України з’являються в працях ученої 20-х–30-х років ХХ ст. Аналіз феміноорієнтованого науково-творчого доробку Н. Мірзи-Авакянц переконує, що дослідниця однією з перших в українській радянській історіографії, зобразила українську жінку як сильну, досить самостійну особистість, здатну освоїти не лише жіночі, а й традиційно чоловічі ролі – воїна, лідера мікрогрупи, захисника рідної домівки, сім’ї, батьківщини від загарбників.

Ключові слова: українська історіографія, Україна ранньомодерної доби, воєнна повсякденність пересічних жінок, науковий доробок історика Н. Ю. Мирзи-Авакянц, жінка-войовниця.

Александр Кривошей (*Запорожье, Украина*). **Рассмотрение истории военной повседневности женщин Украины раннего Нового времени в работах украинского историка Н. Ю. Мирзы-Авакянц**

В статье исследовано феминноориентированное научное наследие украинского историка Н. Ю. Мирзы-Авакянц, в частности работы, в которых рассмотрена проблема влияния военного фактора на быт и повседневную жизнь женщин Украины раннего Нового времени. Рассмотрены вопросы теоретического осознания историком такого аспекта феномена военной повседневности украинских женщин XVI–XVII в., как наезды и “домовые” войны. Выяснена позиция исследователя относительно участия женщин в вооруженных отрядах шляхты, уездных, воеводских и краевых посполитых формированиях.

Ключевые слова: украинская историография, Украина раннего Нового времени, фронтовая повседневность женщин-дворянок, научное наследие историка Н. Ю. Мирзы-Авакянц, женщина-воительница.

Olexander P. Krivoshiy (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Consideration of the History of Military Everyday of Ukrainian Women in Early Modern Time in the Works by Ukrainian Historian Natalia Mirza-Avakyants**

This article studies the scholarly heritage of Ukrainian historian N. Y. Mirza-Avakyants. In particular, the author traces works (articles) in which the influence of the war on the everyday life of a noblewomen is considered during the early modern time in Ukraine.

Raids and “house wars” were traced by the author as a phenomenon of the wartime everyday life of noblewomen in the XVI–XVII centuries. The author clarified researcher’s position regarding participation of women in the armed detachments of the gentry, county, provincial and territorial formations.

Key words: Historiography, early modern Ukraine, everyday life of noblewomen during wartime, scientific research of the historian, N. Y. Mirza-Avakyants, a female warrior.

Олег МАЛЬЧЕНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.1 (477) 623.421.2 “16/17”

До питання про морфологію глухівської артилерії

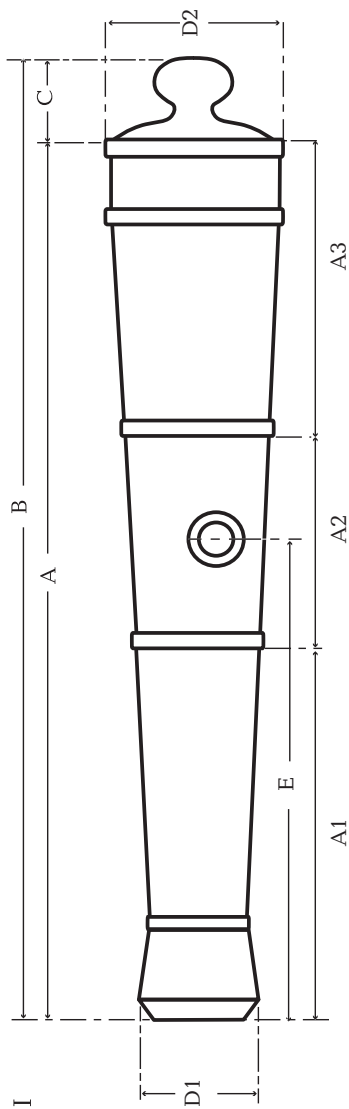
And the craft that createth a semblance
[Й майстерність, що подібності творить]
W. Morris, “Sigurd the Volsung” (1876)
В. Морріс, “Сігурд Вольсунг”

Одним з перших кроків на шляху до вивчення будь-якого речового джерела є визначення загальної форми виробу, його конструкції й окремих деталей оздоблення. Важливість цього вихідного моменту очевидна, тому вимагає методологічної чіткості, яку має контролювати так званий морфологічний метод дослідження [1]. Не приділяючи достатньої уваги морфологічній складовій, дослідники іноді одразу переходять до “глибинних” смислів артефакту. Тим часом морфологія як форма предмета, у нашому випадку – форма артилерійського ствола, приховує власну смислову інформацію, здатну “відкрити двері” до інших інформаційних рівнів гарматного тексту.

Вивчення морфології вимагає аналізу інформації плану вираження гармати, з притаманною йому термінологією. Інформативні блоки розміщуються у групі параметрів: власному (внутрішньому) параметрі (форма, локалізація у просторі й часі); зовнішньому параметрі (подібність до інших зразків, сполучення у комплексі, позиція у контексті); безпосередніх параметрах (встановлюються емпірично: вимірами, фіксацією); вивідних параметрах (виводяться логічно із залученням додаткової інформації) [2, с. 356].

Ключовим моментом морфології гармати є внутрішній параметр (форма) – впорядкована сукупність матеріальних характеристик ствола. Саме форма є посередником між у дивний спосіб сформованим шматком металу і його культурним смислом як гарматного ствола. Форма,

Схематичне зображення стандартних замірів на стволі гармати

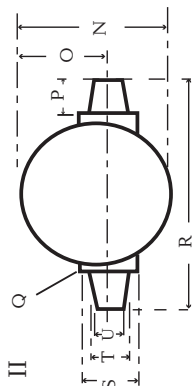

I. Загальний вигляд

- A. довжина ствола
- A1. довжина виїмної частини
- A2. довжина чопової частини
- A3. довжина донної частини
- B. загальна довжина ствола
- C. довжина винищу
- D1. максимальний діаметр дульного потовщення
- D2. максимальний діаметр базового кільця
- E. відстань між дульним зрізом і центром чопів

II. Деталізація чопів

- N. діаметр ствола на осі чопів
- O. відстань між верхівкою ствола і центром чопів
- P. довжина чопів
- Q. базове плече чопів
- R. відстань між зрізами чопів
- S. діаметр базового плеча чопів
- T. базовий діаметр чопів
- U. зовнішній діаметр чопів

своєю чергою, проявляється у конструкції, обрисі й зовнішності. У роботі з глухівським морфологічним типом важливість останнього структурного рівня безперечно з огляду на оздоблення стволів. Адже зовнішність визначається не лише фактурою й текстурою, наявністю видозмін й колористичними характеристиками поверхні, але й особливостями елементів декору.

Скажімо, оздоблення глухівських гармат базувалося на декількох прийомах: 1. Традиційне оформлення винграду, торілі, панівки, поясків, чопів, дельфінів й дульного потовщення; 2. Барокова орнаментация; 3. Акцентовані старшинські й гетьманські геральдичні композиції; 4. Християнська емблематика з антимусульманським ухилом. Ці чотири позиції утворили формулу художнього плану вираження морфології, якої дотримувалися глухівські людвисарі.

Приблизно так, якщо дуже стисло, виглядає розчленована морфологія гарматного ствола. Подібно, якщо додати параметри технології й техніки виробництва, може виглядати й схема вивчення морфології.

Отже, у першій частині роботи ми зосередимось на формі й зовнішності глухівської артилерії, відомої нам за зразками стволів 1692–1717 рр. [3], аби спробувати розпізнати у ній “життездатний” дослідницький тип. По закінченні статті ми нарахували у її тексті півтора десятка питань. Намагаючись зменшити об’єм “питальника”, довелося додати ще декілька. Власне – вона суцільне питання, й свідчить про наше тупцювання на нижніх сходинках розроблення заявленої тематики.

Реальним прототипом глухівської морфології вважається гармата Й. Балашевича 1692 р., відлита на замовлення охочекомонного полковника Іллі Новицького. У дійсності ми поки що не можемо точно підтвердити географію й хронологію найбільш раннього втілення глухівської форми. Можливо, рухатися потрібно через біографію людвисарів.

На жаль, джерела дозволяють працювати з картинкою вже інтегрованих у козацьке суспільство ливарників Йосифа й Карпа Балашевичів, котрі встигли сприйняти й засвоїти місцеві вимоги щодо гарматного литва. Сам процес “входження” залишився за кадром. Ми ж отримуємо усталену морфологію й систему оздоблення гарматних стволів, реалізовану у декоративному комплексі, який “кочує” через усю їхню виробничу біографію, починаючи з 1690-х років. Це означає, що Йосиф Балашевич відливав гармати у своїй манері задовго до першого відомого нам “українського” зразка, продовжуючи якусь морфологічну традицію. Яку саме? Місцеву, наслідуючи того, хто відливав артилерію для Івана

Самойловича? Чи іноземну, привезену до Глухова на возах з власними моделями, кресленнями, малюнками й інструментами? Що було початком глухівської морфології: наймані особистості-ливарники із своїми навичками формотворення чи вже існуючий у Гетьманщині морфологічний тип гармат? Глухівський морфологічний тип – це підсумок чи поштовх до розвитку місцевого ливарництва? Здається, люди, які “зачинили ці дверцята”, не залишили нам ключа.

З цим пов’язане як питання походження глухівських людвисарів, так і питання визначення шляхів, якими вони потрапили до Гетьманщини. Існує думка, що для дослідника XVII ст. місце народження будь-якої знакової постаті має характер лише цікавої деталі через мобільність населення, яке змінювало за життя десяток “батьківщин”, втрачаючи набутки й шукаючи кращої долі. Щодо майстра-людвисаря, не так важливе місце його народження, як місце, де він отримував фахові навички, де складалося розуміння ливарницького ремесла, формувалися його смаки, а поряд знаходився наставник, готовий передавати знання й секрети. Лише по тому новоспечений людвисар мандрував світом, продаючи й перепродуючи власні вміння за першої-ліпшої можливості. Тому батьківщина майстра – це, насамперед, батьківщина його вмінь.

Дана стаття – не місце для наведення розлогіх доказів щодо походження технологічного й декоративного стилю Балашевичів, тому ми лише стисло озвучимо власну версію.

Шляхи контактів між людьми відмінних культурних цінностей досить складно пояснювати, адже завжди йдеться про діалог відмінностей. Одним з найактивніших середовищ контакту відмінностей вважаються будь-які порубіжні території. Саме таким місцем була Гетьманщина – прикордонний український історико-географічний регіон, що зазнав з моменту свого формування вагомих, й часом визначальних, російських впливів [4, с. 12–30]. З іншого боку накочувалися не менш вагомі й послідовні польські впливи, а також ледве помітні “східні” й “нордичні” віяння. Тому логічним було би припустити, що морфологія глухівської артилерії на переломі XVII–XVIII ст. складалася під тиском сили одного з двох векторів. Однак аналіз усіх відомих зразків гармат Балашевичів відкидає цей простий варіант.

У виступі на Четвертій Міжнародній науково-практичній конференції “Война и оружие. Новые исследования и материалы” (15–17 травня 2013 р.) у Санкт-Петербурзі було озвучено версію, що Балаше-

вичі прибули на гетьманську службу до Глухова з Речі Посполитої [5, с. 151–152]. Подальше вивчення сусідніх з Гетьманщиною ареалів гарматного виробництва дозволяє обережно звузити географію “припущення” до Прибалтійських земель. Скажімо, морфологія ризьких гармат XVII ст. (зберігаються у галереї Домського собору), розроблена Гансом Мейєром (1600-ті рр.) й Герхардом Мейєром (1670–1690-ті рр.), споріднена, своєю чергою, з гданськими формами, занадто близька до глухівських пропорцій й декоративних елементів, аби вважати це випадковим збігом [6].

Згадаймо традиційні торговельні зв'язки українських земель із Гданськом, Кенігсбергом й Ригою, котрі в останній чверті XVII ст. розвивалися природно й невимушено [7]. Прибутковими шляхами до берегів північного моря вирушали валки з українськими товарами (пенька, шкіра, віск, горілка, селітра, худоба) [8], назустріч яким рухалися вози із склом, сукном, полотном, галантереєю, залізними виробами, предметами розкоші, технологічними європейськими новинками й потенційними найманцями – шукачами кращої долі, – від вояків до митців. Саме позолочена карета гданського виробництва “мозолила” очі підданам гетьмана І. Самойловича; з прибалтійського регіону Речі Посполитої винайняв свого найкращого людвисаря стародубський полковник П. Рославець; з Кенігсберга потрапили на службу до І. Мазепа А. Зернікау й Ф. Кенігсек. Агентами з найму традиційно виступали значні українські купці (приміром, Максим Васильківський чи Спиридон Ширай), котрі також виконували окремі господарчі та фінансові доручення гетьмана й козацької старшини. Гадаємо, саме таким чином Балашевичі зустрілися з українським гетьманом.

Гарматне відливицтво у Глухові не розвивалося у вакуумі. Довкола вирувало активне, амбіційне, молоде й цілеспрямоване людське суспільство з повним набором “пунктиків”: православною релігією, оригінальним мистецтвом, “візантійською” політикою, жадобою до наживи й непомірними псевдошляхетськими амбіціями. Артилерія Балашевичів служила цій, зовсім невеликій, організованій людській групі, виконуючи її тимчасові замовлення, підлаштовуючись морфологічно. Більш того, Балашевичів було покликано як носіїв вміння створювати потрібну гарматну морфологію, яка б влаштовувала інвесторів. Вже потім за потреби її можна було дещо підправляти й корегувати.

Як писав Л. Февр, у кожній епохи – своя техніка, а в кожній техніки стиль своєї епохи [9, с. 373–374]. Екстраполюючи зауваження на

гарматне відливицтво, ми бачимо наскільки “глухівський” стиль замикав на собі усі соціокультурні переплетення Гетьманщини, демонстрував людський вплив на технічну естетику, одночасно впливаючи на формування місцевих артилерійських канонів.

Балашевичі не були одноосібними творцями смислів (епіграфічних, геральдичних, емблематичних), не досить елегантно втілених у гарматній бронзі. Сенси існували раніше, людвисарі ж, на замовлення старшини, намагалися їх вбудувати до навколишнього культурного контексту. Відомі нам їхні творчі прийоми, вочевидь, з’явилися завдяки культурному конформізму, який є засадничою рисою кожного мандрівного ливарника.

Хоч би звідки походили Балашевичі – вони працювали під контролем замовників. Хрестоматійним прикладом є ситуація з будівництвом Богоявленського і Військово-Микільського соборів, проектувати які Мазепа запросив московського майстра Йосипа Старцева. Описуючи ці будівлі, І. Грабар зазначав, що “московский зодчий Иосиф Дмитриев Старцев только временами, лишь в деталях какого-нибудь портала кажется москвичом, в большинстве же своих произведений он производит впечатление украинца, воспитанного на польских традициях”. Історик мистецтва пояснював це тотальним контролем замовників, які утримували архітектора у рамках потрібного їм стилю [10, с. 399]. Ці замовники були українцями, вихованими у польських традиціях. А митець як людина підневільна, як слухняний виконавець волі замовників, за гроші реалізовував їхні побажання.

Декорування гарматних стволів відбувалося дуже опосередковано. Адже людвисар працював не заради задоволення, й на його дизайнерські пориви грубо впливали фінанси. Та й клієнт навряд чи погодився б “відпустити” оздоблення гарматного ствола – “зброю”, засіб пропаганди, повчання й презентації – у вільне плавання, не отримавши повного зиску зі своєї інвестиції й не встановивши на свій смак естетичну цінність власної гармати [11].

Здається, будь-яка річ у “мазепинській” Гетьманщині ставала “жертвою” старшинсько-шляхетської естетики й деталлю місцевого бароко [12]. Не уникли цього й гармати, що часом утілювали всю розжирілу степову пародію на візантійство, усе безвідповідальне спрощене бароко [13, с. 10], яке тільки на перший погляд здається невичерпним. Придивившись, ми помічаємо знайомий “феномен трафаретності”. Але ж чи не є він базовою ознакою будь-якої морфології?

Військова бюрократія Гетьманщини, усі ці “нашадки корчмарів, поповичів й розбійників” [14, с. 184] усвідомлювали своє недавнє походження, й романтизована правда їм була до вподоби. Власну шляхетність вони відкрито утверджували, користуючись давнім, надійно випробуваним інструментарієм. За допомогою шахраювання й пересмикування розпочалося щось дуже схоже на “винайдення традиції” репрезентативної артилерії. Якщо вважати, що розподіл об’єму, відведеного під той чи той тип декору на гарматному стволі, має свідчити про ступінь його пріоритетності для замовника, то найважливішими для козацької старшини були геральдичні елементи у супроводі монограм й титульних написів. Приватна козацька артилерія стрімко відбулася як доволі короткочасне відлуння польської шляхетської культури й перетворилася на емблему правлячого класу Гетьманщини [15, с. 14, 15]. Нова традиція вимагала нових або ж модифікованих гарматних форм, аби повною мірою маніфестувати свою окремішність.

Отже, швидкий запуск механізму створення особливої гарматної морфології пояснюють дві обставини. По-перше – наявність загальної атмосфери шляхетськості. Друга обставина конкретніша й більш практична – необхідність забезпечення козацьких полків артилерією певної архітектоніки й тактико-технічних параметрів, яка б відповідала воєнній доктрині Гетьманщини й витримала конкуренцію з арсеналами сусідніх держав.

До появи глухівських гармат козацька артилерія, вочевидь, виглядала морфологічно різноманітною металевою масою, переважно іноземного походження, без фізіономії, без традицій, без майбутнього [16]. З появою гармат Балашевичів нова морфологія почала досить швидко реалізовуватися й розповсюджуватися полковими арсеналами, формуючи географію власної ливарницької культури.

Здається, для кращого розуміння феномену історичної артилерії було б корисним активне користування терміном “культура” у його різних варіантах: військова культура, ливарницька культура, культура гарматного лиття, технологічна культура й т.п. (фантазію можна не стримувати). Ще завдяки зусиллям “романтиків” і “німецької історичної школи”, які передали поняття “культура” еволюціоністам, це загальногуманітарне поняття почало розглядатися як реалізація духу, а отже, включило в себе матеріальну продукцію людей – “матеріальну культуру”.

Чи не було б ефективнішим розглядати саме культурні ареали гарматного виробництва з власною типологією, з колами впливу, а не

йти второваним хронологічним шляхом? Що станеться, якщо хронологічну версію історії Світового Артилерійського Арсеналу, яка страждає на схематизм і європоцентричну односторонність, замінити (або хоча б доповнити) географічною (територіальною) версією? Можливо, ми побачимо області поширення ливарницьких традицій, морфологічних типів, декоративних систем, що належать до десятків “культурних провінцій” без єдиного креативного центру [17]. При цьому навряд чи можливо, як це було прийнято (й дотепер підживлює націоналістичні амбіції, імперські зазіхання на чужу історію й просування себе в історичні лідери), “ідентифікувати горшки з народами” [18, с. 134], приписуючи ту чи іншу артилерійську технологію й морфологію окремим країнам чи етносам.

Оскільки гармати були річчю державною, зусилля істориків, починаючи з XIX ст., зосереджувалися на вивченні королівської, царської, султанської чи князівської артилерії “історичних народів”. Зразки гармат “неісторичних народів” зазвичай вписувалися у контекст домінуючих регіональних арсеналів. Приміром, львівська артилерія вважалася частиною польської, а гармати Гетьманщини відносили до російського ливарництва. Подібний історіографічний перекіс існував майже до останньої третини XX ст., коли у музейних фондах нарешті були “помічені” численні зразки іншої артилерії, переважно не атрибутованої. Вони продемонстрували важливу річ: різноманітність ливарницьких культур була більшою за кількість “історичних” націй. Народи приєднувалися до Світового Артилерійського Арсеналу з власними версіями гарматного литва, іноді з доволі оригінальною морфологією. Інша річ, що для імперій, в орбіті яких ці народи оберталися, їхня традиція не становила легітимності чи історичної цінності.

Термін “культурна провінція”, запозичений з теоретичної археології [19, с. 135], вживається нами не в плані визначення маргінесу, а в розумінні відмінної території, й характеризується тріадою: місце артилерійського виробництва – морфологічна подібність гармат – достатня кількість гарматних стволів. Гетьманщина мазепинських часів нагадувала саме таку артилерійську культурну провінцію, оскільки диспонувала власним виробництвом, глухівським морфологічним типом й фінансовим потенціалом для кількісного забезпечення артилерією козацьких військ.

Вочевидь, кожний морфологічний тип історичної артилерії дотримується свого власного плану розвитку, існує у тому чи тому про-

сторі й певному обмеженому часі. Його ознаки можуть як згущуватися, кристалізуючи тип, так і розріджуватися згодом, наближаючи феномен до зникнення. В основі морфологічного типу, за логікою, завжди перебуває певна спорідненість елементів, яка кристалізує пізнавальні пропорції й форми, цементує ознаки особливого декору, створюючи щось подібне до архетипу. Такими артилерійськими історичними архетипами вважаються шведська чавунна артилерія XVII–XVIII ст., португальські бронзові гармати XVI–XVII ст., голландські корабельні гармати XVII–XVIII ст., венеціанська корабельна артилерія (композитні стволи на вертлюгах) XVI–XVII ст., “лантаки” Південно-Східної Азії XVII–XIX ст. Зазвичай чітких гарматних морфологічних типів не зустрічається, усі їхні кордони розмиті, нетривкі й пливкі, типологічні ознаки не щільно згруповані й не жорстко сполучені. У багатьох випадках не вистачає кількох ознак з установленого дослідницького набору. Така картина, – цілком нормальна для історичної артилерії й створена Небом, аби ускладнити її джерельне дослідження, повною мірою стосується й глухівського гарматного литва, надійному типологічному оформленню якого забракло історичного часу.

Насамперед, бажано дійти згоди з собою з приводу ядра морфологічного типу, яке складається з певної групи стволів, пов’язаних 100%-ю кореляцією кількох (нехай не всіх) ознак. Такого собі монотейстичного ядра, де відбувається дуже цікаве для нас згущення ознак. Однак не менш цікавою є географія й хронологія периферії, оскільки саме вона – виразник розвитку морфологічного типу, індикатор його згасання.

Гадаємо, кількість загальних ознак глухівського типу (як і будь-якого іншого) повинна зменшуватися ближче до периферії, де, відповідно, має зростати подібність до сусідніх типів. У випадку Гетьманщини периферію і ядро можна віднести до понять хронологічних. Ядро глухівського типу “ховається” десь у мазепинському періоді. Периферія ж визначається, по-перше – туманним періодом зародження типу (початок 1690-х рр.) й, по-друге, – не менш розмитим періодом його згасання у часи гетьманування К. Розумовського, чії гармати, за архітектонікою ідентичні “петербурзькому” литву, зберегли від “глухівського” лише розлогі геральдичні картини.

Інші ознаки ядра глухівського морфологічного типу потрібно шукати серед технологічних різновидів козацької артилерії. Тут поняттю ядра відповідає найдешевша, найпопулярніша, найпрактичніша,

превалююча кількісно полкова артилерія малих і середніх калібрів (до 6 фунтів). На периферії ливарницької культури глухівських майстрів залишалися “проломні” гармати (12–48-фунтові) й мортири. Отже, коли йдеться про глухівський морфологічний тип, мається на увазі, насамперед, полковий сегмент артилерії Гетьманщини.

Ясно, що морфологічний тип ствола визначається відбором ознак, потенційна кількість яких якщо не безкінечна, то може бути досить великою. У такому разі, який відсоток серед усіх відомих гарматних стволів Гетьманщини даного часу має бути подібним за певними ознаками, аби вважати його окремим типом? Також потрібно враховувати “вагу” ознак, їхню культурну цінність. Завдання з “винайдення” морфологічного типу полегшуються тим фактом, що ми складаємо групу із стандартизованих конкретних об’єктів, кількість яких доволі обмежена. Навіть якщо апіорно виділяти однакові для усіх гарматних зразків ознаки й формально їх класифікувати, ми не викривимо (може – у незначній мірі) реальний зв’язок явищ, відображених у морфологічних елементах ствола.

У пошуках хронології й ознак глухівського морфологічного типу ми очікуємо натрапити на еволюцію його елементів. Загалом-то, – на еволюцію не самих зразків, архітекtonіки чи функцій. Гармати не можуть змінюватися й еволюціонувати, оскільки, як будь-яка річ у світі, мають лише життєвий цикл: створення (модель, лиття, декорування), зношення (використання за прямим призначенням, можливо – ремонтування), загибель (псування, занедбаність й руйнування), у деяких випадках – життя після смерті (перетворення на пам’ятники у міському середовищі або утилітарне використання, приміром, у ролі швартових тумб). Еволюцію переживають лише ідеї, які матеріалізуються в гарматних серіях на різних етапах своєї траєкторії. Цікаво було б простежити траєкторію руху глухівської артилерії, аби побачити те, що називається розвитком морфологічного типу [20, с. 38].

Однак ми маємо справу лише з моментом усталення форми, з періодом консервації її базових ідеологічних й архітекtonічних елементів у рамках однієї генерації гармат й двох генерацій людвигарів. У часи свого “обвального” занепаду глухівська артилерія перебувала на вершині ефективності й життєздатності, підтримувана ідеологією виробників і, головне, – замовників. Воскресити втрачену морфологію було марною річчю: вона зникла разом із старим способом життя української козацької старшини, фактично надламаним чи то Полтавською

поразкою і нещадним петрівським терором “по причине Мазепиной измены”, чи то руйнівною для ідентичності подвійною лояльністю національної еліти [21, с. 665].

Події 1708–1709 рр. порушили невимушений еволюційний рух гетьманської артилерії, обмеживши її, насамперед, кількісно. Кількісний показник – дуже важливий як для підтримання морфологічного типу, так і для його розвитку, оскільки корекція форми, прищеплення нових структурних елементів відбувається також завдяки експериментальним пропозиціям (на розгляд замовників), відшліфовується певним об’ємом замовлень.

Морфологічний тип видається занадто загальним поняттям для такого скомплектованого предмета, як гарматний ствол. Задля хоча б мінімальної дискретності у гарматній типології було б дуже зручним й операціональним опосередковане поняття “модифікації” [22, с. 53].

Термін “модифікація”, більш природний і гнучкий, відповідає не цілим гарматним стволам, а їхнім деталям або пов’язаним з ними діям: чопам, пропорціям довжини частин ствола, винграду, зміні розташування декору тощо. Вочевидь, саме через модифікацію ті чи інші елементи набирали нового смислу, властивостей й призначення, формувалися конструкція, стиль й, зрештою, морфологія гарматного ствола. Тому спостереження морфології глухівської артилерії перетворюється, зрештою, на фіксацію змін й перетворень тих чи тих деталей ствола.

Еволюційні рухи окремих складових глухівського стилю помітні вже з початком ливарницької кар’єри Карпа Балашевича. Модифікація тоді торкнулася лише техніки виконання орнаменту, пласке графічне трактування якого відрізняє роботи Балашевича-молодшого від виразно пластичної манери литва батька й дещо нагадує російський гарматний декор [23]. Низький рельєф створює враження вишуканості делікатного візерунка, накинутого на корпус гарматного ствола мережива, змінюючи при цьому й візуальне сприйняття його форми.

Важливу роль тут відіграє набір використаних під час кінцевої обробки поверхні ствола операцій ручної механічної праці, так званих “технем”, які вимагають певних форм робочого краю і способів злуки інструментів з рукою [24, с. 24]. Їхня кількість під час декорування гармати не перевищує півтора десятка (удар, натискання, різання тощо), але від їхніх комбінацій залежать модифікації форми.

Існує й інше пояснення прихильності К. Балашевича до орнаментального різьблення. Достатньо навіть побіжного огляду, аби зауважи-

ти перевагу Йосифа у плані формування пластичного декору, на відміну від незграбних картушів, неоковирних віньеток, грубих епіграфій й кострубатих гербових символів на гарматах його сина. Але впевненим орнаментальним різьбленням Карпо намагався максимально заповнити поверхню ствола. Тож не дивно, що незабаром майстер почав спеціалізуватися на найбільш вдалому художньо-технічному прийомі. Важливо, що модифікація відбувалася не стихійно, а як результат набутих навичок й досвіду, як усвідомлений й відпрацьований набір засобів, деталей, технем, які К. Балашевич не сумнівався пускати “у тираж”, створюючи нову ознаку глухівського морфологічного типу. До речі, відстежування подібних індивідуальних морфологічних модифікацій може полегшити атрибуцію гарматних стволів [25].

Модифікація морфології глухівських гарматних зразків далі описаного вище моменту не рушила. Залишається таємницею, що міг би додати до місцевого гарматного формотворення, скажімо, родич (племінник дружини) К. Балашевича й, можливо, його учень Іван Горлянкевич, який, згідно з документами 1735 р., перебував на посаді військового людовисаря у Глухові. Про замовників й гарматні відливи майстра нам нічого не відомо, але декор дзвону його роботи 1735 р. свідчить про стилістичний вплив К. Балашевича. Складний декоративний фриз, неначе “списаний” з оздоблення полковничих гармат Й. Балашевича, розкішно представлений на дзвоні П. Полуботка 1720 р., роботи майстра Олексія Івановича, котрий свого часу міг навчатися у Балашевича-старшого [26].

Певний час глухівська артилерія існувала як самодостатній феномен, еволюціонуючи у своїх технологічних, географічних й культурних рамках. Але, як будь-який локальний “арсенал”, підкорюючись законам єдності Світового Артилерійського Арсеналу, вона почала дифузію з найближчими морфологічними типами. Під тиском російського гарматобудування з’явилися нові смисли й зменшувалася кількість ознак традиційної морфології, заданої Балашевичами у 1690-х рр. У результаті активної роботи К. Балашевича глухівські гармати ще до 1730-х рр. стали підсумком конвергенції прибалтійського й московського ливарницького досвіду.

Явища ментального характеру, до яких належить й декорування гарматних стволів, з часом розпадаються або атрофуються. Жодна організація чи індивідуум, вочевидь, не здатні протистояти тенденції згасання у циклі мислення. Можливо, тому ефективність суспільних інституцій обмежена у часі. Якщо ближче до нашої теми: існування

морфологічного типу глухівських гармат збигається з функціонуванням й згасанням гарматного литва як державної організації. Военна доктрина Гетьманщини, зрештою, загнала артилерію у глухий кут декорованих іграшок – салютних і подарункових екземплярів [27].

Пошуки ознак глухівської морфології серед зразків артилерії другої половини XVIII ст. за методом аналогії поки що безрезультатні. Власне, великий відсоток наших сподівань пов'язаний саме з висновками, базованими на “принципі об'єднання”, який полягає у пошуку “своїх” гармат серед маси “інших”, їхньому групуванні, приєднанні більш віддалених (територіально й хронологічно) зразків й т.п., бажано, за широкою сукупністю морфологічних ознак. Цього не відбувається, і периферія глухівської морфологічної спільності не розширюється. На кордоні 1730-х рр. закінчуються подібності, обриваються зв'язки й втрачається можливість культурного тлумачення морфологічних розбіжностей між гарматами Балашевичів і зразками нових часів, скажімо, – артилерією гетьмана К. Розумовського. Не вдається також окреслити якусь нейтральну зону з плавними переходами й взаємопроникненням морфологічних ознак хоча б у вигляді змішаного декоративного комплексу. Отже, у версії глухівського морфологічного типу його кордони територіально й хронологічно доволі зрозумілі.

Зворотний бік гарматного морфологічного типу – зумовленість, застигла форма, обмеженість мислення й творчості ливарників, їхня спеціалізація, зрештою. Спеціалізація начебто сучасний, але водночас досить давній феномен. Вона вимагає, насамперед, виключення зайвого й “іншого”, самообмеження, аби ясніше бачити об'єкт чи проблему. Але існує певна подоба спеціалізації, котра у нинішній термінології називається зумовленістю. Зумовленість – це не просто спеціалізація, але й набуття певних автоматичних реакцій, у результаті чого людина втрачає здатність до гнучкого мислення. Жоден ливарник, котрий потрапив до “пастки” морфологічного типу, обмежений певною кількістю декоративних й технічних елементів, не спроможний створити з них безкінечне число комбінацій. А якщо згадати той прикрий факт, що множинність відчуттів, емоцій, думок і вмінь обмежена й виснажується задовго до нашої смерті, то лише небагатьом митцям вдавалося зберегти творчу різноманітність протягом усього життя.

Тому завершальну частину ремісничої біографії К. Балашевича, яка збігається з його похилим віком й котру зазвичай асоціюють з

усталеним стилем, можна також сприймати як творчу втомленість майстра разом з формальним підходом, основанийим на використанні обмеженого комплексу декоративних елементів й технем. Стабілізувавшись на вузькому діапазоні технічних й мистецьких прийомів, функціональність ливарника почала вичерпуватися. Якраз тут настав самий час підтримати розвиток або хоча би відтворювання морфологічного типу глухівської артилерії наступним поколінням ливарників (учнів). Але, вочевидь, цього не відбулося, на що вказує відсутність як документальних свідчень, так і збережених дотепер зразків.

Отже, у першій частині статті ми намагалися окреслити життєвий простір глухівського морфологічного дослідницького типу. “Життєздатність” (природність) типу, зрештою, нами ж придуманого, буде тим більшою, якщо він: чітко визначений, має багато зразків усередині типу, враховує не залежні один від одного елементи, споряджений великим відсотком ідентичних елементів серед усіх відомих зразків.

У цьому специфіка морфологічного підходу як особливого стилю вирішення проблеми, орієнтованого на роботу з формою історичної гармати. Морфологічний підхід (у широкому розумінні – морфологія як спосіб бачення світу, використання форм для його вивчення) – один з двох (поряд з класиологією) варіантів типологічного підходу. Однак, класифікація чи типологія – це не істина, яку потрібно відкрити, а лише засіб, інструмент аналізу обраного історичного матеріалу.

Артилерійський тип зазвичай визначається функцією, матеріалом і технологією. Що стосується форми – головного у морфології гармати, то вона багато у чому залежить від функції, хоча між ними ніколи не існувало жорсткої відповідності. Еволюція технології, її практичні завдання також грубо впливають на форму. Адже артилерійську морфологію можна розуміти як систему категорій і прийомів опису будови гарматних стволів у сукупності з результатами їхнього використання. Скажімо, теоретики середньовічної артилерії прив’язували тактико-технічні можливості гармати до зміни пропорцій ствола: довгоствольна гармата вважалася далекобійною і більш точною, що, зрештою, не доведено жодною практикою.

Морфологія встановлює зовнішні відмінності або подібності гарматних форм. У таких речах як історична гармата, форма виконує роль певної “пастки”, створення якої обов’язково супроводжується “затіканням” до неї нових смислів. На основі такого “застиглого смислу” лише й можливі суттєві морфологічні зіставлення. Власне, тепер ми би за-

пропонували розглянути операційний бік морфологічного підходу з використанням порівняльного й кількісного методів, незважаючи на те, що це досить широкі й поліфункціональні поняття.

Підтвердити або спростувати оригінальність фізичних параметрів глухівських полкових гармат 1692–1717 рр. лиття спробуємо, проаналізувавши 6 вивідних пропорцій стволів, зведених у таблиці. Це горизонтальне й вертикальне співвідношення чопів (див. табл. № 1); співвідношення дульної, чопової й донної частини та загальної довжини ствола; співвідношення діаметрів дульного потовщення й базового кільця (див. табл. № 2) [28].

Таблиця № 1
Показники співвідношення розташування чопів

Рік лиття, власник гармати	Показник горизонтального співвідношення чопів	Показник вертикального співвідношення чопів
І. Новицького 1692 р.	0,60	0,81
П. Герцика 1692 р.	0,59	0,81
М. Бороховича 1693 р.	0,57	0,81
М. Бороховича 1697 р.	0,57	0,82
м. Конотоп 1697 р.	0,56	0,80
І. Мазепи 1705 р.	0,59	0,51
І. Чарниша 1713 р.	0,60	0,76
Я. Корицького 1714 р.	0,61	0,77
з монограмою “АДГ” початок XVIII ст.	0,62	0,75
М. Милорадовича 1717 р.	0,64	0,76

Положення чопів на гарматному стволі математично виражається двома показниками (коефіцієнтами): горизонтальним та вертикальним. Обидва співвідношення мають значення від нуля до одиниці. Горизонтальне співвідношення (ГС) є відстанню між дульним зрізом й центром чопів, поділеною на довжину ствола: $ГС = G/A$. Вертикальним співвідношенням (ВС) є відстань від осі чопів до верхньої частини ствола, поділена на діаметр ствола на вертикальній осі чопів: $ВС = O/N$ (див. малюнок).

З отриманих показників співвідношення горизонтального та вертикального положення чопів на глухівських гарматах утворюється напролюд цільна емпірична картина. Мінімальні розбіжності у числах свідчать про усталений технологічний канон Йосифа та Карпа Балашевичів, якого вони дотримувалися протягом щонайменше трьох десятиліть. Співвідношення горизонту чопів глухівських стволів знаходиться у рамках показників 0,57 – 0,64, а вертикалі чопів – у рамках показників 0,75 – 0,81. Єдиний випадок, який порушує “гладку” статистику – це гармата великого 16-фунтового калібру “Лев” (1705 р.). Якщо співвідношення горизонту чопів у гармати традиційне, то співвідношення вертикалі становить 0,506 одиниць. Це означає, що чопи перенесено майже на рівень горизонтальної осі ствола, вочевидь, з метою зменшення сили відбою, що діяла на лафет. Другорядною причиною такої “глибокої посадки” важкого гарматного ствола могло бути намагання полегшити його транспортування.

Однак навіть невеликі розбіжності у показниках співвідношень чопів проявляють тонку диференціацію у технологічних підходах людвигарів до різних типів гармат. У списку вирізняються три типи гармат: довгоствольні полкові 3-4,5-фунтового калібру (1692–1697 рр.), довгоствольна великого калібру (16 фунтів) (1705 р.) і малокаліберні (3/4-фунтові) стволи (1713–1717 рр.), за архітектонікою наближені до салютних.

Полкові гармати мають показники: горизонт чопів – 0,56-0,59 одиниць, вертикаль чопів – 0,80-0,82 одиниці.

Салютні гармати мають показники: горизонт чопів – 0,60-0,62 одиниці, вертикаль чопів – 0,76-0,77 одиниці.

Отже, різним типам гармат притаманне своє технологічно вивірене місце розташування чопів відносно горизонтальної осі гармати.

Нарешті, подібне розташування чопів на глухівських гарматах чітко відмежовує місцевий технологічний канон від сусідніх, скажімо – від львівської традиції [29, с. 88]. У львівських гармат чопи “тягнуться” до горизонтальної осі ствола, у глухівських – нижня точка чопів знаходиться майже на рівні нижньої точки ствола. Можливо це пов’язано з відмінностями воєнних стратегій регіонів, можливо, – із впливом московської людвигарської традиції на гарматне виробництво Лівобережної України, а можливо – з особистим професійним досвідом самих Балашевичів.

Таблиця № 2
Пропорції частин стволів [30].

№	Власник гармати, рік лиття	A₁/A	A₂/A	A₃/A	D₁/D₂
1	І. Новицького 1692 р.	0,56	0,14	0,30	0,89
2	П. Герцика 1692 р.	0,56	0,14	0,30	0,89
3	М. Бороховича 1693 р.	0,55	0,15	0,30	0,88
4	М. Бороховича 1697 р.	0,55	0,15	0,30	0,87
5	м. Конотоп 1697 р.	0,55	0,15	0,30	0,67
6	І. Мазепи “Лев” 1705 р.	0,53	0,15	0,32	0,64
7	І. Чарниша 1713 р.	0,55	0,18	0,27	0,83
8	Я. Корицького 1714 р.	0,56	0,19	0,26	0,82
9	О. Розумовського 1749 р.*	0,59	0,16	0,25	0,69
10	К. Розумовського 1753 р.**	0,59	0,16	0,25	0,69
11	К. Розумовського 1759 р.***	0,59	0,16	0,25	0,69
12	м. Охтирка 1753 р.	0,50	0,15	0,35	
13	м. Львів, “Орлик” 1571 р.	0,54	0,20	0,26	0,55
14	м. Львів 1573 р.	0,53	0,20	0,27	0,55

15	К. Концепольського 1630 р.	0,55	0,20	0,25	0,55
16	Братів Котоніїв 1677 р.	0,50	0,20	0,30	0,57
17	м. Львів 1698 р.	0,50	0,19	0,31	0,70

* Крім гармат О. Розумовського, які зберігаються у фондах Артилерійського музею (СПб.), ще чотири стволи знаходяться у музеї-садибі Архангельське під Москвою. Їхні параметри ідентичні вказаному у таблиці.

** Інша гармата К. Розумовського 1753 року має ідентичні параметри.

*** Інша гармата К. Розумовського 1759 року має ідентичні параметри.

Співвідношення величини дульної, чопової й донної частини та довжини гармати, здається, є одним з визначальних морфологічних показників. Це не лише технічна величина, але й важливий елемент технологічної естетики гармати, гармонійності її архітектоники. Саме вона формує у свідомості глядача поняття “стрункості” й “витонченості” артилерійського ствола. Разом з технологічним, естетичне навантаження має й коефіцієнт різниці максимальних діаметрів дульного потовщення й базового кільця. Математично співвідношення частин ствола визначається за формулою $A_1 (A_2, A_3) / A$, а співвідношення максимальних діаметрів – D_1 / D_2 (див. малюнок).

Дані зведеної таблиці (див. табл. № 2) ілюструють пропорційну узгодженість майже всіх глухівських стволів, незалежно від калібру. Коефіцієнт відношення вилітної частини полкових гармат (№ 1–6) коливається у межах 0,55–0,56, чопової частини – 0,14–0,15, донної частини (найбільш стабільна величина) – 0,30. Цільність морфологічної картини очевидна. Різниця у величинах настільки несуттєва, що, як сказав би математик, нею можна знехтувати. Лише на салютних гарматах (№ 7, 8) пропорційність обрису вимагала збільшення довжини чопової частини відносно інших (коефіцієнт 0,18–0,19), насамперед – відносно донної, яка не надто навантажувалася порохом зарядом. У будь-якому випадку, цей приклад вказує на необхідність обережного підходу до зіставлення пропорцій гарматних зразків, чиї відмінності можуть бути обумовлені не хронологією чи естетикою, а різницею функціонального призначення.

Струнку картину дещо порушують гармати більшого калібру (№ 5, 6), технологічна надійність яких завжди превалювала над естетикою. У цих зразках подовжена (коефіцієнт 0,32) й потовщена (коефіцієнт 0,64–0,67 порівняно з 0,87–0,89 у полкових) донна частина, призначена насамперед для стримування величезного тиску порохових газів. Однак через брак достатньої кількості зразків гармат ми не можемо стверджувати, що саме такі пропорції визначали “проломну” артилерію Гетьманщини.

Орнаментований уламок ще однієї великокаліберної бронзової гармати знайдено на території Батуризької фортеці початку XVIII ст. Якість литва не ідеальна, але відповідає традиційним вадам структури металу великокаліберних стволів: усередині стінок ствола чітко видно лакуни, не розтоплені шматки міді й ліквіційні домішки. Середня товщина стінок становить 70 мм (різниця коливається у межах 10 мм). Уламок зберігає сегмент внутрішнього круга, за параметрами якого (хорда – 120 мм, дуга – 150 мм) можна вирахувати діаметр каналу ствола. Геометрично відновивши сектор круга (частину круга, обмежену дугою й двома радіусами, що з'єднують кінці дуги з центром круга), ми можемо обчислити діаметр круга, він же – калібр гармати, який становить 188–189 мм. Таким чином, “батуризький уламок” є залишком гармати класичного 48-фунтового калібру [31, s. 294] – одного з найбільших стандартних калібрів “проломної” довгоствольної артилерії. Ми дотримуємося версії глухівського походження цієї гармати, відлітої для парку Генеральної артилерії. Захоплена у Батурині військами О. Меншикова у 1708 р., вона, разом з іншими найбільшими калібрами, була висаджена переможцями через відсутність належних транспортних засобів. Якщо 16-фунтового “Лева” росіяни спромоглися вивезти як трофей, то доля набагато важчої 48-фунтової гармати на цьому була завершена [32].

Отже, стабільність пропорцій глухівських гармат протягом чверті століття дозволяє віднести їх до одного морфологічного типу, реалізованого Балашевичами. На користь цього свідчить й порівняння з умовно “українським” комплексом 3-фунтових полкових гармат Олексія й Кирила Розумовських (№ 9–11 у табл. № 2). Відліті у 1749–1759 рр., вони ідеально витримані у рамках морфологічного типу, відтворення якого зосереджувалося у Санкт-Петербурзькому арсеналі. Його установлені від 1720-х рр. коефіцієнти співвідношень частин ствола складали 0,59 – 0,16 – 0,25, порівняно з глухівськими 0,55 – 0,14 – 0,30, й коефі-

цієнт різниці діаметрів складав 0,69 – 0,89 відповідно. Це вже була зовсім інша ливарницька культура з власною технологічною естетикою, з власним баченням пропорцій й декору. Хіба що своїми розлогими дворянськими геральдичними картинами гармати Розумовських були подібні до глухівських [33].

Іншим морфологічним прикладом є гармата 1753 р. лиття із сусідньої Слобожанщини (м. Охтирка), з абсолютно відмінними й дещо незрозумілими за походженням пропорціями (№ 12).

Нарешті, запропонований для порівняння комплекс львівської артилерії XVI–XVII ст. (№ 13–17), “гостроносої”, із збільшеною чоповою й вкороченою вилітною частиною, очікувано виявився морфологічно подібним до західноєвропейських гармат. На відміну від львівської, полкова артилерія Гетьманщини вирізнялася “стрункістю” й візуальною подовженістю через невеликий перепад у величині максимальних діаметрів дульного потовщення й базового кільця. Іншими словами, конус ствола виражений в них не чітко.

Джерела та література

1. Щапова Ю. Л. Введение в вещеведение: естественнонаучный подход к изучению древних вещей / Ю. Л. Щапова. – М., 2000.
2. Клейн Л. С. Археологическая типология / Л. С. Клейн. – Л., 1991.
3. Глухівські гармати, використані нами для аналізу морфологічного типу: охочекомонного полковника І. Новицького 1692 р. (Muzeum Wojska Polskiego, Варшава); “Одноріг”, полтавського полковника П. Герцика 1692 р. (Центральный военно-морской музей, Санкт-Петербург); гадяцького полковника М. Бороховича 1693 й 1697 рр. (Российский Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург); міста Конотопа (“конотопська”) 1697 р. (Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи, Санкт-Петербург); на замовлення гетьмана І. Мазепи, мортира 1698 р. (Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи, Санкт-Петербург); “Лев”, на замовлення гетьмана І. Мазепи 1705 р. (Российский государственный историко-культурный музей-заповедник “Московский Кремль”, Москва); “Соловей”, гадяцького полковника І. Чарниша, 1713 р. (Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського); опішнянського сотника Р. Я. Корицького, 1714 р. (Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи, Санкт-Петербург); “Грифон”, гадяцького полковника М. Милорадовича, 1717 р. (Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського).

4. Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. / В. Л. Маслійчук. – Харків, 2007.

5. Мальченко О. Особенности художественного стиля глуховских литейщиков Иосифа и Карпа Балашевичей / О. Мальченко // Война и оружие: Новые исследования и материалы: Труды Четвертой Междунар. науч.-практ. конф. 15–17 мая 2013 года. – Часть III. – СПб., 2013.

6. Завдання й об'єм даної статті не дають змоги розгорнуто аргументувати дане припущення, тому це буде обов'язково здійснено у спеціальній роботі.

7. Зовнішня торгівля Гетьманщини, прибутки від якої надходили до державного бюджету, мала два основні напрямки: західний, котрий через польські й австрійські ринки зв'язував її з Європою, та південно-східний, де головним контрагентом була Османська імперія. Ще за гетьманування Івана Самойловича відновлюється перервана подіями Хмельниччини і Руїни торгівля із Західною Європою як через балтійські порти – Гданськ (Данциг), Кенігсберг і Ригу, так і сухоходом – через Краків та Вроцлав. Втім, успішність і продуктивність будь-якої ринкової артерії прямо залежала від ступеня зацікавленості й протегування з боку держави.

8. Пришляк В. Торговля в Гетманщине периода Ивана Мазепы / В. Пришляк // Иван Мазепа та його доба / *Iván Mázepa és kora* / Иван Мазепа и его эпоха: Матеріали міжнар. наук. конф. (Будапешт, листопад 2000 р.) / Укл. О. Русин. – Ужгород, 2001.

9. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – М., 1991.

10. Грабарь И. История русского искусства. История архитектуры. – Т. 1. До-петровская эпоха / И. Грабарь. – М., 1909.

11. Під естетичною цінністю тут мається на увазі особливе значення гармати, котре виявляється у моменти естетичного сприйняття, емоційного переживання й оцінки ступеня відповідності декорованого ствола естетичному баченню (ідеалу?) глядача, насамперед – замовника.

12. Виражену у барокових формах й елементах, але ренесансну, по суті, культуру мазепинської Гетьманщини було б хибним виключати із загальноєвропейського контексту, хоча й розгорталася вона поза хронологією будь-яких європейських відроджень (Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения / А. Ф. Лосев. – М., 1978. – С. 51). Ренесанс під маскою бароко виявився якщо не шедевром, то річчю доволі оригінальною по суті, живописною у втіленнях й абсолютно відкритою для запозичень (Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні / В. Литвинов. – К., 2000. – С. 407; Нічик В. М. Гуманістичні тенденції в творах членів вченого гуртка друкарні Києво-Печерської лаври / В. М. Нічик // Гуманістичні і реформа-

ційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). – К., 1990. – С. 376), що важливо у контексті обговорюваного нами питання. Десь у розпалі цієї культури запозичень, як скалка бундючних часів, як витвір пихатої касті, котра докладала безглузвих зусиль, аби прославити своє ім'я у віках, й народилася козацька декорована артилерія.

13. Єшкілев В. Імператор повені / В. Єшкілев. – Львів, 2004.

14. Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / А. Толочко – К., 2012.

15. Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; Пер. з англ. М. Климчука. – 2-ге вид., випр. – К., 2010.

16. У “Книзі протоколів Пириятинської сотні”, серед заміток про міське господарство, податків й ратушних судових постанов, є коротенький список гармат 1698 р., під титулом “Реестрь для памяти намъ, старшинъ городской пириятинской, много находится армать мѣйскихъ”. У “Киевской старине” список помилково датовано 1691 роком. М. Слабченко автоматично повторює помилку у своїй відомій праці (Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк) М. Е. Слабченко. – Одесса, 1909. – С. 189). Отже, гармати в арсеналі Пириятини наприкінці XVII ст.: “Першая армата – безгубая, що була у войску. – Другая армата – гладкая, тожь мѣская. – Третья армата – подъ змиено. – Четвертая, великая новая. – Пятая армата, – подъ волкомъ. – Шестая армата, подъ стрѣлою. – Двѣ арматы подъ орлами, новые. – Знову двѣ арматы, тилко з лиштвами, новыхъ. – Една армата без гербу, полская, за мѣскіе гроши купленая. – Чинить всѣхъ армать мѣскихъ пириятинскихъ личбы одинадесять; а особливе арматокъ три малихъ его млти п. Леонтиевыхъ Свѣччиныхъ, полковника лубенского, которые тутже застають в городѣ Пириятинѣ. – А гаковницъ мѣскихъ всѣхъ находится штукъ одинадцать...” (Пириятинская “городовая армата” в 1691 году // Киевская старина. – К., 1899. – Т. 45. – Июнь. – С. 127). Дослідники зазвичай апелюють до цього документа, аби вказати на високий рівень озброєння міст у “золоту” мазепинську епоху, порівняно із занепадом наступних часів. Однак уважне прочитання документа доводить, що основа гарматного парку Пириятини складалася не в часи гетьманування Мазепи. З одинадцяти гармат списку лише п'ять названі новими, тобто – відлитими в останні роки. Хронологія інших стволів має дуже розмиті кордони. З цим пов'язаний інший цікавий аспект, “захований” у списку: шляхи, котрими гармати потрапляли до сотенного міста. Гармати “під стрілою”, “під вовком” та “під змією”, схоже, належать до однієї серії, замовником якої міг бути навіть князь Ярема Вишневецький, котрий утримував на Лівобережжі багатотисячну армію й солідний артилерійський парк. Пириятинська ратуша легко могла зберегти

кілька невеликих гармат з 1640-х рр. Гармата польського виробництва (без герба), придбана міським коштом, вочевидь, – трофей часів Хмельниччини або періоду королівських походів на Лівобережжя у 1660-х рр. Нічого не відомо про походження “безгубої” та “гладкої” міських гармат. Стволи “під орлами” належали до польського або російського литва. До місцевого виробництва ми могли би обережно віднести три нових гармати без “розпізнавальних знаків” (“новими” гарматами у документах могли називатися і новоприбулі до міських арсеналів стволи, у порівнянні із “старими” місцевими). Одна з них – “великая” (3-х й більше-фунтова), вочевидь, могла нагадувати конопотську міську гармату, відлиту К. Балашевичем 1697 р. (Мальченко О. Є. *Museum artilleriae Ucrainicae*. Музей української артилерії XV–XVIII століть. – Частина I: Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях / О. Є. Мальченко. – К., 2011. – С. 58–59). Їй, нарешті, продуктом місцевого виробництва (не обов’язково глухівського) були три гербовані салютовки лубенського полковника Леонтія Назаровича Свічки, відлиті, можливо, ще у часи його перебування на уряді пирятинського городского отамана (1677 р.).

17. Скажімо, обов’язкова відповідність морфології стволів приблизно одному періоду натякає на спорідненість хронологічної і територіальної версій історії світової артилерії. Однак це питання не належить до завдань нашої роботи, й до нього цікаво було б повернутись в інших публікаціях.

18. Клейн Л. С. Археологическая типология / Л. С. Клейн. – Л., 1991.

19. Там само.

20. Там само.

21. Пришляк В. Якимовичі в Гетьманщині / В. Пришляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 2012. – Вип. 21.

22. Клейн Л. С. Археологическая типология / Л. С. Клейн – Л., 1991.

23. Загалом, на творчість К. Балашевича впливали художні прийоми російських лудвисарів, котрі наприкінці XVII ст. демонстрували доволі високий художній рівень. Здається, одним із зразків для глухівського майстра служили декоровані гармати Мартьяна Осипова.

24. Викторова В. Д. Археологический факт / В. Д. Викторова // Вопросы археологии Урала. – Свердловск, 1975. – № 13.

25. Мальченко О. Спроба атрибуції гармати 1714 року з колекції Воєнно-історичного музею артилерії, інженерних військ і військ зв’язку (Санкт-Петербург) / О. Мальченко // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2012. – Т. 25.

26. Дзвін експонується у Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського.

27. За умови великої кількості замовлень художнє оформлення гарматних стволів переростає у традицію, замикаючи таким чином на собі морфологічне коло. Якщо традиція не формується або ж “глушиться” зовнішніми впливами (скажімо, замінюється новими естетичними уподобаннями чи технологією, опосередкованою новими замовниками), то йдеться вже про зникнення самого морфологічного типу гармат. Руйнується морфологічний тип також у випадку зміни воєнної доктрини, котра автоматично ініціює заміну архітектоники, а значить – розміщення декору або ж узагалі його виведення з поверхні стволів.

28. Усі характеристики виведено на основі власних прямих вимірів гармат на місцях, отримано з даних сучасної фахової літератури або ж люб’язно надано іншими дослідниками та організаціями, зацікавленими в атрибуції історичних гармат.

29. Мальченко О. До методології ідентифікації історичних гармат / О. Мальченко // Київська старовина. – К., 2012. – № 2.

30. Фізичні параметри стволів, отримані прямим вимірюванням зразків, можна знайти у роботі: Мальченко О. Є. *Museum artilleriae Ucrainicae*. Музей української артилерії XV–XVIII століть. – Частина I: Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях / О. Мальченко. – К., 2011.

31. Nowak T. M. *Zagadnienie ujednoczenia sprzętu artylerii i zasady obliczania kalibrów dział w Polsce w połowie XVII w.* / T. M. Nowak // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – Warszawa, 1960. – T. V.

32. Потрібно вказати на прикру помилку, яка невідомими шляхами пробралася до нашого тексту у монографії “Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи” (К., 2007), де на сторінці 22 неправильно вказано діаметр каналу ствола цієї гармати – 256 мм замість 188 мм. Принагідно просимо вибачення у читачів.

33. Зразки цього морфологічного типу зустрічаються у десятках музеїв Росії й України. Скажімо, пропорціям 0,59 – 0,16 – 0,25 повністю відповідає гармата графа Г. Г. Орлова 1769 р. лиття (Миколаївський обласний краєзнавчий музей), гармата Петра II 1728 р. лиття й Анни Іоаннівни 1732 р. лиття (Краснодарський державний історико-археологічний заповідник ім. Феліцини).

Олег Мальченко (*Київ, Україна*). **До питання про морфологію глухівської артилерії**

Стаття присвячена морфології глухівської артилерії майстрів Йосифа й Карпа Балашевичів. Здійснено спробу розглянути її життєздатність як окремого дослідницького типу. Визначаються периферія й ядро морфоло-

гічного типу, його ознаки й модифікація. Представлено методологію визначення непрямих параметрів гарматних стволів. Висунуто версію щодо походження базової форми глухівських полкових гармат.

Ключові слова: історична артилерія, гарматне відливництво, морфологія, глухівський тип, Гетьманщина, Балашевичі.

Олег Мальченко (Киев, Украина). К вопросу о морфологии глуховской артиллерии

Статья посвящена морфологии глуховской артиллерии литейщиков Иосифа и Карпа Балашевичей. Сделана попытка рассмотреть ее жизнеспособность как самостоятельного исследовательского типа. Определяются периферия и ядро морфологического типа, его признаки и модификация. Представлена методология определения непрямих параметров пушечных стволов. Выдвинута версия относительно происхождения базовой формы глуховских полковых орудий.

Ключевые слова: историческая артиллерия, пушечное литье, морфология, глуховский тип, Гетманщина, Балашевичи.

Oleg Malchenko (Kyiv, Ukraine). About the Morphology of Gluhov's Artillery

Article is devoted to Gluhov's artillery morphology of gunmasters Joseph and Carp Balashevichi. An attempt was made to consider its viability as an independent research type. Defines the periphery and the core of the morphological type, its signs and modification. Is presented the methodology for determining the proximity parameters of gun barrels. Proposed version for the origin of the base form Gluhov's regimental guns.

Key words: historical artillery, cannon foundry, morphology, Gluhov's morphological type, gunmasters Balashevichi.

Сергій ДІДИК
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94 (477) “1753/1764” : 355.1 (091)

Новослобідське козацтво у розвідувальних планах командування фортеці Св. Єлизавети (до історії військової служби Новослобідського козацького полку (1753–1764 рр.))

У 2-й половині XVIII ст. Османська імперія та її сателіт – Кримське ханство продовжували сприйматися владними колами Російської імперії як грізний суперник, потенційний ворог у майбутніх війнах за контроль над узбережжям Чорного моря. Досвід попередніх російсько-турецьких війн це підтверджував. Тому у мирний період співіснування Російської імперії з Оттоманською Портою і Кримським ханством російське військове командування на півдні України не послаблювало свою пильність, намагалося уважно стежити за подіями, які відбувалися у Порті і Криму, виявляти ознаки приготувань до війни чи організованого нападу на російські прикордонні території. Також відслідковувалися події, які відбувалися у Речі Посполитій та Молдавії. Для отримання достовірних даних на територію можливого супротивника засилялися розвідники-агенти. Не останню роль у розвідувальних планах російського командування відігравало козацтво Новослобідського козацького полку.

Новослобідський козацький полк (1753–1764) – козацьке формування, повністю контрольоване російським військовим командуванням. Полк розташовувався на Правобережній Україні, на частині території т. зв. “Задніпровських місць” у межах річки Дніпра і Південного Бугу. Штаб-квартира полку протягом 1753–1764 рр. дислокувалася у фортеці Св. Єлизавети. Там же розміщувалося і вище російське командування на півдні України. Взагалі фортеця Св. Єлизавети займала особливе місце у планах російського командування, оскільки знаходилася у стратегічно важливому місці – у безпосередній близькості до польського і турецько-татарського кордону і, на випадок війни, мала бути використана як плацдарм російської армії. За період свого існування Новослобідський

полк зарекомендував себе як малоефективне військове формування з низьким рівнем боєздатності. Незважаючи на ці обставини, такий вид військової служби, як ведення розвідки і добування інформації на території можливого супротивника, у полку були поставлені на належному рівні, а новослобідські козаки доволі часто за наказом російського командування виконували розвідувальні місії. 22 квітня 1764 р. Новослобідський козацький полк було реорганізовано у Єлисаветградський пікінерний полк у складі новоутвореної Новоросійської губернії [20, с. 351–352; 13, с. 657–667].

Тема “Новослобідський козацький полк”, а тим більше “Військова служба новослобідського козацтва” недостатньо висвітлена у українській та російській історичній науці. Військову службу Новослобідського полку досліджувало досить невелике коло істориків, серед яких треба відзначити роботи А. Скальковського [19, с. 361, 363, 377] та С. Шамрая [21, с. 246–247]. Але дана тема не була предметом спеціального історичного дослідження для вищезгаданих науковців. Здебільшого вони досліджували її як периферійний сюжет своєї основної теми та як доповнення її. Спираючись на досвід попередніх дослідників, використовуючи архівні та опубліковані джерела, автор цієї публікації намагається виправити наявний стан речей.

Важко переоцінити роль новослобідського козацтва у розвідувальних планах російського військового командування. Вчасно отримана розвідувальна інформація про можливий татарський напад зводила нанівець основні переваги ворога – швидкість, несподіваність, раптовість нападу. Вона давала можливість вжити заходів для відсічі нападникам, оповістити цивільне населення краю та надійно захистити його за товстими мурами фортець і укріплень. А це сотні, а можливо, і тисячі людей, яких було б врятовано від полону та фізичного знищення.

Розвідувальна діяльність, яку проводили новослобідські козаки, поділялася на кілька видів: 1) спостереження за супротивником на прикордонні під час форпостної і роз’їзної служби: козаки спостерігали за пересуваннями і діями татар під час несення служби на чисельних форпостах та патрулюваннях; 2) заслання агентів на територію супротивника з метою добування інформації: козаки Новослобідського полку засилялися на територію Кримського ханства, у Польщу, Молдову і навіть у Запорозьку Січ, під виглядом кур’єрів, купців або втікачів; 3) збір інформації методом опитування осіб, які перетинали російсько-польський і російсько-турецький кордон.

Види розвідки, які проводили козаки Новослобідського полку, були схожими з видами розвідки запорозьких козаків. Простежується співробітництво між новослобідськими і запорозькими козаками, був певний обмін досвідом, або навіть Новослобідський полк вчився розвідувальної майстерності у запорожців. Під час організації полку новослобідські козаки захопили частину земель Запорозьких Вольностей, тому частина населення Запорожжя опинилася під управлінням Новослобідського полку. В подальшому з володінь Запорозьких Вольностей переходили люди й оселялися на території полку [4, арк. 8; 9, арк. 10; 5, арк. 5]. Запорожці вступали до лав полку, приносили досвід, знання і традиції розвідувальної справи, які вони отримали під час служби на Січі.

Верховне командування Новослобідського полку перебувало у фортеці Святої Єлисавети. Оскільки фортеця у зв'язку зі своїм прикордонним положенням мала особливий статус, головний командир Нової Сербії і комендант фортеці мали особливі функції, зокрема вони мали право вести дипломатичне листування з Туреччиною, Кримським ханством, Польщею, Молдовою [7; 8; 10, арк. 51–52; 6, арк. 6–8]. В ті часи таким правом користувався лише київський генерал-губернатор [3, с. 139; 14, с. 43–44]. Головний командир Нової Сербії, а потім (коли незаміщеною опинилася його посада) комендант Єлисаветинської фортеці надсилав у Сенат різні відомості, які стосувалися прикордонних справ [18, с. 319, 384–385; 15, с. 109–110, 367–372]. Саме ці два командувачі мали повноваження на проведення розвідувальної діяльності, і саме вони віддавали накази на проведення розвідки.

Розвідувальна діяльність потребувала фінансування. Сенат спеціально виділяв гроші на проведення розвідки і збір інформації. У матеріалах допиту коменданта М. Муравйова (допит проводився 1760 р. у зв'язку зі слідством над комендантом М. Муравйовим, якого за наклепом командира Новосербського корпусу І. Хорвата було звинувачено у зловживанні службовим становищем) є свідчення про те, що Сенат указами від 31 січня 1752 р. і 4 червня 1755 р. дозволив головному командирі І. Глебову використовувати кошти Новосербської суми – казни Нової Сербії на “секретные и Санкт-Петербургские посылки”. Пізніше ці укази були поширені і на комендантів фортеці. Потім ці кошти мали бути відшкодовані і повернені до Новосербської суми [11, арк. 62]. Згадані кошти передбачалося витратити на одяг, харч, постій розвідників, а також на плату інформаторам, агентурі, на хабарі іноземним урядовцям.

Розвідувальну інформацію головний командир Нової Сербії і комендант отримував від своїх розвідників. Цими розвідниками часто були козаки Новослобідського полку. Перед тим, як відправляти розвідника, головне командування шукало якийсь привід, “претекст”. Найчастіше в якості “претексту” використовували листування і передачу листів, або розвідники засилялися під виглядом купців для торговельних справ [2, с. 326–327; 15, с. 367–372]. В рапорті коменданта фортеці Св. Єлизавети генерал-майора Ф. Юста генерал-лейтенантові І. Хорвату від 4 жовтня 1758 р. говориться: “Посланной от меня к Ачаковскому паше с писмом здешняго слобочкого казачьего полку сотник Кошевенко коем будучи там в самом деле велено о тамошних обращениях, проводывать...” [14, арк. 4–5 зв.]. Тобто командування як привід використовувало листування з турецько-татарськими урядовцями. Розвіднику давали наказ передати листи турецько-татарським посадовцям, а заодно добути цінну інформацію. Коли сотник повернувся, то доповів про результати своєї місії в присутності коменданта Ф. Юста [2, с. 286–287].

Для частини козаків розвідка була справою честі. А хтось просто користувався зручною нагодою, щоб отримати нагороду або вислужити собі посаду і звання. Так, шляхтич В. Молчан (Мовчан), який, очевидно, був секретарем при Бендерському паші, передавав до Росії секретну інформацію. Вірогідно, його було викрито, і він попрохав прийняти його в російське підданство і забезпечити службу. Сам командир Нової Сербії І. Глебов питав дозволу у Сенату призначити В. Молчана сотником у Новослобідський полк. В. Молчану було змінено прізвище на Молчановський, його віддалили від кордону і призначили сотником аж двох слобід [17, с. 167–168, 179–180; 18, с. 384–385].

Козаки-розвідники, у званнях сотників і хорунжих [15, с. 109–110; 16, с. 226; 2, с. 286–287, 292–293; 19, с. 361, 363, 377], під виглядом кур’єрів привозять листи турецько-татарським урядовцям. А в 1760 р. на Правобережну Україну до графа Потоцького посилався сам полковник Новослобідського полку М. Адабаш [15, с. 367–368]. Зразу виникає питання: хіба не було рядових козаків для передачі листів і збору інформації? Цей факт підкреслює важливе значення розвідувальної діяльності, а також підказує, що в розвідку посилали людей досвідчених, перевірених, здібних, спостережливих.

Доводилося новослобідським козакам шпигувати і за своїми колегами – запорозькими козаками. Так, у вересні 1760 р. до обозного

Новослобідського полку звернувся комендант Г. Толстов. Він просив відправити у Запорозьку Січ надійну людину “для секретного дела” [12, арк. 15].

Важко сказати, як часто новослобідські козаки відправлялися за кордон для здобуття інформації, але можна з упевненістю сказати, що розвідувальні місії були добре спланованими операціями, а не спорадичними випадками. Під час виконання місій козаки добували досить важливу і цінну інформацію. Так, у жовтні 1758 р. про результати своєї місії сотник В. Кошевенко звітував комендантові Єлизаветинської фортеці Ф. Юсту. Сотник безпосередньо поспілкувався із секретарем паші і отримав запевнення посадовця, що турецько-татарська сторона не збирається порушувати мир з Росією [1, арк. 4–5а]. Але ці заяви треба було перевірити. Для перевірки цієї інформації і для здобуття додаткових відомостей сотник використав агентуру та інформаторів, а також збирав різні чутки, які могли підтвердити або, навпаки, спростувати заяви офіційних осіб. Цими інформаторами і носіями інформації були православне населення ханства, священники, купці, навіть лікарі і шинкарі. Є підстави вважати, що у турецьких і татарських містах була мережа інформаторів і агентів, оскільки завжди знаходилися охочі, “надежные люди” або “некоторые добротные к России” особи, які знали важливу і цінну інформацію, хотіли і могли розповісти її. Так, розпитавши людей, сотник Кошевенко дізнався про обставини бунту Білгородської орди та її наміри піти під російську протекцію. Постачав інформацію і православний священник Василій, тоді як очаківський секретар і словом не обмовився про цю подію. Ці ж люди підтвердили офіційну заяву турецького секретаря, що татари не планують нападів на територію Російської держави і хочуть жити в мирі. Сотник Кошевенко уважно спостерігав за всім, що відбувалося в Очакові. В самому Очакові, біля нього і при річці Березані він бачив озброєних білгородців, яких було десь до 20-ти тисяч. На власні очі Кошевенко бачив, як орда розорила містечко Дубосари і три великих села. Там жили турки і волохи. Далі сотник доповідає, що з Кінбурна до Очакова через лиман суднами переправляються кримсько-татарські війська для придушення бунту Білгородської орди. Також сотник бачив відбудовану фортецю Очаків і, більш того, свідчив, що велися роботи з укріплення фортеці: було вирито новий земляний рів і насипано вал. В самому Очакові немає турецького війська, окрім гарнізону, – переконався він, – але до фортеці підвезли боєприпаси [1, арк. 4–5а].

В донесенні коменданта генерал-майора Ф. Юста генерал-лейтенантові І. Хорвату від 9 жовтня 1758 р. подається інформація про події в Османській імперії та Кримському ханстві, яку було отримано від козак-розвідника. До іншого турецького посадовця – Бендерського паші під виглядом кур'єра було заслано новослобідського сотника Костянтинова. Але сотник не дійшов до міста призначення і повернувся назад, оскільки довідався про “опасную болезнь” в самих Бендерах. Також він розповів про бунт Єдисанської орди та про якусь збройну сутичку турків з угорцями. Вірогідно, що інформацію він отримав, збираючи чутки, уважно слухаючи людей в шинках, заїжджих дворах. А “некоторый добротный к России человек” через сотника передав Ф. Юсту відомості про ціни на хліб і про похід ногайців з метою грабунку. Поспілкувався сотник і з турецькими купцями, які мешкали у прикордонних містах. Вони розповідали, що дуже занепокоєні можливим нападом татар, і повідомили їх можливий маршрут руху. Від інформаторів розвідник дізнався про плани турків і татар щодо придушення бунту ногайців [2, с. 292–295].

У квітні 1759 р. генерал-майор Ф. Юст посилав сотника Новослобідського полку М. Тавровського до Криму. Той привозить такі відомості: нинішній кримський хан Крим-Гірей призначений не султанським указом, а обраний самим “єдисанським народом”, який відкликав хана з заслання. У квітні 1759 р. цей хан перебуває в с. Копанці, але їхати до Криму побоюється через можливу помсту турків (яничар) і татар за розорені ним у союзі з єдисанцями в 1758 р. Волощину і Мультиянію. Щойно з Туреччини надійшов султанський указ про призначення Крим-Гірея ханом. Тоді він вирішив їхати до Криму, але повернувся назад, побоюючись помсти кримців [19, с. 377].

У червні 1759 р. для розвідки “за польський кордон” було послано хорунжого Новослобідського полку Г. Балку. Він дізнався, перебуваючи в місті Тульчині, що там переховується ханський син – калга, який 1758 р. бунтував проти Буджацької орди і розорив Волощину (Бессарабію). Його веліли стратити, тому він утік і переховується в Тульчині, мешкає у маєтках графа Потоцького. В інших містах: Крилові, Немирові, Могилеві, Бершаді – татарських військ немає, немає і чуток про можливість нападу татар на російський кордон [19, с. 363].

Полковник Новослобідського полку М. Адабаш у травні 1760 р. був відправлений з листами до графа Потоцького. По приїзді полковник привіз інформацію про наміри Туреччини втрутитися в Семилітню війну – Порту збирається “учинить диверсію” і напасти на “християнские союзных империй державы” [15, с. 367–368].

В січні 1760 р. комендант фортеці Св. Єлизавети відправив у Бахчисарай для розвідки сотника слободи Бородаївки Ф. Данилова. Сотник традиційно для прикриття віз листи. Він встигнув оглянути Перекоп і Кафу. Звітуючи про результати своєї місії, сотник повідомив про відсутність будь-яких військових приготувань і небезпечних хвороб. Бачив лише укріплення однієї фортеці [10, арк. 51–52].

У травні 1762 р. сотник слободи Орел Черниченко рапортував, що кримський хан з частиною війська переправляється в Очакові, а три султани вже перебувають в Кінбурні. Сотник отримав цю інформацію, розпитавши людей, які перетинали російський кордон у слободі Орел [2, с. 325].

У травні 1763 р. сотник Зерваницький привіз інформацію, що начебто прусський король з армією стоїть під Львовом. Також сотник доповідав про організацію кримським ханом поселення навпроти прикордонної слободи Орел [16, с. 226].

Отже, з вищенаведених прикладів можна зробити висновки, що козаки Новослобідського полку вели досить успішну розвідувальну діяльність. Новослобідське козацтво здобувало розвідувальну інформацію, безпосередньо перебуваючи на турецько-татарській території, вело спостереження за пересуванням ворога на форпостах і під час роз'їздів. Технологія розвідки, яку використовували козаки Новослобідського полку, схожа на ту, яку застосовували запорозькі козаки. Вірогідно, було співробітництво і обмін досвідом між новослобідськими і запорозькими козаками. В лавах полку могли служити колишні запорожці, які мали знання і досвід розвідувальної майстерності Запорозького Коша.

Для збору інформації на місці козаки засилялися на ворожу територію під виглядом кур'єрів і купців. Козаки отримували інформацію, спілкуючись з представниками влади, ведучи власні спостереження, а також розпитуючи свою агентуру та інформаторів. В першу чергу козаки звертали увагу на інформацію військового, соціально-політичного, економічного, дипломатичного та епідеміологічного характеру.

Джерела та література

1. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького – КП–38211 / АРХ. – 222.
2. Документи канцелярії Новосербського корпусу // Канцелярія Новосербського корпусу / Упоряд.: В. Мільчев, О. Посулько. // Джерела з історії Південної України. – Т. 7. – Запоріжжя, 2005. – 442 с.

3. Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII в. / Е. Загоровский // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 4. – С. 125–148.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1349.
5. Там само. – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 21.
6. Там само. – Спр. 267.
7. Там само. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 221–448.
8. Там само. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 132–214.
9. Там само. – Спр. 1350.
10. Там само. – Спр. 1411.
11. Там само. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 246.
12. Там само. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1039.
13. Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XVI: 1762–1765 гг. – 1018 с.
14. Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії: Запорізька спадщина / О. М. Посунько. – Вип. 8. – Запоріжжя: Тандем-У, 1998. – 79 с.
15. Сенатский архив. – СПб.: Сенатская типография. – Т. 11. – 1904. – 484 с.
16. Там само. Сенатский Архив. – Т. 12. – 1907. – 706 с.
17. Там само. Сенатский Архив. – Т. 8. – 1897. – 780 с.
18. Там само. Сенатский Архив. – Т. 9. – 1901. – 750 с.
19. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
20. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
21. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) / Сергій Шамрай // Записи історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207–302.

Сергій Дідик (*Запоріжжя, Україна*). **Новослобідське козацтво у розвідувальних планах командування фортеці Св. Єлизавети (до історії військової служби Новослобідського козацького полку (1753–1764 рр.))**

Автор статті звернув увагу на один з епізодів військової служби Новослобідського козацького полку – ведення розвідувальної діяльності та збір інформації на території можливого супротивника. В силу свого географічного положення Новослобідський козацький полк та його штаб-квартира

фортеця Св. Єлизавети посіли значне місце у планах російського командування. Спираючись на досвід попередніх дослідників, використовуючи архівні та опубліковані джерела, автор зробив спробу висвітлити основні аспекти розвідувальної служби козацтва Новослобідського полку.

Ключові слова: Новослобідський козацький полк, новослобідське козацтво, розвідувальна діяльність, фортеця Св. Єлизавети, Османська імперія, Кримське ханство.

Сергей Дидык (Запорожье, Украина). Новослободское казачество в разведывательных планах командования крепости Св. Елизаветы (к истории военной службы Новослободского казачего полка (1753–1764 гг.))

Автор статьи обратил внимание на один из эпизодов военной службы Новослободского казачего полка – ведение разведывательной деятельности и сбор информации на территории возможного противника. В силу своего географического положения Новослободский казачий полк и его штаб-квартира крепость Св. Елизаветы заняли значительное место в планах российского командования. Опираясь на опыт предыдущих исследователей, используя архивные и опубликованные источники, автор сделал попытку осветить основные аспекты разведывательной службы казачества Новослободского полка.

Ключевые слова: Новослободский казачий полк, новослободское казачество, разведывательная деятельность, крепость Св. Елизаветы, Османская империя, Крымское ханство.

Sergiy Didyk (Zaporizhzhia, Ukraine). Novoslobodas Cossackhood in the reconnaissance plans of command of the St. Elizabeth fortress (to the history of military service of the Novoslobodas cossack regiment (1753–1764))

The author of the article drew attention to one of the episodes of the military service Novoslobodas cossack regiment – conducting reconnaissance activities and information gathering in the territory of a possible enemy. Due to its geographical position the Novoslobodas cossack regiment and its headquarters the St. Elizabeth fortress took a significant place in the plans of the Russian command. Drawing on the experience of previous researchers, using archival and published sources, the author tries to light reconnaissance activities, which spent cossacks of the Novoslobodas Cossackhood.

Key words: Novoslobodas cossack regiment, Novoslobodas Cossackhood, reconnaissance activities, the St. Elizabeth fortress, the Ottoman Empire, the Crimean Khanate.

Геннадій ШПИТАЛЬОВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94 (477) “1740/1789”

**Урядові заходи щодо реформування
військової служби однодворців
і скасування Української
ландміліції (1740–1789)**

У цій публікації висвітлюються спроби російського уряду з реформування військової служби однодворців, переформування Українського ландміліцького корпусу в Окрему Українську дивізію, переведення ландміліцьких полків на регулярну (польову) службу і остаточне скасування Української ландміліції. Також автор коротко розглянув становище однодворців у пізніші періоди (аж до 1866 р.). У вітчизняній історіографії ці питання залишались не висвітленими. Попередніх дослідників цікавили, головним чином, питання спорудження Української укріпленої лінії, участі у цьому спорудженні українського населення і воєнні події на лінії у період російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

А тим часом по завершенні бойових дій ситуація на південному кордоні імперії кардинально змінилась. Росія повернула собі запорозькі землі, і Українська укріплена лінія опинилась на значному віддаленні від державного кордону. Згідно з Белградським мирним договором (1739) російський кордон на лівому березі Дніпра перемістився південніше і мав простягатися вздовж Кінських Вод і далі, через верхів'я Берди до гирла Міусу і Таганрозької затоки (як це було до 1714 р.). Починаючи з 1740 р. Українська ландміліція виконувала пропускну і митну служби на запорозькому кордоні як спостережний корпус київського генерал-губернатора. Для України це був міжвоєнний період (1740–1768), поки не розпочалось наступне військове змагання між Росією і Туреччиною.

З травня 1739 і до червня 1742 р. посаду командира Українського ландміліцького корпусу і одночасно начальника Української укріпленої лінії обіймав генерал-лейтенант А. фон Девіц. Його змінив на цих посадах генерал-лейтенант А. де Брінї. Надалі командирами корпусу і лінії

були такі генерали: генерал-лейтенант М. І. Філософов (1746–1748); генерал-лейтенант І. О. Шипов (помер на цій посаді 29.09.1749); генерал-лейтенант О. Д. Лукін (1749–1752); генерал-лейтенант Д. Г. Чернцов (помер на цій посаді 12.08.1754); генерал-майор князь К. А. Кантемир (1754–1755); генерал-аншеф граф П. С. Салтиков (1756–1757); генерал-поручик граф П. А. Девієр (1757–1761); генерал-поручик О. П. Лачінов (1761–1768); генерал-майор граф Ф. А. Остерман (1769–1770) [1, с. 26].

На початку правління імператриці Єлизавети Петрівни адміністрація Белгородської губернії, до складу якої була приписана Українська лінія, відразу ж заходилася заселяти лінійні слободи. Це питання вирішувалось трьома шляхами: 1) заселяючи лінію безземельними однодворцями; 2) відправляючи на неї пійманих утікачів із однодворницьких дистриктів, котрі бурлакували або наймитували по сусідніх губерніях, а також тих, хто перебував під караулом за адміністративні правопорушення; 3) переселяючи на добровільній основі інші соціальні групи (попівських та дияконівських дітей, котрі не хотіли записуватися за поміщиками, а також селян-переведенців з конфіскованих на користь держави панських маєтків). За кілька років ситуацію вдалося змінити на краще. Так, якщо на 1740 р. у лінійних слободах проживало всього 6167 душ чоловічої статі, то вже у 1745 р. – 12 444 душ (11 801 однодворець і 642 державних селянина). При цьому суміжні з лінією малоросійські землі відмежовувались на користь переселенців з Белгородської губернії. У 1746 р. Малоросійська Генеральна військова канцелярія подала на ім'я імператриці протест щодо дій генерал-лейтенанта А. де Брінї стосовно земель і угідь Полтавського малоросійського полку. За указом імператриці Сенат наказав Військовій колегії не віднімати у полтавських козаків жодної ділянки землі, а ландміліціонерів, разом з їхніми родинами, до переселення не спонукати. На цьому справа залюднення лінійних земель зупинилась. За період гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764) жодних зрушень у земельних питаннях на лінії не відбулось. За даними 1764 р. в 23 лінійних слободах однодворців нараховувалось близько 13 100 осіб чоловічої статі [2, с. 50–51].

28.09.1743 р. Сенат визнав недоцільним і витратним функціонування усіх 20-ти полків Українського ландміліцького корпусу. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. українські однодворці вкрай розорились і вже не могли утримувати таку кількість полків. Після шведської війни (1741–1743) державних коштів на утримання Україн-

ської ландміліції *“не имелось”*. Тож південні провінції, які перебували на межі соціального вибуху, отримали від уряду *“некоторое облегчение”*. На постійній службі було залишено лише 9 лінійних полків. Непоселені полки розпустили по домівках у безстрокову відпустку разом зі зброєю, амуніцією та кіньми. Щоправда кращих коней відпускників генералітет передав лінійним полкам, включаючи піхотні. Використання однодворців на сільськогосподарських роботах як підпомічників припинилось. Відтепер ландміліціонери усіх 20-ти полків корпусу мали самотужки поратися по господарству, залучаючи до робіт лише своїх дворових: дітей, племінників, свояків, підсусідків, а також залежних селян (якщо такі були). Відтоді однодворці, окрім записаних у ландміліцію, звільнялись від трудових і будівельних повинностей і мали сплачувати тільки 11-гривенний збір. При цьому грошове жалування, порціони і раціони отримували лише лінійні полки. У розпущених полках жалування отримували лише офіцери-квартиранти, котрі не мали власних маєтків і залежних селян; обер-офіцери мали проживати при своїх ротах, а штаб-офіцери – у містах своїх дистриктів. При цьому офіцерам і урядникам заборонялось експлуатувати ландміліціонерів-відпускників і втручатись у їхнє домашнє життя. Щомісячно люди розпущених полків мали збиратись на огляд, а два рази на рік (у літній і зимовий періоди) – відбувати тижневі збори. Під час чергових загострень російсько-турецьких відносин корпус мав збиратись у повному складі. 26.01.1744 р. командир Українського ландміліцького корпусу генерал-лейтенант А. де Брінї подав на розгляд Військової колегії *“Мнение”* ландміліцьких штаб-офіцерів, в якому говорилося, що насправді 9 полків у своєму повному складі ніколи поселені на лінії не були, і пропонувалося щороку відпускати звідти по три полки *“в дома их с подтверждением, чтоб они, на старых своих жилищах что забрать будет не можно добровольно продав, со всеми их семьями и пожитками не оставляя ни единой души, с кем они жили в одних избах, перешли на вечное жительство к своим полкам”*. Починаючи з 1745 р. третину людей лінійних полків по черзі відпускали на один рік у свої дистрикти до родичів. Натомість, для військової підмоги, на лінію щоліта виставлялись польові драгунські полки, виведені на Україну з Кизлярської області. У зимовий період ці полки розквартирувались поблизу лінії. Фактично із ландміліції на Українській лінії залишилось лише 6 поселених полків (Тамбовський, Слобідський, Єфремівський, Орловський, Більовський, Козловський), котрі мали там свої слободи.

Ландміліціонери Борисоглібського, Лівенського і Рязького полків, котрі не мали поселень на лінії, проживали у своїх дистриктах і по черзі несли караульну службу у своїх лінійних фортецях, а також при головній квартирі корпусу і при штабах розпушених полків [3/*Примечания*, с. 218–219].

11.03.1742 р. ландміліцький генерал-майор Г. фон Штокман разом з головним фортифікатором лінії інженер-полковником Рештом оглянув усі укріплення, після чого з полковниками і штаб-офіцерами дистанцій “*держали консилиум*”. У результаті консилиуму було складено “*Мнение*” стосовно необхідності капітального ремонту лінії, яке подали київському генерал-губернатору М. І. Леонтєву. Наприкінці березня М. І. Леонтєв надіслав запит до Військової колегії стосовно ремонту укріплень Української лінії. У березні 1743 р. А. де Брінї подав до Головної канцелярії артилерії і фортифікації меморіал щодо необхідності ремонту лінійних укріплень. Для виконання цього завдання пропонувалось брати людей із Малоросії і Слобожанщини, а будівельні матеріали – зі складів законсервованого Брянського адміралтейства. Питання ремонту Української лінії зависло в повітрі, бо коштів у держави на це не було. У 1744 р. начальник Інженерного депо генерал-інженер барон І.-Л. фон Люберас подав до Сенату “*Мнение*” про Українську лінію. У цьому документі йшлося про марність витрачання коштів на ремонт старих укріплень. Натомість барон запропонував побудувати лінію фортець, редутів і форпостів, яка мала проходити південніше Української лінії – від гирла Самари до гирла Лугані – по території Самарської і Орільської паланок Запорозжя. На Нову українську лінію належало переселити усі полки Українського ландміліцького корпусу і наділити їх там землею й угіддями у повному обсязі. Цей проект підтримав обер-директор Артилерійської та Інженерно-фортифікаційної контор генерал-фельдмаршал Л.-І.-В. Груно (принц Гессен-Гомбурзький). Однак у Сенаті проект Любераса поклали під сукно (бо це прямо вело до конфлікту із Військом Запорозьким Низовим). У 1746 р. майор ландміліції фон Циклер подав до Інженерного депо проект лінії, яка мала прикрити Бахмут і Тор по кордону володінь запорожців. Він також пропонував поселити ландміліціонерів між Орїлло і Самарою, а землі, відібрані під лінію раніше у Полтавського і Харківського полків, повернути назад малоросійським і слобідським козакам. Для визначення місць будівництва з Інженерно-фортифікаційної контори на Українську

лінію було відряджено інженер-капітана Гревонса. Той упродовж 1747 р. провів усі необхідні топографічні роботи. Обрані Гревонсом місця для фортифікаційних споруд виявились занадто віддаленими від поселень слобідських і малоросійських полків, що унеможливило своєчасну їх підтримку кор-де-резервами під час ворожих диверсій і проривів. Сенат відхилив і цей проект. Надалі проектуванням нової лінії за дорученням Військової колегії займався інженер-капітан Муравйов. Упродовж 1748–1749 рр. він склав кілька проектів: 1) лінія від гирла Самари до ф. Св. Михайла; 2) лінія від гирла Самари до Лугані; 3) лінія від гирла Самари до м. Ізюма. Оборонні споруди усіх цих проектів мали складатись із польових фортець і редутив між ними; валу з ровом не передбачалось. Однак президія Військової колегії і цим проектам ходу не дала [4, с. 238–248].

На даремність “мненій” і проектів фон Штокмана, де Брінні, фон Любераса, фон Циклера і Муравйова вказував тодішній головнокомандувач військ в Україні генерал-аншеф Л.-А. фон Бісмарк, пріоритетним напрямком діяльності якого стала організація охорони кордону шляхом запровадження відвідних форпостів, рухомих аванпостів і роз’їздів. У 1749 р. фон Бісмарк перетворив піхотні лінійні полки (Більовський, Борисоглібський, Рязький, Слобідський) на кінні драгунського складу. Ці полки укомплектували кавалерійськими офіцерами, кіньми і спорядженням за рахунок розпущених полків. Український ландміліцький корпус став виключно кінним. У кожному полку (як поселеному, так і непоселеному) налічувалось по 1107 нижчих чинів: усього 22 140 осіб [5/Примечания, с. 220–221].

На початку 50-х років XVIII ст. російський уряд відмовився від залучення однодворців до справи колонізації південних земель і почав створювати прикордонні військові поселення із балканських і придунайських переселенців. Вже у 1752 р. з’явилися нові прикордонні територіально-адміністративні одиниці – Нова Сербія і Слов’яносербія. Зокрема, в “*Заднепровских местах*” було засновано Нову Сербію, яка являла собою буферну зону між Запорожжям і Польщею. Там поселили два гусарські полки (один з них спочатку був “*пандурским*” – піхотним). Адміністративним центром Нової Сербії став Новомиргород. Слов’яносербія розкинулась біля східного кордону Запорожжя, на південь від Сіверського Донця (між його притоками Бахмуткою і Луганкою). Там поселили два гусарські полки. Адміністративним центром Слов’яносербії став Бахмут. По суті, Слов’яносербія замінила собою

недобудовану ділянку Української лінії. “*Сербские полки*” мали досить строкатий національний склад. Крім сербів, у складі цих чотирьох полків перебували молдавани, волохи, угорці, чорногорці, болгари. Кількість і склад сербських полків у найближчі десятиліття зазнаватиме суттєвих змін. У 1754 р. із числа українців, котрі населяли “*Заднепровские места*”, було створено Новослобідський козацький полк і поселено на межі Нової Сербії і Запорожжя. Полковим центром полку стала новозбудована фортеця Св. Єлизавети [6, с. 58–60].

Однак уряд не обходив увагою і поселені на Українській лінії ландміліцькі полки, намагаючись зробити їх самодостатніми в усіх відношеннях. Так, якщо на самому початку поселення полків на лінію висилались спеціалісти для навчання однодворців необхідним при полках ремеслам, то тепер настав час подбати про шкільну освіту однодворницьких дітей. За сенатським указом від 13.04.1752 р. на Українській лінії в шести поселених ландміліцьких полках (Тамбовському, Слобідському, Єфремівському, Орловському, Більовському, Козловському) було запроваджено сирітські школи. (Для Рязького, Лівенського і Борисоглібського полків шкіл не передбачалось, оскільки ті не мали на лінії своїх поселень). У кожній із цих шкіл мали навчати грамоті і арифметиці по 25 безпритульних “*скитающихся меж двор*” хлопців-сиріт віком від семи років. Учні мали перебувати на повному полковому забезпеченні з мундиром. По досягненні 15-річного віку кожен учень мав розпочинати ландміліцьку службу як ротний писар або в інших чинах, “*куда, смотря по науке, способен будет*”. При вступі на службу випускники-сироти не тільки забезпечувались мундиром і провіантом, але й приписувались на проживання в заможні однодворницькі родини. До полкових сирітських шкіл дозволялось приймати також синів ландміліціонерів і лінійних однодворців. І хоча стягнення платні з батьків за навчання дітей заборонялось, утримувалась ця категорія учнів на батьківські кошти (мундир, провізія, чорнила, папір і т. п.). Організація навчально-виховного процесу кожної окремої полкової школи покладалась на визначеного полковником обер-офіцера. Навчання письма, арифметиці і співу мали проводити здатні до цього писарі із числа унтер-офіцерів. Найбільш здібних учнів полкових шкіл рекомендувалось відправляти на навчання до Більовської школи, яка змістилась при канцелярії головного командира Української лінії. У Більовській школі, крім базових дисциплін, фахівці із числа обер-офіцерів викладали учням інженерну та артилерійську справи. По закінченні навчання такі

хлопці экзаменувались безпосередньо генералітетом і отримували місця писарів при штабах полків [7, № 9972].

Напередодні Семилітньої війни (1756–1763) на обліку Військової колегії у 20-ти українських ландміліцьких полках перебувало 23 300 осіб (800 штаб- і обер-офіцерів, 19 360 нижніх стрійових чинів і 3140 нестройових). Корпус був у такому занедбаному стані, що його взагалі не брали до уваги як військову силу. У розпалі бойових дій із Пруссією уряд вирішив включити 11 розпучених ландміліцьких полків до складу діючої армії. Однак непоселені ландміліціонери збирались на війну з великою неохотою і затримками. У 1758 р. ці полки, загальним числом у 10 500 чоловік, відрядили до Білорусі і Польщі для патрульної служби на армійських комунікаціях, а також виставили в пікети по лінії Київ–Смоленськ. У наступні кампанії кращими людьми і кіньми *“українських полков”* поповнювались втрати серед драгунів діючої армії [8, с. 71–72, *Примечания*, с. 217–221, *Приложения*, табл. № 36, 37, 39].

Після замирення Росії із Пруссією спадкоємець російського престолу великий князь Петро Федорович (Петро III) вирішив ліквідувати ландміліцькі війська. За *“высочайшим”* указом від 28.05.1762 р. Український ландміліцький корпус мав іменуватися Українським корпусом, а полки із розряду поселенських переводились у польові драгунські 1-го розряду. Усі *“порозжия вакансии”* в полках мали бути спішно докомплектовані за рахунок однодворців. Втім, до реалізації цього задуму справа не дійшла; через місяць після указу про ліквідацію Української ландміліції правління Петра Федоровича настав кінець. На перейменуванні Українського ландміліцького корпусу в Український корпус драгунського складу все й завершилось [9, № 11552].

Зміни у справі оборони південного кордону відбулися лише через півтора року після приходу до влади імператриці Катерини II. Український (колишній ландміліцький) корпус було повністю реорганізовано.

Указом Катерини II від 25.04.1763 р. однодворців знову прирівняли до державних селян, на яких, крім драгунського і ландміліцького зборів, поширювалась рекрутська повинність. Набрані з белгородських і воронезьких однодворців рекрути мали відбувати службу виключно в Українському корпусі і Українській (гарнізонній) *“старой” дивізії*. *Служба нижніх чинів мала тривати 15 років; за втечу із полку додавався ще один рік служби*. 15.12.1763 р. рішенням Військової комісії Сенату із наявних людей усіх 20-ти драгунських полків Українського корпусу було створено *“особливу [окре-*

му] Украинскую дивизию” у складі 11-ти полків. Крайчих людей і коней звели в один п'ятиескадронний драгунський полк, а решту – в 10 піхотних полків двобатальйонного складу. У складі дивізії залишились Борисоглібський драгунський, а також Більовський, Брянський, Єлецький, Козловський, Курський, Орловський, Рязький, Севський, Старооскольський і Тамбовський піхотні полки. Дивізію підпорядкували президенту II-ї Малоросійської колегії (правителю Малоросії з рангом генерал-губернатора), начальнику малоросійських полків і запорозьких козаків генерал-аншефу графу П. О. Рум'янцеву. Ландміліцька корпусна канцелярія, що розміщувалась у Більовській фортеці, згорнула свою діяльність наприкінці 1764 р. Квартири окремі Українській дивізії були визначені “в Украинских городах”: Старооскольський полк було розквартировано в Охтирці, Більовський – в Гадячі, Єлецький – у Кременчуці, Тамбовський – у Белгороді, Орловський – у Сумах, Брянський – в Валуйках, Курський – в Ізюмі, Козловський – в Обояні, Рязький – в Лубнах, Севський – в Переволочні, а Борисоглібський драгунський полк – у Харкові. (Окрему Українську дивізію паралельно іменували Рум'янцевською дивізією, Українським корпусом, українськими полками, а також колишніми ландміліцькими полками). Відтепер щорічно, у січні місяці, дивізія мала виставляти три піхотні полки і два кінні ескадрони на Українську лінію, а також один піхотний полк до Києва. Полкам залишили білі ландміліцькі мундири. Полки дивізії відрізнялися один від одного прапором, гербом на патронній сумці і кольорами погонів. (На той час у російській армії носили один плетений шнуровий погон з китицями на лівому плечі. Так, наприклад, солдати і офіцери Більовського полку мали погони жовто-зеленого кольору, Курського – жовто-чорного, Рязького – жовто-малинового). Усі штаб-офіцери в дивізії були прикомандированими з польових полків і вирізнялися зеленими армійськими мундирами. Безпосереднє командування дивізією було доручено генерал-майору К. фон Штоффельну. Він мав своїм завданням привести полки дивізії у стан, відповідний польовим військам I-го розряду [10, с. 108–110].

На 1766 р. Українська лінія мала 222 гармати, 75 з яких знаходились у 16-ти фортецях (по 4-5 у кожній, а у головній, Більовській, де розміщався генералітет, – 8). На дистанціях між фортецями було 138 гармат, по одній на кожний редут і редан. Ще 6 гармат додатково розташували на слабозахищених ділянках у новозведених кавальєрах і люнетах. Число гармат по дистанціях було нерівномірним і залежало від характеру місцевості. Так, наприклад, між Василівською і Рязькою фортецями налічувалось 4 гармати, а між Борисоглібською і Лівен-

ською – 22. Крім того, 3 гармати було виділено для оборони Китайгородка, котрий розташовувався при лінії на дистанції між Лівенською і Борисоглібською фортецями [11, с. 715–716].

Краших людей із тих, що не увійшли до складу окремої Української дивізії, розписали по гарнізонних командах “старой Украинской дивизии”, а решту розпустили. За указом імператриці від 03.03.1765 р., усі розпущені ландміліціонери повертались в подушний оклад. Виняток було зроблено лише абшитованим (відставникам). Ті, хто вислужив 15-річний термін, виключались з подушного окладу до кінця своїх днів, а ті, хто вислужив 20 років і більше, нагороджувались одним чином і звільнялись від окладу разом зі своїми дітьми. Стосовно дітей ландміліціонерів, чиї батьки вислужили обер-офіцерський чин, діяло таке положення: “детей, рождённых уже в офицерстве, из оклада вовсе [назавжди] *виключить*” [12, № 17771].

За даними Третьої ревізії (1762–1766 рр.) усіх однодворців в імперії налічувалось 535 084 душ чоловічої статі [13, с. 850]. Згідно з Межовою інструкцією 1766 р., межі однодворницького наділу встановлювались між 8-ма і 15-ма десятинами на душу або 32–60 на двір, а решту ділянок наказувалось “*отрезать к государственным землям*”. У тому ж році Сенат постановив штаб- і обер-офіцерам, які дійшли до цих чинів із однодворців, виділяти (з їхніми родинами) по 60 десятин землі, а якщо вони мають селян, то на кожную душу ще по 15 десятин. У тому ж році Сенат заборонив однодворцям купувати селян [14, с. 533–535].

Замість скасованих ландміліцьких кінних полків було сформовано три легкокінні пікінерські полки (Дніпровський, Донецький, Луганський). Ці полки комплектувались із козаків Полтавського і Миргородського полків, а також із військових поселенців новосербських і слов’яносербських гусарських слобід. З цією ж метою на пікінерський перетворили Новослобідський козацький полк і перейменували його на Єлисаветградський. Нарешті у 1764 р. Військова колегія затвердила проєкт фон Циклера 1746 р. щодо будівництва нової лінії від гирла Самари до гирла Лугані. На ту лінію почали переселяти безземельних однодворців. Однак запорожці, яким ці землі належали, не допустили до цього. Справа дійшла до збройних сутичок із переселенцями. Запорозька верхівка відстоювала земельні володіння низової козацької громади в С.-Петербурзі. Уряду довелось відмовитись від реалізації проєкту. Натомість було утворено Новоросійську губернію, яка являла

собою військовий округ, що складався виключно із кінних поселенських полків. Новоросійські військові формування склали три сербські гусарські полки (Чорний, Жовтий, Бахмутський) і чотири пікінерські (Єлисаветградський, Дніпровський, Донецький, Луганський). Губернія включала в себе такі території: Нова Сербія, Слов'яносербія, землі чотирьох вищезгаданих пікінерських полків, а також слободи Української лінії. Новоросійським губернатором було призначено генерал-поручика О. П. Мельгунова (який постійно перебував у столиці); усіма справами на місці відав віце-губернатор генерал-майор О. С. Ісаков. Адміністративним центром губернії стало м. Кременчук. Губернію було поділено на три провінції: Єлисаветградську, Катерининську і Бахмутську. Землі Української лінії увійшли до складу Катерининської провінції. Адміністративним центром провінції стала фортеця Більовська. У 1765 р. було створено Слобідсько-Українську губернію із центром у м. Харкові, а слобідські козацькі полки переформовано на гусарські поселенського типу [15, с. 324].

На початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр. оборону Гетьманщини і Слобожанщини було покладено на головнокомандувача 2-ї (Української) армії генерал-аншефа графа П. О. Рум'янцева. За його наказом “*особливая Украинская дивизия*” мала нести службу на головних шляхах і переправах Української лінії. Підступи до лінії прикривали запорозькі козаки і легкі війська Новоросійської губернії. Прориви супротивника повз лінію мали ліквідувати три кор-де-резерви, сформовані з малоросійських козаків і слобідських гусарів. При цьому провінції Новоросійської губернії залишались незахищеними; пікінери і сербські гусари разом із місцевим населенням мали самотужки боронитися в укріплених поселеннях-шанцях. У січні 1769 р. кримський хан Керім-Гірей із 100-тисячною ордою здійснив набіг на Новоросію. Нападникам вдалося розорити лише незахищені поселення Єлисаветградської і Бахмутської провінцій, а також зимівники запорожців, що траплялись їм на шляху [16, с. 130–136, 295–296].

Зваживши на те, що полки Української окремої дивізії несли службу нарівні з польовими, а утримувались як ландміліцькі, П. О. Рум'янець у грудні 1768 р. звернувся до Військової колегії із пропозицією зробити подання на ім'я імператриці іменувати їх польовими. 16.01.1769 р. Катерина II підписала указ “*О именовании Украинских и Закамских Ландмилищских полков, конных, драгунскими, а прочих пехотными*”. 19.01.1769 р. Військова колегія зарахувала усі ландміліцькі полки до складу польових

військ. На приведення “*украинских пехотных полков*” у відповідність до польових військ у штатах і утриманні з казни було виділено 105 753 руб. Упродовж 1769 р. на зміну старим і не здатним до польової служби солдатам цих полків було взято 6006 рекрутів із числа однодворців. При цьому Борисоглібський драгунський полк включили до складу поселенських військ 2-го розряду [17, с. 570/178].

У кампанії 1769 р. колишні ландміліцькі полки становили третину складу 2-ї армії, яка під проводом генерал-аншефа П. О. Рум'янцева прикривала Україну з боку Криму, Очакова і Бендер. Розташовувались полки наступним чином: Борисоглібський полк – у Переяславі, Єлецький – у Єреміївці, Тамбовський – у Голтві, Орловський – у Власівці, Брянський – у Городищі, Козловський – у фортеці Св. Єлизавети, Курський – у Нових Водолагах, Старооскольський – у Домонтові, Більовський – у Золотоноші, Рязький – в Іркліїві, Севський – у Кобеляках [18, *ведомость* № 2]. На початку кампанії 1770 р. генерал-поручик граф Ф. А. Остерман залишив у фортецях Української лінії по дві роти від піхотних полків, а решта людей окремої Української дивізії у складі 2-ї армії, очолюваної генерал-аншефом графом П. І. Паніним, вирушила на Бендери. Піхотні полки дивізії діяли у складі окремих бригад і 16.09.1770 р. взяли участь у переможному штурмі Бендер. Борисоглібський полк діяв під Очаковом у складі збірного кавалерійського detaшементу генерал-майора князя О. О. Прозоровського [19, с. 338, *ведомость* № 4, 5, 7]. Українська укріплена лінія остаточно втратила значення із спорудженням у 1770 р. Нової Дніпровської лінії (сім польових фортець по лінії від гирла Московки до нижньої течії Берди). На початку кампанії 1771 р. у фортецях Української і новозведеної Дніпровської ліній, а також у шанцях Єлисаветградської провінції залишилось по одній роті піхотинців. Усі піхотні полки дивізії взяли участь у Кримській експедиції 2-ї генерал-аншефа князя В. В. Долгорукова. Надалі полки окремої Української дивізії до кінця війни несли гарнізонну службу на армійських комунікаціях у Криму та Північному Приазов'ї [20, с. 176–191].

З 1773 року із однодворців почали брати рекрутів за Генеральним розписом “*равно как и с прочих казенных поселян*”. На початку 1775 р. окрему Українську дивізію переукомплектували молодими рекрутами із числа однодворців. Спеціальною постановою Сенату від 31.08.1775 р. наказувалось, щоб усі відставлені від служби однодворці були записані в подушний оклад, а “*неспособных к полевой работе, престарелых,*

изранных и увечных в оклад не писать и от всяких личных податей освободить". У той же час нижні чини (рядові і унтер-офіцери), які прослужили 25 років, звільнялись від податей і повинностей назавжди. Ландміліціонерів, котрі відбули службу лише 15 років, це положення не стосувалося [21, № 17771].

"Ландмилицкое повытьє", у відомстві якого знаходились справи із комплектування і забезпечення ландміліцьких полків, а також будівництва і ремонту укріплених ліній, згорнуло свою роботу наприкінці 1779 р. Нарешті 11.11.1780 р. *"прежде бывшим ландмилицким полкам, обращённым в полевые"* вручили прапори загальноармійського зразка. Цим актом колишні українські піхотні полки офіційно закріплювались у складі польових військ 1-го розряду. Після цього їх переукомплектували рекрутами із центральних *"вышних"* губерній. При цьому однодворців, які не встигли вислужити необхідний 15-річний термін, перевели до гарнізонних сторожових команд, розташованих у містах Белгородської, Воронежської, Київської та Слобідсько-Української губерній. Борисоглібський драгунський полк 2-го розряду розформували, а кращих людей і коней включили до складу Астраханського гарнізонного драгунського полку. Історія Української ландміліції на цьому закінчилась. Усі піхотні полки колишньої Окремої Української дивізії зберігали свої старі назви до 1798 р. (з 1798 р. усі армійські полки почали іменуватись *"по шедам"*, а з 1802 р. – за номерами) [22, с. 263–278].

Скасування Української ландміліції не призвело до відпливу населення із слобід Української лінії; тут однодворці були у набагато вигідніших умовах, ніж у російських провінціях. В останній чверті XVIII ст. у слободах і селах Української лінії проживало понад 160 тис. однодворців обох статей. Із створенням у 1775 р. нової Азовської губернії Більовська фортеця тимчасово виконувала роль її адміністративного центру, який у 1778 р. був перенесений у новозбудований Катеринослав. 1784 р. Більовську фортецю Катерина II наказав перейменувати на м. Костянтиноград (на честь свого онука великого князя Костянтина Павловича). Тоді ж Українська лінія втратила статус військового об'єкта. На самому початку російсько-турецької війни 1787–1791 рр. за пропозицією *"устроителя Новороссии"* і головнокомандувача Катеринославської армії світлішого князя Г. О. Потьомкіна кращих однодворців Української лінії було переведено до козацького стану і включено до складу Новодонського козацького війська. Це козацьке військо іменували також Катеринославським кінним корпусом. У свою чергу за

наказом головнокомандувача Української армії генерал-фельдмаршала графа П. О. Рум'янцева-Задунайського в Белгородській і Воронезькій губерніях із одностовпів віком від 17-ти до 50-ти років (із ландміліцьких ветеранів та їхніх синів) було сформовано 5 резервних полків (один піхотний і чотири кінних). По закінченні війни усі волонтери були розпущені [23, с. 326].

Упродовж 80-х років XVIII ст. склалась одностовницька громада, устрій якої був такий самий, як і в громаді державних селян. Управління справами сільської громади було в руках виборних властей – старост, сотських, десятських і “лучших людей”. На ці посади обирали заможних і освічених селян. Їхнім обов’язком було вирішення поземельних суперечок. Питання землекористування, збору податей й відбування повинностей перебувало у віданні усєї громади. Кожна з них мала свою адміністративну “избу”, казну і писаря. Волосне управління, котре виконувало адміністративно-поліцейські функції, складалось із виборних – волосного голови, старости і писаря. Судились одностовпці у виборних судах – “расправах”, котрі поділялись на нижні (общинні) і верхні (волосні). У той самий час одностовпці зневірилися в мирних спробах стримати наступ кріпосницьких порядків і перейшли до відкритої боротьби з місцевими поміщиками. Так, у 1776 р. в Лівенському повіті Орловської губернії відбувся виступ одностовпців під керівництвом Івана Сергєєва, котрий оголосив себе представником “здравствующого” імператора Петра III Федоровича. До одностовпців приєдналися поміщицькі селяни. За короткий термін повстанці розорили і спалили п’ять поміщицьких садиб. Виступ було придушено значними військовими силами. У 1783 р. одностовпців, разом із “економическими” (колишніми монастирськими і синодальними) та “дворцовыми” (імператорського двору) селянами, прирівняли у плані сплати подушної податі до державних селян внутрішніх губерній. Відтепер вони мали сплачувати державі “оброчную подать” у розмірі 3-х руб. У плані воїнської повинності за одностовпцями збереглося право служити лише 15 років (як раніше у ландміліції) і виключно в Українській гарнізонній дивізії. Те ж саме стосувалось і одностовпців, що проживали на Слобожанщині. (На 1783 р. лише у Харківському намісництві їх налічувалось 37 898 осіб чоловічої статі) [24, с. 71–72, 241–242].

З ліквідацією ландміліцьких формувань верховна влада зберегла за одностовпцями низку станових пільг “людей прежних служб”. Указом Катерини II від 25.01.1789 р. усіх відставників піхотних і кінних по-

селенських (колишніх ландміліцьких) полків, яких налічувалось 31 304 особи, а також їхніх дітей було назавжди виключено із подушного окладу. Крім того, відставники, котрі мали двох і більше синів, по досягненні ними двадцятирічного віку, могли на власний вибір залишати при собі одного, а всіх інших наказувалось *“брать на укомплектование войск, а особливо гвардии, лейб-гренадёрского и лейб-кирасирского полков, назначая тем вступающим в службу срок 15 лет для их выслуги, дабы и си, находясь в службе и ласкаясь надеждою быть со временем в тех же селениях с родственниками своими, с большею ревностию и усердием отправляли оную”*. Для обліку синів відставників двори колишніх ландміліціонерів були на контролі губернських властей. Двічі на рік до Сенату і Військової колегії із південних губерній надходили списки новонароджених і померлих по кожній родині окремо (а не по селищах, як було раніше) [25, № 16741].

Проблему для уряду становили однодворницькі селяни. У 1786 р. уряд розпочав викуп однодворницьких селян, приймаючи їх *“в казну”*. У більшості випадків селян відбирали у тих власників, хто мав суттєві недоїмки у сплаті грошової податі. Селян залишали лише власникам, котрі вислужили офіцерський чин [26, с. 144]. Сенатським указом 1794 р. однодворцям було заборонено відпускати селян на волю, на тій підставі, що право звільнити селян є привілеєм дворянства. Те ж саме підтвердив Сенат у 1797 р., оскільки однодворці разом зі своїми селянами перебували у рівному грошовому окладі. Тоді ж за однодворцями та їхнім селянами залишили по 15 десятин на душу. У 1809 р. уряд все ж таки дозволив однодворцям відпускати селян на волю. 1827 р. однодворницьких селян було звільнено від оброку, оскільки ті несли аналогічну повинність зі своїми володарями. У 1842 р. однодворцям дозволили клопотатися щодо заслання своїх селян до Сибіру на поселення *“за дурное поведение и дерзкие поступки”* [27, с. 472–473, 523–524].

Наприкінці XVIII ст. однодворці благородного кореня, котрі так і не вислужили собі офіцерських чинів у ландміліції, спробували повернутися до лав дворянства. Сенат був завалений такими проханнями. Імператор Павло I погодився на це, але позбавив права поновлення дворянського звання тих осіб, чії предки записались до розряду однодворців, щоб ухилитися від регулярної служби. Так, стосовно нащадків *“отбывальщиков”* в указі Павла I, даному Сенату 16.08.1798 р., говорилось: *“Одnodворцам, по грамотам прежних российских государей*

имеющих поместья, которых предки из давних лет в отбывательство от военной службы в звание сие вступили, Повелеваем: оставаться навсегда в сём состоянии” [28, № 18628]. 05.05.1800 р. усі однодворці, які дослужились до обер-офіцерських чинів (з відставних ландміліціонерів і тих, хто ще служив в Українській гарнізонній дивізії), були виключені із однодворницького окладу. Іменним указом імператора Олександра I від 05.05.1801 р. однодворцям було надано право відшукувати в губернських архівах фамільні документи і клопотатися про поновлення втраченого предками дворянського звання. Дворянство мало надаватися не спадкове, а особисте, і лише тим однодворцям, хто міг довести права “*древнего*”, а не служилого дворянства. При цьому однодворці, яким вдавалося довести своє право на дворянство, так само, як і виключені з однодворницького окладу обер-офіцери, втрачали своїх селян; ті мали залишатися в однодворницькому окладі [29, № 19413, 19856]. При розгляді справ здобувачів дворянства виявилось, що в минулому суттєва частина їхніх предків версталась в однодворці через небажання відбувати службу в регулярному війську. Відтак, починаючи з грудня 1804 р., Сенат, Герольдія і Дворянське депутатське зібрання мали розглядати такі справи щонайприскіпливіше і не допускати того, щоб у дворянський стан потрапляли нащадки тих, чії предки втратили дворянство “*за вины и отбывательство от службы*” [30, № 21560].

У грудні 1816 р. Сенат за поданням Державної ради постановив, що при поновленні однодворців у дворянських правах одних лише доказів перебування предків у дворянському стані недостатньо і однодворці мають досягати дворянства через військову службу. Відтоді однодворці, надавши незаперечні докази свого дворянського походження, мали право вступати на військову службу в унтер-офіцерському чині й отримувати перший обер-офіцерський чин (прапорщика або корнета) через 6 років. Це положення діяло до кінця царювання імператора Миколи I [31, № 26579]. (З 1856 р. особисте дворянство надавалось з IX класу (штабс-капітан, штабс-ротмістр), а спадкове дворянство – з VI класу (полковник). Після запровадження у 1874 р. загальної воїнської повинності однодворцям, які мали підтвердження свого благородного походження від губернських дворянських зібрань, було надано право отримувати перший офіцерський чин шляхом вступу на строкову службу у якості “*вольнопределяющихся*” на підставах, встановлених для цієї категорії військовослужбовців). На середину XIX ст.

однодворців у Росії налічувалося близько 1,2 млн душ. З 1866 р. в усіх офіційних документах їх почали іменувати четвертними селянами. Це найменування вивели із старої назви міри земельних наділів односторонців – четверті (четі) [32, с. 141–147].

Наостанок слід підкреслити, що фактором, який обумовив неувагу верховної влади і уряду до Української ландміліції після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. було значне віддалення Української лінії від нового кордону. Тимчасовий розпуск більшої частини корпусу призвів до повного його занепаду. Складання проектів нових ліній жодних наслідків не мало. На нове будівництво в уряду коштів не було. Замість ліній на південному кордоні крок за кроком запроваджувались військові поселення легкокітних формувань, а під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. – Дніпровська лінія. Переформування Українського ландміліцького корпусу спочатку в окрему Українську дивізію, а згодом у польові полки у військовому відношенні мало позитивні наслідки. Час вимагав від Росії уже не оборони своїх південних кордонів, а наступу на Османську імперію і остаточної ліквідації загрози грабінницьких нападів з боку Криму. Тож уряд відмовився від кордонної стратегії і ландміліції взагалі. Упродовж 1770–1775 рр. усі постійні ландміліцькі формування в імперії були скасовані. Після ліквідації ландміліції односторонців остаточно було зрівняно з державними селянами. Уряд провів перерозподіл односторонницьких земель, внаслідок якого відбулася зрівнялівка в економічному і соціальному планах; великі власники втратили своїх селян і “лишніє землі”. Тим самим принципів соціально-правової справедливості щодо односторонців уряд дотримав. При цьому односторонці залишались найбільш привілейованою групою у тяглому стані. За ними зберігались усі стародавні пільги і право на зарахування до нижчої чиновницької верстви.

Джерела та література

1. Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века / А. В. Макидонов. – Запорожье, 2011.
2. Пірко В. О. Українська ландміліція / В. О. Пірко. // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996. – С. 47–51.
3. Масловский Д. Ф. Русская армия в Семилетнюю войну. – Ч. I: Поход Апраксина в Восточную Пруссию (1756–1757 гг.) / Д. Ф. Масловский. – М., 1886.

4. Молдавський Р. Проектування укріплених ліній на південних кордонах Російської імперії в XVIII ст. / Р. Молдавський. // Наукові записки Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 13. – К., 2006. – С. 237–258.
5. Масловский Д. Ф. Вказ. праця.
6. Иванов П. А. Обозрение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого до наших дней / П. А. Иванов. – СПб., 1864.
7. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XIII.
8. Масловский Д. Ф. Вказ. праця.
9. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XV.
10. Историческое описание одежды и вооружения российских войск / Под ред. А. Висковатова. – Ч. 4. – СПб., 1899.
11. Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до Екатерины II / Ф. Ласковский. // Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865.
12. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXIV.
13. Семевский В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II / В. И. Семевский. – Т. 2. – СПб., 1903.
14. Яблочков М. История дворянского сословия в России / М. Яблочков. – СПб., 1876.
15. Багалея Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалея. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1886 г. – Кн. 2. – М., 1887.
16. Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год: В 5 т. – Т. 1. Кампания 1769 года / А. Петров. – СПб., 1866.
17. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XLIII. – Ч. I.
18. Петров А. Вказ. праця. – Т. 1. Кампания 1769 года. – СПб., 1866.
19. Петров А. Вказ. праця. – Т. 2. Кампания 1770 года / А. Петров. – СПб., 1866.
20. Петров А. Вказ. праця. – Т. 3. Кампания 1771 года / А. Петров. – СПб., 1874.
21. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXV.
22. Леонов О., Ульянов И. Регулярная пехота. 1698–1801. Боевая летопись, организация, обмундирование, вооружение, снаряжение / О. Леонов, И. Ульянов // История российских войск. – М., 1995.
23. Багалея Д. И. Вказ. праця.

24. Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. / Под ред. А. И. Барановича, Б. Б. Кафенгауза. – М.: Изд-во АН СССР, 1956.

25. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXIII.

26. Лаппо-Данилевский А. Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России / А. Лаппо-Данилевский. – СПб., 1905.

27. Яблочков М. Вказ. праця.

28. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXV.

29. Там само. – Т. XXVI.

30. Там само. – Т. XXVIII.

31. Там само. – Т. XXXIII.

32. Благовещенский Н. А. Четвертное право / Н. А. Благовещенский. – М., 1899.

Геннадій Шпитальов (*Запоріжжя, Україна*). Урядові заходи щодо реформування військової служби однодворців і скасування української ландміліції (1740–1789)

У статті розглядається процес переформування Українського ландміліцького корпусу в Окрему Українську дивізію. З'ясовано організаційно-функціональну структуру, а також особливості комплектації, управління, забезпечення і бойової підготовки дивізії. Визначено місце українських полків у системі збройних формувань, задіяних в обороні Південної України. Показано спосіб розквартирування дивізії в Україні.

Ключові слова: ландміліціонер, однодворець, дивізія, укріплена лінія.

Геннадий Шпиталев (*Запорожье, Украина*). Правительственные меры относительно реформирования военной службы однодворцев и ликвидация украинской ландмилиции (1740–1789)

В статье рассматривается процесс реформирования Украинского ландмилицкого корпуса в Отдельную Украинскую дивизию. Выявлены организационно-функциональная структура, а также особенности комплектации, управления, обеспечения и боевой подготовки дивизии. Определено место украинских полков в системе вооружённых формирований, задействованных в обороне Южной Украины. Показан способ поселения украинских полков на Украине.

Ключевые слова: ландмилиционер, однодворец, дивизия, укреплённая линия.

Gennadii Shpital'off (*Zaporizhzhja, Ukraine*). **Government Action on the Reform of the freeholders (odnodvoriiany) Military Service and Dissolution the Ukrainian Landmilitia (1740–1789)**

In the article the process re-formation of the Ukrainian landmilitian Corps on the Detachet Ukrainian division is considered. The organizational and functional structure, and also features integration, governance, and combat training of the Division are showed. The place of the ukrainian regiments among the armed forces, involved in the defense of Southern Ukraine, is defined. A way the division quartering on Ukraine is shown in the article.

Key words: landmilitiaman, freeholders (odnodvoret), division, fortified line.

Валентин СТАРОСТІН
(Дніпропетровськ, Україна)

УДК: 94 (477.1-2.308)

**Соціальна структура слободи
Самарчук (Новоселиця)
у 1740–1770-х роках**

Вивчення соціальних відносин запорозького козацтва за часів Нової Січі має поважну історіографічну традицію. Роботами А. О. Скальковського [16], В. О. Голобуцького [10], В. О. Пірка [15], О. Л. Олійника [13] та деяких інших дослідників ретельно відпрацьовано загальні принципи механізмів формування, поповнення та взаємодії станів та соціальних груп у межах Вольностей. Разом із тим, не можна не звернути уваги на слабкий зв'язок цих робіт із дослідженнями конкретних населених пунктів. У сучасних практиках подібних досліджень використовуються переважно статистичні відомості щодо станів, соціальних та національних груп. Механізми формування соціальної структури населених пунктів і визначення їх особливостей залишаються поза дослідницькою увагою і відображаються лише у включенні окремих біографічних відомостей.

Виходячи із зростання зацікавленості як соціальною історією Південної України, так і історією окремих населених пунктів регіону, ми вважаємо перспективним розгляд цієї проблеми на прикладі паланкового центру Самарчук (Новоселиця) (сучасного м. Новомосковськ Дніпропетровської області). Центр Самарської паланки, яка була однією з найбільш залюднених та економічно розвинутих у межах Війська, безумовно є однією з ключових точок запорозької колонізації краю. Таким чином, уточнення характеру формування соціальної структури цього населеного пункту є цікавим з огляду на можливість ув'язати макро- та мікроісторичні процеси. Предметом нашого розгляду є громада слободи Самарчук (Новоселиця).

Зрозуміло, що стосовно населених пунктів Вольностей подібні студії ускладнені відсутністю цілісних джерельних комплексів. Разом із

тим у фонді “Архіву Коша Нової Запорозької Січі” у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві наявна велика кількість справ, пов’язаних із слободою Самарчук (Новоселиця). Безпосередньо для теми нашого дослідження найбільшу вагу мають наявні у фонді статистичні відомості, матеріали розслідувань, які здійснювались паланковою та військовою старшиною, протоколи допитів заарештованих.

Важливим фактором впливу на формування соціальної структури населеного пункту є його офіційний статус. Документи архіву Нової Січі не дають можливості чітко визначити не лише статус паланкового центру, а й навіть його назву. Самарчук (Новоселицю), практично одночасно, називають паланкою, слободою, селом, містечком, містом, вказуючи під назвами Самарь, Самарчук, Новоселиця, Новосілка. Стосовно цієї невизначеності Г. К. Швидько зробила висновок, що у використанні термінів щодо певного поселення велику роль відігравала традиція (“общенародное наречие”) або звичаєве право на запорозьких землях [20, с. 114]. Не менша непевність спостерігається не лише в юридичних означеннях. З одного боку Кіш намагається відділяти паланку як адміністративний центр, від слободи при ній, трактуючи останню, як звичайну слободу в межах Вольностей. З іншого боку, присутнє розуміння, що слободу фактично неможливо відділити від паланкового управління, оскільки її населення несе найбільший тягар військових повинностей, компенсуючи це широким використанням можливостей регіонального владного центру. Натомість зовнішнє визначення рангу паланкового центру є досить послідовним у поступовому підвищенні рангу Самарчука (Новоселиці). Так, якщо у листі від 29 жовтня 1757 р. ізюмський полковник Краснокутський назвав Новоселицю слободою [10, с. 126], то у листі від 1 серпня 1770 р. абшинтований товариш Миргородського полку вже називає Новоселицю містечком [10, с. 115]. Ця тенденція досить виразно засвідчує зміни у характері поселення, які відбувалися протягом 1750–1770-х рр., і появу маркерів, які дозволяли досить впевнено визначати ранг поселення, незважаючи на “непорушність” його юридичного статусу.

За часів Нової Січі соціальна структура постійного населення паланкового центру Самарчука (Новоселиці) має, на перший погляд, досить архаїчний характер із розмежуванням на три основних соціальних групи: козаків, посполитих та духівництво.

На 1756 р. оподаткуванню в Новоселиці підлягали лише 107 козаків [2, арк. 4]. За даними 1766 р. числилось 73 козацьких двори, в яких

нараховувалось дорослих 649 осіб (329 чол. та 320 жін.) та 491 дитина [9, с. 25], а за даними 1773 р. – 1985 осіб [13, с. 135]. За відомістю 1775 р. у слободі значилось: старшин 72 і при них 467 козаків, їхніх дружин – 466, дітей – 980 [7, с. 117]. Слід зауважити, що у податкових реєстрах і Самарській, і Кодацької паланок за 1750 – першу половину 1760-х рр. козаки значаться приписаними лише по паланкового центру [2, арк. 3–8, 22, 23, 25]. Разом із тим вже у 1759 р. Кіш дав розпорядження зарахувати до козацької служби жонатих козаків, що оселились у с. Чернечому, із підпорядкуванням їх козацькому отаману Новоселиці [2, арк. 52]. Цілком можливо, що аналогічні розпорядження виходили і в подальшому. Так, розпорядженням 1770 р. про стягнення грошового окладу з жонатих козаків, зазначено, що його мають стягувати і з козаків, які відселились на хутори [2, арк. 20]. Тож податкові реєстри Коша відображають не кількість козаків, які проживали у паланковому центрі, а загальну кількість козаків в усіх слободах паланки. Як наслідок ми не можемо впевнено виділити серед козацької громади паланки саме новоселицьких козаків, але можемо зазначити, що саме козацькою громадою Самарчука (Новоселиці) приймалися рішення і затверджувались обов'язки, які мало виконувати усе козацтво паланки. Щодо існування спільної власності козацької громади немає повної певності. Згадувана під 1772 р. “громадська садиба” могла належати як громаді, так і групі козаків (курінному земляцтву) [4, арк. 55].

Посполитих на 1756 р. підлягало оподаткуванню 373 особи [2, арк. 4]. За даними 1766 р. зафіксовано 169 посполитих дворів із дорослим населенням у 1518 осіб (793 чол. та 725 жін.) та 1807 дітей [9, с. 25]. У 1768 р. в окладних реєстрах вказані 230 “тяглих” та 229 піших посполитих [2, арк. 26 зв]. А загальна кількість посполитих на 1773 р. складала 3760 осіб [13, с. 135]. На 1775 р. їхня чисельність фіксується на цьому ж рівні. Склад верстви за відомістю 1775 р. виглядає таким чином: чоловіків – 1076, жінок – 880, дітей – 1440 [7, с. 117]. На відміну від козацтва новоселицька посполита громада була виділена в окреме отаманство у складі Самарчука (Новоселиці) із прилеглими хуторами [2, арк. 9, 10], і податковими реєстрами фіксується саме кількість посполитих паланкового центру. Також можна зазначити не лише факт звуженого самоврядування громади, а й наявність у користуванні громади власності і, з певними застереженнями, бюджету посполитої громади. Так, під 1773 р. Кіш розглядав справу про незаконні дії військового осавула Антона Красовицького та городского отамана Якова Гумена щодо косовиці на громадських луках

самарської паланки в урочищі Кут. Під час розгляду справи виявилось, що громадськими луками без дозволу користувались і інші козаки. Оскільки ці луки не лише забезпечували сіном паланкову посполиту громаду, але й з них же громада надавала сіно для січової пошти, то самарський полковник просив у Коша заборонити косовицю на цих луках “с возвратом... в громаду денег” з Красовицького та інших козаків “на употребление в сей паланке и для других расходов”. Ця ініціатива не знайшла підтримки у Коші – було дано розпорядження відібрати накошене сіно, а гроші, якщо вже взяті, повернути козакам [3, арк. 256–258].

Основне поповнення обох головних соціальних груп здійснювалось з одного джерела – міграції з-поза меж Запорозжя. Але схеми поповнення були різні. Козаки, як правило, виходили на Запорозжя у “малолетстве”, потрапляли безпосередньо на Січ або до зимівників, приписувались до куренів, певний час жили на Січі чи у зимівниках, а в Самарчику оселялись (інколи тимчасово) років за 15–20 від виходу на Січ. Так, козак переяславського куреня Юхим Плохій родом з містечка Сміла заїхав у Запорозжя близько 1762 р. у віці 9 років з пашковським козаком Михайлом Дубиною. Був приписаний до куреня, брав участь у військових походах. У вересні 1774 р. приїхав до Самарчука і жив “при брату двоюродном” Свистуні [1, арк. 31, 32]. Пашковський козак Наливайченко, уродженець містечка Потоків Миргородського полку вийшов на Запорозжя з дядьком Петром Наливайком, близько 1757 р., по смерті якого отримав його зимівник на Базавлуці. Брав участь у військових походах, був на прощі у Києві. У 1773 р. “купил в Самаре на Вороновцы двор жил в оном з родным братом Акимом Наливайченко”, займався продажем горілки [1, арк. 54]. Посполиті – вже сімейні люди, які переходили у “підданство” разом із родиною, як правило, віком вже більше 20-ти років. При цьому далеко не всі посполиті одразу по “виході” осідали у Самарчуку. Внутрішні міграції у Запорозжі були досить потужні, і певна кількість посполитих встигала змінити декілька місць проживання, перш ніж опинялась у слободі, так само, як для деяких з них Самарчук ставав лише тимчасовим місцем мешкання перед подальшою міграцією. Так, козак з Богодухова Кравченко з родиною спершу оселився у Самарчуку, але у 1772 р. перебрався до Барвенкової Стінки [18, с. 754]. Натомість уродженець Лубенського полку Микита Білий спершу оселився у Барвенковій Стінці, після смерті дружини у 1771 р. перебрався до слободи при Петрівській фортеці і лише навесні 1774 р. “вышел в село Самарчик” [1, арк. 47].

Проміжною групою між козаками та посполитими були підсусідки – козаки і посполиті, які не мали господарства, а проживали у господаря і працювали на нього [10, с. 256]. Так на 1766 р. зафіксовано 23 бездвірних “служителів” (10 чол. та 13 жін.) у яких було 15 дітей [9, с. 25], а у відомості 1775 р. виділено 1781 чол., 753 жін. та 913 дітей “служителей и козаков” [7, с. 117]. Група підсусідків у значній мірі формувалася завдяки “новим” козакам та посполитим, які тільки увійшли у слободу і не мали можливості одразу налагодити господарство. Так, Антон Яковенко, який з дружиною та сином прийшов з Гетьманщини у листопаді 1774 р., мав деякі кошти, скотину, коня та воза, але пішов у підсусідки [1, арк. 55]. Цього ж року у підсусідках в козака на Куцівці (Кушівці) оселився і козак Олексій Штим [1, арк. 50]. Як і посполиті, підсусідки, перш ніж оселитись у Самарчуку, нерідко змінювали декілька місць проживання. Уродженець Роменської сотні Лубенського полку Яким Танцюра разом із дружиною спочатку переселився з Полтавського полку “в Самарь на Чернече”, потім до села Лизогубівки Полтавського полку і лише у листопаді 1774 “до Самари к козаку женатому Павлу Чигринцу в підсусідки” [1, арк. 27].

Другим джерелом поповнення основних соціальних груп Самарчука можна визначити високу соціальну мобільність, переважно на економічному ґрунті. Так, у 1772 р. самарська посполита громада доповіла у Кіш, що “посполитих людей немалое число... в подсусідки к самарским козакам отошло, а протчие без ведома Коша в козаки вписаны”. Реагуючи на це, Кіш вказав козачому отаману, що він має право вписувати посполитих у козацький стан лише за дозволом із Січі [5, арк. 199]. Пояснення із цього приводу давала і самарська адміністрація, яка зазначила, що “самі достойні з посполства записані в козаки і несуть службу” [13, с. 135].

Не менш поширеним був і зворотний варіант. Вже у 1759 р. новоселицький козацький отаман Данило Кушівський повідомляв до Кошу про зменшення кількості козаків, бо багато з них, через бідність та неможливість нести службу, переведено до посполитих [2, арк. 1]. При цьому можна зазначити, що належності до козацького стану на Гетьманщині було недостатньо для зарахування до козацького стану на Запорозжжі. Так, на допиті (1775 р.) Павла Чигринця, сам він вказує, що у лютому 1771 р. перебрався з родиною з м. Маячки до Самарчука “у козачому званні”, але у титулі документа він зазначається просто “самарчицьким жителем” [1, арк. 55].

У 1760–1770-х рр. набуває актуальності і таке джерело поповнення, як природний приріст населення. Але слід зауважити, що, на відміну від Гетьманщини, козаком на Запорозжжі не можна було народитись, як не можна було ним стати і на місці проживання. Тобто для козацтва, яке проживало у Самарчуку, це джерело поповнення не мало надто великої ваги, оскільки його можливості реалізовувались лише через внутрішню міграцію. Натомість для посполитих та підсусідків природний приріст мав досить поважне значення, забезпечуючи як поповнення (через народжуваність та включення козацьких дітей), так і соціальну мобільність (через перехід дітей у козацтво).

Внутрішнє розшарування соціальних груп виразно фіксується у козацтві, в якому виокремлюється група старшини, що вирізняється не лише військово-адміністративними повноваженнями, а й майновим станом та певною, але ще не остаточною, закритістю. Досить помітно, що до старшинської верстви, яка проживала у Самарчуку (Новоселиці), належала не лише діюча паланкова старшина. Так, під 1772 р. військовий писар Іван Глоба володів у Самарчуку двором з кузнею і хатою, які здавав в оренду [4, арк. 55]. У 1774 р. військовий старшина Андрій Порохня намагався захопити зимівник вдови Ганни Силихи у Хашцовому (передмістя Новомосковська) [17, с. 610]. Ктитором Троїцької церкви у 1773 р. значиться військовий старшина Яків Андрійович Легкий (Легкоступ) [14, с. 43]. А в перші роки по ліквідації Січі у складі ради ктиторів церкви (які, безумовно, проживали у Новоселиці) вказуються такі колишні військові старшини, як Антін Головатий, Федір Білий, Яків Легкоступ, Павло Коржевський, Герасим Руденко, Іван Черевко [19, с. 418, 419]. Виділення заможної групи в посполитих майже не помітно, оскільки її представники не мають додаткових юридичних ознак. Її існування підтверджується лише практиками переведення заможних посполитих до козацтва.

Не мали окремих юридичних ознак і соціальні низи, представники яких означалися за приналежністю до основних соціальних груп. Але на практиці козаки і посполиті, “что без найму и в найму живут в обывателів”, виділені у податкових реестрах. Так, у 1773 р. з них мали зібрати по 70 коп., в той час як збір з підсусідків складав по 1,50 руб. [6, арк. 33]. Потужну групу населення, яка взагалі не піддається обліку, становили і сезонні робітники, які у Самарчуку наймалися до рибальських ватаг, чумаків та на косовицю. Досить характерним представником цієї верстви є батуринський козак Грицько Моргун, який зайшов у

Запорожжя близько 1755 року, жив “з наему” в багатьох зимівниках та на рибних ловлях по кілька років [1, арк. 60].

Досить потужним був стан духівництва. Так, на 1766 р. до нього у містечку Самарчуку належало 13 дворів, 78 дорослих осіб (44 чол. та 34 жін.) і 51 дитина [9, с. 25]. А за відомістю 1775 р. стан духівництва у Новоселиці складав 35 осіб (7 священників, 2 диякони, 9 їх дружин та 17 дітей) [7, с. 117]. Окремий анклав у священницькому стані становила братія Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, чисельність якої у 1768 р. була 32 особи, а до 1775 р. зменшилась до 23-х осіб [11, с. 98]. Зменшення кількості священників у Самарчуку можна пояснити відкриттям нових церков у межах паланки і зменшенням території парафії Троїцької церкви.

Щодо перших десятиріч існування Нової Січі можна впевнено говорити про те, що священники і священнослужителі Вольностей отримали сан за межами Запорожжя і були лише надіслані чи “прибились” до нього. З середини сторіччя ситуація поступово змінюється. У сан висвячують запорожців, які поступово складають більшість у причті. Так, за матеріалами Старокодацької Хрестової намістії, у 1772 р. 33 із 51-го священника та священнослужителя у її церквах походили із колишніх запорожців [12, с. 200]. З’явилися і перші власне запорозькі священницькі династії. Так, у 1772 р. дияконом Троїцької церкви був Петро Терпило, син священника і уродженець Нового Кодака [8, с. 36]. Що ж до поповнення монастирської братії, то вважається, що монахів переважно надсилали із Межигірського монастиря і, лише незначною мірою, рекрутували з прийшлих ченців та послушників [11, с. 98].

Підсумовуючи можна зазначити, що юридичне розмежування новоселицької громади значною мірою відповідало становій структурі міст Гетьманщини другої половини XVII ст., в якій козаки являли собою окрему групу, а селянство та міщанство об’єднуються під спільною назвою – посполиті [21, с. 57]. Натомість реальна соціальна структура громади все ж більше відповідала структурам міст Гетьманщини та Слобідської України напередодні ліквідації полкового устрою із виділенням старшини (паланкова старшина, канцеляристи, військова старшина, яка проживала у Новоселиці), козацтва, міських станів (козаки та посполиті, які переважно займались торгівлею, ремісничою діяльністю, чумакуванням), селянства (козаки та посполиті, для яких сільське господарство давало головні засоби до існування), священники. Ця структура не отримала юридичного затвердження, отже, лишалась не-

завершеною. Також можна зазначити, що сформована до 1775 р. новоселицька громада була досить аморфною і нетривкою. Переважна частина населення складалася з приїжджих людей і тимчасових мешканців, пов'язаних переважно економічними, а не родинними зв'язками і не вкорінених власністю на землю.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 48.
2. Там само. – Спр. 52.
3. Там само. – Спр. 100.
4. Там само. – Спр. 278.
5. Там само. – Спр. 279.
6. Там само. – Спр. 320.
7. К истории управления Новороссией князем Г. А. Потёмкиным. – Вып. 2. – Екатеринослав, 1905. – 130 с.
8. *Яворницький Д.* До історії Степової України / Д. Яворницький. – Дніпропетровськ, 1929. – 536 + XVI с.
9. *Гісцова Л.* Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової намістії як джерело до вивчення історії поселень Вольностей військових / Л. Гісцова // Січеславський альманах. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 20–27.
10. *Голобуцький В.* Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.) / В. Голобуцький – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 421 с.
11. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т.– Т. 2. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 723 с.
12. *Лиман І.* Становлення Слов'янської та Херсонської єпархії за архієпископа Євгенія (Булгариса) / І. Лиман // Наукові записки І-ту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського – Т. 13. – С. 183–208.
13. *Олійник О. Л.* Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775) / О. Л. Олійник – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – 255 с.
14. *П. Г.* Запорожский храм в Новомосковске / П. Г. // Киевская старина. – 1888. – Год седьмой. – Т. XX. – Январь, февраль, март. – Отдел 5. – С. 41–48.
15. *Пірко В. О.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. / В. О. Пірко – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
16. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський– Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
17. *Скальковский А.* Как судили и рядили в Сечи запорожской / А. Скальковский // Киевская старина. – 1886. – Год пятый. – Т. XVI. – Март. – С. 604–621.

18. *Твердохлебов А.* Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья за целостность своих владений / А. Твердохлебов // Киевская старина. – 1886. – Год пятый. – Т. XVI. – Декабрь. – С. 749–756.

19. *Феодосий (Макаревский).* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Феодосий (Макаревский). – Днепропетровск: Дніпрокнига, 2000. – 1080 с.

20. *Швидько А. К.* Типология городов Левобережной Украины второй половины XVII – XVIII века / А. К. Швидько // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований: Межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1989. – С. 106–115.

21. *Швидько А. К.* Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI–XVIII вв.: Учебн. Пособие / А. К. Швидько. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – 99 с.

Валентин Старостин (Дніпропетровськ, Україна). Соціальна структура слободи Самарчук (Новоселиця) у 1740–1770-х роках

Аналізується початкове формування соціальної структури слободи Самарчук (Новоселиця) в 1740–1770-х рр., загальний характер формованих структур та причини, що визначали їх формування.

Ключові слова: Самарчук, Новомосковськ, соціальна структура, стани.

Валентин Старостин (Днепропетровск, Украина). Социальная структура слободы Самарчук (Новоселица) в 1740–1770-х гг.

Выполнен анализ начальной стадии формирования социальной структуры слободы Самарчук (Новоселица) в 1740–1770-х гг., общего характера формирующихся структур и причины, которые определяли их формирование.

Ключевые слова: Самарчук, Новомосковск, социальная структура, сословия.

Valentine Starostin (Dnipropetrovsk, Ukraine). The Social Structure of the Settlement Samarchuk (Novoselytsia) in 1740–1770th

The article is devoted to analyses initial formation of social structure of the settlement Samarchuk (Novoselytsia) during the 40–70th XVIII c. General features of social structure and determinative factors affected their formation are considered.

Key words: Samarchyk, Novomoskovsk, social structure, state.

Ігор СЕРДЮК
(Полтава, Україна)

УДК: 314:316.334.56(477.5)–053.2“17”

До питання про ігрові практики дітей у містах Гетьманщини*

Дитячий вік у свідомості сучасної людини стійко асоціюється з грою та навчанням, які, як повчає нас вузівський курс психології, є основними видами діяльності дитини. Почасти вони є взаємопов'язаними і є важливими елементами соціалізації індивіда, тому вивчення різноманітних аспектів дитинства в історичному ракурсі так чи так підштовхує й до розгляду ігрових практик. Безумовно, що гра була важливою й у середньовіччю та ранньомодерну добу; так, сучасна польська дослідниця Малгожата Делімата (Małgorzata Delimata) специфічною ознакою середньовічного дитинства називає замилювання до ігор і забав, за її влучною заувагою, дитина постає як істота невинна, свавільна, охоча до ігор і забав, вона оточена мініатюрними знаряддями праці, зброєю і т.д. [1, s. 35, 38].

Доба (й територія та населення) Гетьманщини, на нашу думку, логічно вписується у концепції традиційного доіндустріального суспільства, котре мало свої (відмінні від конструктів XIX–XX ст.) погляди на періодизацію життя людини та перебіг окремих його етапів. Щодо дитинства, то нечисленні сучасні дослідження вітчизняних істориків, проведені на матеріалах українського Лівобережжя XVIII ст., дають змогу обережно констатувати, що “ігровий” вік у ранньомодерну добу був досить коротким, адже дитина мала працювати. Уже у віці 10–14 років діти масово фігурують в обліковій документації як робітники, наймити, “слуги”, учні, багато з них ще й отримували платню за свою роботу¹. Виконання ролей робітників було поєднано з такими

* Дослідження підготовлене завдяки грантовій підтримці Міжнародної асоціації гуманітаріїв (короткотерміновий грант на 2011–2012 рр.).

¹ Докладніше із сюжетом про працю можна ознайомитися: [2].

важливими аспектами, як мобільність і самостійність, себто діти виходили з власних родин та йшли до міста (чи переміщувалися у його межах), щоб прогодувати себе. Так, серед підлітків полкового міста Стародуба у 1766 р., які мешкали поза власною сім'єю, близько половини були вихідцями з сіл полку, решта – місцевими жителями. Останні могли мати в місті батьків, але жити з ними нарізно і найматися до різних людей. 12-річний стародубський обиватель Самійло Федоров жив *“с пропитания”* без батьків, бо *“отец его своего двора не имеет, а живе нанимается в разного звания людей”* [3, арк. 318]. Після 14-річного віку трудова мобільність підлітків зростає ще більше, за даними Генерального опису Переяслава у місті в 1766 р. осіб хлопців віком 15–19 років було майже удвічі більше, аніж 10–14, більшість із “зайд” чітко ідентифікуються джерелом як наймити, котрі прийшли переважно з сіл Переяславського полку [4].

Таким чином, облікові джерела свідчать, що значна частка “міських” дітей та підлітків у Гетьманщині була змушена працювати. З огляду на аграрний характер тогочасної економіки, часто така праця була працею на полі чи випасання худоби. Монотонність такої роботи могла бути дещо розсіяна іграми та іграшками, котрі діти могли організувати чи виготовити власноруч. Солідні переліки таких ігор й іграшок подано у дослідженнях другої половини XIX – поч. XX ст., а тому не буду перераховувати їх усіх, назву тільки декілька прикладів. Доволі просто виготовлялися з природних матеріалів деркачі, пукавки, сцикавки, швиргалки, прасці [5]. Акцентую увагу саме на них, оскільки подібні іграшки давали можливість розважатися під час якоїсь монотонної тривалої роботи і, головне, не вимагали жодних фінансових витрат.

Дитина, котра багато часу перебувала поза наглядом дорослих, могла винайти досить жорстоку забавку. Так, влітку 1655 р. неповнолітні мешканці сотенного містечка Лохвиця Левко та Семен пасли овець на вигоні своїх батьків. Там хлопці вчинили гвалт над неповнолітньою Марією Стефанихою. Про те, що цей злочин був радше розвагою, а не бажанням задовольнити статевий потяг, свідчить той факт, що згвалтування відбулося за допомогою тріски [6, с. 50].

Кілька випадків загибелі дітей під час забав у другій половині XVIII ст. описав сучасний дослідник Володимир Маслійчук; так, якимось діти побилися палицями, котрими грали в “цурки”, від побоїв один з гравців помер. Інше нещастя було пов'язане з загибеллю хлопчика під час гри в “переваги”; її суть полягала у тому, що на колоду клалася

дошка й діти гойдалися на ній [7, с. 74]. Процес цієї гри наочно зображено на чудовому сюжетному ініціалі з “Ірмологіону” 1682 р. Кольоровий малюнок зображує два дерева, на їхніх гілках лежить поперечна переклада, на яку покладено колоду; на кінцях колоди сидять хлопчачки, той, що вгорі – нахилився і шосили тримається колоди, щоб не сповзти униз. Ще два хлопці чекають своєї черги, один з них висить головою донизу на перекладі, а другий – стоїть на ній [8, с. 944]. Відтак, якщо колода чи переклада не втримаються, то всі вони впадуть на землю. Можливо, саме так загинув у березні 1775 р. малолітній козачий син Стефан [7, с. 74]. Звісно, що небезпека чигала на дитину й під час більш безпечних занять, цьому сприяла відсутність нормального догляду за дитиною, показовим прикладом цього розпочинається щоденник Петра Апостола: *“2-хь лтний мальчикъ въ Суховцахъ, упавъ въ яму съ водой где прежде обжигали известь, утонуль”* (запис від 22 травня 1725 р.) [9, с. 105].

Звісно, що такі крайнощі були радше винятками, гра не завжди закінчувалася трагедією, ба, навіть навпаки, інколи вона приносила, крім задоволення, ще й дивіденди. Так, у жовтні 1711 р. в тій же Лохвиці діти з трьох дворів “скупившись, на гною гуляли”. Там вони знайшли заклепану мідну гармату й принесли до батька одного з них, той покликав батька й матір двох інших дітей (хлопчика й дівчинки), гуртом вони розбили гармату, з котрої вибрали на трьох по дев’яносто “червоних”. Враховуючи, що йдеться про золоті монети (можливо, європейські дукати чи гульдени, або ж карбовані Петром I), йдеться про велетенську, як на простих лохвицьких обивателів, суму. Тож не дивно, що скоро нагодився лохвицький сотник й забрав кілька десятків монет, а потім справа дійшла й до лубенського полковника Василя Савича, котрий в листі до гетьмана Івана Скоропадського просив поради у вирішенні ситуації [10, с. 48-49].

В даному випадку увагу привертає й місце події – діти бавилися на гною, а ігри на смітниках були типовим явищем, оскільки давали можливість залучати до гри не тільки природні матеріали, а й всілякий господарський мотлох, наприклад, уламки битих горщиків тощо. З таких уламків робилися крем’яхи – спеціальні гральні “фішки”, у вигляді заокруглених камінців. Повний такий набір складався з п’яти-семи крем’яхів, певну їх кількість (від одного до повного набору) підкидали вгору; доки камінець перебував у повітрі, треба було схопити з землі решту, а потім тією ж рукою зловити підкинутий [11, с. 314]. Існували

різні варіації порядку підкидання, числа “фішок”, того, як треба тримати руку, тож гра могла тривати 40 хвилин і більше [12]. Крем’яхи доволі часто фігурують у колі знахідок археологічних розкопок полтавської фортеці (XVII–XVIII ст.), вони були виточені переважно зі стінок горщиків та полив’яних мисок [13, с. 52–53, 59]. Потрібно зауважити, що за етнографічними даними гра вважалася передусім дівчачою й мала побутування на Лівобережжі аж до 80-х років XX ст. Причому крем’яхи ретельно виготовлялися кожним гравцем окремо, вони зберігались у спеціальній торбинці чи ящичку, а у разі відсутності легко замінялися підручним матеріалом – камінцями, горіховою шкаралупою тощо.

Серед дрібної керамічної пластики трапляються й інші види іграшок – глиняні свистунці та пищики, у них форма якоїсь чудернацької істоти поєднувалася з можливістю створення шумового ефекту. Практично всі свистунці, знайдені на теренах полкової Полтави, мають зооморфну форму та елементи кольорової орнаменталізації. Один з них мав вигляд стилізованого коника з довгою шиєю з чотирма отворами для надходження і виходу повітря, інший коник був декорований біло-рожевим ангобом (глазурна фарба з тонкого шару глини) та мав прокреслене зображення елементів зброї, зокрема підпруги зі звисаючими китицями. До послуг тогочасних полтавських дітей були й інші іграшкові домашні тварини, так, відомою є знахідка пищика у вигляді собаки з характерними відстовбурченими вухами та орнаменталізацією з цяток білого ангобу, котра моделювала плямисту масть тварини. Трапляються й птахи, зокрема й “гусочки”, в котрих моделювалися дзьоб, характерна шия, ніжки, прокреслювалося пір’я [14, с. 62–65]. Більш несподівана фігурка виглядала як лев з прокресленими рисами морди та гривою [13, с. 52, 73–75, 81–82].

Антропоморфні іграшки поміж дрібної пластики є рідкісними, однак теж трапляються. Одна з таких знахідок з території полтавської фортеці мала вигляд жінки, її автор виліпив обличчя, привідкритий ніби у пісні чи розмові рот, зачіску з локонами. Полтавський археолог Олександр Супруненко атрибутував цю іграшку як т. зв. “баринню”, котра мала широке розповсюдження на Полтавщині в XIX – на поч. XX ст. [14, с. 65]. Подібні до “барині” ляльки у ранньомодерну добу виконували важливу роль посередника в контактах дитини із навколишнім світом у процесі її соціалізації. Усі дорослі члени тогочасної пересічної родини повинні були працювати. Тому час безпосереднього контакту матері з дитиною був невеликий. Вже через кілька днів після

пологів, основну увагу жінка спрямовувала на господарсько-виробничі сімейні обов'язки, а отже, займатися доглядом немовляти могли непрацездатні старі люди або ж малопрацездатні діти віком 3-4 роки [15]. І у цьому контексті важливу функцію відігравала лялька, котра у наш час розглядається переважно як розвага.

Звісно, що керамічні ляльки були рідкістю (адже за них треба було платити гроші), тому років з трьох у дівчинки з'являлися ляльки зроблені з тканини чи природних матеріалів, котрі привчали дівчаток до функцій матері. Як пише Оксана Кісь, лялька була пов'язана виключно з жінкою: нею виготовлялася, давалася лише дівчаткам і зображувала тільки дівчинку [15]. Вона виконувала роль своєрідного практикуму, її треба було “доглядати”, увесь час носити за собою і не загубити. Оскільки діти в родині народжувалися чи не щороку, а дорослі мали працювати, логічно, що вже в ранньому віці ігри з лялькою замінялися такими ж “іграми” з немовлям.

Соціалізація дитини передбачала і входження її до сімейних виробничих відносин. Роль маленького робітника обумовлює використання мініатюрних, але справжніх знарядь праці: лопат, кіс тощо. За аналогією з сучасними іграшковими відерцями і лопатками, ці речі можна теж вважати іграшками, але головною їхньою особливістю є функціональність і наявність безпосереднього практичного результату від їхнього використання. У дівчинки могли бути свої, характерні для жіночої праці, іграшки-знаряддя: сапочки, грабельки, серед яких одне з найважливіших місць посідали монетки – мініатюрний посуд.

Такі монетки зрідка трапляються серед археологічних знахідок полкової Полтави у культурних шарах XVIII ст., за своїм зовнішнім виглядом вони нічим не відрізняються від “дорослих” горщиків, мали орнаментацию, ручки, але при цьому були меншими за розмірами – 7–9 см. [16, с. 60]. Можна припустити, що “монетками” гралася передусім діти забезпечених батьків і представників вищих прошарків тогочасного суспільства, принаймні одна з таких монеток фігурує на відомому портреті малолітньої Мар'яни Потоцької [17].

Поодинокі джерела розповідають й про інші іграшки та забавки дітей і підлітків у XVIII ст. За дослідженнями Володимира Маслійчука, діти могли гратися вогнепальною зброєю та вибухівкою, одного разу в джерелі фігурує м'яч, у тогочасному дитячому світі були поширеними й азартні ігри, наприклад, карти [7, с. 74–75]. Так, в “Енеїді” Івана Котляревського згадано такі види ігор у карти: хлюст, пари, візок, нісок,

лави, памфіль, кеп, фігурує і гра в шашки, у джерелі вона має назву “дамки” [18, с. 17–56].

Котляревський не залишив поза увагою і “кітьки в крашанки” (традиційно асоціюється з катанням крашанок на Великдень) [18, с. 105]. Остання гра підштовхує до зауваги про побутування й сезонних розваг, так, Софія Капніст-Скалон серед приємних миттевостей дитячих років, проведених у Полтаві, пригадала вертеп, “где устроена была небольшая освещённая комната и где куклы представляли разные сцены из священной истории: Адама и Еву с змеем, который их искусил, царя Ирода, отсекавшего головы младенцам, и пр.”. Театр, вочевидь, настільки серйозно вражав уяву маленької дівчинки, що одного разу, коли на сцені з’явилася іграшкова смерть з косою, Софія настільки злякалася, що цілий рік пролежала у лихоманці, а вертеп для неї на цьому припинився. Зауважимо, що вертеп для авторки спогадів асоціювався саме з містом, а під час перебування в родинному маєтку в Обухівці вона розважалася прогулянками, збиранням квітів, фруктів, свіглячків і т.д. [19, с. 293, 295].

Звісно, що у дитини поміщика було більше можливостей долучитися до світу іграшок, а ігрові практики дітей простолюду були тісно пов’язані з працею і могли бути її складовими. Варто зауважити, що часто залишена сама на себе (чи трохи старших братів/сестер) дитина власноруч заповняла своє дозвілля і виготовляла собі забавки. Комерційна глиняна іграшка теж була присутня у варіаціях глиняних свищиків, “баринь” тощо, однак порівняно з наступним ХІХ ст. повсюдного поширення вона не набула. Суспільство Гетьманщини ще зовсім не знало іграшкової індустрії, котра у гонитві за прибутками впливає на ігрові практики та за короткий час змінює їх. Тому тогочасні забави та іграшки відзначалися консерватизмом, стійкими традиціями, частина котрих перейшла у ХІХ ст. і продовжувала функціонувати у столітті ХХ-му. Цей факт дозволяє сподіватися на плідне застосування даних етнографічних досліджень ХІХ ст. до вивчення ігрової культури дітей Гетьманщини в наступних дослідженнях, оскільки ця стаття охоплює тільки окремі аспекти проблеми.

Джерела та література

1. Delimata M. Dziecko w Polsce średniowiecznej / Małgorzata Delimata. – Poznań, 2004.
2. Сердюк І. “Без заплаты, на харчах и одежи хозяйских”: діти в населенні українського лівобережного міста ХVІІІ ст. / Ігор Сердюк // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 196–204.

3. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а.
4. Там само. – Кн. 278.
5. М. Г. Дитячі забавки та гри усяки. Зібрани по Чыгырынщину Кыивської губернии / М. Г. // Киевская старина. – 1904. – № 7–8. – С. 51–105.
6. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. Збірник актових документів XVII ст. / Під ред. О. М. Маштабея, В. Г. Самійлика, Б. А. Шарпила. – К., 1986. – 218 с.
7. Маслійчук В. Деякі відомості про ігри та іграшки для дітей у Слобідській та Лівобережній Україні в другій половині XVIII століття / Володимир Маслійчук // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 6. – С. 72–76.
8. Ірмологіон. Сторінка із вставкою і сюжетним ініціалом. 1682 р. // Історія української культури: У 5 т. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 2003. – 1246 с.
9. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // Киевская старина. – 1895. – № 7–8. – С. 100–155.
10. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993.
11. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К., 2006.
12. Гейко А. Гра в крем'яхи на Шишаччині / Анатолій Гейко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Вип. 5. – Полтава: Полтавський літератор, 2010. – С. 485–491.
13. Пуголовок Ю. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто / Юрій Пуголовок, Євген Калашник. – К.–Полтава, 2009. – 132 с.
14. Супруненко О. Іграшки XVIII ст. з Полтави / Олександр Супруненко // Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. наук. праць. – Вип. I. – Полтава: Криниця, 1993. – С. 62–65.
15. Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа / Оксана Кись // Социальная история: Ежегодник. Женская и гендерная история. – М., 2003. – С. 156–172.
16. Супруненко О. Дослідження посаду літописної Лтави. Миколаївська гірка / О. Супруненко, К. Мироненко, Ю. Пуголовок, В. Шерстюк. – К. – Полтава, 2008. – 136 с.
17. Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII ст. / П. Жолтовський. – К.: Наукова думка, 1977. – 328 с.
18. Котляревський І. Енеїда / Іван Котляревський. – К.: Дніпро, 1988. – 280 с.

19. Капнист-Скалон С. Воспоминания / София Капнист-Скалон // Записки и воспоминания русских женщин XVIII – первой половины XIX века. – М.: Современник, 1990. – С. 281–388.

Ігор Сердюк (*Полтава, Україна*). **До питання про ігрові практики дітей у містах Гетьманщини**

У статті вивчаються різні аспекти ігрової культури дітей у містах Гетьманщини, зокрема досліджується побутування глиняних іграшок (свищиків, горщиків-монеток, “баринь”), з’ясовуються місця гри, розглядаються казуальні випадки.

Ключові слова: Гетьманщина, гра, дитинство.

Игорь Сердюк (*Полтава, Украина*). **К вопросу об игровых практиках детей в городах Гетманщины**

В статье изучаются различные аспекты игровой культуры детей в городах Гетманщины, в частности исследуется использование глиняных игрушек (свищулек, горшков-монеток, “барынь”), определяются места игры, рассматриваются казусные случаи.

Ключевые слова: Гетманщина, игра, детство.

Igor Serdiuk (*Poltava, Ukraine*). **On the Children Gaming Practices in Towns of Hetmanshchyna**

The author studies various aspects of children gaming culture in towns of Hetmanshchyna; in particular the existence of clay toys (svyshchyk (fistula), gorshchuk-monetka (pot-coin), “barynya” (“fine lady”)). The place of the game along with casual occasions are also studied in the article.

Key words: game, Hetmanshchyna, childhood.

Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ

(Київ, Україна)

УДК 930.2+94(477+44)

Теоретико-методологічні аспекти проблеми легітимації ідеї козацької державності в менталітеті Французького королівства XVIII століття

Зовнішня політика Французького королівства у XVIII столітті належить до тих тем, інтерес до яких з боку наукових кіл та широкої громадськості тільки зростає. Однією з найяскравіших сторінок історії міжнародних відносин Франції за правління Людовіка XV (1715–1774) та Людовіка XVI (1774–1791) стали відносини з Російською імперією. Саме в контексті французько-російського антагонізму в політичних комбінаціях Версальського кабінету з'являється питання українського козацтва, уявлення про яке французькі урядовці отримали завдяки діяльності представників мазепинської еміграції.

До мазепинської еміграції, що продовжила на чужині втілення ідеї незалежної України, належали гетьман Пилип Орлик (1672–1742) та його син Григор (1702–1759). Обидва політичні діячі боролися за легітимацію перед європейським, зокрема французьким, політичним світом права українських козаків на власну державність, поширювали думки про незаконність окупації українських земель Росією, стреміли до створення антиросійської коаліції держав з метою відновлення української, незалежної від Російської імперії, державності.

Слід зазначити, що Пилип і Григор Орлики діяли в умовах західно-європейського політичного життя, і відповідно виступали з меморандумами, поширюючи серед монархічного світу Європи інформацію про Україну, її минуле, козацтво як військовий клас і націю, та титул гетьмана козаків як їхнього володаря. Тому вивчення дипломатичного досвіду Пилипа та Григора Орликів на тлі політичних відносин Франції з тогочасними європейськими державами (Росією, Туреччиною, Кримом, Польщею, Швецією) є актуальним для цілісного відтворення ситуації як можна було діяти українським державотворцями в першій половині XVIII століття.

Водночас видається не менш важливим відтворити досвід і думки про Україну, які залишили у своїх творах представники французької антикварної наукової думки, які писали про козацтво в другій половині XVIII століття – епосі, коли український гетьманат повністю зійшов з історичної арени в 1764 році. Ці просвічені мислителі, діючи в рамках концепції цивілізації, яка в другій половині XVIII століття посіла чільне місце в суспільному житті Європи, залишили цінні праці, котрі давали європейському світові уяву про козацький народ і намагалися актуалізувати його державницьку справу. Тому не менш актуальним видається відтворити ті аргументи і методи, до яких вдавалися Вольтер, Г. Ф. де Куає, Н. Г. Леклерк, Ш. Ляво, Ж. Б. Шерер та інші аби повернути європейське суспільство до реалій існування українського козацтва та реанімувати ті бачення, які вони залишили про вищезазначений феномен як, з одного боку, державотворчий чинник і, з іншої сторони, як військовий елемент.

Під проблемою легітимації державотворчих прагнень українського козацтва у французькому суспільстві XVIII століття ми розуміємо політичні дії гетьмана Пилипа Орлика та його сина Григора щодо постанови проблеми України в політиці Французького королівства в першій половині XVIII століття, а також дослідження феномену українського козацтва французькими науковцями в другій половині XVIII століття. Проблему українського козацтва слід розглядати у нерозривній єдності з проблемою функціонування міжнародної політики Версальського кабінету досліджуваної доби, яка визначалася суспільним менталітетом французької еліти. З огляду на вищезазначене методологічні проблеми винесені у назву цієї статті вирішуються на основі синтезу досліджень визначних представників французької школи Анналів – Марка Блока (1866-1944) та Люсьєна Февра (1878–1956), з одного боку, і німецької соціології в особі Карла Маннгейма (1893–1947), з іншого.

Як відомо, одним з ключових для історичної науки нашого часу є поняття менталітету. Під менталітетом ми розуміємо не психологію одиниці, а соціально-психологічний обрис спільноти або окремих верств цієї спільноти. Слід зазначити, що необхідно розрізняти, з одного боку, універсальний менталітет всього населення (наприклад, французький, український) в сенсі Л. Февра, а з іншого – менталітет окремих соціальних верств і груп (наприклад, французьке дворянство, українське козацтво) в сенсі М. Блока. Розкриємо ці положення дещо ширше.

Обидва французькі науковці гармонійно доповнювали один одного, оскільки перший вивчав соціальні проблеми, а другий – духовні,

але водночас на основі власних досліджень обидва переконалися, що людина в різні історичні епохи мислить по-різному [2, с. 517].

З наукової спадщини М. Блока автор методологічно використовує його інструментарій, присвячений дослідженню структури феодального суспільства і образу життя еліти, зокрема аристократії, а також його характеристики у Франції XVIII століття. Так, зокрема, до XVIII століття в повній мірі характерне таке поняття як феодалізм. Даний термін як означення стану цивілізації вперше фігурує в “Історичних записках про парламенти”, опублікованих в 1727 році за авторством графа де Буленвільєра [1, с. 15].

Паралельно з поняттям феодалізму М. Блок вводить і дефініцію аристократії як панівного класу цієї епохи. Він проводить відмінність аристократії від інших класів, зокрема від духовенства і так званих “класів професіональних” - міщан та селян, вказуючи на те, що заняттям аристократії, котра не бере участь в економічній діяльності (роботі з метою заробітку), є лише війна [3, с. 152–153]. Щоб належати до аристократії представник цього класу мав відповідати двом умовам: по-перше, мати власний юридичний статус, який би підтверджував і матеріалізував зверхність над іншими; по-друге, щоб цей статус передався спадково [1, с. 294].

Розповсюджуючи поняття європейського феодалізму мало не на все XVIII століття (до початку Великої французької революції), М. Блок пояснює цей континуїтет збереженням в цю епоху ієрархії залежностей та існування сеньйорального режиму. Аристократичний клас продовжував і у XVIII столітті практикувати такі феодальні звичаї як присяга на вірність, військове побратимство, наймання на службу до великого сеньйора, скріплене письмовим зобов'язанням тощо [1, с. 455–456].

В структурі менталітету феодального суспільства М. Блок реконструює походження правил поведінки знаті, досліджує як виникло лицарство і виділяє священні основи королівської влади та причини диференціації між конкретним образом вождя у порівнянні з абстрактною ідеєю влади [3, с. 154-155]. Французький науковець вивів, що у феодальну епоху домінував тип прямих, неанонімних соціальних відносин на кшталт “сеньйор - васал”, “пан - підданий”, заснованих на особистому служінні та заступництві. Відтворюючи картину світу феодального суспільства як цілісності, дослідник вимальовував особистість середньовічного сеньйора крізь його культуру, мову, виховання і соціальне спілкування [2, с. 533-534].

З творчого доробку Люсьєна Февра методологічно важливими для вирішення проблеми, винесеної в назву статті, є поняття пізнання та історичного аналізу, а також розуміння феномену “цивілізації”, при вивченні якої науковець також відобразив епоху XVIII століття.

В контексті проблеми пізнання один із засновників школи Анна-лів вважає обов’язком історика привести людину до розуміння того чи іншого явища. Даний процес означає одночасно “показати та пояснити” це явище [3, с. 156]. Дослідник переконаний, що розуміння людей та їхніх справ можна отримати лише при використанні системи чітких ідей та вивіренних концепцій, якими має користуватися науковець, аби перевести почуття людей на інтелектуальну мову, роздивитись і відтворити їх бажання, волю, устремління. Всі ці характеристики лише у рідких випадках, попри те, що вони керують вчинками і діями людей, можуть бути виражені достатньо точно. Тому Л. Февр на основі вищезазначеного міркування досить умовно ставиться до детермінації історичних періодів, вважаючи, що у штучних кордонах таких епох історики як “полонені” за власним бажанням самі себе зачиняють [3, с. 445].

Важливим у процесі пізнання є методологія дослідження того чи іншого століття як цілісності з притаманним йому менталітетом. Окреме століття неможливо переосмислити у дидактичний спосіб, оскільки доводиться мати справу з внутрішнім світом людини, боротьбою різних типів свідомості, покликаних виявити істину та подолати сумніви. Підхід, який натомість застосовує Л. Февр, базується на фокусуванні дослідження на одній окремій людині. Ця людина “обирається не лише тому, що вона добре відома, але також і тому, що стан джерел, який робить для нас спроможним реконструювати її думки, твердження, які містяться у її працях, і значення її роботи, самі по собі визначають саме цю людину спеціально для проведення такого дослідження” [5, с. 11].

Керуватися документами при проведенні такого дослідження слід обережно. Тут необхідно попередньо зважити, чи вивчати джерела методом літературного аналізу, чи інтерпретувати їх, беручи до уваги такі суб’єктивні фактори, як дружба і ворожість, заздрість, зла воля тощо [5, с. 12].

В пізнанні ключовим моментом, за Л. Февром, є розуміння менталітету як засобу споглядання та оцінювання історичної епохи. Він розуміє під менталітетом широке поле почуттів та світовідчуттів, притаманних людині в різні історичні періоди [2, с. 525]. Тому французький

науковець задавався питанням, які межі думки, котра надається періодом та середовищем, того чи іншого діяча конкретної історичної епохи. При цьому інтелектуальна біографія - це ніщо інше як історія суспільства, досягнення його героїв, колективно обумовлених [2, с. 506].

Відмінність між М. Блоком та Л. Февром з точки зору розуміння структури суспільства полягає в тому, що перший розглядав епоху як єдність всіх аспектів: політичної влади, світосприймання, виробництва, відносин панування і залежності, тоді як другий позначав поняття “структури” більш розпливчатими термінами, такими як ритми, пульсації, течії та контртечії [2, с. 512].

Завершуючи дослідження на основі критичного аналізу фактів, історик має замінити питання судового повіреного “Чи це правда?” на питання історика-дослідника “Як ми можемо це пояснити?”. Форма вислову людини залежить від того, що на кожному етапі свого розвитку людство мало вірування, які воно спроможне було мати. Ці вірування допомагали оцінювати іншу епоху на основі існуючого менталітету. Тому питання: “Чи це було можливим?” веде науковця до кінцевої мети всієї історії, ціль якої не знання, а розуміння, оскільки для того, щоб відповісти на питання можливості будь-якого явища спершу необхідно досліджувати свідчення і збирати докази [5, с. 16].

Другим явищем, яке методологічно важливе для вирішення поставлених проблем дисертації, став розроблений Л. Февром феномен “цивілізації” з характеристиками епохи XVIII століття. Тут важливо виділити проблему історичності цивілізації, її етнографічний зміст та розуміння цивілізації в зв’язку з феноменом менталітету.

Відтворити історію французького слова “цивілізація”, на думку Люсьєна Февра, означає реконструювати етапи революції, котру здійснила і крізь котру пройшла французька думка від другої половини XVIII до XX століття [3, с. 239]. Досліджуючи походження терміну у французьких джерелах, науковець обґрунтовує, що його розвиток відбувався синхронно з процесом видання першої “Енциклопедії”, яке розпочалося в 1751 році, а саме поняття остаточно сформувалося в 1766 році [3, с. 242, 255].

Водночас він вивів “етнографічну концепцію цивілізації”, під якою розуміє колективне життя певної людської групи: матеріальне, інтелектуальне, моральне та політичне. Л. Февр позначає “цивілізації” як сукупність різнорідних і самотутніх етнічних та історичних груп і підкреслює, що до такого розуміння науковці прийшли в період між 1780

і 1830 роками [3, с. 240, 262]. Разом з цим дослідник обґрунтував поняття “розумова озброєність” (“outillage mental”) і зазначає, що “кожній цивілізації притаманний власний психологічний апарат”, який відповідає потребам даної епохи і не належить до еволюції окремої цивілізації [2, с. 520].

Використовуючи вищеописану концепцію важливості менталітету, зокрема чотирьох її виділених складових (феодальний менталітет у Франції XVIII століття, структура феодального суспільства, проблема пізнання та феномен “цивілізації” з характеристикою епохи XVIII століття), що важливі для нашого дослідження, автор дійшов до висновку, що проблему українського козацтва в політиці французького королівства в 1728-1789 роках визначали два типи менталітету. Перший – менталітет мазепинської еміграції, який виник з наданням 5 квітня 1710 року гетьманом Пилипом Орликом Україні Конституції латинською і руською мовами та полягав в ідеї державного будівництва з урахуванням трьох фокальних термінів: а) *patio* (козаки зі столицею в Києві, професія яких оборона держави); б) *gens* (рід роксоланів або малоросів, які не є козаками, але перебувають під захистом козаків); в) *patria* (батьківщина, або територія українства обох берегів Дніпра). Цей менталітет був уособлений послідовниками гетьмана І. Мазепи, перш за все його наступником Пилипом Орликом та сином останнього Григором. Зазначений тип менталітету був представлений в європейській політиці як історико-політичне і світоглядне явище до 1759 року – смерті Григора Орлика.

Другий тип – менталітет французького Просвітництва, що опирався на ідеї європейського освіченого абсолютизму зі збереженням сеньйорального режиму та ієрархії залежностей, з одного боку, і з притаманними цьому абсолютизму з 1766 року поняття “цивілізація” як надбання кожної з багатьох різноманітних етнічних груп за формулою “скільки існує народів – стільки і цивілізацій”, гасла просування людства вперед в моральному та інтелектуальному аспектах, з іншого. Продуктами і носіями такого менталітету, точкою відліку постановня якого стало видання в 1751 році першої “Енциклопедії”, стали чільні представники європейської наукової, антикварної історичної думки другої половини XVIII століття, автори досліджень з історії козацтва – Вольтер, Г. Ф. Куає, Н. Г. Леклерк, Ш. Ляво, Ж. Б. Шерер.

Водночас для вирішення, поставленої на початку статті, проблеми слід залучити методологію проблеми легітимізму, обґрунтовану визна-

чним соціологом Карлом Маннгеймом. У німецького дослідника ідея легітимації (від латинського: *legitimus* – законний, правомірний) напряму пов’язана з вимогою певних прав тих чи інших представників держави втручатися у взаємовідносини, які зв’язують до купи різні політичні та соціальні групи. Легітимація – це поняття, яке керує діяльністю членів держави доти, допоки держава ними дійсно визнається. Її сутність може бути відмінною у різних державах: вона може базуватися на традиційних віруваннях і переконаннях, на встановленні чи запровадженні прав, або на дозволі виражати власну думку [7, с. 118].

Ідея легітимації пов’язана з поняттям примусу, використовуваним тією чи іншою державою. Примус, здійснений державою може багатьма людьми відчуватися суб’єктивно як нелегітимний. Але до того часу, поки вона (*держава – Г. П.*) змушує людей діяти відповідно до правил, запроваджених цією державою, вона може вважатися легітимною *de facto* [7, с. 118]. Існування легітимної держави *de facto* виводиться німецьким вченим з можливості того, що закони держави, які мають претензію на легітимність, мають шанс в майбутньому бути оформлені документально [7, с. 119]. Лише це перетворить державу з *de facto* у *de jure*.

Слід розрізнити традиційну (донаціональну) і революційну (національну) концепції легітимності. Як зазначив М. Блок, в епоху феодалізму ідея особистої легітимності була розвинута дуже слабо, а ідея легітимності династичної була сильною до надзвичайності [4, с. 57]. “Німецькі історики, – підкріплює один з засновників школи Анналів своє твердження, – говорять в зв’язку з цим про існуючу відмінність між *Geblütsrecht* (право крові) і *Erbrecht* (право спадкоємності)” [4, с. 57].

Політична свідомість народів Європи до запровадження наприкінці XVIII століття Великою французькою революцією такого нововведення як нація була донаціональною. Це означало, що особистість вважала себе підданим монарха, який править “божою милістю”, право володаря вимагати послуху виправдані традицією і освячені релігією, і аж ніяк не тому, що правитель був однієї національності з підданими. Відповідно, опозиція до держави виводила свою легітимність з таких причин як жорстокість, некомпетентність або поневолення, а не на основі розбіжностей у мові чи національності [8, с. 25].

Низка таких факторів, як Велика французька революція, індустріальна революція в Англії, секуляризація, культурна реакція на французьке Просвітництво в Німеччині, спричинили появу культурного

націоналізму. Він вів до занепаду і поглинання старих правлячих класів новими елітами – міською буржуазією та інтелігенцією зі своєю власною новою концепцією легітимності. Якщо в старі часи особистість визначала себе соціально як селянин, міщанин, поміщик, католик, православний і т. д., а політично – як підданий його Королівської або Імператорської Величності, то після зазначених вище процесів все більша важливість стала надаватися національній ідентичності [8, с. 26].

Національна легітимність та ідентичність визначалися спільністю мови. Ця спільність тепер означала, що розмовляючи однією мовою з селянином, сеньйор належить до групи, що є більш важливою, ніж їхня відмінна соціальна, економічна або інша ідентичність. Відповідно, революційна концепція легітимності замінила традиційний релігійний принцип. Держава є легітимною, за новою теорією, якщо вона є національною [8, с. 26].

Розглядаючи концепцію у зв'язку з існуючим поняттям політичного режиму, К. Мангейм зазначає, що авторитарні культури, які приходять до влади з метою “навести нарешті порядок” відмежовуються від генетичного підходу і вдаються до пошуків правди, що не зазнає історичних змін та мінливостей. Для авторитарної думки дійсність та обґрунтованість мають бути незалежними від розвитку [6, с. 217, 276–285].

Навіть особистості, які не визнають легітимність тієї чи іншої існуючої держави, показують своїм відношенням, що вони визнають справжнє існування держави як феномену [7, с. 119]. Тим самим організатори так званих нелегальних політичних центрів невільно визнають дійсне існування держави як феномену, будучи змушеними організувати свою діяльність, зважаючи на “пильне око” так чи інакше узаконеного встановленого порядку [7, с. 119].

Підсумовуючи наш аналіз, слід зазначити, що легітимація держави пов'язана: а) з вимогою певних прав; б) з поняттям примусу в дихотомії держав легітимних *de facto* і легітимних *de jure*; в) з відмінністю ідеї династичної легітимності у феодальну епоху з легітимністю національною у революційну епоху, де друга може існувати паралельно з першою; г) з обґрунтуванням легітимності незалежно від історичних змін та мінливостей, які зазвичай запроваджують авторитарні культури. Існування держави як феномену не перешкоджає визнанню легітимності чи нелегітимності тієї чи іншої держави і не стоїть на заваді організації діяльності, скерованої на здобуття легітимності.

Таким чином застосування методологічних підходів, обґрунтованих стосовно менталітету як історико-політичного та соціального феномену в дослідженнях школи Анналів і проблеми легітимації в її державотворчому вимірі та ідентифікації не лише сприяють у вирішенні складної проблеми легітимації ідеї української козацької державності в менталітеті Французького королівства XVIII століття, але і в повній мірі можуть застосовуватися у вивченні схожих проблем на більш широкому діахронному рівні.

Джерела та література

1. Блок М. Феодальне суспільство / Марк Блок ; пер. з франц. В. Шовкуна. – К. : “Всесвіт”, 2002. – 525 с.
2. Гуревич А. Уроки Люсьєна Февра / Арон Гуревич // Февр Л. Бои за історію. – М. : “Наука”, 1991. – С. 501-541.
3. Февр Л. Бои за історію / Люсьєн Февр ; пер. с фр. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича, Ю. Н. Стефанова. – М. : “Наука”, 1991. – 629 с.
4. Bloch M. Les rois thaumaturges : étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre / Marc Bloch ; préface de J. Le Goff. – Paris : Gallimard, 1983. – 542 p.
5. Febvre L. The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century. The Religion of Rabelais / Lucien Febvre ; transl. by B. Gottlieb. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1982. – 516 p.
6. Mannheim K. Essays on Sociology of Knowledge / Karl Mannheim. – London : Routledge & Kegan Paul, 1952. – 327 p.
7. Mannheim K. Systematic Sociology : An Introduction to the Study of Society / Karl Mannheim. – London : Routledge, 1957. – 169 p.
8. Szporluk R. The Problems of Terminology in Ukrainian History / Roman Szporluk // Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Year 1972–1973. – Cambridge, Mass., 1972–1973. – No. III.

Георгій Потульницький (*Київ, Україна*). **Теоретико-методологічні аспекти проблеми легітимації ідеї козацької державності в менталітеті Французького королівства XVIII століття.**

В статті автор здійснює спробу окреслити теоретико-методологічні аспекти дослідження легітимації ідеї козацької державності в менталітеті Французькому королівства XVIII століття. Дослідження базується на основі синтезу наукових положень, розроблених представниками французької

школи Анналів - М. Блоком і Л. Февром та німецьким соціологом К.Маннгеймом.

Ключові слова: школа Анналів, менталітет, Карл Маннгейм, легітимація ідеї державності.

Георгий Потульницький (*Киев, Украина*). **Теоретико-методологические аспекты проблемы легитимации идеи казацкой государственности в менталитете Французского королевства в XVIII века.**

Автор осуществляет попытку очертить теоретико-методологические аспекты исследования легитимации идеи казацкой государственности в менталитете Французского королевства в XVIII века. Исследование базируется на основе синтеза идей, разработанных представителями французской школы Анналов – М. Блоком и Л. Февром и немецким социологом К. Маннгеймом.

Ключевые слова: школа Анналов, менталитет, Карл Маннгейм, легитимация идеи государственности.

Heorhii Potulnytski (*Kiev, Ukraine*). **The theoretical and methodological aspects of the problem of legitimation Cossacks statehood idea in the mentality of French Kingdom in XVIIIth century.**

The author undertakes the first attempt to delineate the theoretical and methodological aspects of the problem of legitimation Cossacks statehood idea in the mentality of French Kingdom in XVIIIth century. The investigation is based on the synthesis of the researches of the French school of Annals, represented by M. Bloch and L. Febvre, from the one side, and the German sociological school, represented by K. Mannheim, from the another side.

Key-words: School of Annals, mentality, Karl Mannheim, the legitimation of the statehood idea.

Ігор КОРНАЦЬКИЙ
(*Артемівськ, Україна*)

УДК: 94(477.6)“17”

**Бахмут і Запорозжя
у XVIII столітті**

Розвиток регіонаознавчих та краєзнавчих студій на сучасному етапі посилює увагу дослідників до проблем історії міжрегіональних взаємозв'язків у різноманітних вимірах: соціально-економічному, суспільно-політичному, культурно-духовному. У тривалому процесі формування національної ідентичності населення Півдня та Сходу України важливим етапом було XVIII ст. – період завершення сталого заселення краю й інтеграції військово-землеробських поселень степового прикордоння до загальноімперської адміністративної структури. В цей час Південно-Східна Україна перебувала в межах кількох сусідніх адміністративно-політичних утворень різного статусу й підпорядкування. Зокрема, сусідили між собою землі Бахмутської провінції (1719–1783, в різний час у підпорядкуванні Воронежської, Новоросійської та Азовської губерній) та Нової Запорозької Січі (1734–1775), що мали суттєві відмінності в суспільно-політичному устрої, але були пов'язані різноманітними соціально-економічними та політичними зв'язками.

Окремі аспекти запорозько-бахмутських зв'язків висвітлено в працях А. О. Скальковського [22], Н. Д. Полонської-Василенко [20], В. О. Голобуцького [7], І. С. Слабеева [23], В. О. Пірка [17; 18], В. І. Подола [19], В. М. Полторака [21], С. Й. Татарінова й О. В. Романенка [24], О. Г. Копила й Д. П. Кравця [9], О. А. Загоруйко [8]. У попередніх публікаціях нами проаналізовано торговельні відносини між землями Бахмутської провінції й Вольностей Війська Запорозького [16], запорозько-бахмутські прикордонні конфлікти [11; 14], діяльність у Бахмуті слідчих комісій для вирішення запорозько-донських конфліктів [13], втечі населення Бахмутської провінції на запорозькі землі [10], соціально-психологічні портрети бахмутських втікачів [15].

Метою цієї статті є комплексний аналіз запорозько-бахмутських стосунків упродовж XVIII ст. в різноманітних їх виявах. Широкі можливості для цього відкривають документи архіву Коша Нової Запорозької Січі, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві [1], опублікований опис цього фонду [6] та розпочате його корпусне видання [2; 3; 4; 5].

Місто Бахмут (нині – Артемівськ Донецької області) з його соляними промислами у XVIII ст. перебувало на стику економічних інтересів донського, слобідського й запорозького козацтва. В той же час воно було центром адміністративних утворень загальноімперського зразка (з 1708 р. – Бахмутського повіту, а з 1719 р. – Бахмутської провінції), через які царський уряд проводив свою політику централізації й уніфікації соціально-політичного й адміністративного устрою степового прикордоння.

Участь запорозького козацтва в заселенні й господарському освоєнні земель майбутньої Бахмутської провінції виявилась у створенні зимівників на цій території та їх поступовому переростанні в постійні поселення. До початку XVIII ст. належить поява запорозьких зимівників у районах сучасних Донецька, Горлівки, Макіївки, Ясинуватої. Донський козак Кіндрат Булавін (у 1705 р. – отаман бахмутських солеварів), піднявши в 1707 р. повстання проти царської влади і зазнавши поразки в одній із битв, утік на деякий час у межі Запорозьких Вольностей. Запорожці переходили на бік повстанців окремими партіями, одна з них з'явилася влітку 1708 р. в Бахмуті, що був важливим опорним пунктом повстання. Під час придушення повстання царські війська 3 липня 1708 р. зруйнували містечко Бахмут, де було “воровское собрание с запорожцами” [12, 78–79].

Тісні зв'язки між Бахмутом і Запорожжям існували впродовж усього XVIII ст. і не припинялися навіть після переходу запорожців під владу Кримського ханства (1709 р.) і зміни російсько-турецького кордону за Прутським договором 1711 р. Бахмутський протоієрей І. Лук'янов ще до офіційного “прощення” запорожців царським урядом влаштував на своєму хуторі притулок для колишніх січовиків, які приходили сюди, дійшовши похилого віку [12, с. 79].

Найбільше відомостей про стосунки між Запорожжям і Бахмутською провінцією збереглося з часів Нової Запорозької Січі (1734–1775 рр.), коли сусідами бахмутян були запорожці Кальміуської, Орільської й Самарської паланок. У 1746 р. російський уряд встановив

кордон між запорозькими й донськими землями по річці Кальміус. Відтоді правий бік Кальміусу вважався запорозьким, а лівий – донським.

Але прикордонні суперечки між запорожцями й донцями на цьому не скінчилися. У 1740-х – на початку 1750-х рр. Бахмут був місцем роботи слідчих комісій, що розглядали взаємні скарги та претензії [13, 515]. Багато документів Бахмутської слідчої комісії 1747–1749 рр. розкривають торговельні й фінансові зв'язки бахмутян із запорозькими козаками. Так, серед матеріалів комісії зберігся квит від 16 жовтня 1749 р., за яким бахмутський козак Д. Вольнянський разом з бахмутським жителем І. Шпетним сплатили донському козаку О. Григор'єву 200 руб., у яких вони поручилися за двох запорозьких козаків [3, 218–219].

Відомості про транзитну торгівлю запорожців є в документах митної застави, встановленої Бахмутською прикордонною митницею на території Кальміуської паланки, біля р. Волновахи. Можна дізнатися про обсяг і напрямки переміщення товарів, з'ясувати розміри мита [11, 130]. За один день, 23 вересня 1755 р., повз заставу пройшли 12 промисловців з 31-м возом риби, а мита було взято 20 руб. 88 коп. В'ялену рибу чумаки везли в Миргородський, Лубенський, Ізюмський полки, до Прилук, Сум та інших міст [5, 516–520].

Підприємницька діяльність запорожців і бахмутян інколи входила в суперечність із урядовими приписами. У 1758 р. в Бахмуті було призначено слідство про місцевого священика І. Павлова та запорожців, звинувачених у карантинних злочинах. Вони вели мінову торгівлю на Азовських косах з приїжджими із Криму греками-купцями. Слідство в цій справі тривало до 1764 р. [6, 48]. Із матеріалів слідства видно умови мінової торгівлі й перелік товарів (ізіум, виноград, нардек, горіхи) [11, 14, 15–16 зв., 17–18 зв., 23–25 зв.].

У 1765 р. російський консул у Криму О. Ф. Никифоров інформував уряд про поширення чуми на півострові. Запорозький Кіш одержав від генерал-губернатора П. О. Рум'янцева наказ про дотримання карантинних заходів на кримському кордоні, але карантин порушували солевози, промисловці й крамарі. Серед порушень було помічено проїзд запорожця з Криму до Бахмута зі смушками [6, 92].

У січовому архіві збереглися копії указів 1765 р. про відкриття ярмарків у Бахмуті й поселеннях Бахмутського полку – шанцях Сребрянському й Красному Яру [6, 85]. Запорожці були учасниками бах-

мутських ярмарків. 17 листопада 1768 р. кальміуський полковник Сидір Чалий рапортував до Коша про видачу відпускних свідоцтв козакам “на три тижні в Бахмут, а також в Черкасске за покупкою хліба и соли” [7, 304].

На початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Кіш займався евакуацією населення Кальміуської та інших паланок, де була небезпека ворожого нападу. Евакуаційна тривога охопила й Бахмут. У грудні 1768 р. запорозькі козаки скаржилися на дорожнечу хліба в Бахмуті й Ростові [6, 106–107]. Але торговельні зв’язки Запорожжя й Криму з Бахмутом не припинялися навіть під час війни. У 1771 р. слобідсько-український губернатор Є. О. Щербінін у листуванні з Кошем пропонував привозити зерно на продаж до Кальміусу, Перекопу й Бахмута [6, 139].

Документи свідчать про досить складні стосунки між запорожцями та їхніми сусідами, бахмутськими козаками, а потім луганськими пікінерами, а також гусарами сербських поселенських полків І. Шевича й Р. Депрерадовича. Між населенням Бахмутської провінції й Вольностей Війська Запорозького виникали конфлікти, показові для характеристики процесів народної та урядової колонізації, а також інтеграційних стратегій царського уряду.

У деяких справах Бахмутської слідчої комісії 1747–1748 рр. поруч із запорожцями й донцями беруть участь жителі Бахмутської провінції. Так, у 1747 р. бахмутський купець М. Рибінцов позивався до запорозьких полковників Й. Барана та Ф. Ступака за відібрану рибальську сіть та пару волів з возом [3, 165]. Сутичка свідчить про конфлікт промислових інтересів запорозької старшини й бахмутських купців на азовських рибних промислах.

Багато років тяглося слідство про повернення коней, захоплених в Успенському Донецькому монастирі запорозькими гайдаками Федором Кірасиром із товаришами і відбитих у 1749 р. бахмутським козацьким полковником Іваном Шабельським [5, 327–333]. У свою чергу, Кіш у червні – липні 1754 р. листувався з канцелярією Бахмутського козацького полку про повернення майна, захопленого Іваном Шабельським у запорожців [6, 165].

До взаємних сутичок між бахмутянами й запорожцями спричинялася діяльність митних установ. 19 вересня 1755 р. директор Бахмутської прикордонної митниці М. Калачигін заснував митну заставу на річці Волновасі, в землях Війська Запорозького. Дізнавшись про це,

кальміуський полковник П. Ногай звелів спалити поставлений митниками курінь, а їх самих покарав батогами й прогнав геть [5, 514–516, 522–524].

У 1750-х–1760-х роках відбулося розгортання гайдамацького руху на Запорожжі й Слобідській Україні. У 1760 р. 18 запорожців наїхали на заставу Бахмутського козацького полку на річці Вовчій, вбили ротмістра Кохана, поранили козаків, забрали коней і зброю [6, 55]. Суперечки між Запорожжям і Бахмутською фортецею у 1771 р. виникли через заїзд запорозької команди на територію Слобідсько-Української губернії. Того ж року гайдамаки напали на табун поблизу Бахмута [6, 137, 139].

Початок правління імператриці Катерини II позначився новим наступом сусідніх військово-адміністративних утворень на запорозькі землі. Прагнучи відстояти свої володіння, запорожці здійснили в 1764 р. опис кордонів з бахмутськими землями й Військом Донським. У документі згадується межовий знак, “пень обгорелый” над річкою Кальміусом [22, 645]. Але прикордонні сутички тривали й надалі, під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Поміщики Ізюмської провінції, пікінери Донецького й Луганського полків захоплювали дачі Орільської паланки, орали там землю, косили сіно, рубали ліс, пасли худобу. Полковник І. Гараджа влітку 1773 р. об’їхав спірні землі, вигнав поміщицьких прикажчиків, забрав хліб, сіно й воли. Канцелярія Слобідсько-Української губернії вимагала повернути забране й покарати Гараджу [6, 150].

Зв’язки між Бахмутом і Запорожжям відбувалися як на рівні офіційних відносин між владними структурами, так і на рівні соціальної поведінки рядових представників козацтва, селянства, військових поселенців. Одним із різновидів є втечі населення Бахмутської провінції на землі Вольностей Війська Запорозького в добу Нової Січі. Серед втікачів у документах архіву Коша згадуються й бахмутські жителі. У 1758 р. Бахмутська провінційна канцелярія писала до Коша про втечу чотирьох робітників від торського однодворця І. Маркова. Втікачі знайшли притулок у козака Полтавського куреня в його зимівнику [4, 509–512]. Згодом, у січні 1766 р., таємний радник А. Фліверк надіслав із Бахмута до Січі промеморію про розшук втікача І. Литвинова, який був кріпаком аудитора Самарського гусарського полку К. Готова [1, 237].

Справи Слов’яносербської комісії рясніють донесеннями про втечі людей з цих місць. Так, 9 червня 1757 р. прем’єр-майор Г. Депре-

радович доповідав про втечу гусара А. Іванова. [19, 33]. Влітку 1758 р. Слов'яносербська комісія оголосила про розшук п'ятьох дезертирів – гусарів Сербського гусарського полку І. Шевича [4, 503–506]. У березні 1760 р. командир гусарського полку звертався з Бахмутської фортеці до Коша по допомогу в розшуку втікача, капрала І. Сирбула [7, 125].

У 1758 р. Слов'яносербська комісія в Бахмуті видала промеморію про розшук двох кріпаків, які втекли від слов'яносербського крігсцалмейстера Івана Челіщева. За втікачами було послано команду Бахмутського козацького полку [4, 500–503]. Кіш видав наказ полковникам Самарської й Кодацької паланок з вимогою, щоб запорожці бахмутській команді “обид и озлобления не чинили”. Але жодними урядовими указами неможливо було ні припинити втечу селян і солдатів на Запорожжя, ані розшукати й повернути хоч скільки-небудь значну частину втікачів.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що торговельні відносини між Запорожжям і Бахмутською провінцією були тривалими, інтенсивними та взаємовигідними, відповідали інтересам широких верств населення. Бахмут у XVIII ст. був значним центром транзитної торгівлі запорожців. Місцева адміністрація, залежно від обставин, або стимулювала торговельні зв'язки, або ж обмежувала й регламентувала їх, коли вони заходили в суперечність з практичними міркуваннями урядових кіл.

Поширеним явищем були втечі жителів Бахмутської провінції на запорозькі землі. Недарма в маніфесті Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі від 3 серпня 1775 р. серед головних “провин” запорожців зазначено приймання втікачів і намір завести власне хліборобство. Після скасування Січі бахмутські втікачі влилися до складу різноетнічного населення Південної України, що переживала період інтенсивного господарського освоєння.

Загалом стосунки запорожців зі своїми сусідами – бахмутськими козаками були складні й неоднозначні. Чимале місце серед них займали прикордонні суперечки, напади та грабунки. Конфлікти були викликані суперництвом за володіння сусідніми землями й право користуватися промисловими угіддями. Суперечки посилювалися в міру наступу царського уряду на Вольності Війська Запорозького, поки адміністративні реформи Катерини II не поклали край своєрідному козацькому устрою військово-землеробських поселень степового прикордоння.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІ-АУК). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 57. – 70 арк.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – Т. 1 / Редкол.: П. С. Сохань (гол.) та ін.; упоряд.: Л. З. Гісцова (ст. упоряд.) та ін. – К.: [Б. в.], 1998. – 697 с.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / Редкол.: П. С. Сохань (гол.) та ін.; упоряд.: Л. З. Гісцова (ст. упоряд.) та ін. – Т. 2. – К.: [Б. в.], 2000. – 751 с.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Редкол.: П. С. Сохань (гол.) та ін.; упоряд.: Л. З. Гісцова (ст. упоряд.) та ін. – К.: [Б. в.], 2003. – Т. 3. – 952 с.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / Редкол.: П. С. Сохань (гол.) та ін.; упоряд.: Л. З. Гісцова (ст. упоряд.) та ін. – К.: [Б. в.], 2006. – Т. 4. – 888 с.
6. Архів Коша Нової Запорозької Січі: опис справ 1713–1776. – 2-ге вид., випр. і доп. / Редкол.: І. Л. Бутич (відп. ред.) та ін.; упоряд.: Л. З. Гісцова (ст. упоряд.), Л. Я. Демченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 232 с.
7. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 416 с.
8. Загоруйко О. А. Освоєння запорізькими козаками просторів Донецького краю: історіографія проблеми / О. А. Загоруйко // Літопис Донбасу. – Донецьк: Літопис, 2005. – Вип. 13. – С. 43–48.
9. Копил О. Козаки на Дінці / О. Копил, Д. Кравець // Літопис Донбасу. – Донецьк: Літопис, 2005. – Вип. 13. – С. 48–77.
10. Корнацький І. А. Бахмутські втікачі на Запорожжі в 1734–1775 рр. / І. А. Корнацький // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали Запорізької сесії I Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 11 квітня 2012 р.): У 4-х ч. – Дніпропетровськ: ТОВ “Інновація”, 2012. – Ч. 3. – С. 149–151.
11. Корнацький І. А. З історії Бахмутської митниці / І. А. Корнацький // Літопис Донбасу : краєзн. зб. – Вип. 19. – Донецьк, 2011. – С. 127–132.
12. Корнацький І. А. Запорізько-бахмутські зв'язки у XVIII столітті / І. А. Корнацький // Літопис Донбасу: краєзн. зб. – Вип. 13. – Донецьк, 2005. – С. 78–82.
13. Корнацький І. А. Запорізько-донські конфлікти середини XVIII ст. в матеріалах Бахмутської слідчої комісії / І. А. Корнацький // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матеріали III Луганської міжнар. іст.-археолог. конф., присв. пам'яті С. Н. Братченка. – Луганськ, 2012. – С. 515–519.

14. Корнацький І. А. Прикордонні й майнові конфлікти запорожців із жителями Бахмутської провінції в період Нової Січі / І. А. Корнацький // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали Криворізької сесії I Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Кривий Ріг, 24 листопада 2012 р.): У 5-ти ч. – Дніпропетровськ: ТОВ “Інновація”, 2012. – Ч. 2. – С. 26–28.

15. Корнацький І. А. Соціально-психологічні портрети бахмутських втікачів на Запорозжя XVIII ст. / І. А. Корнацький // Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, Україна, 01–02 лютого 2013 р.). – Одеса: ГО “Причорноморський центр досліджень проблем суспільства”, 2013. – С. 25–27.

16. Корнацький І. А. Торговельні зв'язки запорожців з Бахмутською провінцією в середині XVIII ст. / І. А. Корнацький // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали Бердянської сесії I Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Бердянськ, 22 вересня 2012 р.): У 5-ти ч. – Дніпропетровськ: ТОВ “Інновація”, 2012. – Ч. 4. – С. 194–197.

17. Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст.: короткий історичний нарис і уривки з джерел / В. О. Пірко. – Донецьк: Східний видавн. дім, 2003. – 180 с.

18. Пірко В. О. Матеріали Бахмутської і Торської слідчих комісій як джерело до історії Донбасу середини XVIII ст. / В. О. Пірко // Праці наук. конф. Донецького нац. ун-ту за підсумками наук.-досл. роботи за період 1999–2000 рр.: (м. Донецьк, 18–20 квіт. 2001 р.). – Донецьк, 2001. – С. 72–75.

19. Подов В. И. Славяносербия: очерки из истории заселения Донбаса в 18 в.; документы / В. И. Подов. – Луганск: Глобус, 1998. – 120 с.

20. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. 1 / Наталія Полонська-Василенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – 397 с.

21. Полторак В. Слідчі комісії з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків як засіб вирішення міжкозацьких конфліктів (1743–1752) / Володимир Полторак // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2008. – № 8. – С. 126–138.

22. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський; передм. та комент. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – 678 с.

23. Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. / І. С. Слабеев. – К.: Наук. думка, 1964. – 140 с.

24. Татаринов С. И. Бахмутские казаки / С. И. Татаринов, О. В. Романенко. – 2-е изд., доп. – Артемовск: [Б. и.], 2008. – 68 с.

Ігор Корнацький (*Артемівськ, Україна*). **Бахмут і Запорозжя у XVIII столітті**

Населення Бахмутської провінції й Запорозьких Вольностей було пов'язане впродовж XVIII століття різноманітними зв'язками: економічними, соціальними, військово-політичними. Централізаторські реформи імператриці Катерини II поклали край суперечливому співіснуванню двох сусідніх територій з різним адміністративно-політичним устроєм.

Ключові слова: Бахмут, Запорозька Січ, XVIII століття, торговельні зв'язки, прикордонні конфлікти, втікачі.

Игорь Корнацкий (*Артемовск, Украина*). **Бахмут и Запорожье в XVIII веке**

Население Бахмутской провинции и Запорожских Вольностей было связано на протяжении XVIII века разнообразными связями: экономическими, социальными, военно-политическими. Централизаторские реформы императрицы Екатерины II положили конец противоречивому сосуществованию двух соседних территорий с различным административно-политическим строем.

Ключевые слова: Бахмут, Запорожская Сечь, XVIII век, торговые связи, пограничные конфликты, беглецы.

Igor Kornatsky (*Artemivsk, Ukraine*). **Bakhmut and Zaporozhzhya in the XVIII century**

Population of Bakhmut province and Zaporozhian Liberties was associated during the XVIII century a variety of communication: economic, social, military and political. Centralizing reforms of Empress Catherine II ended the contradictory coexistence of two adjacent areas with different administrative and political structure.

Key words: Bakhmut, Zaporozhian Sich, XVIII century, trade links, border conflicts, the fugitives.

Анна ОЛЕНЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2 : 347.9(470+571)“1775/1783”

Азовська губернська канцелярія у системі судочинства Російської імперії (1775–1783)

Не дивлячись на наполегливі спроби Петра I вперше за всю історію Російської держави відділити адміністративну владу від судової, ще протягом майже цілого XVIII століття аж до реформи 1775 р. Катерини II судочинство було невід’ємною частиною адміністративної влади. Губернатори та губернські канцелярії виконували судові функції разом із адміністративними, фінансовими, поліцейськими та іншими. Із утворенням у 1775 р. Азовської губернії вона була повністю включена до правової системи Російської імперії і на її території поширилась дія російського законодавства у сфері судочинства, в результаті чого Азовська губернська канцелярія на чолі з губернатором стала вищою судовою інстанцією на рівні губернії, у документації якої осіли задокументовані результати судово-слідчої діяльності.

Вивченню історії судоустрою та судочинства Російської імперії XVIII століття присвячено багато історичних та юридичних праць, але вони здебільшого стосуються періоду Петра I та Катерини II, які відзначились проведенням широкомасштабних реформ у сфері судочинства. Судочинство ж у міжреформенний період або описується поверхово, або зовсім проминається в історико-юридичних дослідженнях та загальних роботах з історії держави і права Росії, які спираються здебільшого на законодавчі акти без зазначення певних особливостей судочинства різних регіонів імперії [1–11]. Спеціальні дослідження з історії судочинства на українських землях останньої чверті XVIII століття торкаються Західної України, яка на той час перебувала під владою Австрійської імперії та Польщі й відповідно мала корінні відмінності судової системи від судочинства й судоустрою Російської імперії [12; 13]. На увагу заслуговує робота М. Бармака, в якій викладено резуль-

тати дослідження історії впровадження російської системи судочинства та судоустрою на землях Правобережної України наприкінці XVIII ст. після її приєднання до Російської імперії згідно з губернською реформою 1775 р. [14]. При розгляді ж історії судочинства Південної України, що входила до складу Російської імперії, дослідники висвітлюють право Гетьманщини та Запорозької Січі до 1775 р., а потім одразу судову систему регіону після реформування згідно з положеннями “Учреждений о губерниях”, забуваючи, що на території південноукраїнських земель реформа була введена лише 1783 р. [15–17]. Тож судочинство південноукраїнських Азовської та Новоросійської губерній у період 1775–1783 рр. залишилося оспоронь як історичних, так і юридичних досліджень.

У судовій діяльності Азовська губернська канцелярія керувалась положеннями нормативно-правових актів XVII–XVIII ст., які регламентували судоустрій та судочинство Російської імперії. Основними джерелами, на які спиралась уся судово-слідча система аж до першої половини XIX століття, були “Соборное уложение” 1649 р. – зібрання законів Московської держави, перший в російській історії нормативно-правовий акт, що охопив усі чинні правові норми [18, 1–161]; “Краткое изображение процессов или судебных тяжб” та “Воинские артикулы” 1715 р., що були складовими частинами Військового статуту та являли собою процесуальний і карний кодекси [19, 203–452]; прийнятий 1723 р. указ “О форме суда” [20, 147–150]. Наступні нормативні акти XVIII ст. або доповнювали, або дещо змінювали існуючі норми у судовій сфері.

Система судових інстанцій Азовської губернії точно відповідала ієрархії адміністративних установ. Головною установою губернії була губернська канцелярія на чолі з губернатором. Губернатор виконував контролюючі функції стосовно канцелярії [21, 97] та мав ширші судові повноваження у порівнянні з канцелярією. Згідно із положеннями Настановлень губернаторам 1764 р. очільник губернії міг вирішувати судову справу одноосібно у разі виникнення розбіжностей між членами губернського присутствія [22, 717]. Тільки азовський губернатор, будучи головним командиром Нової Дніпровської лінії укріплень, мав право розглядати судові справи, які надходили на розгляд з комендантських канцелярій фортець лінії, що розташовувались на території Азовської губернії. Також губернатор В. О. Чертков, який поєднував цивільну та військову посади, був зобов’язаний розглядати справи, в яких фігурували військові особи. Азовський губернатор особисто до-

лучався до вирішення важливих судових справ по губернії, які можна віднести до питань не тільки регіонального, а й державного значення. Так, В. О. Чертков переглядав справи, пов'язані з колишніми запорозькими козаками, що були небезпечним елементом південноукраїнського регіону, якого намагалась позбавитись імперія, та іноземними переселенцями, яких, навпаки, намагалися привернути до переселення до імперії з метою збільшення кількості населення. Оскільки ці питання перебували на контролі у вищих державних органів влади, вони вимагали прискіпливої уваги з боку місцевого керівництва, тож судові справи козаків та іноземців з Азовської губернської канцелярії передавались на розгляд та затвердження губернатора.

Азовській губернській канцелярії та губернатору підпорядковувались усі нижчі установи, що виконували судові функції на місцях: провінційні та повітові (або воєводські) канцелярії на чолі з воєводами, земські правління на чолі із земськими комісарами, магістрати у містах, городничі та наглядачі державних поселень у невеликих населених пунктах. Особливий статус мали Нахичеванський магістрат, який опікувався вірменами губернії, та Маріупольський грецький суд – виборний орган самоуправління, який виконував адміністративні, поліцейські та судові функції, що опікувався грецьким населенням губернії.

Азовська губернська канцелярія та губернатор у питаннях судочинства підпорядковувались Юстиць-колегії, що мала контролювати її діяльність і була апеляційним органом із карних та цивільних справ [20, 478]; й Сенату, а саме: Першому департаменту, на який поклалися справи внутрішнього управління держави, та Другому, який здійснював контроль за вирішенням цивільних і карних судових справ, а також нагляд за вирішенням справ про злочинців, які утримувалися у центральних та місцевих карних установах.

У зв'язку з існуванням інституту генерал-губернаторської влади на півдні України, мережа судових установ зазнала змін у порівнянні з центральноросійськими губерніями. Азовська губернська канцелярія та губернатор окрім вищих і центральних імперських органів влади підпорядковувались ще й генерал-губернатору Г. О. Потьомкіну, який виконував контролюючі й апеляційні функції стосовно канцелярії Азовської губернії у сфері судочинства. Окрім щомісячного інформування генерал-губернатора щодо вирішення судових справ по губернії, Г. О. Потьомкіну з Азовської губернської канцелярії надходили справи на затвердження вироків по тяжких карних злочинах, для яких у якос-

ті покарання переважно встановлювалась вічна висилка на каторжні роботи. Також генерал-губернатор контролював вирішення важливих судових справ, що були у компетенції азовського губернатора, пов'язаних із колишніми козаками та іноземними поселенцями. Загалом, імперським законодавством не була передбачена така судова інстанція, як генерал-губернатор; тяжкі карні злочини мала розглядати губернська канцелярія, але на півдні України Г. О. Потьомкін перебрав на себе частину обов'язків та компетенції Азовської губернської канцелярії у сфері судочинства.

Азовська губернська канцелярія була судом як першої, так і другої (апеляційної) інстанції. На канцелярію Азовської губернії були покладені такі завдання: по-перше, проведення слідства (згідно з порядком розшукового процесу, що застосовувався переважно до карних справ) і розгляд справ (згідно з порядком змагального процесу, що застосовувався переважно до цивільних справ) та винесення ухвал по судових справах; по-друге, затвердження, перевірка законності та обґрунтованості судових рішень, що визначили нижчі судові інстанції; і по-третє, проведення повторного слідства та слухання по справі у разі незгоди із рішенням нижчих установ або за відсутності одностайності серед чиновників провінційних та повітових канцелярій. Азовська губернська канцелярія одночасно виступала судовим, контролюючим та апеляційним органом, який вирішував як цивільні, так і карні справи, хоча чіткого розділення між ними не існувало.

На затвердження або апеляцію до Азовської губернської канцелярії надсилались документи розглянутих карних судових справ із провінційних та повітових канцелярій (цивільні справи вони розглядали самостійно). За законодавством вони мали право розглядати карні справи, але неодмінно із подальшим затвердженням губернської канцелярії та губернатора [19, 625; 20, 788; 23, 479]. Судово-слідчі документи канцелярій склались із екстрактів та “мнень”, що надходили до Азовської губернської канцелярії у супроводі рапорту. Екстракти містили витяги із слідчої справи, включаючи допити звинувачених, свідків, відомості з різноманітних довідок та нормативно-правових актів, що стосувались визначення вироку за скоєні злочини. “Мненія” ж містили коротку інформацію щодо скоєного правопорушення, визначення винності підсудного та пропозиції щодо винесення вироку. Азовська губернська канцелярія розглядала судові справи на основі цих документів, а в разі необхідності надсилала запити до канцелярій стосовно

додаткових відомостей. Інколи чиновники канцелярії проводили повторне слідство, включаючи допит свідків та підозрюваних, результатом якого ставало підтвердження або зміна вироку підсудним.

Якщо ж до Азовської губернської канцелярії надсилали попередньо не вирішені судові справи, вона розпочинала слідство та проводила суд, які згідно з чинним законодавством не відділялись один від одного та покладались на одних і тих самих осіб. Губернатор розпоряджався стосовно слідства, а безпосередньо розслідуванням займались чиновники канцелярії. Слідство, метою якого було з'ясування обставин злочину, включало допити підозрюваних та очевидців, опитування населення про підсудних, збір довідок. Результати проведеного чиновниками Азовської губернської канцелярії слідства оформлювались екстрактом, який і представляли на засіданні присутствія губернської канцелярії, до якого входили губернатор, два губернаторські товариші та секретар, але він не мав права голосу. До речі, губернатор не зобов'язувався бути присутнім на всіх засіданнях, а тільки на тих, де розглядались важливі карні справи [22, 717]. Після обговорення справи оформлювалось рішення, оголошувався вирок, який набував чинності, якщо справа знаходилась у межах компетенції Азовської губернської канцелярії. У разі необхідності подання справи на затвердження генерал-губернатору складалось "мненіє", яке містило резюмований виклад обставин злочину та запропонований канцелярією вирок по справі, й разом із екстрактом у супроводі рапорту відправлялось Г. О. Потьомкіну. Дрібні цивільні та карні справи Азовська губернська канцелярія вирішувала самостійно, а генерал-губернатору на затвердження подавались тільки судові рішення стосовно тяжких карних злочинів. Так, Г. О. Потьомкіну з канцелярії Азовської губернії надсилались такі справи: неодноразові, колективні розбої та крадіжки, вбивства та справи не вперше засуджених колодників.

У Азовській губернській канцелярії судові справи порушувались за поданням населення губернії та державних органів – нижчих або рівнозначних за субординацією установ. У разі звернення державних установ подання оформлювалось у формі рапорту, а фізичних осіб – у формі донесення або чолобитної. До Азовської губернської канцелярії від нижчих установ, окрім провінційних та повітових канцелярій, які направляли судові справи тільки на затвердження, надходили рапорти про скоєння певного карного правопорушення з метою проведення слідства та суду в канцелярії, оскільки вищезгадані нижчі установи не

мали права займатися карним судочинством. Від рівнозначних установ, тобто від губернських канцелярій або намісницьких правлінь інших губерній та намісництв, до Азовської губернської канцелярії надходили справи, що переважно стосувались селян-втікачів, військових та інших мешканців Азовської губернії, затриманих на території інших губерній без засвідчувальних документів. У таких випадках збіглих з губерній та намісництв, де їх було затримано, направляли до Азовської губернської канцелярії, а звіди вже повертали до попереднього місця проживання, поміщиків або військових формувань Азовської губернії. Донесення та чолобитні, надання яких ставало приводом для порушення судової справи, надходили до канцелярії від фізичних осіб, які певним чином були задіяні у злочині: постраждалі, свідки, зацікавлені особи. Часто звертались поміщики, у слободах яких здійснювався злочин. Часом звертались безпосередньо особи, що скоїли правопорушення. Примітно, що саме від повідомлень населення про правопорушення й залежала активність Азовської губернської канцелярії як головної судової установи губернії.

Під час проведення слідства підсудні, до яких застосовувалась карна відповідальність, перебували ув'язненими у стінах губернської канцелярії, до речі, чоловіки, жінки та діти утримувались разом. Виняток становили тільки колодники, справи яких були направлені на затвердження з провінційних та повітових канцелярій; у таких випадках арештанти залишались у нижчих установах до отримання резолюції Азовської губернської канцелярії по справі до виконання вироку. Інші ж підозрювані, направлені до губернської канцелярії з різних населених пунктів Азовської губернії, під час слідства знаходились у приміщенні канцелярії, у тому числі й направлені з провінційних та повітових установ для проведення повторного слідства. Наприклад, з Катерининської провінційної канцелярії за наказом Азовської губернської канцелярії до губернського центру було направлено колодників, вирішенням справи яких губернські чиновники були невдоволені [24, 242]. Арештанти, справи яких направлялись на затвердження до генерал-губернатора, також залишались в Азовській губернській канцелярії до отримання конфірмації.

Через відсутність розгалуженої пенітенціарної системи у Російській імперії, колодники утримувались у спеціально відведеному приміщенні губернської канцелярії. Тим самим, Азовська губернська канцелярія виконувала ще й функцію установи досудового тримання арештантів.

Колодників ув'язнювали із моменту затримання та порушення карної справи до часу визначення судового рішення та виконання покарання. Інколи підсудних до завершення судового процесу відпускали на поруки, але тільки за умови надання розписки авторитетних високопосадовців та військових регіону та імперії. Так, маємо випадок, коли арештанти солдати Азовського піхотного полку К. Платонов та М. Михайлов, ув'язнені за підозрою у крадіжці, були відпущені до рішення суду за розпискою генерал-майора Якова Респінського, котрий був одним із командирів гусарських та пікінерних полків, що дислокувались на території Південної України та брали участь у воєнних операціях, які передували приєднанню Криму до Російської імперії [25, 487 зв.]. Часом колодники навіть після винесення вироку довго залишались у стінах Азовської губернської канцелярії до його виконання. Приміром, незважаючи на вимоги уряду не тримати колодників під вартою більше місяця [22, 155], Яків Сkochидубенко, засуджений за неодноразові розбої та крадіжки, з моменту отримання судового рішення очікував висилки до Сибіру до “наступлення указанного времени”, тобто до часу визначення урядом місця висилки злочинців на каторжні роботи, протягом чотирьох місяців, поки через хвороби не помер [23, 237]; а Яків Черногор, засуджений до висилки на вічну каторгу у Сибір, виконання вироку очікував в Азовській губернській канцелярії більше року [26, 67].

Імперським законодавством визначалися конкретні строки проведення слідства, яке мало тривати не більше місяця [21, 100; 22, 155]. Цьому питанню приділялось багато уваги на державному рівні, вищі та центральні органи влади контролювали терміни вирішення судових справ на місцях. Саме тому у відомостях про колодників Азовської губернської канцелярії, які щомісяця направлялись до Юстиць-колегії та Сенату, обов'язковим було подання інформації стосовно часу початку розгляду судових справ усіх арештантів, які перебували під вартою у канцелярії. Такі дані ілюстрували кількість часу, що витрачалась на проведення слідства та вирішення кожної судової справи. Також у відомостях обов'язково зазначались стадії, на яких перебувало вирішення судових справ (проводиться слідство, готується екстракт для прийняття рішення, судово-слідчі документи відправлені на розгляд генерал-губернатору) та вказувались причини їх невирішення (“по недавности вступления”, неможливість здійснити допит з різних причин, через неотримання потрібних довідок від інших установ та очікування резолюції від Г. О. Потьомкіна).

Затримка розгляду судових справ відбувалась, по-перше, на етапі розгляду в Азовській губернській канцелярії та, по-друге, на етапі затвердження генерал-губернатором.

Більшість (близько 80%) справ Азовська губернська канцелярія за весь період свого функціонування розглядала протягом відведеного законодавством одного місяця або із незначним запізненням – не більше двох місяців. Вирішення близько 20% справ здійснювалось значно довше за два місяці. На етапі розгляду карних справ губернською канцелярією причинами затягування вирішення ставали заплутаність та складність справ, неможливість допитати звинувачених або свідків за станом здоров'я, знайти “оговорных” та інші. Але головною причиною невчасного вирішення судових справ у Азовській губернській канцелярії ставала відсутність довідок, що були одним із видів доказів, які за запитом канцелярії мали надходити з різних установ для прояснення обставин злочину або надання характеристики обвинуваченим. До речі, витрати часу на отримання таких довідок регулювались на законодавчому рівні [20, 148]. У більшості випадків довідки вимагались у разі заперечення провини обвинуваченими. Так, через невизнання провини підозрюваного у вбивстві Якова Будюченка Азовська губернська канцелярія змушена була багаторазово направляти запити до інших установ на отримання різноманітних довідок [27, 295].

Досить часто установи, до яких відправлялись запити на отримання довідок, ігнорували запити Азовської губернської канцелярії або запізнювались із відповіддю. Особливо яскраво про це свідчить справа арештантки Агаф'ї Горбіної, яка, очікуючи рішення суду, утримувалась в АГК під вартою за аморальну поведінку майже протягом року – з квітня 1776 по лютий 1777 р. [23, 234]. Причиною такої ситуації стало очікування довідок від Білогородської та Київської духовних консисторій. А по справі групи колодників, затриманих за підозрою в убивстві й, до речі, визнаних невинними, запити на отримання довідок надсилювались тричі та врешті-решт були отримані лише через півроку після затримання [24, 242]. Показовою є справа Тимофія Земляного, що тривала 10 місяців, з яких 9 місяців було витрачено на отримання довідок [27, 302].

Якщо на етапі розгляду судових справ у Азовській губернській канцелярії більшість їх вирішувалась вчасно, то на етапі отримання резолюції генерал-губернатора вирішення переважної більшості справ затягувалось на значно довший час. У середньому час на отримання

затвердження судового рішення Азовської губернської канцелярії від генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна дорівнював 2-3 місяцям, які додавались до часу розслідування у самій канцелярії. Але значна частина справ чекала на затвердження Г. О. Потьомкіна набагато довше. Судовою справою, рекордною за очікуванням резолюції генерал-губернатора, є справа секретаря колишньої Бахмутської городової канцелярії Карпа Готова – Азовська губернська канцелярія очікувала резолюцію від генерал-губернатора протягом двох з половиною років [28, 179]. Поширеною практикою було надсилання генерал-губернатором резолюцій одночасно на декілька справ, зібраних за певний проміжок часу, часто за декілька місяців. Приміром, конфірмація вироків Азовської губернської канцелярії надійшла від Г. О. Потьомкіна у червні 1779 р. за всі справи, починаючи з вересня 1778 р. [26, 81; 29, 190]. Дев'ять місяців підсудні, очікуючи свої вирoki, залишались ув'язненими, що призводило до концентрації великої кількості арештантів у стінах канцелярії Азовської губернії. Запізнення із наданням резолюцій по судових справах губернської канцелярії можна пояснити зайнятістю генерал-губернатора, його відсутністю на території півдня України, що збільшувало витрати часу на доставлення кореспонденції, а також пільговим положенням фаворита імператриці, який дозволяв собі більше, ніж інші чиновники.

Окрім того, вирішення судових справ не вписувались у визначені строки й через те, що одну справу розглядали декілька інстанцій згідно з ієрархією судових установ. Приміром, група осіб, що скоїла неодноразові колективні розбої та крадіжки, була затримана та відправлена під варту до Єкатерининської провінційної канцелярії у листопаді 1775 р., де проводилось первинне розслідування. У березні 1776 р. у зв'язку з незадовільним проведенням слідства та невідповідним оформленням документів судово-слідча справа надійшла на повторний розгляд до Азовської губернської канцелярії, яка розслідувала справу до серпня 1776 р., коли направила документи на затвердження Г. О. Потьомкіну, який, у свою чергу, надіслав резолюцію у жовтні 1776 р. [24, 242, 264]. Тобто підсудні, перебуваючи під вартою, очікували вироку суду цілий рік через розгляд справи у провінційній, потім губернській канцеляріях та потім у генерал-губернатора.

Загалом тривалість судових справ від часу затримання правопорушників до набуття чинності судовим вироком становила строк від 1 місяця до півтора року. Якщо справи знаходились у межах компетен-

ції Азовської губернської канцелярії, то більшість із них вирішувались у досить короткий проміжок часу – 1-3 місяці, виключаючи справи, що вимагали отримання довідок. У разі необхідності затвердження судових вироків Г. О. Потьомкіним вирішення справ затягувалось на значно довший термін.

До вищезазначених причин затягування та несвоєчасного вирішення судових справ можна долучити й характер роботи Азовської губернської канцелярії, яка, окрім виконання судової функції, займалася адміністративними, господарськими, фінансовими та іншими питаннями по губернії. Хоча строки вирішення судових справ жорстко регламентувалися відповідними документами, на практиці все було інакше. Вирішення судових справ, особливо тяжких карних, що вимагали затвердження вироків вищими судовими інстанціями, розтягувалося на довгі місяці, а то й роки. За цей час певна кількість колодників помирала або втікала з-під варті, через що держава й вимагала якнайскорішого вирішення судових справ на місцевому рівні.

Але, з іншого боку, утримання колодників на території губернії на час судового слідства було вигідним для губернського керівництва, оскільки арештанти, очікуючи вироків, не просто перебували під вартою, а й виконували громадські роботи на користь губернії. На території Азовської губернії колодників, що утримувались у губернській канцелярії, використовували на будівництві нового губернського міста, майбутнього центру Новоросійського краю – Катеринослава. Окрім праці арештантів, які очікували судових вироків, на казенних роботах в Азовській губернії використовували й працю бездокументних затриманих, особливо тих, які вже “засвітилися” у чиненні розбоїв, крадіжок та інших злочинів, що стало можливим після видання сенатського указу від 9 листопада 1765 р. [30, 379–380]. Такі колодники мали працювати на користь імперії до часу відправки до місця проживання. Приміром, Петро Голдинов, збіглий селянин Воронежського намісництва, був відправлений на казенні роботи до Катеринослава на невизначений час, поки поміщик за ним не прибуде [28, 415 зв.]. У випадках, коли поміщики не забирали своїх селян, їх залишали на поселення у Азовській губернії. Таким чином, з одного боку, держава намагалась контролювати строки вирішення судових справ та вимагала не затягувати їх, а з другого – дозволяла використовувати дешеву робочу силу колодників, що було додатковою можливістю без особливих витрат облаштовувати губернії імперії, зокрема й новостворену Азовську.

За результатами проведеного слідства відбувалося судове засідання членів губернського присутствія, на якому виносився вирок по судових справах та призначалось покарання засудженим. Після судового слухання або ж після затвердження судового рішення генерал-губернатором вирoki набирали чинності. Покарання за злочини визначались чиновниками Азовської губернської канцелярії відповідно до чинного на той час законодавства з урахуванням усіх обставин скоєння злочину.

Таким чином, Азовська губернська канцелярія та губернатор виконували основні судові функції в Азовській губернії. Губернська канцелярія виступала одночасно установою досудового утримання правопорушників, судовим, контролюючим та апеляційним органом. Проте частину компетенції Азовської губернської канцелярії, що була вищим судовим органом у губернії, у сфері судочинства, а якщо точніше, то саме карного судочинства, було делеговано генерал-губернатору південноукраїнських губерній Г. О. Потьомкіну.

Джерела та література

1. Дмитриев Ф. М. История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях / Ф. М. Дмитриев. – М., 1859. – 580 с.
2. Славатинский А. Исторический очерк губернского управления от Петра В[еликого] до учреждения о губерниях в 1775 году / А. Славатинский. – К., 1859. – 155 с.
3. Андреевский И. О наместниках, воеводах и губернаторах / И. Андреевский. – СПб., 1864. – 156 с.
4. Готье Ю. В. История областного управления России от Петра I до Екатерины II / Ю. В. Готье. – М., 1941. – Т. 2. – 300 с.
5. Батиев Л. В. Судопроизводство в России в конце XVII – начале XVIII вв.: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / В. Батиев. – СПб., 1992. – 19 с.
6. История государства и права России / Под ред. Ю. П. Титова. – М., 2003. – 544 с.
7. Латкин В. Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX вв.) / В. Н. Латкин; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М., 2004. – 504 с.
8. Исаев И. А. История государства и права России / И. А. Исаев. – М., 2004. – 800 с.
9. Акишин М. О. Судебная реформа Петра I: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / М. О. Акишин. – СПб., 2005. – 19 с.

10. Серов Д. О. Судебная реформа Петра I: Историко-правовое исследование / Д. О. Серов. – М., 2009. – 487 с.
11. Цечоев В. К. История суда России / В. К. Цечоев. – М., 2010. – 160 с.
12. Городницька Л. В. Суд і судочинство на Буковині (остання чверть XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Городницька. – Чернівці, 2002. – 19 с.
13. Білостоцький С. М. Кримінальне судочинство міста Львова XVI–XVIII ст. (за матеріалами війтівсько-лавничого суду міста Львова): автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / С. М. Білостоцький. – Львів, 2009. – 19 с.
14. Бармак М. Трансформації в системі судоустрою на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. / М. Бармак // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2007. – Вип. 1. – С. 30–36.
15. Боярська З. І. Історія держави і права України / З. І. Боярська. – К., 2001. – 280 с.
16. Музиченко П. П. Історія держави і права України / П. П. Музиченко. – К., 2003. – 429 с.
17. Історія держави і права України / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Т. 1. – К., 2003. – 656 с.
18. ПСЗР (Собрание первое). – СПб., 1830. – Т. 1. – 1029 с.
19. Там же. – Т. 5. – 780 с.
20. Там же. – Т. 7. – 922 с.
21. Там же. – Т. 8. – 1014 с.
22. Там же. – Т. 16. – 1016 с.
23. РГАДА. – Ф. 16. – Д. 588. – Ч. 2. – 578 л.
24. Там же. – Ч. 1. – 286 л.
25. Там же. – Ч. 9. – 691 л.
26. Там же. – Ч. 4. – 445 л.
27. Там же. – Ч. 8. – 324 л.
28. Там же. – Ч. 6. – 515 л.
29. Там же. – Ч. 5. – 444 л.
30. ПСЗР (Собрание первое). – СПб., 1830. – Т. 17. – 1115 с.

Анна Олененко (Запоріжжя, Україна). Азовська губерньська канцелярія у системі судочинства Російської імперії (1775–1783)

Статтю присвячено визначенню місця Азовської губерньської канцелярії у системі судочинства Російської імперії, вивченню основних судових функцій і компетенції губерньської установи та визначенню особливостей діяльності канцелярії Азовської губернії, що виступала одночасно устано-

вою досудового тримання правопорушників, судовим, контролюючим та апеляційним органом.

Ключові слова: Азовська губерньська канцелярія, судочинство, слідство, суд, колодник, цивільні та кримінальні судові справи.

Анна Олененко (Запоріжжя, Україна). Азовская губернская канцелярия в системе судопроизводства Российской империи (1775–1783)

Статья посвящена определению места Азовской губернской канцелярии в системе судопроизводства Российской империи, изучению основных судебных функций и компетенции губернского учреждения и определению особенностей деятельности канцелярии Азовской губернии, которая являлась одновременно учреждением досудебного задержания правонарушителей, судебным, контролирующим и апелляционным органом.

Ключевые слова: Азовская губернская канцелярия, судопроизводство, следствие, суд, колодник, гражданские и уголовные судебные дела.

Anna Olenenko (Zaporizhzhia, Ukraine). Azov Province Office in the Judicial System of Russian Empire (1775–1783)

The article is dedicated to the defining of the place of the Azov province office in the juridical system of Russian empire, to the research of the main juridical functions and competence of the province establishment and to the study of the features of the Azov province office's functioning that was the establishment of pretrial detention, juridical, supervisory and appellate authority at one time.

Key words: Azov province office, legal procedure, investigation, trial, convict, civil and criminal legal cases.

Юрій ЗЕМСЬКИЙ
(*Біла Церква, Україна*)

УДК: 338.439.5:631.554(477.7)“17-18”

**Формування зернового ринку
півдня України в контексті євро-
пейської економічної кон’юнктури
та внутрішніх проблем Російської
імперії наприкінці XVIII –
у першій половині XIX ст.**

На зламі XVIII–XIX ст., коли землі півдня України інкорпоровалися до складу Російської імперії, усі організаційні рішення стосовно української торгівлі приймалися вже в імперському центрі. Як наслідок, усі потенційні можливості українського господарювання були підпорядковані інтересам всеросійського ринку, а відтак найбільше розширено було виробництво і збут українського збіжжя, яке стало головним товаром у підтриманні прийнятного для імперії експортно-імпортного балансу. Зокрема, якщо наприкінці XVIII ст. хліб серед експортних товарів з Російської імперії займав лише шосте місце, то вже на початок XIX ст. (завдячуючи щонайбільше ланам півдня України) він вийшов на перше місце, а на середину XIX ст. став відігравати вирішальну роль [8, 248–250].

Потреба збуту українського хліба підштовхнула до розширення торгівлі через чорноморсько-азовські порти. Треба зауважити, що вказані порти (Одеса, Миколаїв, Херсон, Бердянськ, Маріуполь) на той час не були достатньо розвинуті, а отже, задля заохочення та підняття інтенсивності їхньої роботи царський уряд у 1782 р. видав розпорядження про зменшення там митних зборів на 25%. У 1827 р., аби максимально спростити управління у сфері збуту аграрних товарів через чорноморсько-азовські порти, градоначальників усіх портових міст півдня України було підпорядковано херсонському військовому губернатору, а останнього зобов’язано особисто опікуватися торгівлею й зокрема продажем хліба [4, 144].

Низка важливих торгових привілеїв з початку XIX ст. надавалася Одесі, а особливим царським маніфестом від 10 травня 1817 р. цьому

місту було подаровано на 30 років особливий статус – “порто-франко”, тобто право безмитного вивозу та ввозу товарів [5, 166–167]. Наслідки цього урядового заохочення були надзвичайними: Одеса стала складовим місцем для іноземних товарів, що розходилися не лише на величезні простори Російської імперії, але й в Австрійську імперію, на Балкани, на Кавказ і навіть у Персію. Ці заходи почали суттєво відтягувати частину морської торгівлі із балтійських портів, які протягом усього XVIII ст. (починаючи з особливого протегування їм імператором Петром I) користувалися абсолютними привілеями. Іще на зламі XVIII–XIX ст. на балтійські порти припадало 91% вивозу і 85% ввозу, тоді як усі чорноморські порти обслуговували лише 2% зовнішнього торгового обороту імперії. Проте на середину XIX ст. частка південних портів у зовнішній торгівлі зросла до третини частини [5, 167].

Серед експортних товарів Україна одноосібно зайняла першість із продажу пшениці. Цьому, зокрема, сприяв постійний ріст попиту на збіжжя у країнах Європи, а водночас й зростання цін на цей стратегічний товар. Щонайбільший попит на хліб відкрився насамперед в Англії, населення якої, індустріалізуючись вже наприкінці XVIII ст., почало перетікати із сільської місцевості до міст, а відтак прогнатовуватися власним хлібом ця країна вже не могла [6, 324]. Саме тоді на європейському ринку з’явився також американський хліб, з яким успішно, як з’ясувалося, могла конкурувати лише пшениця з України (оскільки пшениця з інших теренів Російської імперії за ціною програвала американській). В чорноморських портах ціна пшениці (наприкінці 40-х років XIX ст.) складала 5 руб. 33 коп., а після всіх оплат (власне, за морський фрахт та митні стягнення) – 8 руб. 31 коп. Тоді ж американський хліб Європі обходився в 9 руб. 86 коп. [7, 203]. А продаж хліба через (традиційні для XVIII ст.) балтійські порти коштував 8 руб. 48 коп., з послугами ж фрахту і оплатою мита обходився у 10 руб. 15 коп. [7, 203]. Як наслідок, протягом 1824–1835 рр. з України було вивезено 10,1 млн четвертей пшениці, що у 5 разів перевищувало експорт із власне російської території, а протягом 1835–1845 рр. – 20,6 млн четвертей, і це склало 60-тиразову перевагу над кількістю пшениці з Росії [11, 39].

Проте не варто мати ілюзій, буцімто ефективність господарювання в Російській імперії (й зокрема в підпорядкованій імперії Україні) станом на першу половину XIX ст. була вищою, ніж у США, і тому хліб з українських ланів продавався на світовому ринку дешевше. Насправді, нижча ціна на український хліб забезпечувалася низькими витрата-

ми на виробництво, а точніше нещадною експлуатацією українських селян.

Вирощування товарної пшениці відбувалося найбільшою мірою у степовій частині України, землі якої одразу ж після російсько-турецької війни 1768–1775 рр. були роздані російським вельможам, генералам, фаворитам царського двору. Відтак, у Південній Україні виникли величезні латифундії, на яких найприбутковішим було вирощування збіжжя (і в першу чергу пшениці) та розведення тонкорунних овець. Власникам цих земель було надзвичайно вигідно бути не лише поміщиками-кріпосниками, а й одночасно підприємцями і навіть купцями. Адже законодавство імперії давало змогу експлуатувати дармову робочу силу – кріпосне селянство, а багатотисячні десятини угідь спонукали до виробництва саме товарної продукції, яку було б зручно (через близькість південних портів) вивезти на продаж.

Слід наголосити, що такий стан справ зовсім не свідчив про те, що на внутрішньому ринку Російської імперії хліба було в надлишку й усі верстви населення були ситі, а отже, за кордон продавалися лишки. Навіть дореформені статистики вважали, що внутрішній ринок Росії на 50-ті роки XIX ст. був у 10 разів більшим аніж зовнішній [9, 307]. Про відсутність великих надлишків хліба в селян свідчить і те, що товарне збіжжя на 90% складалося саме із продукції, вирощеної на землях поміщиків, і лише 10% хліба на продаж поставлялося із селянських господарств [7, 200], які, значною мірою, вимушено мусили його продавати через потребу в обігових коштах. До того ж саме на дрібних селянських господарствах найбільше збагачувалися посередники, оскільки відразу за збором врожаю – у серпні та вересні – з селян вимагали сплатити повинності та недоїмки і саме в цей час ціни на хліб були найнижчими. А вже у жовтні та листопаді погодні умови часто не сприяли вивозу хліба на продаж, тож селяни вимушені були збувати хліб перекупникам за безцінь.

Отже, за умови збереження феодально-кріпосницьких порядків в імперії втягнення поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини зовсім не означало, що вони ставали капіталістичними. Здебільшого, гроші, одержані з продажу товарів, йшли не на розширення та не на вдосконалення виробництва, а на задоволення споживацьких інтересів власника. Переважна більшість поміщиків вела своє господарство, користуючись кріпосною працею та примітивними знаряддями цієї праці.

Проте зацікавлення продажем, а далі й пристосування поміщицьких господарств до потреб ринку руйнували одну з найважливіших підвалин панщинної системи – натуральний, замкнутий характер виробництва у поміщицьких маєтках. Привабливість участі у товарно-грошових відносинах спонукала поміщиків цікавитися пошуком засобів інтенсифікації свого господарства, а як наслідок – думати про вдосконалення знарядь праці, впровадження техніки та нових технологій (підживлення ґрунту, поліпшення посівного матеріалу), застосування кваліфікованої (а отже, вільнонайманої) робочої сили тощо. Такий тренд поступу в господарюванні набував дедалі більшого значення в середині та в другій половині XIX ст. Але до реформи 1861 р. впровадження класичних елементів капіталізму в аграрному виробництві України мало лише виїзковий, епізодичний характер.

Окрім гальмування розвитку ефективної системи збуту самим суспільно-політичним устроєм в Російській імперії до середини XIX ст. (власне, кріпосницькою системою, яка пригнічувала економічну активність), не менше перешкождали також централізаторські, політично заангажовані методи управління в імперії. Як відомо, у прийнятті усіх рішень російським царатом (в тому числі й тих, що стосувалися економіки) завжди визначальну роль мали питання політичного інтересу. Тож за певних політичних обставин проблеми економічної доцільності відходили на задній план. Таким чином, коливання успіхів та невдач в економічній діяльності і, зокрема, у зовнішній торгівлі залежали далеко не лише від ринкової, але, почасти, й від політичної кон'юнктури. Зокрема, успішному експортові хліба значною мірою перешкождали події Французької революції (1789–1799 рр.), турецьких війн (1787–1791; 1806–1812 та 1828–1829 рр.), приєднання Російської імперії до континентальної блокади Англії за Тільзитським миром (1807–1810 рр.) тощо. Так, наприклад, перебуваючи у стані війни із Туреччиною царський уряд у 1810 р., попри свої торгові зобов'язання, намагався створити штучний голод у Константинополі, припинивши туди транспортування хліба [4, 139].

Одним із найбільш дієвих інструментів регулювання та розвитку збутової системи стала митна політика Російської імперії. Аби заохотити активність купецтва на всеросійському (загальноімперському) ринку, а також перебуваючи під політичним впливом рішень Віденського трактату 1815 р. за яким Росія отримала більшу частину території Польщі й разом з тим зобов'язалася полегшити рух товарів між частинами Польщі, які відійшли до Пруссії та Австрії – у 1816 р, а ще біль-

ше у 1818 р. – до митного статуту було внесено зміни, які проголосили на теренах імперії практично режим фритредерства [5, 165]. Проте досить швидко ці дії обернулися негативними наслідками для слабкої в конкурентному відношенні російської промисловості. Серед промисловців та фабрикантів Росії, звиклих до заборон на ввезення відповідних іноземних товарів, як писав дослідник XIX ст. І. Кулішер, “піднявся крик та розпочалося написання скарг, що все гине. Держава, лементували вони, надаючи сприяння товарам інших країн, доводить вітчизняні підприємства до закриття” [6, 362]. І справді, вже у 1820–1821 рр. російська зовнішня торгівля мала пасивний баланс, тож у 1822 р. царський уряд знову повернувся до протекціоністських заходів [5, 165]. За таких умов митне законодавство, обмежуючи ввезення в імперію окремих груп імпортованих товарів, всіляко підтримувало експорт і в першу чергу, звичайно, вивезення продовольчої продукції.

У середині XIX ст., через ослаблення зовнішньополітичного впливу Росії після її програшу у Кримській війні 1853–1856 рр., а також під впливом упровадження тоді широкого лібералізму у зовнішній торгівлі практично усіх провідних європейських держав (в Англії, Франції, Пруссії, Австрії, Італії) [6, 369] царат також вимушено пішов на значні поступки у митній політиці. Однак, вже у 70-х–80-х роках XIX ст. російський уряд повернувся до протекціоністського курсу [4, 146–147].

Успішному продажу надлишків продукції за кордон суттєво перешкоджала вкрай низька ефективність системи збуту на внутрішньому ринку. Найбільшою проблемою тут поставали шляхи сполучення. Основним транспортом був гужовий, що рухався зазвичай “битими”, тобто ґрунтовими, дорогами. Поміщик 40-х років XIX ст. залишив свідчення щодо доріг Лівобережжя України: “Якщо везти жито чи пшеницю, треба витратити на шляхові потреби всі вторговані гроші, та, крім того, доводиться ризикувати худобою, як часто трапляється на наших грузьких і невилазних дорогах... Восени та весною рух великих транспортів зовсім припиняється” [4, 112]. Подібне свідчив того ж часу “Військово-статистичний огляд Російської імперії” про шляхи Київської губернії: “Дуже перешкоджає поганий стан доріг, які через рихлість чорноземного ґрунту під час найменшої негоди стають непридатними для руху чумаків по кілька днів. Навесні шляхи встановлюються не раніше середини квітня, а у вересні починається нова грязь. Коли земля замерзає і з’являється ожеледь, транспортування волами знову стає неможливим” [3, 112]. Про дороги Південної України середини XIX ст.

сучасник писав: “Сухопутних сполучень у нас немає. Про шосе і залізницю ми знаєм нічого не знаємо... Шляхи близько півроку непрохідні через грязь та грузькість, часто не мають ні мостів, ні гребель і ремонтуються, а вірніше сказати, вичищаються і зарівнюються лише перед ревізією губернатора, тож танення снігів становить непрохідну перешкоду і затримує транспорти не на дні, а на цілі тижні” [2, 313].

Такий стан доріг потребував значної кількості транспортних засобів, власне, возів і сформував в Україні особливий вид діяльності – чумакування. В 40-х роках, коли постало питання про доцільність проведення залізниці до головного південного порту – м. Одеси, було проведено спеціальний підрахунок кількості підвід, які з різних місцевостей України прибували впродовж року із сільськогосподарськими продуктами до цього портового міста. Таких нараховано було понад 700 тис. (тобто щодня лише до Одеси прибувало майже по 2 тис. підвід) [4, 114]. Чумакуванням займалася велика кількість людей. Тільки у Київській губернії у 1850-х рр. чумацьким промыслом займалося близько 17,5 тис. чол., які мали майже 70 тис. возів та відповідну до них кількість худоби [4, 116]. Транспортуючи на південь зерно, вироби з дерева та лісоматеріал, вони поверталися, зазвичай, із сіллю та рибою. За підрахунками кількості солі, що вивозилася із промислів протягом 40-х–50-х років XIX ст., у перевезеннях було задіяно щонайменше 90–100 тис. чумацьких маж [10, 67].

Як бачимо, сукупність сприятливих обставин для ведення зернової торгівлі значною мірою нейтралізувалася цілою низкою незручностей та недосконалістю системи збуту. Відсутність належної інфраструктури оберталася для зернового господарювання України XIX ст. такою характерною проблемою, як надмірна затовареність зерновою продукцією. Особливо яскравим індикатором низької організації системи збуту було стрімке падіння ціни у врожайні роки, а відтак різко знижувалася й ефективність продажу. Саме за таких обставин у 1848 р. землевласник з Лівобережжя свідчив: “З нашим урожаєм сам-п’ять ми не знаємо куди подіти нашу продукцію, і перебиваємося без коштів, які так необхідні для власних потреб. Везти хліб в інші губернії за умов бездоріжжя та відсутності належних засобів транспортування немає жодного резону” [4, 82]. Парадоксальним наслідком такого стану речей було те, що великим товаровиробникам вигіднішими ставали роки неврожаю.

Перевиробництво хліба породжувало також його складування на тривалий час. Наприклад, в поміщиків Базалевських Хорольського по-

віту на Полтавщині 200 тис. четвертей збіжжя складувалося протягом 1825–1840 рр. [4, 82]. А поміщик с. Рибка на Полтавщині у 1848 р. намагався продати гуртом 600 пудів пшениці та 1000 пудів жита врожаю іще 1843 р. [4, 82]. Іншим виходом із ускладнень з реалізацією була переробка зерна на гуральнях. У 40-х роках ХІХ ст. в кожній з українських губерній кількість таким чином переробленого зерна досягала і навіть перевищувала 0,5 млн четвертей (із четверті зерна варили близько 5 відер горілки) [4, 83].

Отже, формування зернового ринку на півдні України вже з перших десятиліть ХІХ ст. стало чи не єдиним надійним інструментом задля підтримання позитивного балансу в зовнішній торгівлі усїєї Російської імперії, й така реальність зберігалася аж до останніх років її існування, тобто до початку ХХ ст. Водночас, упродовж усїєї першої половини ХІХ ст. кріпосницька система була вкрай несприятливою основою для нормального поступу економіки.

Попри те, що саме на півдні України число кріпаків в загальному середовищі продуктивних сил ніколи не відіграло вирішальної ролі, перебування в системі всеросійського (загальноімперського) адміністративно-господарського комплексу, який був обтяжений кріпосницькими порядками, справляло суттєвий негативний вплив. Власники великих землеволодінь українського Півдня, як і уряд імперії, зацікавлені були в організації, місцевих суспільних стосунків максимально наближено до зразка російської селянської общини – з круговою порукою, із т. зв. з'їжджою хатою для проведення зібрань поселенців, з чітко визначеним та залежним від центральних владних органів адміністративним апаратом на місцях (сільські старости, старшини, виборні, зборщики) тощо, і, зрештою, досягли цього, що ґрунтовно та аргументовано дослідив Анатолій Бойко [1, 258–260]. Тож формування товарного зернового ринку на півдні України відбувалося тривалий час, долаючи об'єктивні перепони російської імперсько-кріпосницької дійсності.

Джерела та література

1. Бойко А. В. Напрямки колонізації Південної України в останній чверті ХVІІІ ст. / А. В. Бойко // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 242–262.
2. Вернеке О. До історії залізничного транспорту на Україні / О. Вернеке // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1927. – Кн. 11. – С. 308–320.

3. Военно-статистическое обозрение Российской империи: [сост. Фритче]. – СПб., 1848. – Т. X. – Ч. I: Киевская губерния. – 280 с.

4. Гордуновський О. М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст./ О. М. Гордуновський. – Черкаси: Брама-Україна, 2010. – 320 с.

5. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / І. О. Гуржій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 196 с.

6. Кулишер И. М. История русской торговли и промышленности: [сост. А. В. Куряев] / И. М. Кулишер. – Челябинск: Социум, 2003. – 557 с.

7. Лященко П. И. Очерки аграрной эволюции России: В 2 т. / П. И. Лященко. – СПб., 1908. – Т. 1: Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка. – 446 с.

8. Покровский С. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России / С. Покровский. – М., 1947. – 326 с.

9. Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности (с половины XVII столетия по 1858 г.). В 3 ч. / А. Семенов. – СПб., 1859. – Ч. 3. – 435 с.

10. Слабеев І. С. З історії першого нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.) / І. С. Слабеев. – К.: Наук. думка, 1964. – 148 с.

11. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: У 2 т. / М. Є. Слабченко. – Держвидав України, 1925. – Т. 1. – 318 с.

Юрій Земський (*Біла Церква, Україна*). **Формування зернового ринку півдня України в контексті європейської економічної кон'юнктури та внутрішніх проблем Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.**

Досліджено економічні та політичні фактори впливу на процес формування зернового ринку півдня України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Особлива увага приділяється гальмівним впливам кріпосницької системи у справі налагодження господарювання й торгівлі.

Ключові слова: зерновий ринок, торгівля, кріпосницькі порядки, політичні інтереси.

Юрий Земский (*Белая Церковь, Украина*). **Формирование зернового рынка юга Украины в контексте европейской экономической конъюнктуры и внутренних проблем Российской империи конца XVIII – первой половины XIX в.**

Исследованы экономические и политические факторы влияния на процесс формирования зернового рынка юга Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. Особенное внимание уделено тормозящему влиянию крепоснической системы в деле организации хозяйствования и торговли.

Ключевые слова: зерновой рынок, торговля, крепоснические порядки, политические интересы.

Yury Zemsky (*Bila Tserkva, Ukraine*). **The Formation of the Grain Market of the South Ukraine in a Context of the European Economic Environment and Internal Problems of the Russian Empire of the end of the 18 – the first half of the 19th century**

It is investigated economic and political factors of influence on process of formation of the grain market of the South Ukraine at the end of the 18 – the first half of the 19th century. The special attention is paid to braking influence of serf system in the managing and trade organization.

Key words: grain market, trade, sale, serf orders, political interests.

Юлія ЛЮБИНСЬКА
(Київ, Україна)

УДК: 930.2: [94(470.61)355.12] “18” Сухоруков Корнилович

**Історія донського козацтва
в наукових розробках офіцерів-
декабристів В. Сухорукова
та О. Корниловича**

Історія донського козацтва в Московському царстві та Російській імперії проходить декілька цікавих і своєрідних періодів. Це, по-перше, період т. зв. суверенітету козаків (XVI–XVII ст.), по-друге, етап повстань донців проти Московського царства, очолюваних Степаном Разіним і Кіндратом Булавіним (1670–1709), по-третє, етап уконституювання прав донських козаків у Російській імперії як іррегулярного війська (1754–1875) і, по-четверте, період служби донців в імперії у складі регулярних військових формувань з обов’язковим відбуттям військової повинності (1875–1917) [1].

Висвітлення першого з вищезазначених періодів у історії донського козацтва, системи та структури демократичного самоуправління козаків на етапі, коли вони користувались власним суверенітетом по відношенню до влади російського царя, посідає чільне місце у воєнно-історичній спадщині офіцерів-декабристів. Тут слід зазначити, що зацікавлення саме декабристів історією донського козацтва, як і іншими проблемами військової історії, було закономірним, оскільки після Вітчизняної війни 1812 р. відбулося зростання інтересу до козацтва в російському суспільстві. Це було зумовлено тим, що козаки брали активну участь у війні 1812 р., закордонних походах російської армії, де відзначились як хоробрі, мужні, досвідчені воїни. Їхня відданість Вітчизні, сміливість і рішучість дій у бою, використання воєнних хитрощів, набутих багатолітнім досвідом ведення війн, стали предметами обговорення, вражали і викликали захоплення. З іншого боку, посилення інтересу до донського козацтва було обумовлене відсутністю не тільки ґрунтовних фахових робіт з даної проблематики, а й взагалі будь-яких достовірних відомостей, які б давали правдиве уявлення про історію Дону [2, с. 11, 35].

Все це пробудило в Російському суспільстві зацікавленість у дослідженні витоків козацтва та етапів його розвитку. Не стали винятком і демократично налаштовані офіцери, двоє з яких – майбутні декабристи В. Сухоруков (1795–1841) та О. Корнилович (1800–1834) – звернулись у своїх дослідженнях до проблематики історії донського козацтва. Обидва дослідники мали прямий стосунок і до України, оскільки перший з них – російський дворянин, нащадок донської козацької старшини, уродженець столиці Донського війська міста Новочеркаська В. Сухоруков навчався в новозаснованому в Україні Харківському університеті, а другий – офіцер-колонновожатий О. Корнилович взагалі був вихідцем з польської шляхти руського (українського) походження і народився у місті Тульчині Подільської губернії.

Проблеми донського козацтва обидва дослідники розробляли у працях “О внутреннем состоянии донских казаков в конце XVI столетия” і “Рыцарская жизнь казаков” (В. Сухоруков) та у перекладі частини твору голландського віце-адмірала Корнелія Крейса під назвою “О нравах и обыкновениях донских казаков в XVII веке” (О. Корнилович). Перша з робіт В. Сухорукова була надрукована 1824 р. в журналі “Соревнователь просвещения”, а друга – у збірнику (історичному альманасі) “Русская старина” теж 1824 р. Переклад з голландської мови частини твору віце-адмірала Корнелія Крейса, здійснений О. Корниловичем, було надруковано 1824 р. в журналі “Северный архив”.

Вищезазначені праці офіцерів-декабристів присвячені дослідженню початкового етапу в історії донського козацтва, того періоду, коли козаки почали складатися як єдина спільнота, зміцнювались, ставали реальною силою, з якою почали рахуватися сусідні країни. Саме в ці часи донське козацтво почало відігравати вирішальну роль у розв’язанні конфліктів сусідніх держав.

Як історик, В. Сухоруков поставив собі за мету дати розгорнуту характеристику розвитку і становлення донського козацтва з XVI ст., тобто з часу, коли “вони (козаки. – Ю. Л.) тільки розпочали своє політичне буття”, і до початку XVIII ст., коли слава і міць донського козацтва почали занепадати [3, с. 183].

Досліджуючи у своїй першій статті „О внутреннем состоянии донских казаков в конце XVI столетия” початковий етап історії донського козацтва, В. Сухоруков акцентує увагу саме на розгляді внутрішнього устрою донців, процесі його формування. Так, автор зауважує, що “люди ці ... являють собою чудовий приклад досить швидкого

громадського упорядкування, тому що вже в кінці XVI століття воно отримало у них повну визначеність і правила, які були прості, як їхні вдачі, але цілком оригінальні” [4, с. 184].

Аналізуючи в основному систему самоврядування донських козаків в кінці XVI ст., склад та систему управління Донським військом в мирні часи, В. Сухоруков звертає увагу і на воєнний устрій козаків, “який також мав власні відмінні від інших риси” [5, с. 195].

Дослідник наголошує на важливій ролі XVII століття для історії донського козацтва. Саме тоді, відзначає В. Сухоруков, “громадське життя козаків набуло вже усталеного вигляду” [6, с. 178]. Приділяючи надзвичайну увагу вищезазначеному періоду, він називає цей час “лицарським”. Автор зауважує, що життя козаків в ті часи не було різноманітним: “Донець в усіх заняттях, забавах, на відпочинку був завжди воїном” [7, с. 179].

У статті “Рыцарская жизнь казаков”, на відміну від попередньої, автор переважно розглядає саме воєнне життя козаків, звертаючи вже менш уваги на внутрішній політичний устрій донців. Висвітлення сухопутних і морських походів козаків, їхнього досвіду у воєнній справі, воєнних хитроців мало, на думку В. Сухорукова, величезне значення для розвитку воєнно-історичної науки, військової справи першої чверті XIX ст.

Інший з досліджуваних авторів – О. Корнилович – автор багатьох статей з воєнної, економічної історії Росії, історії географічних відкриттів. Блискуче володіючи, як пише воєнний історик Є. Прокоф’єв, багатьма іноземними мовами, серед яких німецька, французька, італійська, англійська, шведська, голландська, латина, іспанська, польська, грецька, він займався також перекладами праць іноземних авторів, які подорожували Росією в XVII–XVIII століттях [8, с. 268]. Особливе зацікавлення викликала у дослідника історія Росії XVII ст. Саме цьому періоду і присвячена перекладена О. Корниловичем частина праці К. Крейса “О нравах и обыкновениях донских казаков в XVII веке” (повністю праця віце-адмірала його царської величності морських сил К. Крейса була надрукована в Амстердамі 1703 р. голландською мовою на кошти, які надав Петро I).

Досліджуючи історію донців кінця XVII ст. О. Корнилович наголошує на важливості розуміння внутрішнього устрою, звичаїв донських козаків, з описанням їх територіального розташування, а також їхньої воєнної сили, майстерності, досвіду, знання воєнної справи. Надзви-

чайну увагу О. Корнилович приділяє описові зброї, особового складу війська козаків, їхньому головному заняттю – морським походам, показу взаємозв'язку територіального розташування донських козаків з їхніми видами занять, формуванню у них самоврядування. Описуючи сухопутні і морські та річкові походи козаків, О. Корнилович, вслід за автором, детально характеризує склад війська, наголошує на використанні козаками тактичних прийомів, воєнних хитрощів.

В перекладі О. Корнилович наводить визначення К. Крейсом поняття “козак”. Автор праці відзначає, що “свою назву отримали вони, за свідченнями знаючих слов'янську мову, від надзвичайної легкості і швидкості в бігу, в кінній скачці і в поворотах” [9, с. 288]. Тут О. Корнилович зауважує, що К. Крейс називає справжніми козаками тільки донських козаків. Голландський адмірал, за словами О. Корниловича, робить припущення, що донські, запорозькі й малоросійські козаки складають один народ і що колись всі вони перебували під владою російських царів, “тому що їхні міста, села, гори, річки й інше і зараз мають російські назви і, більше того, країна, яка розташована біля України і Подолії, має назву Русь” [10, с. 288].

Пропонуючи читачеві переклад частини праці К. Крейса, О. Корнилович зауважує, що “хоча в цьому описі Донського краю є деякі помилки щодо історичної дійсності, але вдачі козаків того часу змальовані досить вірно” [11, с. 285]. Таким чином, віддаючи належне іноземному дослідникові, О. Корнилович підкреслює: те, що іноземці цікавляться історією Дону, є досить позитивний факт, але потрібно в цьому контексті й вітчизняним дослідникам звернутися до історії донського козацтва, аби уникнути помилок, зроблених їхніми попередниками, а також мати достовірну і детальну інформацію щодо тих часів.

Звернення офіцерів-декабристів до цієї теми є закономірним у зв'язку з тим, що з часу написання праці К. Крейса на початку XVIII ст. вітчизняні історики жодної фундаментальної праці з історії донського козацтва не створили. Російські історики досліджували в основному діяння царів, і тільки офіцери-декабристи звернулись до вивчення російської історії не як історії окремих осіб, а як історії народів, які склали Російську імперію.

В. Сухоруков та О. Корнилович у своїх працях створюють цілісну картину становлення і розвитку донського козацтва, досліджують процес трансформації козацького самоврядування від найпростіших форм організації до більш складних. Вони наголошують на важливій ролі

місця проживання донських козаків, багатства природних ресурсів, які були в їхньому розпорядженні, відзначають безпосередній взаємозв'язок між умовами, способом їх життя і внутрішнім устроєм. Так, у праці “Рыцарская жизнь казаков” В. Сухоруков підкреслює, що “природа надала землі їх багатства: річка Дон, ліси, степ були для них природними джерелами життєвих потреб: в першому риба, в останньому звірі, птахи, плоди були в такій кількості, що достаток їх ввійшов у прислів'я” [12, с. 229]. Саме тому козаки не займалися, за словами В. Сухорукова, хліборобством, “до якого вони почали звикати тільки наприкінці XVII століття” [13, с. 229]. Водночас їхніми улюбленими заняттями були полювання і риболовля, які сприяли їх постійному переміщенню і в той же час вдосконаленню навиків поведінки зі зброєю.

О. Корнилович також відзначає вплив довкілля, природних ресурсів на характер життя козаків. Розкриваючи взаємозв'язок місцеположення донських козаків з видом їх занять, він відзначає, що землі козаків незручні для хліборобства. Але, в той же час, природні ресурси їх настільки багаті, що донські козаки отримують без зусиль потрібну кількість продуктів для харчування. “Земля плодоча, – пише О. Корнилович, – ліси багаті на різні плоди, в річці Дон в достатку будь-якої риби” [14, с. 286]. Таким чином, козаки не витрачали багато часу на пошуки харчування; натомість і внутрішня і зовнішньополітична ситуація сприяли тому, що козаки мали час, можливість й інші умови для вдосконалення свого воєнного мистецтва.

О. Корнилович і В. Сухоруков наголошують на тому, що протягом XVII ст. відбувається певне ускладнення життя козаків. Зауважуючи, що “для того, щоб правильно зрозуміти урядування і характеристику донських козаків, потрібно насамперед ознайомитися з їхнім житлом”, В. Сухоруков наводить типологію житла козаків, яка включає в себе два види проживання: “містечка” (постійне житло) і “зимовища” (тимчасова, переважно зимова оселя) [15, с. 185]. Ці два види проживання козаків існують у XVI ст. паралельно, а вже у XVII ст. з розвитком внутрішнього життя козаків зимовища починають зникати, поступаючи місцем містечкам. У праці ж “Рыцарская жизнь казаков” В. Сухоруков розповідає лише про “містечка” козаків.

Натомість у перекладі О. Корниловича є опис навіть козацьких міст, зокрема головного міста Черкаська. І “містечка”, і міста козаків були розташовані, як зауважує дослідник, серед лісів, між болотами, на островах. І якщо на початку XVI ст. в “містечках” було тільки де-

кілька “бідних хатин чи землянок”, то міста козаків наприкінці XVII ст. мали вже цитаделі, круглі башти, постійні гарнізони [16, с. 284].

Досліджуючи склад і систему управління Донським військом, В. Сухоруков характеризує врядування донських козаків як народне і найпростіше. Він підкреслює, що політичний устрій козаків мав у кінці XVI ст. всі ознаки демократії, і зауважує, що “саме початкове сукупне життя козаків сприяло розвитку цього начала демократії..., яке ствердило в суспільстві козаків народне правління” [17, с. 189]. Автор відзначає, що “з самого початку об’єднання козаків в одне суспільство, люди ці ... не могли по-іншому розпоряджатися всіма справами, як тільки на загальній нараді...” [18, с. 188]. На нарадах вирішувалися такі питання, як “іти на війну чи пошуки, розподілити здобич, запропонувати комусь послуги, покарати зрадника...” [19, с. 188].

В. Сухоруков наголошує на наявності розподілу владних функцій у козаків в останніх десятиліттях XVI ст. Вся влада поділялася на вищу владу управління, виконавчу й судову владу. Вища влада управління й судова влада належали, за словами дослідника, головному народному зібранню, яке називалось військовим кругом і збиралося в головному місті козаків. В. Сухоруков підкреслює, що в ті часи всі козаки були рівними і мали право голосу на військовому крузі.

Виконавча влада належала військовому отаману і військовим осавулам. В. Сухоруков зазначає, що в кінці XVI ст. в Донському війську існувала виборча система влади. У мирний час були виборні посади військового отамана і військових осавулів, які входили до структури виконавчої влади. Військовий отаман і осавули обиралися щороку більшістю голосів у військових кругах. Офіцер відзначає, що військовий отаман особисто не мав особливої влади: голос його у військовому крузі дорівнював голосу іншого козака. Його влада ґрунтувалася тільки на великій повазі до нього козаків, що надавало його слову більшої ваги і сили. Військовий отаман, за В. Сухоруковим, виступав як “старійшина великого сімейства” [20, с. 191]. Його функції полягали в забезпеченні дотримання порядку, виконанні народних вироків. Саме військовий отаман як представник виконавчої влади разом з осавулами пропонував справи на суд народу, які вирішувалися на військовому крузі. В той же час і будь-який козак мав на це право. Вирішувалися справи простою більшістю голосів.

В. Сухоруков відзначає градацію справ на справи звичайні, які вирішувалися місцевими козаками, та важливі, для вирішення яких

збиралися всі козаки. “У військових кругах, – пише дослідник, – вирішувалось усе: початок війни, укладення миру, смертна кара й інше” [21, с. 190].

В той же час В. Сухоруков підкреслює, що вже в XVII ст. розпочинається процес концентрації влади в руках старшин. Замість народного правління непомітно стверджується „правління старшин”, яке, обминаючи військовий круг, починає вирішувати всі справи. Особливо дослідник наголошує, що найбільші зміни в цей час відбуваються у виборчій системі козаків. Якщо в кінці XVI ст. носіями виборчого права виступали всі козаки, то у XVII ст. вже склалося коло осіб, які не мали права брати участь у розгляді справ: “порочних або пенних у круг не допускали” [22, с. 182]. В цей час було введено, зазначає В. Сухоруков, і нову форму покарання – “військову пеню”, що означала позбавлення громадянства.

Розглянувши донське військовое управління (а саме, яким чином здійснювалось управління в головному війську донських козаків), В. Сухоруков вважає необхідним дослідити й специфіку місцевого самоврядування козаків, яке в той час тільки-но почало оформлюватись. Автор зазначає, що в кінці XVI ст. “будь-яке угруповання козаків, яке окремо перебувало в містечках чи зимовищах або було відіслане кудись, мало назву станиця і власного отамана” [23, с. 193]. Тобто в кожному містечку чи зимовищі були окремі місцеві отамани, які також вибиралися, але реальної влади не мали. Певні окремі справи, які вимагали негайного вирішення, почали також розглядати на місцях, у т. зв. “становій хаті”.

Особливу увагу В. Сухоруков приділяє розглядові складу Донського війська та управління ним під час походів. Він зауважує, що “воєнний устрій донських козаків також має власні характерні риси” [24, с. 195]. В кінці XVI ст. військо донських козаків поділялося, за словами В. Сухорукова, на раті, кожна з яких мала свого похідного отамана. Велика рать поділялася на сотні і півсотні. Управління сотнями здійснювали осавули сотників, а півсотнями – п’ятдесятники. Всі ці посади були, зазначає В. Сухоруков, виборними. Вони обиралися раттю перед походом; після повернення з них знімалися всі функції.

Подальший процес розвитку козацького самоврядування досліджується вже О. Корниловичем у перекладі “О нравах и обыкновениях донских казаков в XVII веке”, який в основному стосується здебільшого другої половини XVII ст. Розглядаючи систему донського самоуправ-

ління, О. Корнилович відзначає, що якщо раніше всі справи вирішувалися на військовому крузі, то в другій половині XVII ст. військовий круг як вищий орган народного управління, який поєднував у собі функції законодавчої і виконавчої влади, припиняє своє існування. Дослідник тільки зауважує, що “тут (у Черкаську. – Ю. Л.) козаки мають наради щодо вирішення воєнних питань” [25, с. 286].

Аналізуючи структуру влади того часу, О. Корнилович підкреслює, що вища влада належить вже не військовому кругу, а отаману, який є вищим суддею і верховним вождем, тобто об'єднує всі гілки влади. У функції отамана входить нагляд за складанням і виконанням законів, очолювання війська під час походів. Тобто у функціях отамана другої половини XVII ст. було об'єднано функції як військового, так і похідного отамана кінця XVI ст. О. Корнилович наголошує, що відбувається концентрація всієї влади як у мирні, так і у воєнні часи в руках однієї особи – отамана.

Окрім центрального управління, кожне місто, за словами О. Корниловича, мало своє управління. Вся судова і виконавча влада була сконцентрована в місті в руках воєводи, “який називався осавулом” [26, с. 290]. О. Корнилович, вслід за К. Крейсом, відзначає неабияку владу осавулів і повагу, якою вони користувалися, і порівнює їх з архонтами давніх Афін. Тобто відбувається концентрація влади в руках осавулів, які з простих помічників отамана в XVI ст., що не мали реальної влади, перетворилися на міських голів. При цьому перекладач підкреслює, що набуває подальших змін і виборча система влади донських козаків. Він піддає критиці твердження, що отаман продовжує обиратися шляхом загального, вільного, рівного виборчого права, і зауважує, що отаман вже “вибирається одностайно” [27, с. 291]. До того ж підтвердження його обрання залежить, як зазначає О. Корнилович, від самого царя.

Таким чином, і О. Корнилович, і В. Сухоруков підкреслюють, що вже в XVII ст. було покладено край народному правлінню і влада поступово почала узурпуватися отаманами. Дослідники негативно оцінюють процес звуження прав звичайних козаків протягом XVII ст.

Порівнюючи дослідження обох офіцерів-декабристів – В. Сухорукова та О. Корниловича – з історії донського козацтва слід зауважити таке. Якщо В. Сухоруков, базуючись на широкому архівному матеріалі, створює детальні і ґрунтовні праці з історії донського козацтва XVI–XVII ст., то О. Корнилович подає своє бачення цього питання у

вигляді перекладу з голландської мови статті К. Крейса, який подорожував Росією в другій половині XVII ст. На основі вражень від побаченого він і написав свою працю, уривок з якої дослідив О. Корнилович.

Усі три проаналізовані праці об'єднує головна ідея – необхідність створення фундаментальної, ґрунтовної праці з історії донського козацтва XVI – XVII століть.

В. Сухоруков та О. Корнилович звертаються у своїх працях також до переосмислення існуючих на той час уявлень про історію Донського краю XVI–XVII століть. Слід зазначити, що В. Сухоруков був взагалі першим істориком, який здійснив науковий систематичний аналіз внутрішнього життя козаків, складу та системи їхнього самоврядування. Вивчаючи досвід козацького самоврядування, досліджуючи їх демократичний устрій, офіцери-декабристи науково синтезували ті моменти з історії донського козацтва, які були, на їхній погляд, прогресивними, обираючи з моделі козацького управління ті суспільні елементи, які планували запровадити на практиці у новому устрої Російської імперії.

Джерела та література

1. Kappeler Andreas Die Kosaken. Geschichte und Legenden. – München, 2013. – 127 S.
2. Афиани В. Ю. История альманаха “Русская старина” / В. Ю. Афиани // Русская старина: Карманная книжка для любителей отечественного на 1825 год. [Приложение к факсимильному изд.] – М. Книга, 1987. – С. 11, 35.
3. Сухоруков В. О внутреннем состоянии донских казаков в конце XVI столетия / В. Сухоруков // Соревнователь просвещения. – 1824. – Ч. XXVI. – № 2. – С. 183.
4. Там же. – С. 184.
5. Там же. – С. 195.
6. Сухоруков В. Рыцарская жизнь казаков / В. Сухоруков // Русская старина. – 1824. – С. 178.
7. Там же. – С. 179.
8. Прокофьев Е. А. Борьба декабристов за передовое русское военное искусство / Е. А. Прокофьев. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 268.
9. Корнилович О. О нравах и обыкновениях донских казаков в XVII веке / О. Корнилович // Северный архив. – 1824. – Ч. XI. – № 18. – С. 288.
10. Там же.
11. Там же. – С. 285.
12. Сухоруков В. Рыцарская жизнь казаков. – С. 229.

13. Там же.
14. Корнилович О. О нравах и обыкновениях донских казаков в XVII веке. – С. 286.
15. Сухоруков В. О внутреннем состоянии донских казаков в конце XVI столетия – С. 185.
16. Корнилович О. О нравах и обыкновениях донских казаков в XVII веке. – С. 284.
17. Сухоруков В. О внутреннем состоянии донских казаков в конце XVI столетия. – С. 189.
18. Там же. – С. 188.
19. Там же. – С. 188.
20. Там же. – С. 191.
21. Там же. – С. 190.
22. Сухоруков В. Рыцарская жизнь казаков. – С. 182.
23. Сухоруков В. О внутреннем состоянии донских казаков в конце XVI столетия – С. 193.
24. Там же. – С. 195.
25. Корнилович О. О нравах и обыкновениях донских казаков в XVII веке. – С. 286.
26. Там же. – С. 290.
27. Там же. – С. 291.

Юлія Любинська (Київ, Україна). Історія донського козацтва в наукових розробках офіцерів-декабристів В. Сухорукова та О. Корниловича

У статті здійснено аналіз бачення офіцерами-декабристами процесу формування внутрішньої структури донського козацтва, системи управління військом у XVI–XVII ст. доведено необхідність комплексного дослідження історії донського козацтва для подальшого розвитку военно-історичної науки та військової справи.

Ключові слова: донське козацтво, склад та система управління донського війська.

Юлия Любинская (Киев, Украина). История донского казачества в научных исследованиях офицеров-декабристов В. Сухорукова и А. Корниловича

В статье осуществлен анализ взглядов офицеров-декабристов на процесс формирования внутренней структуры донского казачества, системы управления войском в XVI–XVII вв. и доказана необходимость комплекс-

ного изучения истории донского казачества для дальнейшего развития военно-исторической науки и военного дела.

Ключевые слова: донское казачество, состав и система управления донского войска

Iuliia Liubynska (*Kyiv, Ukraine*). **The History of the Don Cossacks in the Scholarly Researches by the Officers-Decemberists V. Sukhorukov and A. Kornilovich**

Article presents the analysis of the views of officers-Decemberists on the process of formation the internal structure of the Don Cossacks, management system of army in XVI–XVII centuries. Author undertakes the analysis of the necessity of a comprehensive study of history of the Don Cossacks for further progress of military-historical science and military affairs.

Key words: Don Cossacks, structure and control system of Don Army.

Алла КРИЛОВА

(Мелітополь, Україна)

УДК 303.436:349.418-021.51(477.75) “18/19”

“Полюбовні сказки” як джерело дослідження землеволодіння в Таврійській губернії

Основний комплекс документів межових установ Таврійської губернії складають: 1) вхідні та вихідні листи; 2) циркуляри і накази межової канцелярії, губернського правління та інших установ; 3) польове діловодство землемірів, зміст якого залежав від виду межових робіт; 4) рапорти і звіти повітових і губернських землемірів, губернської креслярні, звіти про проведення ревізій та ін.

Беручи до уваги значний об'єм документації межових установ, у даній статі розглянемо особливості документів, які перевірялися землемірами і стосувалися безпосередньо розділу землі між власниками, – “полюбовних сказок”¹.

Традиція полюбовних розмежувань сягає коріннями в середні віки. І. Є. Герман в “Курсе истории русского межевания” наводить документ, датований 1499 роком, під назвою “Полюбовная разъезжая запись” [1, 61]. Такі документи склалися як за розпорядженням уряду, так і за добровільною згодою власників. Крім часу розмежування в них вказувалися причини, які обумовили розділ, умови розділу, визначення штрафів за недотримання умов, а також опис природних та штучних ознак меж земель [1, 52].

Саму назву “полюбовна сказка” зустрічаємо в межових актах другої половини XVII ст. [1, 140]. Основний зміст цього документа практично не змінився. Форма “сказок”, яка використовувалася у другій половині XIX ст., була встановлена законодавством. Зводи межових законів, як за 1857, так і за 1893 рр., наводять однаковий формуляр “сказки”.

¹ Рос. “сказка” як історичний термін (“ревизская сказка” і под.) означає: список, реєстр, опис, акт.

Полюбовний розділ приватних земельних ділянок або земель сільських товариств через повітових землемірів здійснювався за правилами 1806 р. Сутність цього межування була в тому, що власники із землею в одній дачі Генерального межування могли полюбовно та за свій рахунок розмежувати свою дачу на ділянки. Протягом ХІХ ст. цей закон неодноразово доповнювався [1, 52]. 1850 р. вийшов наказ про продовження спеціального межування на безстроковий час, і після цього ніяких законів стосовно його припинення не було. У другій половині 19 ст. спеціальне межування через повітових землемірів було єдиним видом полюбовного спеціального межування [75, 162]. Важливим фактором, який обумовлював проведення цього межування, було бажання власників звільнитися від дуже незручного та невигідного загального землеволодіння. Але значна кількість дач Генерального межування із великою кількістю власників не могла бути розмежована ані через полюбовне межування (за неможливістю досягти порозуміння), ані через суд (через високу ціну провадження судочинства та довгий розгляд справ) [12, арк. 62 зв].

У Таврійській губернії полюбовне межування проводилося за правилами, визначеними у зводах межових законів [73, 133–136; 74, 101–104]. Воно поширювалося на всі дачі, які перебували в загальному володінні і проводилося за згодою всіх власників та за їхній повний рахунок. Основними юридичними документами полюбовного межування були польові журнали, “полюбовні сказки”, межові плани та книги.

“Полюбовні сказки” являють собою акти добровільного розділу земельних володінь, які уклалися між власниками землі. “Сказки” складали за затвердженими планами межування із точною вказівкою, від яких дач починається розмежування. Вони представлялися у письмовій, текстовій формі і підписувалися всіма власниками особисто або їх повірниками. В них обов’язково зазначалося, що інших власників немає. До тексту додавалося пояснювальне креслення або план загальної дачі межування [50; 57; 59; 60; 64; 66; 67].

Формуляри “сказок” були встановлені законодавством [73, 262; 74, 188]. Але “сказки”, знайдені нами у фонді Таврійської губернської креслярні, більш повні ніж встановлені законодавчо. Цей документ обов’язково повинен був нести в собі таку інформацію: рік, місяць та число складання, прізвища всіх власників дачі, точну назву дачі, яка підлягала розділенню, та її площу, точний опис меж окремих ділянок, на які розбивається дача із вказівкою, кому переходить у власність яка ділянка, та її площі [59].

Складену “сказку” із кресленням або планом надсилали до губернської креслярні разом із проханням про її затвердження та командировання землеміра [57, арк. 4–5]. Перевіривши “сказку”, повітовий землемір рапортував до губернського землеміра про результати. Якщо “сказка” була нечітка або неможлива технічно, то землемір повертав її до креслярні із зазначенням недоліків [32, арк. 4–5; 62, арк. 7].

В губернській креслярні “сказка” засвідчувалася в технічному та юридичному аспекті. Якщо вона затверджувалася, губернське правління робило розпорядження про командировання повітового землеміра для її виконання [57, арк. 43–44зв.].

Прибувши на місце, землемір надсилав до волосного правління розпорядження про виклик свідків у призначений час. Власники землі, яка розмежовувалася, та суміжних ділянок, викликалися повістками.

Утверджуючи межі розділу, повітовий землемір вів польовий журнал, який підписувався землеміром, власниками та свідками [59; 74]. Копія засвідченої губернським землеміром “сказки” відсилалася до старшого нотаріуса для відмітки у реєстрі кріпацьких справ [57, арк. 39]. Після виконання польових дій та затвердження меж землемір складав на кожну ділянку окремий план та межову книгу [72; 75, 166–167].

З 1888 до 1899 р. дані про “сказки” іноді дописувалися вручну у кінці відомості А/І. З 1899 р. нова форма відомості А/І фіксувала дані про затверджені і незатверджені “полюбовні сказки”, складені без участі посередників. Для Таврійської губернії, де не було посередників, це повні щорічні дані. Якщо взяти до уваги, що в середньому на рік засвідчувалася 21 “полюбовна сказка”, то за період 1888–1916 рр. могло бути засвідчено 526 “сказок” [3, арк. 9; 4, арк. 6; 5, арк. 10; 6, арк. 1–2; 7, арк. 22–24; 8, арк. 20–21; 9, арк. 35; 10, арк. 25; 11, арк. 21; 12, арк. 21–22; 13, арк. 26–27; 14, арк. 26–27; 15, арк. 14–15; 16, арк. 23–24; 17, арк. 20–22; 18, арк. 25–26; 19, арк. 32–33; 20, арк. 90–91зв.; 77–80].

У чорнових звітах губернської креслярні іноді також фіксувалися дані стосовно затверджених і незатверджених “полюбовних сказок” по повітах. Це частіше всього були написані олівцем тексти або таблиці. Так, наприклад, у звіті губернської креслярні за 1899 р. зафіксовано кількість “полюбовних сказок, поступивших в 1899 году” і “количество земли в дачах, по которым рассматривались полюбовные сказки” [12, арк. 24, 31].

Нами було зроблено спробу виявлення та аналізу “полюбовних сказок”, які відносяться до території материкових повітів Таврійської губер-

нії (Бердянський, Дніпровський, Мелітопольський) та зберігаються у Державному архіві АР Крим (далі ДААРК) (ф. 377, Таврійська губерньська креслярня). В описах 2 та 5 цього фонду зберігаються справи, у назві яких є вказівка на наявність в них “полюбовної сказки”. Для більш повної евристики ми проглянули справи, у назвах яких фігурували слова “відмежування та розмежування”, “спеціальне розмежування”.

В результаті було виявлено 47 справ, які вміщують 48 “полюбовних сказок” (у справі 419 (опис 5) зберігаються два оригінали “сказок”. Із загальної кількості 25 – це оригінальні “сказки”, 23 – копії [21–30; 31; 33–49; 51–71].

“Сказки” було проаналізовано з трьох точок зору – часового, просторового та змістового.

У часовому відношенні затвердження “полюбовних сказок” виглядає таким чином (табл.1).

Табл. 1. Роки затвердження “полюбовних сказок”

“Роки”	“Сказок”	“Роки”	“Сказок”	“Роки”	“Сказок”	“Роки”	“Сказок”
1883	1	1898	1	1901	1	1911	3
1884	2	1899	3	1903	3	1912	1
1885	6			1904	1	1913	1
1886	10			1905	2	1914	2
1888	1			1906	1	1915	1
				1908	1		
				1909	4		
				1910	3		
1880-ті	20	1890-ті	4	1900-ті	16	1910-ті	8

Таким чином, найбільша кількість “сказок”, які збереглися, датована 1880-ми роками.

З точки зору інформативного навантаження “полюбовні сказки” поділяються на ті, які оформлюють відмежування церковної землі (27), і ті, які стосуються відмежування дач між селянами, поселянами-власниками (колишніми колоністами) та установами (Управління Південної залізниці).

Факти розділу земель між селянами та поселянами-власниками свідчать про поступову ліквідацію відокремлення землеволодінь по-

селян (колишніх колоністів), яка була характерна для першої половини XIX ст.

Локалізація “полюбовних сказок” свідчить про більш широку географію відмежування церковної землі. Збереглися “сказки” про відмежування церковної землі в усіх трьох материкових повітах Таврійської губернії (Бердянському, Дніпровському та Мелітопольському)

“Сказки”, які вміщують інформацію про розділ землі між співвласниками, належать до Дніпровського та Мелітопольського повітів. Найбільша кількість ділянок розташована на південному сході Дніпровського та південному заході Мелітопольського повітів. Це скоріш за все пов’язано з більш пізнім господарським освоєнням цієї території і характером природних умов, а саме недостатньою вологозабезпеченістю.

На перших етапах документи спеціального межування і землеустрою відкладалися у фондах повітових землемірів, але більшість передавалася для збереження в архіві губернських креслярень та архів межевої канцелярії.

На основі інструкції від 19 січня 1868 р. у складі губернських межових архівів повинні були зберігатися: копії межових планів та книг, повітові плани, карти, алфавіти, книги, складені губернським землеміром, книги, в яких вказувалися всі зміни в земельному володінні (ці дані представлялися повітовим землеміром), копії звітів губернського землеміра до губернської креслярні та межевої канцелярії, алфавітні списки власників, різні карти тощо.

Архів поділявся на два відділи: письмовий та плановий. До письмового відділу архіву відправляли всі справи діловодства та звітності. У склад планового відділу потрапляли копії межових планів, книг, алфавіти, повітові плани та ін. До кожного плану прикріплювався ярлик відповідного кольору, із зазначенням літери та номера. Після нового розмежування ділянки, коли план переходив із першої категорії до другої, – ярлик змінювався. Документи та справи, які здавалися до архіву, записувалися до особливої книги, що заводилася кожного року за резолюцією губернського землеміра. Вказувалося, що перевірки архіву потрібно проводити по можливості частіше [2].

У 1880-х р. до інструкції було внесено зміни та доповнення. Справи здавалися до архіву в процесі їх закінчення, поступово, протягом року. Документи, які видавалися із архіву межовим чином, повинні були здаватися не пізніше ніж за три дні. Про документи, які видавалися на термін більше місяця, завідувач архіву обов’язково сповіщав губерн-

ського землеміра. Для звітності про видані документи створювалися не одна, а дві книги – одна для межових документів, друга – для справ. Відмінялося правило про абетковий показчик документам, які видавалися з архіву. Замість цього книга повинна була розділятися по повітах. Перевірка архіву проводилася губернським землеміром або його другим помічником щорічно.

Архів доповнювався алфавітами межових документів на ділянки селянських наділів, формально відмежованих за правилами 27 липня 1861 р., а також на ділянки, відведені за записами на володіння колишнім державним селянам [76].

Джерела та література

1. Герман И. Е. История русского межевания (курс) / И. Е. Герман. – М., 1910. – Изд. 2. – 302 с.
2. ДААРК. – Ф. 377. – Оп. 1. – Спр. 2410. – 12 арк. Копия с инструкции для губернских межевых архивов.
3. Там само. – Спр. 3137. – 68 арк. О доставлении в управление межевой частью отчетов за 1888 год.
4. Там само. – Спр. 3274. – 108 арк. О представлении в Межевое управление в установленные сроки годовых отчетов губернской чертежной за 1890.
5. Там само. – Спр. 3351. – 110 арк. О представлении в Межевое управление в установленные сроки год отчетов губернской чертежной за 1891.
6. Там само. – Спр. 3517. – 68 арк. О доставлении в управление межевой частью отчетов за 1892 год.
7. Там само. – Спр. 3617. – 97 арк. Об отчетах за 1894, доставляемых в Управление межевой частью.
8. Там само. – Спр. 3642. – 106 арк. Об отчетах за 1895, доставляемых в Управление межевой частью.
9. Там само. – Спр. 3643. – 100 арк. Об отчетах за 1896, доставляемых в Управление межевой частью.
10. Там само. – Спр. 3697. – 116 арк. Об отчетах за 1897 год, доставляемых в Управление межевой частью.
11. Там само. – Спр. 3743. – 115 арк. Об отчетах за 1898 год, доставляемых в Управление межевой частью.
12. Там само. – Спр. 3789 – 68 арк. Об отчетах за 1899 год, доставляемых в Управление межевой частью.
13. Там само. – Спр. 3827. – 108 арк. Об отчетах за 1900 год, доставляемых в управление межевой частью

14. Там само. – Спр. 4065. – 52 арк. Об отчетах за 1904 год, доставляемых в управление межевой частью.

15. Там само. – Спр. 4143. – 54 арк. Об отчетах за 1905 год, доставляемых в управление межевой частью.

16. Там само. – Спр. 4214. – 74 арк. Об отчетах за 1906 год, доставляемых в управление межевой частью

17. Там само. – Спр. 4280. – 56 арк. Об отчетах за 1907 год, доставляемых в управление межевой частью.

18. Там само. – Спр. 4348. – 60 арк. Об отчетах, доставляемых в управление межевой частью (за 1908 г.).

19. Там само. – Спр. 4407. – 71 арк. Об отчетах, доставляемых в управление межевой частью.

20. Там само. – Спр. 4539. – 47 арк. Об отчетах за 1911 г.

21. Там само. – Оп. 2. – Спр. 14. – 16 арк. Об отмежевании церковной земли по утвержденной губернским правлением полюбовной сказке в даче с. Ново-Михайловка.

22. Там само. – Спр. 15. – 23 арк. Об отмежевании церковной земли по утвержденной губернским правлением полюбовной сказке в даче с. Рождественского.

23. Там само. – Спр. 16. – 36 арк. Об утвержд[дений] и исполн[ений] в натуре полюб[овной] ск[азки] на отмежевание церк[овной] земли с. Ново-Алексеевка.

24. Там само. – Спр. 198. – 25 арк. О специальном размежевании дачи, под названием “Пустошь-Яковлевка”.

25. Там само. – Спр. 199. – 25 арк. О специальном размежевании дачи, под названием “Пустошь-Яковлевка”.

26. Там само. – Спр. 203. – 44 арк. О специальном размежевании дачи, под названием “Остров-Куюк”.

27. Там само. – Спр. 221. – 14 арк. О специальном размежевании дачи Тавр[ической] губ[ерний]. Днепроовского уезда под названием экономия Романовка.

28. Там само. – Спр. 659. – 39 арк. О вымежевании по полюбовной сказке из дачи с. Успенского хутора Желябино при дер[евне] Елизаветовке.

29. Там само. – Спр. 671. – 124 арк. О вымежевании и размежевании хут[ора]. Александровского при дер[евне] Елизаветовке в даче с. Успенского, именуемого “Перекопскою степью”.

30. Там само. – Спр. 694. – 64 арк. О специальном размежевании дачи участка земли при дер[евне] Базилевке.

31. Там само. – Оп. 5. – Спр. 227. – 33 арк. Об утверждении полюбовной сказки и отмежевании по ней с. Семеновки Мелитопольского уезда.

32. Там само. – Спр. 228. – 6 арк. Об утверждении Полюбовной сказки и отмежевании по ней церковной земли в даче с. Федоровки Мелитопольского уезда.

33. Там само. – Спр. 233. – 19 арк. Об отмежевании согласно Полюбовной сказки утвержденной губернским правлением церковной земли в даче с. Ново-Николаевки Мелитопольского уезда.

34. Там само. – Спр. 237. – 39 арк. О вымежевании по утвержденной губернским правлением Полюбовной сказке церковной земли в даче ... земли г. Орехова Бердянского уезда с. Копани Бердянского уезда.

35. Там само. – Спр. 240. – 20 арк. Об отмежевании по утвержденной губернским правлением Полюбовной сказке церковной земли в даче с. Васильевки Мелитопольского уезда.

36. Там само. – Спр. 244. – 22 арк. Об отмежевании по утвержденной губернским правлением Полюбовной сказке церковной земли в даче с. Белицкого Бердянского уезда.

37. Там само. – Спр. 245. – 28 арк. Об отмежевании по утвержденной губернским правлением Полюбовной сказке церковной земли в даче с. Акимовки Мелитопольского уезда.

38. Там само. – Спр. 252. – 67 арк. Об утверждении и исполнении в натуре Полюбовной сказки на отмежевание церковной земли с. Петровки Мелитопольского уезда.

39. Там само. – Спр. 253. – 38 арк. Об утверждении и исполнении в натуре Полюбовной сказки на отмежевание церковной земли с. Нижний Торгай.

40. Там само. – Спр. 254. – 34 арк. Об утверждении и исполнении в натуре Полюбовной сказки на отмежевание церковной земли из дачи предместья Кизлярки Мелитопольского уезда.

41. Там само. – Спр. 261. – 13 арк. Об отмежевании по утвержденной губернским правлением Полюбовной сказке церковной земли с. Рубановки Мелитопольского уезда.

42. Там само. – Спр. 262. – 32 арк. Об отмежевании по утвержденной губернским правлением Полюбовной сказке церковной земли с. Нижний Рогачик.

43. Там само. – Спр. 263. – 22 арк. Об отмежевании по утвержденной губернским правлением Полюбовной сказке церковной земли с. Юзкуи.

44. Там само. – Спр. 264. – 35 арк. Об утверждении и исполнении в натуре Полюбовной сказки на отмежевание церковной земли с. Стульнево Бердянского уезда.

45. Там само. – Спр. 265. – 40 арк. Об утверждении и исполнении в натуре Полюбовной сказки на отмежевание церковной земли с. Нижних Сергоз Мелитопольского уезда.

46. Там само. – Спр. 266. – 41 арк. Об утверждении и исполнении в натуре Полюбовной сказки на отмежевание церковной земли с. Ново-Александровки Мелитопольского уезда.

47. Там само. – Спр. 267. – 31 арк. Об утверждении и исполнении в натуре Полюбовной сказки на отмежевание церковной земли с. Александровки.

48. Там само. – Спр. 271. – 34 арк. Об утверждении и исполнении в натуре Полюбовной сказки на отмежевание церковной земли с. Богдановки Мелитопольского уезда.

49. Там само. – Спр. 320. – 53 арк. Об отмежевании церковной земли для причта Свято-Дмитриевской церкви Ново-Покровской Бердянского уезда.

50. Там само. – Спр. 321. – 10 арк. О специальном отмежевании из дачи с. Успенского трех участков земли, состоящих при дер[евне] Елизаветовке, Мелитопольского уезда.

51. Там само. – Спр. 323. – 64 арк. об отмежевании церковной земли причту Мало-Лепетихской церкви из дачи с. Зеленого, состоящего внутри дачи с. Успенского (Днепр. у.) Мелитопольского уезда.

52. Там само. – Спр. 343. – 52 арк. Об отмежевании церковной земли причту Пантелеймоновской церкви из земель с. Верхней Белозерки, состоящих в даче с. Успенского.

53. Там само. – Спр. 353. – 71 арк. О командировании землемера для отмежевания церковной земли Преображенской церкви с. Шотовки, состоящей в даче с. Успенского.

54. Там само. – Спр. 358. – 95 арк. Об отмежевании церковной земли Архангело-Михайловской церкви с. Ушкалки из дачи с. Рогачика Мелитопольского уезда.

55. Там само. – Спр. 359. – 54 арк. Об отмежевании церковной земли причту Александро-Невской церкви с. Зеленого.

56. Там само. – Спр. 362., – 67 арк. Об отмежевании церковной земли Покровской церкви из земли с. Михайловки, находящейся в необмежеванном пространстве Мелитопольского уезда.

57. Там само. – Спр. 366. – 66 арк. Дело о специальном межевании через уездного землемера участка земли под названием Видножинский, Мелитопольского уезда.

58. Там само. – Спр. 385. – 42 арк. Об отмежевании церковной земли по Полюбовной сказке из дачи с. Михайловки на доволствие причту церкви Николая Чудотворца.

59. Там само. – Спр. 393. – 11 арк. О специальном межевании дачи Тавр[ической] губ[ернии] Мелитопольского уезда под названием церковной земли с. Михайловки.

60. Там само. – Спр. 397. – 60 арк. Специальное межевание через уездного землемера участка земли под названием “Базилевщина”, вымежеванной из дачи с. Успенского Мелитопольского уезда.

61. Там само. – Спр. 408. – 48 арк. О размежевании и вымежевании участка земли при с. Анновке с деревнями Елизаветовкой и Михайловкой, находящегося в даче с. Успенского, именуемой Перекопскою степью Мелитопольского уезда.

62. Там само. – Спр. 417. – 44 арк. Об отмежевании по Полюбовной сказке из дачи с. Успенского 707 дес[ятин] земли при дер[евне] Елизаветовке, на коих хут[ор] Марьин, и о размежевании их Мелитопольского уезда.

63. Там само. – Спр. 419. – 18 арк. Об отмежевании из дачи с. Успенского участка земли при дер[евне] Елизаветовке и о специальном размежевании Мелитопольского уезда.

64. Там само. – Спр. 424. – 45 арк. О специальном размежевании дер[евни] Атманай, Мелитопольского уезда.

65. Там само. – Спр. 429. – 71 арк. О вымежевании по Полюбовной сказке участка земли под названием хут[ор] Адама состоящего в даче с. Успенского, именуемой Перекопскою степью Мелитопольского уезда.

66. Там само. – Спр. 432. – 74 арк. О специальном размежевании участка земли в даче с. Успенского, именуемой Перекопской Степью “Арта-таш” Мелитопольского уезда.

67. Там само. – Спр. 433. – 60 арк. О специальном размежевании и вымежевании участка земли, состоящего в даче с. Успенского, именуемой Перекопской степью при дер[евне] Елизаветовке с. хут[ором] Марьиным 2-м Мелитопольского уезда.

68. Там само. – Спр. 434. – 126 арк. О вымежевании участка № 21 Артаташ при с. Ново-Даниловке, находящегося в даче с. Успенского, имен[уемой] Перекопскою степью, и о размежевании его между совладельцами Мелитопольского уезда.

69. Там само. – Спр. 435. – 87 арк. О вымежевании участка № 22 Артаташ при с. Ново-Даниловке, находящегося в даче с. Успенского, имен[уемой] Перекопскою степью, и о размежевании его между совладельцами Мелитопольского уезда.

70. Там само. – Спр. 436. – 57 арк. О возобновлении меж и межевых знаков и специальному межеванию дачи Мелитопольского уезда под названием сельцо Атманай.

71. Там само. – Спр. 441. – 26 арк. Об отмежевании по Полюбовной сказке участка земли под названием селение Болград из дачи с. Успенского Мелитопольского уезда.

72. Державний архів Запорізької області. – Ф. Ф-252. – Оп.1. – Спр. 8. План участка земли, поступающего согласно полюбовной сказки во владение Н. И. и Г. И. Молодчиковых.
73. Законы межевые // Свод законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т. 10, ч. 3. – 4, 294, 43 с.
74. Там само. – СПб., 1893. – Т. 10, ч. 2. – 4, 249 с.
75. Кавелин С. П. Межевание и землеустройство / С. П. Кавелин. – М., 1914. – 340 с.
76. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 1295. – Оп. 2. – Спр. 38. О пересмотре инструкции для руководства при устройстве губернских межевых архивов.
77. Там само. – Спр. 3493. Общие сведения о деятельности губернских и областных чертежных в 1913 г.
78. Там само. – Спр. 4380. Общие сведения о деятельности губернских и областных чертежных в 1914 г.
79. Там само. – Спр. 4785. Общие сведения о деятельности губернских и областных чертежных в 1915 г.
80. Там само. – Спр. 5264. Отчет по межевому ведомству за 1916 г.

Алла Крилова (Мелітополь, Україна). “Полюбовні сказки” як джерело дослідження землеволодіння в Таврійській губернії

У статті розглядаються особливості “полюбовних сказок”, які являють собою акти добровільного розділу земельних володінь між власниками землі. Особливу увагу приділено особливостям їх формування, засвідчення та інформаційного потенціалу для дослідження історії землеволодіння.

Ключові слова: губерньська креслярня, “полюбовна сказка”, землемір, Таврійська губернія.

Алла Крылова (Мелитополь, Украина). Полюбовные сказки как источник для изучения землевладения в Таврической губернии

В статье раскрываются особенности полюбовных сказок – актов добровольного раздела земли между владельцами одной межевой дачи. Особое внимание уделено особенностям их утверждения и информационному потенциалу.

Ключевые слова: губернская чертежная, полюбовные сказки, землемер, Таврическая губерния.

Alla Krylova (*Ukraine, Melitopol*). **“Amicable Tales” as a Source of Research Landownership in the Tauride Province**

In the article particularities of documents, named “Amicable Tales”, which fixed a voluntary land division between owners, are regarded. The special attention is given to its formation, confirmation and information potential for history studying of landownership.

Key words: the gubernia draftsman (land surveying buro), “Amicable Tales”, land surveyor, Taurian gubernia.

о. Юрій МИЦИК
Інна ТАРАСЕНКО
(Київ, Україна)

УДК 930.2:001.814[94:355](477)“14/17”О. Лазаревський

Уривок з опису Ніжинського полку у головному творі О. Лазаревського

Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902) є класиком української історіографії, автором понад 400-т наукових праць переважно з історії Гетьманщини. Вінцем його творчої діяльності став фундаментальний твір “Опис Старої Малоросії” (“Описание Старой Малороссии”). Цей твір задумувався як ґрунтовна й систематична соціально-економічна історія кожного з 10-ти полків, котрі входили до складу Лівобічної Гетьманщини. За життя автора йому вдалося видати тільки три томи, які стосуються відповідно історичного минулого Стародубського, Ніжинського та Прилуцького полків. Описом четвертого, Лубенського, полку можна вважати нариси “Лубенщина и князя Вишневецкие” та “Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв.” Інші томи, як свідчить сучасний дослідник творчості О. М. Лазаревського Віктор Воронцов, лишилися у чернетках [1, с. 213].

Вищезгаданий твір подає надзвичайно повну історію козацьких полків, багатьох міст і сіл Сіверської України, і тому без нього важко уявити якесь повноцінне дослідження даного регіону. Але виданий понад 100 років тому твір давно став бібліографічною рідкістю і нерідко є недоступним навіть для науковців, не кажучи про широку читачку масу. Отже потреба у перевиданні тритомника є безсумнівною, але виконати це завдання нелегко. Досить сказати, що кожен із томів нараховує понад 500 сторінок, і вже одна ця обставина становить суттєву перешкоду, бо саме тільки їх перевидання тягне за собою значні фінансові витрати. Крім того, твір має бути перекладений українською мовою. Лазаревський був свідомим українцем, другом Тараса Шевченка, але, діючи у колоніальній Україні, він не міг видати свій твір рідною мовою, не міг і назвати його так, як мало б бути (“Опис Старої Украї-

ни”). Врешті твір має бути прокоментований з урахуванням досягнень сучасної історичної науки. Якраз це завдання виконати найскладніше, бо упорядник (чи упорядники) мав би тоді, наприклад, перевірити і розшифрувати всі посилання Лазаревського, які ним подані зазвичай у скороченому вигляді, врахувати численні публікації джерел і наукові дослідження, які побачили світло за сотню з лишнім років, відзначити помилки автора, пояснити причину їхньої появи у тритомнику тощо. Треба також враховувати і підцензурні умови, в яких творив Лазаревський, і особливості його історичних поглядів. Так, будучи типовим представником народницької історіографії, Лазаревський недооцінював роль козацької старшини як державотворчого стану, її внеску в українське церковне та культурне життя.

Однак попри згадані труднощі, починати працю над виданням та перевиданням творчої спадщини Лазаревського і насамперед його “Опису Старої Малоросії” треба вже нині. Нами зроблені вже перші кроки у цьому напрямку [2, с. 61–70]. Нижче наводиться той фрагмент “Опису...” [3, с. 267–296], де вміщено частину опису Ніжинського козацького полку. Хоча коментар до цього фрагменту є дуже стислим, вважаємо доцільним подати його на суд читачів у сподіванні, що дана публікація прискорить видання класичного твору О. Лазаревського. Додамо, що при перекладі твору українською ми залишали в оригінальному звучанні цитовані Лазаревським свідчення джерел, писаних тогочасною українською мовою. Щоправда, у такому разі пропускались тверді знаки, літера “ять” замінювалась на “і”, а “їжиця” на “и”. Дещо осучаснено авторську пунктуацію. Для зручності ми позначили також сторінки твору Лазаревського, які містилися в оригінальному виданні, і, орієнтуючись на них, подали стислі коментарі. Скорочені Лазаревським назви відомих видань (петербурзькі “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”) ми передаємо відповідною аббревіатурою: Акты ЮЗР, Архив Юго-Западной Руси – АЮЗР. Також збережено нумерацію посилань оригіналу.

* * *

Села першої полкової сотні.

“С. Талалаївка, біля злиття рік Кропивної та В’юниці, відома з першої половини XVII ст. За актом 1654 р. (лютий), Силуян Мужилловський “свой хутор у Талалівці, названий Коростелівский, у небожчика п. Каспра Банковского куплений, за одпущеня гріхов, з нивами, з

пасікою, сіножатю над рікою Дівичкою, з десятиною на **/(с. 82)** нивах, засіяних от козаков и обывателей ніжинских” подарував ніжинському Красноострівському монастирю [171]¹. Пожертва Мужилівського слугувала підставою для віддачі Красноострівському монастирю і всіх талалаївських селян. Спочатку монахи, очевидно, скупили в Талалаївці “грунта” і садили на них підсусідків, а потім випрохали універсал у Самойловича, у 1679 р., і на всю селянську Талалаївку... Від Красноострівського монастиря Талалаївка перейшла у володіння Благівщенського монастиря, при відкритті останнього. Відсутність самостійного державця у Талалаївці дала можливість виникнення в ній значної кількості підсусідків, поселених на “скуплі” як полковими урядниками, так і приватними особами. З останніх особливо багато скупив тут “грунтов”, як у монастирських селян, так і у козаків, якийсь “пан” Баскак, за котрим по ревізії 1737 р. значиться 22 двори селян [172]. Окрім Баскака, у Талалаївці майже вся полкова старшина скуповувала козацькі двори. **Коз. А.** ґрунтових 17 дворів, “убогих” [173], 17 дворів, підсусідків: козацьких 15 дворів; полкового судді Грановського, 19 дворів; полкового писаря Кужичча, 1 двір; полкового осавула Володьковського, 2 двори; полкового хорунжого Левицького, 4 двори; полкового осавула Федора Борсука, 4 двори; “пана” Андрія Борсука, 2 двори; Василя грека, 2 двора і “поповських”, 3 двора. **Б. //(с. 83)** 106 дворів, 194 хати і підсусідських 2 двори. **Кр. А.** монастирських 28 дворів, 41 хата і “різночинських підсусідків” 60 дворів. У 1781 р. у Талалаївці показані будинки: майора Кабатова, підсудка Левицького, сина військового товариша Федора Борсука, “попа” Огієвського; але Баскаків уже немає.

Слобода Філевка, річка Кропивна, заселена у половині XVII ст. ніжинським вйтом Тернавіотом, хрещеним батьком полковника Івана Тернавіота, 10 дворів, 10 хат і бездвірних 3 хати.

Село Кунашівка, бол. Кодак, заселена у половині XVII ст. задніпровським вихідцем Кунашем, як сказали старожили у 1729 році, – “и в оной перше козаки оселились; а потом посполиті зышовшись, до ратуши ніжинской тяглось отбували, за войта Цурковского”. У 1696 р. затверджена царською грамотою за ніжинським магістратом. **Кз. А.** ґрунтових 3 двори, убогих 10 дворів, підсусідків козацьких 6 дворів. **Б.** 25 дворів, 41 хата і бездвірних 1 хата. **Кр. А. ? Б.** магістратських, 8 дворів, 10 хат і різночинських підсусідків 2 двори, 2 хати.

¹ Примітки О. Лазаревського див. у кінці публікації. – Ю. М., І. Т.

Село Хвостики, річка Химівка, недалеко від злиття Химівки з Остром, виникло з хутора, не раніше половини XVIII ст., бо за ревізією 1736 року не значиться. **Кз. Б.** 9 дворів, 12 хат. **Кр. Б.** магістратських 2 двори, 2 хати і підсусідків різночинських 1 двір, 1 хата.

Село Липів Ріг, річка Остер, заселене не пізніше першої половини XVII ст., вірогідно вихідцями з правого берега Дніпра, які звідти і перенесли назву новому поселенню [174]. Починаючи з Василя Золотаренка належало рангу ніжинських полковників [175]. Потім грамотою 1708 р. Липів Ріг з іншими маєтками було закріплено за Лук'яном Журахівським; а при розділі маєтків між спадкоємцями останнього його дістав онук Василь Андрійович, єдина дочка котрого була одружена з Миколою Мотонісом [176]. **Коз. А.** ґрунтових 6 дворів, убогих 14 дворів. **Б.** 35 дворів, 71 хата і підсусідських 1 двір, 1 хата. **Кр. А.** бунчукового товариша Василя Журахівського 43 двори. **Б.** колезького радника Мотоніса 68 дворів, 85 хат і бездвірних 2 хати і підсусідських 1 двір, 1 хата//**(с. 84)**.

Село Черняхівка, болото біля річки Остра, у 1695 р. була віддана Мазепою Дмитру Максимовичу, а після його заслання (див. стор. 28) Скоропадським віддана брату – Василю Скоропадському, чернігівському обозному; потім від останнього відібрана Скоропадським же і віддана Благовіщенському монастирю при його відкритті. **Коз. А.** ґрунтових 9 дворів і підсусідських козацьких 2 двори. **Б.** 42 двори, 82 хати. **Кр. А.** Благовіщенський монастир, 9 дворів і підсусідських 3 двори. **Б.** монастирських 41 двір, 51 хата і бездвірних 2 хати; підсусідських 4 двори, 13 хат. У другій половині XVIII ст. Черняхівка славилася своїм пивом, яке “своею добротою ни калужскому, ни московскому не уступало”, говорить Шафонський (с. 398).

Село Омбиш, річка Остер за описом 1654 р., “село Онбиш на ріці Вострей да на річці Онбиши; в том селі церков древяная на імя архангела Михаила” [177]. Омбиш заселений не пізніше початку XVII ст., бо у 1627 р. був уже селом і належав чернігівському скарбнику “благочестивому панові” Угорницькому [178], а по смерті Угорницького його вдові. Про втечу останньої з Омбиша при повстанні у 1648 р. один старожил розповідав у 1745 р., що “чув він від свого батька, що за війни Хмельницького, коли всюди піддані не стали своїх панів слухати, а стали на смерть вбивати, тоді деякі з омбишців, не бажаючи залишатися у підданстві, хотіли Угорницьку вбити, але вона за допомогою одного зі своїх бояр втекла у Київ” [179]. За Угорницьких частина

омбиських селян належала їм, а частина – Омбиському монастиреві. Козаків в Омбиші тоді не було, як засвідчив цей же старожил. Після вигнання поляків частина омбищців записалася у козаків, а інші, залишившись у селянстві, стали “підданими” Омбиського монастиря. **Кз. А.** ґрунтових 7 дворів, убогих 8 дворів. **Б.** 18 дворів, 41 хата. і бездвірних 2 хати. **Кр. А.** Омбиського монастиря ґрунтових 6 дворів, убогих 32 двори. **Б.** монастирських 56 дворів, 76 хат і бездвірних 8 хат; підсусідків 1 двір 1 хата.

Монастир Омбиський Різдво-Богородицький чоловічий, від с. Омбиша у одній верстві, “на острові річки Остра”, відомий з початку XVII ст. За розповіддю 1745 р. омбиського старожила Грушевського, “пред войною Хмельницького, омбишські селяни відбували повинність як тогдашней власниці села Катерині Угорницькой, так і монастиря Омбишського дівочого черницям. А коли Угорницкая стала слабшати від старості, то за порадою близьких їй людей, віддалася у вічну протекцію тодішнього печерського архімандрита // (с. 85) Йосифа Тризни і вручивши святій обителі свої маетки Лосиновку и Омбиш, попросила, щоб там же, біля Омбиша, був встановлений чоловічий монастир; а коли цей монастир був встановлений, то вона монахинь і монахів забезпечувала їжею і одягом” [180]. Зберігся і запис Угорницької, написаний у листопаді 1649 р., у котрому мова йде лише про чоловічий монастир: “...Я, Катерина Угорницкая... аби за дшу зойшлих продков моих и родичов моих так теж малжонка моего и мою саму Гспда Бога... блгано, умислила в пререченой маетности моей Омбишу, законников рекули святого Василия Великого фундувати, а для мешканя оних при церкви, через мене поставленной зложила Воведения Прстой Бци, монастир побудувати в острові, на Бунищах межи ріками Остром и Острищем” [181]. Наведений акт був написаний у Києві, у листопаді 1649 р., отже, після того, як Угорницька з Омбиша втекла від повсталих селян. Але чоловічий монастир у Омбиші був встановлений раніше втечі Угорницької, бо в її записі 1649 р. називається омбиський ігумен “отец Иларион Борисович”. Омбиський дівочий монастир після війни Хмельницького, як видно, не відновлювався. З подальшої історії Омбиського чоловічого монастиря нам відомо лише те, що у 1699 р. Обидовський видав тодішньому омбиському ігумену Кирилу Филімоновичу, свій “лист”, “абы тая святая обитель при всяких універсалах виражонных, слободах ненарушне тривала, а найбарзій... жебы от датков роковых, приналежащих на слуг войсковых, ціле была волна”. За

Рум'янцевським описом, у монастирі показано дві церкви: Різдва Богородиці і Вознесіння, а за описом 1781 р. – “в сем монастирі церквей дерев'яних дві, из коих при одной трапеза и дві монашеских избы: для начальника сего монастиря дом о 3-х покоях, а монашеских в 4-х связах, а 9-ти покоях; погреб и поварня дерев'янные, да служителейских для сего монастиря изб дві и винокурня котлов на пять”.

Село Євлашівка, болото, за генеральним слідством, знаходилось у володінні ніжинського полкового писаря Завадського, потім – полкового осавула Шпаківського. За Мазепи, знаходилось у володінні ніжинського коменданта Іакінфа (?), після котрого віддано Обидовському, а по смерті останнього повернене комендантам, котрі і володіли Євлашівкою до свого скасування. **Кз. А.** гр. 12 дворів, убогих 22 двори і підсусідків 5 дворів. **Б.** 69 дворів, 119 хат, бездвірних 3 хати //(с. 86) і підсусідків 2 хати **Кр. А.** ніжинського коменданта Прокопа Оксентійовича Шестомирова, гр. 4 двори, убогих 16 дворів. **Б.** “посполитих коронних”, 30 дворів, 40 хат.

Село Комарівка, річка Смоляж, Брюховецьким віддана полковнику Матвію Гвинтівці, після якого знаходилось у володінні ніжинського магістрату; потім віддана грецькому митрополиту Софонії (?), після якого Яковом Жураковським включена у число полкових маєтків, але Мазепою віддана київському Софійському монастирю, у володінні якого залишалось до кінця XVIII ст. **Кз. А.** гр. 35 дворів, убогих 42 двори і підсусідків 19 хат. **Б.** 182 дворів, 265 хат і бездвірних 4 хат; підсусідків 1 двір, 1 хата і бездвірних 2 хати. **Кр. А.** “катедри” Софійської київської, гр. 7 дворів, убогих 20 дворів і підсусідків 6 хат. **Б.** Софійського монастиря, 47 дворів, 58 хат і бездвірних 6 хат. Різничинських підсусідків 7 дворів, 8 хат і бездвірних 3 хати. Напевно, підсусідки були поселені вірогідно Кониськими, з яких у 1781 році тут жили відставний обозний одного з компанійських полків, Йосип Федорович Кониський з сином Іваном, колишнім ніжинським полковим осавулом, а потім засідателем Борзнянського повітового суду. Комарівські Кониські ведуть свій рід від комарівського священика Іоанна, який по “родословію” Кониських був рідним братом ніжинського війта Івана Єремійовича Кониського; він священствував у Комарівці за Самойловича, як видно з “листа” ніжинського полковника Борсука, яким затверджені за Кониським залишені останньому на помини душі Комарівським жителем Покотилом “грунти”. Ці ґрунти напевно і заклали основу землеволонію Кониських у с. Комарівка.

Село Воловиця, затока р. Десни, відома з першої половини XVII ст.; після поляків віддане спочатку у 1666 р. єпископу Мефодію [182], а потім Борисоглібському монастирю, за яким залишилось до кінця XVIII ст. **Кз. А.** гр. 13 дворів, убогих 18 дворів і підсусідків 3 двори. **Б.** 57 дворів, 83 хат і бездвірних 1 хата. **Кр. А.** “катедри” Чернігівської, гр. 9 дворів, убогих 4 двори. **Б.** Борисоглібського монастиря, 13 дворів, 13 хат і бездвірних 1 хата. “Обивателі роблять сани і купують для продажу, прості колеса, візки, решета і різний дерев’яний посуд”. (1781 р.)

Село Степанівка, болото Смолянка, – виселок з Воловиці, відомий вже з першої половини XVII ст., як видно з наступного акта 1656 р., “я, Андрій Самарський, священник воловицький бувший ... продал футор свой власный... на слободці Воловицькой Степановкі... отцу Максиму Филимоновичу, протопопі ніжинському... А тая продажа діялася при обывателях тоей слободки Степановки, при п. Миску Шелесту, атаману //(с. 87) степановскому, Микиті Кубаю, войту степановському” [183]. За описом 1666 р. Степанівка показана за ніжинським монастирем, а потім належала чернігівському Борисоглібському монастирю. **Кз. А.** гр. 9 дворів, убогих 7 дворів і підсусідків 4 двори. **Б.** 20 дворів, 42 хати. **Кр. А. (?) Б.** Чернігівський кафедральний монастир, 8 дворів, 8 хат і підсусідків 1 двір, 1 хата. “Обиватели больше всего получают прибуток від продажу на ярмарках зроблених ними простих коліс і возів, і вугілля”. (1781 р.)

Села другої полкової сотні

Село Кукшин і село Колесники, Смолянське болото, відомі з першої половини XVII ст., коли були віддані польським королем (Владиславом) ніжинському війту Цурковському, як згадує царська грамота 1660 р. – “пожалували г. Ніжина войта Ал. Цурковского, что бил нам челом... по привилиям де польского короля и гетманов Богдана и Юрія Хмельницких, владіет он родственными своїми вотчинами, деревнею Кукшиною, деревнею Колесниками, деревнею Мильниками с мельницею и со крестьяны... И мы, великий государь, пожаловали ніжинского войта Цурковского тіми его родственными деревнями...” [184]. Наведена грамота доповнена розповідями старожилів, записаними у генеральному слідстві, що Колесниками за поляків володіла “шляхтянка вдова Петровська”, а після вигнання поляків ніжинський війт Цурковський, одружившись з Петровською, заволодів Колесниками. На-

певно, що на тих же підставах Цурковський володів і Кукшином з Мильниками, без усякої грамоти польського короля... Після Цурковського Кукшин і Колесники перейшли до його зятя, борзнянського сотника Тараса Петровича Забіли, у якого були відняті Мазепою і знову повернені йому, як розповідав у 1733 р. син Тараса – Михайло Забіла: “Когда гетман изменник Мазепа на отца моего невідомо за что, розгнівался и потому своему гніву, помянутие деревни – Колесники и Кукшин, от отца моего отнял был и во владінии своем года з два, а послі... за причиною многих особ, ті деревни во владение отцу моему привернул... А третой деревни Милники, по напрасной злобі своей, не отдал...”. Виданий дітям універсал Мазепи 1692 р., на Кукшин і Колесники говорить по-іншому про повернення Забілам цих сіл – “просили нас п. п. Тарас, Юрий и Михайло Забіли, браття родніе, за причиною (за клопотанням) дядка свого родного, п. Стефана Забілы, полковника ніжинського, абысмо привернули им в владіние с.//(с. 88) Кукшин з приселком Колесниками, которые перед сим держал в своем владінии небожчик Ал. Цурковский..., леч по смерти небожчика войта, одибрал бывший гетман Иван Самойлович у войсковую область и мы оними до сих часу владіли и дозору там держали; а они, преречение Забілове... доложили – до владіния того села Кукшина и приселка Колесников слушным правом належат, поневаж всі суть спложени от власное дочки Ал. Цурковского. А так мы, гетман, обыклою нашою ласкавостю их преречоних п. п. Тараса, Юрия и Михайла Забілов прозбі и усилонной дядка их, п. полковника ніжинського причины... давши у себе місце... приворочаем оним тое село Кукшин з приселком Колесниками”. У 1695 р. Кукшин і Колесники були підтвержені Забілам і царською грамотою, певно, за клопотанням того ж Степана Забіли, який користувався у Мазепи великим значенням. – Потім вони переходили у спадок до потомків синів Тараса Петровича Забіли. (див. борзнянські сотники), у володінні яких залишались і у кінці XVIII ст. *Кукшин*. **Кз. А.** ґрунтових 18 дворів, убогих 26 дворів, підсусідків 8 хат. [185] **Б.** 82 дворів, 110 хат і підсусідків 9 дворів, 11 хат і бездвірних 5 хат. **Кр. А.** генерального судді Михайла Забіли і значкових товаришів Олексія Демідовського і Василя Чеснота, ґрунтових 32 двори, убогих 50 дворів і підсусідків 3 хати. **Б.** спадкоємців бунчукового товариша Кирила Забіли, 11 дворів, 11 хат; спадкоємців військового товариша Василя Забіли, 37 дворів, 42 хати і бездвірних 2 хати і бунчукового товариша Чеснота, 11 дворів, 13 хат і бездвірних 1 хата. і “різничинських” під-

сусідків, 26 дворів, 33 хати і бездвірних 3 хати. **Колесники**. **Кз. А.** ґрунтових 4 двори, убогих 1 двір і підсусідків 1 хата **Б.** 4 двори, 11 хат і бездвірних 1 хата. **Кр. А.** генерального судді Михайла Забіли, ґрунтових 6 дворів, убогих 21 двір і підсусідків 2 хати. **Б.** спадкоємців Кирила Забіли, 53 двори, 63 хати і бездвірних 3 хати і підсусідків, 3 двори, 6 хат.

Село Мильники, р. Остер, за грамотою 1660 р. затвержене за Цурковським (див. Кукшин), по смерті якого перейшло до його наступника по уряді, Андрія Дмитренка, як свідчили старожили у 1729 р.; а за універсалом Мазепи 1688 р. віддане Красноострівському монастиреві, від якого потім перейшло до Благовіщенського монастиря. Онук Цурковського, генеральний суддя Михайло Забіла, розповів про повернення Кукшина і Колесників, далі говорить: “А третей деревни, Мильники, Мазепа по злobie своїй, не отдал, которую деревню будто з набоженства своего отдал покойному преосвященному Стефану Яворскому, на помощь для устроения обители //(с. 89) Благовіщенской, где ныне монастир заведен в Ніжині, с таковым договором – покамест совсім достроится ніжинський монастирь, потоль бы оной деревни люде в работизні вспомошествовали. А когда вже монастирь оный достроивался и приїздил в то число помянутий преосвященный Яворский... и в ту бытность я в Бороздні (Борзнi. – *Ю. М., I. Т.*) и в Ніжині (ему?) будучому дважды бил челом о привернене деревни Мелники и представлял его преосвященству монаршую грамоту, якую его преосвященство прочитавши, сказал мні: “пожди де мало, покамест управлюсь с монастирем новостроячимся, ибо де писал ко мні и гетман Скоропадский о тебi сторони той деревни и я де гетману дал слово, чтоб оную паки тебi привернуть...” Але обіцянка ця залишилася невиконаною, каже Забіла. **Кз. А.** ґрунтових 2 двори, убогих 2 двори. **Б.** 5 дворів, 7 хат. **Кр. А.** Красноострівський монастир, ґрунтових 12 дворів, убогих 12 дворів і підсусідків 2 хати. **Б.** ніжинський Благовіщенський монастир, 41 дворів, 51 хата і бездвірних 1.

Село Синяки, річка Кропивна, після вигнання поляків належало ніжинському магістрату, за яким показане уже і за описом 1666 р. Приватне володіння засноване війтом Петром Тернавіотом, з підсусідків. **Кз. А.** ґрунтових 13 дворів, убогих 3 двори і підсусідків 3 хати. **Б.** 14 дворів, 20 хат. **Кр. А.** ніжинський магістрат, убогих 9 дворів і підсусідків 4 хати. **Б.** ніжинський магістрат, 18 дворів, 24 хати і бездвірних 1 хата і “різночинських” підсусідків 22 двори, 34 хати і бездвірних 8 хат.

Село Кропивна, річка Кропивна, за описом 1666 р. значиться вільним, потім знаходилось у володінні полковника Лук'яна Жураківського, який Кропивну віддав на розсуд полкових писарів. **Кз. А.** убогих 4 двори **Б.** 4 двори, 6 хат і підсусідків 4 хати. **Кр. А.** полкового писаря Кужчича, убогих 9 дворів і підсусідків 5 хат. **Б.** рангових полкового писаря, 16 дворів, 19 хат і бездвірних 2 хати і підсусідків, 5 дворів, 5 хат і бездвірних 1 хата.

Село Володькова-Дівиця, річка Дівиця (а потім – Новий Потік), заселене у першій половині XVII ст. поляком Володкевичем [186]. За описом 1666 р. показане “разоренным городом”. Самойловичем віддане тодішньому полковому осавулу Василю Гуменському, який мав поблизу свій хутір (див. с. Данина); потім було присвоєне ніжинськими полковниками і було під їхнім розсудом; у 1708 р., грамотою Петра Великого віддане Лук'яну Журахівському (див. с. 14), але після його смерті знову стало ранговим маєтком ніжинських полковників. У 1770 р. пожалуване графу Рум'янцеву. **Кз. А.** ґрунтових 22 двори, убогих 37 дворів, “курінци” полковника Хруцова, 4 двори і підсусідків 17 дворів. **Б.** 136 дворів, 210 хат і бездвірних 4 хати і підсусідків 2 двори, 3 хати //(**с. 90**) і бездвірних 3 хати. **Кр. А.** полковника Хруцова, ґрунтових 6 дворів, убогих 82 двори. **Б.** графа Рум'янцева, 159 дворів, 222 хати і бездвірних 9 хат і підсусідків “різночинських” 21 двір, 33 хати і бездвірних 28 хат. За описом 1781 р., у Володьковій-Дівиці показані “партикулярные дома”: священника Падалки і греків Комбурля і Залязи. – Полковником Толстим біля Володькової-Дівиці було заселено слобідку Олександрівка, у якій у 1727 р. було 50 дворів; але потім слобідка ця зникла [187].

Село Данина, річка Дівиця, у першій половині XVII ст. було відоме у вигляді “селища”, тобто запустілого поселення [188]. Потім на цьому селищі було зведено хутір, як показали місцеві старожили при генеральному слідстві: “За Самойловича, на урочищі Данина був хутір ніжинського полкового судді Василя Гуменського, які йому дістався від батька; після смерті Гуменського з удовою одружився Григорій Самойлович з Нових Млинів і поселив тут слободу, яка у 1728 р. була продана вдовою Самойловича вїту Тернавіоту”, за 10 000 “золотых монеты литовской”. Потім перейшло разом з Володьковою-Дівицею до Рум'янцева, можливо, на тій підставі, що заселена була на Володьково-Дівицьких землях. **Кз.** Нема. **Кр. А.** нема, а показано 28 дворів підсусідків Тернавіота, “которые своих ґрунтов не имеют и кормятся законом

и другою работизною". **Б.** ґрунтових Рум'янцева 68 дворів, 91 хата і бездвірних 8 хат і підсусідків 1 двір.

Село Шатура, криниці, заселена Петром Тернавіотом близько середини XVIII ст., а потім перейшло до Рум'янцева разом з Шатурою. **Кз.** Нема. **Кр. А.** У 1736 р. Шатура ще не існувала. **Б.** Рум'янцева 24 двори, 41 хата і бездвірних 20 хат.

Село Лосинівка, при озерах, з яких витікає р. Дівиця, поселена на початку другої половини XVII ст. на урочищі Лосині Голови, яке відоме з 1627 р., коли з цього урочища король Владислав 40 уволок віддав поляку Миколі Малаховському. Малаховський продав свою ділянку поляку Чижу, вдова якого, одружившись з Альбрехтом Вишневським, продала село чернігівському скарбнику Угорницькому, який на той час володів Омбишем. Удова Угорницького докупила до ділянки Малаховського іншу ділянку також у 40 уволок у вдови поляка Льва Белькевича і обидві ділянки віддала на Омбиський монастир. Потім, коли цей монастир був переданий Угорницькою під протекцію Печерської лаври (див. с. 87), остання заволоділа і Лосиними Головами, у кордонах, вказаних // (с. 91) 1666 р. Миколою Малаховським. На цьому урочищі печерські монахи і заселили слободу, яка отримала назву Лосинівка. До слобідських земель прилягав значний степ, яким за Самойловича і Мазепи користувався Ніжинський полк, для випасання коней своєї артилерії. Степ цей за рішенням генерального суду 1717 р., затвердженням Скоропадським, був відсуджений на користь Печерської лаври, на підставі запису Угорницької 1649 р. і записки Малаховського 1666 р. [189]. Після чого Лосинівка і розрослася, як розповідали старці при генеральному слідстві, у те значне поселення, яким воно було вже і за Апостола. **Кз.** Нема. **Кр. А.** ґрунтових 7 дворів, убогих 103 двори. **Б.** 143 двори, 197 хат і бездвірних 27 хат; підсусідків 1 двір.

Село Безуглівка, річка Кропивна, за описом 1666 р. значиться вільним, першим його власником був полковник Яків Жураківський, після якого Безуглівка стала ранговим селом ніжинських полковників. Грамотою 1708 р. це село разом з іншими ранговими маєтками закріплене за Лук'яном Жураківським і утримано його спадкоємцями до кінця XVIII ст. **Кз.** А. 9 дворів, убогих 10 дворів, підсусідків 2 двори. **Б.** 26 двори, 59 хат і підсусідків 1 двір, 2 хати. **Кр. А.** бунчукового товариша Якова Жураківського, ґрунтових 16 дворів, убогих 44 двори. **Б.** ніжинського полковника Андрія і бунчукового товариша Петра і Лук'яна Жураківських, 158 дворів, 224 хати і бездвірних 7 хат.

Село Курилівка, річка Кропивна, яка відділяє Курилівку від Безуглівки. За описом 1666 р. значиться вільним, з 42-ма селянськими дворами. Знаходячись на північному березі Кропивни, Курилівка має бути старіша за Безуглівку [190]. Власниками Курилівки за свідченнями старожилів при генеральному слідстві були: Марко Борсук, ніжинський протопіп Сава Пучковський, Обидовський і полковий сотник Григорій Романовський. Борсук і Обидовський володіли Курилівкою тільки по уряду. Пучковський був власником не Курилівки, а одного лише хутора, який знаходився поруч з селом. Старожили назвали Пучковського Савою через помилку; Пучковського звали Павлом, як видно з його духовниці, за яким Кирилівський хутір він заповідав своєму онукові священику Максиму Почці [191]. Універсалом Мазепи 1706 р. Курилівка віддана Григорію Романовському, тоді значковому товаришу, і потім полковому сотнику. Але у 1717 р. Скоропадський половину Курилівки віддав Василю Богдановському, – “определил знатному войсковому товаришу Василю Богдановському половину с. Куриловки, с пустовскими половинными грунтами, яким всем по сее время владел пан Романовский, сотник полковий новомеский” [192]. Частина Богдановських потім перейшла Почекам. **Кз. А.** нема. **Б.** 5 дворів, 11 хат. **Кр. А.** полкового сотника Григорія Романовського і значкового товариша Василя Богдановського, ґрунтових 20 дворів, підсусідків 6 хат. **Б.** сотника РомановськогоЮ, 15 дворів, 17 хат і колезького асесора Якова Почеки, 6 дворів, 15 хат.

Село Пашківка, річка Кропивна, відома з половини XVII ст.; за описом 1666 р. у ній значаться селяни – 9 дворів і бобилів 1 хата. Першим її відомим власником був Марко Борсук, після якого Пашківкою володіли й інші ніжинські полковники до Лук’яна Жураківського; потім у 1720 р. Пашківка Скоропадським віддана тодішньому полковому осавулу Левицькому; але за ревізією 1736 р. у Пашківці значаться із селян самі лише підсусідки ніжинського вїйта Тернавіюта, з яких утворилась приватна власність, яка опісля перейшла до полковника Петра Розумовського. Від останнього Пашківка перейшла до його удови, по смерті якої цей маєток успадкувала її сестра Євдокія Перехрестова [193]. **Кз. А.** убогих 5 дворів, підсусідків 6 дворів. **Б.** 4 двори 11 хат. **Кр. А.** ніжинського вїйта Тернавіюта, підсусідків, 20 дворів. **Б.** удови Петра Розумовського Палажки, 26 дворів, 30 хат і бездвірних 4 хати; підсусідків бездвірних 1 хата.

Село Бакаївка, р. Удай, відома з перш. половини XVII ст. [194]. За генеральним слідством, першими відомими власниками були Бака-

івки показані полкові ніжинські хорунжі: Григорій Назаренко і Тимофій Борсук. За Мазепи було віддано тодішньому дівицькому сотнику Василю Селецькому, у роду якого і залишалась до кінця XVIII ст. **Кз. А.** ґрунтових 15 дворів, убогих 22 двори і підсусідків 2 двори. **Б.** 45 дворів, 74 хати і бездвірних 1 хата підсусідків 1 двір. **Кр. А.** дівицького сотника Якова Селецького, ґрунтових 10 дворів, убогих 13 дворів, підсусідків (на “скуплі п. Селецького жиючие”) 7 дворів. **Б.** полковника Івана Селецького, 66 дворів, 85 хат і бездвірних 9 хат і різночинських підсусідків 8 дворів, 9 хат і бездвірних 2 хати. За описом 1781 р. тут показані два будинки Селецького: кам’яний з 4-ма і дерев’яний з 8-ма покоями.// (с. 93)

Село Дорогинка, на півострові, утвореному р. Удаєм, заселене не пізніше кінця XVI ст. і тоді ж було укріплене. За Целларієм – *Dorohinka minutim oppidum et arx ad Udai dextram* [195]. У першій половині XVII ст. Дорогинка належала чернігівському каштеляну Косаківському, а пізніше у 1635 р. – “біскупу киевському ксендзу Богуславу Бокші Радошевському” [196]. Після поляків власниками згідно з Генеральним слідством були: військовий товариш Костянтин Волошин, ніжинський полковник Яків Жураківський, “Мазепин кравчий” генеральний бунчужний Дмитро Максимович (див. с. 28), ніжинський протопіп Яворський і генерал Вейсбах. Після смерті останнього Дорогинка у 1746 р. пожалувана зятю Розумовських Йосипу Закревському. **Кз. А.** ґрунтових 9 дворів, убогих 4 двори, підсусідків 3 двори. **Б.** 36 двори, 57 хат, бездвірних 1 хата; підсусідків 2 двори, 2 хати і бездвірних 4 хати. **Кр. А.** “генеральши” фон Вейсбахової, ґрунтових 11 дворів, убогих 39 дворів, підсусідків 5 дворів. **Б.** статського радника Закревського, 62 двори, 74 хати і бездвірних 5 хат. Різночинських підсусідків 23 двори, 26 хат і бездвірних 12 хат. За описом 1781 р. у числі жителів показаний майор Баскаков.

Село Припутні, болото р. Удай, існувало вже у першій половині XVII ст., бо за Хмельницького вже знаходилося у володінні тодішнього полкового сотника Гомоляки, як сказано у генеральному слідстві; наступними власниками були: за Сомка – “старий” Борсук, (батько Марка?), за Многогрішного – Матвій Німчин і за Самойловича – Марко Борсук. За останніми Припутні були затверджені і універсалами Самойловича і Мазепи, коли Борсук перестав бути полковником. Потім Припутнями володіли спадкоємці Марка Борсука, а у 1767 р. власником показано полкового осавула Кирила Кулаковського, напевно, після

одруження на одній з Борсуковен. За описом 1781 р. значаться лише “різночинські” підсусідки, що вказує на повне об’єднання колишніх власників Припутнем. **Кз. А.** ґрунтових 17 дворів, убогих 16 дворів; підсусідків 8 дворів. **Б.** 62 двори, 138 хат і підсусідків 2 двори, 9 хат і бездвірних 6 хат. **Кр. А.** значкового товариша Андрія Борсука і “панни Борсукової Забіловни судювни енералной”, убогих 10 дворів. **Б.** різночинських підсусідків 35 дворів, 47 хат.

Села Крупичполе, Вишнівка і Сваричівка, р. Удай, за актами показані разом, причому Вишнівка і Сваричівка звичайно називаються “присілками” Крупичполя. Останнє відоме з першої половини XVII ст., коли напевно належало Пацам (див. Івангород). Вишнівка і Сваричівка стають відомими за Генеральним слідством з того *//(с. 94)* часу, коли цими двома селами разом з Крупичполем володів Яків Жураківський, потім полкові писарі Дорошевич і Завадський, а потім знову ніжинські полковники до Лук’яна Жураківського включно, за яким ці три села були затверджені царською грамотою 1708 р. Крупичполем і Сваричівкою володіли і спадкоємці Лук’яна Жураківського, а Вишнівка була повернена у рангове володіння полковників [197]. *Крупичполь. Кз. А.* ґрунтових 9 дворів, убогих 12 дворів, підсусідків 4 двори. **Б.** 31 двір, 58 хат, підсусідків 1 двір, 1 хата. **Кр. А.** бунчукового товариша Василя Жураківського, ґрунтових 15 дворів, убогих 67 дворів. **Б.** Миколи Мотоніса, 64 двори, 83 хати і бездвірних 3 хати. *Вишнівка. Кз. А.* ґрунтових 3 двори. **Б.** 3 двори, 10 хат. **Кр. А.** ніжинського полковника Хрущова, ґрунтових 3 двори, убогих 12 дворів. **Б.** рангових полковника Жураківського, 30 дворів, 44 хати. *Сваричівка. Кз. А.* гр. 3 двори, убогих 7 хат. **Б.** 23 двори, 44 хати і підсусідків 2 двори, 2 хати. **Кр. А.** бунчукового товариша Василя Жураківського, убогих 41 двір. **Б.** Мик. Мотоніса, 10 дворів, 13 хат і бездвірних 1 хата, підсусідків 2 двори, 2 хати і бездвірних 4 хати.

Села Максимівка і Рожнівка, р. Удай. Максимівка показана в описі 1654 р. – “стоїть на острові, між р. Удай і озером; церква дерев’яна” [198]. За Генеральним слідством першим власником цих сіл показаний Яків Жураківський, після якого ними володів Степан Забіла; після Забіли села переходять у володіння Василя Кочубея, але у 1708 р. Лук’ян Жураківський встиг випросити на них разом з іншими селами царську грамоту. За суперечкою Хрущова зі спадкоємцями Жураківського Максимівка і Рожнівка були повернені у рангове володіння полковників, у якому ще знаходились за Петра Розумовського, як видно

з запису Рум'янцева; але за описом 1781 р. вони значаться вже у приватній власності. Населення Максимівки і Рожнівки за ревізією 1736 р. показано разом: **Кз. А.** ґрунтових 11 дворів і убогих 15 дворів. **Кр. А.** полковника Хрущова, ґрунтових 18 дворів і убогих 21 дворів. *Максимівка.* **Кз. Б.** 41 дворів, 77 хат і бездвірних 1 хата. **Кр. Б.** майора Михайла Стороженка, 25 дворів, 42 хати, підсусідків 1 двір, 1 хата і бездвірних 6 хат. *Рожнівка.* **Кз. Б.** 7 дворів, 15 хат. **Кр. Б.** графа Рум'янцева, 83 двори, 115 хат і бездвірних 7 хат; підсусідків 1 двір, 1 хата і бездвірних 3 хати.

Села третьої полкової сотні

Село Дрімайлівка, болото Дегтярівка, за описом 1666 р. значиться з 23-ма селянськими дворами. За Генеральним слідством тут показані власники за Самойловича: полковий писар Пашко (Михайленко), полковий осавул Григорій //(с. 95) Шпаковський і полковий сотник Авакум Тарасович; за Мазепи: полк. писар Дмитро Максимович, за Скоропадського: ніжинський комендант князь Федір Кольцов-Масальський, полковий писар Мавольський і генерал Вейсбах. За Апостола Дрімайлівка була визначена на ранг генеральних осавулів. **Кз. А.** ґрунтових 13 дворів, убогих 8 дворів. **Б.** 51 двір, 98 хат і бездвірних 9 хат; підсусідків 1 двір, 2 хати і бездвірних 2 хати. **Кр. А.** “генеральши” фон Вейсбахової, ґрунтових 11 дворів, убогих 19 дворів; підсусідків 10 дворів. **Б.** рангових, 60 дворів, 95 хат і бездвірних 2 хати. За описом 1781 р. – “крім хліборобства, сіють льон достатній кількості і при хорошому врожаї продають його у Полтаві, Харкові, ін. малоросійських містах, на півтори тисячі рублів”.

Село Вересоч, р. Вересоч. За описом 1654 р. у ньому показано більше 150 дворів козаків і “міщан” та церкву, з чого видно, що на той час Вересоч було поселенням старим; захищене з півдня величезним болотом, Вересоч заселена, можливо, раніше XVI ст. [199]. За генеральним слідством Вересочню спочатку володіли на уряд полковники: Борсук, Яків Жураківський, Ярема Непрак і Степан Забіла; але у останнього Вересоч була відібрана Мазепою і віддана полковому писарю Дмитру Максимовичу; а після Максимовича Вересоч віддав сам Степан Забіла наступникові Максимовича по уряду, Івану Пироцькому, за листом 1694 р. – “маючи ми погляди і повагу на послуги і працю писарську пана Івана Пироцького, писаря нашого полкового ніжинського, либо те село, котре з давніх-давен паном писарям Ніжинського полку

належало, лягти яке на двір наш полковничий зробило, тобто Вересоч, повіту городового Ніжинського, з греблею і млинами вишняками, на той час греблею будучи, пану Івану Пироцькому у повне володіння передаємо, пильно наказуючи, аби всі тяглі люди у тому селі усіякий послух і звичайну повинність за давнім звичаєм віддали, тобто дров привезли, сіна на сіножатях до того села приналежних, щороку скосили, роковий осип віддавали і у всьому порядку давнього звичаю, за своєю посадою...” (див. вище, с. 34). У володінні Пироцьких Вересоч залишалася до кінця XVIII ст. У Вересочі знаходилось сотенне управління 3-ї полкової сотні. **Кз. А.** ґрунтових 32 двори, убогих 21 двір, підсусідків 7 дворів. **Б.** 153 двори, 215 хат і бездвірних 3 хати. **Кр. А.** бунчукового товариша Івана Пироцького, ґрунтових 8 дворів, убогих 7 дворів. **Б.** удови військового канцеляриста Пироцького, 11 дворів, // (с. 96) 15 хат і підсусідків різночинських власників 6 дворів, 10 хат і бездвірних 5 хат. – “Обиватели сеют в довольном количестве лен”.

Село Ковчин, річка Десна, Колчинка і Ляденка. По захищеному водою місцю розташування Ковчин заселений не пізніше XVI ст. За описом 1654 р. – “стоит на острове меж рек Десны и Колченки и Ляденки, а Колченка река вышла из реки Десны и течет подле села в реку ж Десну, а Ляденка речка впала под селом же на всполе в реку Колченку, а Колченка река шириною сажень з десят, а Ляденка речка шириною сажени с три... а острошка в том селе нет” [200]. Острожка при такому розташуванні і не потрібно було; його заміняла вода, яка оточувала село. За Генеральним слідством Ковчин за Многогрішного “шел на замок Ніжинский”, а при Самойловичі знаходився у володінні: Лазаря Барановича, київського Михайлівського монастиря і Якова Жураківського. По смерті Жураківського Мазепа взяв Ковчин у своє володіння, а потім віддав Софійському монастирю, за яким він і залишився. **Кз. А.** ґрунтових 18 дворів, убогих 41 двір, підсусідків 10 дворів. **Б.** 202 двори, 247 хат, підсусідків 3 двори, 3 хати. **Кр. А.** “катедри” Києвософійської, ґрунтових 4 двори, убогих 11 дворів. **Б.** Києвософійського монастиря, 16 дворів, 18 хат і бездвірних 2 хати. Підсусідків різночинських власників 5 дворів, 5 хат.

Село Хибалівка, річка Вересоч. За описом 1654 р. у ній показано 76 дворів козаків і міщан, але без церкви; судячи з цього, можна думати, що Хибалівка заселена не раніше XVI ст. У 1660 р. писар ніжинського магістрату Пилип Васютинський показував, що ще при польському королі він володів Хибалівкою, от тому Хибалівка була затвер-

джена за ним тоді ж і царською грамотою [201]. Про володіння Васютинського говорить і Генеральне слідство, за яким писар “міський ніжинський Филипп владіл Хибаловкою, начиная от Хмельницкаго и до Самойловича”. Однак царська грамота не закріпила Хибалівки за Васютинським, оскільки за Мазепи нею володіли: полковий осавул Авакум Тарасович, полковий підосавул Гаврило Толочко і полковий осавул Йосип Тарасевич, за яким Хибалівка затверджена Скоропадським універсалом 1709 р. **Кз. А.** ґрунтових 16 дворів, убогих 17 дворів і підсусідків козацьких – 7 дворів і полкового сотника Євстратія Тарасевича 3 двори. **Б.** 119 дворів, 141 двір і бездвірних 1 хата. **Кр. А. ? Б.** надвірного радника Селецького, 5 дворів, 7 хат і бездвірних 2 хати і підсусідків різних власників 1 двір, 1 хата і бездвірних 3 хати.

Село Кладьківка, затока р. Десни, відома з 1654 р. Після поляків належала до числа магістратських сіл, а потім за генеральним слідством її власниками показані: єпископ Мефодій, протопіп Симеон //(**с. 97**) архієпископ Лазар Богданович (Баранович. – *Ю. М., І. Т.*) і нарешті Борисоглібський монастир. **Кз. А.** ґрунтових 31 двір, убогих 13 дворів, підсусідків козацьких 6 дворів і веркіївського сотника Івана Адасовського 3 двори. **Б.** 131 двір, 163 хати і бездвірних 1 хата, підсусідків 1 двір, 1 хата; і бездвірних 2 хати. **Кр. А.** Чернігівської катедрі, 8 дворів. **Б.** монастиря 12 дворів, 12 хат полкового писаря Романовського, 7 дворів, 7 хат; і різних власників 5 дворів, 5 хат і бездвірних 5 хат. Незважаючи на незначну кількість селян, у Кладьківці за описом 1781 р. значиться 5 виноробних заводів: графа Вітгенштейна, бунчукового товариша Паскевича, майора князя Салкадзева, полкового писаря Романовського і ніжинського грека Комбурлея. Такий значний розвиток виноробства у Кладьківці варто пояснити розташуванням тут пристані, на якій викурене вино грузилося на байдаки для відправлення по Десні і Дніпру, на південь від Кременчука. Про промисли жителів опис говорить, що хліборобство у них незначне, а займаються вони перевезенням у Ніжин і інші місця з пристані, “приходящей байдаками и на плитах, з Новгорода извести, мілу і камней (млинових –?), а из Брянска – желіза, колод, тесу и драни”.

Село Березанка, р. Остер, у описах 1654 і 1666 рр. не згадується, тому можна думати, що виникла вона на початку другої половини XVII ст. За Генеральним слідством її власниками показані полковник Яків Жураківський, полковий сотник Павленко і полковник Лук’ян Жураківський, який віддав це село у 1713 р. тодішньому обозному

Леонтію Шрамченку. **Кз. А.** ґрунтових 18 дворів, убогих 6 дворів. **Б.** 44 двори, 58 хат і підсусідків 3 хати. **Кр. А.** олишевського сотника Івана Шрамченка, ґрунтових 3 двори і убогих 9 дворів. **Б.** спадкоємців Шрамченка, 23 двори, 29 хат і підсусідків різних власників 7 дворів, 8 хат і бездвірних 7 хат.

Мринська сотня займала болотисту місцевість, обмежену р. Остром, озером Галчином і Смолязьким болотом. У цій місцевості, добре захищеній з півдня болотами р. Остра, поселення мали виникнути дуже рано; здається, так було і в дійсності, як на це вказує с. Плоське. Мринська сотня була сумісна з сусідньою Олишівською сотнею, два села котрої, Хотинівка і Лихачів, знаходились серед поселень Мринської сотні. За Розумовського Мринська сотня була відокремлена від Ніжинського полку і приєднана до Київського полку.

Мринські сотники. Кузьма Якимів, 1672. Урсал. Григорій Глухівський. Костянтин Завадський. Ілля Завадський. Семен Великий. Федір Авакумович Тарасевич, 1709-1732. Іван Тарасевич, 1738. Сидір Журавський, 1752–1779.

Більшість мринських сотників відома лише по іменах, записаних у Генеральному слідстві (див. нижче – Селище, Комарівка й Галчин), та й про інших з них свідчень дуже мало. //(с. 98)

Урсал був з походження грек. Урсали торгували переважно в Прилуках; один з них поселив наприкінці XVII ст. біля Прилук хутір, котрий під іменем Урсалівщини існує й нині.

Журавський походив, як значиться у його “формулярі” 1779 р., із значкових товаришів, тобто із рядового козацтва; одружений був “з дочкою козака Козелецької сотні Онисима Марченка”. Цікаві дані про його маєтність, яку він нажив, керуючи сотнею до тридцяти років – “крестьян имеет на собственной своей землі живущих и на ранг сотничества подлежащих: в м. Мрині, рангових, мужчин 21 и женщин 23 душ; собственных, мужчин 4 и женщин 3; в с. Селищі, собственных, мужчин 11 и женщин 18; в с. Галчині, рангових, мужчин 10 и женщин 11; в с. Плоском, рангових, мужчин 2 и женщин 2; собственных, мужчин 11 и женщин 11; в с. Стодолах, рангових, м. 3 и женщин 3; в с. Переходовке, рангових, мужчин 13 и женщин 12, да в сотні Козелецкой, в с. Чемері, собственных мужчин 2 и женщин 3”. Селяни, які жили на власній землі, були, власне, підсусідки, поселені “на скуплі”.

Села Мринської сотні

м. Мрин, р. Остер. Поселений наприкінці XVI або на початку XVII ст., оскільки в акті 1627 р. називається ще “слободою”. У 1627 р. за розпорядженням королевича Владислава Мрин був відданий домініканцям на їхній чернігівський “кляштор”. Передачу здійснив з доручення королевича тодішній чернігівський “капітан і вїйт” Ян Куновський, який склав з цього приводу цікавий для історії місцевості, яка описується, акт, за котрим домініканцям було відведено землю у наступних кордонах: “начиная от старого перевоза чрез Остер, на большую дорогу из Чернигова в Носовку, над болотом Плоским, вниз р. Остром чрез плотину мельницы Бодайловой, болотами до Настасы лісної... От Настасы р. Остром до ріки Молохвы, рікою Молохвою в Смолянку, Смолянкою до земель г. Люшевского, к Липскому озеру, озером снова до Смолянки, рікою Смолянкою в гору до тайного брода, называемого Звіринцем, на старом шляху; старым шляхом, идущим по суходолу из Чернигова в Носовку, где иміюся старья на дубах зарубки; оттуда ж до того старого перевоза чрез Остер, откуда началась граница; перевоз этот называют также Бобровицким бродом...” [202].

Після вигнання поляків Мрин був відданий Хмельницьким Краснострівському монастирю [203], але невдовзі був приєднаний Лазарем Барановичем до маєтностей чернігівського Борисоглібського монастиря, як спадщина чернігівських домініканців. Кафедральний монастир з цієї маєтності утворив особливу Мринську волость. Але як видно з цифр населення цієї волості у 1736 р., населення Мрина, котре було тут в момент вигнання поляків, майже все взагалі тоді ж записалося в козаки; селянами були зараховані, і то вже при Мазепі, лише козацькі підсусідки, котрі “до войска не ходили”. У 1689 р. Лазар Баранович скаржився гетьману, що у Мрині і у селах, що до нього прилягали, є 78 дворів підсусідків, котрі, живучи у своїх власних дворах, володіють полями, але з тих маєтностей ніякого “послушенства” не віддають... Мазепа наказав: “Абы теї подсусідки... в подданстві его пастирской милости найдовалися..., а хоча й бы який в дворі козацком мешкал, а маєт особний свои поля пахарнии..., а до войска не ходит, то повинен кождий такий до тяглої повинности належати...” [204]. З цих підсусідків, очевидно, і утворилось селянське населення як у Мрині, так і у селах, що належали до його волості. **Кз. А.** ґрунтових 109 дворів, убогих 74 двори і підсусідків 40 хат. **Б.** 165 дворів, 221 хата. **Кр. А.** чернігівської “катедри”, ґрунтових 8 дворів, убогих 3 двори і підсусідків

7 хат. Б. монастирських 15 дворів, 17 хат, “рангових” мринського сотника 7 дворів, 9 хат, бунчукового товариша Руголя 6 дворів, 9 хат; військового товариша Каталія 2 двори, 3 хати і бездвірних 2 хати; військового товариша Тарасевича 3 двори, 3 хати і бездвірних 2 хати і підсудків “разночинских” 12 дворів, 13 хат і бездвірних 5 хат. За описом 1781 р., “внутри містечка имеется небольшой городок, осыпанный земляным валом, наподобие крепости”. Тоді ж у Мрині жили: бунчуковий товариш Павло Руголь, військовий товариш Іван Каталій і кілька сімей Чеканів.

Села Селище, р. Остер, Комарівка, р. Молохва, Галчин, оз. Галчин, виникли під час володіння домініканців Мрином, до якого й належали, складаючи Мринську волость; тому після вигнання поляків всі ці три села разом з Мрином стали володінням Борисоглібського монастиря, правда, з дуже незначним селянським населенням, бо більшість місцевих жителів встигла після вигнання поляків записатися в козаки. Крім монастирських селян, в цих селах були ще, як свідчить Генеральне слідство, дрібні володіння мринських сотників, котрі у цьому слідстві перераховані у такому порядку: грек Урсал, Григорій Глухівський, Костянтин та Ілля Завадські, Семен Великий і в решті Федір Тарасевич. Але в ревізкій книзі 1736 р. цих селян вже не видно; вірогідно, в цей час вони вже розійшлися по слободах [...]

Джерела та література

1. Воронов В. І. Джерелознавчі аспекти в наукових працях О. М. Лазаревського / В. І. Воронов // Дніпропетровський історико-археографічний зб. На пошану проф. Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 213.
2. о. Мицик Ю. Призабута історико-краєзнавча спадщина / о. Ю. Мицик // Краєзнавство. – 2008. – Ч. 1–4. – С. 61–70.
3. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии / А. М. Лазаревский. – К., 1893. – Т. 2. – С. 267–296.

* * *

Примітки О. М. Лазаревського

171. Поземельні акти ніжинського монастиря у архіві чернігівської казенної палати. Мужилівський при Б. Хмельницькому був військовим суддею. Про нього див. Акты ЮЗР. – Т. XIV. – С. 469.

172. За слідством 1721 р. про скуплю Баскака скуплені їм козаки й “мужики” дали такі свідчення: 1. Козак Данило Петик – “отец его, позичив-

ши у п. Баскака 10 коп, поддался под. его з грунтом своим, ухилиючись от козацкой повинности”. 2. Козаки Михайло і Семен Зінчуки, “же тому под десяток, як поддалися под п. Баскака, не хотячи козаковати, и на Баскачином грунті мужицком коштом своїм будынки построивши, отбувають ему всякую повинность”. 3. “Мужик Самуйло Мирченко літ тому 10 доброволне увой-шол у хату Баскачину, которая случаем, кгда згоріла в небытности Самуй-ловой, п. Баскак вмінивши ему, Самуйлові, тот случай в неосторожность и винным учинивши, чтыри волы заграбил и принудил его хату знову на том мужицком кгрунті поставитъ, якаю он поставивши, до сего часу живет под им п. Баскаком, отбуваючи всяку ему повинность”. 4. Муж[ик] Іван Черед-ник, що “тому 7 літ, взявши дві осмачки жита и пять коп грошей на свою потребу, поддался з своим кгрунтом под п. Баскака, вміняючи ему быти подданым”. 5. Мужик, що “нехотячи отбувати тяглости (монастирю?) а поставивши собі хату на Баскачином кгрунті, живет под ним”.

173. “Убогие”, тобто бідні, козаки означені в ревізії 1736 р. такими ознаками: “козаки нищетние и весьма убогие, к служби негодные, при самих огородах жиющие, которые з зажону и другой роботизны себе кормят, маючие скот и не маючие”.

174. Похилевич. Население местности Киевской губернии. – С. 55. Місцевий переказ засновниками Липового. Рогу називає запорожців, но очевидно без жодних підстав. Записки Черниговского Статистического Комитета, т. II, с. 47. (Якого місця тексту стосується це посилання, у Лазаревського не зазначено. – Ю. М., І. Т.).

175. Липоворізький млин у 1660 р. належав ніжинському райці Роману Філонову. Акты ЮЗР.–Т. V. – С. 19.

176. Звістки про перехід Липового Рогу до нащадків Лук’яна Жураківського див. Записки Черниговского Статистического Комитета, т. II, с. 52 і наступні. Мотоніс був у свій час відомим у Малоросії ділком; здається, про нього говориться в одному приватному листі 1786 р. – “грек, что из Царьграда притек, несносную ябеду с собою привлек” и т. д. Киевская Старина. – 1882. – Т. IV. – С. 310.

177. Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 805.

178. Обозрение Румянцевской Описи. – С. 186.

179. Із паперів Києво-Печерської лаври, які зберігаються у Чернігівській казенній палаті. Див. Труды Черниговского Статистического Комитета. – Т. I. – С. 253.

180. Там же. Див. також митрополита Євгенія: Описание Киевопечерской Лавры. – Изд. 9-е. – С. 75.

181. “Книга крепостная лаврских крепостей”, в церковно-археологічному музеї Київської Духовної Академії, № 217. – Арк. 349.

182. Монографія Костомарова (Руина). – Т. XV. – С. 140. Тут надрукована частина перепису, здійсненого у Малоросії у 1666 р. московськими “переписчиками”, користуючись котрою, ми будемо називати її описом 1666 р.

183. Документи Борисоглібського монастиря у архіві чернігівської казенної палати.

184. Акты ЮЗР. – Т. XV. – С. 10.

185. Тут підсусідки означені наступними ознаками: “подсоседки козачие, которые в чужих хатах живут, своего грунта не имеют, кормятся с жажону и другой работы”.

186. Колишній власник сусідньої маєтності, поляк Михайловський у 1666 р. казав, що “річка Дівица почалася и идет мимо селище Данину к містечку Дівиці, которое містечко осадил небожчик п. Володкевич...” Обозрение Румянцевской Описи. – С. 187.

187. Архів Генеральної канцелярії, № 3807.

188. Обозрение Румянцевской Описи. – С. 187.

189. Ніжинські полчани заперечували проти акта Угорницької тим, що “фундуш пані Угорницької писан уже по війні Хмелницького, когда никто из ляхов не иміл власти над своими маєтностями, зачим и Угорницькая завоеванними добрами не силна была диспозовати и чин скарбництва Чернігівського на себе носячая, мусила в то время в преследованию зоставать”... Див. примітку 167.

190. Свідчення про первісне поселення Курилівки ґрунтуються на нічим не підтверджених здогадках місцевого священика, див. Черниговские Епархиальные Ведомости. 1876, № 22.

191. Обозрение Румянцевской Описи. – С. 174.

192. Там же. – С. 163.

193. Сулимовский Архив. – С. 163.

194. Обозрение. Румянцевской Описи. – С. 188.

195. Regni Poloniae descriptio, 1659. – С. 395.

196. Обозрение Румянцевской Описи. – С. 188 і Киевские Губернские Ведомости. – 1870 р. – № 61.

197. Про перехід Крупицполя і Сваричівки від Жураковських до Миколи Мотоніса (див. с. 83) і про розділі цих маєтностей між нащадками Мотонісів див. Записки Черниговского Статистического Комитета. – Т. II. Стаття В. Макарова про Липовий Ріг.

198. Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 804.

199. На Вересоцьких болотах й донині існує дуже довга “Вересоцкая гребля”, від трудності проїзду по котрій весною та восени, кажуть, існувала колись приказка: “Бодай тобі не минути Вересоцької греблі та Борзнянського повітового суду...”.

200. Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 800.
201. Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 21.
202. Обзорение Румянцевской Описи. – С. 157. Оригінал був писаний польською, але в Рум'янцівському опису наведений його новітній переклад акта Куновського.
203. Описание Черниговской епархии. – Т. III. – С. 169.
204. Записки Черниговского Статистического Комитета. – Т. I. – С. 99.

Коментар:

С. 82

“Талалаївці”. Село поблизу однойменного райцентру сучасної Чернігівської області, що на кордоні із Сумщиною.

“Мужиловського”. Мужиловський Силуян (рік народж. невід. – 1654) – полковник, військовий суддя, дипломат, сподвижник Богдана Хмельницького. У 1654 р. став ніжинським полковим суддею, влітку 1654 р. – військовий суддя у війську Івана Золотаренка.

“полкового судді Грановського”. Грановський Леонтій – ніжинський полковий суддя у 1734–1769 рр.

“полкового писаря Кужчича”. Кужчич Іван – ніжинський полковий писар у 1714–1718 рр.

“полкового осавула Володковського”. Володковський Андрій – ніжинський полковий осавул у 1734–1744 рр.

“полкового хорунжого Левицького”. Мається на увазі Мойсей Левицький або Іван Левицький, які були ніжинськими полковими хорунжими відповідно у 1711–1718 і 1718–1738 рр.

“полкового осавула Федора Борсука”. Борсук Федір – ніжинський полковий осавул у 1734–1737 рр.

С. 83

“Село Кунашівка”. Село за 10 км від Ніжина.

“Село Липів Ріг”. Село за 5 км від Ніжина.

“Василя Золотаренка”. Золотаренко Василь був ніжинським полковником у 1656, 1659–1663 рр.

“Лук'яном Журахівським”. Журахівський Лук'ян був ніжинським полковником у 1711–1718 рр.

“Василь Андрійович”. Йдеться про В. А. Жураківського (Журахівського) (1718–1767), бунчукового товариша, військового канцеляриста з 1739 р.

С. 84

“Село Черняхівка”. Село за 12 км від Ніжина.

“була віддана Мазепою”. Цей універсал від 11(1).10.1695 р. про надання Мазепою військовому товаришеві Дмитру Максимовичу сіл Черняхівки та Бурківки опубліковано у кн.: Універсали Івана Мазепи. – К.; Львів, 2006. – Т. 1. – № 144а.

“Василіо Скоропадському, чернігівському обозному”. Скоропадський Василь – чернігівський полковий обозний у 1713–1721 рр.

“Омбиш”. Село Борзнянського району.

С. 85

“Зберігся і запис Угорницької”. Цей документ (“фундуш”) опублікований нами у збірнику: Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – К., 2012. – Т. 1. – № 256.

“Обидовський”. Обидовський Іван – ніжинський полковник у 1695–1701 рр.

“Село Євлашівка”. Це село сучасного Борзнянського району нині має назву Красносільське, знаходиться за 14 км від залізничної станції Крути.

“ніжинського полкового писаря Завадського”. Маються на увазі Завадський Йосип або Завадський Федір, були ніжинськими полковими писарями відповідно у 1682 та 1689 рр.

“полкового осавула Шпаківського”. Шпаківський Григорій – ніжинський полковий осавул у 1676 р.

С. 86

“Комарівка”. Село Бакаївської сільради Ічнянського району.

“полковнику Матвію Гвинтівці”. Гвинтовка Матвій – ніжинський полковник у 1663–1667 рр.

“Іваном, колишнім ніжинським полковим осавулом”. Кониський Іван – ніжинський полковий осавул у 1772–1780 рр.

“Воловиця”. Село Степанівської сільради у сучасному Борзнянському районі.

“Степанівка”. Село на території сучасного Борзнянського району.

С. 87

“Кукшин”. Село за 30 км від Ніжина.

“Колесники”. Село сучасного Ніжинського району, знаходиться за 15 км від райцентру.

С. 88

“Мильниками”. Це село у Ніжинському районі нині має назву Григорівка.

“борзнянського сотника Тараса Петровича Забіли”. Забіла Тарас – борзнянський сотник у 1669–1672 і 1677 рр.

“Михайло Забіла”. Забіла Михайло – борзнянський сотник у 1710–1727 рр.

“генерального судді Михайла Забіли”. Лазаревський помиляється, бо Михайло Забіла був ніжинським полковим осавулом у 1696–1708 рр.

“значкових товаришів Олексія Демідовського ...”. Олексій Демідовський (? – після 1747 р.) – значковий товариш. У 1736–1747 був батуринським сотником.

С. 89

“Синяки”. Це село сучасного Ніжинського району, за 7 км від райцентру, нині має назву Григоро-Іванівка

“Кропивна”. Село під вищезгаданими Синяками (Григоро-Іванівкою).

“Володькова-Дівиця”. Це село сучасного Носівського району нині має назву Червоні Партизани.

“полковому осавулу Василю Гуменському”. Помилка. Ігуменський Василь був ніжинським наказним полковником у 1672 р. і полковим хорунжим у 1672–1678 рр.

“полковника Хрущова”. Хрущов Іван – ніжинський полковник у 1727–1740 рр.

С. 90

“полковником Толстым”. Толстой Петро – ніжинський полковник у 1719–1727 рр.

“Данина”. Село Данине Ніжинського району розташоване за 25 км від райцентру.

“Шатура”. Село у Ніжинському районі, розташоване за 25 км від райцентру.

“Лосинівка”. Нині смт Ніжинського району, яке знаходиться за 30 км. від райцентру.

С. 91

“Безуглівка”. Село Ніжинського району, розташоване за 15 км від райцентру.

“полковник Яків Жураківський”. Журахівський Яків – ніжинський полковник у 1678–1685 рр.

“ніжинського полковника Андрія”. Журахівський Андрій – ніжинський полковник у 1772–1774 рр. (наказний – у 1774–1782 рр.)

“Курилівка”. Це село входить до складу Безуглівської сільради Ніжинського району.

С. 92

“полковий сотник Григорій Романовський”. Романовський Григорій – сотник Ніжинської III полкової сотні у 1707–1736 рр. Дійсно, Мазепа 28 (18).02.1706 р. надав військовому товаришеві Григорію Романовському с. Курилівку. Див.: Універсали Івана Мазепи. – К.; Львів, 2002. – Т. 1. – № 441.

“Пашківка”. Це село входить до складу Безуглівської сільради Ніжинського району.

“полковника Петра Розумовського”. Розумовський Петро – ніжинський полковник у 1753–1771 рр.

“Бакаївка”. Село Ічнянського району, знаходиться за 25 км від райцентру.

“Тимофій Борсук”. Борсук Тиміш – ніжинський полковий хорунжий у 1692 р.

“дівичькому сотнику Василю Селецькому”. Селецький Василь, – дівичський сотник у 1694, 1711–1714 рр.

“полковника Івана Селецького”. Селецький Іван не був полковником, можливо, тільки наказним.

С. 93

“Дорогинка”. Село Ічнянського району на шляху Ічня–Ніжин.

“генеральний бунчужний Дмитро Максимович”. Максимович Дмитро – генеральний бунчужний у 1703–1708 рр.

“Припутні”. Село Ічнянського району за 18 км від Крут на лінії Ніжин–Конотоп.

“полкового сотника Гомоляки”. Йдеться про Гомолю Гапона, ніжинського полкового сотника у 1653 р., або Гната Гомоляку, значкового товариша Ніжинського полку (1769 р.).

“старий” Борсук”. Очевидно, мається на увазі Борсук, ніжинський полковник у 1649 р.

“Немчич”. Немчич Матвій – ніжинський полковий сотник у 1665 і 1672 р.

“Марко Борсук”. Борсук Марко – ніжинський полковник у 1674–1677 рр.

“полковий осавул Кирило Кулаковський”. Кулаковський Кирило – ніжинський полковий осавул у 1767 р., сотник II Ніжинської сотні у 1741–1763 рр.

“Крупичпіль”. Село Крупичполе сучасного Ічнянського району.

“Вишнівка”. Село поблизу вищезгаданого с. Припутні.

“Сварчівка”. Село поблизу вищезгаданого с. Крупичполе.

“Пацям”. Паці – відомий магнатський рід у Речі Посполитій XVI–XVIII ст.

С. 94

“Дорошевич”. Дорошевич Іван – ніжинський полковий писар у 1681 р.

“Завадський”. Маються на увазі або Йосип Завадський, або Федір Завадський – полкові писарі відповідно у 1684–1686 і 1689 рр.

“Рожнівка”. Село Ічнянського району за 15 км від райцентру.

“Максимівка”. Село поблизу вищезгаданої Рожнівки.

“Василя Кочубея”. Кочубей Василь – генеральний писар у 1687–1699 рр., генеральний суддя у 1699–1708 рр.

“Дрімайлівка”. Село Куликівського району за 9 км від райцентру на лінії Чернігів–Ніжин.

“полковий писар Пашко (Михайленко)”. Пашко, Максимович Дмитро – ніжинський полковий писар у 1706 р.

С. 95

“полковий сотник Авакум Тарасович”. Непада Авакум Тарасович – ніжинський полковий осавул у 1681–1689 рр.

“полковий писар Дмитро Максимович” за Скоропадського

“полковий писар Мавольський”. Мавольський Федір – ніжинський полковий писар у 1720 р.

“Вересоч”. Село сучасного Куликівського району.

“Ярема Непрак”. Непрак Ярема – ніжинський полковник у 1687 р.

“Степан Забіла”. Забіла Степан – ніжинський полковник у 1687–1685 рр.

“Івану Пироцькому”. Пироцький Іван – писар ніжинський полковий у 1696–1697 рр.

С. 96

“Ковчин”. Село Куликівського району за 9 км від райцентру.

“Хибалівка”. Село Куликівського району за 19 км від райцентру.

“полковий підосавул Гаврило Толочко”. Толочко Гаврило – ніжинський полковий осавул у 1688 р.

“полковий осавул Йосип Тарасевич”. Тарасевич Йосип – ніжинський полковий осавул у 1705–1715 рр.

“Кладьківка”. Село Куликівського району за 24 км від райцентру.

С. 97

“полкового писаря Романовського”. Романовський – ніжинський полковий писар у 1779 р.

“Березанка”. Село поблизу с. Черняхівка Ніжинського району.

“полковий сотник Павленко”. Павельченко Іван – ніжинський полковий сотник у 1703 р.

“обозному Леонтію Шрамченку”. Шрамченко Леонтій – ніжинський полковий обозний у 1709–1730 рр.

“Кузьма Якимів”. Якимович Кузьма – мринський сотник у 1672 р. Пропущено Завадського Феська, мринського сотника у 1649–1659 рр.

“Урсал”. Урсал (Грек) Іван – сотник у 1662 р.

“Григорій Глухівський”. Глухівський Григорій – сотник у 1662 р.

“Костянтин Завадський”. Завадський Костянтин – сотник у 1675 р.

“Ілля Завадський”. Завадський Юсько, – сотник у 1676 р. Пропущено Хому Якимовича, сотника у 1675 і 1678 рр., Івана Василевича, сотника у 1682 р., Григорія Федоровича, сотника у 1693–1694 рр.

“Семен Великий”. Великий Семен, – сотник у 1700–1738 р. (з перервами). Пропущено Хоминського, сотника у 1700–1738 рр. (з перервами).

“Федір Авакумович Тарасевич”. Тарасевич Федір – сотник у 1700–1738 р. (з перервами). Пропущено Якіма Оверка, наказного сотника у 1721 р., і Максима Хоменка, наказного сотника у 1722 і 1736 рр.

“Іван Тарасевич”. Тарасевич Іван – сотник у 1738–1752 рр.

С. 98

“Сидір Журавський”. Жураковський Сидір – сотник у 1752–1781 рр.

“Мрин”. Село сучасного Носівського району за 21 км від райцентру.

“Селище”. Село Носівського району за 25 км від райцентру.

“Комарівка”. Село поблизу вищезгаданої Бакаївки Носівського району.

“Гальчин”. Село поблизу с. Хрещатого Козелецького району.

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко (Київ, Україна). Уривок з опису Ніжинського полку у головному творі О. Лазаревського

У статті подано фрагмент в перекладі українською мовою класичного твору О. О. Лазаревського “Описание старой Малороссии”, де містяться описи ніжинських сотень, а також Мринської. Переклад супроводжується коментарем, в якому локалізуються населені пункти, згадані у творі, відповідно до сучасної топографії, уточнені списки козацької старшини Ніжинського полку. У вступній статті подано стислу оцінку твору в українській історіографії та історичному краєзнавстві, характеризуються принципи видання.

Ключові слова: історіографія, історичне краєзнавство, Ніжинщина, козацька старшина.

о. Юрий Мыщык, Инна Тарасенко (Киев, Украина). Отрывок из описания Нежинского полка в главном труде А. Лазаревского

В статье представлен фрагмент в переводе на украинский язык классического труда А. А. Лазаревского “Описание старой Малороссии”, где содержится описание нежинских сотен, а также Мринской. Перевод сопровождается комментарием, в котором локализируются населенные пункты, упомянутые в труде, в соответствии с современной топографией, уточнены списки казацкой старшины Нежинского полка. Во вступительной

статье дана краткая оценка труда в украинской историографии и историческом краеведении, характеризуются принципы издания.

Ключевые слова: историография, историческое краеведение, Нежинщина, казацкая старшина.

Yuriy Mytsyk, Inna Tarasenko (*Kyiv, Ukraine*). **An Excerpt from the Description of the Nizhinsky Regiment in the Main Work of O. Lazarevskyi**

In the paper the translated into Ukrainian language fragment of the classic work by O. Lazarevskyi “Description of the old Little Russia”, which contains the description of the Nizhin hundreds and also Mrinsk is fed. The translation is accompanied by comments, which are localized localities mentioned in the work, in accordance with the modern topography, updated lists of Cossack elders Nizhin Regiment. In the introductory article gives a brief assessment of labor in Ukrainian historiography and local history, characterized by the principles of the publication.

Key words: historiography, historical studies, Nizhyn region, Cossack-officers

Олександр МУЗИЧКО

(Одеса, Україна)

УДК 930. 2 (929) (092)

Директор Олександрівського комерційного училища Дмитро Дмитрович Сигаревич (1868–1914): сучасник та знайомий Якова Новицького

Досліджуючи постаті помітних діячів минулого, часто доводиться реконструювати по джерельних крихтах їхнє оточення, яке вочевидь відіграло значну роль в їхньому житті. Не завжди можемо спиратися на великі комплекси наративних джерел особистісного характеру, що дають унікальну можливість встановити докладно обставини дружби, співпраці, конфліктів між певними діячами. Метою цієї статті є створення біографічного нарису колеги Я. Новицького, теж етнографа та історика, щоправда, значно менш плідного та помітного, а відтак менш відомого, Дмитра Дмитровича Сигаревича [1]. У 1909–1914 рр. ця постать займала помітне місце в житті Олександрівська як директор місцевого комерційного училища. Маємо лише один факт, та й той мемуарний (що, звичано, не робить його недостовірним), прямих контактів між Я. Новицьким та Д. Сигаревичем. Двоє одеських друзів Д. Сигаревича, з якими він підтримував контакт і після свого від'їзду з Одеси, згадували, що у 1910-х роках дослідники разом відвідали місця Чортомлицької Січі [32]. Напевно, під впливом передусім Я. Новицького Д. Сигаревич захопився новою для себе темою: козакознавством, чому сприяло знаходження неподалік училища могили кошового Задунайської Січі Осипа Гладкого; планував подорож на місця Берестейської битви і готував статтю з описанням своїх мандрівок [33].

Хто ж був цей Д. Сигаревич, знайомий, однодумець, а можливо, і ще ближчий друг Я. Новицького, ніж це впливає з, на жаль, небагатьох джерел? Д. Сигаревич народився 29 липня 1868 р. у родині дворянина штабс-офіцера, а згодом фінансового урядовця Дмитра Миколайовича Сигаревича та Антоніни Йосипівни у м. Заслав Волинської губернії [2, с. 4–5]. У 10–11 років Д. Сигаревич переїхав разом з батьками до Оде-

си, де його батько посів місце банківського службовця. Середню освіту Дмитро здобув у 3-ій Одеській чоловічій гімназії. Його особистість сформувалася передусім під впливом голови одеської української громади, вчителя історії та мови цієї гімназії Леоніда Анастасійовича Смоленського [3].

Під час здобуття вищої освіти у 1888–1892 рр. на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету (перші півтора року навчався на юридичному факультеті) юнак відчув вплив професора кафедри російської історії, теж українського патріота О. І. Маркевича, який привернув увагу юнака до глибини та сили українських дум [4, с. 35–36]. В останні роки навчання Дмитро разом з низкою інших студентів-українців заснував першу в історії НУ українську громаду, що стала одним з осередків знаменитого “Братства тарасівців”. Після завершення навчання в університеті Дмитро розпочав діяльність у “дорослій” громаді на чолі з Л. Смоленським. С. Чикаленко називав Д. Сигаревича серед членів цієї громади, щиро відданих справі національного відродження українського народу [5, с. 151].

Д. Сигаревич виконував дві основні функції: зв’язкового з галичанами та своєрідного дядьки-наставника для одеської студентської молоді, в тому числі курсисток. Наприкінці 1890-х років одесит налагодив стосунки з М. Грушевським та Науковим товариством ім. Т. Шевченка. Він брав участь у роботі товариства, обміні літературою, підтримував листування. Найважливішими були особисті подорожі Д. Сигаревича до Галичини. У 1897 р. разом з дружиною під час їхньої весільної подорожі за кордон, вони виконали доручення громади в різних справах до НТШ. У 1899 р. його відрядили вже спеціально у громадських справах [6]. У 1900 р. Д. Сигаревич привіз львів’янам пожертви одеситів на українську культурну справу та зустрівся з І. Франком, О. Маковієм та В. Гнатюком [7, с. 26]. На засіданнях одеської громади Д. Сигаревич інформував однодумців про життя українців у Галичині.

Д. Сигаревич загалом посідав у громаді місце своєрідного “міністра зовнішніх справ”. У 1897 р. Д. Сигаревич був делегатом від Одеси на велелюдному таємному з’їзді представників української інтелігенції у Києві з метою формування “Загальної української безпартійної демократичної організації” за участі М. Старицького, де могло відбутися особисте знайомство між одеситом та киянином [8, с. VIII].

Справа налагодження зв’язків з молоддю полегшувалася тим, що Д. Сигаревич інтенсивно викладав російську мову та історію у низці

одеських гімназій: жіночих гімназіях Куракіної, К. С. Пашковської, О. Г. Шольп, А. Полікарпової-Козленко, п'ятій чоловічій. Миським гімназістам, що майже всі ніколи не бували у сільській місцевості, Д. Сигаревич намагався прищепити вміння бачити навколишнє середовище. У 1902 р. він здійснив з гімназістками подорож у район Тирасполя [9]. А. Ніковський навів захоплений образ Д. Сигаревича-викладача, що розуміє нагадує образ Л. Смоленського: “Мав гарний голос і вмів промовляти з великою експресією. На лекціях бували такі моменти, що дзвоник давно вже зробив перерву і кінець її, вже інший учитель заходить до класу, а Д. Д., захоплений сам широко змалюваною картиною з європейської історії, нічого не чує так сам, як і його зачаровані слухачки. Історію знав дуже добре, засвоїв кращі критичні методи вивчення її та як педагог умів більше інших учителів зацікавити своїх учениць історією... Не виходив ніколи за межі даних науки та історичної правди і цим приносив велику користь молодій українській аудиторії, що тоді готова приймати все на віру та впадати в захват од кожного факту з української історії та сучасного життя” [10]. Недаремно, за спогадами Л. О. Василевської (Дніпрової Чайки), згадуючи про Д. Сигаревича, сучасники додавали до його імені такі промовисті епітети, як “молодий полеміст”, “вогненний”. Як людину великого темпераменту, глибоких знань, широкої освіти згадував свого приятеля А. Синявський. “надзвичайно жваву та енергійну людину, широко освічену, особливо добре ознайомлену з польсько-українськими відносинами” – Б. Комаров. “Прекрасным педагогом и воспитателем, гуманным начальником, сердечнейшим человеком” вважав Д. Сигаревича І. Смоленський [11].

Обраний 14 березня 1900 р. членом педагогічного відділу Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті (ІФТ при НУ), Д. Сигаревич 6 років регулярно брав участь у його засіданнях, дискусіях, виступав з доповідями, обстоюючи демократичні традиції у вихованні. Вплив Д. Сигаревича збільшився з призначенням його завдяки зусиллям громадівців у 1902 р. на посаду директора сирітського притулку. Користуючись віддаленістю притулку від центру міста, Д. Сигаревич і тут намагався згуртувати молодь з метою поширення українського світогляду, читаючи дітям “Кобзар” та лекції з історії України.

Як один з організаторів першої української студентської групи і, отже, засновник українського студентського руху в НУ, Д. Сигаревич мав усі підстави передавати свій досвід молодшому поколінню студен-

тів набору останніх років XIX – початку XX ст. У 1900–1901 рр. студент фізико-математичного факультету НУ Б. Комаров згадував, що з “молодим, талановитим вчителем історії” Д. Сигаревичем він познайомився завдяки своїй дружбі з його братом Володимиром. У вересні 1900 р. педагог запропонував своєму братові та Б. Комарову прочитати працю М. Драгоманова “Историческая Польша и великорусская демократия”, проте для обох праця виявилася заважкою для розуміння. Кілька місяців потому Д. Сигаревич запросив Б. Комарова, брата та ще трьох студентів додому, прослухати в його виконанні курс з історії України, але натомість прочитав лекцію про Французьку революцію (одну з улюблених тем Л. Смоленського). Нечисленні слухачі були вражені тим, як промовець рельєфно та з ентузіазмом описав події, які наче воскресли перед їх очима [12, с. 159]. Однак, ледве окреслившись, громада була розвіяна репресіями за участь у студентських заворушеннях.

Попри таку увагу до історії революцій, у листі до В. Гнатюка від 5 квітня 1901 р. педагог більше нарікав не на владу, а на необережність та радикалізм самих студентів. Д. Сигаревич писав, що “сього академічного року зложився в університеті невеличкий гурток український” [13, арк. 1]. Причиною швидкого занепаду цього гуртка, за свідченням Д. Сигаревича, стала жвава участь його членів у студентських заворушеннях. Діяч ремствував з приводу нехтування молоддю напучувань старших про необхідність більш обережної лінії поведінки, “пам’ятаючи, як трудно з’єднатися українській молодіжі”. За спостереженнями одеського кореспондента В. Гнатюка, $\frac{3}{4}$ українського гуртка було виключено з університету; ці люди були змушені продовжити навчання або в інших закладах, або за кордоном.

Однак вже восени 1903 р. одеська українська студентська громада відродилася зі вступом, а частково поверненням, до університету та жіночих курсів низки харизматичних осіб [14]. Місію основного “дядька-наставника” узяв на себе Д. Сигаревич, який надавав приміщення для зборів, шевченківських свят. Під час шевченківського свята він виголосив молоді гарний і змістовний реферат, що підсилив її піднесений настрій. Однак невдовзі одеська студентська громада була розгромлена, а більшість учасників звільнені з університету. М. Гордієвський наголошував, що вплив Д. Сигаревича на молодь сягав далеко поза межі Одеси. Коли під час зимових вакацій до Одеси приїжджали з Києва студентки та курсистки задля встановлення зв’язків з одеською українською громадою, вони завжди збиралися у Сигаревича [15].

До менш системних, але від того не менш важливих і помітних напрямків діяльності Д. Сигаревича в Одеській громаді слід зарахувати публіцистичну творчість та організацію культурно-просвітницьких акцій. Напередодні першої російської революції Д. Сигаревич заявив про себе як автор двох культурологічних статей – про кобзарів та М. Старицького. Він наголошував на більшому ступені ліричності та драматизму дум порівняно з російськими билинами, що забезпечує першим більший резонанс у душах слухачів. “Якби кобзарі щезли, український народ втратив би носіїв рідної, самобутньої культури, рідна інтелігенція – сильного збудника любові до рідного, культура – чудових інтерпретаторів скарбниць народної музики та поезії”, – резюмував автор [16].

У статті про М. П. Старицького Д. Сигаревич визначив митця як видатного працівника на рідній ниві. Основними джерелами для характеристики були спогади митця про М. Лисенка, надруковані в “Киевской старине”, стаття І. Франка в “Літературно-науковому віснику”, яка, на думку одесита, поклала край нападкам на письменника та відвела йому почесне місце в літературі, стаття М. Костомарова. Д. Сигаревич вважав М. Старицького представником того напрямку в літературі, адепти якого прагнули відображати суспільні ідеали. Він високо оцінив ліричну творчість М. Старицького, підкресливши самобутність, а не просте копіювання Т. Шевченка. Вважаючи Михайла Петровича письменником-інтелігентом, Д. Сигаревич зазначив, що уся його муза просякнута відтінком скорботи, глибоким громадянським почуттям. Одесит порівняв письменника з М. Некрасовим, підкресливши, що між ними є різниця у розмірі, але не в якості таланту. Натомість є однакова сутність: прагнення бути виразником народного та будь-якого іншого горя перед інтелігенцією, бути поетом-народником у кращому значенні цього слова. Д. Сигаревич підкреслив, що зі школи М. Старицького вийшли такі письменники, як Б. Грінченко, В. Самійленко, Леся Українка, А. Кримський. Підкреслив він і значення перекладацької діяльності письменника. Основним сенсом, або ідеалом, письменника Д. Сигаревич вважав виведення української літератури з тісних рамок на ширший шлях суспільних ідеалів та культурних інтересів [17]. Згадані статті з’явилися під псевдонімом, що вочевидь пояснюється побоюваннями автора за свої посади у гімназіях в умовах цензурного тиску. Унікальним внеском Д. Сигаревича в українське життя Одеси була організація виступів у місті українських кобзарів. Наприкінці 1903 р. у Народній

аудиторії з великим успіхом співав сліпий кобзар з Чернігівщини Т. Пархоменко [18, с. 35], а згодом – його учень Г. Ткаченко.

У революційні 1905–1907 рр. увиразнилися всі попередні напрямки діяльності Д. Сигаревича. Двома основними “революційними плацдармами” для Д. Сигаревича стали ІФТ при НУ та одеське Українське товариство “Просвіта”. Найважливішим кроком Д. Сигаревича в ІФТ при НУ було запрошення на засідання 24 березня 1906 р. вже згаданого кобзаря Т. Пархоменка. Вперше в офіційному російсько-імперському науковому товаристві його члени та багато сторонніх осіб мали можливість почути виконання українських дум, зокрема “Буря на Чорному морі”, “Морозенко”, жартівливих пісень [19, с. 10]. Перед початком виступу кобзаря Д. Сигаревич розповів аудиторії про значення українських дум. Акція мала великий успіх, а її організатор отримав слова подяки від ІФТ при НУ. Однак сучасники та подальші дослідники не зафіксували цю подію, напевно, ототожнивши її з приїздом кобзаря 1903 р.

Д. Сигаревич належав до найактивніших та найталановитіших промовців одеської “Просвіти”. Серед прочитаних ним 9-ти доповідей-рефератів є доповідь 1906 р. під назвою “Поет М. Старицький” [20, с. 12]. На жаль, її текст не зберігся, і доводиться припустити, що вона ґрунтувалась на вже згаданій статті. У 1906 р. Д. Сигаревич був одним з авторів листа до Ради професорів НУ, який підписали 86 осіб, за впровадження в освітній процес кафедр українознавства та викладання цих предметів українською мовою. Зміст петиції більше нагадував рішучий ультиматум, в якому одесити засуджували нещодавню політику утисків українського народу [21, с. 93–96]. Заява підготувала ґрунт для викладання в НУ у 1907–1908 рр. О. Грушевського, який вперше у практиці російсько-імперських університетів прочитав спецкурс з історії України українською мовою. Про прагнення Д. Сигаревича поширити свій вплив поза межі Одеси свідчить те, що у 1906 р. він опублікував 4 статті в уманській газеті, в якій висловив свої соціалістично-націоналістичні переконання [22].

В умовах реакції у серпні 1907 р. Д. Сигаревича змусили разом з родиною залишити Одесу. Згадуючи про ці події у 1919 р., Б. Комаров зауважив, що “найкращу пам’ять по собі він (Д. Сигаревич. – *О. М.*) залишив як енергійна, здібна до організаційної діяльності людина, що цю енергію і цю здібність обертала передусім на благо рідного краю. За це придбав собі почесне місце серед тих діячів, що в тяжкі часи підготовляли українську ниву в різноплемінній та зденаціоналізованій

Одесі і тим поклали тут міцні підвалини для сучасної нашої національної праці” [23].

Завершальний період життя Д. Сигаревича пов’язаний з тодішньою Катеринославщиною – містами Кам’янське (сучасний Дніпродзержинськ) та Олександрівськ (Запоріжжя), що безумовно слід вважати фактичним засланням у “глуху” провінцію, незважаючи на те, що він здобув тут важливі педагогічні посади – викладача та завідувача приватної гімназії у Кам’янському, інспектора (1909–1911) та директора (1911–1914) Олександрівського комерційного училища [24]. Разом з ним викладала його дружина, яка залишалась на педагогічній ниві принаймні до 1917 р., коли відомості про неї обриваються. Недаремно Дніпрова Чайка вважала Д. Сигаревича лише променем у завжди сонному, млявому Олександрівську [25]. Д. Дорошенко теж зауважив, що, як людина, створена для великого культурного центру, жвавий, нервовий, увесь захоплений рідною справою, Д. Сигаревич знаходив мало ґрунту у напівнімецькому Олександрівську, про що неодноразово казав. Б. Комаров згадував про те, що в листі до М. Комарова він так писав про перебування у Кам’янському: “То була почесна зсылка з обов’язком тихо сидіти, нічого не говорити і не писати під страхом кожної хвилини бути позбавленим посади” (на жаль, сліди цього листування у великому епістолярному сегменті особового фонду М. Комарова відсутні). Натомість Д. Сигаревич з захопленням згадував про одеські часи.

Але й у Кам’янському педагог не втратив життєву енергію: організував оркестр, хор, гімнастичний та педагогічний гурток. Більші перспективи перед ним відкрив перехід до Олександрівська. Сучасники пов’язували це передусім з тим, що комерційні гімназії були підпорядковані більш ліберальному міністерству торгівлі та промисловості. Тут він “зробився справжнім духовним батьком для своїх учнів, в яких старанно виховував людину в найкращому розумінні цього слова”, заснував історичний учнівський гурток, розкопував з учнями стародавні кургани, виступав на зібраннях сімейно-педагогічного гуртка Олександрівська, ювілеях місцевих діячів та загальновідомих письменників [26], підтримував знайомство з Д. Дорошенком, Д. Яворницьким та іншими членами Катеринославської вченої архівної комісії, на засіданні якої 27 лютого 1911 р. виступив з доповіддю “Т. Шевченко jako народний поет”. Не відмовився Д. Сигаревич і від націєтворчої суспільної діяльності: підтримував контакти з олександрівською, катеринославською та львівською “Просвітами”. В Олександрівському народному

домі та бібліотеці читав лекції з історії. Лише смертельна хвороба не дозволила йому прочитати на початку 1914 р. реферат про Т. Шевченка у Катеринославі [27]. У 1912 р. члени Товариства українських поступовців провели в Олександрівську у приміщенні комерційного училища підпільний порайонний український з'їзд Катеринославщини [28, с. 110].

Як автору, Д. Сигаревичу в цей час вдалося вийти на загальноукраїнський і навіть загальноросійський рівень, адже його статті на педагогічні теми були вперше опубліковані у столичних журналах [29], а стаття про М. Комарова – у київській газеті “Рада”. У педагогічних статтях він, як і на засіданнях ІФТ при НУ, закликав до виховання загально освіченої людини, застосування образних методів навчання. В галузі українознавства Дмитро Дмитрович намагався реалізувати одеські творчі плани. У доповненому вигляді він видав свою статтю про кобзарів [30], проте, незважаючи на його тривалу подвижницьку працю щодо популяризації кобзарства, в сучасній історіографії про нього забули [31]. Символічно, що поховали Д. Сигаревича біля Дніпра під кам’яним хрестом запорозьких козаків [34, с. 111–116]. Похорон педагога, історика та громадянського діяча викликав широкий резонанс, на ньому присутні були численні представники громадськості з Одеси та Катеринославщини: від соратників покійного до міського голови. На його смерть відгукнулися некрологами одеські, олександрівські, катеринославські, київські видання. Показово, що саме Д. Сигаревич був згаданий у розпал боротьби одеських українців за свої національні права у 1919 р. як їхній своєрідний духовний батько, а наприкінці 1920-х – на початку 1930-х зображений як передвісник свободи українців, котра, як помилково здавалося багатьом у добу українізації, вже здобута [35].

Найпроникливішу, хоча й не цілком слушну оцінку, навів анонімний автор “Ради” (імовірно, С. Єфремов), який зарахував Д. Сигаревича до діячів, мало відомих широкому загалу поза межами міст, де вони працювали, не дуже знаних публіцистів, белетристів, поетів, але в високій мірі корисних для українського громадянства своєю організаційною працею. Як впливові члени українського суспільства, своєю енергією вони давали змогу працювати й українським письменникам, вченим і публіцистам, але самі не записали своїх імен в історію народу, бо після них лишилось мало матеріальних документів; та вони будували, робили історію не менше, ніж знамениті й прославлені діячі [36]. Сучасники вважали Д. Сигаревича автором лише кількох публікацій,

окрім М. Гордієвського, який навів їх 19. Нами виявлено 27, але і цю цифру не слід вважати остаточною. Втім, справа не в кількості публікацій, а в тій великій ролі, яку відіграв Д. Сигаревич передусім у такому важливому аспекті нації творення, як комунікативний, ставши зв'язковим між кількома ареалами української цивілізації. Не менш помітним є його внесок у просвітницько-дидактичну сферу як організатора молодіжного українського руху, передання молоді україноцентричної національної пам'яті. В цьому аспекті Д. Сигаревич став еманациєю свого вчителя Л. Смоленського. Менш помітним був Д. Сигаревич як публіцист, хоча й тут він виявився автором знакової, бо першої україномовної, одеської пресової публікації. Стаття та промова Д. Сигаревича про М. П. Старицького навряд чи стала видатною віхою в історіографії творчості видатного драматурга. Однак, опублікована та виголошена у такому проблемному для українців соціокультурному одеському полі, вона беззаперечно свійого часу сприяла популяризації на півдні України української культури загалом.

Джерела та література

1. Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – С. 2805; Болдирев О. Одеська громада: Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX — початку XX ст. / О. Болдирев. – Одеса, 1994. – С. 100, 116; Чабан М. Діячі Січеславської “Просвіти” (1905 – 1921) / М. Чабан. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 401–405; Заруба В. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866–1951) / В. Заруба. – Дн. 2003. – С. 11, 67, 70–77 та ін.; Зленко Г. Д. Громаді віддав себе // Зленко Г. Д. Лицарі досвітніх вогнів: 33 портрети діячів одеської “Просвіти” 1905–1909 років / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2005. – С. 48–54; Мисечко А. І. Український рух в Одесі наприкінці XIX – початку XX ст. / А. І. Мисечко – Одеса, 2006. – С. 15, 17, 20, 26, 29, 34; Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи / І. Старовойтенко. – К., 2009. – С. 57, 151, 249, 378.
2. Список студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета в осеннем полугодии 1890–1891 уч. года. – Одесса, 1890. – 39 с.
3. Сигаревич Д. Жертва старого режима / Д. Сигаревич // Одесский листок. – 1905. – 17 ноябрь.
4. Корнич Д. О кобзарях / Д. Корнич // Южные записки. – 1904. – № 11. – С. 35–36.
5. Чикаленко Є. Спогади (1861–1917) / Є. Чикаленко. – К., 2003. – 415 с.

6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. Х. – Спр. 5069.
7. Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським / Упор., ав. вст., комент. та покажч. доц. Н. В. Руденко. – Запоріжжя, 2006. – 91 с.
8. Ерастов С. Спогади / С. Ерастов; Упор. І. Старовойтенко, О. Рибалка // Пам'ятки України: історія та культура. – 2006. – № 3. – С. І–XXXVI.
9. С-ч Д. Ученическа екскурсія в Кицканский монастирь / Д. С-ч // Записки Крымского горного клуба. – 1902. – № 9–10. – С. 13–17.
10. Василько А. Д. Сигаревич / А. Д. Василько // Рада. – 1914. – 27 березня.
11. Смоленский И. Л. Д. Сигаревич / И. Л. Смоленский // Южная мысль. – 1914. – 18 марта.
12. Комаров Б. Мої університети / Б. Комаров // Дом князя Гагарина. – Вып. 6. – Ч. 1. – Одесса, 2011. – С. 158–170.
13. Відділ рукопису Львівської Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 34. – Оп. 1. – Спр. 504. – Арк. 1.
14. Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903–04 р. / Г. Чикаленко // З минулого. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 74–88.
15. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 5069.
16. Корнич Д. О кобзарях – С. 33–36.
17. Корнич Д. М.П. Старицкий / Д. Корнич // Южные записки. – 1904. – № 20. – С. 39–43.
18. Корнич Д. О кобзарях – С. 35.
19. Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете. – Т. XVI. – 1910. – Протоколы. – С. 10.
20. Одчот Українського товариства “Просвіта” в Одесі за 1906 рік. – Одеса, 1907. – С. 16; Одчот товариства “Просвіта” за 1907 рік. – Одеса, 1908. – С. 12.
21. Державний архів Одеської області. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 26. – Арк. 93–96.
22. Народня українська школа // Народна польза. – Умань, 1906. – № 64; Українські товариства “Просвіта” // Народна польза. – Умань, 1906. – № 53; Націоналізація чи власність // Народна польза. – Умань, 1906. – № 50; Глухой край – глухие люди // Народна польза. – Умань, 1906. – № 63.
23. Комаров Б. Пам'яті Дмитра Сигаревича / Б. Комаров // Нові шляхи. – 1919. – 4 квітня.
24. Приднепровский край. – 1914. – 25 марта; Отклики жизни. – 1914. – 27 марта.
25. Дніпрова Чайка. Знову плаче Україна (Пам'яті Д. Сигаревича) / Дніпрова Чайка // Рада. – 1914. – 27 березня.

26. Сигаревич Д. Д. Тридцатилетие педагогической, общественной и литературной деятельности директора Александровского городского Коммерческого училища И. Я. Акинфиева / Д. Д. Сигаревич. – Александровск, 1910. – 30 с.; Сигаревич Д. Д. О мотивах поэзии Чехова / Д. Д. Сигаревич. – Александровск, 1910. – 13 с.; Сигаревич Д. Д. День памяти Л. Толстого в Александровском коммерческом училище / Д. Д. Сигаревич. – 1910. – 16 с.
27. Рада. – 1914. – 20 лютого.
28. Заруба В. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866–1951) / В. Заруба. – Дн. 2003. – 284 с.
29. Сигаревич Д. О домашнем чтении по литературе / Д. Сигаревич // Вестник воспитания. – 1910. – № 6. – С. 109–122; Сигаревич Д. О методике и целях изучения иностранных языков в средней школе. (Заметки стороннего наблюдателя) / Д. Сигаревич // Вестник воспитания. – 1911. – № 6. – С. 156–171.
30. Сигаревич Д. О кобзарях / Д. Сигаревич. – Александровск, 1909. – 9 с.
31. Матяш І. Б. Українські народні думи: дослідження, видання, виконавці: Історичний нарис. Бібліографічний покажчик / І. Б. Матяш. – К., 2008. – 240 с.
32. Комаров Б. Пам'яті Дмитра Сигаревича // Нові шляхи. – 1919. – 4 квітня; ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 5069.
33. Д.Д. Сигаревич // Світло. – 1914. – № 7–8. – С. 98–101.
34. Синявський А. Д. Сигаревич // Синявський А. Вибрані праці / А. Синявський. – К., 1993. – С. 111–116.
35. Гордієвський Д. Д. Сигаревич (з нагоди 15-х роковин смерті). До історії українського руху в Одесі / Д. Гордієвський // Известия. – 1929. – 7 квітня.
36. Памяти граждан // Рада. – 1914. – 27 березня.

Олександр Муzychко (Одеса, Україна). Директор Олександрівського комерційного училища Дмитро Дмитрович Сигаревич (1868–1914): сучасник та знайомий Якова Новицького

У статті розглянуто біографію Дмитра Дмитровича Сигаревича (1868–1914), сучасника та знайомого Я. Новицького, директора Олександрівського комерційного училища

Ключові слова: Д. Сигаревич, Олександрівськ, Я. Новицький

Александр Муzychко (Одесса, Украина). Директор Александровского коммерческого училища Дмитрий Дмитриевич Сигаревич (1868–1914): современник и знакомый Якова Новицкого.

В статье рассмотрена биография Дмитрия Дмитриевича Сигаревича (1868–1914), современника и знакомого Я. Новицкого, директора Александровского коммерческого училища

Ключевые слова: Д. Сигаревич, Александровск, Я. Новицкий

Muzychko O. (Odessa, Ukraine) **Dyrector of the Oleksandrivsk Commercial School D. D. Sygarevych (1868–1914): Contemporary and Friend of Y. Novicky**

The purpose of this article is creation of a historical portrait of Dmytro Dmytrovych Sygarevych (1868–1914).

Key words: D. Sygarevych, Oleksandrivsk, Y. Novicky

Інна ШУГАЛЬОВА

(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2:140.8(316.343.33)(477)“18/19”

**Вплив соціокультурних факторів
на становлення світоглядних
орієнтирів духовенства України
на зламі XIX–XX ст.**

Нині сучасна історична наука переживає сплеск інтересу до історії ментальностей. Працюють потужні наукові школи, насамперед у Франції [1; 2; 3] – на батьківщині зародження цього напрямку, в Україні [4; 5], Росії [6; 7; 8].

Дослідники довели, що процес формування ментальностей є достатньою довготривалим, відкритим і являє собою сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів, що формують способи бачення світу. Суб'єктом ментальностей виступає соціум [9]. У даному дослідженні ми прагнемо дослідити трансформацію світогляду однієї з найбільш консервативних верств суспільства – православного духовенства в період генези соціуму від традиційного суспільства до модерного – тобто на зламі XIX – XX ст. Предметом вивчення ми обрали православну молодь – вихідців із духовного середовища. Метою роботи є прагнення дослідити, яким чином соціокультурне середовище впливало на зміну світоглядних орієнтирів молоді.

Незважаючи на наміри Синоду здійснити уніфікацію управління, перебіг парафіяльного життя в Україні тривалий час відбувався по звичній, традиційній самодостатній канві. Священики обирались громадами, затверджувалися єпископами; духовенство далеко не завжди мало семінарську освіту, проте його призначення компенсувалось наявністю життєвого досвіду, набутого внаслідок практики усадкування пастирських посад. Зрозуміти дійсне значення впливу сільського священика на населення українського села чи містечка, де процес денационалізації суспільного життя гальмувала сама народна стихія з її християнським світоглядом, релігійно-обрядовими традиціями, допомагає характеристика, яку дав православним пастирям Д. Дорошенко: “З кінця XVIII ст.

православне духовенство утворило на Україні окремий стан, який близько стояв до народу і був тісно зв'язаний з його долею, з його добробутом. В добу русифікації вищої верстви (дворянства) духовенство ще найбільше зберігало зв'язок з своєю народністю, з її побутом і мовою" [10, с. 14]. Можна припустити, що і в першій половині XIX ст., незважаючи на урядову політику уніфікації, освічена духовна генерація залишалася репрезентантом української національної культури.

В середині XIX ст. в українських парафіях відбулась зміна покоління кліру. Старих пастирів і дяків заступили молоді випускники духовних училищ та семінарій, які, зазвичай, зневажали традиції, намагалися дотримуватись синодальних наказів та нерідко проявляли устремління русифікувати свою паству. Спостерігалось відчуження між віруючими та їх пастирями, втрачали духовні зв'язки, а служителі далеко не завжди являли собою моральний зразок [11, с. 212]. Не поодинокими серед кліру були випадки пияцтва, перелюбства, хабарництва тощо. Зокрема Волинський єпископ Антоній (Храповицький) у своєму зверненні до духовенства єпархії відзначав хибність взаємовідносин священників з парафіянами, що "довіря між ними підірвано до повної втрати взаємних моральних стосунків, до повної заміни їх зв'язком суто юридичним" [12, с. 117]. Антоній наголошував, що духовенство веде буржуазний спосіб життя і нехтує обов'язками перед своїми парафіянами. Ситуація на Волині була типовою для всієї імперії.

Світські і духовні періодичні видання заповнили статті, в яких виправдовувалися священнослужителі, описувалося їхнє тяжке матеріальне становище, не завжди доброзичливі відносини з віруючими та з членами причту, великий тягар обов'язків тощо [13, с. 562]. Офіційна церковна періодика наголошувала на поглибленні релігійності віруючих завдяки плідній роботі священників [14, с. 236], доводила переваги служителів другої половини XIX ст., що мали духовну освіту, перед кліром попередніх поколінь [15, с. 1059]. Зважаючи на те, що одночасно серед парафіян, особливо міської молоді, прокотилася хвиля захоплення марксистськими ідеями, авторитет православного духовенства став стрімко занепадати.

Синодальний уряд, визнавши необхідність перетворень в організації православної церкви, спробував стабілізувати ситуацію. Модернізація РПЦ проводилась з притаманними російському імперському уряду рисами: голосна кампанія напередодні реформ; велика кількість малозрозумілої навіть державним чиновникам документації; наявність

численних застережень, що дозволяли корегувати вектор перетворень. Реформи перетворились на формальність, а єпархіальні адміністрації прозвітували до Синоду про неіснуючі результати.

Разом з тим, реформування організаційного устрою РПЦ принесло зовсім неочікувані і не передбачувані урядом наслідки. Зокрема реформа парафій, окрім скорочення питомої ваги кліру, мала на меті підвищення професійних вимог до духовенства. Обов'язковою стала наявність у служителів духовної освіти.

Навчальні курси читалися російською мовою. Викладали богословські, філософські, математичні, словесні науки, церковну та світську загальну історію, а також мови [16, арк. 114]. Викладовою мовою у класах богослов'я, філософії, словесності була латинська. Герменевтика, патристика, вчення про віросповідання викладалися як самостійні предмети. До семінарського навчального курсу для надання освіти вихованців більш практичного спрямування було включено природничі науки, медицину, основи сільського господарства, вчення про церковнослужбові книги [17, арк. 5].

Зміст кожної лекції затверджував цензор. Керівництво семінарії пильно стежило за так званим духом благонадійності серед вихованців не тільки під час навчального процесу, а й на відпочинку.

Проте частина української молоді залишалась мислячими, здатними до плідної діяльності людьми. Незважаючи на тиск цензури, студенти семінарії створювали з-поміж себе гуртки, в яких спілкувались рідною мовою, до якої звикли з дитинства, співали українських пісень, ознайомлювалися з літературною спадщиною.

Склалася традиція заснування семінарських гуртків. Їх фундаторами, як правило, ставали студенти семінарії, які згодом проявляли себе в суспільному житті. Зокрема, при Волинській семінарії діяв гурток під проводом П. Куліша. Його члени займались перекладом церковної літератури на українську мову. В кінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. на Правобережній Україні спостерігалась активізація польського руху. З метою запобігти можливості залучення до нього національно зорієнтованої української інтелігенції, міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав наказ про призупинення публікацій релігійної та навчальної літератури українською мовою. Відповідно, роботу гуртка П. Куліша було заборонено [18, с. 89].

У 60-х–70-х роках XIX ст. викладачі та студенти Волинської семінарії плідно співпрацювали з членами етнографічно-статистичної

експедиції П. Чубинського [19, с. 267]. Зокрема Н. Петров (згодом професор Київської духовної академії), протоієрей Хойнацький передали ґрунтовне зібрання описів народних звичаїв та обрядів, характерних для волинських сіл.

Не менш результативною була співпраця П. Чубинського з подолянами. Священики Д. Струцинський та Д. Чернецький допомагали збирати свідчення про вірування та забобони, легенди про створення світу, які побутували серед місцевих жителів. Ці духовні особи також сприяли отриманню Чубинським польськомовних магістратських судових справ мирян XVII ст. [20, с. 468].

Коріння священицьких устремлінь до збереження місцевих релігійних традицій закладалось у семінарському середовищі. Зокрема, в Подільській духовній семінарії в 1849–1855 рр. діяв гурток студентів та викладачів, куди входили майбутні літератори С. Руданський, А. Свидницький [21, с. 61].

Члени гуртка здійснювали народознавчі експедиції, збирали український фольклор. Змістовні церковно-етнографічні нариси залишив син подільського священика, випускник семінарії Анатолій Свидницький (1834–1871). У 1860 р. він запропонував серію замальовок: “Великдень в подолян”, “Злий дух”, “Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського”. В газеті “Киевлянин” опубліковано його нарис “Прошлый быт православного духовенства”. У повісті Свидницького “Люборацькі” зображено традиційний побут православного духовенства та процес занепаду патріархальних священицьких родин під тиском нових суспільно-економічних умов середини XIX ст. В 1865 р. цей комплекс матеріалів слугував основою для створення Подільського єпархіального історико-статистичного комітету під проводом ректора семінарії архімандрита Феогноста.

Члени київського семінарського гуртка, до якого входив брат ректора семінарії С. Єфремов, тісно спілкувалися з відомими й найосвіченішими людьми України – В. Антоновичем, О. Кониським, М. Грушевським, О. Андрієвським, О. Лотоцьким та ін.

Разом з тим, семінарське середовище створювало не лише сприятливе підґрунтя для українства. Зусиллями імперсько-синодальної влади у 90-х роках XIX ст. духовні навчальні заклади посилили курс на виховання слухняних і пасивних служителів державної церкви.

За спогадами С. Єфремова, в середині 90-х років XIX ст. семінарські громади занепадали: скорочувалась чисельність національно на-

лаштованих українців. У семінаріях практикувались стеження і доноси з метою запобігання так званому “хохломанству” [22, с. 157]. Зокрема, після такого донесення з Київської семінарії виключено, без права подальшого служіння на Київщині, священника Л. Скочковського, який вважався ідейним наставником студентського гуртка. Учні, що входили до названого гуртка, зазнали цькування. На Волині в 1895 та 1899 рр. зафіксовано виступи студентів. Єпархіальна влада спробувала надати їм побутового характеру, проте в особистому листуванні вікарія Острозького і Кременецького Серафима та Волинського архієрея зазначалось, що насправді це був вияв вільнолюбного духу українських студентів, спрямований проти свавілля, постійного стеження і дій провакаторів царської поліції й ректорату семінарії [18, с. 89].

Настрій у семінарському середовищі створювала інтелектуально активна меншість. Синод прагнув блокувати її діяльність. Насамперед, максимально обмежувалось надходження літератури і публіцистики, в якій критикувалось православне духовенство. Знайомитись із статтями радикалів М. Драгоманова, М. Добролюбова, О. Герцена заборонили, тих, кого помічали за перечитуванням цих творів, суворо карали [22, с. 156]. Дозволені авторів настільки обмежував цензурний тиск, що їхні праці перетворювались у переможні оди на честь уряду.

Студентство розкололось. Найбільш радикальні проникались ідеями марксисту (І. Черкаський). Прихильники українства (О. Лотоцький, С. Єфремов) схилилися до російського народництва і пробували пристосувати його до українського ґрунту. Вихованців з такими настроями було небагато, вони, як правило, після навчання в духовній школі, ламали родинні традиції та вступали до університетів.

Більшість семінаристів, за спостереженням С. Єфремова, сяк-так учились, вдавалися до доступних і контрабандних утіх, залицялись до знайомих панночок і вже заздалегідь готувалися, закінчивши семінарію, одружитись і засісти десь на попівстві “до скончання віку” [21, с. 79]. Така ситуація була типовою для всієї імперії. Зокрема, Таврійською духовною семінарією у 1878 р. було зафіксовано 21 порушення дисципліни, 15 випадків образи викладачів, 4 бійки та всезагальне паління у коридорах та душових [23, арк. 159]. У наступні роки кількість порушень істотно зростає. Навіть одяг семінаристів наприкінці ХІХ ст. набув рис піжонства. Згідно із семінарськими вимогами, студентам надавалася уніформа: шинелі (плащі), мундири і два картузи (кашкети) чорного сукна, з білими металевими блискучими гудзиками і синіми об-

лямівками. Мундири повинні були сягати трохи нижче колін, але семінаристи цього не дотримувались, дехто обтинав поли значно вище тих частин тіла, які вони мали б закривати. Такі паничі прозивались у семінарії “фертами” або “фертиками” – їхнім ідеалом було дорівнюватись у своїй “світськості” до гімназистів і офіцерів. Це вже позначався вплив міста, яке взагалі поволи обтесувало по-своєму “провінціалів”, що прибували до міста з сіл. Найбільше цьому впливові підлягали семінаристи, що жили на приватних квартирах: тут вони спілкувалися місцевими громадянами та їхніми родинами, частіше бували в товаристві на всяких вечірках та іменинах, вчилися модних танців та вправлялися в російській мові, якою говорили чиновники, гімназисти та гімназистки. Під меншим впливом перебувала бурса (“общезитіє”), що не мала таких безпосередніх зв’язків з місцевими громадянами, і ще меншим – “казьонний корпус”. На “казьонне утримання” приймалися сироти або діти бідних батьків та ще ті, що добре вчилися. Отже, ці обставини ізолювали “казьонний корпус” від міста, і тут виростали замкнуті, заморочені відлюдники: у місто вони виходили вкрай рідко і поза мурами семінарії не мали зовсім ніяких знайомств.

Переважна більшість випускників семінарії поверталися служити до українських парафій. Життя в українських парафіях відрізнялось строкатістю і різнобарвністю і, водночас, традиційністю та консерватизмом у позитивному значенні цього терміна: прив’язаністю до релігійних обрядів, звичаїв, ставленням до пастирів як до духовних отців. Особливо такі тенденції проявлялись в єпархіях Правобережної України. У роки семінарської науки – у цей важливий для формування характеру та світогляду період – вихованці не поривали духовного зв’язку з українським довкіллям. Цьому сприяло те, що вакації, які припадали на різдвяні, великодні та літні обрядово-релігійні свята, вони проводили вдома, у родинах, серед народної стихії. У бурсах – семінарських інтернатах, де семінаристи разом проживали, вони говорили рідною мовою, співали українських пісень. Тому тут плекався український дух. У цьому розумінні дослідник історії української православної церкви І. Власовський назвав духовні семінарії “справжніми розсадниками українства” [19, с. 287].

На Київщині, Волині, Поділлі вихованці духовних семінарій, за традицією, отримували пастирські місця в тій самій єпархії, семінарію якої закінчували; дітям давали освіту переважно у своїх єпархіальних закладах. Вони служили, віддано працювали, встановлюючи духовний зв’язок з парафіянами, прагнучи відновити стародавні церковні тради-

ції. Родинне коло, атмосфера обрядово-релігійних традицій рідної домівки, українського села формували і національну свідомість дітей духівництва. В названих регіонах склались цілі духовні династії: Антоновичів, Левицьких, Павловських, Руданських, Тарновських, Терлецьких та інших [19, с. 287]. Священики з цих родин користувались загальною пошаною віруючих, як люди моральні, глибоко релігійні, порядні і досвідчені, такі, що знали релігійні традиції парафіян. Не протестуючи відкрито проти діючого законоположення про призначення священиків виключно єпископами, миряни цих єпархій наполягали, щоб їхні парафії очолювали бажані ними пастирі.

Підкреслимо, що наведені нами дані припадають на останнє двадцятиріччя XIX – початок XX ст. – період апогею консервативної політики імперсько-синодального уряду. В зазначений час більшість служителів проходили через навчання у русифікованих навчальних закладах. На початку XX ст. 1,2 % духовних осіб по Російській імперії та 1,5 % по Україні отримали домашню освіту, а повну і неповну середню та вищу – 94,5 % та 95,6 % відповідно [24, с. 245].

Найбільш обдаровані випускники семінарій (їх було небагато) продовжували навчання у духовних академіях, зокрема у Київській. Завдання академій полягало у підготовці талановитих людей до вищих посад духовної ієрархії, підвищенні рівня освіченості духівництва. Академія давала не тільки спеціальні богословські знання, а й енциклопедичну гуманітарну освіту. Академічний навчальний курс тривав чотири роки на двох відділеннях – нижчому та вищому. На нижчому відділенні головним предметом вважали філософію, яка, у свою чергу, поділялась на логіку, психологію, метафізику, повчальну філософію та історію філософії. На вищому відділенні головним предметом навчання були богословські науки – догматичне, моральне, полемічне богослов'я, герменевтика, канонічне право. Зміст навчання в усіх тогочасних духовних академіях Російської імперії (Київській, Московській, Санкт-Петербурзькій, Казанській) був повністю уніфікований за духовно-навчальними реформами 1798 та 1814 рр. Лише Статут 1884 р. ввів у коло академічної освіти нові предмети з українознавства й цим немовби виокремив Київську духовну академію, зробивши її українською [25]. Але, незважаючи на це, Київська духовна академія була осередком саме української релігійної освіти та культури, бо перебувала в атмосфері Києва – центру давніх традицій вітчизняної національної духовності.

Непрямым, але показовим, на нашу думку, свідченням включення Київської духовної академії в національно-культурні процеси, попри імперську русифікаторську освітню політику, є доповідна ректора Антонія про необхідність придбання для академічної бібліотеки книг вітчизняних та зарубіжних авторів про Україну – “Літопису Величка”, “Опису Києва” М. Берлінського, “Опису України” Г. де Боплана, “Історії України” Д. Бантиша-Каменського.

Випускники Київської духовної академії репрезентували українську духовну еліту.

Таким чином, на наш погляд, однобічне, категоричне твердження про наявність виключно негативних рис в духовному середовищі або, навпаки, ігнорування кризових явищ в церкві є таким, що не зовсім відповідає історичним реаліям. Безперечно, що модернізації потребували устрій самої Російської імперії та організація офіційної православної церкви в ній. РПЦ виявилась підкореною імперському характеру держави й ураженою догматизмом.

Джерела та література

1. Ле Гофф Ж. Ментальность: двусмысленная история / Ж. Ле Гофф // История ментальностей. Историческая антропология. – М., 1996. – С. 328–412.
2. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ж. Ле Гофф – Екатеринбург, 2005.
3. Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр // Пер. с фр. – М., 2010. – 728 с.
4. Киричук О. Ментальність: сутність, функції, генеза / О. Киричук // Ментальність. Духовність. Саморозвиток. – К.; Луцьк, 1994.
5. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К., 2002.
6. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. Бахтин. – М., 1990.
7. Гуревич А. Категории средневековой культуры / А. Гуревич. – М., 1984.
8. Гуревич А. Проблема ментальностей в современной историографии / А. Гуревич // Всеобщая история: Дискуссии, новые подходы. – Вып. 1. – М., 1989. – С. 12–36.
9. Забелина Н. Менталитет и ментальность // [Эл. ресурс] tl-ic.kursksu.ru Дата обращения 18.08.2013.
10. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін, 1940.

11. Історія релігій в Україні: У 10 т. – Т. 3: Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного. – К., 1999.
12. Жилюк С. Православна церква на Волині (1793–1917 рр.). / С. Жилюк. – Житомир, 1996.
13. Записки сельского священника // Русская старина. – 1879. – Т. XXIV. – С. 554–562.
14. Церковно-религиозная жизнь России. Опыты желаемого устройства церковно-приходской жизни // Прибавления к Церковным ведомостям. – 1901. – № 7. – 17 февраля. – С. 236–237.
15. Сменцовский М. Мнения и отзывы печати о псаломщиках / М. Сменцовский // Прибавления к Церковным ведомостям. – 1901. – № 30. – 28 июля. – С. 1059–1066.
16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві – Ф. 711. – Оп. 2. – Спр. – 3599.
17. Там само. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 16366.
18. Рожко В. Духовні православні освітні заклади Волині Х–ХХ ст.: Історико-краєзнавчий нарис / В. Рожко. – Луцьк, 2002.
19. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. – Т. III. – К., 1998.
20. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским: В 7 т. – СПб., 1872–1879. – Т. 1: Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство. – СПб., 1872.
21. Зінченко А. Визволитись вірою. Життя і діяльність митрополита Василя Липківського / А. Зінченко. – К., 1997.
22. Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) / С. Єфремов // Молода нація. – 2003. – № 2. – С. 156–159.
23. Центральний державний архів Автономної республіки Крим. – Ф. 118. – Оп. 1. – Спр. 12.
24. Надтока Г. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. Надтока. – К., 1998.
25. Юрас І. Памфіл Юркевич: подробиці біографії [Ел. ресурс] www.uct.kiev.ua/~sofi/48.htm. Дата звернення 08.08.2012.

Інна Шугальова (*Запоріжжя, Україна*). **Вплив соціокультурних факторів на становлення світоглядних орієнтирів духовенства України на зламі ХІХ–ХХ ст.**

Метою дослідження стало визначення моральних і ціннісних орієнтацій молодого покоління українського духовенства протягом ХІХ–

XX століття, його настроїв у тогочасному соціальному і культурному контексті.

Ключові слова: молодь, церква, семінарія, свідомість, світогляд

Инна Шугалева (Запорожье, Украина). Влияние социокультурных факторов на становление мировоззренческих ориентиров духовенства Украины на рубеже XIX–XX вв.

Целью исследования явилось определение моральных и ценностных ориентаций молодого поколения украинского духовенства XIX–XX века, его настроений в социальном и культурном контексте того времени.

Ключевые слова: молодое поколение, церковь, семинария, сознание, мировоззрение

Inna Shugalyova (Zaporizhzhia, Ukraine). Social and Cultural Priorities of the Orthodox Spiritual Youth in Ukraine at the Turn of the Eras (19 – the Early 20th Century)

In this research we determined the purpose to identify moral and value orientations of the young generation during 19–20th century. Subject matter of the study is the youth community of traditional society in its social and cultural context. The scope of research is the people from spiritual groups – students of seminaries. For them the modernization process was accompanied by not only traditional mode collapse, but also by the transformation of outlook of parishioners and, in fact, themselves.

Key words: young generation, church, seminary, consciousness, orientations

Олег БЕРЕЗОВСЬКИЙ

(Київ, Україна)

УДК 930.1(477) “19”

**Революційна українська партія
у працях та спогадах діячів
українського національного руху
кінця XIX – початку XX ст.**

Українські політичні партії, які виникли на початку XX ст., відіграли вирішальну роль у національному самоутвердженні українців, були могутнім фактором політичної структуризації українського суспільства. Революційна українська партія (РУП) стала першою та однією з найвпливовіших партій в українському національно-визвольному русі в Російській імперії на початку XX ст. Тому не дивно, що історія першої української партії в Наддніпрянській Україні викликала великий інтерес у вітчизняних та зарубіжних дослідників. Значний масив літератури про діяльність українських політичних партій в Російській імперії на початку XX ст. потребує комплексного й ґрунтовного історіографічного аналізу. Сучасний етап розвитку історичної науки вимагає зламу застарілих підходів та стереотипів у вивченні національної історії, переосмислення наукової спадщини у цій царині. Глибоке, наукове, об’єктивне відтворення історичного досвіду партійно-політичних процесів у Наддніпрянській Україні на початку XX ст. може стати методологічним ключем для розуміння політичних проблем сьогодення, сучасних питань державної політики пам’яті, корисним надбанням новітніх українських партій і організацій. Метою пропонованої статті є комплексний аналіз праць, спогадів діячів українського національного руху кінця XIX – початку XX ст., котрі розглядали історію РУП – першої української політичної партії в Наддніпрянській Україні. Це зумовлює такі дослідницькі завдання: здійснити історіографічний огляд робіт дослідників, мемуарної літератури, показати їхнє значення для переосмислення і розкриття проблеми, визначити особливості стану дослідження проблеми в історіографії.

Слід зазначити, що історіографія українських політичних партій та організацій в Російській імперії на межі XIX–XX ст. залишається

актуальною і маловивченою темою. Серед сучасних праць істориків, в яких фрагментарно висвітлювались окремі аспекти досліджуваної проблеми, можна відзначити роботи історіографічного характеру [15; 27; 35]. Спеціальні огляди історіографії діяльності РУП здебільшого є публікацією дисертаційних досліджень чи їх фрагментів [3; 4; 9–12; 28; 29; 37; 39; 40]. У цілому слід констатувати відсутність ґрунтовних узагальнюючих і спеціальних праць із зазначеної проблеми.

Революційна українська партія (РУП) виникла в Харкові в кінці січня 1900 р. і об'єднувала здебільшого студентів, семінаристів, учителів, представників інших верств населення. На різних етапах діяльності РУП до її керівництва входили Д. Антонович, М. Порш, С. Петлюра, В. Винниченко, М. Русов, Б. Мартос та ін. Зазначимо, що РУП стала базою для формування низки українських партій. Так, у 1902 р. з РУП вийшла група на чолі з М. Міхновським і утворила Українську народну партію (УНП). У 1903 р. частина членів РУП увійшла до Української соціалістичної партії (УСП). Частина членів партії, що дістала назву “Група колишніх членів РУП”, у січні 1905 р. утворила Українську соціал-демократичну спілку. Ще одна частина РУП (М. Порш, В. Винниченко, Д. Антонович, С. Петлюра та ін.) у грудні 1905 р. скликала з'їзд, що поклав кінець офіційному існуванню РУП і проголосив утворення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). РУП належить визначальна роль у формуванні партійно-політичної атмосфери в Україні передреволюційного періоду. Тому оцінка діяльності, ідеології та програмних засад РУП, з'ясування значення партії для подальшого розвитку українського національного руху безпосередніми її учасниками для нас особливо важливі. Саме тут ми стикаємось з неоднозначними твердженнями та висновками стосовно діяльності РУП.

Перші розвідки з історії та діяльності РУП з'явилися невдовзі після появи української політичної партії. В основному це були публіцистичні статті, що носили інформативно-описовий характер, вони не містили глибокого аналізу подій і мали полемічне, інколи пропагандистське забарвлення. Утім, у деяких з цих праць робилась переконлива спроба неупереджено викласти і проаналізувати події. Одними з перших спроб висвітлити діяльність РУП були опубліковані у 1904 р. статті учасників національного руху П. Тучапського та М. Лозинського. В оглядовій статті “Об Украинской Революционной Партии” [59] її автор П. Тучапський подав коротку історію виникнення, становлення та ідейної еволюції РУП. М. Лозинський історію та діяльність РУП

розглянув крізь призму розвитку міжнародного соціал-демократичного та робітничого руху [31].

Більш ґрунтовними були праці самих партійних діячів, зокрема Д. Дорошенка [20], С. Єфремова [22; 23], А. Жука [1], Л. Юркевича [46], І. Стешенка [58] та ін. Всі ці автори, повідомляючи про існування РУП, не вдавалися до детального аналізу її діяльності, хоча і проливали певне світло на питання ідейної еволюції та організаційного становлення першої української політичної партії в Російській імперії на початку ХХ ст. Зокрема, І. Стешенко дав узагальнюючу картину розвитку українського національного руху та його історії. Автор подав змістовну характеристику всіх українських партій, вперше здійснив класифікацію, поділивши політичні партії на три основні напрямки: радикально-демократичний, марксистський та націоналістичний [58, с. 95–99]. Д. Дорошенко, С. Єфремов, А. Жук, Л. Юркевич, незважаючи на певну ідеалізацію участі РУП–УСДРП у національному русі, подали значну кількість фактичного матеріалу з історії створення та становлення партії. Розвідки вирізняються первісним аналізом ідейної та організаційної еволюції української соціал-демократії. Спільним і загальним недоліком публікацій з історії та діяльності РУП–УСДРП, як зазначив сучасний історик В. Головченко, була їх обмеженість цензурними та конспіративними вимогами, внаслідок цього – недостатнє використання джерел, насамперед преси, партійних документів, агітаційно-пропагандистського матеріалу [9, с. 5]. Саме тому праці здебільшого мають надто загальний і фрагментарний характер, у роботах відсутні конкретні імена, посилання тощо. Характерною рисою дореволюційної публіцистичної літератури також є те, що автори статей, які торкалися цієї тематики, здебільшого були не професійними істориками, а політичними діячами, членами тієї чи іншої партії.

Серед небагатьох монографічних праць дореволюційного періоду, в яких висвітлювалися окремі аспекти становлення та діяльності перших українських політичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст., слід виокремити роботу В. Дорошенка “Українство в Росії: новіші часи” [18]. Відзначаючи появу РУП, він писав: “Першою дійсно політичною українською організацією, що понесла в народ гасла революційної боротьби з існуючим ладом, була славетна Революційна Українська Партія” [18, с. 34]. РУП дослідник вважав першою повноцінною політичною партією в підросійській Україні, з відповідною програмою, структурою та організованою роботою серед українського

населення. Організаційною основою РУП став український студентський громадівський рух 1897–1899 рр. Як писав В. Дорошенко, “підготовчу школу члени партії переходили головно в українських університетських громадах, беручи діяльну участь у студентських рухах...” [18, с. 34]. З самого початку існування РУП згуртувала українців різних ідейно-політичних поглядів. Незважаючи на свій дещо поверховий характер та наявність суб’єктивних й суперечливих тверджень, дослідження містить цікаву інформацію щодо зародження та діяльності РУП. Дослідження В. Дорошенка містять достовірний матеріал, систематизовані дані, порівняно виважену оцінку подій і тому є досить цінним здобутком історичної літератури.

До цікавих висновків щодо програмних засад РУП прийшов відомий український партійний діяч С. Єфремов. На думку автора в теоретичних поглядах РУП на початковому етапі діяльності панував “безмежний хаос”, що знайшло своє відображення у партійних виданнях. “Квітчата, але досить туманна фразеологія, патетичні вигуки, суперечності, фактичні помилки, не продумані обривки соціалізму і самий одвертий шовінізм національний...” – так охарактеризував С. Єфремов брошуру “Самостійна Україна” [23, с. 51–52]. В. Дорошенко, на відміну від інших тогочасних дослідників, визнавав, що самостійницькі гасла “сильно вплинули на самостійницькі настрої” молодого покоління свідомого українства [18, с. 35], а поступовий перехід партії до ідей марксизму вважав закономірним явищем. У цілому брошура “Самостійна Україна” більше носила характер декларації, ніж програмного документа і була прийнята далеко не всіма членами РУП. Оскільки керівники партії за своїми настроями були переважно соціалістами, то вони змушені були відмовитися від “Самостійної України” як націоналістичної програми, яка не мала нічого спільного з соціалізмом. Ідейна еволюція керівництва партії в бік соціал-демократії привела до відходу від РУП національно-радикальних елементів та приєднання їх до УНП.

Після відходу самостійників ідеологічні суперечності в РУП не припинилися. Подальші зміни в ідеології РУП у напрямку соціал-демократії знайшли своє відображення в еволюції поглядів щодо вирішення національного питання – від самостійницьких позицій до ідеї автономії у складі Росії. Типовим прикладом щодо цього була дискусія між Д. Антоновичем та М. Поршем. Предметом такої дискусії стали різні погляди на вирішення українського питання. Д. Антонович у статті “Не-

існуюче питання” стверджував, що національне питання не є суттєвим для робітників [5]. Проти таких тверджень з низкою статей виступив М. Порш, на його думку, демократичні процеси в підросійській Україні неможливі без вирішення національного питання [42–45]. Завдання РУП полягало у формуванні національної свідомості пролетаріату й розробці програми з національного питання. Дослідник аргументовано доводив економічну та соціально-культурну доцільність впровадження автономії в Україні [42–44]. М. Порш пропонував на першому етапі національно-визвольної боротьби дотримуватись моделі національно-територіальної автономії, а вже згодом ставити питання про самостійність. Оцінюючи погляди цих дослідників, важко не погодитись із сучасним істориком В. Верстюком, який вважає, що, незважаючи на певну протилежність у поглядах і оцінках, і В. Антонович, і М. Порш не бачили можливості для створення єдиного національно-визвольного українського руху, оскільки це суперечило їхньому розумінню класового поділу суспільства. Такі ідейні позиції лідерів партії свідчили про відсутність у рупівців політичної традиції щодо національного питання [60, с. 378–379].

Окремі аспекти організаційно-практичного становлення РУП розглянули С. Єфремов, М. Лозинський, Л. Юркевич та інші дослідники. Якщо В. Дорошенко, Л. Юркевич, М. Лозинський впевнені, що РУП, маючи розвинену структуру на чолі з центральним органом та “Закордонним комітетом” у Львові, активно проводила свою діяльність [18; 16], то С. Єфремов охарактеризував РУП як “невеличку групу пропагандистів і літераторів... блок самих найрізномірніших елементів, яких з одного боку єднали соціалістичні тенденції..., а з другого – дуже негативні стосунки до попередніх напрямів серед українського громадянства” [23, с. 50–51]. Вказуючи на хаотичність в діяльності РУП, яка не мала чіткої програми, дослідник стверджував, що, стаючи на шлях політичної боротьби, РУП “перегнула палицю в другий бік, зовсім одкидаючи всяку культурну роботу на українському ґрунті...” [23, с. 50–51]. Описуючи агітаційно-пропагандистську роботу РУП (особливо на початковому етапі), яку вона проводила серед українського селянства, дослідники вказували, що низку селянських виступів на Полтавщині, Харківщині слід пов’язувати з діяльністю саме цієї партії. Як писав М. Лозинський, “підйом революційного настрою між українським селянством, се в великій часті плоди праці РУП” [31, с. 181]. На думку Л. Юркевича, РУП пробуджувала у селянства національну

свідомість не шляхом національної, а шляхом революційної, соціалістичної пропаганди [46, с. 60].

Одну з причин розпаду РУП В. Дорошенко та С. Єфремов вбачали у “найріжнородності” всіх течій і впливів, які поєднувала в собі ця партія [23, с. 50]. Тому в результаті певної внутрішньої боротьби та взаємовпливів цих течій виокремилася організаційно найсильніша Українська соціал-демократична робітничка партія. Як стверджує В. Дорошенко, саме така еволюція РУП і стала основною причиною розпаду партії та підґрунтям для створення нових партійних утворень [18, с. 35–37]. Однак автор приходиться до досить суперечливого висновку про те, що розпад РУП зовсім не ослабив партію.

У цілому більшість діячів українських політичних партій позитивно оцінили діяльність РУП в українському національно-визвольному русі. На думку В. Дорошенка, діяльність РУП відіграла величезну роль у подальшому розвитку не тільки українського політичного, а й національно-культурного руху [18, с. 35]. “Завдяки існуванню й діяльності РУП маса живої, революційно-настроєної молодіжі на Україні не пропала для українства. Давніше молоді сили, що рвалися до безпосередньої боротьби з царизмом, марно гинули для української справи, бо не знаходили української організації, йшли в ряди російських партій і там зникали без користі для рідного краю. Перед РУП багато несвідомої або малосвідомої молодіжі на Україні вважало цілком серйозно, що зміст українства – се заняття етнографією, мовою, укладання укр. словника, видання якихось невинних брошурок і нічого понад се... РУП самим фактом свого існування раз назавжди розрубала сей гордіїв вузол, сплетений несвідомістю...” [18, с. 35–40] – таку оцінку діяльності РУП дав В. Дорошенко. Можливо, історик дещо перебільшував роль РУП як першооснови для розвитку всіх наступних політичних партій в Україні, однак важко не погодитися з автором щодо значення партії у розвитку національно-політичного руху. У цілому дослідник прагнув показати впливовість та авторитетність РУП у справі національного відродження. Подібні висновки про вагомий роль РУП в історії розвитку українського національного руху роблять М. Залізник [24], Л. Юркевич [46] та інші дослідники.

Дослідження з історії РУП, що з’явилися у 1917–1920-х роках, переважно були підготовлені активними діячами національного руху. Це в основному невеликі брошури, наукові розвідки, нариси та статті з історії РУП. Значна частина цих праць була видана за межами під-

російської України. Це пов'язано, в першу чергу, зі складними суспільно-політичними процесами, що відбувалися в Наддніпрянській Україні у 1917–1920-х роках. Чимало українських діячів були змушені емігрувати, позбавившись можливості на батьківщині вільно займатися дослідженням проблеми [38, с. 20]. В основному їхні праці носили інформативно-описовий, узагальнюючий, мемуарний характер. Серед цих розвідок можна відзначити праці М. Грушевського [13; 14], В. Дорошенка [16], М. Ковалевського [26], П. Стебницького [53–55], О. Лоли і Я. Довбищенка [56; 57] та ін. Зокрема, у своїй брошурі “З історії українського соціал-демократичного руху (1900–1918)” [57], О. Лола (під псевдонімом – В. Степанюк) та Я. Довбищенко простежили основні віхи становлення української соціал-демократії в Наддніпрянській Україні. Дослідники в загальних рисах розглянули структурну організацію РУП, висвітлили агітаційно-пропагандистську діяльність партії, охарактеризували основні партійні видання.

У 1920-ті роки, незважаючи на важкі умови і політичну несвободу, вітчизняні історики в радянській Україні все ж продовжували плідно працювати. Зміна соціального замовлення в гуманітарній сфері призвела до заборони дослідження низки питань з історії національно-визвольного руху в Україні і, зокрема, української партійно-політичної історії. Якщо у 1921–1925 рр. існував ще певний плюралізм у науковому і суспільному житті, а також збереженню національних традицій сприяла політика українізації, то з 1926–1930 рр. посилення командно-адміністративного та ідеологічного наступу на українську історичну науку поступово почало переводити її на рейки марксистської методології [33, с. 182]. Негативною тенденцією стало кваліфікування українських політичних партій як “буржуазно-націоналістичних”.

Особливе місце в історіографії проблеми цього періоду посідає фундаментальна монографія О. Гермайзе “Нариси з історії революційного руху на Україні”, яка вийшла друком у 1926 р. [8]. Це перша ґрунтовна наукова монографія з історії РУП. На основі архівних матеріалів (Київського губернського жандармського управління, Київського охоронного відділу, канцелярії київського генерал-губернатора, документів з приватних архівів), а також при використанні преси, партійних документів, пропагандистсько-агітаційної літератури, спогадів і мемуарів колишніх членів українських партій, О. Гермайзе намагався систематизовано та об'єктивно висвітлити історію РУП. Як відзначають сучасні історики В. Головченко [10], В. Колесник [28], А. Павко [39], праця

О. Гермайзе витримала перевірку часом на об'єктивність, глибину дослідницького пошуку і не втратила своєї науково-пізнавальної цінності й на сучасному етапі історіографії. Книга складається з передмови, вступу та семи розділів, в яких автор систематизовано виклав матеріал про заснування, ідейну еволюцію, організацію та розкол РУП.

Вивчаючи історію становлення РУП, О. Гермайзе проаналізував, в яких соціально-економічних та суспільно-політичних умовах відбувався процес зародження, формування і розвитку першої української політичної партії у Наддніпрянській Україні. Автор висвітлив розвиток українських соціал-демократичних організацій в 1890-х роках, появу і поширення марксистських ідей серед української інтелігенції. Діяльність РУП О. Гермайзе розглядав як “передісторію” революційного марксизму на українському ґрунті, “...РУП ніби проторує шлях для з'явлення нової ідеології революційного марксизму серед української радикальної молоді й разом з тим шукає стежок до з'єднання з пролетаріатом, до підпорядкування своєї лінії його інтересам та його прагненням” [8, с. 3]. Як вказував історик, РУП – одне з початкових джерел, що приводять до революційного марксизму [8, с. 290].

О. Гермайзе досить детально висвітлив діяльність центральних органів РУП, однак при цьому менше уваги приділив регіональним осередкам РУП. На переконання історика, перші українські партії вийшли саме з РУП, а їх активні члени починали перші свої кроки у політиці саме у цій партії [8, с. 20–24]. У своїй монографії О. Гермайзе здійснив детальний розгляд програмних положень та партійних документів і видань. Особливу увагу дослідник приділив проблемі вирішення українського питання. Висвітлюючи позицію РУП щодо вирішення національного питання та перспектив побудови української державності, автор намагався простежити ідейну еволюцію РУП на різних етапах її становлення.

Щодо початку розколу РУП, О. Гермайзе зазначав, що лише на початку 1905 р., безпосередньо перед другим з'їздом РУП, виразно намітилися дві фракції у партії, що фактично були зародками більших розбіжностей та вщували розкол. На думку історика, ідейний та організаційний розкол РУП “в період ідеологічних шукань” був явищем цілком закономірним і ознаменував собою факт появи нового соціального класу – українського пролетаріату [8, с. 250, 290]. На переконання О. Гермайзе, розкол був викликаний позицією буржуазно-радикальної більшості партії, яка вимагала виконання двох основних вимог. Якщо

перша вимога зводилась до проголошення національно-територіальної автономії України, то другою було визнання повної самостійності організаційного існування РУП як української соціал-демократичної партії, причому не відкидався, а визнавався бажаним федеративний зв'язок з РСДРП [8, с. 251]. У цілому у своїх роботах О. Гермайзе наголошував, що РУП відіграла значну роль у суспільно-політичному житті України, в першу чергу діяльність партії сприяла поширенню революційних настроїв та пробудженню національної свідомості в українців [8, с. 289].

Своє бачення історії становлення, діяльності та розколу РУП висловив учасник революційного руху, колишній член Головного комітету “Спілки” Арнольд Ріш [47–49]. Незважаючи на те, що його праці в основному присвячені дослідженню історії “Спілки”, А. Ріш намагався з'ясувати природу, організацію, ідеологію РУП, причини розколу РУП та створення “Спілки”. На думку А. Ріша, нелюбов, яку “Спілка” заслужила з боку РУП–УСДРП, свідчить про їхню власну дрібнобуржуазну обмеженість, про нерозуміння, яким шляхом може бути створено пролетарську партію в Україні за такого строкатого складі робітників не тільки в українському місті, а й місцями у селі. По суті, домагання українських соціал-демократів були спробою української революційної інтелігенції встановити зв'язок з селом через міський пролетаріат, використовуючи останніх як засіб для досягнення своїх цілей [49, с. 107–109].

Серед низки праць з історії РУП слід виокремити розвідку А. Дучинського, в якій автор на основі архівних документів Полтавської губернської жандармської управи, спогадів окремих діячів виклав нариси з історії РУП на Полтавщині (1901–1905 рр.). Автор подав цінний матеріал з історії національно-політичного руху Полтавщини, висвітлив багато цікавих фактів життя українських партійних діячів та ін. Незважаючи на певну односторонність архівних документів та відсутність окремих документів і мемуарних джерел полтавських партійців, досліднику вдалося показати основні віхи діяльності полтавської організації РУП. Історію РУП на Полтавщині А. Дучинський поділив на два основних періоди: 1) мобілізація революційних українських сил, підготовка й широка пропаганда РУП на Полтавщині (з 1901 р. до кінця 1903 р.); 2) занепад РУП, відродження і занепад партії у Полтаві (з кінця 1903 р. до 1905 р.). Дослідник робить висновок про визначну роль РУП у революційному русі в Україні [21, с. 283–285].

Подібні погляди щодо діяльності та ідеології РУП–УСДРП у своїй роботі “1905 рік на Україні” висловлював П. Христюк [62]. Характерною особливістю цієї наукової праці є широке використання документального матеріалу – донесень, записок жандармських установ, відозв, листівок, партійних документів.

За умов наступу тоталітарного режиму на українську історичну науку, тотальної цензури, розгортання репресій, острівцями збереження її національних традицій, протидії марксистському перелицюванню історії України залишалися історики Західної України й ті, що опинилися в еміграції. З-під пера колишніх активних учасників національно-визвольних змагань початку ХХ ст. виходили мемуарні, документальні, наукові та публіцистичні праці. Серед таких праць, у першу чергу, слід згадати працю В. Дорошенка “Революційна Українська Партія (РУП) (1900–1905 рр.): нарис з історії української соціал-демократичної партії” [16]. Розвідка вийшла друком у 1921 р. у Львові і була присвячена 20-річчю з часу заснування РУП. Автор на основі власних спогадів та свідчень безпосередніх учасників партійно-політичного руху підготував нариси з історії РУП. Дослідник проаналізував основні етапи становлення РУП від її зародження до установчого з’їзду УСДРП. Основну увагу В. Дорошенко приділив процесу еволюції РУП в бік соціал-демократії. Розвідка В. Дорошенка містить систематизовані дані та цікаву інформацію щодо зародження та діяльності РУП. На відміну від праць дослідників історії РУП дореволюційного періоду, у ній є багато фактичного матеріалу, присутні конкретні імена, посилання тощо. Однією із центральних проблем, яку намагався розглянути В. Дорошенко, було вирішення українського питання. Національне питання стояло наріжним каменем у програмах українських політичних партій. На думку дослідника, саме через протиріччя у підходах до вирішення цього питання у РУП відбувся розкол, що призвело до утворення УНП, “Спільки”, УСДРП. Автор намагався проаналізувати та пояснити причини еволюції поглядів членів у середовищі РУП від ідеї самостійності України до її автономії.

У своїй статті “РУП і УСДРП” В. Дорошенко запропонував свою періодизацію історії РУП. Дослідник поділив історію партії на такі етапи: 1) селянська доба (1900–1903 рр.) – пов’язана з іменем засновника та першого керівника РУП – Д. Антоновича; 2) робітнича доба (1904–1907 рр.), що ділиться на два періоди: а) період урбанізації й перетворення РУП в українську соціалістичну партію сільського і

міського пролетаріату (1904–1905 рр.); б) період діяльності окремої УСДРП (1905–1907 рр.). Робітничу добу історії РУП В. Дорошенко пов'язував з іменем М. Порша [17, с. 225–236]. Дослідник намагався персоніфікувати періоди становлення РУП. В той же час розвідка В. Дорошенка не позбавлена певного суб'єктивізму, що пояснюється, передусім, ідейно-політичною позицією автора. Зокрема, дослідник виправдовував позицію РУП і гостро критикував діяльність інших політичних партій (“Спілки” та УНП).

До цікавих висновків прийшов український емігрант, один із організаторів “Спілки”, колишній лідер партії М. Меленевський. У віденському журналі “Нова громада” він опублікував роботу мемуарного характеру, що відображала авторське бачення проблеми витоків, зародження української соціал-демократії. У статті-відповіді на роботу В. Дорошенка “Революційна Українська Партія (РУП) (1900–1905 рр.)”, М. Меленевський відзначав, що, хоча В. Дорошенко при оцінці РУП і відстоював власні політичні погляди, однак об'єктивніше підійшов до розгляду низки основних питань з історії РУП у порівнянні зі своїми політичними соратниками. Дослідник піддав критиці деякі положення роботи В. Дорошенка, зокрема певні аспекти становлення та розколу РУП, позиції партії з вирішення національного питання. М. Меленевський звинувачував членів РУП у вузьконаціоналістичних поглядах щодо українізування робітників. Однією з основних причин розколу РУП М. Меленевський назвав не національно-програмові, а “загально-революційні організаційно-тактичні питання” [34, с. 130–134].

Серед праць українських емігрантів слід також відзначити статтю колишнього члена РУП В. Садовського. Автор був одним із перших дослідників, котрий зробив важливий висновок про те, що створення РУП ознаменувало початок вищої політичної стадії розвитку українського національного руху в Російській імперії на початку ХХ ст. На переконання В. Садовського, РУП і УСДРП у своїх програмах вимогу автономії України прийняла тимчасово з тактичних міркувань, головною ж метою було досягнення самостійності [52, с. 250–256].

З точки зору повноти і за масштабом охоплення фактологічного матеріалу з історії національно-визвольної боротьби першої половини ХХ ст. заслуговує на увагу праця П. Феденка “Український рух у ХХ столітті” [61], що вийшла в післявоєнний період. У роботі простежено генезу, ідеологію й ідейно-організаційну структуру національних політичних угруповань, їхній стан напередодні та під час національно-демократичної

революції 1917–1920 рр. Особливу увагу П. Феденко звернув на діяльність першої наддніпрянської політичної партії – РУП. Відсутність чіткої стратегічної лінії в її діяльності та ідеології історик пояснював невідповідністю, недосвідченістю та політичною незрілістю провідників партії. Історичну роль РУП П. Феденко вбачав у об'єднанні активної революційної молоді, що пройшла політичну школу партії й використала свій досвід у національно-визвольних змаганнях 1917–1920 рр., а також у поширенні національно-політичної свідомості серед українства. Діяльність РУП, як писав П. Феденко, вивела українську визвольну ідею з українофільських кабінетів і зв'язала український національний рух з революційними рухами пригноблених мас робітництва й селянства [61, с. 23–30]. У цілому роботи П. Феденка відзначаються високим науковим рівнем дослідження з використанням принципів історизму, об'єктивності, систематизації фактів.

Допомагають відчутти характер епохи, атмосферу партійно-політичного життя мемуарні праці активних учасників національного руху, колишніх партійних діячів. Те, що значна кількість виданої за кордоном з названої тематики має не науковий, а мемуарний характер, можна пояснити неможливістю дослідників працювати з українськими архівними документами, обмеженістю в роботі з іншими джерелами та літературою. Серед мемуарних праць слід виокремити спогади М. Галагана [6], Ю. Колларда [29], М. Меленевського [34], Є. Чикаленка [63] та інших [2; 19; 20; 32; 50; 51], які є цінним історіографічним та історичним джерелом з історії українських політичних партій в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.

Особливу увагу істориків привертають спогади відомого українського громадсько-політичного діяча Миколи Галагана, які дають можливість простежити основні віхи становлення і формування української партії, зрозуміти її ідеологію, програмні засади, з'ясувати вплив та місце РУП в національному русі на початку ХХ ст. [6]. Досить неоднозначними є висновки автора щодо діяльності РУП та її впливу на суспільно-політичне життя Наддніпрянщини. Зокрема, як відзначив М. Галаган, “РУП не була справжньою політичною партією, що спиралась на широку низову організацію, мала свою вироблену і точно спеціалізовану програму і тактику та свій досвідчений, теоретично вишколений партійний провід. Партія складалась із окремих, не дуже при тому численних, гуртків; трудно було говорити про якусь “партійну масу”, що впливала б своїм голосом на напрям політики провідних партійних

органів” [6, с. 126]. На думку сучасного дослідника І. Михальського, такі висновки М. Галагана свідчать про його недостатню обізнаність стосовно діяльності РУП, оскільки він входив лише до найнижчої ланки партійної організації [37, с. 233–234]. На відміну від попередніх дослідників історії РУП, М. Галаган наводить чималу кількість прізвищ членів рупівських організацій, а її лідерам дає коротку характеристику. РУП, на думку М. Галагана, “ясного й виразного духу класово-пролетарської партії РУП не мала... її членами переважно були революційно-інтелігентські гуртки з соціалістичними поглядами чи соціалістичною ідеологією”. Щодо вирішення національного питання у програмі РУП, як зазначав автор, “амплітуда коливань була тут просто неймовірна: від “самостійної України” до трактування національного питання як “неіснуючого” ...це були скоріше крики наболілої української душі, ніж спокійне дослідження й об’єктивно-наукове обґрунтування важливої проблеми економічних і національно-політичних інтересів України” [6, с. 126–133]. Автор доводив, що рупівці перебували під сильним впливом ідеології російських соціал-демократів, при цьому М. Порш був чи не єдиним теоретиком РУП, який обґрунтовував програмні засади партії та “підводив підвалини наукового характеру” [6, с. 126–133]”. У цілому слід підкреслити, що автор спогадів був членом партії та активним учасником національно-визвольного руху початку ХХ ст., тому його праця не позбавлена певного суб’єктивізму, категоричності й вимагає критичного ставлення. Незважаючи на свій мемуарно-публіцистичний характер, робота М. Галагана містить важливий фактичний матеріал про утворення й організаційне становлення українських політичних партій на межі ХІХ–ХХ ст. Автор висловив своє бачення тогочасних суспільно-політичних подій та процесів, що відбувались у Наддніпрянській Україні. Важко не погодитись із висновками сучасного історика І. Михальського про те, що мемуарні записи М. Галагана містять глибокий аналіз діяльності українських політичних партій і багатогранний фактичний матеріал, відсутній у джерелах іншого походження, отже, заслуговують на широке використання при дослідженні політичної історії початку ХХ ст. [37, с. 235].

Окремі відомості про утворення, становлення та ідеологічні засади РУП знаходимо у спогадах відомого українського громадсько-політичного діяча, співзасновника РУП Ю. Колларда [29]. Автор мемуарів простежив еволюцію РУП до УСДРП і визнав останню не гідною називатися послідовницею РУП. Підсумовуючи, Ю. Коллард досить гостро розкрити-

кував діяльність українських соціал-демократів, звинувативши їх у зраді РУП [29, с. 198]. У спогадах Ю. Колларда помітна тенденція до критики ідеології та діяльності українських соціал-демократів, нейтральне ставлення до українських ліберал-демократів і прихильне – до партій, що відстоювали самостійницькі ідеали (УНП, РУП на початковому етапі). Слід визнати, що такі погляди були досить поширені у колах українських емігрантів у повоєнний період. В українській діаспорі поступово утвердилось негативне ставлення до діяльності українських соціал-демократів, особливо під час Української революції 1917–1920 рр., на них покладали відповідальність за поразку у національно-визвольній боротьбі.

Спогади про національний партійно-політичний рух початку ХХ ст. залишив український соціал-демократ Д. Дорошенко. Зокрема, особливої уваги заслуговує мемуарна робота історика “Мої спогади. Про давнє – минуле. 1901–1914 роки” [19]. Автор споминів подав не лише опис подій, свідком яких був, але й дав змогу відчутти дух і сподівання того часу, охарактеризував відомих і маловідомих діячів українства, серед яких значна частина були членами українських партій. Д. Дорошенко висвітлює діяльність Петербурзької громади РУП, акцентувавши увагу на розходженні у поглядах на основні ідеологічні засади партії. Однак діяльність окремих українських політичних партій у мемуарах Д. Дорошенка висвітлена фрагментарно і не вирізняється особливою фактологічною наповненістю.

У цілому мемуарні твори діячів українських політичних партій відзначаються відносно детальним висвітленням історії становлення та формування національних партійно-політичних організацій на межі ХІХ–ХХ ст. Як відзначив сучасний вітчизняний дослідник М. Михальський, мемуари діячів українських партій відображають емоційний настрій того часу, розкривають суперечності й розходження у поглядах політичних діячів, допомагають з’ясувати логіку їхнього ідейного становлення. Мемуари цих діячів характеризуються ґрунтовним аналізом тогочасного політичного розвитку, ролі й місця в цьому процесі партійних організацій. Характерною особливістю цих мемуарних творів, як підкреслив М. Михальський, є те, що автори спогадів не обмежувалися описом діяльності окремої партії, до якої належали (хоча це є основою спогадів), а викладали власну точку зору на ідеологічні принципи й методи роботи тих українських політичних організацій, з якими мали стосунки, передавали все, що пам’ятали про політичний розвиток краю, розкривали

різні аспекти вищезазначеної проблеми [37, с. 231]. Отже, як ми бачимо, мемуари М. Галагана, Д. Дорошенка, Ю. Колларда та інших діячів українського національного руху кінця XIX – початку XX ст. є досить цінним історіографічним та історичним джерелом з історії українських політичних партій у Наддніпрянській Україні початку XX ст.

Отже, до перших історичних розвідок, у яких простежуються основні етапи діяльності РУП, варто віднести праці В. Дорошенка, Л. Юркевича, С. Єфремова, І. Стешенка та інших. Дослідники проаналізували витоки РУП, ідеологічно-організаційну еволюцію партії, основні напрями практичної діяльності, оцінили вагомий внесок РУП у розвиток українського національного руху. Праці цих авторів належать до жанру партійної публіцистики. Історичні розвідки діячів українського національного руху кінця XIX – початку XX ст. не позбавлені певного суб'єктивізму, що пояснюється, насамперед, ідейно-політичними позиціями дослідників. Недоліками цих творів, особливо авторів, що були активними учасниками партійно-політичних угруповань, залишаються суб'єктивізм, категоричність, полемічна загостреність оцінок політичних подій, явищ, процесів тогочасної дійсності. Їхні праці нерідко відзначаються непримиренною ворожістю до інших політичних течій, у тому числі і з українського табору. Характерною особливістю для досліджуваної літератури є також її мемуарно-публіцистичний характер. Проте, слід зазначити, що ці розвідки допомагають відчутти характер епохи, відкривають для дослідників нові аспекти порушених проблем, хоча і вимагають критичного ставлення до себе. У цілому окремі праці діячів українського національного руху кінця XIX – початку XX ст. мають подвійний – історіографічний та мемуарний характер. У певній мірі праці українських партійних діячів та мемуарна література створили підґрунтя для досліджень з історії українських партій та організацій початку XX ст. на наступних етапах розвитку історіографії. Серед низки праць, створених у цей період, слід виокремити роботи В. Дорошенка і О. Гермайзе, що витримали перевірку часом на об'єктивність, глибину дослідницького пошуку і не втратили своєї науково-пізнавальної цінності.

Джерела та література

1. А-ко А. [Жук А.] Соціалістичні організації на Україні. Українська соціал-демократична робітничка партія / [Жук А.] // Праця. – 1909. – Ч. 1. – С. 23–34.

2. Андрієвський В. Три громади. Спогади з 1880–1917 / В. Андрієвський. – Львів, 1936. – 157 с.
3. Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні) / Олександр Юрійович Висоцький. – Д., 2001. – 160 с.
4. Висоцький О. Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок / О. Ю. Висоцький. – К.: Основні цінності, 2004. – 272 с.
5. Войнович С. [Д. Антонович] Неіснуюче питання / [Д. Антонович] // Праця. – 1905. – № 11. – С. 2–5.
6. Галаган М. З моїх споминів (1880-і роки до світової війни). Ч. 1 / Микола Галаган. – Львів: Червона калина, 1930. – 204 с.
7. Гермайзе О. 25-ліття Революційній Українській партії (РУП) / Осип Гермайзе // Життя і революція. – 1925. – № 3. – С. 20–24.
8. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1: Революційна Українська Партія (РУП) / Осип Гермайзе. – Б. м.: Книгоспілка, 1926. – 388 с.
9. Головченко В. Від “Самостійної України” до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / Володимир Іванович Головченко. – Х. Майдан, 1996. – 190 с.
10. Головченко В. І. Ідейне становлення української соціал-демократії та еволюція її поглядів на шляхи і перспективи визвольної боротьби (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01 / Володимир Іванович Головченко. – К., 1997. – 383 с.
11. Голуб А. І. Європейські обрії української соціал-демократії (кін. ХІХ – перша половина ХХ ст.) / Анатолій Іванович Голуб. – Дн.: Вид-во ДДУ 1998. – 155 с.
12. Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кін. ХІХ – поч. ХХ ст.: Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси / Валентина Андріївна Гошовська. – Х.: Основа, 1997. – 422 с.
13. Грушевський М. Історія України, прилагоджена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів середніх шкіл / Михайло Сергійович Грушевський. – К., Відень, 1920. – 216 с.
14. Грушевський М. Історія України: Прилагоджена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / Михайло Сергійович Грушевський. – Кам’янець на Поділлі, 1919. – 272 с.
15. Демуз І. О. Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. Історіографія: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інна Олександрівна Демуз. – Черкаси, 2008. – 235 с.

16. Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП) (1900–1905 рр.): нарис з історії української соціал–демократичної партії / Володимир Дорошенко. – Львів–К., 1921. – 38 с.
17. Дорошенко В. РУП і УСДРП / В. Дорошенко // Календар “Вперед”. – Львів, 1920. – С. 225–236.
18. Дорошенко В. Українство в Росії: новіші часи / Володимир Дорошенко. – Відень: Накладом СВУ, 1916. – 116 с.
19. Дорошенко Д. Мої спомини. Про давнє – минуле (1901–1904 роки) / Дмитро Дорошенко. – Виніпег, Манітоба: Видавнича спілка Тризуб, 1949. – 167 с.
20. Дорошенко Д. Украинская социал-демократия / Дмитро Дорошенко // Украинский вестник. – 1906. – № 12. – С. 843–851.
21. Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 рр. / Антонин Дучинський // За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – Кн. 2. – Х., Державне видавництво України, 1928. – С. 283–320.
22. Ефремов С. Из общественной жизни на Украине / С. Ефремов // Русское богатство (СПб). – 1908. – № 7. – С. 17–57.
23. Єфремов С. З громадського життя на Україні / Сергій Єфремов. – К.: Вік, 1909. – 77 с.
24. Залізник М. Російська Україна та її відродженє / Микола Залізник. – Львів, 1910. – 72 с.
25. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
26. Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) / М. Ковалевський // Літературно–науковий вісник. – 1919. – Річник XX. – Т. 73. – Кн. 1. – С. 92–107; Кн. 2. – С. 213–225.
27. Ковальчук І. А. Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття / І. А. Ковальчук // Наукові праці з питань політичної історії. – Вип. 172. – К.: Либідь, 1992. – С. 105–114.
28. Колесник В. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900–1907/В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К.: Стило, 1998. – 226 с.
29. Коллард Ю. Спогади юнацьких років / Юрій Коллард // Літературно–науковий вісник. – 1928. – Т. 102. – С. 226–233, 425–433, 727–729, 1061–1067.
30. Короткий нарис партійної історії // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 277–294.

31. Лозинський М. З сучасного робітницького руху / М. Лозинський // Літературно-науковий вВістник. – 1904. – Т. 28. – Кн. 11. – С. 73–100; Кн. 12. – С. 169–197.
32. Лотоцький О. Сторінки минулого: У 3 ч. / Олександр Лотоцький. – Варшава, 1933. Ч. 2. – 1933. – 481 с.
33. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В. Масненко. – К., Черкаси: Відлуння–Плюс, 2001. – 440 с.
34. Меленевський М. До історії Української соціал-демократичної “Спілки” / М. Меленевський // Нова громада. – 1923. – № 3–4. – С. 130–134.
35. Меша В. Г. Українське національне відродження 1905–1914 років: (історіографія проблеми) / Володимир Григорович Меша. – К., 2004. – 157 с.
36. Меша В. Г. Українське національне відродження (1905–1914 рр.): історіографія проблеми: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Г. Меша – Донецьк, 1996. – 208 с.
37. Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. / І. С. Михальський – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 343 с.
38. Оглоблин О. П. Українська історіографія 1917–1956 / Олександр Петрович Оглоблин. – К., 2003. – 252 с.
39. Павко А. І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрями наукових досліджень / Анатолій Іванович Павко. – К.: Т-во “Знання” України, 2001. – 112 с.
40. Порш М. Автономія України і її соціал-демократія / Микола Порш. – [2-е вид.]. – К.: В-во “Знання – то сила”, 1917. – 80 с.
41. Порш М. До питання про автономію / Микола Порш // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т. XXXIX. – Кн. VIII–IX. – С. 344–359.
42. Порш М. Національне питання та виборча агітація на Україні / Микола Порш // Літературно-науковий вістник, 1907. – Т. 37. – С. 135–139.
43. Порш М. Про автономію України / Микола Порш. – К., 1913. – 40 с.
44. Порш М. Сучасний момент в житті української нації / Микола Порш // На теми дня: 36. ст. – Львів, 1910. – С. 1–18.
45. Рибалка Л. [Юркевич Л.] Націоналізація життя і наша партія / Л. Рибалка [Л. Юркевич] // На теми дня: 36. ст. – Львів, 1910. — С. 41–63.
46. Риш А. Из жизни Спілки (По личным воспоминаниям) / А. Риш // Летопись революции. – 1923. – № 5. – С. 126–135.

47. Риш А. Очерки по истории “Спилки” / А. Риш // Летопись революции. – 1925. – № 2. – С. 125–173.
48. Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической “Спилки” / А. Риш. – Х.: Пролетарий, 1926. – 141 с.
49. Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції: Уривки зі споминів / Н. Романович-Ткаченко // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 103–123.
50. Русова С. Мої спомини / Софія Русова. – Львів: Хортиця, 1937. – 284 с.
51. Садовський В. Від українофільства до політики (З приводу 25-ліття заснування РУП) / В. Садовський // Літературно-науковий вістник. – 1925. – Т. 86. – С. 250–256.
52. Стебницький П. (Смуток П.) Українська справа / Петро Стебницький. – Пг.: Друкарь, 1917. – 48 с.
53. Стебницький П. Поміж двох революцій: нариси політичного життя за рр. 1907–1918 / Петро Стебницький. – К.: Друк. Т-ва “Час”, 1918. – 288 с.
54. Стебницький П. Україна и украинцы / Петро Стебницький. – Пг., 1917. – 48 с.
55. Степанюк В. З історії українського соціально-демократичного руху (1900–1918) / В. Степанюк, Я. Довбищенко. – Х.: Вид-во Харківського комітету УСДРП, 1918. – 32 с.
56. Степанюк В. Из истории украинского марксизма / В. Степанюк // Просвещение. – 1914. – № 6. – С. 26–32.
57. Стешенко І. Український національно-громадський рух і 1905 рік / Іван Стешенко // Вільна Україна. – 1906. – Ч. 1–2. – С. 95–99.
58. Українець-искровец. Об Украинской Революционной Партии // Искра. – 1904. – 15 декабря.
59. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси: У 3 т. / В. Верстюк, В. Горобець, О. Толочко; [відп. ред.: В. А. Смолій]. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 1: Українські проекти в Російській імперії. – 2004. – 501 с.
60. Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. / Панас Феденко. – Подєбриди: Вид-во Укр. техніко-господарського ін-ту, 1934. – 171 с.
61. Христюк П. 1905 рік на Україні / П. Христюк. – Х.: Державне видавництво України, 1925. – 240 с.
62. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Ч. III. / Євген Чикаленко. – Львів: Діло, 1926. – 131 с.

Олег Березовський (*Київ, Україна*). **Революційна українська партія у працях та спогадах діячів українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.**

Проаналізовано стан вивчення історії становлення та діяльності Революційної української партії у працях та спогадах діячів українського національного руху кінця XIX – початку XX ст. Окреслено процеси, що впливали на стан наукової розробки теми.

Ключові слова: Революційна українська партія, історіографія, спогади, український рух.

Олег Березовский (*Киев, Украина*). **Революционная украинская партия в работах и мемуарах деятелей украинского национального движения конца XIX – начала XX в.**

Дан анализ состояния изучения истории и деятельности Революционной украинской партии в работах и мемуарах деятелей украинского национального движения конца XIX – начала XX в. Очерчены процессы, которые влияли на состояние научной разработки темы.

Ключевые слова: Революционная украинская партия, историография, мемуари, украинское движение.

Oleg Berezovsky (*Kyiv, Ukraine*). **The Revolutionary Ukrainian Party in the Works and the Memoirs by the Figures of the Ukrainian National Movement at the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries**

The progress of researches of the Revolutionary Ukrainian Party in the works and the memoirs by the figures of the Ukrainian national movement at the end of the 19 – the beginning of the 20th centuries was analysed. The processes are determined which had an influence on the scientific work condition of the theme.

Key words: Revolutionary Ukrainian Party, historiography, memoirs, Ukrainian movement.

Катерина ПЕТРОВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК : 070.48 : 178.1 (477.74) “19”(045)

**Висвітлення проблем пияцтва
та алкоголізму на початку
XX століття на сторінках газети
“Аккерманское слово”**

Сучасна політика нашої держави спрямована на зменшення вживання алкоголю серед населення. Посилено контроль за заборону продажу алкогольних напоїв неповнолітнім, значно зменшено рекламу горілчаних виробів на телебаченні, заборонено розпивання алкогольних напоїв у публічних місцях. Для якнайкращого впровадження такої політики необхідно звернутись до досвіду антиалкогольної кампанії в минулому. Одним з яскравих видів джерел, за якими можна простежити це питання, є періодична преса, цікавим представником якої є газета “Аккерманское слово”.

В історії нашої країни неодноразово порушувалося питання боротьби з такими соціальними проблемами, як алкоголізм та пияцтво. Даними проблемами на початку XX ст. переймалися в основному безпосередні учасники руху за тверезість [16; 19; 20]. Д. М. Воронов та С. О. Первушин провели дослідження, за якими виявлялося, що міські жителі споживали більше горілки, ніж сільські. До того ж, дослідники виявили, що у селян пияцтво мало не соціальний, а побутовий характер [18; 28]. За радянських часів з’являється велика кількість статей та брошур пропагандистського характеру щодо боротьби з алкоголізмом, з’являється і кілька досліджень, присвячених антиалкогольним кампаніям [23], а також п’яним погромам у перші роки радянської влади [24]. Низка робіт присвячена отриманню питного прибутку, якості горілчаних напоїв та культурі їх вживання. Серед сучасних дослідників слід відзначити російського історика А. В. Ніколаєва, що зосередив увагу на вивченні історії руху за тверезість у кінці XIX – на початку XX ст., приділив також увагу дитячому алкоголізму, участі уряду в антиалкогольній діяльності та частково зупинився на поглядах тогочасних до-

слідників з цього приводу [25–27]. Український дослідник Ю. І. Гузенко проаналізував діяльність миколаївського “Особливого комітету попечительства про народну тверезість”, не торкаючись праць того періоду з проблеми [21]. Миколаївська дослідниця В. О. Стремецька проаналізувала погляди дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст. на проблему алкоголізму та практичну діяльність у напрямку боротьби з алкоголізмом у цей період [29; 30]. Сучасні дослідники, як російські, так і українські, приділяють увагу також ролі церкви в антиалкогольній боротьбі [17; 22]. Саме в цих роботах використовуються такі, джерела як періодика, переважно церковна.

Мета статті – висвітлення проблем пияцтва та алкоголізму за матеріалами газети “Аккерманское слово”.

Предметом даного дослідження є комплекс публікацій на сторінках газети “Аккерманское слово”, які відображають історію питання пияцтва та алкоголізму як у всій імперії (матеріали, що відбивають хід питання на державному рівні та передруковані з інших видань), так і в Аккерманському повіті зокрема. Об’єктом дослідження є газета “Аккерманское слово” за 1913–1917 рр., що зумовлено наявністю та збереженістю номерів газети. У статті поставлено завдання провести суцільну евристику публікацій газети “Аккерманское слово” щодо відображення питання пияцтва та алкоголізму.

“Аккерманское слово” (1912–1918 рр.) – щоденна суспільно-політична, літературна та економічна газета, редакція якої знаходилась у м. Аккермані Бессарабської губернії (сучасне місто Білгород-Дністровський Одеської області).

Першим періодичним виданням в Аккермані була газета “Аккерманское обозрение”. Це було щоденне суспільно-політичне, літературне та економічне видання. Пробний номер “Аккерманского обозрения” побачив світ 28 грудня 1911 р., а вже 31 грудня вийшов його перший номер. Редактором газети був її видавець – власник міської типографії І. М. Грінштейн. Розташовувалась типографія та редакція газети на Миколаївській вулиці (нині Дзержинського), в будинку № 16. Під назвою “Аккерманское обозрение” вийшло 60 номерів газети. З 14 березня 1912 р. газета виходила під новою назвою – “Аккерманское слово”. Протягом півтора року газету редагували одночасно М. Л. та І. М. Грінштейни, а потім упродовж двох років у газеті змінилось п’ять редакторів: з № 426 – Ш. Ш. Бройт; з № – 1/889 С. Л. Варановська; з № 892 – І. А. Фіш; з № 1015 – О. М. Каліп; з № 1162 – А. К. Рум’янцева. Протягом тих же

півтора року видавали газету одночасно М. Л. та І. М. Грінштейни, а з № 426 – М. Я. Новиков; з № – 1/889 С. Л. Варановська; з № 892 – М. Я. Новиков [15]. З початком Першої світової війни газета публікувала окремим листком додаток – телеграми з театру воєнних дій [13]. Видання припинило своє існування з приходом радянської влади, як і більшість подібних видань. Хоча автори інтернет-видання “Известия” зазначають, що газета виходила до 1917 року [14], але у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігаються номери за 1918 рік.

Газета мала наступну програму: телеграми, статті з питань суспільно-політичних, економічних та наукових, статті з питань літератури та мистецтва, звіти засідань Державної думи та Державної ради, фейлетони, романи, повісті, розповіді та вірші, хроніка за день, шаржі-карикатури, листи російських та іноземних кореспондентів, відомості про хід промислового та комерційного життя, довідкові відомості, бібліографія та поради читачам з юридичних питань [1, с. 4].

Інформація щодо боротьби з пияцтвом та алкоголізмом зустрічається у таких рубриках: телеграми, місцева хроніка, внутрішні відомості, за кордоном та статті на тему тверезості. Хоча газета виходила з 1912 по 1918 р., але номери за 1912 р. не збереглися, а в номерах за 1917–1918 рр. відсутня інформація щодо алкоголізму та пияцтва, що скоріш за все пояснюється політичною ситуацією в країні і, відповідно, сприйняттям даного питання як другорядного.

З останньої третини ХІХ ст. боротьба з алкоголізмом набула організованого характеру та стала одним з напрямків державної політики. Державну політику в цій сфері здійснював міністр фінансів Сергій Юрійович Вітте. З 1895 р. з його ініціативи почалося введення державної винної монополії, що проіснувала до Першої світової війни. Основна ідея винної монополії полягала в тому, що ніхто не міг продавати вино, крім держави, а виробництво вина мало бути обмежено в тих розмірах, які закуповувала держава, і, таким чином, задовольнялися б ті умови, що держава ставила як відкупник [31].

Матеріали газети “Аккерманское слово” дають змогу яскраво висвітлити існуючі проблеми пияцтва та алкоголізму на трьох рівнях: церковному, державному та місцевому. Загальна мета на всіх рівнях збігалася – отверезіння народу, – проте справжні мотиви на кожному рівні були різними. Церква намагалася повернути народ на шлях істинний, всіляко роз’яснюючи шкоду від зловживання горілкою, як для

людського організму, так і для душі. Поряд із цим вона намагалася підвищити свій авторитет шляхом відкриття у всіх парафіях товариств тверезості [7, с. 3], читання лекцій [2, с. 3–4], недільних читань [11, с. 3], співпраці з місцевою владою та місцевою інтелігенцією у антиалкогольній боротьбі [4, с. 4]. Це яскраво підтверджують статті, де висвітлюється ставлення церкви до цієї проблеми. В них церковники нарікають на непомірне зростання пияцтва та, відповідно, хуліганства; на те, що горілчані склади влаштувалися біля або навпроти церкви (“мабуть, для успішної торгівлі”, – за іронічними словами одного батюшки [2, с. 3–4]). Тобто духовенству “заважали” вести ефективну боротьбу на цій ниві, тому необхідно було поєднати зусилля з місцевою владою та активною інтелігенцією, що одразу підвищувало роль церкви в очах місцевих жителів і перекладало частину відповідальності на інші суб’єкти.

Держава ж не тільки активно включилася у боротьбу з надмірним вживанням алкоголю, але й започаткувала її на державному рівні, давши поштовх до активної діяльності на побутовому. І хоча уряд проголошував такі гасла, як “багатство країни – здоровий народ”, проте не обійшлося тут і без підводних каменів, головний з яких влучно визначив автор статті “Борьба с пьянством”. Автор називає дебатування цього питання “повітрієм”, модним захопленням. “Щоразу, коли над нашою вітчизною згущаються хмари економічного та морального розвалу народних мас, коли темнота, грубість та злидні цих мас надто затьмарюють очі й починають бентежити верхи, на сцену виступає “відволікаючий засіб” – боротьба з народним пияцтвом”. Тобто влада просто спекулювала даним питанням. Особливо ним зацікавилися праві організації, які сподівалися зміцнити свій розхитаний престиж та втриматись на землі, що вислизала з-під ніг. “З пафосом та шумом лідери “патріотів” налетіли на графа Вітте, творця винної монополії, “злого генія Росії” [3, с. 1]. Таким чином, відбувалося політичне протистояння. Невдовзі граф С. Ю. Вітте виступив з каяттям та пропонував виправити свої помилки у вигляді практичного заходу – ввести фіксацію питного прибутку, тобто закріплення його розміру, щоб призупинити його зростання в наступні роки [5, с. 2].

Виступ графа С. Ю. Вітте та широка постановка питання отверезіння народу зустріли відгук як у законодавчих установах, так і поза ними. Тепер було висунуто відповідальне завдання – опрацювати і провести низку реформ у фінансово-господарській галузі, що мали

припинити залежність російського бюджету від питного прибутку. Адже великою проблемою було те, що прибуток від горілки складав 26% всіх державних прибутків, що становило 600-700 млн руб. на рік [8, с. 3]. Такий стан речей пробуджував недовіру до антиалкогольної урядової політики як серед урядовців, так і серед населення.

Щоб змінити ситуацію, потрібні були радикальні заходи у фінансово-господарській галузі. Розуміючи це, різні активісти пропонували власне бачення вирішення питання. Так, відомий кадетський діяч, депутат Державної думи А. І. Шингарьов пропонував підвищити спадкові мита та податок на землі ввести прогресивне обкладання прибутків та реформувати промислове обкладання, з чого, за його підрахунками, можна було б отримати 100-120 млн руб. щорічного нового прибутку. А також поєднати реформи прямого обкладання з розвитком державної монополії на інші предмети масового вжитку (сірникову, тютюнову та нафтову монополії по типу винної, тобто без експропріації приватного виробництва і тільки з організацією державного продажу продуктів). Також він пропонував введення страхової монополії, викуп приватних залізниць, вивізне мито на ліс, введення нових додаткових податків (наприклад, на газ та електрику) та підвищення ставок залізничного тарифу, гербового збору та іншого мита, що могло б слугувати додатковими заходами [8, с. 3]. Ми бачимо, що опозиція доклала немало зусиль до вирішення цього питання, і хоч це диктувалося політичною ситуацією в країні, все ж просувало справу у боротьбі з пияцтвом та алкоголізмом.

Поки на урядовому рівні точилися суперечки, держава вела боротьбу з пияцтвом і періодично повідомляла результати своєї діяльності, що були сповнені кількісними даними про закриття винних лавок. Зустрічаються також “власні спостереження” представників місцевої адміністрації. Такі висновки були зроблені після поїздки Акерманським повітом: “В яке село не заїдеш, всюди видно населення за роботою, ніде жодного п'яного, не чути лайки... Навпаки, невеликі групи селян за читанням газет. Найцікавіше, що від минулих завсідників шинків чути піднесені відгуки з приводу тверезих заходів: “Вдома не буває колишніх сварок, краще харчуємося, та, головне, гроші завжди є”. За словами автора, аналогічні вислови він чув у багатьох місцях [9, с. 3].

Надто вже “казково” звучать такі повідомлення, особливо присмак казки відчувається, коли поруч бачимо повідомлення про всілякі винахідницькі ідеї селян, як-от перегонка денатурованого спирту. Яскраво

момент змін представлено у статі М. Енче “Нищие духом”. Стаття характеризує стан справ через півтора року після заборони продажу міцних напоїв. “І дістають, і п’ють; п’ють, не дивлячись на всі заборони та циркуляри; п’ють в окремих кабінетах ресторанів, п’ють удома”. Проте, за словами автора, зміни дійсно відбулися, змінився контингент осіб – елементом, що п’є, виступає тепер не широка маса, а лише окремі групи та особи: або люди, матеріально добре забезпечені, і п’ють вони не стільки тому, що відчувають у цьому доконечну потребу, а виключно з метою показати якийсь “шик” та похизуватися вмінням знайти “заборонений плід”; або безнадійні алкоголіки – люди, що ледь животіють і не мають достатньої рішучості та сили, щоб раз і назавжди покінчити з пороками, тобто “люди нещасні, безвільні, слабкі та бідні духом”. І якщо перші спеціалізувалися на шампанському та закордонних лікерах, то останні через свою бідність вживали спирт, політуру, денатурат, скипидар, одеколон, валер’янку, “ханжу” та інші сурогати горілки [10, с. 3].

Стаття Є. Потапової характеризує ситуацію у повіті, яка, за словами авторки, нічим не краща. У повіті боролися ще енергійніше: “Повітові та сільські комітети так організовані на ґрунті знищення вина, боротьби з вином, що охають та ледве ворущать язиком. Ще зранку люди бадьорі та свіжі, але до вечора, бідні, втрачають сили і вже ледве белькочуть, а не говорять. П’яні сільські комітети, ще більш п’яні повітові комітети, відверто хитається міліція. На сільській сходці збирається невелика група людей. Але народ не винний. У народу інтерес великий. Адже, де існує єднання комітетів, міліції та канцелярії та ще й на ґрунті дружнього знищення вина, там важко зібрати сход... А в канцелярії так пахне старим духом, що мимоволі шукаєш очима, де сховалися пляшечки” [12, с. 2].

Тобто на місцях спостерігається невелике бажання місцевої адміністрації здійснювати впроваджені урядом антиалкогольні заходи. І як можуть ставитись місцеві жителі до законів, якщо навіть адміністрація ними нехтує?! Безсумнівно, завдяки заходам боротьби проти надмірного вживання алкоголю, кількість тих, що вживали міцні напої, зменшилась. Проте люди залежні так і продовжували пити, вдаючись до різноманітних сурогатів горілки. А свята тверезості для таких людей були сповнені страждань. В одному з номерів газети журналіст описує побачену ним в цей день сцену, де жінка о п’ятій годині ранку перебувала у стані істерики через це свято. Дуже влучними є слова автора з цього приводу: “У всі дні вони страждають від горілки, а в ці – без

неї” [6, с. 3]. Суперечливі повідомлення (від державних діячів та спостерігачів реального життя) тільки доводять, що проблема корінним чином не вирішилась, побажання уряду не відповідали усталеному способу життя народу, який всіляко намагався знайти вихід: не продають горілку – п’ємо денатурований спирт. А свята тверезості у розумнінні алкогольозалежних людей слід було просто пережити.

Таким чином, аналізуючи матеріали газети “Аккерманское слово”, можемо побачити різницю між повідомленнями державних діячів щодо зменшення пияцтва та реальними свідченнями місцевих жителів, що явно не збігаються. Уряд декларував успіхи антиалкогольної політики, а натомість звідусіль надходили відомості про незмінність ситуації або невеликий відсоток змін. Підтвердженням цього також слугують листи до редакції зі зверненнями, переважно жінок, до влади з проханням вжити заходів щодо усунення таємного продажу алкоголю. Крім того, можемо побачити потужний потенціал винахідництва у народі, що яскраво демонструє поява різноманітних “напоїв” – заміників горілки. В цілому ж можна говорити про різнобічність та різнобарвність інформативних можливостей публікацій видання “Аккерманское слово” та необхідність дослідження подібних джерел.

Джерела та література

1. От редакции // Аккерманское слово. – 1913. – № 404. – 8 мая. – С. 4.
2. Священник о пьянстве // Аккерманское слово. – 1913. – № 555. – 7 ноября. – С. 3–4.
3. Я-ов М. Борьба с пьянством / М. Я-ов // Аккерманское слово. – 1913. – № 579. – 6 декабря. – С. 1.
4. Борьба с пьянством // Аккерманское слово. – 1914 – № 620. – 28 января. – С. 4.
5. “С.С.”. Гос. Совет и борьба с пьянством / “С.С.” // Аккерманское слово. – 1914. – № 632. – 11 февраля. – С. 2.
6. Зигомар. Жалко несчастных / Зигомар // Аккерманское слово. – 1914. – № 682. – 12 апреля. – С. 3.
7. Борьба с пьянством // Аккерманское слово. – 1914. – № 750. – 3 июля. – С. 3.
8. Tadzio. Пьяный вопрос / Tadzio // Аккерманское слово. – 1914. – № 791. – 22 августа. – С. 3.
9. Проезжий. Отрезвевшая деревня / Проезжий // Аккерманское слово. – 1915. – № 1029. – 4 июня. – С. 3.

10. Энче М. Нищие духом / М. Энче // Аккерманское слово. – 1916. – № 1237. – 10 февраля. – С. 3.
11. Посетитель. Воскресные чтения / Посетитель // Аккерманское слово. – 1916. – № 1485. – 8 декабря. – С. 3.
12. Потапова Е. Свобода или вино! / Е. Потапова // Аккерманское слово. – 1917. – № 1687. – 19 августа. – С. 2.
13. Аккерманская пресса. К истокам // Информ. еженедельник “Известия. Аккерманский уезд” [Ел. ресурс]. – Режим доступа: <http://future.od.ua/hronograph/chtobi-pomnili/14-akkermanskaya-pressa-k-istokam.html>.
14. Аккерманские газеты // Информ. еженедельник “Известия. Аккерманский уезд” [Ел. ресурс]. – Режим доступа: <http://future.od.ua/hronograph/akkerman-ot-a-do-ya/139-akkermanskie-gazety.html>.
15. Аккерманское слово // ЭНИ “Периодика” : Библиография периодических изданий России, 1901–1916. – Алфавитная часть [Ел. ресурс]. – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/periodic/bb-abc/bb1/bb1-0126.htm>.
16. Введенский И. Н. Опыт принудительной трезвости / И. Н. Введенский / [Ел. ресурс]. – Режим доступа: http://www.literatura.tvreza.info/03/Vvedenskij-I/forcedabstinenceexperience_ru.html.
17. Власова А. В. Деятельность уральских епархий и приходов Русской православной церкви по противодействию злоупотреблению алкоголем в дореволюционный период / А. В. Власова // Вестник Челябинского гос. ун-та. – 2009. – № 38 (176). – История. – Вып. 37. – С. 110–113.
18. Воронов Д. Н. Алкоголизм в городе и деревне в связи с бытом населения / Д. Н. Воронов. – Пенза, 1913. – 57 с.
19. Грановский Л. Алкоголизм и кооперация / Л. Грановский. – М., 1919. – 100 с.
20. Григорьев Н. И. Общества трезвости в России / Н. И. Григорьев // Труды комиссии по вопросу об алкоголизме. – СПб., 1900. – Вып. IV. – С. 232–233.
21. Гузенко Ю. І. Становлення та діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю. І. Гузенко. – Миколаїв: Ліон, 2006. – С. 132–139.
22. Єлєсін П. В. Боротьба з пияцтвом у діяльності православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / П. В. Єлєсін // Вісник Черкаського ун-ту. – 2012. – № 9 (222). – С. 73–80.
23. Заиграев Г. Г. Борьба с алкоголизмом: проблемы, пути решения / Г. Г. Заиграев. – М.: Мысль, 1986. – 157 с.

24. Канишев В. Допъем романовские остатки: пьяные погромы в 1917 году / В. Канишев, Л. Протасов // Родина. – 1997. – № 8. – С. 62–65.

25. Николаев А. В. Детский алкоголизм: постановка проблемы участниками трезвенного движения в начале XX века / А. В. Николаев / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://borbaspjnstvom.narod.ru/Detsk.htm>.

26. Николаев А. В. Деятельность обществ трезвости / А. В. Николаев / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://borbaspjnstvom.narod.ru/Obwestvo.htm>.

27. Николаев А. В. Антиалкогольные кампании XX века в России / А. В. Николаев // Вопросы истории. – 2008. – № 11. – С. 67–78.

28. Первушин С. А. Опыт теории массового алкоголизма в связи с теорией потребностей / С. А. Первушин. – СПб., 1912. – 85 с.

29. Стремецька В. О. Практика боротьби з алкоголізмом у кінці XIX – на початку XX ст. / В. О. Стремецька // Наукові праці. Історичні науки [Текст]: науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2009. – Т. 94. – Вип. 81. – С. 105–110.

30. Стремецька В. О. Теоретичні аспекти боротьби з алкоголізмом у кінці XIX – на початку XX ст. / В. О. Стремецька // Наукові праці. Історичні науки [Текст]: наук.-метод. журн. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – Т. 83. – № 70. – С. 19–21.

31. Шеин И. В. С. Ю. Витте и государственная питейная монополия / И. В. Шеин, Н. В. Плотников / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.alcomarket.info/CRNAP/print.asp?NewsId=15187>.

Катерина Петрова (Запоріжжя, Україна) Висвітлення проблем пияцтва та алкоголізму на початку XX століття на сторінках газети “Аккерманское слово”

За матеріалами газети “Аккерманское слово” досліджено проблему пияцтва та алкоголізму на початку XX століття. Проаналізовано публікації газети стосовно пияцтва та алкоголізму, що дало змогу простежити боротьбу з цим лихом на трьох рівнях: церковному, державному та місцевому.

Ключові слова: газета “Аккерманское слово”, алкоголізм, пияцтво.

Екатерина Петрова (Запорожье, Украина) Освещение проблемы пьянства и алкоголизма в начале XX века на страницах газеты “Аккерманское слово”.

По материалам газеты “Аккерманское слово” прослежена проблема пьянства и алкоголизма в начале XX века. Проанализированы публикации газеты, касающиеся пьянства и алкоголизма, что дало возможность про-

следить борьбу против этого зла на трех уровнях: церковном, государственном и местном.

Ключевые слова: газета “Аккерманское слово”, алкоголизм, пьянство.

Kateryna Petrova (Zaporizhzhya, Ukraine) The Coverage of the Problems of Drunkenness and Alcoholism in the Beginning of the 20th Century on the Pages of the Newspaper “Akkermanskoe slovo”.

According to the materials of the newspaper “Akkermanskoe slovo” the problem of drunkenness and alcoholism in the beginning of the 20th century is investigated. The newspaper publications were analyzed in detail. It allowed us to trace the fight against this scourge at three levels: church, state, and local.

Key words: newspaper “Akkermanskoe slovo”, alcoholism, drunkenness.

Володимир ШЕВЧЕНКО

(Київ, Україна)

УДК: 376-056.263 (091) (477.64-25) “1903/1917”

Олександрівське училище-хутір глухонімих

Вирішення теоретичних і практичних проблем розбудови системи національної освіти – її пріоритетної мети, структури, змісту, наукових та організаційних засад – зумовлює потребу у продукуванні нових ідей. Звернення до історії українського шкільництва дає змогу творчо використати позитивні надбання наших попередників, запобігти помилкам і некритичному застосуванню іноземного досвіду, прогнозувати наслідки тих чи інших управлінських рішень і напрямів розвитку школи. Нині, коли відбуваються державотворчі процеси в Україні, зокрема реформується педагогічна наука, постала необхідність докладно вивчити історію української сурдопедагогіки.

До вивчення історії розвитку вітчизняної системи спеціальної освіти було привернуто пильну увагу багатьох відомих педагогів та сурдопедагогів.

Перші спроби дослідити історію та показати стан спеціальних навчальних закладів зробили Є. В. Членов, М. В. Богданов-Березовський та М. М. Лаговський.

Історія навчання дітей з порушенням слуху отримала широке відображення у працях вчених радянського періоду А. Г. Басової, К. Д. Бойко, А. М. Гольдберг, А. Д. Добрової, О. І. Дьячкова, Н. Ф. Засенко, І. П. Соколяньського, М. Д. Ярмаченка та ін., а також сучасних дослідників А. С. Аблятипова, Т. Є. Єжової, О. В. Кравченко та ін.

Історія свідчить, що 3 травня 1898 р. за наказом імператриці Марії Федорівни в Петербурзі утворюється Опікунство для глухонімих, яке пізніше почало відкривати свої відділи в різних містах. Окрім шкіл, майстерень, богаділень, курсів для підготовки вчителів глухонімих, почали відкриватися школи/училища-хутори, в яких глухонімі діти

сільської місцевості могли б, не відриваючись від свого осередку, здобути освіту і виховання [1, 135].

Одним із перших закладів подібного типу, водночас найбільшим та унікальним, було училище-хутір для глухонімих дітей в місті Олександрівську (нині Запоріжжя) Катеринославської губернії, керівником якого був міський голова Фелікс Францович Мовчановський.

У статті ми зупинимось на описі споруд, пристосувань та господарства, які входили до його складу, не торкаючись процесу навчання. Але і цього досить, щоб зрозуміти, наскільки видатним явищем на той час був Олександрівський хутір.

11 травня 1903 р., за 2 км від міста, у Зеленому Яру – прекрасній степовій місцевості, на північному схилі великої і широкої балки, було розпочато будівництво школи для глухонімих дітей на 120 осіб на власній ділянці землі в 10 десятин, пожертвованій Олександрівською думою. Пізніше училище придбало у власність у приватної особи ще 20 десятин. 11 серпня того ж року спорудження школи, та усіх надвірних будівель, було закінчено, і 15 серпня вже було зроблено перший набір із 30 осіб [5, 177].

На території хутора, по головному лицьовому фасаду, розташовувалися чотири великих будівлі: лікарня, школа, гуртожиток для дівчаток і вчительок із церквою посередині і гуртожиток для хлопчиків і вчителів.

У школі окрім навчальних приміщень був великий і світлий рекреаційний зал, де діти проводили позакласний час і займалися гімнастикою. Під залом, у напівпідвальному приміщенні, розміщувався клас ручної праці.

Гуртожиток дівчаток і вчительок був великою півтораповерховою будівлею. Вона поділялася церквою на 2 половини: в одній знаходилися кімнати для вчительок, а в другій – для дівчаток.

У цьому будинку, під церквою, розміщувалася загальна для всіх їдальня, а поряд із нею кухня з паровими котлами для варіння страв та з кип'ятильником системи “Борю”, із якого одночасно з 2-х різних кранів можна було брати гарячу і холодну кип'ячену воду, що досить зручно для запобігання різним кишковим захворюванням. У цьому ж будинку розміщувалася комора для харчових продуктів, а також т. зв. молочна, і тут же знаходилися квартири для технічних працівників.

Гуртожиток для хлопчиків був великою будівлею на 2,5 поверхи. На верхньому поверсі розміщувалися 2 великих кімнати на 140 чоловік. На середньому поверсі, по обидва боки коридора, були кімнати для

вчителів, а також бібліотека, яка мала близько 1500 (також передплачувалися газети, журнали, купувалися книжки на суму 100–150 руб. щорічно) і рукодільні класи для дівчаток. На нижньому поверсі розміщувалися квартири для працівників і речовий склад для збереження одягу вихованців, який на випадок пожежі був відділений металевими виконницями і дверима, а також залізобетонною стелею.

Будівля лікарні знаходилася осторонь інших будинків і мала окрему чоловічу і жіночу палати з повним обладнанням на 12 ліжок. При лікарні були: добре облаштована аптека, ванна, клозет, кухні, а також відділення на 4 ліжка для інфекційних хворих із окремим, цілковито ізольованим від інших приміщень, входом.

Окрім цього, на хуторі було споруджено окрему триповерхову будівлю для адміністрації, в якій також розміщувалися пекарня, чудово облаштовані парова пральня і лазня. У пральні речі оброблялися паром за допомогою машин і удосконалених технічних засобів. Неподалік від головних корпусів стояла споруда дитячого садка на 30 дітей і залізобетонна будівля школи на 2,5 поверхи для учнів, які відстають, на 30 осіб. Окремо були розташовані стайні для коней, хлів для корів і свиней, пташник та ін. [3, 3–8]

У зв'язку з тим, що училище не отримувало від казни ніякої грошової допомоги та існувало лише на пожертви, які мали випадковий характер, його стан був дуже тяжким. Тому Олександрівський відділ опіки, щоб знайти джерело утримання хутора і дати можливість всім, хто закінчив Олександрівське, а також інші училища глухонімих у Росії, працюючи при сприятливих умовах, мати забезпечений шматок хліба для себе і своєї сім'ї, заснував Маріїнський машинобудівний завод землеобробних машин і агрегатів, розрахований на 500 робочих місць, та типографію [5, 179].

Одночасно із заводом були обладнані типографія, палітурна і ливальна майстерні. Типографія мала 5 друкарських машин, із яких дві великого розміру, а також значну кількість шрифту різних видів, й виконувала роботи для державних, громадських, комерційних і промислових підприємств, а також друкувала найрізноманітніші ілюстровані видання, брошури та ін.

Завод і типографія були обладнані найкращими, за останнім словом техніки, верстатами і машинами. Всі вони приводилися в рух електричною енергією. Для економії палива при паровому водотрубному котлі системи “Гер’є” був економайзер, де відпрацьовані гази, перш ніж по-

трапити до димової труби, нагрівали воду до 70-80, й ця вода надходила в котел. Відпрацьований пар не виходив із парової машини, як це бувало у більшості випадків, а за допомогою конденсатора перетворювався у воду, яка потім йшла в холодильну башту, що розташовувалася поруч, де охолоджувалася і поверталася в систему.

Всі верстати на заводі і друкарські машини у типографії приводилися в рух окремими електромоторами. Таке вдосконалення майстерень у технічному відношенні відіграло велику роль: усувало ремінну передачу, яка займала багато місця і дуже часто була причиною нещасних випадків; давало значну економію енергії, виключаючи необхідність встановлення трансмісій.

У Столярна майстерня була обладнена ексаузером (вентиляційною системою), який висмоктував від верстатів тирсу та стружки, а також пилюку у відведене для цього місце, що мало величезне значення в гігієнічному аспекті. В ковальському цеху теж було встановлено ексаузер, який висмоктував дим із кузні і давав можливість ковалям працювати за сприятливих гігієнічних умов, не вдихаючи шкідливих для здоров'я газів.

Завод виготовляв рядні сіялки, жатки, кінні та кукурудзяні молотарки як товар, на який є постійний попит. Наприклад, до весни 1910 р. тут було виготовлено 1000 жаток, 250 сівалок, 30 молотарок і 100 кукурудзянок. На 1911 р. було заплановано випустити 3000 жаток, 2000 сівалок, 50 молотарок, 300 кукурудзянок і декілька сот букерів.

З містом хутір був зв'язаний залізничною колією і мав власну платформу.

В усіх приміщеннях хутору було водяне опалення і електричне освітлення; він був з'єднаний із містом телефоном; в телефонні апарати було встановлено в усіх головних будівлях, всіх цехах, у конторі заводу і в типографії.

Всі споруди хутора були оснащені водогінною системою з умивальними кімнатами. Також водогін прокладено у дворі і по всій території, на якій через кожні 50 саж. (106,5 м) було влаштовано протипожежні крани і крани для поливання.

Брудна вода і всі нечистоти із умивальних, ватерклозетів, пральні, лазні та ін. приміщень через каналізаційну систему відводилися до спеціальної споруди – біологічної станції, де в особливих закритих камерах всі органічні речовини перегорали, а мінеральні осідали на дно. Потім, проходячи через декілька фільтрувальних систем, вода

очищувалася і використовувалася для поливання городу за допомогою системи каналів.

Завдяки тому, що в балках на території хутора була джерельна вода, вдалося влаштувати ставок глибиною до 6 м, який вмщував до 2,5 млн відер води, призначеної для парового котла на заводі, а також для поливання зелених насаджень і городу.

У зв'язку з тим, що хутір знаходився на віддалі від міста, він був обгороджений з усіх боків капітальним залізобетонним парканом. По фасаду ділянка обгороджувалася парканом із димогарних труб, які влітку були обвиті рослинами.

Поряд із цим парканом проходила забетонувана канава, яка затримувала воду літніх дощів й не дозволяла розмивати подвір'я, сад і город. По особливих трубах вода із каналу скеровувалася в сад і город для їх поливання.

При училищі було господарство, яке велося на 70 га, 40 із яких орендувалися біля міста. На цих 4-ка гектарах розміщувалися поле та город; фруктовий і ягідний сад з близько 2000 плодових дерев, а частина міжрядь саду була зайнята полуницею; 10 000 куців казанлицької і німецької троянди, з якої добували трояндове масло; парники, теплиці, молочна ферма з 18-ма дійними коровами; невелика пасіка в саду. На хуторі тримали 13 робочих коней, свиней йоркширської породи і птицю.

Обмундирування, взуття і необхідний інвентар для роботи виготовлявся власними силами.

При училищі було влаштовано дослідну сільськогосподарську метеорологічну станцію, на якій проводилися точні спостереження і робилися записи. Звіти станції щомісячно надходили у Метеорологічне бюро і в миколаївську Головну фізичну обсерваторію, а також друкувалися у річних звітах Олександрівського відділу Опікунства про глухонімих [3, 9–28].

Як бачимо, Олександрівське училище-хутір було найунікальнішим закладом для глухонімих не лише в Росії, а й за кордоном. Вже через 6 років після відкриття воно нараховувало до 200-т учнів і мало майно, яке оцінювалося у майже 2 млн руб. А все це завдяки тому, що ініціатором і керівником цієї справи була людина, яка віддавала задля неї не лише всю свою силу і енергію, а й багато власних заощаджень, – Фелікс Францович Мовчановський (1853–1921). Заможний, інтелігентний комерсант (згідно із “Відомостями про народонаселення і промисло-

вість міста Олександрівська” станом на 13 травня 1895 р., Ф. Ф. Мовчановський володів лісопильним заводом і лісовою пристанню, заснованими у 1875 р.), він був людиною надзвичайного розуму і невичерпної енергії, а одночасно і обдарованим педагогом, істориком, етнографом, краєзнавцем, просвітителем та громадським діячем. Йому були притаманні добродійність і милосердя. Все своє життя він сіяв вічне, розумне і добре.

Документи говорять про Фелікса Францовича Мовчановського як про людину неспокоїної вдачі, яка з ентузіазмом бралася за вирішення злободенних проблем тогочасної російської дійсності. В силу своїх реформаторсько-просвітницьких поглядів він у своїй діяльності прагнув кращого життя для своїх співгромадян.

У 1903 р., завдяки активній участі Ф. Ф. Мовчановського, в Олександрівську було засновано повітовий відділ Опікунства про глухонімих, а сам Мовчановський став заступником його голови. Мовчановський був знайомий з постановкою справи навчання глухонімих і бажав застосувати свої знання на практиці на користь знедолених, ображених природою дітей. Цим пояснюється та обставина, що він, маючи звання товариша голови відділу опікунства і опікуна його закладів, насправді був не лише головною особою, але й єдиним керівником усіх справ, заходів і починань цієї благодійної організації. В очах місцевих людей Олександрівський відділ і Ф. Ф. Мовчановський були невід’ємними один від одного. Тому він став головним ініціатором і душею справи з організації найбільшого у світі Олександрівського училища-хутора для глухонімих, унікального на той час в організації своїх навчальних закладів, у змісті навчання та в підготовці учнів до майбутньої трудової діяльності. З цього приводу Ф. Мовчановський був удостоєний подяки імператриці Марії Федорівни [4, 3].

До 1910 р. господарство на хуторі було чудово налагоджене, а продукція, яка вироблялася учнями, неодноразово завойовувала призови й інші нагороди на губернських виставках [1, 136].

Добра слава про заклад поширювалася у лише на Катеринославській губернії, а й далеко за її межами. Вона дійшла і до царської сім’ї. 9 лютого 1911 р. Ф. Ф. Мовчановський протягом години мав аудієнцію у імператорської сім’ї. Покровителі були задоволені діяльністю Олександрівського відділу, створеного ним закладу та дали йому високу оцінку [2, 31].

Не зважаючи на все це, добра справа викликала протидію російських чиновників, які замість того, щоб підтримувати та розвивати її,

всіляко перешкоджали, давили ревізіями та рішеннями, які все зруйнували. В ході розслідування Ф. Мовчановському було висунуто 420 пунктів звинувачень. Він був змушений написати прохання про звільнення з посади олександрівського міського голови. Його заарештували та посадили за ґрати на два роки, поки тривало слідство. В підсумку Ф. Молчановського виправдали, але за цей час хутір був розгромлений, усе його господарство знищено [5, 181].

В кінці 1915 р. Ф. Ф. Мовчановський повертається до Олександрівська і навесні 1916 р. балотується на виборах до міської Думи. А в жовтні 1916 р. Фелікса Мовчановського знову обираються міським головою.

Чимало також інших добрих справ на рахунку Ф. Ф. Мовчановського. Міська громада шанувала його за невичерпну енергію у втіленні прекрасних задумів на ниві культури, освіти, за добродійництво та милосердя.

Можна без перебільшення стверджувати, що суспільна діяльність була справою всього його життя. Адже окрім всього вищезазнаного, Фелікс Францович займався викладацькою діяльністю, читав лекції, писав наукові праці, був завзятим театралом, товаришував з видатними вченими того часу – М. Каришевим, Я. Новицьким, Д. Яворницьким та ін.

За свою діяльність протягом життя надвірний радник Фелікс Францович Мовчановський був нагороджений орденами св. Станіслава III ст. (28.03.98), св. Анни II (02.04.06) і III (06.12.02) ст., Бухарською золотою зіркою III ст. (28.02.02), золотим нагрудним знаком I ст. Опікунства государині імператриці Марії Федорівни про глухонімих (01.05.03) та знаком Червоного Хреста (24.06.99). Окрім цього, за заснування Олександрівської школи для глухонімих та подальший розвиток закладу був удостоєний високої подяки відомства імператриці Марії Федорівни (16.05.03, 03.02.04, 03.05.08); за відкриття в м. Євпаторії школи-санаторію для глухонімих дітей удостоєний “Іменної подяки” того ж відомства (17.01.08) та у 1910 і 1911 р. мав аудієнцію у царя, який високо оцінив його діяльність і діяльність Олександрівського училища-хутора для глухонімих.

Хвороба підкосила цю талановиту людину, справжнього патріота рідної землі. 1921 року він помер від тифу в Катеринославі [4, 3].

Отже, все своє життя Фелікс Францович Мовчановський сіяв добре, вічне, будив у душах людей почуття милосердя, взаємоповаги,

людяності. Нам же потрібно пам'ятати і берегти пам'ять про Ф. Ф. Мовчановського і його педагогічно-культурну спадщину. 31 січня 1992 р. на приміщенні будинку колишньої школи глухонімих (вул. Уральська, 3) було відкрито меморіальну дошку, на якій зазначено: “З цього будинку в 1903 році за ініціативою прогресивних сил м. Олександрівська на чолі з Феліксом Мовчановським була започаткована одна з перших в Україні школа-хутір для глухонімих”.

Варто згадати, що іменем Фелікса Францовича Мовчановського була названа одна із вулиць міста Запоріжжя. У 1928 р. її перейменували у вулицю 8 Березня, яка існує і в наші дні. Можливо, знову варто у назві вулиці увічнити ім'я “доброго генія” Олександрівська?

Джерела та література

1. Басова А. Г., Егоров С. Ф. История сурдопедагогки / А. Г. Басова, С. Ф. Егоров. – М., 1984. – 135 с.
2. Каменский П. В. О разрушении Александровской школы-хутора глухонемых. / П. В. Каменский. – М.: Русский мир, 1914. – 31 с.
3. Мальцев А. Училище-хутор глухонемых в г. Александровске, Екатеринославской губ. 1903–1910 / А. Мальцев. – Александровск: Типогр. при училище-хуторе глухонемых, 1910. – 29 с.
4. Перепада В. Вклонімося його світлому розуму / В. Перепада // Запорізька Січ. – 1992. – 4 лют. – С. 3.
5. Ярмаченко М. Д. Виховання і навчання глухих дітей в УРСР / М. Д. Ярмаченко. – К.: Рад. школа, 1968. – С. 177, 179, 181.

Володимир Шевченко (*Київ, Україна*). Олександрівське училище-хутір глухонімих

У статті розкрито історію виникнення та розвитку Олександрівського хутора для глухонімих дітей. Наведено характеристику всіх його будівель та пристосувань, а також подано опис території хутора, інформацію про його засновника та керівника.

Ключові слова: хутір для глухонімих, глухонімі, Мовчановський.

Владимир Шевченко (*Киев, Украина*). Александровское училище-хутор глухонемых.

В статье раскрыта история возникновения и развития Александровского хутора для глухонемых. Дана характеристика всех его строений и

приспособлений, / приводится информация территории хутора, а также о его основателе и руководителе.

Ключевые слова: хутор для глухонемых, глухонемые, Мовчановский.

Vladimir Shevchenko (*Kyiv, Ukraine*). **The Oleksadriivsk School-Farm for Deaf**

In the article the origins and development of the Alexander Farm for deaf children is described. The characteristic of all buildings and fixtures, as well as description of the farm. The submitted information about its founder and leader.

Key words: farm for the deaf, deaf, Movchanovsky.

Юлія ГОРБАЧ

(Київ, Україна)

УДК: 94(477):070.48 “1905/1906”

**Рубрика “За кордоном”
на сторінках газети
“Громадська думка” (1905–1906)**

Газета “Громадська думка” – перша щоденна українська газета Наддніпрянщини, яка почала виходити після проголошення маніфестом Миколи II від 17 жовтня 1905 р. “свободи особи, слова, сумління, зібрань та спілок”. Її ідейними натхненниками та видавцями-меценатами стали відомі українські громадські та культурні діячі – Є. Чикаленко, В. Смирненко, В. Леонтович. У газеті працювали та друкувалися також інші поважні українці: М. Грушевський, Б. Грінченко, С. Єфремов, Д. Дорошенко, Ф. Матушевський, В. Доманицький, С. Петлюра, І. Огієнко, О. Олесь і т. д. “Громадська думка” позиціонувалася як газета “політична, економічна й літературна”, тому включала в себе відповідні рубрики, які стосувалися актуальних подій громадсько-політичного, економічного та культурного життя всередині країни та за кордоном, огляд щоденних подій в Україні, Росії та Києві, публіцистику, твори художньої літератури, телеграми, дописи та листування, рекламу та інші оголошення. Відтак, незважаючи на короткий строк існування – з 31 грудня 1905 р. по 18 серпня 1906 р., її можна вважати цінним історичним джерелом для вивчення багатьох сторін повсякденного життя Російської імперії, України та закордону початку ХХ ст.

Серед українських науковців, які у попередні роки цікавилися “Громадською думкою” та зробили її темою своїх досліджень, насамперед, треба відзначити А. Кобинець та її кандидатську дисертацію ““Громадська Думка”/“Рада” – перша щоденна українськомовна газета Наддніпрянської України: утвердження національної ідеї” [1]. Ця праця стала першим комплексним дослідженням “Громадської думки”. У ній розглянуто процес становлення, розвитку та функціонування газети, показано специфіку її виходу та вплив на читацьку аудиторію. На-

прикінці 2011 р. вийшла ще одна велика праця, присвячена часопис: ““Громадська думка”: анотований покажчик” [2]. Видання являє собою хронологічний анотований покажчик і додатково містить ще іменний, предметний та географічний покажчики, а також список авторів, які підписувалися в газеті псевдонімами або криптонімами. Дрібних публікацій та досліджень, пов’язаних з “Громадською думкою”, написано досить багато [3]; тут не будемо зупинятися на їх детальному аналізі.

Висвітлення актуальних політичних, економічних та культурних подій у світі є важливою складовою у видавничій діяльності будь-якої щоденної газети, тим більше якщо газета є регіональною та має велику кількість читачів і передплатників. Не стала винятком і газета “Громадська думка”, число читачів якої у її найкращий період сягало 4000.

Огляд найважливіших закордонних подій на сторінках щоденника робив Богдан Ярошевський (1869–1914), український громадсько-політичний діяч і письменник родом з Поділля. Б. Ярошевський очолював, крім того, створену ним Українську соціалістичну партію, редагував її орган “Добра новина” та співпрацював з такими виданнями, як “Przegląd krajaŷwy”, “Громадська думка”, “Рада”, “ЛНВ”. Окрім нього, кілька разів матеріал для газети готували публіцист і журналіст Володимир Кушнір та публіцист і громадський діяч Михайло Лозинський [4].

Рубрика “За кордоном” поміщалася на першій, другій, третій, іноді на четвертій та п’ятій сторінках газети. Інформація, що подавалася в рамках цієї рубрики, була невелика за розмірами та носила оглядовий характер. Матеріал готувався за даними закордонних газет, про що зазначалося у самих замітках. Автори ніколи не висловлювали свою індивідуальну точку зору на ті чи інші події. Повідомлення мали один або декілька заголовків, якщо йшлося про події у кількох країнах. Нерідко заголовків не було взагалі. Замітки, автором яких виступав Б. Ярошевський, як правило, підписувалися криптонімом “Б. Я.” За весь період виходу “Громадської думки” у ній було надруковано 129 інформаційних повідомлень про закордонні події.

Найширше висвітлювалися події з життя провідних європейських країн: Великої Британії, Франції, Німеччини, Іспанії, Австро-Угорщини. При цьому в центрі уваги опинялися такі теми, як парламентські вибори, революційні рухи, робітничі страйки, боротьба за запровадження загального виборчого права, інші події внутрішньополітичного значення. Багато уваги приділялося подіям у Російській імперії з точки зору їх сприйняття за кордоном. Так, у першому номері “Громадської

думки” автор звертається до теми російсько-японської війни 1904–1905 рр. Серед іншого, розглядаються причини воєнних невдач росіяни та розкривається успіх японців як наслідок їхнього особливого суспільно-політичного ладу, коли уряд не є самодержавним, а вільно обирається народом. Одним із наслідків війни автор називає активізацію в Росії народного руху у боротьбі за права та поширення цього руху на європейські країни, для яких Російська імперія довгий час була взірцем наслідування у багатьох сферах. У цьому зв’язку чимало статей газети присвячені боротьбі народів різних країн за запровадження загального виборчого права [5].

Перебіг міжнародної конференції в Альхесірасі (Іспанія) 16 січня – 7 квітня 1906 р. висвітлювався у 10-ти номерах газети. Серед іншого, було розкрито причини скликання конференції: “... Французька республіка надіялась стати повним хазяїном в Мароко, а згодом і зовсім покорити сей африканський султанат... Проти сих намірів Франції виступили німці, буцім-то в обороні Мароко, і французи мусили згодитись, щоб в сій справі одбулась загальна конференція (рада) всіх європейських “великих” держав” [6], описано процес ведення перемовин сторонами-учасницями та результати конференції.

Друкувала газета й матеріали біографічного характеру, розповідаючи про відомих діячів політики та науки за кордоном. Так, дві публікації було присвячено новообраному 1906 р. французькому президентові Арману Фальєру [7]. Зокрема, автор висвітлив його професійний шлях, розкрив політичні погляди та з’ясував значення приходу А. Фальєра до влади. Смерть визначного французького фізика П’єра Кюрі (1859–1906) стала приводом для появи на сторінках “Громадської думки” біографічної історії про цього науковця та його внесок у світову науку [8].

Іншим різновидом матеріалів, пов’язаних із персоналіями, були перекази інтерв’ю з європейськими політиками за поданням закордонної преси. У № 24 до уваги читачів було представлено інтерв’ю з міністром внутрішніх справ Іспанії Альваро де Фігероа і Торресом, графом де Романонесом (1863–1950). Міністр відповідав на запитання кореспондента щодо вимог провести законодавчу реформу в країні та про відмінності у позиціях з цієї справи представників Кабінету міністрів. Інтерв’ю з французьким істориком та публіцистом Анатолем Леруа-Больє є також цікавим з точки зору погляду іноземця на події внутрішньо-політичного життя Росії. Француз, який кілька разів відвідував Росію і на основі своїх вражень написав книгу “L’Empire des Tsars et les

Russes” (Париж, 1889) про політичний та суспільний лад Російської імперії, у своєму інтерв’ю порівнює російську і французьку революції, висловлює свої думки щодо розпуску Державної думи, шляхів вирішення земельного питання у Росії [9].

Промови європейських лідерів також друкувалися на сторінках “Громадської думки”. Це, зокрема, промова англійського короля Едуарда VII [10] з приводу закордонних подій та реформ, які планувалося провести у внутрішньому житті країни. Автором ще однієї промови був австрійський прем’єр-міністр Пауль Гауч фон Франкентурн, який виступав з питань проекту запровадження загального виборчого права у країні [11] та обіцяв всіляко підтримувати його.

Яскравим доповненням відомостей про конференцію в Альхесирасі стала публікація в газеті виступу Августа Бебеля, відомого діяча німецького робітничого та міжнародного руху, щодо підсумків марокканської конференції. А. Бебель виступив у німецькому парламенті із критикою програвшої закордонної політики німецького уряду, яка здійснювалася таємно від широких мас та без узгодження з народними представниками. Він також піддав критиці відносини Німеччини з Росією, вказавши на хибність підтримки позицій російського уряду, замість усебічної допомоги російському народу [12].

У виступі перед парламентом нового канцлера Австрії Конрада фон Гогенлоє головний акцент робився на проведення у країні виборчої реформи та на її переваги як для самої держави, так і для населення [13].

Огляд подій в Англії, яка на початку ХХ ст. продовжувала залишатися однією з найбагатших та найрозвинутіших країн світу й мала великі колоніальні володіння, а відтак зберігала за собою статус одного з найвпливовіших гравців на міжнародній арені, посідав вагоме місце на сторінках “Громадської думки”. Найбільше уваги приділялося висвітленню внутрішнього парламентського життя цієї країни (засідання та з’їзди різних політичних партій, міжпартійні суперечки, парламентські вибори та те, як їх подано в англійських друкованих виданнях “Speaker”, “Outlook”, “Clarion”) [14]. Серед інших подій в англійському суспільстві, увагу яким приділено в українському часописі, – розгляд англійськими політичними партіями та ухвалення парламентом низки законів (закон про емігрантів [15], закон про грошову відповідальність профспілок за страйки [16], шкільний закон [17]), боротьба англійських жінок за рівні виборчі права з чоловіками [18], англо-турецька суперечка через кордон між Туреччиною та Єгип-

том [19], зустріч англійського короля Едуарда VII з німецьким імператором Вільгельмом II [20], спуск на воду у Портсмуті британського лінкора “Дредноут”, який зробив революцію у військово-морській справі, започаткувавши названий на його честь клас кораблів [21].

Французьке життя представлено такими найпомітнішими подіями, як парламентські вибори [22], засідання парламенту та питання, які на них розглядалися [23], загострення клерикальної проблеми в країні та відокремлення церкви від держави палатою депутатів [24], суперечка Франції та Венесуели [25], вибух рудникового газу та пожежа в шахті муніципалітету Куррієр в окрузі Па-де-Кале, внаслідок чого загинуло 1099 шахтарів (найбільша аварія в шахтах Європи) [26], страйки шахтарів [27], поштових робітників [28], загальний робітничий страйк 1 травня [29].

Австро-Угорщина, її внутрішньо- та зовнішньополітичне життя початку XX ст. теж широко представлені в газеті. Так, з часопису можна довідатися про виборчу реформу в Австро-Угорщині [30], запровадження всенародного виборчого права та його значення для Галичини [31], про боротьбу угорців за незалежність від Австрії [32], утиски угорцями хорватів [33], відносини Австро-Угорщини з Сербією [34], парламентські вибори в країні [35], студентські заворушення [36] і т. д.

Менше інформації у газеті про внутрішньополітичні події цього часу в Італії та Іспанії. В основному це повідомлення про зміни у політичному житті [37], боротьбу за загальне виборче право [38], замах на іспанського короля Альфонса XIII [39], робітничі страйки [40].

Згадуються у “Громадській думці” і такі країни, як Бельгія (міжнародні соціалістичні збори в Брюсселі [41]), Сербія (огляд внутрішньополітичного життя [42], торговельні зв’язки [43], відносини з Болгарією [44] та Австро-Угорщиною [45]), Чорногорія (запровадження конституції [46]), Болгарія (рух проти греків [47]), Норвегія (події всередині країни [48]), Китай [49] (народний рух і ставлення китайців до інших народів [50]), США (жіноча праця [51], землетрус [52]), Іран (внутрішнє життя [53], відносини з Туреччиною [54], революційні події [55]), Афганістан (внутрішньополітичні події [56]), Венесуела (приїзд С. Кастро [57]), Чилі (землетрус [58]), Бразилія (загальноамериканський з’їзд у Ріо-де-Жанейро [59]), Південноафриканська Республіка (прийняття конституції [60]).

Багато уваги газета приділила висвітленню подій в Росії закордонними пресовими органами [61].

Таким чином, газета “Громадська думка” є цінним інформаційним джерелом зі суспільно-політичного, культурного та наукового життя як Російської імперії та України початку ХХ ст., так і багатьох зарубіжних країн. З неї можна почерпнути відомості про відомих діячів закордону того часу. Завдяки неупередженості авторів, які готували матеріал для газети, використовуючи дані іноземних пресових органів, їхні огляди можна сприймати як достовірні та порівнювати з міжнародними оглядами інших тогочасних газет Російської імперії. Інформація рубрики “За кордоном” може стати у пригоді історикам, журналістам та всім тим, хто цікавиться історичним минулим та міжнародним життям.

Джерела та література

1. Кобинець А. “Громадська думка” / “Рада” (1905–1914 рр.) – перша щоденна українськомовна газета Наддніпрянської України: утвердження національної ідеї: Дис. ... канд. філол. наук / А. Кобинець. – К., 2005.
2. Громадська думка: Анотований покажчик. 1905–1906 / Упоряд. І. Старовойтенко, Ю. Горбач, Л. Кузьменко. – К.: Темпора, 2011. – 453 с.
3. Андрійчук М. Газети “Громадська думка” та “Рада” про єврейське питання / М. Андрійчук // Вісник Книжкової палати. – 2010. – № 4. – С. 34–38; Животко А. Перший український щоденний орган під Росією “Громадська думка” / А. Животко // Історія української преси. – К.: Наша культура і наука, 1999. – С. 194–196; Кобинець А. Громадсько-політичне життя – чільна тема щоденника “Громадська думка” (1905–1906) / А. Кобинець // Наукові записки. – К.: Ін-т журналістики, 2001. – Т. 21. – С. 93–97; Кобинець А. Київська хроніка на шпальтах щоденника “Громадська думка” / “Рада” // Наукові записки. – К.: Ін-т журналістики, 2002. – Т. 6. – С. 61–65; Кобинець А. Шевченківська тематика на шпальтах щоденника “Громадська думка” / “Рада” (1905–1914) / А. Кобинець // Образ. – К., 2003. – Вип. 4. – С. 70–79; Кобинець А. Псевдоніми та криптоніми на сторінках щоденника “Громадська думка”/“Рада” (1905–1914) / А. Кобинець // Вісник Київського ун-ту. Серія журналістика. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 13–16; Кобинець А. Щоденник “Громадська думка”/“Рада” (1905–1914 рр.) “кузня” журналістських кадрів / А. Кобинець // Журналістика 2004 у світлі підготовки журналістських кадрів: Тези конф. / Ін-т журн-ки КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – С. 29–30; Кобинець А. Українська національна школа: проблеми, пошуки, дискусії на сторінках щоденника “Громадська думка” / “Рада” (1905–1914) / А. Кобинець. // Образ. – К., 2005. – Вип. 6. – С. 73–79; Старовойтенко І. Володимир Леонтович і 1-ша щоденна українська газета “Громадська думка” (1906) та її наступниця

“Рада” (1906–1914) / І. Старовойтенко. // Бібліотечний вісник. – 2007. – № 2. – С. 8–12; Старовойтенко І. Постаць Тараса Шевченка на сторінках першої щоденної української газети Наддніпрянщини “Громадська думка” (1906) / І. Старовойтенко // Зб. праць Міжнар. (38-ї) наук. Шевченківської конф. 20–21 квітня 2011 року; Тимошик М. Іван Огієнко як співробітник газет “Громадська думка” та “Рада” / М. Тимошик // Наукові записки Ін-ту журналістики. – 2007. – Т. 26. – С. 29–35.

4. Громадська думка. – 1906. – № 55. – С. 1; № 64. – С. 1; № 96. – С. 1; № 186. – С. 1.

5. Там само. – № 4. – С. 3; № 11. – С. 3; № 25. – С. 3; № 33. – С. 3; № 45. – С. 5; № 50. – С. 3; № 62. – С. 2; № 69. – С. 2; № 105. – С. 3; № 127. – С. 4; № 135. – С. 3; № 169. – С. 3.

6. Там само. – № 3. – С. 2.

7. Там само. – № 7. – С. 3; 1906. – № 15. – С. 3.

8. Там само. – № 83. – С. 3.

9. Там само. – № 176. – С. 3.

10. Там само. – № 30. – С. 3.

11. Там само. – № 33. – С. 3.

12. Там само. – № 73. – С. 2.

13. Там само. – № 103. – С. 4.

14. Там само. – № 9. – С. 3; № 11. – С. 3; № 13. – С. 3; № 21. – С. 3; № 26. – С. 3; № 32. – С. 3; № 59. – С. 2–3; № 86. – С. 3; № 165. – С. 3; № 166. – С. 3.

15. Там само. – № 56. – С. 3.

16. Там само. – № 68. – С. 3.

17. Там само. – № 76. – С. 3; № 79. – С. 3; № 86. – С. 3.

18. Там само. – № 48. – С. 3.

19. Там само. – № 100. – С. 3.

20. Там само. – № 184. – С. 3.

21. Там само. – № 23. – С. 3.

22. Там само. – № 98. – С. 2.

23. Там само. – № 38. – С. 3.

24. Там само. – № 22. – С. 3; № 41. – С. 3.

25. Там само. – № 16. – С. 3.

26. Там само. – № 51. – С. 3; № 57. – С. 3; № 67. – С. 3; № 71. – С. 3.

27. Там само. – № 75. – С. 5.

28. Там само. – № 78. – С. 3.

29. Там само. – № 88. – С. 2; № 94. – С. 3.

30. Там само. – № 50. – С. 3; № 63. – С. 3; № 66. – С. 3; № 105. – С. 3; № 127. – С. 4; № 135. – С. 3; № 169. – С. 3.

31. Там само. – № 11. – С. 3; № 25. – С. 3; № 69. – С. 2–3.
32. Там само. – № 61. – С. 2–3.
33. Там само. – № 31. – С. 3.
34. Там само. – № 45. – С. 5; № 80. – С. 3.
35. Там само. – № 101. – С. 3.
36. Там само. – № 30. – С. 3.
37. Там само. – № 24. – С. 3.
38. Там само. – № 52. – С. 4.
39. Там само. – № 120. – С. 3.
40. Там само. – № 102. – С. 4.
41. Там само. – № 46. – С. 3.
42. Там само. – № 6. – С. 3–4; № 28. – С. 3.
43. Там само. – № 10. – С. 3; № 20. – С. 3.
44. Там само. – № 32. – С. 3.
45. Там само. – № 10. – С. 3; 20. – С. 3; 45. – С. 5; № 80. – С. 3.
46. Там само. – № 4. – С. 3.
47. Там само. – № 180. – С. 3.
48. Там само. – № 139. – С. 3.
49. Там само. – № 26. – С. 3.
50. Там само. – № 47. – С. 3.
51. Там само. – № 84. – С. 3.
52. Там само. – № 82. – С. 3; № 87. – С. 3;
53. Там само. – № 18. – С. 3; № 64. – С. 2.
54. Г Там само. – № 60. – С. 3.
55. Там само. – № 180. – С. 3.
56. Там само. – № 179. – С. 3.
57. Там само. – № 18. – С. 3.
58. Там само. – № 185. – С. 2.
59. Там само. – № 190. – С. 3.
60. Там само. – № 177. – С. 3.
61. Там само. – № 44. – С. 3; № 115. – С. 3; № 119. – С. 3; № 124. – С. 3; № 136. – С. 3; № 137. – С. 3; № 138. – С. 3; № 152. – С. 3; № 155. – С. 3; № 157. – С. 3; № 163. – С. 3; № 170. – С. 3; № 172. – С. 3.

Юлія Горбач (Київ, Україна). **Рубрика “за кордоном” на сторінках газети “Громадська думка” (1905–1906)**

У статті йдеться про рубрику “за кордоном” на сторінках першої щоденної української газети на Наддніпрянщині “Громадська думка” (1905–1906). Розкрито її інформаційний потенціал та визначено історичне значення у висвітленні міжнародних подій початку ХХ ст.

Ключові слова: газета “Громадська думка”, рубрика “за кордоном”, європейські держави, публіцистика, міжнародні події.

Юлія Горбач (Київ, Україна). **Рубрика “за рубежом” на сторінках газети “Громадська думка” (1905–1906)**

В статті йде про рубрику “за рубежом” на сторінках першої щоденної газети Придніпровської України “Громадська думка” (1905–1906). Розкрито її інформаційний потенціал і визначено історичне значення в зображенні міжнародних подій початку ХХ століття.

Ключевые слова: газета “Громадська думка”, рубрика “за рубежом”, європейські держави, публіцистика, міжнародні події.

Julia Gorbatsch (Kyiv, Ukraine). **Rubric “Abroad” on the Pages of the First Daily Ukrainian Newspaper of Dnipro Ukraine “Hromadska Dumka” (1905–1906)**

The article deals with the rubric “abroad” on the pages of the first daily Ukrainian newspaper of Dnipro Ukraine “Hromadska dumka” (1905–1906). Its information potential is revealed and the historical significance in the reflection of international events at the beginning of the 20th century is determined.

Key words: newspaper “Hromadska dumka”, rubric “abroad”, European countries, publicism, international events.

Андрій МАГУРЧАК
(Київ, Україна)

УДК 94(477):329.145. “Жук”

**Андрій Жук і партійна нарада
УСДРП 16–18 липня 1909 р.:
спроби реформ**

Новим імпульсом розвитку партійного життя української соціал-демократії, яка внаслідок переслідувань після 1907 р. фактично перестала функціонувати, а більшість її активних членів виїхала за межі Російської імперії, послужила скликана конференція, яка відбулась 16–18 липня 1909 р. Андрій Жук (1880–1968) будучи активним діячем УСДРП, з 1907 р. перебував у Львові, де став одним із засновників Закордонної групи УСДРП. Саме в цьому місті він поступово відходить від соціал-демократичних догм, активно залучаючись в український кооперативний рух і входячи до редколегій кооперативних періодичних видань “Економіст”, “Самопоміч”. Наприкінці 1912 р. у Львові А. Жук був співорганізатором Українського інформаційного комітету, який проводив інформаційну роботу про український рух на сторінках іноземної періодики. З початком Першої світової війни він переїжджає до Відня, де входить до Президії Союзу визволення України (1914–1918), паралельно будучи членом Загальної української ради, Головної української ради, бойової управи УСС, радником МЗС УНР. Залишаючись в еміграції після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., не полишає активної громадської і політичної діяльності зокрема, входить до Комітету оборони західноукраїнських земель, Західноукраїнського товариства Ліги Націй. У 1930 р. польська влада дає дозвіл на проживання А. Жука у Львові, де він очолює статистичний відділ Ревізійного союзу українських кооперативів, видаючи свої статті і праці з кооперативної тематики. З приходом у 1939 р. радянських військ до Львова А. Жук емігрує до Відня, де і прожив до кінця свого життя.

Йому була небайдужа доля партії, а ті процеси, які відбувались всередині партії, його не влаштовували. Тому він радо прийняв запро-

шення взяти участь у партійній конференції. В історіографічному плані дана проблематика висвітлена, на жаль, опосередковано і побіжно [1]. Це ще раз засвідчує, що, незважаючи на наявність дисертації, присвяченої громадсько-політичній діяльності А. Жука, даний епізод політичної діяльності А. Жука не досліджений. Відповідно автор ставить за мету проаналізувати архівний матеріал наради і показати місце А. Жука на партійному форумі влітку 1909 р.

Слід зазначити, що в партійному заході взяли участь 10 осіб, які представляли різні групи партії. Самий перебіг наради ілюструє ф. 274 Центрального державного історичного архіву України м. Києва, де зберігаються машинописні протоколи даної конференції. За цими протоколами ми дізнаємось, що на партійній конференції А. Жук був представлений як член Центрального Комітету партії. Крім того, його було обрано головою на конференції. Безумовно це свідчило про те, що А. Жук користувався великим авторитетом серед частини однопартійців. Він зачитав порядок денний конференції, який включав 9 питань, що зачіпали болючі питання для партії, а саме: 1) “укостанування наради”, 2) справоздання з місць, 3) сучасне становище партії і задачі партійні, 4) видавництво, 5) центральна бібліотека та архів, 6) справа а) нав’язання ближчих зносин з українською соціал-демократичною партією в Галичині; б) справа об’єднання з українськими соціалістичними партіями в Росії, 7) емігрантські справи, 8) відношення до легальних культурно-просвітніх та економічних організацій, 9) внесення. Крім того, на самому початку роботи конференції серед присутніх постало питання про законність скликання самої конференції. Щоб не загострювати ситуацію, А. Жук погодився на те, аби вважати даний захід приватною нарадою, а її рішення не обов’язковими для всіх. Справжні дискусії розпочались із обговорення 3 пункту наради конференції, з рефератом по якому виступив представник київської робітничої організації та організаційного комітету УСДРП вищих шкіл Росії В. Садовський. В ході обговорення виступу В. Садовського А. Жук наголошував на тому, що змінились умови політичного життя в Росії, а тому УСДРП має проводити активну роботу серед населення на ґрунті економічним насамперед у кооперативах та просвітньо-культурних інституціях [2, арк. 12]. Також А. Жук вказував на те, що у рефераті В. Садовського не зазначено великої культурно-просвітньої роботи РУП, яка, на переконання А. Жука, розповсюджувала українську книжку серед широких мас населення. Своєю культурною діяльністю РУП

переважала інші політичні течії серед українського громадянства. Оцінюючи сучасне становище в партії, А. Жук зазначав, що на це становище вплинули кілька факторів: жорстка реакція поліції та реакція серед громадськості. До цього додалась зневіра серед мас, що й призвело до дезорганізації і розпаду партійних організацій, “але часи змінилися, змінилися й умови роботи. Як би ми не дивилися на конституцію, все ж недооцінювати її значення не можна. Тепер є змога говорити по-українськи, змога організовуватися в чисто економічні організації – перед нами. Сі організації ширяться й розвиваються. Коли ми хочемо щось робити для політичної, класової свідомості широкої маси працюючих, то не повинні надавати особливого значення нелегальній постановці роботи – при сучасних умовах нелегальна організація не може обняти маси” [2, арк. 22–25]. Промовець вважав за доцільне проводити легальну роботу і координувати її з демократичними організаціями, і тим самим залучаючись в український національний рух. Незважаючи на те, що партія проіснувала майже 10 років, вона на переконання А. Жука, не виробила свого, що призвело до ідейного розбрату, а тому, щоб його мінімізувати, потрібно “утворити партійну літературу, в котрій би скристалізувалась лишень партійна. Ergo – треба неодмінно органа. Саме розповсюдження такого органа вимагає утворення особливої організації – “груп допомоги” [2, арк. 25]. Ці групи мали складатись виключно з інтелігенції, яка повинна була б проводити свою роботу серед свідомих мас робітників, щоб підняти серед них партійний дух і за їхньою допомогою, коли настануть кращі часи, утворити на їх базі ширші політичні організації робітників. При цьому ці групи можуть діяти лише нелегально. Стосовно “груп допомоги” з А. Жуком не погоджувався В. Дорошенко, – на його думку, першочергову роль повинні відігравати партійні групи. Підтримував В. Дорошенка і О. Назаріїв, але в інших пунктах. Зокрема він вважав, що А. Жук переоцінює роботу в економічних інституціях: “Тепер сі культурно-економічні інституції роблять частину нашої роботи – роботу культурно-національну. Але роботу їх треба направляти в дусі нашої програми, в дусі соціал-демократичнім” [2, арк. 25]. Водночас А. Жука підтримував О. Соболев, який наголошував, що старі дореволюційні рецепти не діють в сучасних умовах. Тому він підтримував ідею А. Жука – заснування легального партійного друкованого органу.

Натомість О. Назаріїв вдався до з'ясування причин занепаду партії. Зокрема він вважав, що до цього призвела політика М. Порша, за якої

нібито свідомі робітники переходили до росіян, бо в них, на переконання О. Назарії, була краща програма й тактика і література, а також більше інтелігенції в керівництві партії. “Ми перші почали роботу серед сільського пролетаріату, працюючи по невеличких містах і селах, але, проте, хибно оцінювали роль сільського і міського пролетаріату. Компанія Миколи цілком ігнорувала роботу серед сільського пролетаріату. Се головна хиба” [2, арк. 28]. Йому заперечував В. Дорошенко, який зазначав, що саме М. Порш вивів партію на новий рівень. А. Жук підходив до порушених вище питань по-іншому. Він нагадав, що рупівські “Вільні громади”, проводячи свою практичну роботу на основі завдань партії, спричинилися до кристалізації поглядів, що, у свою чергу, привело до утворення “Спілки”. Тому не можна бути таким одностороннім у критиці діяльності тодішнього лідера партії М. Порша. Це викликало у С. Веселовського, члена організаційного комітету групи українських соціал-демократів київської політехніки, кілька запитань до А. Жука. Чи мала партія вплив; чи впливали більшовики і меншовики на українських соціал-демократів; чи впливали переговори про об’єднання з російськими есдеками на інтереси робітників? На що А. Жук відповідав, що партія мала справді вплив, а тому з нею рахувались. Як приклад, наводив акції УСДРП, які вона проводила протягом революційних 1906–1907 років. Щодо більшовиків і інших соціалістичних організацій А. Жук висловився так: “Більшовики та меншовики – се, так мовити, продукт кабінетний. Наш рух робітничий не мав такого дивного кабінетного життя, як російський. Отже у нас се і злий вплив російської літератури щодо об’єднання, то жодної потреби його не було” [2, арк. 31].

Натомість В. Садовський не погоджувався з А. Жуком, що т. зв. групи допомоги повинні складатися виключно з інтелігенції і видавати легальний друкований орган, оскільки, на його переконання, відсутні засоби і персонал і тому “ми не можемо вести всесторонньої роботи, не можемо розкидатись”. У результаті обговорення даного питання В. Садовський запропонував резолюцію, в якій наголошував, що в сучасних умовах стану партії головним завданням є проведення підготовчої роботи і утворення нелегального партійного дискусійного органу, а йому в свою чергу будуть допомагати групи підтримки. При цьому В. Садовський не заперечував, щоб соціал-демократи у своїй роботі використовували легальні інституції, а у випадку неможливості робити це проводили “соціалістичну роботу серед мас”. Він акцентував на потребі систематичної пропаганди, а не тільки агітації [2, арк. 34].

А. Жук вніс свою поправку в резолюцію В. Садовського: “Ми не вважаємо завданням моменту партійного життя приступати до всесторонньої партійної роботи: зараз завданням української соціал-демократії являється робота над відродженням партії як політичної організації. Ся робота мусить носити характер пропагандистський і організаційний. Конференція намічає план тої роботи: в напрямку легальної роботи – участь в заводових організаціях тощо, а для ведення сеї роботи – легальний орган; в напрямку нелегальної роботи – заснування робітничих груп, груп інтелігентів (пропагандисти, поміч видавництву) і видавництво нелегального дискусійного органу” [2, арк. 37]. Під час голосування резолюція В. Садовського була прийнята, але з поправками А. Жука. В. Садовський і А. Жук спільно зредагували документ, в якому зазначалось, що партійна робота повинна проводитись в таких напрямках: 1) організація видання нелегального дискусійного органу, чому має передувати утворення партійних груп допомоги; 2) використання всіх легальних можливостей в партійній роботі на місцях, а для цього активна участь у легальних масових культурно-просвітніх і кооперативних організаціях, і все це доповнюється виданням легального популярного органу; 3) нелегальна робота у формі пропаганди соціалістичних ідей, що проводиться в пропагандистських гуртках [2, арк. 37].

На наступному засіданні А. Жук доповідав з питань, які стосувались центральної бібліотеки і архіву. У своєму виступі він зазначав, що за межами Російської імперії залишилось багато літератури, яка належала РУП і УСДРП, в основному – брошури, відозви і частина бібліотеки “Спілки”. Водночас багато книг пропало, а частина зберігається у галицьких соціал-демократів. При цьому А. Жук заявив, що на нього ЦК УСДРП поклав функції зберігати бібліотеку і архів. Щодо останнього, то він зберігається у помешканні приватної людини. Бібліотекою допомагає опікуватись В. Дорошенко, який її упорядкував і склав картковий каталог. Бібліотека поповнюється партійною літературою і непартійними виданнями завдяки Закордонній групі УСДРП, лідером якої був А. Жук. Повноцінному комплектуванню і утриманню бібліотеки перешкоджає обмаль коштів. Тому А. Жук пропонував передати на певних умовах бібліотеку одному із товариств у Львові. Стосовно архіву А. Жук повідомляв присутніх, що в ньому є небагато матеріалів. Тому пропонував партійцям з підросійської України віцлілі матеріали передавати до Львова, оскільки вони з великою ймовірністю можуть бути втрачені. Розуміючи значення архіву, А. Жук наголосив, що партій-

ний архів становить неоціненну вартість “для майбутнього історика нашої партії”. Закликав всіх тих, хто брав “участь в активній роботі”, щоб вони “складали мемуари, спомини про діяльність партії в тих чи інших місцевостях і все це прислали до закордонного архіву. Час іде, події згладжуються в пам’яті учасників, і багато сторінок з історії партії може таким чином загинути навіки” [2, арк. 49]. Під час обговорення реферату А. Жука О. Назаріїв не погоджувався з думкою доповідача про передачу бібліотеки товариству. Натомість В. Дорошенко запропонував зберігати бібліотеку у когось із галицьких партійців, оскільки при передачі бібліотеки якомусь товариству буде багато незручностей.

Після цього А. Жук змінив свою думку щодо зберігання бібліотеки та архіву і запропонував, щоб вони становили власність партії і опікувалась ними Закордонна група, а у випадку створення партійного органу вони перейшли б до редакції, котра й має ними опікуватись. Саме ці пропозиції А. Жука лягли в основу прийнятої резолюції, в якій зазначалось: “Визнаючи велику вагу центральної партійної бібліотеки і архіву при ній, конференція, з огляду на те, що бібліотека мало укомплектована, а в архіві дуже мало матеріалів з історії партії, закликає всіх товаришів прислати матеріали і літературу до сеї бібліотеки і просить закордону групу подбати про добре приміщення для бібліотеки, архіву та складу видань партійних” [2, арк. 52].

Крім того, А. Жук доповідав з питання, що стосувалось партійної еміграції. Зокрема він представив історію заснування Закордонної групи, метою якої була допомога партійцям, котрі опинились закордоном. Під час обговорення даного питання порядку денного промовці (В. Дорошенко, Д. Донцов, О. Назаріїв) пропонували допомагати емігрантам починаючи від самоосвіти і до відновлення українського Червоного Хреста. У кінцевому підсумку було прийнято резолюцію авторства А. Жука, в якій зазначалось: зважаючи на те, що за кордоном існує група, яка ставить своїм завданням матеріальну допомогу українським емігрантам, нарада “признає неминуче потрібним в цілях такої допомоги заснування в Україні Червоного Хреста і звертається до товаришів в Росії давати закордонній групі матеріальну допомогу, необхідну для виконання нею своїх завдань” [2, арк. 55].

На 5-му засіданні наради було заслухано чергову доповідь А. Жука у справі об’єднання з українськими соціалістичними партіями. А. Жук привертав увагу присутніх до того, що українська і російська соціал-демократичні партії розвивались у несприятливих умовах. На його пере-

конання, російські еседеки копіювали західноєвропейські зразки, які не спрацьовували в умовах російської дійсності, оскільки на “заході все випливало з того становища, з тих умов, які там назріли” [2, арк. 55]. В цьому крилась причина непристосованості до наявних обставин, ідейна та організаційна роздробленість соціал-демократії в Росії. А українські еседеки брали вже готові шаблони у росіян. Враховуючи те, що є розбіжність серед соціалістичних партій з ідейних питань, А. Жук пропонував, щоб уникати подальшого розколу, взяти європейський зразок, на прикладі Італії об’єднатись в єдину соціалістичну партію. А тому треба “ї нам іти за чужим прикладом, треба, щоб ми в своїй діяльності літературній порушили ідею шкідливості розбиття, що потрібна єдність робітничого руху” [2, арк. 55]. Пропозиції А. Жука Д. Донцов вважав недоречними, доводив, що не компетенції наради їх розглядати. Йому заперечив О. Назаріїв, який вважав, що ці питання є актуальними і потребують вирішення. Натомість О. Соболев вважав пропозиції А. Жука компромісом.

Ідея об’єднання партій, які сповідують соціалізм, у розумінні А. Жука, не переконала В. Садовського, який вбачав в такій конструкції спробу створити український варіант “широкої робочої партії”. На думку, В. Садовського А. Жук перебільшував значення робітничого руху, на основі якого можна проводити об’єднувачі процеси. У цьому зв’язку він наводив думки Ларіна щодо обговорюваного питання; пропонував “самостійно виробляти форми і постулати, а не виробляти компромісів, бо це буде змішання двох світоглядів. Питання про з’єднання с[оціал]-д[емократів] з с[оціалістами]-р[еволюціонер]ами може мати рацію тільки при умові широкого робітничого руху, а раз його нема, то питання про з’єднання піднімати не слід” [2, арк. 58]. Відповідаючи В. Садовському А. Жук наголошував, що він не ставить за мету порушену проблематику вирішити у практичній площині. Для того, щоб зі сторони соціал-демократів не було протиріч, потрібно вжити заходів. Тому слід визначитись чи потрібна єдність робітничого руху, а звідси – одна партія. Щодо ларінських поглядів, А. Жук зазначав, що він не так розуміє “широкий рух – результат підготовчої роботи соціал-демократії. Отже треба, щоб з самого початку лише соціал-демократія не набирала хаосу, пістрявості. С[оціал]-д[емократ]ія мусить з самого початку, відразу установити форми, в яких розвиватись рухові, щоб потім не прийшлося їх ламати. Принципи організації треба заложити зараз, як виступає соціалістична партія, перед тим, коли партія приступає до діяльності” [2, арк. 58]. О. Назаріїв, який на цій нараді завжди опонував А. Жуку, і на цей раз не

погоджувався. Він вважав, що А. Жук – ідеаліст, оскільки ідея єдності – це одне, а процес об'єднання – це зовсім інше. Його підтримав В. Садовський. Він ще раз акцентував увагу присутніх, що робітничий рух може існувати і без соціал-демократів, завдання якого його контролювати у відповідному напрямку. А для цього потрібно дотримуватись певних принципів, тим самим уникаючи всяких компромісів.

Натомість А. Жук переконував присутніх, що не потрібно протиставитись об'єднаним процесам з іншими соціалістичними партіями. Принцип об'єднання не треба перетворювати в “поглищення”, чим займаються російські еседеки; “не жорсткою критикою і боротьбою треба нищити с[оціалістів]-р[еволюціонер]ів, а йти треба до сього шляхом порозуміння, перегляду своєї програми, тактики. Треба, щоб в самому процесі повстання роб[очої] партії йшло вияснення способів і шляхів єдності. На практичний ґрунт справи не треба ставити, а належить визнати, що в літературі треба про це говорити” [2, арк. 58].

Підсумком обговорення були запропоновані дві резолюції В. Садовського, які не набрали більшості і в яких наголошувалось, що питання об'єднання може відбуватись тоді, коли існуватиме широкий робітничий рух, а такого в Україні не існує. Тому це питання не на часі. Натомість в резолюції А. Жука було два пункти: 1) нарада визнає в принципі ідею єдності робітничого руху; 2) визнає необхідність академічної дискусії на цю тему в партійній літературі і в партійних організаціях. Підтриманий був тільки перший пункт.

У своєму наступному рефераті про ставлення до культурно-просвітніх і економічних організацій А. Жук закликав брати в них якнайактивнішу участь, оскільки це дасть користь для партії і допоможе українським соціал-демократам долучитися до національного руху, в якому представлені різні політичні течії. Неучасть соціал-демократів у роботі просвітніх і економічних організацій А. Жук вважав великою помилкою. У своєму рефераті А. Жук погоджувався, що економічні організації бувають різні і мають неоднакове значення, але нагадував, що вони об'єднують демократичні маси, а соціал-демократи зацікавлені в тому, щоби при допомозі таких організацій впливати на широкі верстви. З таким твердженням А. Жука погоджувався Д. Донцов. Натомість В. Садовський зайняв обережним позицію. Зокрема він зазначав, що резолюцію з питання співробітництва з просвітньо-економічними організаціями ухвалювати не можна: “Можемо лише зазначити, що ми визнаємо вагу і значення роботи в культурно-економічних інституціях, але давати конкретних вказівок

не можемо, не маючи матеріалу” [2, арк. 64]. В. Садовського підтримав В. Дорошенко, який вбачав незручності для соціал-демократів від роботи в культурно-економічних установах. Водночас факт фінансової вигоди від співробітництва з такими організаціями підкреслював С. Веселовський. В підсумку було підтримано резолюцію А. Жука, в якій наголошувалось на участі українських соціал-демократів у різного роду культурно-просвітніх і економічних організаціях.

Питанню співробітництва УСДРП з галицькими колегами було присвячено одне засідання. Доповідачем був О. Назаріїв, який відзначав багато спільних точок зору між обома партіями. Пропонував об’єднатись в один союз з двома філіями, цілком автономними; для проведення спільних заходів і налагодження кращих відносин заснувати спільний друкований орган. Цю ідею підтримав А. Жук, який наголосив, що видання повинно мати дискусійний і теоретичний характер. Щоб дати остаточну відповідь галицьким колегам, наполягав на вирішенні справи із виданням. З цим не погоджувався В. Садовський, який вважав, що підстав для об’єднання немає, а потрібно обмежитись тільки самою ідеєю. Його підтримав Д. Донцов. Після обміну думками В. Садовський запропонував свою резолюцію в якій зазначалось, що, враховуючи сьогоденніший критичний стан партії, “не вважаємо можливим увіходити в ближчі зв’язки з галицькими українськими соціал-демократами”, “можлива лише спільна акція інформаційного характеру” [2, арк. 19]. З цією резолюцією А. Жук безумовно не погоджувався. У спільній з О. Назаріївим резолюції вони підкреслювали, що конференція виступає за організаційне об’єднання з галицькою УСДРП. Спільними точками для об’єднувачих процесів можуть бути: спільний орган і видавництво; спільне представництво в міжнародних соціалістичних конгресах і спільні акції, які не суперечать інтересам партій. При цьому визнавалось, що на даний момент, враховуючи ситуацію в УСДРП, практичне об’єднання є неможливим. В результаті ж одна резолюція не набрала більшості голосів. Водночас О. Назаріїв апелював, що не всі правильно зрозуміли спільну резолюцію його і А. Жука. Малось на увазі, що організаційне об’єднання наразі неактуальне, але не є неможливим взагалі. Спільними наполяганнями ця поправка була прийнята одногосно.

Отже, матеріали партійної наради засвідчують, що А. Жук брав найактивнішу участь в її засіданнях. Обрання головою наради засвідчувало, що А. Жук після революційних подій 1905–1907 рр. мав популярність у частини партійців. Саме на цій нараді А. Жук фактично вперше

запропонував своїм колегам по партії начерки реформ УСДРП. На жаль, в частини членів УСДРП це викликало спротив, нерозуміння, що в кінцевому підсумку призвело до загострення партійної кризи.

Джерела та література

1. Головченко В. Від “Самостійної України” до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. В. Головченко. – Х.: Майдан, 1996. – 190 с.; Качмар Л. Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку ХХ століття /Л. Качмар. – Л.: Астролябія, 2002. – 155 с.; Таравська Я. Громадсько-політична та науково-публіцистична діяльність Андрія Жука (1880–1968 рр.): Дис. ... канд. іст. наук / Я. Таравська. – Чернігів, 2012. – 234 с.

2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 274. – Оп. 5. – Спр. 83. – Арк. 12.

Андрій Магурчак (Київ, Україна). Андрій Жук і партійна нарада УСДРП 16–18 липня 1909 р.: спроби реформ

У статті на основі архівних матеріалів висвітлюється робота А. Жука на нараді членів УСДРП у липні 1909 р. Показано позиції А. Жука щодо вирішення питань, важливих для партії. Також окреслено позиції, яких дотримувались опоненти А. Жука.

Ключові слова: Андрій Жук, УСДРП, партійна нарада, резолюції.

Андрей Магурчак (Киев, Украина). Андрей Жук и партийное совещание УСДРП 16–18 июля 1909 р.: попытки реформ

В статье на основе архивных материалов освещена работа А. Жука на совещании членов УСДРП летом в 1909 г. Показаны позиции А. Жука относительно решения вопросов, важных для партии. Также очерчены позиции, которых придерживались оппоненты А. Жука.

Ключевые слова: Андрей Жук, УСДРП, партийное совещание, резолюции.

Andriy Magurchak (Kyiv, Ukraine). Andriy Zhuk and Party Conference of USDWP on July, 16–18 1909: Attempts of Reforms

In the article on the basis of the archived materials is lighted up robot A. Zhuk in the conference of members of USDWP of summer in 1909. There is shown positions of A. Zhuk for relation to the decision of questions which were be on the important before party. Also positions which opponents to A. Zhuk adhered are outlined.

Key words: Andriy Zhuk, USDWP, party conference, resolutions.

Інна СТАРОВОЙТЕНКО
(Київ, Україна)

УДК 94 (477) “19”: 394. 92 Андрієвський

**Політичні погляди
Віктора Андрієвського
на українські перспективи
(на матеріалах листів до Є. Чикаленка)**

Віктор Андрієвський (1885–1967) – відомий український громадсько-політичний діяч, публіцист, педагог, автор мемуарних праць “З минулого: 1917-й рік на Полтавщині; Від Гетьмана до Директорії”, “Три Громади. Спогади з 1885–1917 рр.”, походив із Полтавщини. З рідним краєм пов’язана його педагогічна і громадська діяльність. Після закінчення природничого факультету Київського університету св. Володимира В. Андрієвський викладав хімію і товарознавство у Полтавському комерційному училищі. У 1913–1916 рр. обирався гласним Полтавської міської думи, членом правління губернського учительського союзу. У ті ж роки В. Андрієвський випробовує і своє письменницьке перо: друкується в часописах “Рідний край”, “Сніп”, “Літературно-науковий вістник”. Ще з часів перебування в Києві В. Андрієвський входить до Київської української громади, в якій, очевидно, і познайомився з відомим українським громадсько-культурним діячем та меценатом Є. Чикаленком (1861–1929). Підставою для такого припущення є згадка в одному з листів В. Андрієвського до Є. Чикаленка (лист № 2*) про його візити до Києва у громадських справах ще до 1917 р.

У 1917 р. В. Андрієвський активно включається в український визвольний рух, стає співзасновником та одним із провідників відомої Української демократично-хліборобської партії, що належала до правого напрямку в українському політичному просторі доби революції. Заснована вона була 29 червня 1917 р. у Лубнах та поставила такі стратегічні завдання: домагатися самостійності України, формувати потужну верству українства із державницькою свідомістю, вирішити земельне питання шляхом співіснування кількох форм землеволодіння, парце-

* Номер листа у публікації, що подається далі.

лювати поміщицькі землі через їхній викуп, створити єдиний національний фронт для будівництва Української держави, розробити демократичні принципи устрою майбутньої держави. Саме ця партія сприяла приходу до влади в Україні у квітні 1918 р. П. Скоропадського. Проте, не розділивши з гетьманом політичного курсу на федерацію України із найбільшовицькою Росією, демократи-хлібороби відійшли від гетьмана. Частина членів партії наважилася розпочати переговорний процес із Українським національним союзом. Різні політичні орієнтації серед хліборобів-демократів призвели до розколу молодшої партії, який стався у період Директорії УНР. У боротьбі з більшовиками члени партії шукала підтримки у П. Болбачана і Є. Коновальця.

Із встановленням більшовицької влади в Україні провідники УДХП опинилися в еміграції, де пішли різними політичними шляхами. Навесні 1920 р. у Відні окремі її лідери (С. Шемет, В. Липинський, О. Скоропис-Йолтуховський) створили відому монархічну організацію – Український союз хліборобів-державників, інші демократи-хлібороби увійшли до складу Ради республіки у Тарнові, окремі – до Всеукраїнської національної ради у Відні. Членом останньої став, зокрема, В. Андрієвський.

У 1917–1918 рр. В. Андрієвський перебував на посаді полтавського губернського комісара народної освіти. На ній відзначився помітною реорганізацією початкової школи та започаткуванням на Полтавщині мережі курсів українознавства. Перед зайняттям Полтави більшовиками політик змушений був залишити рідне місто та виїхати до Галичини, в її столицю – м. Станіславів (теперішній Івано-Франківськ). Там В. Андрієвський долучається до державницької діяльності: отримує призначення керуючого продовольчим Державного Секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). На цій посаді його і застав у Станіславі Є. Чикаленко, який теж прибув до Галичини в кінці січня 1919 р., залишивши Київ напередодні його загарбання більшовиками. На короткий час Є. Чикаленко зупинився у цьому місті зустрівши в людському потоці, що тоді бурхливою хвилею ринув із Наддніпрянщини на захід, чимало своїх знайомих, у тому числі й В. Андрієвського. Про їхню зустріч у Станіславі знаходимо згадки у щоденникових записах Є. Чикаленка за 1919 р. [1].

Провівши короткий час у Станіславі, у спілкуванні з давніми та новими знайомими, Є. Чикаленко змушений був через дорожнечу у місті виїхати у с. Славське, звідки через місяць знову повернувся до Станіславова. На запрошення депутата Національної ради ЗУНР П. Ше-

керика із с. Жаб'є (тоді – Косівського повіту) Є. Чикаленко у березні 1919 р. виїздить на піврічне проживання на батьківщину свого нового приятеля. Там він отримав чимало нових вражень від знайомств із новим краєм, гуцульською культурою, побутом, господарюванням, від різноманітного спілкування із місцевими жителями. Це наклало помітний відбиток на подальше життя та окремі погляди поважного українця.

У Жаб'єму встановлюється епістолярна комунікація Є. Чикаленка. Перший лист він отримує в середині квітня 1919 р. від В. Андрієвського зі Станіславова. Його привіз Чикаленкові П. Шекерик, який щотижня приїздив додому та став зв'язковим Є. Чикаленка із галицьким центром політичного життя. Цей перший лист В. Андрієвського, як і наступні кореспонденції цього та інших авторів Євген Харлампійович включить до свого “Щоденника”, веденого тоді ним постійно й детально. Він вклав його у власні рукописи.

В. Андрієвський у своєму першому епістолярному посланні до Є. Чикаленка торкається теми, найболючішої для всіх українців, які виїхали за межі батьківщини: політичного становища в Україні, що опинилася під більшовицькою окупацією. Політик висловлює недовіру та скептицизм щодо нового українського соціалістичного уряду, очоленого Б. Мартосом. Він критикує Мартоса за політичну несамостійність і невиразність, підлаштовування під більшовицькі порядки, орієнтацію на радянські форми влади, які для державника-самостійника В. Андрієвського були чужими та неприйнятними. Повідомляв і про спалахи антибільшовицьких повстань на Полтавщині та Херсонщині, які згодом йому дадуть підстави для прогнозів про падіння більшовизму в недалекому майбутньому.

В. Андрієвський подавав і цінні біографічні факти про самого себе: писав про намір змінити престижну урядову посаду в Державному секретаріаті ЗУНР на “скромну ліру хориста”. До такого рішення його спонукала страшенна втома від політичного безладдя, яким супроводжувалися 2 роки боротьби українців за власну державність. Маючи досвід співу в студентському хорі Київського університету, В. Андрієвський вирішив використати його та вступити до відомого українського хорового колективу під керівництвом О. Кошиця, який збирався на гастролі до Європи та згодом прославив Україну своїми яскравими виступами. Вони справлять помітне враження як на європейських музикознавців, композиторів та звичайних слухачів, так і на політиків.

З того першого листа до Є. Чикаленка довідуємося і про зустрічі В. Андрієвського у Станіславові навесні 1919 р. з В. Липинським, який тоді лише мав намір виїхати до Відня з певними політичними планами. Дізнаємося і про те, що В. Андрієвський підтримав Є. Чикаленка харчами, передавши йому кілька пудів борошна через П. Шекерика.

Як документальне свідчення, Є. Чикаленко включив до свого “Щоденника” і резонансну публікацію В. Андрієвського – “Велика Руїна (Лист з України)” [2], що побачила світ у тижневику “Воля” на початку 1920 р. Вона мала драматичний зміст, бо змальовувала велику руїну, яка утворилася у всіх сферах суспільно-економічного життя України в результаті її загарбання більшовиками.

Наступний лист від В. Андрієвського Є. Чикаленко отримав майже через 2 роки, коли обидва українці опинилися в інших умовах та обставинах проживання. Він датований 15 лютим 1921 р. і був відповіддю автора на лист Є. Чикаленка від 4 лютого 1921 р. Останній справив на В. Андрієвського позитивне враження. За його зізнанням, він збурих у ньому ностальгічні почуття та окрилив його, бо засвідчив, що його не забули на тернистих стежках непевного еміграційного життя. Лист свідчить, як змінилися обставини життя відомого українця: з жовтня 1920 р. він знайшов притулок у таборі для інтернованих українських вояків у м. Ліберці на території Чехії. Там мешкали в основному галицькі українці, з якими у В. Андрієвського складаються товариські стосунки, їх поєднують взаємні симпатії. Але тяжким душевним випробуванням для нього стали події дворічних поневірянь: тяжка хвороба, безгрошів'я, гнітюче враження від праці у відомому хорovому колективі, з яким співак об'їхав пів-Європи та набрався про його учасників недобрих вражень, якими й поділився у листі з Є. Чикаленком.

Як видно, таборове життя В. Андрієвського не було одноманітним та бездіяльним: він брав активну участь в українських гуртках, викладав хімію у стрілецькому університеті. У 1921 р. почав співпрацювати з газетою “Українське слово”, що виходила в Берліні. Його публіцистика присвячувалась в основному політичним темам: В. Андрієвський рішуче виступав проти лівих політичних сил, зокрема соціалістів, називаючи їх злочинцями та грабіжниками, розкривав їхні злочини та неприпустимі прорахунки у революційному русі. У цьому розвінчуванні він бачив свою основну політичну місію на тому етапі свого життя. Політик поставив завдання своїм публіцистичним пером допомогти українцям розібратися у політичних намірах національних партій та

сил, розкрити їхню сутність та маскування під форми, не відповідні українському вибору. Він сподівався, що досвід трьохлітньої боротьби продемонстрував українцям, яка політична сила мала справжні державобудівничі наміри, а яка завела власний народ на манівці, на шляхи поразок і втрат. На його думку, українську державу спроможні були збудувати лише практичні політики, політики-реалісти із державним досвідом, високою ерудицією, а не політики-фантасти, які, отримавши владу, не зуміли створити навіть приблизної моделі того державного устрою, якого потребувало українське суспільство на етапі визвольної боротьби.

У газеті “Українське слово” В. Андрієвський друкував свою розлогу статтю “До характеристики правих партій” (1921. – Ч. 1–5), яка згодом вийде окремою брошурою й матиме певний резонанс серед читачів. З 5 квітня 1921 р. у тій же газеті почали друкуватися цікаві спогади В. Андрієвського “З минулого. 1917 рік на Полтавщині”, що згодом теж вийшли окремою книгою. Гострі публіцистичні матеріали цього політика пізніше з’являться і у віденській газеті “Соборна Україна”. Окремі з них Є. Чикаленко включить до свого “Щоденника” як додаткове джерело для відображення настроїв української еміграції.

Зазначені матеріали, як і листи до Є. Чикаленка, засвідчують, що В. Андрієвський виношував непримиренну ворожість до соціалістичного табору українських визвольних змагань. Звинувачував його у всіх національних поразках та втратах. А політичній силі, до якої належав, не міг пробачити засліплення й недалекоглядності у бажанні знайти порозуміння із політичними опонентами та сформувати з ними єдиний національний фронт. Цю політичну лінію своєю партії В. Андрієвський вважав непростеною помилкою, яку він збирався спокутувати публіцистично-роз’яснювальною працею. Незважаючи на поразки, тривожні передчуття, непевні перспективи, В. Андрієвський на початку еміграції продовжував стояти на державницьких позиціях, вірив у відродження Української Держави правими силами, тому й агітував свідомих українців до активної праці на чужині.

У листах відбилосся й ставлення політика до окремих політичних акцій, які збурювали його до глибини душі та викликали публічний протест. Саме такою була його реакція на “Декларацію від 14 березня 1921 р.”, підписану О. Грековим, О. Андрієвським, С. Чернушенком, І. Кривецьким. У ній зазначена група політиків висловила недовіру уряду С. Петлюри, закликала реформувати український уряд в емігра-

ції і укласти військово-політичний та економічний союз із Польщею та Францією для відбудови України, звернутися і до Антанти, аби вона взяла під свій протекторат Україну, окуповану більшовиками. У відповідь на цю пропозицію В. Андрієвський опублікував 6 травня 1921 р. в газеті “Українське слово” “Отвертий лист”. У ньому опротестував пропозиції “Декларації”, назвав їх зрадницькими для інтересів українського народу.

У листах В. Андрієвський сформулював своє ставлення до галичан, з якими його доля звела ще в 1919 р. у Станіславові, а потім в еміграції, у Ліберці. До галичан політик відчував глибокі симпатії, вважаючи їх у більшості своїй порядними та інтелігентними людьми, справжніми патріотами, які, заради української ідеї готові на будь-яку жертвність. Тому, коли постало питання про ліквідацію табору в Йосефові, В. Андрієвський вживає заходів (через М. Богуна-Чудинова, Є. Чикаленка), аби вплинути на Є. Петрушевича, донести йому правдиву інформацію про стан справ у таборах, де перебувало багато галичан, та спрямувати його на прийняття правильного політичного рішення: врятувати людей, повернути їх для праці на батьківщині, а не відправити на загибель від голодної смерті або епідемічних хвороб.

З листів видно, що між В. Андрієвським та Є. Чикаленком були розбіжності у поглядах на українських політиків, галичан, якими захоплювався В. Андрієвський, і яким не довіряв Є. Чикаленко, звинувачуючи їх у москвофільстві, критикуючи їхню непримиренну ворожнечу до С. Петлюри, нездатність пробачити політикові Варшавський договір 1920 р. Є. Чикаленко закидав галичанам численні помилки та певну політичну наївність. Таким чином, у зазначеному листуванні з окремих питань (ставлення до галичан, соціалістів-федералістів, їхньої політичної сутності) виникали політичні дискусії. Наприклад, Є. Чикаленко у своєму “Щоденнику” так прокоментував лист до нього В. Андрієвського від 14 липня 1921 р.: “Андрієвський очевидно образився за мій вираз, що його попередній лист писаний наче “нервово-хворою людиною”, бо цю мою фразу повторює щось три рази.

У відповідь на цей його лист, я написав йому знов теж досить гострого листа, в якому кажу, що він мені доводить банкрутство соціалістів, тоб-то те саме, що я доводив в своїй статті “Де вихід?”, а тому лист його нагадує мені спір двох первокурсників, коли вони не слухаючи один одного доводять те саме, що й противник. А що стосується до пробування Держ[авного] Центру в Польщі, то се звичайно шкода,

але було-б ще гірше, як би зовсім не було того центру” [3]. А лист В. Андрієвського від 11 грудня 1921 р., в якому він висловив недовіру до повстань в Україні, які підтрималися зовнішньою допомогою інших держав, Є. Чикаленко прокоментував такими думками: “У відповідь написав я йому, що мені теж “точно відомо”, що газета, яку він редагує і вся концепція Вишиваного ведеться на німецькі гроші, але я не вважаю неетичним брати від чужинців-німців гроші, аби визволитися від чужинців-москалів, а тому нема чого ставити на карб повстанцям того, що їм допомагають Польща та Румунія по наказу Франції. Натурально, що французи, німці й інші допомагають в своїх інтересах, але ці інтереси совпадають з українськими. Це не те, що росіяне Кольчак, Денікин та Врангель, дістаючи поміч від Європи, воювали з своїм народом, а українці воюють з чужинцями, що гноблять їх і вважають сей гніт за тяжчий, ніж той, що робитиме Європа, бо коли вона визискуватиме нас матеріально, то москалі визискують і матеріально і духовно.

Далі я пишу Андрієвському, що “пожежа зовсім не загасла” а тільки притихла, що вона горить вже третій рік, то розгораючись, то потухаючи. Тому й не пізно кричати до Європи і добиватись допомоги. В 17 віці повстання укр[аїнського] народу проти поляків тяглись починаючи з 1625 до 1648, поки таки не пощастило вирватись з під Польщі, і ніхто не скаже, що кров лилась тоді безрезультатно, а тепер газети, якими керують Галичане, проливають сльози над тим, що укр[аїнська] кров льється даремно. Невже ліпше булоб, як-би укр. народ скорився большевикам, як московський народ, або як народ в Галичині – полякам?” [4].

В. Андрієвський тримався власних поглядів і аргументовано їх доводив. Так, він усебічно критикував партію соціалістів-федералістів, вважав її несамостійною, залежною від розвитку подій. Називав партію політичною силою без чіткої програми, без ясного бачення українських перспектив, без певного політичного курсу. Політик не міг пробачити соціалістам-федералістам їхнього пристосування під політичний момент, змінну позицію, підлаштовування під більшість, під переважаючі політичні сили. На його думку, це суперечило елементарній політичній порядності та викликало у В. Андрієвського бажання розвінчувати хамелеонство соціалістів. Він непримиренно ставився до їхньої ідеї федералізму з Росією, яку вважав застарілою і вже не актуальною на той час. Політик взяв на себе місію розвінчувати у періодичній пресі нечесність та непослідовність соціалістів-федералістів, розкривати

їхню шкідливість для українського руху і державотворення. Цю непримиренність В. Андрієвського не поляв Є. Чикаленко, про що свідчить його запис у “Щоденнику” за 1922 р. про розмову із політиком В. Вишиваним: “Коли Вишиваний запитав мене – як мені подобається ведення “Соборної України”, яку він субідує, то я відповів, що я цілком згожуюсь з позицією, яку зайняв В. Андрієвський що до росіян, поляків, наших соціалістів-руїнників, але мене обурює його відношення до с.-ефів. Він їх інтерпретує, як соціалістів, що розвалили нашу державу, а їхній федералізм, як московський; тим часом с.-фи будували державу разом навіть з Скоропадським і з того часу, коли оголошено самостійність України, вони свій федералізм пояснюють як федерацію – В[еликої] України з Галичиною, Буковиною, Підк[арпатською] Україною, Кубанью. А Андрієвський уперто надає і соціалізові їхньому й федералізові не той смисл, що є у них в дійсності і гостро проти них виступає і тим розбиває фронт правих наших партій з центром і робить велику шкоду Україні. Вишиваний просив мене все це написати Андрієвському, бо сам він не хоче втручатися в газетну справу, тим паче, що це може привести до конфлікту, бо Андрієвський занадто упертий і автократичний. В інтересах справи доведеться написати, хоч це може довести й до розриву з ним, а шкода, бо Андрієвський людина цінна – він безкорисний, чесний і гарячий патріот здавна” [5].

Як видно із листа (№ 4), В. Андрієвський у травні 1921 р., разом з іншими інтернованими, був переведений із Ліберецького табору до м. Німецьке Яблонне, до так званої Української Бригади, яку очолював полковник В. Курманович. Там перебував до ліквідації табору та розділяв із галичанами гіркий хліб таборового життя.

Великодня листівка В. Андрієвського до Є. Чикаленка за 13 квітня 1922 р. й стала останнім свідченням епістолярного спілкування двох відомих українців. Є. Чикаленко не поділяв войовничого тону публікацій В. Андрієвського у “Соборній Україні” проти соціалістів-федералістів, не зміг переконати його у шкідливості його тактики, а тому до його останньої листівки, яку включив у свій “Щоденник”, додав такі рядки, в яких відчувається помітне роздратування: “Останню прикладаю для характеристики Андрієвського, який і у Великодньому поздоровленню вставив, що він і “Соб[орна] Укр[аїна]” не змінять свого відношення до с[оціалістів]-ф[едераліст]ів. Це закінчення нашого з ним листування, бо не варто продовжувати його за таким уперто-тупим чоловіком” [6].

Отже, листи В. Андрієвського до Є. Чикаленка чітко окреслюють його політичні погляди на початку еміграції: 1) він стояв на позиціях українського державника, на тих позиціях, які лягли в основу проекту програми УДХП ще в 1917 р.; мріяв про відродження української державності із високим рівнем державницької свідомості її інтелігенції, економічного розвитку та загальної культури населення;

2) політик вороже й непримиренно ставився до соціалістичного табору української революції, звинувачуючи його у зраді інтересів українського народу та втраті української державності. Про це він публічно заявляв у виступах, газетних публікаціях, листах до приятелів; на початку 1920-х рр. висловлював думки про втрату соціалістичними силами свого потенціалу, про ослаблення довіри населення до соціалістів, які дискредитували себе реальним політичним курсом, відірваним від ідей, пропагованих ними; розвінчування В. Андрієвським соціалістів-федералістів в газеті “Соборна Україна” й призвело до остаточного розриву його стосунків з Є. Чикаленком, який вважав його політичну тактику шкідливою для української ідеї, але не зміг його в цьому переконати;

3) В. Андрієвський мав чітку політичну позицію, самостійні думки і щодо провідних політиків і щодо процесів, які відбувалися як у внутрішній, так і зовнішній історії України; він заперечував будь-яку зовнішню допомогу Україні, бо вважав, що вона не принесе українському народові реалізації головної мети визвольного руху – здобуття власної державності. Наприклад, В. Андрієвський не вірив в успіх повстанського руху в Україні, дізнавшись, що цей рух матеріально підтримувався Польщею та Францією. На його думку, власну державу можна було збудувати лише внутрішнім національним потенціалом, бо будь-яке зовнішнє втручання породжувало б залежність України й позбавляло б її суверенності;

4) бажання національного об'єднання українства різних політичних відтінків В. Андрієвський вважав політичною облудою, яка привела українську державність до поразки; він зайняв позицію непримиренної критики політичних опонентів та закликав своїх однодумців до формування реальних політичних сил та програм, які здатні були відбудувати українську державність; українських соціалістів політик називав найгіршими епітетами та вважав їх політичною силою вчорашнього дня, яка дискредитувала себе та викликала недовіру в усіх верств суспільства; політик прийшов до думки про необхідність роз'єднання

українців за політичною ознакою та гуртування їх навколо політиків-патріотів, що мали реальні програми та завдання, які й повинні були привести Україну до власної державності;

5) В. Андрієвський мав симпатії та прихильне ставлення до галицьких українців, з якими йому довелося ділити гірку долю таборового життя у Ліберці та Німецькому Яблонному. Політик відзначав інтелігентність галичан, високий рівень їхньої державницької свідомості, патріотизм, ідейність. Прихильно він ставився і до провідника галицької політики Є. Петрушевича, відзначаючи його чесність, порядність та зваженість;

6) В. Андрієвський формулює і власне ставлення до С. Петлюри та тарнівської Ради республіки, вважає їх цілком залежними від польської політики, а тому малопродуктивними для українських перспектив;

7) політик продемонстрував чіткі антибільшовицькі настрої.

Листи В. Андрієвського до Є. Чикаленка виявлені лише за 1919–1922 рр. Їхні автографи зберігаються у фонді Є. Чикаленка (№ 86) Української вільної академії наук у Нью-Йорку. Вони написані в основному чорним чорнилом, окремі – синім. Листи багато-інформативні, стосуються в основному політичних тем, відображають позиції В. Андрієвського з важливих питань, факти його біографії, ставлення до політичних сил, які відіграли ключову роль у розвитку революційно-визвольного руху в Україні у 1917–1921 рр. Автор у текстах вживає прислів'я, афоризми, крилаті вислови, іноді іноземною мовою, що надають листам певного колориту. Для підготовки даної публікації використано фотокопії автографів. При передачі текстів збережено всі їхні авторські особливості. Упорядником лише внесено окремі синтаксичні правки, скорочення розкрито за допомогою квадратних дужок. Особливості кожного листа: його датування, оформлення, вид паперу, на якому він написаний, текстологічні особливості відзначено у підрядкових примітках, які додаються до порядкового номера листа у публікації. Ситуативні пояснення до текстів подано у коментарях. Усі листи, крім першого, публікуються вперше. Вони увійшли до “Щоденника” Є. Чикаленка за 1921–1922 рр. як свідчення настроїв та прогнозів відомих українських політиків в умовах еміграційного життя.

Листи Віктора Андрієвського до Євгена Чикаленка

№ 1²

15 квітня 1919 року, м. Станіславів

Вельмишановний і дорогий Євгене Харламповичу!

Користуюся отсе з нагоди, щоби передати Вам насамперед мій привіт і найліпші побажання, а далі й деякі вісти. Щодо вістей політичних, то власне Ви найбільше довідаєтеся з газет та з особистої розмови з П. Шекириком³: одно слово, справа виявляється ясно, новий уряд наш приноровлюється до нових обставин, держить рівненіє на товаришів з півночі, але цікавим є те, що люде переказують з певних ніби достовірних джерел. Власне: ніби організувалася Золотоноська республіка, що повстанці противу братської влади захопили Гребінку й порядкують на власний смак і копил, а наче же на чолі стоїть людина мені відома – мій університетський товариш Михайло Злобанець⁴, – про котрого, може, й Ви чули, то я знаю, що “республіка” та певно українська і певно антикомуністична.

Переказують також, що на Херсонщині німецькі колоністи⁵ орга-

² Лист подається за автографом: УВАН. – Фонд Є. Чикаленка (86). Папка “Щоденник. 1919 рік”. Має примітку Є. Чикаленка у правому кутку: “До 248 стор.” та його ж правки: адресат закреслив місяць у даті, виправивши його на квітень та дописав прізвище “Ліпінський” у тому місці, де автор вказав лише ім’я та по батькові В. Липинського. Написаний світло-блакитним чорнилом. Надрукований: Чикаленко Євген. Щоденник (1919–1920) / Упоряд., авт. передм. та комент. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2011. – С. 52–53.

³ *Шикирик (Шекерик) Петро* (1889–?) – український громадсько-політичний діяч. Один з організаторів та керівників січового руху на Гуцульщині. Член Селянсько-радикальної партії, Української національної ради. Учасник Трудового конгресу та його комісії. Перебував при УГА, працював у Вінницькому ревкомі (січень 1920 р.). Делегат польського сейму. У 1939 р. висланий радянською владою.

⁴ *Злобанець Михайло* Олександрович – поет, композитор, громадський діяч, учасник українського антибільшовицького повстанського руху на Полтавщині.

⁵ ...на Херсонщині німецькі колоністи... – Німецькі колоністи оселилися на Херсонщині на початку XIX ст. і заснували в околицях Берислава три колонії, з яких згодом був сформований Шведський колоніальний округ. У результаті адміністративної реформи 1871 р. колоніальні округи були

нізували добре повстання і акуратно по-німецьки вибивають “товаришів”, – а при сім цікаво, що наш уряд якраз вносить проект організації “Советов”, або по нашому “Рад”. Дивна діла твоя, Господи! Он де сила політичного розуму! Але що там говорити: “la plus jolie fille ne peut pas donner plus ce qu'elle grossede!”⁶. Чого там можна домагатися від ново-явленого кабінету?! Що мають, то й дають!

Багато хотів би я Вам переказати ще про тутешні подвиги “сих остальных із стаї славної”⁷, але думаю, що про те найліпше перекаже Вам П. Шикирик, що познайомився з нашими манерами з “Нового Життя”⁸ й инш[их] так само прозорих джерел наддніпрянської творчости.

перетворені на волості. За даними Херсонського губернського статистичного комітету, на 1895 р. у трьох волостях, які об’єднали колишні німецькі колонії (Старошведську, Кронауську й Олофську) нараховувалося 34 німецькі колонії та хутори з населенням 9927 жителів. Усього в Херсонському повіті нараховувалося 48 німецьких колоній. На 1912 р. у новостворених волостях налічувалося 22 колишні колонії та 5 хуторів. У володінні колоністів знаходилося бл. 57 тис. десятин землі (див.: Немцы Херсонщины: Аннотированный перечень дел Государственного архива Херсонской области (1919–1930). – Одесса, 2002. – С. 5–6). У тижневику “Воля” повідомлялося про антибільшовицьке повстання німецьких колоністів улітку 1919 р. Воно було придушено, у повстанців відібрано чимало зброї та взято заручників (див.: Повстання німецьких кольоністів // Воля. – 1919. – Т. 2. – Ч. 4. – С. 178). Цікаву згадку про повстання виявлено в газеті “Шлях” (Зальцведель). Її подав учасник повстання, який у 1920 р. опинився у Тюбінгені й розповідав у листі про характер повстання: його антибільшовицький напрям та прихильність повстанців до української державності. Автор зазначав, що втікачі стежили за подіями в Україні й готові були повернутися туди та взяти участь у побудові української державності (див.: До повстання на Херсонщині // Шлях. – Зальцведель, 1920. – Ч. 50. – 7 липня. – С. 4).

⁶ ... “la plus jolie fille ne peut pas donner plus ce qu'elle grossede!” (фр.) – “найкрасивіша дівчина не може дати більше, ніж має”.

⁷ ... “сих остальных із стаї славної”... – Змінений рядок з вірша О. Пушкіна. В оригіналі – “сей остальных из стаи славной”.

⁸ “Нове життя” – щоденна газета (крім понеділка). Виходила у Станіславові з 1918 р. Головний редактор – Р. Заклинський, відповідальний редактор – Лесь Рудий. Друкувалася у друкарні Е. Вайденфельда. Орган центральної течії УПСР. З 11 квітня 1919 р. газету редагував комітет за участю М. Євшана, М. Ковалевського, В. Пачовського, М. Шаповала. Відповідальний редактор – І. Чепіга. Мала постійні рубрики: “Телеграми

Про себе перекажу кілька слів: я вступив співаком до Укр[аїнської] Державної Капели⁹ й од'їжджаю з нею разом за кордон. Думаємо завтра рушити на Стрий, а там в Прагу, Італію, Францію й ще куди Бог дасть.

Не знаю, чи спроможемось, а чи волею обставин і заходами наших доброзичливих земляків не застрянемо де тут славити новоявлених спасителів.

Одно лиш скажу: у мене так знудилася, стомилася душа від тої глупоти й бруду, що я бачу довкола, що я не ладен вже більше тут оте спостерігати щодня й радий хоть куди – світ за очі, аби одпочинути від того всього. Тому проміння “високу” урядову посаду (де ж пак V кляса!) на скромну ліру хориста і, згадуючи мої студенські молоді літа, тішуся з того надзвичайно!

В'ячеслав Казимирович Ліпінський¹⁰ отсе поряд зі мною днями українського пресового бюро”, “Огляд преси”, “Звідомлення укр. генерального штабу”, “Економічні справи”; інформувала про засідання IV сесії Національної ради у Станіславові, про проекти вирішення аграрного питання та ін. Прихильно ставилася до С. Петлюри, В. Винниченка, урядової політики УНР. Постійні автори – К. Кисілевський, Р. Заклинський, М. Білик, М. Понурий, М. Шаповал та ін.

⁹ *Українська державна капела* – заснована з ініціативи С. Петлюри (законопроект про неї затверджено 25 січня 1919 р., було сформовано її особовий склад у кількості 100 співаків). Організатори колективу: К. Стеценко – голова музичного відділу при Міністерстві освіти та О. Кошиць – голова етнографічної секції при тому ж відділі. 4 лютого евакуювалася з Києва до Кам'янець-Подільського у кількості 40 співаків. Звідси відправлена на гастролі до Галичини (де дала концерти 11 та 14 квітня 1919 р.), потім – у Західну Європу. Її метою була пропаганда й популяризація української ідеї та національно-визвольних змагань. До репертуару колективу увійшли канти у формі народних псалмів (“Ангел-Хранитель”, “Про Страшний суд”, “Почаївська Божа Магір”, “Варвара”, “Георгій” та ін.), колядки, народні пісні. Виступи колективу мали помітний резонанс за кордоном. В. Кедровський зазначав, що у праці “Українська пісня за кордоном” було зібрано понад 500 відгуків із західноєвропейської та американської преси з високими оцінками виступів капели під керівництвом О. Кошиця у 1919–1920 рр. (*Кедровський В. Обриси минулого*. – Нью-Йорк–Джерсі-Сіті, 1966. – С. 95).

¹⁰ *Липінський В'ячеслав (Вацлав) Казимирович* (1882–1931) – український політичний діяч, історик, історіософ, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму. Один із організаторів Української демократично-хліборобської партії. За гетьманату – посол України в Австрії. У

повернувся з Рівного, де мав розмову з “сферами” і спостерігав, що довкола робиться. Вражіння переказує сумно-гумористичні. Отсе рушає до Відня з перспективами “неопредельоними”. Переказує Вам свій привіт.

Щодо харчів – я зробив все, що міг, отсе передаю цукру, з 2¹/₂ пуди муки, що насилу спромігся виклянчити я, має видати “ДніпроСоюз”¹¹ Шикирику, або кому він накаже видати.

Вибачайте будь ласка, що не спромігся я на крупу – нігде не міг дістати.

Отсе кінчу листа, бо мушу поспішатися. Отже, дай Боже Вам здоровля і всього найліпшого!

1919 р. оселився у Райхенау, гірському містечку у Нижній Австрії, де прожив до осені 1926 р.. Інтенсивно працює на науковій і громадській ниві: пише монографію “Україна на переломі. 1656–1659”, керує діяльністю створеного 1920 р. Українського союзу хліборобів-державників. Видає неперіодичні збірники “Хліборобська Україна” (1920–1925 рр.), де друкувався його історіософський трактат “Листи до братів-хліборобів” (окремо виданий 1926 року). У листопаді 1926 р. переїжджає до Берліна працювати до новоствореного Українського Наукового інституту як його дійсний член. У кінці 1920-х рр. загострюються суперечності В. Липинського з П. Скоропадським, відбувається зближення з В. Вишиваним. Прихильники гетьмана об’єднуються у Союз гетьманців-державників, а прихильники В.Липинського 1930 року створюють Братство українських класократів-монархістів, гетьманців. Помер 14 червня 1931 року. Похований у с. Затурця на Волині. Прізвище дописано чорним чорнилом рукою Є. Чикаленка.

¹¹ “Дніпросоюз” – Дніпровський союз споживчих кооперативів, національна економічна організація, центральний союз кооперативних споживчих союзів, заснований в Києві у 1917 р. До кінця 1918 р. об’єднував близько 8 тис. кооперативів. Його завдання: задовольняти потреби споживчих кооперативів, дбати про правильний розвиток кооперації. Постачав галантарейні, мануфактурні та інші товари, організував кілька фабрик (миловарний завод, трикотажну фабрику), чоботарню і друкарню. Крім торговельних відділів, мав ревізійно-інструкторський, статистично-економічний, юридичний, культурно-освітній. Видавав журнал “Кооперативна зоря”, чимало українських книжок, підручників, організував бібліотеки, читальні, театральні гуртки, лекції, народні хори. Заснував власну кооперативну школу ім. В. Доманицького для підготовки працівників споживчої кооперації. Більшовики реорганізували його у Вукоопспілку. Мав відділення в Одесі, Станіславі. У 1919–1921 рр. продовжував видавничу діяльність у Відні.

Бог знає, чи доведеться коли зустрінутися ще та при яких обставинах (не думайте, що я песимист, ні – боронь Боже! Лише дуже туманні перспективи) а я думаю, вірю й надіюся, що побачимося не в довгім часі і при ліпших для України умовах!

Ще раз всього найліпшого!

Ваш В. Андрієвський.

№ 2¹²

Liberec (Reichenberg) Ukrainskyj Tabor¹³ 15/II 1921 р.
Tschecko-Slowakei.

Вельмишановний Евгене Харламповичу!

Сьогодні одержав я з Берліну Ваш лист з дня 4 с[ього] м[ісяця]. Сердечне спасибі Вам! Дякую, що обізвалися, бо лист ваш – то підмога і окрилення надіями для мене, котрий хоч все твердо надіється та не так твердо вірить. А вдруге спасибі, бо з листом Вашим прийшли разом до мене спомини про колишнє: не тільки про Станиславів, але й про Київ, про давні старі часи й про старі незреалізовані мрії!..

¹² Лист подається за автографом: УВАН. – Фонд Є. Чикаленка (86). Папка “Андрієвський В.”. Написаний на 4-х аркушах із написом зверху: “ON ACTIVE SERVICE WITH THE AMERICAN EXPEDITIONARY FORCE”, світло-чорним чорнилом. Адресований: Herrn E. Tshikalenko. Hotel Grüner Baum Baden b./Wien. Dängasse r. I. Pansion Naschitz z 10. Коло (Alserstaffe) Sfadfefer.

¹³ *Liberec (Reichenberg) Ukrainskyj Tabor* – йдеться про місто в Чехії, на річці Ниса-Лужицька, адміністративний центр Ліберецького краю, місце розташування великого табору інтернованих українських вояків у Чехії (у приміщеннях давнього табору для полонених росіян). У ньому знайшли тимчасовий притулок українці, що прибули на чеську територію після травня 1920 р. Тут знаходилася інтернована група генерала Кравса, полонені українці з Італії, їхні дружини та діти. У таборі було засновано культурно-просвітній гурток, у вересні 1920 р. УМСА (1 березня 1920 р.), курси німецької й української мов, співочо-музичний гурток, спортивний гурток. При гурткові діяли різноманітні секції – театральна, співочо-музична, історична, фотографічна, мистецька, гурток українських учителів, проводилися різні курси. 1 листопада 1920 р. там вийшло перше рукописне число українського часопису “Український скиталець” за редакцією Якова Голоти. 1 квітня 1921 р. інтерновані вояки з Ліберця були переведені до Йозефова.

Насамперед дуже радий я, що здоровля Ваше покращало. Чи й шлунок Ваш вже є настільки добрий, що не потребує більше крейди?

Може справді без добра лиха не буває, і в наслідок терпінь Ваших Ви позбулися вже раз на все тої хвороби?

Я все з того часу, як попрощався з Вами у Станиславові розвідувався про Вас: де Ви і як Вам поводитьсь – мав від людей певні вісти аж до Карлсбаду – та тільки не мав Вашої адреси, тому й писати до Вас не міг.

А зі мною за той час чого не бувало! Об'їхав я пів-Європи; в Голляндії був занедужав на запалення легенів – трохи не вмер. Справді по совісти, скільки сил моїх служив Українській Державі (в стадії “Республіки”, хоча й мало “народної” – увага для історика!..). За те все крім внутрішнього самозадоволення дістав я від тої республіки посвідку, що вона мені завинили 9. 600 франків і певність, що скорше помру з голоду, аніж дістану хоч шеляг від тої “народної республіки”. В самій Капелі мені було дуже тяжко, через абсолютну неінтелігентність і хамство, повну безпринципність, якими відзначаються всі мої колишні товариші, починаючи від самого О. Кошиця¹⁴. Зрештою їхній останній вчинок (подорож до Варшави) і моє до того відношення ілюструють досить цілу ту ситуацію. Виступивши з Капелі¹⁵, мусів я щось почати,

¹⁴ *Кошиць Олександр Антонович* (1875–1944) – український хоровий диригент, педагог, композитор, етнограф, письменник, автор мемуарів. Випускник Київської духовної академії, з 1901 р. – кандидат богослов'я. Працював вчителем на Кавказі, у Києві. Викладач Музично-драматичного інституту Миколи Лисенка, Імператорського музичного училища, Київської консерваторії. У 1912 р. очолював капелу в Театрі М. Садовського, в 1917 р. диригував у Київському оперному театрі. У 1917 р. покликаний до Музичної театральної комісії, яка згодом стала основою формування Міністерства мистецтв. Співорганізатор Української республіканської капели, з якою, за дорученням С. Петлюри, відбув концертну подорож Західною Європою й Америкою (США, Аргентина, Уругвай, Бразилія). У 1926 р. оселився в Нью-Йорку, працював у Канаді й США над підготовкою нових диригентів, писав церковні твори, аранжував народні пісні. Автор щоденникових записів “З пісню через світ”, “Спогадів”.

¹⁵ Українська республіканська капела припинила своє існування 12 травня 1921 р. у м. Дуйсбургу (Німеччина). Керівник колективу О. Кошиць припинив виступи капели і виїхав на курорт. Співаки при звільненні не отримали ніякої допомоги й деякі з них змушені були одразу вступити на роботу – на цементний завод, інші – згуртуватися в товариство і шукати артистичної праці.

щоби жити. Пошукування мої за працею були даремні, і мусів я шукати притулку серед таких бездомних як сам – власне в таборі інтернованих українців-воєнків в Ліберці (Чехія), бо в Чехії, власне в м. Турнові¹⁶ попрощався я з моїми колишніми співробітниками на полі Української Штуки. В таборі прийняли мене дуже тепло. Тут перебуває коло 1.500 людей переважно Галичан (до 95%) тому й жити мені тут легко і приємно, бо без огляду на непривітні матеріальні умови, я почуваю себе серед своїх людей. Галичан я все любив і тепер люблю – власне за те, чого у наших бракує – національну витривалість та інтелігенцію. Тут я обжився вже (живу з 23/Х минул[ого] року). Приймаю найблизчу участь в таборівім життю – вхожу як активний член в ріжні гуртки, хожу на курси англійської мови, викладаю хемію на стрілецькім “університеті” і т. д. Так що не маю вільного часу, щоб багато роздумувати над лихим станом чи моїм власним, а чи “Народньої Республіки” – бо коли й над тим довше та глибше роздумувати, то справді можна в роспуку впасти – до чого довели нас наші державні будівничі модерного типу! Найбільше гірко мені, що почуваюся до вини сам та виню мені подібних, які замість того, щоб в свій час голосно назвати речі й людей їх власними іменами делікатно прощали “помилки” та шукали компромісу во імя національної єдности. Історія вже показала, що ті “помилки”, то були звичайні злочини, а бандити все були й лишилися розбишаками, чи вони звали себе просто соціалістами, а чи соціалістичними міністрами “народньої” Республіки, чи вели пропаганду по широких обширах нашої нещасної Батьківщини, а чи тепер споживають її плоди по Semmering’ax¹⁷ та першорядних кабаках цілої Західної Європи! Та думаю, що вже годі того всього! Мусять тепер знайтися люде, що їхня роля – витягати на світ отой весь бруд і злочинства, очистити саме імя українця від болота і нечисти, що налипли на нього через те тільки, що репрезентувалося воно самими соціалістами, а сі, як знано, “не мають батьківщини” – тільки як той громадянин, що виховався в хліві має з хліву й ідеологію – “Ubi bene, ibi patria!...”¹⁸.

¹⁶ Турнов – місто на півночі Чехії, розташоване у південній частині Ліберецького краю. Залізничний вузол.

¹⁷ Semmering’ax – тобто по готелях.

¹⁸ “Ubi bene, ibi patria!...” – Латинський вислів походження, у перекладі звучить: “Де (мені) добре, там (для мене) і батьківщина”. Першоджерелом виразу стали слова Арістофана.

Тому й пишу я подекуди в “Українським Слові”¹⁹, бо поки що се одинокий орган, який може умістити на своїх сторінках мою “контр-революційну” й “буржуазно-шовіністичну” ересь. Думаю я й свято вірю в те, що часи “соціалізму” минають вже по цілім світі. Йде антисоціалістична реакція – а Україна, то край, де в найбільшій мірі, з найбільшим завзяттям піде відворот від соціалістичної балаканини а практичного шахрайства і злочинств до справжньої “буржуазної” творчости. У тому за головне завдання української інтелігенції, що ще не заплямила себе в тім багні, вважаю, аби негайно і якнайтвердіше відмежувалася від соціалістичної шумихи, бо недалеко (вірю) вже час, коли нарід наш вимете з чужоземною грязюкою і своє власне сміття – тоді прийде час державної творчости і горе нам, коли знове її розпочнуть чужі, а не наші вже трудові, а не соціалістичні руки. Тому-то у мене тільки й є, що надії, бо вірити тепер, після всього, що я бачив і що знаю трудно – одна надія, що народ наш як дійшов здоровим інстинктом до Української Національно-Державної ідеї, тим самим інстинктом зуміє й для переведення її вибрати пшеницю серед плевел²⁰. А що без лиха добра не буває, то то свята істина – через страшне лихоліття народ вистраждав свої національні переконання і то є правда свята, що тепер ті переконання не зміряються трьома тисячами українських фантастів, що читали колись українську пресу. А для фантастів, що все ще лишилися фантастами й доси та не

¹⁹ *Тому й пишу я подекуди в “Українським Слові”...* – Йдеться про розлогу статтю В. Андрієвського “До характеристики правих партій”, яка друкувалася у кількох числах зазначеного часопису (Ч. 1. – 21 січня. – С. 1–2; Ч. 2. – 25 січня. – С. 2; Ч. 3. – 28 січня. – С. 2; Ч. 4. – 1 лютого. – С. 3; Ч. 5. – 4 лютого. – С. 2). У ній автор розглядав програми Української демократично-хліборобської, Української народної партій, Українського національного союзу “Україна”, Союзу хліборобів-державників, порівнюючи ці програми із програмами лівих партій.

²⁰ *...для переведення її вибрати пшеницю серед плевел.* – Мається на увазі євангельський вираз з притчі про людину, що посіяла пшеницю. Вночі прийшов ворог і посіяв між пшеницею кукіль (старослов’янською – плевель). Раби запропонували господареві вибрати кукіль, та він, боячись, щоб вони не зіпсували посівів пшениці, сказав: “Залиште рости те і те до жнив, а під час жнив я скажу жінцям: зберіть насамперед кукіль і зв’яжіть його у в’язки, щоб спалити їх, а пшеницю зберіть у житницю мою” (Матф., 13, 24-30). Вживається у значенні: відокремлювати шкідливе від корисного, погане від хорошого.

змогли заробити на “соціальной революції” як чисті репрезентанти й ідеологи всякого роду “матеріалізмів”, до “історичного” включно – для тих фантастів все лишається утіха, що вони завжди були чесними і не тільки “з собою” але й взагалі зі світом. Дарма що чесність такого рода тепер дорого обходиться: за неї треба покутувати кому головою, а кому тяжким емігрантським життям: “pour être belle il faut souffrir!..”²¹ – так слід тепер перефразувати давнє прислів’я. Справді жаль мені стає, як згадаю, що Ви, наприклад, мусите на еміграції так тяжко покутувати не свої гріхи, але тішить мене яко українця, що можу сказати серед людей: “Україна має не самих Винниченків та Грушевських, але й Євгена Чикаленка, Сергія Єфремова, Вячеслава Липинського й ще хоть небагатьох, та за те справжніх людей, що жили не гріх похвалитися перед людьми”. А те, що люде старші віком, як Ви дорогий Євгене Харламповичу не підпадаєте на душі, натомість твердою стопою раз на все прямою стежкою – те для таких як я – чоловіка молодшого покоління – те тільки підтримка й взірець на моім життєвим шляху. Вітревалість і упертість наша українська доведе нас таки до раз наміченої цілі. З нашої твердості й непохитності нехай доля чи історія викреше вогонь, а той вогонь світитиме і нащадкам нашим у їхній дальшій боротьбі!

Тому й дякую Вам ще раз, що листом своїм піддержали мене на моім шляху, о те, що Ви дякуєте мені за мого листа до Капелі та статтю до “Укр[аїнського] Слова”²² є мені найбільша нагорода за все, що я натерпівся, а знов найбільший імпульс до дальшого мого поступовання несхибно в тім самім напрямку.

Вибачте, що може своєю довгою балаканиною вже обрид Вам – та справді мені велика радість написати до Вас.

Не знаю, чи не приведе Бог побачитися в недовгім часі, бо я маю хоч і дуже невелику надію вибратися до Відня. Як Ви мабуть знаєте, я є членом “Національної Ради” від У[країнської] Н[ародної] П[артії] (не СіСі). Мої приятелі хотять для того перетягти мене до Відня і підшукують заробітку; коли б такий заробіток знайшовся, то я б виїхав тоді до Відня – хоч мені самому здається, що надії на те мало.

В кожнім разі надіюся, що ми ще побачимось і то в ліпших умовах! А пророкування наші коли збулися гірші, може дасть Бог збудуться й

²¹ “pour être belle il faut souffrir!..” - “краса вимагає жертв”(фр.).

²² ..та статтю до “Укр[аїнського] Слова”... – Йдеться про статтю В. Андрієвського “До характеристики правих партій” (див. прим. 16).

ліпші, бо як мені здається, ми обидва погоджуємося тепер на тім, що Держава українська буде, – чи раніше, чи пізніше, то вже річ другорядна. Мусімо отже твердо йти своїм шляхом і дождити часу. Тому здоровлю Вас сердечно і бажаю як найгарячіше, щоб Ви зберегли собі якнайбільше здоровля, аби не тільки того часу діждати, а ще й допомогти Державі та народу українському в його творчій праці!

Бувайте здоровенькі!
Не забувайте Вашого

В. Андрієвськ[ого].

№ 3²³

Liberec. Ukrainskuj Tabor, 23/III 1921

Вельмишановний Євгене Харламповичу!

Зараз одержав я Вашу дуже милу карточку, за котру сердечно дякую – і спішуся одписати.

Насамперед прошу вибачити за мою нечемність, що так довго не писав до Вас і не повідомляв, що одержав книжку, але моєї тут половина вина.

Мені писали Ви, що переїждаете до Рабенштайну, а В. І. Полетика²⁴ писав так, що я зрозумів, ніби ви вже переїхали і тому в листах до нього і до Чудинова²⁵ я передав Вам мій привіт, а їх просив, щоб вони подали Вашу нову адресу і чекав на неї з дня на день. Та мої оба Рабенштайнські кореспондента от вже місяць як в рот води набрали, без огляду на те, що я мусів дістати од них дуже спішні інформації.

На ніякі мої благання відповіді не дістаю.

²³ Лист подається за автографом: УВАН. – Фонд Є. Чикаленка (86). Папка “Андрієвський В.”. Написаний на одному аркуші чорним чорнилом.

²⁴ *Полетика Володимир Іванович* (1886–?) – український громадський діяч, дипломат. Нашадок старовинного козацько-старшинського роду. Земський діяч на Полтавщині. У 1918–1919 рр. – перший секретар українського посольства Української Держави і УНР в Австро-Угорщині й Австрії.

²⁵ *Богун-Чудинов Микола Степанович* – український громадсько-політичний діяч, журналіст, юрист. Доктор юридичних наук. У 1920-х рр. проживав в еміграції. Працював юрисконсультом у торговельній фірмі у Відні. Редактор двотижневика “Січ” (Чикаго).

Тим і поясняється, що я, не знаючи де Ви пробувате і чекаючи з дня на день Вашої адреси не відписав Вам доси.

Дуже дякую за Вашу брошурку. Вона тепер ходить тут по руках рутенців, щоб вчилися української мови. Хотів би й я вислати Вам мою “Характеристику Правих Партиї”²⁶, та Кузеля як прислав мені один примірник брошури, та й по всім. Пише, що вислав ще 50, та от минає вже другий тиждень, а книжок все ще немає! Взагалі наскільки я бачу – то більшого безладдя ніж в його “Слові”²⁷ мабуть навряд де є. Мене зробили чомусь “Ліберецем”²⁸ коректура “вне конкуренції”, оповістки про “Русскі” цигарки і т. п. – прямо не віриться, що слово те “Українське” та ще й редагує галичанин, – конче Д^Г.

Мені тут стає тим сумніше жити, що ніяких вістей нізвідки не маю. Навіть з Рабенштайну перестали писати! Наш табір мають перенести тут до Йозефова²⁹ під команду “чеську” полковника “Заленского”. Сум

²⁶ ... вислати Вам мою “Характеристику Правих Партиї” ... – Йдеться про працю: Андрієвський В. (Ліберець). До характеристики українських правих партиї. З докладу, читаного 16–17/ХІІ 1920 р. в українським військовим таборі в Райхенберу. – Берлін, 1921 (24 с.).

²⁷ ...ніж в його “Слові”... – Йдеться про видавництво “Українське слово”, відоме як “приватне підприємство п. Криги”. Видавало книги у серії “Бібліотека “Українського слова””, що нараховувала понад 50 назв. Зазначена праця В. Андрієвського вийшла першою у даній серії.

²⁸ Мене зробили чомусь “Ліберецем”... – Автор мав на увазі дописане біля його прізвища на брошурі слово “Ліберець”, яке означало перебування В. Андрієвського у таборі для українських інтернованих у Ліберці.

²⁹ ...тут до Йозефова... – Йдеться про Йосефів – один із старих кварталів Праги, давню австрійську фортецю, обнесену ровом та мурованими стінами. Назва походила від імені австрійського імператора Йосифа II, який після революційних подій 1848 р. видав наказ про урівнювання євреїв у правах із християнським населенням міста. До 1850 р. тут знаходився центр єврейської громади. На початку 1920-х рр. у Йозефові розташовувався український табір, де плідною діяльністю відзначився культурно-просвітній гурток, який в кінці 1921 р. мав у своєму складі 621 члена. До нього входили учительська, театральна, спортивна, історична секції, термінологічна комісія, музичний гурток. Працювала і таборова бібліотека та два хори – старшинський і стрілецький. У 1922 р. у таборі із таборового жіноцтва було організовано “Союз українок” та “Жіночу самопоміч”. Восени 1923 р. в Йозефовському таборі проводилася виставка культурно-просвітніх надбань таборів Української Галицької Армії в Чехії, що стала підсумком праці таборитів у культурно-освітньому напрямку.

огортає як подумаю, що в недовгій часі може буду під охороною польського багнету. Мій Боже, чого тільки не доведеться тепер перетерпіти скромному членові “великої” нації, що наважився мислити не так як йому велено!.. Ну те дарма! Не трачу надії, що такі незабаром і для нас “зійде сонце золоте”. Як Ви ся маєте? Як Ваше здоровлячко? Що думаете робити літом? Чи лишаєтеся в Бадені – а чи де перебіраєтеся?

Маю до Вас велику просьбу: може Ви маєте якісь зносини з Богоном або з Полетикою? Спитайте їх, як Ваша ласка, чи вони одержали мої листи і чом вони мені не відповідають? Може їх уже немає в Рабенштайні? Взагалі що з ними є?

Бувайте здоровенькі! Бажаю здоров’ячка і всього найкращого! Ваш В. Андрієвський.

У нас чудесна весна – як в середині квітня на Полтавщині! Чий Ви маєте стільки сонця? Як там тепер у Баденським парку?

№ 4³⁰.

Deutsch Gabel (Nimecke Jablonne)³¹ 12/V 1921

Ukrainisch Brigade – Tschecho-Slowakei

Дорогий Євгене Харламповичу!

Христос Воскрес! Хоч і пізно трохи, а все ж дозвольте привітати Вас з минулими Святками і побажати Вам, дружині і сім’ї всього найкращого!

Не писав я Вам так довго з тої причини, що мав багато клопоту – з новим “местом жительство”. Наш табор таки перенесли з Ліберця до Йозефова, де умови ще тяжчі, а мені вдалося перебраться сюди, де трохи ліпше, – не знаю чи на довго. Тяжке життя, та що робити!

³⁰ Лист подається за автографом: УВАН. – Фонд Є. Чикаленка (86). Папка “Андрієвський В.”. Написаний чорним чорнилом на одному аркуші.

³¹ *Deutsch Gabel (Nimecke Jablonne)*. – Німецьке Яблонне – невелике повітове місто на півночі Чехії. Місце розташування табору для військово-полонених, в основному вояків роззброєної Української Галицької Армії. Тут була сформована окрема Українська Бригада, яку спочатку очолював полковник Варивода, а з жовтня 1920 р. – генерал В. Курманович. У Бригаді відбувалося регулярне військово-навчання, діяв культурно-просвітній гурток, який проводив курси, організував стрілецький університет, бібліотеку, театр, видавництво, драматичний гурток ім. І. Тобілевича, старшинський та старшинсько-стрілецький хори. Табір ліквідований у 1921 р., проіснував майже 2 ½ роки, рештки Української Бригади були переведені до Йозефова.

Читав я отсе недавно Вашу мудру статтю у “Волі”³². Дуже мені подобалася – одно може в чім Ви помиляєтеся, це – що Петлюра міг би задовольнитися тільки славою Гарібальді. Не настільки він хорий на “*mania grandiosa*”³³, щоби так скоро від неї видужати. Що ж до Скоропадського і “Державників”, то маєте певну рацію. “Державники” або сліпі, або хочуть бути сліпими.

Вразили мене дуже чергові скандали з братами Наддніпрянцями: Греков і К^о. Ви мабуть читали мого отвертого листа до них³⁴ – не знаю, чи Ви одобрите його, але я зробив те, що мені наказувала моя совість – і одиноке, що міг зробити яко член Всеукраїнської Національної Ради.

Мабуть читали Ви також і мої спогади в “Укр[аїнськiм] Слові”³⁵. Вони мають іти й далі – має бути книжка такого приблизно розміру як

³² Йдеться про статтю Є. Чикаленка “Де вихід?” // Воля. – Відень, 1921. – Квітень. – Т. II. – Число $\frac{3}{4}$. – С. 99–105

³³ “*mania grandiosa*” (лат.) – тобто манія величі – психічний стан хворого з гіпертрофованими уявленнями про себе.

³⁴ Ви мабуть читали мого отвертого листа до них... – Йдеться про “Отвертий лист до пп. Опанаса Андрієвського, ген[ерала] Грекова, Кривецького, О. Макаренка та підполк[овника] Чернушенка” В. Андрієвського (Українське слово. – Берлін, 1921. – Ч. 30. – 6 травня. – С. 1–2). У ньому автор засуджував “Декларацію з дня 14.ІІІ.1921 р. у Відні”, підписану зазначеними високопосадовцями, оцінив її як зраду інтересам українського народу, звинувачував політиків у продажності. Зміст цієї декларації дав В. Андрієвському підстави висунути згаданим політикам звинувачення та поставити їм такі запитання: “Яке ж моральне право маєте ви в такім разі протестувати проти большевиків, або таких, як вони “заступників” України, коли ви чините те самісеньке, що й вони чинять?”

Справді – яка різниця між вами з одного боку, а Иоффе та Раковським, або Мороктуном з другого?

Хиба лиш та, що ви торгуєте Україною по часткам, а вони “оптом и в розницу”?

Одинока різниця між вами хиба “валютова”, бо вони ціну крові дістають у советських рублях та франках, а ви – в польських марках” (с. 1).

³⁵ ...і мої спогади в “Укр[аїнськiм] Слові”... – Йдеться про спогади В. Андрієвського “З минулого”, що друкувалися в газеті “Українське слово” протягом 1921 р., починаючи з 5 квітня (чч. 21–23, 31, 32, 35–41, 43–45, 47, 49, 51–53, 56, 58, 59, 61, 63–68, 71–74, 77–80, 82, 83).

Назаруковий “Рік на Великій Україні”³⁶. Складатиметься з шести окремих епізодів. Тільки біда мені з Кузелею і коректурою. Просто впізнати не можу того, що писав. А що вже до поводження зі мною, як автором, то й говорити нема чого! Уявіть собі, що за всі мої статті і кореспонденції (з Ліберця всі кореспонденції мої!) – я дістав 264 к[орон] ч[еських] і один примірник моєї брошури “Про Праві Партії!”³⁷. Тому я й Вам не можу вислати, хоть як би хотів. Кузеля все обіцяє, що вишле, отже і я чекаю недождусь, коли одержу і зможу вислати Вам!

Дуже приємно булоб мені довідатися від Вас про якісь новини і то приємні – так багато горя і неприємностей довалося мені пережити за останні часи: особливо вразила мене ота “гнусна” (інакше не можу назвати) декларація³⁸!

³⁶ Йдеться про мемуарну працю, яка мала підзаголовок “Спомини з української революції” та вийшла у Відні як видання “Українського прапора”. Автор почав її писати у Кам’янці-Подільському, а закінчив у Відні 23 березня 1920 р., додавши три документи: “Ухвалу УНР про злуку УНР з ЗУНР”, “Наказ Українському Війську Галицької Армії”, “Протокол засідання військової комісії, зложеної з представників добровольчеського і галицького командування”. У ній відображені події від 16 листопада 1918 р. до 16 листопада 1919 р. Автор писав те, “що уважав” за правду, розмірковував про причини поразки Української національно-визвольної революції, робив прогнози на майбутнє. Описав повстання в Україні проти П. Скоропадського, участь у ньому Січових Стрільців, роль у повстанні таємної Стрілецької Ради, членів Штабу корпусу УСС, здобуття Кисва українськими військами, похід галицьких військ на Велику Україну, взаємини двох українських урядів, причини їхніх непорозумінь, трагедію українських армій. Він також висвітлив суть окремих важливих нарад українських політиків, переговорів українського командування з вищим німецьким командуванням та шефом штабу французької армії в Одесі, виклав зміст окремих виступів.

³⁷ ...моєї брошури “Про Праві Партії!”... – Йдеться про брошуру “До характеристики українських правих партій” В. Андрієвського (див. – прим. 25).

³⁸ ...вразила мене ота “гнусна” (інакше не можу назвати) декларація... – Йдеться про “Декларацію з дня 14.ІІІ.1921 р. у Відні”, підписану О. Грековим, Кривецьким, О. Андрієвським, підполковником С. Чернущенком, І. Кривецьким такого змісту:

“Зібрані представники українських партій і угруповань, зваживши теперішній політичний момент, вважають за конечне (niezbedne) усталити, що слідує:

Бувайте здоровенькі! Сердечно бажаю здоров'я і всього найкращого! Ваш В. Андрієвськ[ий].

№ 5³⁹

Ukrainisch Brigade⁴⁰ 2/VII 1921.

I. Уряд отамана Петлюри в теперішньому його складі доказав собою абсолютну неспосібність до здійснення національного відродження України і звільнення території від більшевицької окупації.

II. Уряд отам. Петлюри мусить бути змодифікований і доповнений елементами, які репрезентують сфери народні, політичні і демократичні України.

III. Народній українській уряд повинен змагати до увільнення України від більшевизму й анархії, та усталити в краю демократично-республіканську систему і суспільний лад.

IV. Народня українська республіка мусить увійти в стислий військово-політичний і економічний союз з Польщею і Францією.

V. Життєвим інтересом української республіки є сконсолідованне і тривале існування польської держави.

VI. Усі порозуміння і договори заключені до тепер поміж Польщею й Україною мусять зберегти свою силу і мусять бути доповнені новими трактатами, корисними для обох держав.

VII. З огляду на те, що справа Східної Галичини є внутрішньою справою польської Річи Посполитої, Народній українській уряд заявляє в тій kwestії своє цілковите *desinteressement*.

VIII. Зеднані міродатні, суспільні і національні круги України, мусять безпроволочно звернутися до держав Антанти в цілі узискання її підмоги і протекторату для справ України, окупованої більшевиками.

Підписи: Ген. Греків. Д-р Андрієвський, О. Макаренко.

Засвідчення: Др Опанас Андрієвський, член української Директорії, і підполковник Сергій Чернушенко є уповновласнені Союзом партій і політичних українських угруповань до переведення пертрактації і заключення вступного договору з урядом Річипосполитої польської згідно з постулятами декларації Народної Української Ради. Підписи: Д-р Кривецький, генерал Греков” (подається за газетою: Українське слово. – Берлін, 1921. – Ч. 29. – 3 травня. – С. 3).

³⁹ Лист подається за автографом: УВАН. – Фонд Є. Чикаленка (86). Папка “Андрієвський В.”. Написаний чорним чорнилом на двох аркушах на спеціальних бланках.

⁴⁰ *Ukrainisch Brigade*. – Йдеться про Українську Бригаду в Німецькому Яблонному, яка була сформована із залишків Української Галицької Армії

Deütsch Gabel. (Nimecke Jablonne).

Дорогий Євгене Харламповичу!

Пишу Вам під вражінням дуже сумних вісток. Вчора я дістав листа від М. С. Чудинова, де він передає сумні новини про Галичину. Не встиг я йому відписати, як по табору нашому пішла вістка про зменшення утримання тутешнім офіцірам і жовнярам і про перенесення нас до Іозефова. Се все є факти, що являються результатом програної гри Петрушевича⁴¹ і Галичини. Чехословянські жиди і по їхньому повожденню можна ворожити що до політики. А нам доводиться ворожити, бо з диктатури крім непевних обіцянок і підбадьорювання не маємо нічого. А тим часом потрібно всім знати щирю правду, щоби могли їй сміло у вічі глянути, щоб не було запізно, щоб не зробили з нами чехи те, що з Врангелівцями зробили французи. Багато з наших хотіло виступити з табору та знайти собі роботу, але їх не пушено диктатурою з огляду на біжучі перспективи. Тепер люде починають все голосніше нарікати на таку політику тим більше, що ніяких перспектив крім голодної і холодної смерти в Іозефові! Там жити дуже зле. Я особисто голодної смерти не дуже боюся – де люде, там і я, а голод перенешу досить

(частини Першої гірської бригади та окремих частин групи генерала Кравса), які, відступаючи перед переважаючими силами польської армії генерала Ю. Галлера, перейшли в травні 1919 р. на Закарпаття й опинилися в межах ЧСР. Інтерновані українські вояки сформували у таборі в Німецькому Яблонному окрему Українську Бригаду, яку очолив спочатку полковник Варивода, а з 31 жовтня 1920 р. генерал В. Курманович. У бригаді, що сподівалася повернутися на батьківщину, спочатку проводилися військові навчання і все було організовано на військовий лад.

⁴¹ *Петрушевич Євген Омелянович* (1863–1940) – український галицький державний і політичний діяч, юрист. Член Української національно-демократичної партії. У 1907–1918 рр. – депутат австрійського парламенту, у 1910–1918 рр. – заступник і голова Українського парламентського клубу. Один з ініціаторів скликання у Львові у жовтні 1918 р. Української Конституанти, яка згодом була реорганізована в Українську національну раду на чолі з Є. Петрушевичем і проголосила створення ЗУНР. Після окупації західноукраїнських земель польськими військами уряд диктатора виїхав до Кам'яця-Подільського, а в кінці листопада – до Відня. У березні 1923 р. екзильний уряд Є. Петрушевича припинив свою діяльність. Його голова склав свої повноваження і переїхав до Берліна. Продовжував боротьбу за право українців Східної Галичини на власну державу.

легко – але мені жаль русинів, яких я вспів полюбити як рідних – більш як рідних: як справжніх безкорисних мучеників за українську ідею! А в них починається зароджуватися зневірря, а що гірше недовірря до Петрушевича, сього самотнього порядного і чесного українського діяча і патріота, який чи не самотній з усіх активних українських діячів Великої і Малої України з ясними очима і чистими руками несе український незаплямований прапор. Тим більше жаль мені його, хоч я його не знаю особисто, але люблю яко справжнього мученика-русина за свій край. Я не можу чути нарікань на нього, але не можу й не признатися, що така політика безконечне замовчування і підбодрювання може мати й свої лихі наслідки. Тому, знаючи, що Ви з ним в добрих відносинах, я рішаюся Вам написати в тій цілі, аби Ви його попередили і може порадили йому щось, щоб було змінено таку політику, бо тут в таборах основа і цвіт нашої нації (не тільки сміття, якого є досить) – люде запеклі, загартовані – і ті вже починають не губити надію, але довірря... (надія в декого давно вже загублена!). Людей бере розпач. Так само жалко й непрактично, коли виморять їх голодом та туберкульозом. А в нас від туберкульозу частенько мруть. При мені тут за два місяці ховали двох – вчора в Райхенбергу вмер ще один!..

Може хто знайшов би собі заробіток, а ще ліпше, коли б подбали вищі сфери про перенесення всіх компактною масою десь, – щоб люде могли жити хоч на чужій землі, але з власної праці, а не з жебрів, бо це слабших деморалізує, а сильніших відпихає і знеохочує. Пишу Вам про се все, дорогий Євгене Харламповичу лише в тій цілі, щоб зробити все можливе, аби запобігти лихові. Я надіюсь і вірю, що Ви зрозумієте те тільки так і що зробите від себе все можливе, аби поінформувати кого належить. Прошу при тім, щоби моя особа була в тіні – бо при тих важких умовах, в яких через знамениту політику опинилися наддніпрянці відносно галичан, я дуже не хотів би, щоби мене самотнього наддніпрянца, якого здається галичане люблять (принаймні те мені говорять), щоби мене обвинувачували в інтригах, поширюванню паніки і т. п. Коли я хочу добра і запобігти лихові, то я не хочу, щоб з того вийшли сплітки, взаємні непорозуміння і обвинувачення, взаємна злоба, яких тут як і скрізь є досить!

Для ілюстрації становища декого – я Вам наведу такі приклади: що можуть робити хоча б в “автономній” Галичині під польським протекторатом такі чини – від вищих до низчих української армії – голова яких тепер оцінена поляками формально і офіційно? А їх тут досить!

Вони не шукають собі роботи, вони вірять в Петрушевича, вірять, що він виборє їм такі умови, що вони вернуться в Галичину для служби Батьківщині і йому. Надіюся, що Ви зрозумієте становище тих бідаків, як їм завтра стане алтернатива: або в Польщу – або вмірай з голоду й то разом з жінкою і маленькими діточками!..

Вибачте будь-ласка, коли я турбую Вас отими моїми просьбами, але я вважаю те за мій патріотичний обовязок, який спонукає мене до того і любов до бідних чесних-найчесніших і найпорядніших з усіх українців – героїв галичан!

Як Ви ся маєте? Як ваше здоровля? Які перспективи мають Рабенштайнські емігранти? Що мають в перспективі Рабенштайнські політики? Я разом з сим посилаю листа й М. С. Чудинову, де викладаю і мої скромні думки про наш стан, а особливо про Тарновську Раду Республіки. Дуже я хотів би почути про те й Ваше слово, а може й довідатися про Ваші особисті впливи і в тім напрямку. Разом з сим надсилаю Вам на сю саму адресу й комплект “У[країнського] С[лова]” нажал неповний, бо Кузеля без огляду на мої прохання мені не доклав тих чисел, що бракують. Дуже прошу передати мій привіт усім Рабенштайнцям і В. І. Полетиці пригадати, що я нетерпляче чекаю і його листів. Головно що мені треба для “споминів” се бодай прізвища замордованих в січні 1918 року в петербурзькім шпиталю к[а]д[етів] Чи се були Некрасов та Кокошкин? Може Ви знаєте, то будь ласка напишіть. Щиро здоровлю! Ваш В. Андрієвс[ький].

№ 6⁴²

Ukrainische Brigade. 14/VII 1921 р.

Дорогий Євгене Харламповичу!

Дуже засмутив мене Ваш останній лист, – власне те, що Ви пише-те про Петрушевича. Галичан я ніколи не вважав за геніяльних політиків, але в кожному разі Петрушевича цинив і ціню яко людину порядну, інтелігентну і чесну (не тільки “з самим собою”). Ті факти, що Ви наводите мені були відомі, але тільки почасті і зрештою вони мене все таки ні в чім не переконали – хиба в наївности галичан, що я й раніше бачив і бачу тепер на превеликий мій жаль. А жаль мені, що не має

⁴² Лист подається за автографом: УВАН. – Фонд Є. Чикаленка (86). Папка “Андрієвський В.”. Написаний чорним чорнилом на чотирьох аркушах спеціальних бланків.

ради з нашим табором – його чекає доля українців з польських таборів: в Африку до французів! Тому я й хотів, щоб Петрушевичові хто нагадав про се – жаль і біда, що нікому! Що ж до Петлюри, то даремно Ви думаєте, що я маю на нього якусь злобу або ненависть: що до моїх поглядів на нього і Петрушевича – Ви може докладніше довідатися незабаром з моєї статті в “Укр[аїнському] Слові”⁴³. Ніякої ненависті до нього я не мав – навпаки маю його за далеко чеснішого і поряднішого чоловіка ніж наприклад “чесного з собою” Винниченка, але ж будучи реальним політиком я не можу не бачити що він був і є польською забавою – маріонеткою в польських руках і тільки таким тепер може бути, без огляду на чиюсь вину. Тому я й думаю, що немає потреби, – непрактично гальванізувати сей політичний труп, як і непрактично губити порядним українським людям одинокі їхні політичне майно – чесне ім’я. Правда здорова розсудлива політика не робиться почуттями нервово-хворої людини, як не робиться зрештою і маниловським прекраснодушиєм та сентименталізмом! А українські політики так багато (деякі принаймні) в тім завинили! Реальна практика показала, що сильнішими вийшли ті, що ставили на роз’єднання, а ставки на об’єднання не варті і гроша! От тепер я з цілком реальних причин і кличу до роз’єднання! Уявіть собі, яка картина вийшла б, якби тепер пішло на об’єднання і під польським теплим крильцем – на польську марку (щоб піднести їй курс!) зібралися в Р[аді] Р[еспубліки] Ваш земляк Петя

⁴³ ...з моєї статті в “Укр[аїнському] Слові”. – Йдеться про статтю В. Андрієвського “Дві душі” (1921. – Ч. 54. – 29 липня. – С. 1–2; Ч. 55. – 2 серпня. – С. 1–2; Ч. 56. – 5 серпня. – С. 1–2). У ній автор розмірковував про відмінності між двома типами українців – наддніпрянським і наддністрянським та робив чимало цікавих висновків, зокрема, і такий: “Австрійські Українці є в більшій мірі витвором європейської культури (на мою думку дуже мало т. зв. “польської”). Українці російські цілковитий продукт специфічної московської культури” (ч. 54). Також автор розмірковував, виходячи із попередніх думок, про специфіку інтелігенції східної та західної частин України, про причини політичних помилок С. Петлюри. В. Андрієвський закликав до єдності, незважаючи на зазначені ним відмінності: “Обов’язком кожного з нас Наддніпрянців і Наддністрянців є прискорити той час: зрозуміти один одного, простити особисти провини і працювати хто скільки сили має для обєднання, бо в нім наша сила, в нім залог нашого спільного й одиноко можливого національного розвитку і щастя” (ч. 56).

Новицький, Миколка Ковалевський, мудрець М. Шаповал, “богорівний” Мартос, а ще й може “старічок” Грушевський та чесний з собою оборонець українського народу? Яке “амбре”⁴⁴ пішло б від такого собранія? Мені здається, що українська справа набрала вже такого амбре в світі, що підправляти її ще якимось запахами се тільки зайвий раз виносити на посміховище людське! Навіть Моркотун признає з сумом, що Петлюрівська дипломатія зробила з Української справи дрібний додаток до Польської – і також кличе всіх українців до об’єднання! Тому я й будучи реальним політиком кажу: годі вже плямити українську справу “об’єднаннями”! А що всеросійський чорносотенець Петя Новицький пристане до Ради української Республіки на терені Польщі – то ще не біда! Петя так і одійде від українців, як до них прийшов. З одним з таких правда всеросійських октябристів пробував і я торік об’єднатися на українським самостійницьким ґрунті – він себе заявляв страшно “щирим”, – що не помішало йому тепер засідати на з’їзді московських чорносотенців у Райхенгаль⁴⁵. Тому мені не жаль, коли на Р[аді] Р[еспубліки] “батька Петлюру” возславлять новоявленні українці á la Греков, Новицький et tutti quanti⁴⁶, але жаль буде, коли між тим багном, що утворилося там, топтатимуться й імена поважних чесних і в минулому лихоліттю неповинних українців, а Польща підносить на них курс своєї марки! Що соціалістична пісня вже “ist aus”⁴⁷ на Україні се також не почуття нервово хворої людини. Треба було іронії долі, щоб зараз по Вашому листі я прочитав в “Укр[аїнському] Слові” оповідання

⁴⁴ ... “амбре” (фр.)... – запах.

⁴⁵ *Райхенгаль* – йдеться про курортне місто на кордоні Австрії та Німеччини, у долині Альп. Відомий бальнеологічний курорт із соляними джерелами та цілющими озерами. У кінці травня 1921 р. там відбувся з’їзд російських монархістів, названий нарадою для господарської відбудови Росії. Його метою було: згуртування сил російської інтелігенції та вироблення програми відбудови господарства, зруйнованого революцією. У пресі, зокрема, в газеті “Українське слово” (1921. – Ч. 38. – 3 червня. – С. 3) з’явилася інформація про намір взяти участь у з’їзді архікнязя Вільгельма Габсбурга та П. Скоропадського. Згодом останній спростував цю чутку. За даними газети “Руль”, передбачалася участь у з’їзді бл. 250-ти–300-т осіб – представників монархічних організацій Далекого Сходу, США, Японії, Балканських країн.

⁴⁶ *..et tutti quanti...* - всякі інші (ім.).

⁴⁷ *...ist aus...* – скінчилася (нім.).

чеха Горачека⁴⁸ про настрої українського селянства вже тепер! – я мусів переконатися, що мої думки і прогнози не є хора орієнтація – навпаки, що існують політики, котрі свідомо закривають очі, щоб не бачити, а вуха, щоб не чути! Те саме й з Петлюрою. Я ніколи не підшивався під настрої “народа”, як не думав і не думаю на них будувати реальну політику, але заплющувати очі на реальне життя і воскрешати політичних мерців не можу вважати за реальну політику. Коли я писав попереднього листа Вам і Миқ[олі] Степановичу*, то я те робив навмисне, щоб почути критику моїх думок від людей, які більше в курсі політичних справ і почув таку критику тільки в малій частині від самого М[иколи] С[тепановича] – а від Вас нажаль ні слова, а головне не спростовано моєї головної засади – що раз Р[ада] Р[еспубліки] є на польській території, існує за польські гроші, то значить вона підпірає і польські інтереси, а значить і шкодить Україні. От в чім полягає головний хід моїх думок – здається досить льогічний навіть на здорову нервами людину.

А друге про сепарацію від соціалістів – також ніхто не спростував, а М[икола] Степ[анович] навіть згодився зо мною – в чім же полягає нереальність моєї політики? Зрештою недалеко життя покаже нам, хто ближче стояв до правди, а мені тільки хочеться, щоб Ви були здоровенькі, діждали до чого нас ще доведуть “товариші” всякого гатунку!

⁴⁸ ...по Вашому листі я прочитав в “Укр[аїнському] Слові” оповідання чеха Горачека... – Йдеться про статтю Н. Могили “Через Радянську Україну (Лист із Ужгорода)” (Українське слово. – Берлін, 1921. – Ч. 48. – 8 липня. – С. 2). У ній автор подавав розповідь Горачека, мешканця м. Брна (Моравія), який відбував 6-річне ув’язнення на півночі Росії та повертався влітку 1921 р. з Томська додому через Україну: побував у Харкові, Полтаві, Кременці, Києві, Вінниці, Бердичеві, Проскурові та набрався вражень про ворожі настрої українського населення до більшовицької влади, про повстанський дух серед українців. Він змалював таку картину: “На Україні кипить [...], як в котлі. Український національний дух захопив усі верстви населення, навіть Жидів. Боротьба не втихає. Ненависть до комуністів настільки велика, що ні один комуніст не ризикує появитися на селі. [...]. Повстанці виголосили “священну війну” комуністам”. Автор відзначав підтримку потужного повстанського руху в Україні населенням. Побачене дало підставу Горачеку зробити прогнози про недготривалість більшовицької влади в Україні.

* Йдеться про М. С. Богуна-Чудінова.

Тому прошу вибачте, що я утрудняю Вас таким довгим моїм листом, а як будете добренькі і спростуєте мені мої помилки, або бодай покажете де власне я помиляюся, то я Вам буду сердечно вдячний.

Як Ваше здоров'я? Чи в Рабенштайні добре жити? Як Володимир Іванович? Він мені майже не пише. Мої особисті перспективи дуже туманні – живу усяк сил, щоб на зиму вирватися з табору, та поки що без ніяких реальних наслідків.

Бувайте здоровенькі!

Всього найкращого!

Ваш В. Андрієвський.

P. S. Не знаю як Вам писати – як Ваша точна адреса? Чи так як на AIsender? Для певности пишу ще раз на В. І. Полетику.

Додаю до сього також вирізку з тої статті, яка заспокоїла мене, що я ще не дуже хорий на нерви.

№ 7⁴⁹.

11.XII. 1921 р. Відень

Вельмишановний Євгене Харламповичу!

Дуже мене втішив Ваш лист тим більше, що доси з українського боку я не чув доброго слова про нашу часопис. І “нудна”, і “заборна” і “московсько-монархична” і яка тільки не є (не говорю вже, що панове комуністи нахваляються рознести нам редакцію) – з усіх боків погана – такі думки з усіх українських боків (Ех! та ще ж С.-Рівська!).

Одно лишень мене тішило, що з нею серйозно рахуються в німецьких і московських колах. А от тепер і від українця – свого чоловіка добре слово почути таки довелось. Правда хвалили й ще люде і захоплювалися навіть – та то українці особого сорту – стрільці галичане з таборів! Думаю, дорогий Євгене Харламповичу, що воно правда все колись на світ вийде, аби твердо держав свою лінію, не хитався, не приспособлявся, та ласки не запобігав, а те що тепер може кому не до вподоби – тим я не журюся, – мовляв “не вважай на врожай, сій жито, – а хліб буде!”⁵⁰.

От щодо повстання. Даремно Ви думаєте, що ми вороже ставимося до нього – борони Боже, навпаки бажали б йому найбільшого успі-

⁴⁹ Лист подається за автографом: УВАН. – Фонд Є. Чикаленка (86). Папка “Андрієвський В.”. Написаний на двох аркушах чорним чорнилом.

⁵⁰ Українське народне прислів'я.

ху, без огляду хто стоїть на його чолі, але річ в тім, що ми не віримо в нього, тяжко нам *contra spem spero*⁵¹, коли ми маємо точні відомости, що воно ведеться за французькі гроші з допомогою Румунії і Польщі, а значить тим самим вже не нам на користь, а для чийхсь инчих не наших користей! Ми і піднесли були голос за чужиземну допомогу – а незабаром прочитали по всіх газетах ріжних напрямків, що не тільки допомога є а й ініціатива не українська була!

Та то все дарма може б ми таки ще кричали, якби тим часом не прийшли звідусіль, що вже й по повстанню! Що ж нам на гвалт кричати як вже й пожежа згасла!

Маю до Вас велике прохання: будь ласка прочитайте і покажіть Богунові нижче наведену примітку, яку я маю вмістити в книжку: “Листи від Укр[аїнських] Хлібороб[ів]”, і скажіть, щоб написав негайно чи вона правильна, або поправив її і прислав негайно поправлену, бо в середу має друкуватися останній аркуш.

Ну будьте здоровенькі! Щиро здоровлю Вас і п-ні Юлію Миколаєвну.

Ваш В. Андрієвський.

Примітка: Селяне платили по три рублі бабам, щоб рвали книжки з бібліотеки поміщика Горвіца в селі Городище Лохвицького повіту.

В селі Позняки того ж повіту селяне скидали вилами книжки з книгозбірень Русинових і проф[есора] Туган-Барановського і звозили їх по хатах, щоб топити печі, як вони казали “буржуазними книжками”.

№ 8⁵²

24.III.1922 Відень

Вельмишановний та дорогий Євгене Харламповичу!

Кажуть, що з спорів родиться істина, тільки наші спори ні до якої істини поки що не довели, і думаю, що мабуть ніколи й не доведуть, бо ми по суті ніби будучи в усім згодні кардинально розходимося в практиці. На мою думку се залежить від того, що Ви міркуєте дуже абстрактно, а тому й доходите до парадоксів у конклюдіях⁵³. Ну як таки

⁵¹ *...contra spem spero...* – без надії сподіваюсь (латин.).

⁵² Лист подається за автографом: УВАН. – Фонд С. Чикаленка (86). Папка “Андрієвський В.”. Написаний чорним чорнилом на двох аркушах.

⁵³ *Конклюдія* – висновок, заключення (з латин.).

можна прийти до того, що соціалісти є нашими природними союзниками в анти соціалістичнім фронті? А Ви се пишете про с[оціалістів]-ф[едералістів], звучи їх “катедер”-соціалістами⁵⁴. Коли в Німеччині або Бельгії, де немає неграмотних катедерсоціалізм є безобидною маніловщиною, або нешкідливою благоглупостю, то на Україні де всього 12% полуграмотних – “катедер” чи не “катедер”-соціалізм є шкідливе баламуцтво дурних неграмотних мужиків. С-фж навіть не є соціалістами взагалі в тім я (тай Ви певно) переконаний, але прислужуючися до більшості, підшиваючися під обставини, вони свідомо лукавили, підкрашуючи свої ланіти в неприродний для них колір. В тім власне їх вина полягає й полягала, що неприродним отим коліром вони морочать голови людям, тим вони найбільше прислужилися і тепер служать практичним соціалістам – большевикам і тому вони мусять покаятися в своїм лицемірстві і голову попільом посипати. Се вони зроблять не сьогодні-завтра, до того я й веду свою лінію, щоб вони се зробили як найкраще і думаю, що тим не служу большевикам, а навпаки відбіраю їм союзника, а моя заслуга може в тім полягати, що один я сміло й отверто виступаючи проти соціалістів не боюся прийняти за те на себе найбруднішої їх лайки й клевети, а декому з менш сміливих може допоможу стати більш сміливим і прискорити час скинення з себе “убогої роскоші соціалістичного наряду” і неприродної для українця соціалістичної “поддельної краски ланіт”! Коли мої скромні сили мені те дозволять зробити, (а я бачу по деяких ознаках, що не пропадає тая робота дурно) – то я вважатиму, що виконав мій обов’язок, хоч може трохи й запізно! Що Ви пишете, що в народі це вже сталося і що Ви се доводили печатно в Перемишлі – се ще не значить, що Ви активно боролись або боретесь проти соціалізму – се значить академічно константувати факт, я ж хочу щоб той факт перестав існувати і тому вважаю за логічне й потрібне ужити для того усіх можливих заходів. Я дуже хотів би бачити й союзників собі (а не однодумців – сього замало!) та

⁵⁴ ... звучи їх “катедер”соціалістами... – Йдеться про катедерсоціалізм – течію в історії економічної думки, запропоновану німецьким економістом Г. Б. Опенгеймом (1819–1880). Більшість її представників займали професорські кафедри в університетах. Послідовники течії формально об’єдналися в “Союз соціальної політики” і “Товариство економічної та соціальної науки”. Найвідоміші представники – Л. Брентано, А. Вагнер, Г. фон Шмоллер, В. Зомбарт, А. Шефле та ін. Визнавали необхідність втручання держави в економіку у формі так званого “державного соціалізму”.

поки що на превеликий мій жаль бодай близько коло себе не бачу, а натомість все лиш академічне й занадто толерантне відношення до соціалістів – се може добре для академій, та ніякої з того користи для реального життя. Так само і з мовою. Я не є професором української мови, близько до західних наших кордонів не жив а виріс у Полтавщині, то й не знаю як виглядає галицька народня мова, а як інтелігентсько-суздальська. Одно лиш мені відомо, що в той час як мої компатріоти й знавці мови від “Соб[орної] України” як той від ладану тікали, звучи її в своїй дотепности “Заборною” – суздальські інтелігенти протягнули мені руку практичної помочи, як і скрізь і завжди вони мені робили, і тому я не міг, не можу й не хочу грати з себе професора перед ними і виправляти їх “інтелігенську мову”, – не знаючи певно де починається власне “народня” – думаю, що й “соборности” мови я тим прислужуся скорше, аніж професорськими лекціями на тім терені, на яким себе фаховцем вважати я не маю права. Ще трохи про мої, або краще нашої організації “пригрешенія”. Коли Ви нас порівнюєте з с[оціалістами]-ф[едераліст]ами, закидуючи нам, що ми “тягались” з ріжними там особами, то коли б то було й правдою, то одна річ: бути жертвою обману, як були ми, а друга річ: когось дурити “поддѣльною краской ланит”⁵⁵, як се роблять с[оціалісти]-ф[едералісти] – тому Ваше порівняння нас до с[оціалістів]-ф[едералістів] я вважаю несправедливим і для нас образливим. Що ж до самостійництва й федералізму с[оціалістів]-ф[едералістів], а особливо пояснень і толкувань Чижевського, то годі про те говорити! Федералістами вони назвалися тому, що хотіли федерації з Москвіщиною (читайте їх програму – се найпевніше!). Пояснення ж Чижевського просто наївні і навіть гірше того... нещирі й лукаві як і ціла суть самої партії с[оціалістів]-ф[едералістів]. Ви знаєте, що він мені доводив, що я соціаліст і то тому, що хочу, щоб селяне дістали собі від поміщиків землю!? Такі аргументи від старого й розумного чоловіка, котрого я зрештою звик поважати як Ви назвете? Що до того ще що галичане на конгрес не прийшли, то дозвольте мені з тим не згодитися, а чому с[оціаліст]-ф[едераліст] Кушнір-Яким[енко] і комп[анія] – виступили проти пропозиції Макаренка протестувати проти польської окупації? Бо с[оціалісти]-ф[едералісти] служили й ще тепер почасти слухать свідомо Польщі і в сім вони повинні розкаяти-

⁵⁵ ... “поддѣльною краской ланит”... – Слова із вірша М. О. Некрасова “Убогая и нарядная” (1860). Звучать у рядках вірша так: “Беспокойная ласковость взгляда и поддельная краска ланит”.

ся, бо то їх злочин, а не помилка, як Ви думаєте їх оправдати. Отже поки с[оціалісти]-ф[едералісти] будуть такими як є, я їх за наш(?) центр признати не можу, в антисоціалістичнім фронті їм не місце – се вони й самі зрештою добре знають, тому коли Ви думаєте допомагати організувати всеукраїнський антисоціалістичний фронт, то мусіте переконати с[оціалістів]-ф[едералістів], щоб вони перестали бути тим чим були доси: підробленими, але соціалістами і не знати наскільки ширими федералістами з Москвою!

Всього найкращого!

Ваш В. Андрієвський.

№ 10⁵⁶

13.IV.[19]22

Христос Воскрес

Високоповажаний і дорогий Євгене Харламповичу! Вітаю Вас і В[ельмишановну] П[ані] Юлію Миколаєвну з Великодними святками і бажаю здоров'я і всього найкращого! Вірте, що ні я, ні “С[оборна] У[країна]”⁵⁷ не змінила ні поглядів а ні тактики до с[оціалістів]-ф[едералістів] і ніколи не змінить поки вони будуть с[оціалістами]-ф[едералістами]!

Джерела та література

1. Чикаленко Євген. Щоденник (1919–1920) / Упор., авт. передм. та комент. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2011. – С. 47.
2. Там само. – С. 277–280.
3. Чикаленко Є. Щоденник. 1921 р. // УВАН. – Фонд Є. Чикаленка (86). – Запис за 20 липня 1921 р. (рукопис).
4. Там само. – Запис за 14 грудня 1921 р.
5. Чикаленко Євген. Щоденник. 1922 р. // УВАН. – Ф. Чикаленка (86). – Запис за 14 березня 1922 р.
6. Там само. – Запис за 19 квітня 1922 р.

⁵⁶ Листівка подається за автографом: УВАН. – Фонд Є. Чикаленка (86). Папка “Андрієвський В.”. Написана темно-синім чорнилом. Адресована: “Jeiner Hochwohllobg Herrn Eügen von Tschikalenko. In Rabenstein. Nieder Österreich”.

⁵⁷ “Соб[орна] Укр[аїна]” – український місячник. Виходив у Відні у 1921–1922 рр. за фінансової підтримки В. Вишиваного. Редактор – В. Андрієвський. Містив публіцистичні, літературні, критично-бібліографічні матеріали. Автори – В. Андрієвський, О. Турянський, О. Грицай та ін.

Інна Старовойтенко (Київ, Україна) Політичні погляди Віктора Андрієвського на українські перспективи (на матеріалах листів до Євгена Чикаленка)

У статті вперше публікується 10 листів за 1919–1922 рр. відомого громадсько-політичного та державного діяча В. Андрієвського до Є. Чикаленка. Вони виявлені в особовому фонді Є. Чикаленка архіву-музею ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук у США та відзначаються багатотою інформативністю, авторськими узагальненнями, власним баченням основних завдань, що постали перед українською еміграцією на початку 1920-х років. У листах сформульовано погляди В. Андрієвського на українські перспективи в умовах втрати власної державності. Автор висловив відверті думки щодо провідних політиків, політичних сил, критично оцінивши ліві орієнтації в українському політичному просторі початку 1920-х років.

Ключові слова: листи, еміграція, політичні сили, українська державність, соціалісти, соціалісти-федералісти, Є. Чикаленко, В. Андрієвський, табір для інтернованих, “Українське слово”, “Соборна Україна”.

Інна Старовойтенко (Київ, Україна) Политические взгляды Виктора Андриевского на украинские перспективы (на материалах писем к Евгению Чикаленко)

В статье впервые публикуются 10 писем за 1919–1922 гг. известного общественно-политического и государственного деятеля В. Андриевского к Е. Чикаленко. Они найдены в личном фонде Е. Чикаленко архива-музея им. Д. Антоновича Украинской вольной академии наук в США и отмечаются богатой информативностью, авторскими обобщениями, собственным видением задач, которые встали перед украинской эмиграцией в начале 1920-х годов. В письмах отображены взгляды В. Андриевского на украинские перспективы в условиях потери собственной государственности. Автор открыто высказался об известных политиках, политических силах, критически оценил левые ориентации в украинском политическом пространстве начала 1920-х годов.

Ключевые слова: письма, эмиграция, политические силы, украинская государственность, социалисты, социалисты-федералисты, Е. Чикаленко, В. Андриевский, “Украинское слово”, “Соборная Украина”.

Inna Starovoytenko. (Kyiv, Ukraine). Viktor Andrievsky Political Views on the Ukrainian Prospects (in His Letters to Yevhen Chykalenko)

Ten letters for 1919–1922 of the well-known socio-political and statesman V. Andrievsky to Yevhen Chykalenko are published for the first time. They are

found in the personal fund of Y. Chykalenko in Archive-Museum named after D. Antonovich of the Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA and are informative; contain copyright generalizations, understanding of the major challenges for the Ukrainian emigration in the early 1920s. V. Andrievsky views on the Ukrainian prospects in a loss of their own state are stated. Author expressed frank opinions about leading politicians, political parties, critically evaluated left orientation in Ukrainian political space and putt specific tasks for the right.

Key words: letters, emigration, political forces, Ukrainian statehood, the Socialists, the Socialist-Federalists, Y. Chykalenko, V. Andrievsky, "Ukrainian word".

Михайло КОВАЛЬЧУК

(Київ, Україна)

УДК: 94 : 323.27(329.73/15)(477.53)“1917/1918”

Боротьба за владу й політична конфронтація в Полтаві наприкінці грудня 1917 р. – на початку січня 1918 р.

Конфлікт між урядом радянської Росії та Українською Центральною Радою в грудні 1917 р. призвів до загострення політичного протистояння між національними силами й прихильниками радянської влади в Україні. Найбільш войовничі симпатичні більшовизму сподівалися, що осуд Радою народних комісарів політики Центральної Ради як “контрреволюційної” викличе повстання українських робітників проти київського уряду. Але становище в центральних губерніях України залишалося стабільним, наскільки це було можливо в умовах революційної анархії й безвладдя. Радянські органи влади не йшли далі паперових протестів проти політики Центральної Ради. Відповідно, репресії проти борців за владу Рад були поодинокими й спорадичними. Лише в Полтаві прихильники радянської влади почувалися достатньо сильними, щоб кинути відкритий виклик Центральній Раді.

У 1917 р. Полтава не вважалася значним промисловим центром. У місті було кілька невеликих підприємств (чавуноливарний завод, фабрика панчіх, швейна і махоркова фабрики тощо), робітники яких загалом нейтрально ставилися до більшовицької пропаганди. Значною підтримкою радянські гасла користувалися лише серед робітників залізничних майстерень [6, с. 470–471; 20, арк. 5]. Але справжнім опертям більшовиків були вояки 4-го запасного полку і 6-го авіапарку, що входили до складу місцевої залоги. Ці частини уславилися “більшовицьким” настроєм [21, арк. 5; 9, с. 17, 19; 1, с. 132]. Саме підтримка солдатів дозволила більшовикам виграти муніципальні вибори у Полтаві восени 1917 р. Спираючись на вояцьку масу, лідери місцевих більшовиків – А. Вагранська (Робсман), Я. Дробніс, С. Мазлах – виступали за передачу влади Радам. Гасло радянської влади підтримувала й досить

численна місцева організація Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР).

Полтавський губернський комісар А. Лівіцький був українським соціал-демократом і членом Центральної Ради. Професійний революціонер, він все ж не зміг знайти спільну мову з Радою робітничих і солдатських депутатів, більшість у якій становили прихильники “пролетарської революції”. Головою президії Ради був безпартійний представник робітників-залізничників С. Козюра. Солдатську секцію очолював член Поалей-Ціону Дунаєвський, а робітничу – есер Світлов. Військовим комісаром залоги був більшовик, естонець А. Каск [11, с. 64; 13, арк. 104].

У листопаді Рада викликала до Полтави “збільшовичений” саперний батальйон з Миргорода, а на початку грудня прибув 2-й важкий гарматний дивізіон з Брянська. Разом з 4-м запасним полком і 6-м авіапарком ці військові сили налічували 7 000–8 000 вояків. До лав Червоної гвардії вступили кілька сотень робітників (переважно залізничників), яких відразу ж озброєноіли захопленими на військовому складі рушницями [20, арк. 67–68; 10, с. 69–70].

Чи не найбільшою турботою А. Лівіцького була відсутність у Полтаві української залоги. 4-й запасний полк складався переважно з українців, але частина його вояків ще раніше виділилася в гайдамацький полк ім. П. Сагайдачного, який відбув до Києва, решта ж українців зватися не бажала. 6-й авіапарк і саперний батальйон, які значною мірою склалися з росіян, не підтримували уряд УНР. Лише кілька сотень юнкерів Віленського військового училища, евакуйованого до Полтави в роки війни, заявили про готовність підпорядкуватися Центральній Раді [9, с. 21–22]. Щоправда, на Полтавщині ще дислокувалися 1-й Український запасний полк (Кременчук), 1-й Український інженерний полк (Миргород), українізований 18-й запасний полк (Ромни). Крім того, практично в кожному повіті існували осередки Вільного козацтва.

Щоб зміцнити становище української влади, в середині грудня на Полтавщину було направлено частини 156-ї дивізії. 624-й Ново-Корчинський полк розташувався у Полтаві, а 623-й Козеницький полк – у Костянтинограді. Але начальник полтавської залоги прапорщик Семін, призначений на цю посаду Радою робітничих і солдатських депутатів, відмовився передати свої обов’язки начальнику 156-ї дивізії генералові М. Жолондзіовському, незважаючи на відповідний наказ

української влади [14, арк. 34]. А 15 грудня полтавська Рада робітничих і солдатських депутатів засудила політику уряду УНР. Центральній Раді було висловлено недовіру, а виконкому Ради наказано “вжити усіх заходів, щоб бути готовим відбити усі контрреволюційні спроби, звідки б вони не виходили” [3, с. 460–462].

Щоб залагодити конфлікт, С. Петлюра наказав призначити начальником полтавської залоги прапорщика Волянського, але водночас викликав до міста 1-й курінь 1-го Українського запасного полку. Генеральний військовий секретар також відправив до Полтави одного зі своїх офіцерів, підполковника Б. Ревуцького, з завданням українізувати місцеву залoгу [14, арк. 34; 17, арк. 31 зв.; 16, арк. 36].

Б. Ревуцький доклав чимало зусиль, намагаючись переконати вояків полтавської залоги українізуватися. Один з солдатів 6-го авіапарку згадував: “Ревуцький більше тижня пробув у Полтаві, кожного дня він розмовляв з вояками парку, наодинці й на зборах переконував їх демобілізувати вояків-неукраїнців, а решті перейти в підпорядкування Центральній Раді” [21, арк. 5]. Діяльність Ревуцького не припала до вподоби місцевим більшовикам. Комісар А. Каск повідомив до президії Ради робітничих і солдатських депутатів, що підполковник розпалює міжнаціональну ворожнечу й намагається налаштувати українців проти росіян. С. Козюра відразу ж розпорядився заарештувати Б. Ревуцького [19, арк. 15; 8, с. 137].

У ніч на 22 грудня Б. Ревуцького було заарештовано у його помешканні в Європейському готелі. “Його арештували і привели в Раду, – згадувала секретар губернського парткомітету РСДРП(б) А. Вагранська. – Обурення членів Ради провокаційною діяльністю Ревуцького було безмежне. Дехто схоплювався з місць з криками: “Смерть йому!” Більшовики внесли резолюцію віддати Ревуцького до суду і застосувати вищу міру покарання – розстріл. Але Рада прийняла резолюцію: Ревуцького арештувати і віддати до суду представників солдатської секції, бо він посягав на життя солдатів” [2, с. 467]. В очікуванні суду підполковника, було посаджено під домашній арешт.

Довідавшись вранці 22 грудня про арешт Б. Ревуцького, начальник залоги прапорщик Волянський наказав українським частинам боронитися від більшовицького наступу і роззброїти 6-й авіапарк. У наказі до вояків-українців Волянський писав: “Більшовицьке військо погрожує вільності нашої неньки України. Станем твердо на обороні наших прав. Не дамо на поталу свою кращу мрію про тихий рай на Україні. Геть

руки, котрі забирають у нас спокій і віру в людей. Захищайтесь, браття. Захищайте долю України. Не до наступу закликаю, а для охорони. Сійте ж кріпко на сторожі прав своїх, здобутих на кривавих нивах. Хай же у кожного українця заб'ється серце, хай запалає воно огнем любові до свого краю. Вояцтво! За волю, за правду і за ваших братів. Хай живе вільна Україна і вся людність її" [15, арк. 17 зв.].

Роззброєння 6-го авіапарку стало першою демонстрацією військової сили української влади. В цих умовах солдатська секція Ради робітничих і солдатських депутатів не наважилась провести суд над Б. Ревуцьким. Відтак, більшовики спрямували свої зусилля на вулицю. 22 грудня збори полтавської залози висловили недовіру Центральній Раді і Генеральному Секретаріату. 23 грудня мітинг вояків і робітників ухвалив резолюцію з осудом політики Центральної Ради, вимогами її переобрання та засудження підполковника Ревуцького [4, с. 506; 3, с. 464–465]. Пригнічені таким одностайним волевиявленням “трудящих”, українські вояки повернули зброю 6-му авіапарку.

Загострення політичної боротьби у Полтаві супроводжувалося зростанням анархії. “По всьому місту вештаються вояки поодиночі й натовпами. Вештаються без діла, нападають на офіцерів і мешканців, грабують, вбивають”, – занотував до щоденника мешканець Полтави [9, с. 27]. У цей час 624-й Ново-Корчинський полк виїхав до Харкова. Оскільки курінь 1-го Українського запасного полку був занадто малочисельним, щоб самотужки впоратися з полтавською залогою, командувач КВО В. Павленко вирішив відправити до Полтави курінь сердюцького ім. Б. Хмельницького полку і кілька підрозділів зі складу кінного полку Вільної України, підсилених панцерниками та бронепотягом [18, арк. 48]. Ці сили мали навести лад в місті й за потреби захистити Полтаву від наступу більшовицьких військ з Харкова.

25 грудня до Полтави прибув український бронепотяг з Києва. Солдатська секція Ради і представники ротних комітетів відразу ж ухвалили протест проти прибуття до Полтави українських військ. Але поява бронепотягу належним чином вплинула на солдатських депутатів, і підполковника Б. Ревуцького було звільнено з-під домашнього арешту [9, с. 26]. 27 грудня полтавський комітет РСДРП(б), виконком Ради робітничих і солдатських депутатів, Центральна рада профспілок, комітети УПСР і лівих есерів-інтернаціоналістів спільно закликали полтавських робітників оголосити загальний страйк проти “контрреволюційних” дій української влади. Проте страйк не відбувся через супе-

речки серед більшовиків, частина з яких вважали подібні дії занадто радикальним засобом боротьби проти демократичної влади [2, с. 467–468; 6, с. 480].

Відправлення українських військ до Полтави несподівано загальмувалося внаслідок небажання вояків київської залоги залишати столицю. Зокрема, підрозділи кінного полку Вільної України і частина команд панцерників відмовилися їхати до Полтави. Виїхав лише 3-й курінь Ссердюцького ім. Б. Хмельницького полку, до якого було поспіхом долучено решту підрозділів богданівців. Таким чином, упродовж 26–27 грудня до Полтави прибули кілька панцерників і Богданівський полк (2000 багнетів) на чолі зі своїм командиром, штабс-капітаном Г. Ластовиченком. Штаб полку, 1-й і 2-й курені, кулеметна, кінна та зв'язкова сотні розташувалися у кадетському корпусі, натомість 3-й курінь розмістився у приміщенні Віленського військового училища [7, с. 5–6].

У ніч на 28 грудня богданівці здійснили примусову “українізацію” 4-го запасного полку і 6-го авіапарку. Командир 2-го куреня Богданівського полку, штабс-капітан С. Лазуренко, згадував: “Щоб запобігти небезпеці з боку солдатів 4-го запасного полку та авіації, які не хотіли приєднатися до несення гарнізонової служби, однієї ночі їх роззброєно і всіх солдатів-неукраїнців вивезено з Полтави за межі України, а солдатів-українців, які не хотіли служити в українському війську, відпущено додому” [7, с. 6].

Ці дії викликали обурення серед більшовиків та їхніх союзників. Центральна рада профспілок звернулася до робітників з закликом провести 28 грудня одноденний страйк на знак протесту проти “контрреволюційних” дій української влади. Цього разу страйк відбувся. “Почався загальний страйк робітників міста, – згадував голова президії Ради робітничих і солдатських депутатів С. Козюра. – Залізничники страйку не оголошували. Але їхня Червона гвардія під рушницею, готова до відсічі. До речі, прибулі війська Центральної Ради далі Подолу (передмістя міста, відділене річкою Ворскла від поселень залізничників, залізничної станції та майстерень) не пішли. Щоправда, бронепотяг їхній дістався до залізничної станції Полтава Південна, постояв неподалік майстерень і ледве вибрався, оскільки їхній шлях назад на ст. Полтава Московсько-Київ. – Воронеж. залізницею почали розбирати. Вояки бронепотягу не пробували відійти від нього. Постоявши ніч, бронепотяг залишив станцію” [20, арк. 70].

Зростання політичної напруги підштовхнуло найбільш радикальних борців за владу Рад до терору. Ввечері 28 грудня у вестибюлі ресторану готелю “Європейський” анархіст Дунайський застрелив командира Богданівського полку штабс-капітана Г. Ластовиченка. Пострілом з револьвера Дунайський поранив ще двох українських офіцерів і зник з місця подій.

Підняті по тривозі богданівці відразу ж вчинили облаву, шукаючи вбивцю свого командира. Ім'я зловмисника з'ясувалося досить швидко – як і те, що його часто бачили в Раді робітничих і солдатських депутатів. Співзвучність прізвищ Дунайського і голови солдатської секції Ради Дунаєвського навела українських вояків на думку, що йдеться про одну і ту ж саму людину [7, с. 7; 2, с. 467–468; 19, арк. 17]. Пізно вночі богданівці за допомогою панцерників і юнкерів Віленського військового училища оточили губернаторський дім, де саме засідав виконком Ради робітничих і солдатських депутатів. Обложені зробили кілька пострілів, після чого богданівці зрешетили зовнішню стіну будинку кулеметним вогнем. Після цього будь-який опір припинився. Українські вояки розгромили приміщення Ради і заарештували присутніх в ньому 8 членів виконкому, в тому числі відомих полтавських більшовиків Я. Дробніса і А. Каска [2, с. 608; 11, с. 65; 2, с. 467–468; 6, с. 480].

Курінний С. Лазуренко, який разом зі своїм підрозділом залишався у кадетському корпусі, згадував: “Як раптово почалася стрілянина, так раптово й обірвалася. Але ось чую від сторони Кадетської площі гомін, брязкіт зброї і бачу групу людей, які прямували в наш бік. Це були наші старшини і козаки, що під вартою вели декілька осіб, одягнених у військові шинелі та декого в цивільному. Це були найбільш активні члени більшовицького “Совдепу”, схоплені, як вони втікали через мур з будинку “Совдепу”. Завели їх всіх до середини будинку і лишили під посиленою вартою. Обурення богданівців на них було таке велике за вбивство сот. Ластовиченка, що козаки хотіли ту ж вчинити над ними самосуд, та до цього не допустили старшини. Незабаром приїхав полк. Ревуцький, губернiальний комісар А. М. Лівичський і ще декілька членів управи і просили нас нічого не робити з арештованими, а передати їх їм, щоб відправити їх до Києва, де мав відбутися над ними суд” [7, с. 6–7].

Заарештованих членів виконкому було передано Б. Ревуцькому, який збирався вивезти їх до Києва. Оскільки пошук Дунайського не припинявся, губернаторський дім було оточено і всіх, хто намагався

пройти всередину, затримували для з'ясування особи. Підосавул Кириченко, який перебрав на себе командування над богданівцями і полтавською залогою, оголосив у місті воєнний стан. Було заборонено мітинги і збори, а також самочинні арешти чи будь-які інші посягання на недоторканність житла і свободи особистості. При цьому було дозволено друк усіх часописів. Крім того, вояків неукраїнської національності зі складу полтавської залогої належало негайно відправити у двомісячну відпустку [15, арк. 11 зв.; 9, с. 28].

29 грудня у Полтаві відбувся похорон загиблого командира богданівців. “Сотникові Ластовченкові уладжено величавий похорон, на якому жалібний марш грала оркестра Богданівського полку, – згадував С. Лазуренко. – Жалобна процесія вирушила від кадетського корпусу і йшла по Куракінській вулиці до Київської станції. Тут було відправлено панахиду і відбулось останнє прощання богданівців з своїм командиром. Труну зняли з лафета і внесли до вагону, що мав відвезти її до Києва. Супроводили труну до Києва 9-та сотня 3-го куреня, курінним якого раніше був сотник Ластовченко. Під звуки похоронного маршу поволі рушив поїзд з тілом покійника до Києва, де і був похований” [7, с. 7–8].

Побоюючись репресій, полтавські більшовики поспішили переховатися. “Партійна організація фактично опинилася в підпіллі, – згадував один із членів міського осередку РСДРП(б). – Ті, кого не заарештували, зібралися на Острівці в робітника-залізничника і вирішили, що реальної сили для боротьби з озброєним Богданівським полком у нас немає, але що нам треба мати формальну причину для оголошення залізничного страйку з тим, щоб за нами могли піти не лише більшовики, але й безпартійні залізничники” [19, арк. 18]. Як свідчила А. Вагранська, у пригоді став голова Ради робітничих і солдатських депутатів: “Зв’язалися з С. Л. Козюрою, який мав великий авторитет у залізничників. С. Л. Козюра пішов у кадетський корпус і зажадав, щоб арештували і його. Юнкери не заперечували, і Козюра був арештований. У відповідь на це залізничники обрали комісію і відправили її в міську думу з ультиматумом – якщо вона не вживе рішучих заходів до звільнення арештованих, то вузол оголосить страйк, і за його наслідки відповідатиме міська дума. Діячі міської думи не на жарт перелякалися. Відрізати Полтаву від постачання, від зв’язку – справа серйозна. Цього боялися як думські діячі, так і командування гайдамаків” [2, с. 467–468]. 30 грудня С. Козюра та заарештованих членів виконкомом Ради

робітничих і солдатських депутатів було звільнено (окрім вивезеного до Києва А. Каска, але невдовзі й він повернувся до Полтави) [11, с. 65; 9, с. 28].

Перевибори Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, здійснені за наполяганням адміністрації УНР, принесли більшість у складі Ради українським есерам. Але безладдя в місті не поменшало. Спроби українських вояків приборкати опозиційні елементи швидко переросли у безправні арешти й самочинні труси. Український діяч М. Чеботарів, який прибув у ці дні до Полтави з Харкова, був заарештований просто на вулиці. Він згадував про своє ув'язнення у підвалі готелю “Європейський”: “Тут, у льохові, було вже багато заарештованих людей: жінки, жиди, пани і т.д. З розмов я зрозумів, що вони всі були схоплені на вулицях і сюди кинуті... У льохові було абсолютно темно, жодного освітлення, не було на чому сидіти і було дуже холодно... З арештованими я теж не розмовляв, як і вони зі мною. Лише долітало до мене шептання розпачі, що їх невинно затримано на вулицях, і певні нарікання на безправ'я” [5, с. 79].

Подолати безлад місцева влада виявилась не в змозі. Мешканець Полтави так описав у щоденнику невідрадне становище міста: “30 грудня. Розгромлено крамницю і пивницю Скриньки. Частину розгромленого відібрали українські війська... 2 січня. На вулицях не припиняється стрілянина... 3 січня. У місті багато п'яних вояків... 7 січня. У місті багато п'яних вояків. Знову громили погріб Скриньки. Була стрілянина... 8 січня. На базарі вояки громили винний склад Панасенко. Багато п'яних, йде стрілянина по місту. Громили винний погріб Скриньки, була при цьому стрілянина... 10 січня. Вночі підбирали по місту п'яних вояків, які валялися на вулицях. По місту їздять панцерні автомобілі для попередження погромів. Важко розібрати, які вояки грабують: українці чи інші... Багато речей у них відбирають. Оголошено військове становище. Заборонено ходити по місту після 7 години вечора. На базари приїжджих до міста не пускають” [9, с. 28, 29, 30–31].

Виконком Ради робітничих і солдатських депутатів дозволив здійснювати охорону міста лише підрозділам полтавської залоги. Але самочинні труси, до яких вдавалися й українські вояки, не припинялися. “Упродовж наступних двох тижнів відбувалися безкінечні погроми єврейських квартир, крамниць; надалі, апетит, що збільшувався з їжею, вже не розбирав якої національності склад, крамниця, квартира – громили всіх. Почалася безпробудна п'ятика”, – свідчив очевидець [11,

с. 66]. М. Чеботарів, якому вдалося звільнитися з-під варти, став свідком пияцтва серед офіцерів штабу полтавської залози [5, с. 80].

На випадок більшовицького наступу з боку Харкова залізничний тор на віддалених підступах до Полтави було розібрано [9, с. 29]. Але про наступ наявними силами на Харків чи Лозову, де перебували радянські загони, ніхто у штабі начальника полтавської залози й не думав. В умовах анархії, яка поглинула місто, підосавул Кириченко зосередився на тому, щоб вберегти сердюцький ім. Б. Хмельницького полк та інші українські частини від деморалізації й розкладу.

Переважна частина українських есерів, які становили більшість у складі полтавської Ради робітничих, солдатських й селянських депутатів, підтримували радянську владу. Навіть під час перебування у місті сердюків есери не приховували ворожого ставлення до Центральної Ради. Та водночас, вважаючи себе виразниками інтересів українського селянства, вони скептично ставилися й до проголошеної більшовиками “пролетарської диктатури”. Сучасник згадував: “При більшовицькому настроєві все ж в Полтавській міськраді, завдяки значній кількості в ній українських с.-р., відчувався певний самостійницький ухил в бік існування Полтавщини як самостійної республіки, з невизнанням ані Центральної Ради, ані розташованого в той час у Харкові Центрального Виконавчого Комітету України і Народного Секретаріату. На думку українських с.-р., і ті, й інші не являлись захисниками революції й загрожували економічному і культурному розвитку України” [9, с. 67].

Тонкощі тлумачення революційної фразеології залишалися поза увагою пересічних мешканців Полтави, для яких ліві українські есери нічим не відрізнялися від більшовиків. “Більшовицька влада у місті”, – занотував у щоденник городянин [9, с. 32]. 14 січня комісар полтавського Вільного козацтва Дмитровський повідомляв до Києва: “Майте на увазі, що місто Полтава зайнято більшовиками. Рада робітничих і військових депутатів взяла владу в свої руки, так що невідомо, як станеться. З нашої сторони сила мала, так що навіть не знаємо, як маємо робити” [12, арк. 121].

В середині січня Богданівський полк повернувся до Києва. Українська залоза в Полтаві після цього складалася лише з 1-го Українського запасного полку. На цей час більшість його вояків вже підтримували радянські гасла і не бажали битися з більшовиками. Інші настрої панували серед юнкерів Віленського військового училища, готових висту-

пити зі зброєю в руках проти “більшовицьких узурпаторів”. Та ввечері 17 січня, щойно Богданівський полк від’їхав з Полтави, червоногвардійці оточили й роззбрóїли Віленське військове училище. Як стверджувала у спогадах А. Вагранська, усіх обеззброєних було відпущено додому, а декілька юнкерів навіть приєдналися до Червоної гвардії [2, с. 467–469; 19, арк. 23–24]. Лише невеличка група юнаків зберегла зброю й залишилася в місті, щоб вести боротьбу з більшовиками. Та окрім групи юнкерів, у Полтаві не лишилося організованої військової сили, здатної протистояти наступові загонів радянського уряду з Харкова.

Таким чином, агресивні дії прихильників радянської влади у Полтаві засвідчили незворотність переростання політичної кризи у збройну конфронтацію. І хоча наприкінці грудня 1917 р. місцевим більшовикам та їхнім попутникам не вдалося здійснити переворот, становище в місті фактично вийшло з-під контролю української влади. Полтавські події не лише продемонстрували слабкість уряду УНР, але значною мірою й підштовхнули радянське військове командування до розгортання збройної боротьби проти Центральної Ради. Вже в середині січня 1918 р. член Раднаркому В. Антонов-Овсієнко, здійснюючи у зайнятому радянськими загонами Харкові керівництво військовими операціями проти “внутрішньої контрреволюції”, вирішив розпочати натиском на Полтаву бойові дії проти уряду УНР.

Джерела та література

1. Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне / Владимир Антонов-Овсеєнко. – Т. 1. – М., 1924. – 300 с.
2. Вагранська В. З історії революційної боротьби трудящих Полтави / В. Вагранська // У дні Жовтні. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. – К.: Політвидав, 1987. – С. 460–469.
3. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг: Сб. документов и материалов: В 3 т. / Под ред. М. С. Короливского. – Т. 2. – К.: Политиздат, 1957. – 732 с.
4. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг: Сб. документов и материалов: В 3 т. / Под ред. М. С. Короливского. – Т. 3. – К.: Политиздат, 1957. – С. 506; Там же. – Т. 2. – К.: Политиздат, 1957. – 1000 с.
5. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботаріва). – К.: Темпора, 2003. – 288 с.

6. Козюра С. В Полтавській Раді / С. Козюра // У дні Жовтня: Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. – К.: Політвидав, 1987. – С. 470–481.
7. Лазуренко С. Богданівці в Полтаві проти Муравйова / Сергій Лазуренко // Голос комбатанта. – 1960. – Ч. 8 (14). – С. 4–8.
8. Мазлах С. Октябрська революція на Полтавщині / С. Мазлах // Летопись революции. – 1922. – № 1. – С. 126–142.
9. Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922 рр. / Олександр Несвіцький. – Полтава, 1995. – 280 с.
10. Областной съезд РСДРП(б-ов) (первое всеукраинское совещание большевиков) // Летопись революции. – 1926. – № 5 (20). – С. 64–92.
11. Сметанич С. Полтава перед “Октябрем” / С. Сметанич // Летопись революции. – 1924. – № 3. – С. 62–70.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 4.
13. Там само. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. Там само. – Оп. 3. – Спр. 11.
15. Там само. – Ф. 4056. – Оп. 1. – Спр. 2.
16. Там само. – Ф. 4093. – Оп. 1. – Спр. 3.
17. Там само. – Ф. 4585. – Оп. 1. – Спр. 9.
18. Там само. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1665.
19. Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 159.
20. Там само. – Спр. 590.
21. Там само. – Спр. 1312.

Михайло Ковальчук (Київ, Україна). Боротьба за владу й політична конфронтація в Полтаві наприкінці грудня 1917 р. – на початку січня 1918 р.

На підставі архівних документів і спогадів сучасників висвітлено обставини і перебіг політичної боротьби в Полтаві між прихильниками радянської влади й української національної ідеї наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. Показано роль полтавських подій в ескалації конфлікту між Українською Центральною Радою та урядом Радянської Росії.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, радянська влада, українська революція.

Михаил Ковальчук (*Киев, Украина*). **Борьба за власть и политическая конфронтация в Полтаве в конце декабря 1917 г. – начале января 1918 г.**

На основе архивных документов и воспоминаний современников раскрыты обстоятельства и ход политической борьбы в Полтаве между сторонниками советской власти и украинской национальной идеи в конце 1917 г. – в начале 1918 г. Раскрыта роль полтавских событий в эскалации конфликта между Украинской Центральной Радой и правительством Советской России.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, советская власть, украинская революция.

Mykhailo Kovalchuk (*Kyiv, Ukraine*). **Struggle for Power and Political Confrontation in Poltava During the End of December 1917 – Beginning of January 1918.**

On the basing of archival documents and memories author researches the circumstances and tide of political struggle in Poltava between proponents of Soviet power and Ukrainian national idea during the end of 1917 – beginning of 1918. Author discovers the role of Poltava events in the escalation of conflict between Ukrainian Centralna Rada and government of Soviet Russia.

Key words: Ukrainian People's Republic, soviet power, Ukrainian revolution.

Юрій НЕТРЕБА

(Київ, Україна)

УДК: 909.52 Сіверс

Автобіографія червоного командира Гаврила Адріановича Сіверса

Громадянська війна в цілому та період першої війни з більшовицькою Росією зокрема є цікавими та маловивченими періодами в українській історіографії [1–5]. До цього часу не відомий точного склад військових частин, що брали участь у воєнних діях. Тож залучення спогадів активних учасників тих дій має пролити світло на події, що відбувались майже століття тому. Так сталося, що персонаж, про якого йде мова нижче – Гаврило Адріанович Сіверс, червоний командир, потрапив у вир подій того часу. В російській та українській історіографіях його часто хибно приймають за іншу відому постать – Рудольфа Сіверса. Він теж очолював Петроградський червоний загін, тож іноді їх помилково вважають за одну особу. Тож було вирішено іменувати їх Сіверс I (Рудольф) та Сіверс II (Гаврило). Перший Сіверс в силу певних обставин частіше ставав центральною фігурою досліджень істориків. Біографія Гаврила Адріановича менш досліджена, що підвищує цінність документа, який публікується вперше. Розповідь торкається й інших подій перших десятиліть ХХ ст. – російсько-японської війни 1905 р., Світової війни 1914–1918 рр., перебігу громадянської війни на території України. Так, Сіверс брав участь у боях з Білою армією Денікіна на Слобожанщині та у розгромі Григор'єва й анархістів Махна. Автор – людина неабиякої волі, на Японську та світову він йшов добровольцем; будучи неодноразово пораненим, він щоразу повертався у бойовий стрій, пройшов шлях від солдата до командира, був неодноразово відзначений різними нагородами. Врешті був комісований лікарями і останні свої роки жив у Харкові, працюючи міліціонером. Доля центральної особи автобіографії по-своєму трагічна, адже останній етап свого життя він проводив у забутті. Та все ж у першу чергу саме події

кінця 1917 р. є найціннішою частиною розповіді автора. Достеменно невідомо рік, коли було написано цю автобіографію, хоча з її тексту зрозуміло, що це початок 20-х років ХХ ст. Публікація здійснюється мовою оригіналу та із збереженням орфографічних і стилістичних особливостей документа [6].

Автобіографія

Гаврила Андриановича Сиверса – родившегося в 1879 году 25-го марта в селе Зидьки Замост. волости Змиевского уезда Харьковской губернии.

До 12-летнего возраста моего, ничем не занимался, живя при родителях, – на 12 году поступил в гор. Змиевское училище, по окончании гор. училища все время жил дома и занимался крестьянством и служил в помещичьих имениях рабочим и десятником до призыва на военную службу. В 1900 году был призван на военную службу и назначен в Петербург в гвардию, по приезде в Петербург был назначен в лейб-гвардейский Павловский полк, по изучении здесь обязанностей рядового солдата и прохождения лагерного сбора был назначен в полковую учебную команду, которую окончил по I разряду, за что был произведен в младшие унтер-офицеры, и оставлен в команде в должности взводного командира в бытность мою в команде. Я имел знакомство с студентами у которых нередко брал для чтения револ. книжки, однажды фельдфебель произвел обыск в моем столике, постеле и сундуке и в сундуке нашел один листок с книги которую я сам не заметил, там, и немедленно меня арестовал объявив, что я занимаюсь революцией, и за это буду повешен; командир полка меня арестовал на месяц но в виду недоказанности, меня суду не предали, а разжаловали в рядовые, с переводом в нестроевую роту на должность обозного и был установлен надзор, положение мое было безвыходное; в 1904 году происходила русско-японская война и во избежание виселицы, на которую мне в то время можно было попасть, я решил поехать добровольцем на войну, и в то же время был издан приказ по полку; что желающим ехать добровольно на войну, будут повышения: унтер-офицеры будут произведены в фельдфебеля, а из числа розжалованных, которые пожелают ехать на войну будут произведены в те чины из которых розжалованы и переведены в разряд и непрочных: прочитав приказ на поверке я тут же изъявил свое желание ехать на войну и через три дня был произведен в старшие унтер офицеры и отправлен в город Саратов, где и был при-

командирован, в 225-й запасный баталион, с которым отправился в Манчжурию. По приезде в Харбин баталион был влит в 5-ый восточный пехотный Сибирский полк и через две недели отправлен в Гонжулин, а оттуда на позиции; во время боев под Путиловской сопкой я был тяжело ранен, и отправлен в г. Харбин на излечение; находясь в госпитале я познакомился с больными солдатами, которые оказались рабочими з разных заводов отправленными на войну заводской администрацией, за подозрение в революции, с этими товарищами я подготовлял революционное восстание в войсках, находящихся в г. Харбине, но вышло неудачно, восстание было подавлено жандармами, которые находились в расположении Куропаткина и генерала Данилова. В этом восстании были убиты 6 моих товарищей, а с оставшимися двумя мне пришлось с большим трудом спастись на торговом транспорте стоящем на реке Сангуре. По заключении мира с Японией все добровольцы отличившиеся в боях были произведены в прапорщики в том числе и я, и отправлены в свои части из которых прибыли на войну, по приезде в Петербург меня уволили в запас армии, лишь только потому, что я крестьянин, после увольнения в запас я остался в Петербурге и поступил в торговый порт вахтером, где и служил до 1912 года, имея связь с Ижорского, Путиловского, Франко-Русского заводов и др. В 1912 году в Петербурге было революционное восстание, меня арестовали и посадили в Петропавловскую крепость, где я и просидел полтора месяца, был лишен звания прапорщика запаса и житья в столичных и губернских городах. Из Петербурга мне удалось поехать в Финляндию в город Гельсингфорс, где прожил лишь только 3 месяца, как за мной начали следить полисмены после чего я перешел в г. Ревель, где прожил под покровительством знакомых рабочих Ревельского завода около 5 месяцев, а потм до начала Русско-Германской войны работал поденно где придется и жил у знакомого латыша Содиба.

С начала военных действий в 1914 году во избежание бесцельных шатаний и преследований я поступил в 55 Печерский полк добровольцем т.к. мой год еще не был мобилизован; после 5 больших боев я временно был назначен командиром 8-й роты и за успешные бои мне был возвращен чин прапорщик. 55-й полк был переведен с Прусского фронта в Галицию на австрийский и во время боев под Перемышлем я был тяжело ранен и контужен, за что был произведен в поручики но о своем производстве ничего не знал т.к. находился без сознания и был отправлен в глубокий тыл для лечения в виду тяжелого ранения и кон-

тузии. Меня препроводили сначала в Москву, а потом уже в Петербург, где я и лечился, а когда после контузии стал говорить, то уже в это время успел связаться с знакомыми рабочими и работал по подготовке революционного восстания в запасных полках, Петербургского гарнизона. 15 февраля я сдал свои костюмы, а 27-го февраля началось революционное движение в Петербурге, и с этого дня я открыто работал в революционных войсках, и был избран командиром 2-го батальона Павловского полка, после Октябрьского переворота я во главе уже советских отрядов выступил из Петербурга и вел бои с частями Керенщины и Корниловщины при занятии Москвы и установления здесь Советской власти; далее я пошел на Украину и при вступлении в г. Харьков обезоружил 2-ой Украинский Гайдамацкий полк и Чигиринский батальон. Затем получил назначение начальником отрядов Полтавского направления. При взятии мной Полтавы на мою сторону перешел, 1-й Украинский полк и по распоряжению товарища Антонова я был назначен военным комиссаром Полтавской и Черниговской губернии, сгруппировал свои силы в Полтаве, где получил распоряжение из Харькова от тов. Антонова повести наступление на Киев. При упорных боях с гайдамаками в Ромадани, Лофице, Бахмаче, Ромнах, Гребенки и Дарнице, Киев был взят где я захватил Петлюровский бронепоезд, 2 броневедомости, и 8 орудий, в Киеве пробыл полтора дня, где получил распоряжение отойти в Полтаву, сгруппировать там свои силы и повести наступление на Кременчуг, и последний упорный (так у тексті. – Ю. Н.) пункт Александрия. Заняв указанные мне пункты я повел наступление на Вознесенск и Бирзул, в Бирзуле разбил на голову 31 Украинскую гайдамацкую бригаду, захватив большую техническую добычу и повел наступление на Слободку, Рыбницу и форсировал реку Днестр. При наступлении на Украину немецких войск, я отступал со своими частями с Украины, был ранен, лишился зрения левым глазом и на оставляя строя неоднократно был окружен немецкими войсками, но благодаря храбрости советских войск, прорывался с боем и отходил, после вторичного ранения я был отправлен в Царицын, а моими частями командовал тов. Ворошилов; сформированный мной полк был назван моим именем и получил знамя. По выздоровлении я принял группу Харьковского направления и при занятии Харькова и оставлении его немцами я в Харькове заболел тифом. По выздоровлении был назначен начальником Харьковского округа, по борьбе с контрреволюцией и сформировал бригаду особого назначения, которая была отправлена для ликвидации

Григорьевщины. При наступлении Деникинщины я был назначен начальником крепостной зоны г. Харькова положение на фронте ухудшилось под давлением деникинских войск и ввиду создавшегося серьезного положения на фронте Чугуевского направления я был назначен начальником Чугуевского участка и начальником пре[д]местного укрепления гор. Чугуева, где и вел упорные бои с частями деникинцев отбил атаки противника и перешел в наступление в это время Харьков был уже занят противником и я остался с войсками отрезанным с обозом и артиллерией, 2 раза был ранен и отходил окружным путем днем и ночью к Золочеву, который тоже был занят дивизией кавалерии ген. Шкуро, со своими частями разбил дивизию, взял 150 повозок обоза и 8 вагонов снарядов, 152 кавалерийских лошадей и много припасов. Вышел на линию Грайворон, Головчено, Хотмыски Борисовка, где укрепился и связался с Богодуховской группой наших войск, под давлением превосходящих сил противника отступал до города Дмитриева, где и был ранен и контужен, и уехал в г. Брянск, для удаления 2 пуль оставшихся в моих ногах. После ранения в г. Брянске был восемь дней, а на девятый приехали красноармейцы 367, 368, 369 пехотных полков и сообщили, что положение на фронте серьезное и мне немедленно нужно было выехать на фронт, принимая во внимание заявление красноармейцев и создавшееся положение на фронте не считаясь с незажившими еще ранами выехал на фронт. На станции Навля я получил назначение командующего южной группой Харьковского направления с которой перешел в наступление, получив от штаба армии приказание прорвать фронт противника. Сгруппировал свои силы, использовал ночную темноту и решительным ударом разбил 2 Дроздовских полка, фронт был прорван и преследуя противника, уничтожил деникинские банды, и забирая целый ряд городов, я вступил со своими частями в г. Харьков, где и был назначен комендантом Харькова, на 2-й день получил приказание штаба город передать начальнику Латдивизии, а самому повести наступления на Константиноград, Павлоград и Александровск.

Сгруппировал свои силы в Валках и повел свое наступление согласно приказа штаба армии в незначительных и серьезных боях, достиг пункта района Александровск, Купеваха и Гуляй-поле, где и получил распоряжение ликвидировать банды Махновщины, ликвидация Махновщины в районе Купеваха, Жеребец и Орехова, мной было взято разного рода оружие, артиллерии, обозы, снаряжение и т.д. При занятии Орехова и прилегающих стратегических пунктов и полной ликвидации

Махновщини я отримав призначення відійти з частями в район Александровска і розміститися тут частини і чекати особливих наказів, – вважаючи Махновщину ліквідованою. Отримав наказ перевести свої частини на правий берег Дніпра і в цей час був дуже слабким здоров'ям, коли ж перевів свої частини, батареї і обози через переправу Чинкаси і пройшов 25 верст похідним порядком я остаточно захворівшим повертальним тифом і був відправлений в Александровск, де медична комісія засвідчувала моє здоров'я і відправили мене в супроводженні фельдшера і санітара в г. Харків для лікування, по прибутті в Харків я пролежав хворим півтора місяця, після хвороби був призначений на Вищу медичну комісію яка взагалі звільнила мене від служби, але з огляду на те, що взагалі не мав засобів я пішов [в] Губпарком звідки мене перевели в ЦК партії, який призначив мене для проведення мобілізації і відправив в Політотдел юго-західного фронту, коли завершилася мобілізація ЦК партії відкликав мене і перевели в Губпарком Харківського Губроз'ясу в цій посаді працював до 6 вересня с. р. 7-го с. р. отримав призначення нач. кримінального відділу при головному управленні міліції і був призначений інспектором в головну міліцію, а 19-го вересня перейменовано в начальника кримінального відділу при головному управленні міліції. В цій посаді працюю і в даний час.

Джерела та література

1. Велика Вересня соціалістична революція на Україні. Вересень 1917 – квітень 1918 рр.: Зб. докум. і матеріалів: В 3 т. – Т. 2. – К.: Політгиздат, 1957. – 732 с.
2. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – 592 с.
3. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – К., 2002. – Т. 4. – 564 с.
4. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К., 1993. – 288 с.
5. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. – Мюнхен. – 543 с.
4. ЦДАВО України в м. Києві. – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 259.

Юрій Нетребя (Київ, Україна). Автобіографія червоного командира Гаврила Адріановича Сіверса

Період Першої світової та громадянської війни є дуже цікавим і малодослідженим. Тож біографія червоного командира Гаврила Адріановича

Сіверса покликана розширити коло відомих джерел про події того часу. Документ публікується вперше, він описує період від російсько-японської війни – до часів боротьби з білим генералом Денікіним, Нестором Махном отаманом Григор'євим.

Ключові слова: Перша світова війна, громадянська війна, червоний командир, автобіографія, Гаврило Сіверс.

Юрий Нетреба (Киев, Украина). Автобиография красного командира Гавриила Адриановича Сиверса

Период Первой мировой и гражданской воен очень интересен и еще мало изучен. Биография краскома Гавриила Адриановича Сиверса помогает расширить число известных источников о событиях того времени. Документ публикуется впервые, он описывает период от русско-японской войны до времен борьбы с белым генералом Деникиным, Нестором Махно, атаманом Григорьевым.

Ключевые слова: первая мировая война, гражданская война, краском, автобиография, Гаврил Сиверс.

Yuriy Netreba (Kyiv, Ukraina). The Autobiography of Red Comander Havrylo Sivers

The period of the First World War and the Civil War in Ukraine still has a lot of blank spots. Some unknown information could be taken from the autobiography of “red commander” Havrylo Sivers. The document is published for the first time. It details the fight, which took place between the Bolsheviks, the different Ukrainian forces and the army of General Denikin in Ukraine.

Key words: the First World War, the Civil War, red commander, autobiography, Havrylo Sivers.

Володимир ЧОП
(*Запоріжжя, Україна*)

УДК: 947.084.3(092)“1918”

Маріупольський десант: історія однієї революційної авантюри 1918 року

У радянській історіографії “боротьби за владу Рад на Україні” Маріупольське збройне повстання липня 1918 року завжди займало своє невелике, але почесне місце. Остаточне партійно-історичне визначення сутності і значення цього робітничого заворушення було створене якраз до 50-річчя Великої Жовтневої революції і з тих часів аж до розпаду СРСР, практично без будь-яких змін, кочувало з одного довідника до іншого і з енциклопедії до підручника [1, с. 329]. Допитливо-му читачеві повідомлялося, що повстання було чисто пролетарським, без будь-яких інших соціальних домішок, і проходило воно під керівництвом більшовиків, теж без будь-яких інших політичних домішок. Що викликано повстання було прямо-таки нестерпними для трудящих умовами німецько-австрійської окупації України і що героїчні повстанці вперто билися з переважаючими силами ворога чи то дві, чи то навіть три доби. Це був єдиний момент, стосовно якого розходилися в думках радянські пропагандисти.

Проте евристична робота з розшуку матеріалів щодо історії махновського руху привела до віднайдення автором кількох документів та мемуарних джерел, які дають змогу зовсім по-іншому подивитися на трагічні події 23–24 квітня 1918 р. в Маріуполі. Зокрема поговорити про участь у Маріупольському збройному повстанні місцевих селян-анархістів та про організацію їхніми представниками революційного десанту з Кубан для допомоги повсталим маріупольцям і. Висвітленню цих авантюрних подій і присвячено нашу невелику розвідку.

Почнемо її з представлення однієї непересічної особистості – Віктора Федоровича Білаша (1893–1938), українського анархіста, відомого передусім тим, що в 1919–1920 рр., він кілька разів обіймав по-

саду начальника штабу Революційної повстанської армії України (махновців) [2, с. 14]. Адже начальник штабу армії – це була помітна постать, навіть серед анархо-махновців. Проте і до 1919 р. в житті В. Білаша було багато вартих уваги подій і пригод. Родом з с. Новоспасівки (Осипенко), він ще підлітком, з 1908 р., був прийнятий до місцевої анархістської групи – Новоспасівської групи анархо-комуністів (НГАК) [3, с. 577]. В роки Першої світової війни йому поталанило – будучи мобілізованим, він потрапив не на фронт, а в залізничні війська, де, відбуваючи службу, зміг оволодіти професією паровозного машиніста. Роль випадку в долі людини завжди велика. Свого часу В. Білаш, паровозний машиніст з початковою освітою, почав працювати на Кавказькій (нині – Північно-Кавказькій) залізниці і дійшов локомотивом до її крайнього пункту – станції Туапсе, де в години дозвілля скоро порозумівся з місцевими революційними колами.

Вже після цього В. Білаш фактично дезертирував з залізнично-військової служби й повернувся до свого рідного села. Там він з радістю спостерігав, як колишні друзі-анархісти, теж масово дезертирувавши з російської армії, прибувають до рідних хат і відтворюють анархістську групу, секретарем якої і був обраний наш герой. Щоправда, як і всі інші сільські дезертири-фронтвики, новоспасівські анархісти не поспішали кидатись з головою в революцію, мотивуючи цю апатію втомою від чотирьох років війни. Білаш же не воював, тому у червні 1917 р. він заручився формальною згодою групи (сам він казав, що був “відкомандирований” [3, с. 12]) і знову поїхав до своїх приятелів у Туапсе, де взяв активну участь у подіях “місцевого Жовтня”, активно співпрацюючи з тамтешніми та новоросійськими комуністами і лівими есерами. Революція в Чорномор’ї та на Кубані захопила В. Білаша, він навіть вибився в радянські керівники середньої руки й засідав у місцевому військово-революційному комітеті. Можливо, через це він так би й не повернувся з Кубані до Північного Приазов’я, якби справи революції не пішли на гірше. Як писав свідок цих подій, письменник Артем Веселий, “важкі німці ввалилися в хлібну Україну й, розмітаючи шлях вогнем та багнетами, рушили на схід. Багаточисельні партизанські загони не могли встояти проти залізної сили прибульців й волаючим потопом ринули на Дон, а через Дон на Волгу і Кубань” [4, с. 146].

У квітні 1918 р. німці повністю вигнали з України більшовиків та їхніх союзників анархістів, і В. Білаш був ознайомлений з планами червоного командування висадити на північний берег Азовського моря

революційний десант з Кубані, а можливо, й кілька десантів у тил наступаючим на Донську область німецьким військам. Ресурси для такого маневру в резерві Кубансько-Чорноморської радянської республіки та її Центрального виконавчого комітету були. В цей час військові сили червоної Кубані склалися з трьох армій і принаймні на папері доходили до 110 тис. чол. [5, с. 141], яким протистояло лише до 9 тис. білогвардійців Добровольчої армії, так що виділити кілька тисяч чоловік для Північного Приазов'я було реально. До того ж, на Кубані перебувало багато напередодні витиснутих німцями з України червоногвардійських та анархістських загонів, які прагнули реваншу.

Для висадки десанту потрібно було організувати йому підтримку на місцях, і В. Білаш взявся організувати під висадку десанту в околицях грецького села Урзуф повстання в районі Бердянськ – Маріуполь. Саме з цим завданням він був таємно переправлений човном через море на батьківщину. Налагодивши справу, він мав повернутися на Кубань у містечко Єйськ, де базувалися 15 суден “Азовсько-Чорноморської флотилії по боротьбі з контрреволюцією” і вже зосереджувалися підрозділи десантників, та повести їх із собою через море.

Віра в успіх задуманого зміцніла у В. Білаша, коли він дізнався, що район від Бердянська до Маріуполя контролюється підрозділами 59-ї дивізії 12-го корпусу [6, арк. 54] австро-угорської армії; солдати цього корпусу переважно набиралися із західноукраїнських земель. Українці-галичани та закарпатські русини австрійської служби не лише не виказували бажання займатися карними акціями проти місцевих селян, але й могли допомогти останнім, у випадку повстання склавши перед партизанами зброю.

Збираючи прихильників авантюри, В. Білаш розгорнув бурхливу діяльність. Він таємно проїхався по Маріупольському повіту, нелегально побував у Катеринославі та Олександрівську, а потім призначив таємні збори організаторів повстання на 15 травня 1918 р. на ст. Пологи. Збори відбулися вчасно й ухвалили почати антигетьманське повстання у Приазов'ї 21 травня 1918 р. Одне було негаразд: В. Білаш об'їздив усі усюди, а рідне село на повстання не загітував. Тому він поспішив до Новоспасівки, де з допомогою свого батька, Федора Білаша, скликав новоспасівських анархістів на збори.

Лише тепер, у травні 1918 р., Новоспасівська група анархо-комуністів змогла як слід зібрати докупи своїх учасників і влаштувати підпільну конференцію. В. Білаш, який претендував на роль її ідеолога,

запропонував вражаючі за обсягом плани. Він, за відсутності В. Куриленка та пасивності Т. Удовиченка, на деякий час зміг висунутися в групові лідери й закликав товаришів якнайшвидше підготувати антигетьманське повстання, озброїти повстанців, організувати з них військові одиниці, централізувати керівництво ними, ввести військову дисципліну в гіпотетичних лавах і розробити для них стратегічний план боротьби, для чого потрібно буде провести повстанський або робітничо-селянський з'їзд. Який саме з'їзд треба проводити в даній ситуації, В. Білаш тоді ще для себе не вирішив, але прагнення до боротьби буквально розривало паровозного машиніста, як пара, часом буває розриває паровозного котла. До того ж, готуватись до повстання треба було швидко, бо В. Білаш повідомив товаришів про затіяну ним авантюру з висадкою на північному березі Азовського моря революційного десанту з Кубані. Мовляв, коли в скорому часі кораблі, наповнені революційними солдатами та матросами, підійдуть до українського берега, треба вже бути у всеозброєнні, аби показати російським товаришам, що анархісти Приазов'я чогось варті і з ними треба належно рахуватися. НГАК підтримала ідею “заморської” допомоги й урочисто поклялася першою в Україні піднятися на боротьбу з гетьманцями. І справді, новоспасівці хотіли обігнати в цій благородній справі навіть знаменитих тарашанських повстанців, які, нагадаємо, виступили 8 червня 1918 р.

25 травня 1918 р. з Новоспасівки в бік Маріуполя виїхали три підводи, на яких сиділа вся місцева анархістська група до останньої людини. Будь-яких ознак наміченого на 21 травня повстання поки що не спостерігалося, але на це поки що уваги не звертали. Головним військовим спеціалістом загону вважався прапорщик Т. Удовиченко, повний георгіївський кавалер, але тимчасово, до від'їзду за море, загonom керував В. Білаш. 25 повстанців були озброєні 10-ма револьверами і 5-ма гвинтівками, принесеними солдатами в село з фронту. Неважко вирахувати, що десятеро повстанців взагалі не мали вогнепальної зброї, але на їхньому боці була фортуна.

Відразу по виїзді з села новоспасівці зустріли у степу австро-гетьманський роз'їзд, який вдалося полонити без жертв. Полонені “державні вартові” розповіли, що до Новоспасівки з Маріуполя рухається на гарнізонний постій рота австрійців, і партизани залягли в траві, аби полонити і цю роту. Далі виявилось, що під'їздить не рота повного складу, а лише напіврота. Тут уже В. Білаш встав і гучно скомандував:

“Перший цеп в атаку, другий на місці!” хоча в новоспасівців був лише один цеп, і той з кількох беззбройних партизанів. Австрійські офіцери взагалі-то не розуміли, що таке там кричить виринула з трави людина, бо української мови (та й російської) не знали. Проте її знали рядові галичани австрійської служби, які тут же здались. Анархісти їх роззброїли і відпустили на волю, якою вони скористалися так, що продовжили свій рух на Новоспасівку, де приступили до гарнізонної служби. Партизани ж отаборилися на навколишніх Миколаївських хуторах, де планували гуртувати людей (адже зброєю розжилися капітально) й чекати висадки десанту [3, с. 28].

Проте доля після цієї удачі зрадила В. Білаша. Наявність у Новоспасівці підпільної антидержавної організації дала австрійському командуванню добрий привід почати в селі реквізиції худоби, майна, фуражу та провіанту. А потім серед повстанців знайшовся зрадник, і в Новоспасівці почалися арешти та обшуки. Дійшла черга й до сусіднього з білашівським двором. Тут зазначимо, що у 25-річного В. Білаша та той час ще не було жінки й дітей, і він парубком жив з батьком та матір’ю.

В цей час в садку Білашевого обійстя ховався анархіст В. Проценко, що з якихось причин покинув загін. Не інакше як “з великого розуму” він, побачивши на вулиці австрійців, схопив гвинтівку й першим же пострілом убив одного з офіцерів. Після цього В. Проценко хутко зник у невідомому напрямку, не попередивши про скоєне жителів садиби. Це був дуже необачний вчинок, адже австрійці помітили, звідки було здійснено постріл.

До двору Білашів досить швидко збігся весь новоспасівський гарнізон, що складався з напередодні роззброєних анархістами вояків. Солдати оточили хату Федора Білаша й почали витягувати на двір всіх, хто там був: самого Федора, а потім і його батька, 70-річного діда, Федота Мусійовича. Поставили до стінки й троюрідного брата В. Білаша – Петра Білаша, що саме невчасно зайшов у гості до родичів. Офіцери скомандували “вогнь”, але солдати відмовилися виконувати наказ. Можливо, українці не бажали вбивати українців, що так шляхетно відпустили їх напередодні посеред степу, а можливо, солдатів спинили діти, бо Федір Білаш тримав на руках трирічну доньку, сестру В. Білаша, а дід – шестирічного онука. Тоді офіцери, віднявши дітей, розстріляли селян з револьверів, а хату спалили [7, арк. 1–3]. Трупів розстріляних було заборонено ховати кілька днів. Репресії тривали і в червні 1918 р., забравши життя ще 15-ти новоспасівців. Дещо відступаючи

від головної теми, зазначимо, що у березні 1919 р., після того, як махновці надовго захопили село, всі жертви гетьманських репресій були урочисто перепоховані на центральній площі Новоспасівки.

Саме через похорон рідних та пов'язані з прилаштуванням уцілілих родичів клопоти В. Білаш спізнився до Єйська буквально на кілька днів. Ще на початку червня 1918 р. він був знову “командирований групою на Кавказ”, але добратися морем до Єйська зміг не раніше 17 червня. Оскільки від нього не було “ні слуху, ні духу”, обіцяних йому людей включили в число учасників Таганрозького десанту. 13 червня 1918 р. восьмитисячна бригада “десантників” на чолі з колишнім морським офіцером В. Лебедєвим вийшла з Єйська на кораблях флотилії й була висаджена в тилу німецьких позицій, в районі Крива Коса – Таганрог. За кілька днів десант завершився жахливою поразкою. Пощастило повернутися до Єйська лише 2 тис. бійців, які, не знаючи фарватера, так і не змогли висадитися на берег під артилерійським вогнем німецьких батарей. Інші 6 тис. з витонченим садизмом, були перебиті німецькими та білокозачими частинами, так що з командування кубанської Північної армії К. Калніна “багато хто знаходився в депресії” [3, с. 12].

Проте ентузіазм В. Білаша не згасав: “Все йшло чудово. Скрізь я знаходив розуміння й дієву допомогу”, – згадував він п'ятнадцять років потому. Все ж таки 2 тис. десантників, що вижили, ще залишалися під рукою, знайшлися і добровольці, і зброя. Та, В. Білаша чекав черговий удар. Радянському командуванню в Єйську надійшов персональний наказ від імені голови РНК РСФРР В. Леніна про неприпустимість “набїгів на зайняту німцями територію”. Не будемо забувати, що, після Брестського миру, підписаного комуністами, РСФСР перетворилася де-факто у німецький протекторат, багато в чому залежний від волі Берліна. Кубанські більшовики занепокоїлися. З одного боку, В. Ленін особисто “ставив на вид” місцевим верховодам вчинений безлад, а з другого – цей безлад і був учинений за його ж таки таємними вказівками. А тепер вождь світового пролетаріату вимагав, щоб демаркаційна лінія ні в якому разі більше не порушувалася, інакше “винні будуть піддані суворій відповідальності перед революційним трибуналом” [8, с. 113]. Було відомо, що В. Ленін слів дарма на вітер не кидає, і місцеве начальство відмовило В. Білашу в завантаженні військ на плавзасоби флотилії.

Позиція властей й агентурні донесення з-за моря внесли значні корективи в першопочаткові плани. Адже ніякого розвитку повстання,

початого на північному березі Азовського моря буцімто ще 21 травня 1918 р., не спостерігалось. Проте В. Білаш не здавався, апелюючи до місцевої лівоесерівської та лівої комуністичної опозиції. Тут слід зазначити, що підготовкою повстання в Маріуполі паралельно з В. Білашем займалися комуністи на чолі з Георгієм Македоном. Як слід поміркувавши, вони вирішили, що зможуть підняти робітників та селян на повстання, спекулюючи на складному продовольчому становищі міста та околиць. Наївних пролетарів часто-густо просто залякували тим, що кляті гетьманці з німцями на пару просто вивезуть всі харчі за кордон і влаштують народним масам справжню “голодовку”. А “голодовки” і робітники, і міщани боялися більш за все. І певні приводи для цих побоювань в них були прямо перед очима. З 1 липня 1918 р. хліб в Маріуполі відпускався тільки по продовольчих картках по $\frac{3}{4}$ фунта (близько 300 г.) на душу в день [9, 5 липня]. 12 липня 1918 р. продовольча управа повідомляла, що “в місті з 9 липня немає ні муки, ні зерна для помолу, й населенню загрожує голод” [9, 12 липня].

В ці ж дні голова міської думи Д. Хараджаєв відправив до губернського відділу по заготівлі хліба телеграму такого змісту: “В місті зерна і муки всього на один день. Переконливо прошу видати наряд на десять вагонів пшениці, якої в Маріуполі немає зовсім”. Місто й справді перебувало на грані продовольчої кризи. Біля пекарень стали шикуватися величезні черги за хлібом, в яких часто виникали бійки через місця в чергах. [9, 17 липня]. Міська продовольча управа намагалася мусити пекарів продавати хліб по 40 коп. за фунт, але впоратися з ситуацією вже не могла. Хліб продавався в 2–2,5 рази дорожче вказаної такси. Особливо подібне неподобство обурювало міських безробітних. Біржа праці повідомляла, що на 1 липня 1918 р. в місті зареєстровано 4770 безробітних [9, 14 липня]. Саме з їх числа Г. Македон і вербував волонтерів для майбутнього повстання.

План його був узгоджений на підпільній повітовій конференції більшовиків, а на заводах та в порту було створено ударні групи з робітників-комуністів, що чекали висадки десанту. Першою ознакою майбутніх грізних подій став страйк маріупольських залізничників. О 10-ій годині ранку 21 липня 1918 р. припинилася робота на залізниці й було організовано страйковий комітет, який оголосив, що приєднується до розпочатого 14 липня 1918 р. загального страйку залізничників України. Міська газета “Наше життя” 23 липня повідомляла: “Усілякий рух поїздів у Маріуполі перервано, депо стоїть, паровози пога-

шені... Учора прийшов до Маріуполя останній поїзд. Коли ж почнуть знову рухатися потяги, а також які заходи приймаються зараз для... припинення страйку, не відомо. По залізничній телеграфній лінії ходять тільки телеграми страйкового комітету” [9, 23 липня].

23 липня 1918 р. з Єйська, стараннями В. Білаша, відійшли всього три баркаси з 150 революційними “джентльменами удачі” на борту. Лише один з баркасів був оснащений мотором і його можна було з натяжкою назвати катером. “Десантна флотилія”, щоправда, взяла курс не на приазовський Урзуф, з його височенними береговими кручами, а прямо на Маріупольський порт, де на них вже чекали місцеві підпільники. Професіоналами своєї справи назвати їх досить важко, адже, нехтуючи принципом стратегічної концентрації, більшовики почали повстання одночасно в різних кінцях міста. В ніч з 23 на 24 липня 1918 р. повстали робітники металургійних заводів “Нікополь-Маріупольського гірничого” й “Російський Провіданс”, залізничники й жителі робітничих передмість – Піщанівки та Слободки. Перш за все, “група осіб, озброєна гвинтівками, револьверами й ручними бомбами, напала на будинок військового госпіталю, де зберігалася каса австро-угорського полку, що складався з галичан” [10, арк. 117]. Нападники роззброїли ошелешену варту й викрали заповітний ящик, в якому лежали півтора мільйона австрійських крон.

Найбільших успіхів добився міський загін робітників та залізничники, які відповідно змогли зненацька захопити розташовану на Успенській площі міста німецьку батарею, а біля будівлі банку – німецький кулемет. З’єднавшись біля захопленого кулемету з міським загоном, залізничники оточили казарму і штаб австро-угорського полку, що розміщувався на Пушкінській вулиці Слободки. Знявши сторожу, вони увірвалися до приміщення й там захопили полковий цейхгауз. Проте чергові по штабу полку вже встигли викликати підкріплення, й саме ця обставина виявилася для повстанців фатальною.

Після цього напружений бій розгорівся в районі станції Маріуполь та паровозного депо. Однак, незважаючи на запеклість бою, зазначимо також і відсутність надмірної жорстокості в діях повсталих. Робітники заводів не вбивали захоплених гетьманських вартових на місці, а лише роззброювали, відпускаючи останніх на волю під чесне слово.

Ми не дарма згадували вище про принцип стратегічної концентрації, нехтувати яким під час будь-яких військових дій є згубним. Маріупольські повстанці, захопившись оволодінням штабом і його

касою, прогавили час і згодом не змогли пробитися через військовий заслін, виставлений австрійцями між Маріуполем і територією заводів, де на них чекало підкріплення. Не зміг пробитися в місто, аби підтримати повстання, і єдиний з нетутешніх повстанський загін – новоселівський (нині Тельманівський р-н Донецької обл.). Надія була лише на революційних десантників. Але головний їх організатор – В. Білаш – чомусь на безмоторний баркас не сів і з десантом через море не поплив, пославшись на нагальну необхідність ще десь наwerbувати людей, аби згодом прислати необхідні підкріплення другою хвилею. Наскільки він був ширий у цих своїх заявах, є великим питанням. Річ у тому, що більшовики напередодні повстання явно змогли відсунути його від безпосереднього керівництва операцією, і це відразу дало певні наслідки. Організований НГАК загін не те що не прийшов під Маріуполь, а мало не демонстративно розійшовся по хатах й не виказував активності до вересня 1918 р. Катеринославські, олександрівські та положівські товариші теж на допомогу повсталим не з'явилися. Пізніше, на II з'їзді КП(б)У 18 жовтня 1918 р. делегат від Таврійської губернії Ейман доповідатиме про причини провалу: “Вдалося встановити зв'язки з німцями, але потім розпропаговані частини були виведені (з міста. – В. Ч.). Селяни в більшості випадків ставляться недовірливо. У грецьких та болгарських колоніях нічого не вдалося зробити... Ревкоми (підпільні. – В. Ч.) існують тільки на папері” [11, с. 25].

Але повернімося до Маріуполя. В ніч з 23 на 24 липня 1918 р. кубанський десант таки висадився в Маріупольському порту, де, підтриманий місцевими портовими робітниками, він заарештував і роззброїв австро-угорську варту. Вигляд перших ворожих вояків, узятих у полон, викликав такий ентузіазм, що його не змогла затьмарити навіть та обставина, що певна частина німців, зненацька застигнутих нападом в порту, змогла вчасно зорієнтуватися і, користуючись нічним безладом, вийти на суднах у відкрите море. Зрештою, цей “прокол” не відіграв ніякої значної ролі в розвитку подій. Десантники у темряві посунули на місто, де роззброїли й розігнали сторожу заводу “Нікополь-Маріупольського товариства”. Одночасно з цим третя група повстанців з передмість Слобідка й Піщанівка озвалася рушничними пострілами й повела наступ на центр міста.

Почався бій повстанців з австро-галичанами із застосуванням легкої вогнепальної зброї та кулеметів. Певний час навіть здавалося, що галичани не витримають і здадуться, але у найкритичніший момент

бою прибуло викликане телефоном з Бердянська та станції Волноваха підкріплення з підрозділів 4-ї Баварської кінної бригади та загонів угорських гонведів. Заяви анархістів та комуністів про те, що “бої тривали дві (три) доби”, не відповідають дійсності. За участі свіжих підкріплень німці вже до полудня 24 липня 1918 р. повністю придушили повстання.

Особливо розлютив окупантів порожній розкурочений сейф, що лежав біля госпіталю і гроші з якого зникли “в кишенях” більшовицького підпілля. Під тиском переважаючих сил противника робітники й залізничники відступили в бік порту. Всіх захоплених зі зброєю в руках німці розстрілювали на місці. Так, відомо, що на березі моря були страчені наглядач депо Бурлаков, деповські робітники Дегтярьов, Семченко, “старик Пирогов з двома синами”, але переважна більшість жертв повстання до сьогоднішнього дня залишаються невідомими. Захопивши Слобідку, німецькі загони рушили в бік порту, де зустріли відчайдушний опір повстанців. Тоді порт і робітничі селища були піддані масованому артилерійському обстрілу. Ця обставина мала фатальні наслідки для революційних десантників, тому що їх безмоторні баркаси не ризикнули вийти під обстрілом супротивника в море. За свідченнями краєзнавця Павла Мазура, міські газети згодом так описували цей момент в історії міста: “Бомбардування, що тривало протягом двох годин, дало наступні результати: остаточно зметені будівлі двох робітничих селищ, вбито багатьох робітників, тих, хто залишився живим, затримують і розстрілюють”. Відразу після артобстрілу порт було захоплено рішучою атакою окупантів, і почалася розправа над переможеними.

З 18.00 24 липня 1918 р. Маріуполь було оголошено у стані облоги. Наказ міської комендатури вимагав арешту всіх підозрюваних в організації та проведенні повстання. Визираючи з вікон, міщани могли бачити, як по вулицях німці вели до зайнятої їхнім гарнізоном колишньої жіночої гімназії арештованих повстанців. Загалом арештовано було до 150-ти чоловік, яких негайно піддали військово-польовому суду. Нагадаємо, що згідно з німецьким законодавством діяльність військово-польових судів дозволялася лише на окупованих територіях. Це щодо того, чи вважали німецькі військові землю України територією союзної їм незалежної держави. Рішення німецького суду неважко було передбачити: “Розстріляти кожного десятого в присутності тих, хто залишався живим”. Але розстріляли не кожного десятого, а, фактич-

но, кожного другого заарештованого. Присуд трибуналу виконували за містом, у балці неподалік від міського кладовища, де було розстріляно близько 70 чоловік. Кілька десятків помилуваних робітників-повстанців засудили до безстрокової каторги й вивезли з міста, подекували, що відправили “в австрійські концтабори”. На населення міста було накладено контрибуцію в сумі 270 тис. карбованців. На відміну від революціонерів, які накладали контрибуцію тільки на заможну частину захопленого ними міста, німці та австрійці пішли шляхом цілковитого рівноправ'я. Кожна особа чоловічої статі віком від 16 до 55 років повинна була викласти з власної кишені в фонд контрибуції 142 карбованці. Цими ганебними для городян виплатами, власне, і закінчилася історія мариупольського повстання.

Наступного дня прокурор Катеринославської губернії послав свого заступника провести розслідування подій в місті, й той доповідав, що галичани, за свідченнями місцевих жителів, поводитися мляво й “до певної міри встигли заразитися ідеями більшовизму”.

26 липня 1918 р. в Маріуполі у присутності представників гетьманської адміністрації відбувся похорон німецького офіцера та 13-х нижчих чинів австро-угорського полку, що загинули в бою. Начальник Державної варти м. Маріуполя доповідав товаришеві губернського прокурора Кравецькому, що довідався з агентурних даних про організацію десанту ще кілька днів тому й задалегідь сповістив австрійське командування, яке не надало цій інформації належної уваги. Більше того, 22 та 23 липня 1918 р. в морі спостерігались якісь таємничі човни, не інакше як розвідники, на які австрійці теж уваги не звернули.

Паралельно з цим австро-угорське командування заявило гетьманській адміністрації про початок самостійного розслідування інциденту. Згодом воно оцінило сили повстанців у 600–800 чол. [10, арк. 62]. Кількість убитих у бою повстанців не наводилась. Австрійці також вважали, що повстання готувалося і на ст. Волноваха, але не відбулося там з незрозумілих причин.

Отже, після півдобового бою повстання було придушено. Десант виявився невдалим, і більше вже ніяких морських авантур червона Кубань не проводила. Флотилія в Сіську була розформована, а за кілька місяців, наче сніг під сонцем, зникла під ударами нечисленних білогвардійців й Кубансько-Чорноморська радянська республіка. Ще три місяці просидів В. Білаш на Кубані, але більше нічого не висидів, лише дочекався краху радянської влади в краї, вирішив повернутися додому.

В середині листопада 1918 р. В. Білаш разом з товаришем по Кавказу Іваном Долженком сіли в рибальського човна й попливли через море. Із собою взяли рибальські сіті, аби при зустрічі з гетьманськими патрулями видавати себе за рибалок. Мандрувати човником через Азовське море в листопаді – ризикована справа, але революціонери поспішали, бо на Запорозжі в повну силу вже палало народне антигетьманське повстання, підняте Н. Махном. Отже, на Кубані В. Білаш пробув п'ять з половиною місяців, повернувшись в Україну лише в середині листопада 1918 р., замість повноцінної десантної флотилії припливши назад на одному-єдиному човні.

До речі, він та інші організатори повстання дали німецькій окупаційній владі чудовий привід для того, аби перейти до більш жорсткого і навіть бруталного поводження з місцевим населенням. Тепер маска “союзників” була вже їй непотрібною. Про те, що коли ці “союзники”, можна судити з наступного повідомлення Маріупольському повітовому старості: “24 липня в село Михайлівського волосного земства Маріупольського повіту прибув з Юзівки Бахмутського повіту австро-німецький військовий загін на 45-ти фурманках, при похідній кухні, в складі 150 чоловік й став негайно вимагати видачі: 100 гарб соломи ячмінної, 60 гарб сіна, 10 підвід картоплі, 60 пшеничних хлібів, 2000 яєць, 65 пудів сала свинячого, 35 штук гусей, 5 штук годованих кабанів й 500 пудів ячменю, 100 пудів пшона, 6 фунтів чаю, 1 пуду тютюну, 3 пудів капусти й 100 підвід від села для відправки перелічених вантажів” [12, с. 142].

Ще одним лихим наслідком непродуманої авантюри стало поширення в Маріуполі епідемії холери, що розквітла в поруйнованих робітничих окраїнах. Перші випадки пошесті були зареєстровані санітарним відділом міської управи ще 17 липня, а 27 серпня 1918 р. газета “Маріупольский вестник” надрукувала такий наказ повітового старости: “Згідно з розпорядженням австро-німецької влади оголошую населенню для ознайомлення наступне: місто Маріуполь оголошене непевним по холері (тобто епідемія вже почалася. – В. Ч.), і тому приватні особи повинні уникати поїздок по залізниці”.

Таким чином, маріупольське збройне повстання і маріупольський десант як його невід’ємна складова стали чудовою ілюстрацією притаманного “лівим” політичним силам революційного авантюризму, що відверто культивувався в їхньому середовищі. Незважаючи на те, що шансів на успіх практично не було, керівники повстання почали його

з упертістю фанатиків. Маріупольські пролетарі, які стали головною ударною силою повстання, і кубанські червоногвардійці-добровольці були фактично спровоковані на участь у заворушеннях з допомогою неправдивої інформації. Все це призвело лише до трагічних наслідків, численних жертв, руйнування робітничих поселень та поширення злоякісної епідемії.

Джерела та література

1. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енцикл. довідник. – К., 1987.
2. Деятели и события крестьянского повстанческого движения в Украине (1917 – начало 1920-х годов). – Вып. 1. – Запорожье, 2010.
3. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – К., 1993.
4. Веселый А. Россия, кровью умытая / А. Веселый. – М., 1990.
5. Шамбаров В. Белогвардейщина / В. Шамбаров. – М., 2002.
6. ЦДАГОУ. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 43.
7. ДАЗО. – Ф.Р-2630. – Оп. 1. – Спр. 16.
8. Ленинский сборник. – М., 1981. – Т. 34.
9. Наше життя (Маріуполь). – 1918. – Липень-серпень.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 8.
11. Второй съезд КП(б)У: Протоколы. – Х., 1927.
12. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. – Мариуполь: Рената, 2006.

Володимир Чоп (*Запоріжжя, Україна*). **Маріупольський десант: історія однієї революційної авантюри 1918 року**

Автор статті знайомить читача з маловідомою сторінкою історії Південної України часів національно-визвольних змагань, коли стараннями українських анархістів та російських комуністів в липні 1918 р., в Маріуполі було спровоковане непередбачене належним чином антигетьманське та антинімецьке повстання робітників. Автор аналізує роль у його організації і проведенні приазовських селян-анархістів, що в подальшому брали активну участь у махновському русі у 1918–1921 рр.

Ключові слова: анархізм, махновський рух, Південна Україна, Маріуполь

Владимир Чоп (*Запорожье, Украина*). **Мариупольский десант: история одной революционной авантюры 1918 года**

Автор статьи знакомит читателя с малоизвестной страницей истории Южной Украины времен гражданской войны 1918–1920 гг., когда стараниями украинских анархистов и русских коммунистов в июле 1918 г. в Мариуполе было спровоцировано неподготовленное надлежащим образом антигетманское и антинемецкое восстание рабочих. Автор анализирует роль в его организации и проведении приазовских крестьян-анархистов, которые в дальнейшем принимали активное участие в махновском движении в 1918–1921 гг.

Ключевые слова: анархизм, махновское движение, Южная Украина, Мариуполь

Vladimir Chop (*Zaporizhzhya, Ukraine*) **The Mariupol Troopers: the History of a Revolutionary Adventure in 1918**

The author acquaints the readers with little-known page of history of South Ukraine during the civil war in 1918–1920., when the efforts of Ukrainian and Russian anarchist communists in July 1918 in Mariupol was provoked the unprepared duly anti-hetman and anti-German uprising of the workers. The author analyzes the role in its organization and conduct the Azov area peasants anarchists who later took an active participation in events Makhno movement of 1918–1921.

Key words: anarchism, Makhno movement, South Ukraine, Mariupol.

Андрій ВЄНКОВ
(Ростов-на-Дону, Росія)

УДК 94(47).084.3(470.61)

Военная помощь Украинской державы в 1918 году Всевеликому Войску Донскому

Украинская Держава под руководством гетмана П. Скоропадского и донское казачье государственное образование “Всевеликое Войско Донское” во главе с атаманом П. Красновым были провозглашены примерно одновременно, с разрывом в три недели, весной 1918 г.

Оба государственных образования возникли и существовали в условиях германского военного присутствия на территории Украины и Юга России. Территория Украины была полностью занята германскими войсками, на территории “Всевеликого Войска Донского” немцы заняли лишь западные окраины и ключевые пункты вдоль Юго-Восточной железной дороги – Ростов, Каменская, Миллерово и др.

Донское руководство видело в немцах временных союзников в борьбе с большевиками и осознавало, что вести планомерную военную борьбу с большевиками при аграрном характере казачьих областей можно лишь при военных поставках (главным образом – боеприпасов) со стороны Германии. Одновременно донское руководство искало любых серьезных союзников для борьбы с большевистским режимом и одного из важнейших союзников видело в недавно образовавшейся Украинской Державе.

Взаимоотношения “доно-германские”, таким образом, теснейшим образом переплетались со взаимоотношениями “доно-украинскими”. Некоторые восставшие донские казаки считали свою борьбу войной национальной и, естественно, питали симпатии к “национально-освободительной” борьбе “гайдамаков”. В области внешней политики атаман П. Краснов первым делом потребовал от ведомства иностранных дел “войти в немедленные дипломатические сношения с Киевом” [1] и поставил ближайшую задачу – выяснить отношение к Войску со сто-

роны Украины. Приоритет этого направления объясняется рядом причин: с одной стороны – важность экономического и стратегического положения Украины, а с другой стороны - её тесная связь с Германией. А кроме того, Украина к тому времени была официально признана независимым государством и Германией, и Советской Россией.

Для выполнения этой задачи Кругом спасения Дона и донским атаманом были сформированы и посланы на Украину несколько миссий. Первой была миссия в составе генерала Сидорина, тайного советника Семёнова и полковника Гущина, которой было поручено тайно собрать сведения о намерениях Украинской Державы и Германии, познакомить представителей последней с событиями на Дону, выяснить цели дальнейшего продвижения германских войск на восток. Так что миссия, скорее, главной задачей имела контакт с немцами, а не с украинским режимом.

12 мая в Киев отбыла вторая миссия – генералов Черячукина и Свечина, которым было поручено искать помощи Украины для борьбы с большевиками. Посольство 22 мая получило официальные полномочия от атамана. Этим документом уполномочивалось:

1) настаивать на признании всеми державами Всевеликого Войска Донского самостоятельным и нейтральным государством;

2) добиться торжественного заявления Украинской Державы, что она не имеет никаких притязаний на какую-либо часть территории Дона;

3) настоять на признании границ Дона, включая Царицын;

4) добиться при помощи Украины и Германии признания Дона со стороны Москвы независимым государством и этим заставить советское правительство убрать за пределы Дона Красную гвардию;

5) сделать заявление в газетах и известить Украину, что большая часть донских земель была очищена от большевиков собственными силами;

6) настоять на уступке Дону оружия, патронов и другого военного имущества [2].

С первых шагов миссии выяснилась общая политическая картина на Украине, где, как оказалось, “Германия в данное время является основным политическим фактором, стоящим в тесной связи с украинскими властями” [2]. Несмотря на заверения генерала Гофмана, главнокомандующего всем Восточным фронтом, и генерала Эйхгорна в том, что “... Украина их интересуется постольку, поскольку они могут получить

из неё продукты, и что не их дело вмешиваться во внутренние дела...” [2, 118], в беседах с украинскими и некоторыми германскими представителями (послом Муммом, майором Ярошем) миссия убедилась, что в вопросах о признании Дона независимым, о его границах и пр. придётся иметь дело в первую очередь с Германией. Этим обстоятельством и определялась дальнейшая работа миссии и тактика Донского правительства в отношениях с Украиной.

Объективно любой благожелательный контакт с Украиной был на руку Всевеликому Войску Донскому. П. Краснов вспоминал, что в 1918 г. “вся Западная граница с Украиной от Кантемировка до Азовского моря, длиною более 500 верст, была совершенно безопасна, и донское правительство не держало здесь ни одного солдата” [3].

Необходимо отметить, что Украинская Держава стала единственной страной, признавшей Всевеликое Войско Донское самостоятельным независимым государством.

Еще одним фактором, предопределившим интерес Дона к Украине, был вопрос о вооружении. В области снабжения армии оружием главными источниками для донских казаков в 1918 г. были: трофейная добыча и поставки от немцев.

По сводкам штаба Всевеликого Войска Донского за период с 10 апреля по 25 июня 1918 г. в боях с красногвардейцами было захвачено более 100 орудий, 100 зарядных ящиков, 200 пулемётов, 1500 снарядов, 2 миллиона патронов, 5 бронированных автомашин [4]. От немцев с середины мая и до конца июня было получено 25 орудий, 80 пулемётов, 11 тысяч винтовок, 14 миллионов патронов, 118 тысяч снарядов [5]. Трофейные орудия, как видим, превышали количество поставленных немцами. Однако “...каждая пушка достается нам с таким трудом, что мы можем об этом (увеличение артиллерии) только мечтать”, – сетовали донцы [6]. На территории Украины, в то же время, остались резервы разного рода оружия, снарядов и военного имущества. Эти “по своей величине сказочные запасы были разбросаны по всей Украине”, “...то, что находилось на Украине, было достаточно для снаряжения не одной, а нескольких крупных армий” [7]. Немцы доказывали, что все склады они отбивали у большевиков, когда вытесняли их с Украины, и поэтому всё является их военной добычей. В конце концов, немцы постановили, что 3/5 всего военного имущества принадлежит им, 2/5 – Украине. Греннер, начальник немецкого штаба, заявил, что если будет в том необходимость, то будет выдаваться и сверх того.

В качестве доводов, приводимых Черячукиным на право получения оружия с Украины, было следующее:

– часть снаряжения захвачена германцами у большевиков на Донской территории;

– на Украине сохранялись ещё склады, составляющие достояние всех составных частей бывшей русской армии, в том числе и донского казачества.

В результате уже в конце мая донцами было получено 10 миллионов патронов и 28 пушек с полным комплектом снарядов без какой-либо уплаты. Поставки продолжались и в последующие месяцы.

Краснов писал, что “артиллерийским и интендантским довольствием Донское войско снабжалось сначала исключительно ввозом из Украины...” [3, 133]. В августе 1918 г. было заключено секретное соглашение, по которому Украинская Держава передавала Дону оружие на вооружение трех корпусов [8].

С Украины, где Германия являлась “основным политическим фактором” [2], было вывезено с санкции последней 45 самолётов с запчастями. Цена одного самолёта по тем временам достигала 50 тыс. руб., но донцы хвастались, что вывезли их практически бесплатно. Видимо, украинские власти затруднялись оценить самолёты, находящиеся в разобранном виде. Всего к январю 1919 г. у Донской армии было 68 самолётов, что вместе с запчастями тянуло уже на 5 миллионов рублей [9]. Ещё в августе 1918 г. из Украины прибыли 200 самокатов, в конце ноября ещё 250. Развивалась система войсковой связи. Из Украинской Державы завезли 3000 вёрст кабеля и 2000 телефонов. К 1 января 1919 г. на Дону было 900 телеграфных аппаратов.

Кроме того, “...главное питание армии артиллерийскими припасами и инженерным имуществом было на счет вывезенного с Украины”. “Имущество получалось условно за деньги, но фактически бесплатно”. “Правительству Войска Донского оно обошлось лишь по стоимости фрахта, погрузки и разгрузки...”. Командование считало, что “если бы не восстание петлюровцев, то инженерное имущество было бы вывезено со всех военных складов Украины”. По рыночным ценам было вывезено на 12 млн. руб. Продолжались поставки и непосредственно от немцев, о чём свидетельствуют данные, приведённые в отчёте управляющего военным отделом донского правительства генерала Денисова [9, с. 20, 46, 54–55, 57].

Осенью 1918 г. немцы стали переводить на Дон с территории Украины формирующиеся части Южной, Астраханской и Саратовской

армий, расформирования которых требовало от Германии советское правительство.

Начало революции в Германии и движение Директории против гетмана заставили Краснова обратить внимание на ранее прикрытую немцами западную границу области. В Харькове донцы через подставных лиц закупили все оружие 1-го армейского корпуса германской армии, но оружие это было захвачено петлюровцами [10]. В связи с захватом власти в Харькове петлюровцами Краснов получил согласие гетманских властей занять донскими войсками станции Луганск, Дебальцево, Юзовку, Мариуполь и Беловодск. “Ждем от вас ласкового “Добро пожаловать””, – обратился Краснов к украинцам [11]. “До создания на Украине прочной и всеми признанной власти” в украинские уезды назначались донские генерал-губернаторы (генерал Фицхеллауров – в Старобельск) [12]. 24 ноября (7 декабря) в сводках Всевеликого Войска Донского появились первые сообщения о боях донских казаков с петлюровцами и махновцами на территории Украины. Связь с гетманскими войсками была утеряна. В связи с петлюровским и махновским движениями западная граница Всевеликого Войска Донского стала фактически прифронтовой полосой.

Таким образом, Украинская Держава в 1918 г. показала себя надежным союзником донского казачьего государственного образования и, наряду с Германией, стала основным поставщиком оружия для донских казаков, ведущих борьбу с большевиками.

Источники и литература:

1. Государственный архив Ростовской области (далее ГАРО). – Ф. 46. – Оп. 3. – Д. 36. – Л. 1.
2. Там же. – Ф. 865. – Оп. – 1. – Д. 1. Л. 116–117.
3. Краснов П. Н. Всевеликое Войско Донское / П. Н. Краснов // Трагедия казачества. – М., 1993. – С. 34.
4. Дон. – 1918. – 27 июня (10 июля).
5. Добрынин В. В. Борьба с большевизмом на Юге России, участие в борьбе донского казачества (февраль 1917 – март 1920). / В. В. Добрынин. – Прага, 1921. – С. 105.
6. ГАРО. – Ф. 861. Оп. 1. – Д. 43. – Л. 19.
7. Скоропадский П. “Украина будет!..” / П. Скоропадский // Минувшее: Исторический альманах. – № 17. – М., 1995. – С. 31.
8. Гражданская война на Украине. – Т. 1. – Кн. 1. – К., 1967. – С. 268.

9. Отчет управляющего отделом по военно-морским делам Большому войсковому кругу. – Новочеркасск, 1919. – С. 16.
10. ГАРО. – Ф. 861. – Оп. 1. Д. 25. – Л. 50.
11. Приазовский край. – 1918. – 11 (24) ноября.
12. Там же. – 12 (25) декабря.

Андрій Венков (Ростов-на-Дону, Росія). Військова допомога Української Держави у 1918 році Всевеликому Війську Донському

Стаття присвячена військовим контактам Української Держави та донської козацької держави – Всевеликого Війська Донського.

Ключові слова: козаки, зброя, війна з більшовиками, Українська Держава.

Андрей Венков (Ростов-на-Дону, Россия). Военная помощь Украинской державы в 1918 году Всевеликому Войску Донскому

Работа посвящена военным контактам Украинской Державы и донского казачьего государства Всевеликое Войско Донское.

Ключевые слова: казаки, оружие, война с большевиками, Украинская Держава, Всевеликое Войско Донское.

Andrey Venkov (Rostov-on-Don, Russia). The Military Assistance of Ukraine to Don Cossacks State on 1918

The article is devoted to the military contacts between Ukraine and Don Cossacks state.

Key words: Cossacks, arms, war against the Bolsheviks, Ukraine, Don Cossacks state

Дмитро БУРІМ
(Київ, Україна)

УДК: 930.2: 394.92 (430) (=161.2) – 054.72 “1926/1930” Дорошенко Жук

**Епістолярні джерела до історії
української еміграції у Німеччині:
листування Дмитра Дорошенка
з Андрієм Жуком (1926–1930)**

Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1951), вчений-дослідник великої ерудиції, науковий доробок якого налічує понад 1000 праць з історії України, української історіографії, історії церкви, літератури, слов'янознавства, українського визвольного руху та революції 1917–1921 рр., виявив себе і як талановитий організатор українського наукового і культурно-освітнього життя та педагог, що підготував чимало істориків. Професор Українського вільного університету у Відні, Празі та Мюнхені; директор Українського наукового інституту в Берліні; дійсний член Українського наукового інституту у Варшаві; перший президент Української вільної академії наук – такі основні етапи його науково-педагогічної біографії. Поряд з цим, він був не тільки вченим, а і відомим громадським діячем, який ще з студентських років пов'язав своє життя з українським визвольним рухом. Активний працівник українських громадсько-політичних організацій початку ХХ століття, “просвітянин”, журналіст, Д. І. Дорошенко бере діяльну участь в українських визвольних змаганнях 1917–1921 рр. та українському національно-державному будівництві як член Центральної Ради, помічник губернського комісара Києва, губернський комісар Буковини та Галичини, комісар Центральної Ради в Чернігові, міністр закордонних справ Української Держави 1918 року. Пізніше, в еміграції, будучи одним з засновників українського гетьманського руху, він багато зробив для розгортання його діяльності та розповсюдження теоретичних засад українського монархізму.

Наукова, епістолярна та архівно-документальна спадщина Дмитра Івановича Дорошенка зберігається у вітчизняних та закордонних архівних та бібліотечних колекціях: Центральный державный архив вищих органів влади та управління України в м. Києві, Центральный державный

архів громадських об'єднань України в м. Києві, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центральний державний історичний архів України в м. Львові, Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Державна бібліотека Пруської культурної спадщини (Німеччина, Берлін), Архів Університету Гумбольдта (Німеччина, Берлін), Таємний державний архів Пруської культурної спадщини (Німеччина, Берлін), Федеральний архів Німеччини (Німеччина, Берлін), Бібліотека та архів Канади (Канада, Оттава), Архів Осередку української культури і освіти (Канада, Вінніпег), Архів Української вільної академії наук (США, Нью-Йорк), Архів Української вільної академії наук (Канада, Вінніпег) та ін. [2–11; 16–21; 24; 25; 27; 28; 35–40; 43–45; 47; 49; 52; 58; 59; 62, 65–67].

На сьогоднішній день епістолярна спадщина Д. І. Дорошенка опублікована фрагментарно та потребує подальшого вивчення і повного видання. Опубліковані корпуси листів Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського та Марії Грінченко, окремі листи до Євгена Вирового, Михайла Грушевського, Сергія Мельгунова, Олександра Оглоблина, Льва Окиншевича, Івана Раковського, Кирила Студинського, Дмитра Яворницького, а також листи Вячеслава Липинського та Теодора фон Штейнгеля до Дмитра Дорошенка та ін. [3; 6–11; 16–21; 24; 25; 27; 28; 35–37; 40; 47; 49; 52; 58; 59].

Запропоноване в публікації листування українського історика, громадського й державного діяча Дмитра Дорошенка з відомим українським громадсько-політичним та державним діячем Андрієм Жуком¹

¹ *Жук Андрій Ілліч* (1880–1968), український громадсько-політичний діяч, дипломат, історик суспільно-політичної думки, публіцист, кооператор. Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка. Член Револуційної української партії та Української соціал-демократичної робітничої партії. Брав активну участь у подіях революції 1905–1907 рр. З 1914 р. за кордоном у Австрії, Відні. Один із засновників та чільних діячів Союзу Визволення України (1914–1918 рр.). Член Головної Української Ради (1914–1915 рр.), Загально Української Ради від Наддніпрянської України (1915–1916 рр.), Боевої (згодом – Центральної) Управи Українських Січових Стрільців (1915–1920 рр.). Активний учасник Українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Перебував на дипломатичній службі в Українській Державі та Українській Народній Республіці. У 1930–1939 рр. проживав в Україні, у Львові. Діяч українського кооперативного руху на Західній Україні. З 1939 р. – до кінця життя перебував на еміграції в Австрії, у Відні. Займався громадською, науково-дослідною та публіцистичною діяльністю.

зберігається в Національному архіві і бібліотеці Канади (Оттава, Онтаріо) у фондї Андрія Ілліча Жука: Library and Archives of Canada (Ottawa, Ontario). Національна бібліотека та архів Канади (Оттава, Онтаріо). The Andry Zhuk Collection. Фонд Жук Андрій Ілліч. MG 30. – С 167. – Vol. 24. Папка “Листування з Українським науковим інститутом в Берліні. Д. Дорошенко та ін.” “Книжки і проче. Берлін. Український Науковий Інститут. Слов’янський Інститут. Переписка з В. Липинським, Д. Дорошенком. (1925–1930)” [1; 2; 4; 22; 23; 38; 39; 43–45; 65–67].

Національний архів і бібліотека Канади (Оттава, Онтаріо) (Library and Archives of Canada (Ottawa, Ontario)) є найбільшим зібранням документів національного значення. Тут зберігається понад 220 фондів українського походження. Серед них фонди особового походження: Василя Авраменка, Катерини Антонович, Ольги Войценко, Рамона Гнатишина, Дмитра Донцова, Михайла Єремєєва, Андрія Жука, Володимира Кисілевського (Кайє), Володимира Кубійовича, Микити Мандрики, Ярослава Рудницького, Володимира Сурми Тарнопольського, Павла Юзика та ін.

Надзвичайно важливими є документи і матеріали, що зберігаються у особовому фондї Андрія Ілліча Жука, який є одним з найбільших українських фондів Національного архіву та бібліотеки Канади. У фондї містяться біографічні матеріали, документи про професійну та громадську діяльність, наукові та творчі матеріали, фінансові документи, матеріали та документи різних установ та організацій, листування, документи та матеріали інших осіб, друквані матеріали тощо [2; 4; 38; 39; 43–45; 65–67].

Листування Дмитра Дорошенка та Андрія Жука подає цінний та багато в чому маловідомий матеріал про життя, науково-організаційну, педагогічну й громадську діяльність, а також особисті стосунки кореспондентів. Хронологічно воно охоплює період з 1926 року по 1930 рік. В цей період професор Д. І. Дорошенко працював на посаді директора Українського наукового інституту в Берліні [7–8; 12–15; 29–34; 41; 42; 50; 53–57; 60–64; 68]. А. І. Жук в ці роки жив та працював на еміграції в Австрії, у Відні. Займався громадською, науковою та публіцистичною діяльністю [1; 2; 22; 23; 38; 39; 43–45; 65–67].

Листи подано за оригіналами, із збереженням мовних і стилістичних особливостей. Скорочення в тексті листів розшифровані в квадратних дужках.

Документи:

1.

Відень, 6./9. 1926.

Високоповажний Дмитро Іванович!

(“Дорошенкові, Берлін” – дописано А. Жуком – Д. Б.)

На чутку про те, що в Берліні закладається якась наукова інституція, при участі Вячеслава Казимировича, писав я до нього, що маю до продажу деякі книжки і періодичні видання, як би та інституція потребувала. У відповідь на свою пропозицію дістав сьогодні від Вячеслава Казимировича письмо, в яким він пише, щоб я звернувся в цій справі до Вас, бо Ви безпосередньо справами цієї інституції займаєтесь.

Отже звертаюся до Вас зі своєю пропозицією. В своїй бібліотеці маю дуже багато дублетів українських видань передвоєнного часу, закордонні видання воєнного часу, видання в чужих мовах про українську справу, деякі передвоєнні періодичні видання, переважно здекомплетовані, які можу на догідних умовах відпродати. Між іншим, маю трохи книжок ЛНВ., Правди і т. п.

Коли би Ваша інституція приступала до скомплетовання бібліотеки, то мої дублети могли б стати досить поважною підставою для цього. Одних книжок і брошур назбирається більше тисячки, не рахуючи періодичних видань.

Маю також досить багато російських книжок, переважно популярно-наукових і шкільних підручників. Знайдеться дещо й солідніше, – оскільки потребували б. Є дещо з польської воєнної літератури.

Спису готового не маю, не все навіть відібрано із загальної книжкової маси, отже більш конкретних відомостей наразі подати не можу. Коли б Ваша інституція дійсно потребувала книжок і були вигляди на закупню їх у мене, тоді мусів би приступити до висортування всього зайвого у мене і уложення спису, а так шкода тратити на це час.

Зрештою Ви більш-менш знаєте, що у мене може бути. Крім того, я докладно поінформую про все Вячеслава Казимировича, яки пише, що незабаром має бути у Відні і зайде до мене попрощатись, мабуть перед від'їздом до Берліна. Отже і від нього довідаєтесь, що саме можете від мене дістати.

Але поки що я хотів би знати, чи Ваша інституція взагалі потребує книжок і чи має змогу купувати книжки, і в цім напрямі хотів би мати від Вас, Дмитро Іванович, інформації.

Чув я, що Ви написали історію гетьманщини 1918 р. Чи видрукована вона вже?

Щиро Вас здоровлю і остаю
з високим поважанням
Андрій Жук (підпис)

Машинопис. Другий примірник листа.

2.

22. IX. 1926.
Berlin – Halensee
Nestorstr. 16.

Високоповажний Андрію Іллічу!

Простіть великодушню, що так запізнився з відповіддю на Вашого листа: зі мною сталася така пригода, – я переїхав на нове помешкання і десь загубив Вашого листа; думав – знайду, так ні, десь подівся, і оце мушу писати, не розшукавши його.

Справа з бібліотекою стоїть так. Інститут має надію дістати для свого користування одну українську бібліотеку, але, здається, трохи здекомплектовану. Може справді, Ваші книжки придалися би для укомплектування, як що так, як Ви писали, є різні річники Л[ітературно]-Н[аукового] Вісника, Записок та ін[ших] видань.

Інститут розпоряджає дуже скромними коштами, але маленька рубрика “на бібліотеку” в його бюджеті є, одже “евентуально” можна було би дещо придбати. Але треба точніше знати: які саме книжки і яку Ви покладаете їм ціну. Одже, коли Ваша ласка, пришліть короткий спис з розцінкою (все одне – в шилінгах, чи в доларах).

Може бути, що вдасться дещо запропонувати Славянському Інституту при Берлінському ун[іверсите]ті, з яким ми стоїмо в близькому контакті. Там також могли б дещо купити.

З правдивою до Вас повагою

Д. Дорошенко (підпис)

Автограф. Оригінал.

3.

Берлін, 19. II. 28.

До Пана А. Жука у Відні
Високоповажний Пане Добродію!

Український Науковий Інститут в Берліні відсилає Вам одночасно частину визичених Вами для вистави преси в Кельні матеріалів, а саме

ці друки, про котрі Ви зазначали, щоб їх Вам звернути. Рівночасно складаємо подяку за визичення цих та ласкаве дарування Інститутіві прочих матеріалів. Щодо друків, пересланих Вами через віденську Січ, то не пам'ятаючи, котрі з них, по вашому бажанню, мали бути Вам повернені, а котрі може задержати Інститут, просимо переглянути ласкаво долучений їх список та дати нам відповідь.

Директор Інституту
Д. Дорошенко (підпис)

2.

На прислані книжки від Вас не одержано рахунку, тому прошу перевірити поданий спис і коли знайдете помилку, прошу спростувати і надіслати рахунок одночасно з дальше замовленими книжками.

Щодо висилки 40.- марок справа може бути актуальною тільки тоді, коли надішлете нові списки книжок і коли серед них знайдуться такі, які будуть виписані Інститутом.

Відпустку я провів у Вячеслава Казимировича. Стан його здоров'я дуже тяжкий і небезпечний, можна кожної хвили сподіватися сумної звістки. Процес в легенях йде далі, припинити не вдається, а до того тепер і серце дуже ослабло.

Щиро Вас здоровлю
Михайло Ципріянович (підпис)

Машинопис. Оригінал.

4.

“Копія” (дописано А. Жуком – Д. Б.)

Відень, 6./IV. 1928.

Високоповажний Дмитро Іванович!

(“Дорошенко, Берлін” – дописано від руки – Д. Б.)

Передав сьогодні віденській “Січі”, на руки голови Товариства п. Ю. Витошинського, зброшурований комплет “Україніше Нахріхтен” і 20 прим. книжок, відбиток, листків і пр. в німецькій мові про українську справу, для пересилки Вашому Інститутіві, в цілі обіслання цими виданнями вистави в Кельні.

З того факту, що Ваш Інститут збирає книжкові видання в німецькій мові про українську справу, вношу, що на виставі має бути організований побіч відділу української преси також відділ книжкових і т. п.

видань і взагалі рідної україніки в німецькій мові. На цей випадок звертаю увагу, що в Берліні при Централі бувшого Союзу Визволення України було зібрано багато цікавих речей з цієї області. Крім різних публікацій з воєнних років, там було зібрано трохи старих видань, присвячених українській справі, між іншим, старі портрети українських історичних діячів, мапи і т. п. Де ці речі тепер переховуються, я поняття не маю, але вони мусять там десь бути. Про це певно знає п. О. Скоропис, або д-р Кузеля.

Коли би Вам ще що бракувало з віденських видань, то прошу написати, а я пошукаю, хоч це мені не так легко зробити, бо багато речей маю спакованими на складі і важко до них дістатися.

А як же з українською періодикою? Адже вистава в Кельні має бути виставою періодичної преси? Хто ж займається організацією українського відділу преси? Коли і цією справою займається Ваш Інститут, то я можу служити деяким матеріалом і для цього відділу, а саме міг би прислати по одному примірникові, як взірці, деякі дуже рідкі тепер українські одноднівки з 1905 р, як Хлібороб, Слобожанщина, Запороже і т. п., а також деякі еміграційні видання, що виходили у Відні, очевидно, при усліві звороту мені їх назад.

Передані тепер через віденську “Січ” речі Інститут може собі взяти на власність. Взамін буду просити, щоб Інститут вислав мені свої видавництва.

Як поживаєте? Щиро Вас здоровлю, поклін Вашій дружині.

Андрій Жук (підпис)

Машинопис. Другий примірник листа.

5.

Ukrainisches
Wissenschaftliches Institut
in Berlin
Berlin W 56, den 6. квітня 1928.
Französische Strasse 28

Вельмишановний Пане Раднику!

Оцим маю честь Вас повідомити, що Український Науковий Інститут в Берліні взяв на себе завдання виготовити в рамках міжнародної вистави преси в Кельні окремий відділ, який буде носити назву “Україна в освітленні німецької преси” та міститиме в собі по можності пов-

ну збірку в німецькій мові видаваних часописів, присвячених українській справі, окремих чисел інших німецьких журналів і газет, присвячених в цілості або частинно Україні, брошур про українську справу, летючок, мап, нот і т. д. Тому що Інститут хотів би, щоби це, для репрезентації України перед чужинцями дуже важне, підприємство виказувало як найменше недостатків щодо повноти матеріалу, прошу Вас допомогти нам ласкаво у цій справі, а саме дати до розпорядимости Інституту на час вистави відповідні матеріали із своїх власних збірок та по можності вказати нам на дальші джерела, з яких можна б потрібні видання дістати.

Матеріали прошу вислати в як найскоршому часі на адресу Українського Наукового Інституту в Берліні. За їх цілість і своєчасне повернення власникові ручить Інститут, який теж перебирає на себе всі зі збиранням та пересилкою получені кошти.

Надіючись на Вашу цінну співпрацю остаю з поважанням

Др. Мірчук (підпис)

Машинопис. Оригінал. Бланк Українського Наукового Інституту в Берліні.

6.

Berlin W 50, Nachodstr. 26.

Високоповажний Андрій Ілліч!

На превеликий мій жаль, каса Інституту не може в даний час видати не то що 50 марок – навіть 50 феніків, бо вся вичерпана. Але як би й були гроші, то все одно я не міг закупити книжки Інститутіві для біжучої роботи непотрібні, в той час, як не має грошей на закупно і передплату видань, які потрібні (*підкреслення Д. І. Дорошенка – Д.Б.*) співробітникам Інституту для біжучої роботи. І власне на мене нарікають, що я, як історик і бібліофіл, накупив книжок, які лежать без ужитку, а економісти не можуть виписати з Савітської Росії ріжних потрібних їм економічних видань. Одже я не можу купувати книги, які були би цікаві тільки мені особисто (як усі предложені Вами) і не зважаючи на потреби інших, головно молодших співробітників – асистентів.

Я не відповідав на Вашого останнього листа, бо саме тоді збирався їхати до Відня др. Близнюк, і я його просив на словах пояснити Вам, чому Інститут не замовив нічого з предложенних Вами книжок. Він тепер у Відні, і Ви його мабуть побачите.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко (підпис)

P. S.: Я ще спробую сьогодні запропонувати Ваші книги Слов'янському Інституту.

D. Doroschenko.
Berlin W 50, Nachodstr. 26.

Herrn A. Žuk
Wien VIII. Josefstädterstr. 79/18

*Автограф. Оригінал. Поштова картка. Поштовий штампель:
“Berlin – Charlottenburg. 7. 4. 30.”. Дописано А. Жуком: “Од. 8/IV. 30.”*

7.

Ukrainisches
Wissenschaftliches Institut
in Berlin
Berlin W 56, den 11. IV. 1928.
Französische Strasse 28

Високоповажний Андрію Іллічу!

Спасибі Вам за книжки та часописи для вистави, сьогодні ми їх одержали. На днях Вам буде вислано “Mitteilungen” і “Abhandlungen” нашого Інституту.

Ми хотіли спочатку влаштувати відділ української преси Західної України та еміграції, але нам заявлено, що на виставі будуть представлені держави, а не народи, одже українські відділи можуть бути впорядковані, скажемо, в межах Сов. Росії, Польщі, Чехословаччини... По нашим відомостям в загальноросійськiм павільйоні буде зроблено український відділ, про що дуже клопочеться комісар народної освіти п. Скрипник. Чи буде український відділ в межах польського павільйону – не знаю, мабуть ні.

Одже одинока річ, яка нам лишалася – зробити український відділ в межах німецького павільйону, відділ: “Україна в світлі німецької преси і літератури”. Нам одвели дуже гарне місце, на видноті, так що, коли зберемо доволі матеріалу, то сорому українській справі не зробимо!

Жінка моя й я дякуємо за пам'ять і просимо прийняти наш привіт для Вашої Пані і для Вас.

З правдивою до Вас повагою

Д. Дорошенко (підпис)

*Автограф. Оригінал. Бланк Українського Наукового Інституту
в Берліні.*

8.

марок

1. Песнь о полку Игоревь, переведенная на украинское наречіе Михайлом Максимовичем, Київ, 1857, ст. 47. (бібліографічна рід.) 4.00
2. Д-р Іван Мандичевський, Слово о полку Ігореві (1188), літературна реконструкція, Львів, 1918, ст. 95, ін 4. 5.00
3. Сербські народні думи і пісні, пер. М. Старицький, Київ, 1876, ст. 420. (бібліографічна рідкість). 10.00
4. П. Житецькій, Енеида Котляревскаго и древнейший список ея, в святы с обзором малорусской литературы XVIII века, Київ, 1900, ст. 174–130. 8.00
5. На вічну пам'ять Котляревському, літературний збірник, Київ, 1904, ст. 466. 10.00
6. Т. Шевченко, Кобзар, СПб, 1912, ст. 570, опр. 4.00
7. Т. Шевченко, Кобзарь, в переводе (на русской язык) И. А. Белоусова, Москва, 1911, ст. 161. 3.00
8. Тарас Шевченко, Авсгевельте Гедіхте, Авс дем українішен фон Юлія Віржінія, Ляйпціг, 1911, ст. 111, опр. 2.50
9. В. Доманицький, Критичний розслід над текстом “Кобзаря”, Київ, 1907, ст. 365, опр. 10.00
10. Ол. Новицький, Тарас Шевченко як маляр, Львів, 1914, ст. 83. 10.00
11. Сборник посвященный памяти Т. Г. Шевченка – На спомин 50-х роковин смерті, Москва, 1912, ст. 217. 6.00
12. Шевченківський збірник, СПб, 1914, ст. 160, опр. 6.00
13. М. Євшан, Тарас Шевченко, статті, Київ, 1911, ст. 90. 3.50
14. Сергій Єфремов, Шевченко, збірка статей, Київ, 1914, ст. 263, опр. 5.50
15. Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському, з нагоди десятилітньої наукової праці в Галичині, Львів, 1906, ст. 560 (бракує реєстру наукових і літературних праць М. Грушевського, що йшов як перша стаття в збірнику і займав ст. 1–64). 10.00
16. Привіт Іванові Франкові в сорокаліття його письменської праці (1874–1914), літературно-науковий збірник, Львів, 1916, ст. 183–390, опр. 15.00
17. Сергій Єфремов, Співець боротьби і контрастів, спроба літературної біографії й характеристики Івана Франка, 1913, ст. 208. 4.00

18. Иван Єм. Левицький, Александер Барвінський в історії культурного движенья руського народа на Прикарпаттю, біографічно-історичний очерк, Львів, 1901, ст. 72. 3.50
19. Михайло Возняк, Просвітні змагання галицьких Українців до 1850 р., Львів, 1912, ст. 53. 2.50
20. И. И. Гумецькій, Значеніе русскаго Прикарпаття для Россіи, СПб., 1904, ст. 112. 3.50
21. И. С. Свенцицькій, Обзор сношеній Карпатской Руси с Россіей в 1-ую полов. XIX в., СПб., 1906, ст. 109. 4.00
22. Граф В. А. Бобринскій, Пражскій съезд, Чехія и Прикарпатская Русь, СПб., 1909, ст. 127. 4.00
21. Г. В. Комаров, По славянским землям, После Пражскаго Съезда, СПб., 1909, ст. 30 – 42. 2.00
22. Царьград, Сборник статей проф. Кримского, Гнедича, Погодина и др., Москва, 1915, ст. 78, формат фоліо (розкошно изданная публикація, с иллюстраціями). 10.00
23. Ревізор Н. В. Гоголя, Полный текст с десятию группами фототипій современных артистов-исполнителей етой комедии, в Императорском Московском малом театре, Москва, 1885, ст. 50, формат ін 4, опр. 5.00
24. Всеобщая исторія, обработанная “Сагириконом” (автори: Тефи, Димов, Аверченко, Дора), с иллюстраціями, СПб., 1911, ст. 236. 8.00
25. Проф. Д. И. Багалеі, Очерки из русской исторіи, т. I, Статьи по исторіи просвещенія, Харьков, 1911, ст. 624, опр. 20.00
26. Слованство, образ его мінулости а пржітомности, написалі д-р Ярослав Бідло, д-р Бога, д-р Черни і др. (збірна праця в чеській мові), Прага, 1912, ст. 774, опр. 20.00

Пересилка книжок на рахунок покупця.

Машинопис. Другий примірник листа.

9.

Марок німецьких

1. Д-р Иван Мандичевський, Слово о полку Ігореві (1188), літературна реконструкція, Львів, 1918, ст. 95, ін 4. 5.00
2. П. Житецькій, Енеида Котляревскаго и древнейшій список ея, в святы с обзором малорусской литературы XVIII в., Киев, 1900, ст. 174–130. 8.00

3. Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському, з нагоди десятилітньої наукової праці в Галичині, Львів, 1906, ст. 560 (бракує реєстру наукових і літературних праць М. Грушевського, що йшов як перша стаття в збірнику і займав ст. 1–64). 10.00
4. Іванови Франкови в сороклітє письменської діяльності, Львів, 1914, ст. 394 (том СХVІІ і СХVІІІ Записок Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові). 8.00
5. Проф. Д. И. Багалеі, Очерки из русской исторіи, т. I., статті по исторіи просвещенія, Харков, 1911, ст. 624, опр. 15.00
6. Слованство, образ его минулості а пржітомності, написалі д-р Бідло, д-р Бога, д-р Черні і инш. (збірна праця в чеській мові), Прага, 1912, ст. 774, опр. 20.00
7. Паментнікі Флоріана Земялковського, Краков, 1914, в чотирьох і одній оправі, ст. 74–175–196–352. 20.00
8. Краткій словарь шести славянских языков (русского с церковно-славянским, болгарского, сербского, чешского и польского), а также французскій и немецкій, Вена, 1885, ст. 955. 20.00
9. И. С. Свенцицкій, Обзор сношеній Карпатской Руси с Россіей в 1-ую половину ХІХ в., СПб., 1906, ст. 109. 3.50
10. М. Возняк, Просвітні змагання галицьких Українців (до 1850 р.), Львів, 1912, ст. 53. 2.50
11. Д-р С. Смаль-Стоцький, Буковинська Русь, Чернівці, 1897, ст. 293, опр. 5.00
12. Микола Стороженко, Нарис історії західно-європейської літератури, Львів, 1905, ст. 381, опр. 5.00
13. Н. Гареев, Філософія культурної і соціальної історії нових часів, Львів, 1905, ст. 224, опр. 4.00
14. Фр. Буяк, Галіція, (по польськи), в двох оправлених томах, т. I, Львів, 1908, ст. 562 (край, людность, сполеченьство, рольніцтво); т. II, Львів, 1911, ст. 509 (лесьніцтво, гурніцтво, пжемисл), за обидва томи. 30.00
15. Ян Чекановські, Стосункі народовосьцьово-визнаньове на Літве і Русі, Львів, 1918, ст. 113 ін 4. 25.00

179.00

(дописано А. Жуком: “179.00” – Д. Б.)

Пересилка книжок на рахунок покупця.

Машинопис. Другий примірник листа.

10.

Ukrainisches
Wissenschaftliches Institut
in Berlin
Berlin W 56, den 18. квітня 1928.
Französische Strasse 28

Високоповажний Пане Раднику!

Український Науковий Інститут в Берліні дякує Вам сердечно за переслані через віденську “Січ” матеріали для вистави преси та просить о ласкаве прислання дальших матеріалів, які у Вас є. Дякуємо теж за карточку з дня 13. квітня та просимо о прислання згаданих Вами поодиноких чисел “Українішес Корреспонденцблятт” і “Україніше Корреспонденц”.

Щодо експозиції української преси західних земель та еміграції, то Інститут уживав усіх можливих заходів, щоби дістати від генеральної дирекції вистави дозвіл на уладження такої експозиції, але ж безуспішно, бо для експозицій поодиноких націй вживається на кельнській виставі виключно лише державного принципу. Тому-то Інститут мусить, на жаль, обмежитися на виставлення німецьких українік у відділі німецької преси.

Надіючись на дальшу Вашу ласкаву поміч привлаштуванні нашого відділу, остаю з глибокою пошаною

Др. М. Гнатишак (підпис)

Машинопис. Оригінал. Бланк Українського Наукового Інституту в Берліні.

11.

Відень, 19./IV. 28.

Високоповажний Пане Доктор!

(“Гнатишак, Берлін” – дописано А. Жуком – Д. Б.)

Вишукав ще трохи речей, котрі, по моєму, можуть Вам пригодитися при улаштуванні українсько-німецького відділу на кельнській виставі преси.

1. Плякат Гасенка з мапою і діаграмами України. – Французько-англійський текст цього плякату, думаю, не буде перешкодою, щоб цей

плякат використати, бо він є дуже інтересно зложений. Для чужої не німецької публіки якраз такого плякату треба, щоб можна було за короткий час почерпнути найбільшу суму відомостей про Україну.

2. Світова мапа з розміщенням Українців, того ж Гасенка, також з німецьким текстом.

3. Мапа України, з зазначенням про центової кількості Українців в поодиноких губерніях і статистичною табелею національностей України на відвороті.

4. Етнографічно-політична мапа Західної України (Галичини з Володимирією).

5–6. Перше число “Україніше Нахріхтен”, друковане на цикло-стилю, і передрук з нього програмової статті, що стала платформою Союзу Визволення України.

7. Апель Союзу Визволення України до публічної опінії Європи з августа 1914 р.

8. Програмова відозва Загальної Української Ради з мая 1915 р. (легально не була видрукувана).

9. Реферат д-ра Щурата про українське письмо.

10. Число 24. “Нахріхтен дес. українішен Прессбюрос”. Берлін, 1915.

11. “Україніше Корреспонденц”, ч. 36, Відень, 1917.

12. “Україніше Блеттер”, ч. 33, Відень, 1918.

13. “Луцкер Нахріхтен”, ч. 158, Луцьк, 1916.

14. “Корреспонденц дер Націоналітетен Русслянд”, ч. 1, Берн, 1916. – Ця кореспонденція належить до української преси, бо присвячувала багато уваги українським справам і редагувалася українцями (Донців, Степанківський).

“Українішес Корреспонденц” з 1915–16 р. не міг розшукати, може пізніше.

Всі перечислені речі, крім маленької мапки (цього списку ч. 3), прошу мені відтак повернути.

З високим поважанням
Андрій Жук (підпис)

Машинопис. Другий примірник листа.

12.

Спис книжок і брошур, які є приватною власністю
радника Андрія Жука:

- 1) Ukraine (Land und Volk) Dr. St. Rudnickyj. 1916.
 - 2) „ „ „ „ „ 40 Bilder zu 1).
 - 3) Die grossen politischen Aufgaben des Krieges im Osten und die ukrainische Frage. Dr. Longin Cegelskyj. 1916.
 - 4) Polen von der Ostsee bis zum Schwarzen Meere. Polschtschak. 1916.
 - 5) Україна (карта) Freitag und Berndt. 1919.
 - 6) Ukraine und ihre internationale Bedeutung. Hofrat Dr. J. Puluž. 1915.
 - 7) Galizien. Dr. Eugen Lewicky. 1916.
 - 8) Die ukrainische national-politische Bewegung. M. Trotzkyj. 1917.
 - 9) Die revolutionäre Ukraine. M. Lozynskyj. 1917.
 - 10) Das Problem der Ukraine. George Cleinow. 1915.
 - 11) Menschen- und Völkerleben. 1. Jg. 6/7 1916.
 - 12) Was muss man vom östlichen Kriegsschauplatz wissen?
 - 13) Sonderdruck der Hochschulnachrichten. 1916. V. Kriegsheft.
 - 14) Sonderdruck der Hochschulnachrichten. 1916. VI. Kriegsheft.
 - 15) Die russische Ukraine (Flächenraum und Bevölkerungsstatistik)
- A. Žuk.
- 16) Ukrainische Nachrichten. Nr. 2. 1. Jg. 27. VII. 1917.
 - 17) Die politische Parteien in der russischen Ukraine. Sonderdruck aus Nr. 4. Ukrainische Nachrichten.
 - 18) Sonderdruck aus der Zeitschrift der Geschichte für Erdkunde Berlin 1916 – Ukraine.
 - 19) Volk und Heer 1918 Ukraine.
 - 20) Territorium und Bevölkerung der Ukraine. 1919. M. Korduba.
 - 21) Ukrainische Nachrichten. – 1. Jahrg. bis 3. Jahrg. Nr. 100.

Машинопис. Оригінал.

13.

Ukrainisches
Wissenschaftliches Institut
in Berlin
Berlin W 56, den 21 квітня 1928.
Französische Strasse 28

Високоповажний Пане Радник!

В імені виставового комітету Українського Наукового Інституту в Берліні складаю Вам ширу подяку за прислані Вами ласкаво нові матеріали для вистави преси в Кельні та прошу, оскільки ще що інтересного знайдете, також нам прислати. Долучаю список матеріалів, котрі на Ваше розпорядження будуть Вам сейчас по закінченню вистави звернені, а за даровані Інститутіві матеріали прийміть вирази нашої подяки.

З глибоким поважанням
Др. М. Гнатишак (підпис)

Машинопис. Оригінал.

14.

Список матеріалів, які визичив Український Науковий Інститут в Берліні від п. Радника А. Жука для виставлення їх на Міжнародній Виставі преси в Кельні:

- 1) G. Gassenko: L Ukraine en chiffres.
- 2) G. Gassenko : Weltkarte mit Verteilung der Ukrainer in der Welt. Wien 1920.
- 3) Carte de l Ukraine de l ouest.
- 4) Ukrainische Nachrichten, 16. Sept. 1914.
- 5) Der Bund zur Befreiung der Ukraine. Sonderdruck aus Ukr. Nachr. Nr. 1.
- 6) An die öffentliche Meinung Europas.
- 7) Programmatische Erklärung des Allg. Ukr. Nationalrates in Wien.
- 8) W. Schtschurat: Die zyrillische Schrift.
- 9) Nachrichten des ukrainischen Pressbüros. 1915. Nr. 24.
- 10) Ukrainische Korrespondenz. 1917. Nr. 36.
- 11) Ukrainische Blätter. 1918. Nr. 33.
- 12) Lucker Nachrichten. 1916. Nr. 158.
- 13) Korrespondenz der Nationalitäten Russlands. 1916. Nr. 1.

Др. М. Гнатишак (підпис)

Машинопис. Оригінал. Дописано від руки: "Берлін, 21. квітня 1928." Штемпель: "Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin. Berlin W 56, Französische Strasse 28"

Відень, 26./V. 1928.

Високоповажний Дмитро Іванович!

(“Дорошенко, Берлін” – дописано А. Жуком – Д. Б.)

Інформувався я у Вячеслава Казиміровича, чи не міг би Український Інститут в Берліні закупити у мене трохи книжок та в сей спосіб прийти мені в поміч в дуже скрутних матеріальних обставинах, які я переживаю.

Сьогодні дістав від Вячеслава Казиміровича інформацію, оперту на Вашому повідомленню до него, що це не виключена річ.

Тому звертаюся до Вас, Дмитро Іванович, як до Директора Інституту і свого старого знайомого, щоб Ви зробили все, що у Вашій силі, аби Інститут купив у мене книжки і я міг би хоч трохи через це купно порятуватися.

Як я уже колись писав, маю я до відпродажі деякі передвоєнні періодичні видання, на жаль, не комплетні, так само дещо з повоєнної періодики, а крім того, багато маю дублетів книжкових видань в різних мовах – українській, російській, польській, німецькій і т. п.

Коли би Інститут рішив перевести це закупно, то прошу Вас дуже вислати мені титулом задатку хоч трохи грошей, бо коло мене дуже зле під цим оглядом, так зле, що цього місяця не міг заплатити за дітей такси до школи, а щоб поробити конечні оплати по хаті і т. п., то мусів позакладати в Доротеум все, що було в хаті цінного, включно до останнього мого убрання.

Одначе закупно у мене книжок не може поправити мого положення в основі. Для цього я мушу розглядатися за іншими соліднішими і постійними можливостями, щоб не згинуті у Відні, з якого я нікуди не могу рушити, хоч би й хотів.

Рятунком для мене було б здійснення мого давнього пляну видавання української кореспонденції, про що я писав, між іншим, і Вячеславу Казиміровичу. В цій справі Вячеслав Казимірович мав написати до Скорописа, щоб він розглянувся в обставинах, чи не можна було б знайти в Берліні грошей на сю ціль.

Я сподіюся, що Скоропис забув уже про наші старі тертя і непорозуміння, як забув про них я, з увагою віднесеться до мого проекту та піде мені на руку в цій справі, що є також загальною справою.

Коли би були якісь вигляди на переведення сеї справи, то я готов переслати Вам чи Скорописові мотивовану записку про потребу згаданої кореспонденції, її характер і напрямок.

А поки що дуже прошу Вас приспішити справу закупки книжок. Маю повну надію, що Ви зробите все залежне, аби ця справа полагодила для мене корисно.

Жду від Вас скорої відповіді, щиро Вас здоровлю, Вашій Пані передаю широкий привіт,

Андрій Жук (підпис)

Машинопис. Другий примірник листа.

16.

27. V. 1928.

Berlin – Grünewald

Fontanestr. 8.

Високоповажний Андрій Іллич!

Мені вже писав про Вашу справу Вячеслав Казимирович, а оце прийшов і Ваш лист. Розуміється, Ви можете бути певні в моїм щирім бажанні Вам допомогти, і те, що від мене залежить, я зроблю. На жаль, допомогти тут ми – я розумію Укр[аїнський] Наук[овий] Ін[ститу]т – можемо дуже мало. Ви не знайомі з становищем Ін[ститу]та і тому переоцінюєте те, що він може зробити. Передовсім наш Ін[ститу]т має дуже скромний бюджет, в якому все наперед передбачено до останнього пфеніка, побільшати ж цей бюджет ми ось уже цілий рік стараємось, але без усякого успіху. Про те, щоб добути кошти на видання якогось бюлетеня не можна ані мріяти, – ми не можемо добути коштів на заснування потрібної нам до зарізу катедри економіки, а не те, що про якийсь там бюлетень! Одиноке, чим Ін-т міг би бути Вам корисний, це хіба закупкою у Вас книжок. Але й тут наші можливості дуже скромні: на бібліотеку ми дістаємо усього 50 марок місячно (і то тільки від 1. падоліста минулого року); на ці гроші передплачуються журнали, газети і іноді купуються якісь найпотрібніші (*підкреслення Д. І. Дорошенка – Д. Б.*) книги, скажемо – куплена була “Історія України-Руси” Грушевського, його ж “Історія літератури” і т. п. видання. Розуміється, можна було б дещо купити і у Вас, але ні яким разі не якусь періодику, нам непотрібну, а якісь окремі книги з обсягу українознавства. Але для того Ви мусите подати нам список книжок, які б Ви могли відпродати, при чім ціни не повинні бути вищі од книгаревних або антикварних. Але знов же сума наших

заупок в найкращім випадку ледве чи може перейти сотню марок, бо що місяця у нас є обов'язкові виплати з нашого мізерного асигнування по 50 м[арок] місячно, а до того ми маємо борги і, скажемо, за червень вільних у нас буде хіба що 20 м[арок]. Далі. Ми дістаємо гроші раз на місяць і тільки на даний місяць, так що відразу можемо платити лиш в межах нашого місячного бібліотечного бюджету.

От як стоїть у нас справа. Як бачите, не дуже весело. Як раз у цей четвер збирається Кураторія, і я поставлю внесок про затуплення у Вас протягом 3–4 місяців певного числа книжок, скажемо, на сотню марок. А Ви надішліть спис книжок, щоб можна було вибрати те, що Ін[ституто] ві потрібно (підкреслення Д. І. Дорошенка – Д. Б.).

Але коли слабо стоїть справа з закупном книг у нашому Інституті, то може краще вийде з Славянским Ін[ститу]том при Берлінському Ун[івер сите]ті: він має кошти і купує укр[аїнські] видання. Він може купити й періодику на укомплектування річників, яких йому бракує, напр., “Кієв[скої] Старини”, як що Ви маєте. Недавно Слав[янський] Ін[ститут] купив комплект (підкреслення Д. І. Дорошенка – Д. Б.) “Літ[ературно]-Наук[овий] В[існик]”, від 1898 р. починаючи, і укомплектував львівські “Записки”. Але може Ви маєте інші видання. Я готовий бути посередником, спис можете вислати мені, а я предложу Слав[янському] Ін[ституто]ві.

Моя жінка просить вітати Вашу Пані і Вас.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко (підпис)

Автограф. Оригінал.

17.

Ukrainisches
Wissenschaftliches Institut
in Berlin
Berlin W 56, den 30 травня 1928.
Französische Strasse 28

До ВП. Пана

Радника А. Жука у Відні

Міжнародня Вистава Преси в Кельні була урочисто відкрита 12. с. травня. Експозиція Українського Наукового Інституту в Берліні, яка обіймає біля 600 чисел різних експонатів з обсягу німецької літе-

ратури про Україну, знаходиться вже в цілості на своєму місці в Західному Павільйоні Вистави, відділ ч. 148.

За ласкаве визичення відповідних матеріалів для цієї Вистави складаю Вам в імені Інституту сердечну подяку.

Директор Інституту:

Д. Дорошенко (підпис)

Машинопис. Оригінал. Бланк Українського Наукового Інституту в Берліні. Печатка: "Український Науковий Інститут в Берліні"

18.

Відень, 30./V. 28.

Високоповажний Дмитро Іванович!

Я думав, що Ви там краще стоїте зі своїм Інститутом, аж виходить, що Інститут на маленьку жебранину живе. Ви дістаєте на бібліотечні цілі місячно два рази менше, ніж я плачу кожного року чиншу за склади майна СВУ у Відні і майна колишніх таборових організацій у Фрайштадті! І плачу цей чинш зі своєї власної кишені ось уже десять літ! Правда, за цей час дещо продавав з видань Союзу і з бібліотечних дублетів і, можливо, свої видатки з цієї продажі повернув, але натомість видав за цей час грубі гроші на поповнення бібліотеки. Та і первісний збір книжок, основа бібліотеки СВУ зложилася в значній мірі з моїх власних книжок, перевезених зі Львова. Не знаю, що я зроблю з цим майном, коли би обставини заставили мене покинути Відень, і хто взагалі заопікується архівами Союзу і таборових організацій!

Зладив я наспіх список книжок, котрі можна відпродати, на суму 100 марок. Книжки вибирав такі, які, по моєму, були б потрібні для бібліотеки Вашого Інституту, оскільки він ще не має цих книжок, а ціни ставлю мінімальні, хоч деякі з перекислених там книжок представляють бібліографічну рідкість і повинні би цінитись дорожче. Коли Ваш Інститут не всі перечислені в списі книжки потребує, то пізніше я виберу щось нового, до суми 100 марок, так само пізніше зладжу і перешлю Вам спи тих книжок, які міг би евентуально закупити Славянський Інститут.

Коли можна, просив би Вас, щоби Ваш Інститут вислав мені негайно тих 100 марок, оскільки рішить закупити у мене книжки, а книжки будуть вислані відвортно, бо я дуже грошей потребую.

Дякую Вам сердечно за Вашу добру волю мені допомогти, щиро Вас здоровлю, поклін Вашій Пані!

Ваш Андрій Жук (підпис)

Машинопис. Другий примірник листа.

19.

Високоповажний Андрій Ілліч!

Я провів учора на Кураторії ухвалу про закупівлю у Вас книжок протягом літніх місяців (*підкреслення Д. І. Дорошенка – Д. Б.*) на суму до 100 марок Але з того списку, що Ви надіслали, я просив би Вас вислати тільки такі:

1) Гринченко. На безпросв. пути.	– 1 м.
2) См.-Стоцький. Буков. Русь.	– 3 м.
3) Лазоревській. Малор. поспол. крестьяне.	– 2,50

Решта у нас єсть (*підкреслення Д. І. Дорошенка – Д. Б.*), а “Записок Укр[аїнського] Наук[ового] Т[оварист]ва” (окремих томів) нам не треба, бо в Слов[’янському] Ін[ститу]ті єсть їх цілий комплект.

Вперед грошей висилати не можна, бо, як я вам писав, ми їх одержуємо самі по 50 марок місячно, а з іюньських треба оплатити ще ріжні, вже куплені книги. Ніяких вільних сум у нас нема. Одже по висилці цих книг на суму 6 м. 50 ф. я Вам пришлю марок 25–30, а Ви надішліть нам дальший спис. В липні купимо у Вас ще на 25–30 марок, а в серпні, може і на всі 50 марок. Можливо, що це все Вас не устроює, але інакше Інститут зробити не може: він живе не на жебранину, як Ви пишете, а на строго і точно (*підкреслення Д. І. Дорошенка – Д. Б.*) зложений бюджет, з якого виходити не може...

Щиро Вас поважаючий

1. VI. 1928. *Д. Дорошенко (підпис)*

Пересилка, розуміється, на наш кошт.

Absender: D. Doroschenko

Wohnort: Berlin – Grünewald, Fontanestr. 8

Herrn A. Žuk

in Wien

Josefstädterstr. 79/18

Автограф. Оригінал. Поштова картка.

Високоповажний Дмитро Іванович!

(*“Дорошенко, Берлін” – дописано А. Жуком – Д. Б.*)

Висилаю одночасно на адресу Інституту вибрані Вами з попереднього спису 3 книжки, а при цьому листі залучаю новий список книжок, може з нього знайдеться щось вибрати. Не все в мене з дублетів висортувано і важко мені тепер більший список уложити. Важко мені це робити також тому, бо я не орієнтуюся, які саме книжки Інститут до своєї бібліотеки збирає. Напр., чи збирає він белетристику, або увесь отой брошурочний дріб’язок, з якого переважно складається передвійною українська книжкова продукція? Цього дріб’язку у мене досить багато, але шкода його списувати, не знаючи наперед, чи такі речі потрібні Інституту.

Також прошу мене зорієнтувати, що є, а чого нема в бібліотеці Слов’янського Інституту? І чи збирає він всякі друки в слов’янських мовах, отже й в українській мові, чи може також обмежується до якихось спеціальних родів літератури?

У мене напр., є досить багато дублетів української белетристики передвоєнного видання, – Руська письменність, видання “Віку”, дещо з видань Видавничої Спілки та всякі брошури. Чи купує таку літературу бібліотека Слов’янського Інституту?

Далі, є в мене досить багато всяких календарів, переважно галицьких, в котрих є маса матеріалу для дослідів над українським політичним, культурним і економічним життям. Чи така література потрібна для Вашого або для Слов’янського Інституту?

З періодичних видань я також продаю тільки дублети, тому не маю багато других повних комплетів цих видань. Але все ж дещо є такого, що і в некомплетному виді представляє велику вартість. Напр., мало що бракує до комплоту львівської “Правди”, річ, яка і для Вашого Інституту придалася б, коли би він ще не мав цього журналу. До комплоту Рутеніше Реві бракує мені всього одного чи двох чисел. Багато маю розрізнених чисел Україніше Рундшав за всі роки. Ці числа журналу можуть служити поважною підставою для дальшого докомплетовання. Маю повні комплоти “Світла” з 1906–7 років /Будзиновського/, Шляхів – за 1911/12 роки, деякі річники “Економіста, Волі, На переломі, Нової Громади, Українського Скитальця, Вістника СВУ, U[krainische]

N[achrichten] (дописано на полях від руки – Д. Б.) і т. п. Чи є ці журнали в бібліотеці Слов'янського Інституту, а як нема, то чи купує він такі речі і чи купує розрізнені числа журналів. Напр., у мене є кілька чисел “Київської Старини”, комплетувати її я не збираюся, бо це річ тепер взагалі дуже важка, отже міг би відпродати.

Взагалі поінформуйтеся в бібліотеці Слов'янського Інституту, що в них є, чого нема і що вони могли б закупити та зорієнтуйте мене в цім напрямі.

Між іншим, є в мене багато україніки в чужих мовах – чи купує такі речі Слов'янський Інститут? А може він все це вже має. Ви більш-менш знаєте, що виходило за кордоном в чужих мовах про українську справу і Вам легко зорієнтуватися, чого бракує у вашій бібліотеці і в бібліотеці Слов'янського Інституту, а в мене є майже все, що виходило за кордоном по кілька примірників.

Коли виберете щось з того спису, що тепер посилаю, то прошу повідомити мене карткою, а я, висилаючи вибрані книжки, вишлю одночасно дальший, третій спис. Формальний рахунок вишлю Інститутіві тоді, коли вже закінчу висилку книжок на визначену Вами суму, а як хочете, то можу за кожним разом, як висилатиму посилку, і рахунок вкладати.

Чи має напр[иклад], бібліотека Слов'янського Інституту всі ті книжки, які містяться в цих двох списках, що я Вам вислав?

Може для Вас покажеться за дорогою ціна за Кониського – хроніка життя Тараса Шевченка, але звертаю увагу, що перший том цієї хроніки вже давним давно вичерпаний і книжка ця є тепер великою рідкістю. Коли вона є вже в бібліотеці Вашого Інституту, то може нема її в бібліотеці Слов'янського Інституту, отже туди можу продати.

Прошу мені вибачити, що турбую Вас цими справами, дякую Вам дуже за все те, що досі для мене зробили і що зробите, і остаю з щирим до Вас поважанням,

Андрій Жук (підпис)

Машинопис. Другий примірник листа.

21.

Відень, 8./VI. 28.

Рахунок для Славянського Інституту при Берлінським Університеті:

1. Кониський, Тарас Шевченко – Грушевський	15.00
2. В. Антонович и М. Драгоманов, Историческія песни Малорусскаго народа, т. 2.	2.50
3. П. Куліш. Досвітки.	3.00
4. Онишкевич, Руська Бібліотека, т. 3.	3.50
5. Комаров, П. Морачевський.	0.40
6. Громада, ч. 1 і 2, 1881 р.	5.00
7. О. Терлецький, Галицько-руське письменство	2.00
8. К. Левицький, Німецько-український правничий словник.	4.00
9. Ів. Франко, Нарис історії укр. літератури.	5.00
10. Попович, Німецько-укр[аїнський] словник.	3.00
11. Писання Зінківського, 2 томи.	5.00
<hr/>	
Разом на суму марок німецьких	48.40
До того кошти пересилки й опакowania	1.60
<hr/>	
До одержання марок німецьких	50.00

*Андрій Жук (підпис)**Машинопис. Другий примірник листа.***22.**

12. VI. 28.

Високоповажний Андрій Ілліч!

Книжки ми дістали. Нових замовлень не зробив тому, що передав обидва Ваші списки до Б[ібліоте]ки Слов'янського Ін[ститу]ту, а звідти їх передали до Семінару східноєвропейської історії, може й там щось виберуть. Одже Ви не турбуйтеся, як тільки вони собі виберуть, то я напишу Вам і попрохаю вислати все вкупі на адресу нашого Інституту, а я вже пороздаю, кому треба. Гроші я вишлю зразу в круглій сумі, як тільки знатиму, на скільки вони замовили. Пришліть іще список, та тільки нам усім більше цікаві наукові, солідні книжки, а не брошури та метелики. Нам саме би придався отот “хлам з жеве та львовів”, що

Ви його так маловажили во время оно в Києві на зборах “Просвіти” 20 літ тому назад! А тепер ми його тут саме і збираємо.

Ваш Д. Дорошенко (підпис)

*D. Doroschenko
Berlin – Grünewald
Fontanestr. 8.*

*Herrn Andreas Žuk
Wien VIII. Josefstädterstr. 79/18*

Автограф. Оригінал. Поштова картка.

23.

ч. 1

1. Громада, українська часопись, впорядкована М. Драгомановим, М. Павликом, С. Подолінським, ч. 1 і 2 (періодичне видання), Женева, 1881, ст. 240, без оправи. 5.00

2. М. Драгоманов, Старі хартії вільности, Львів, 1895, ст. 91, без оправи. 1.00

3. С. Подолінський, Ремесла й хвабрики на Україні, Женева, 1880, 147, без оправи. 2.50

4. Громада, українська збірка, впорядкована М. Драгомановим, ч. 5, Женева, 1882, ст. 270. 3.00

5. Іван Франко, В наймах у сусідів, Львів, 1914, ст. 340, без оправи. 5.00

6. Ол. Грушевський, 3 сучасної української літератури, начерки і характеристики, Київ, 1909, ст. 237, без оправи. 3.00

7. М. Лозинський, Польська народова демократія, Київ, 1909, ст. 118. 1.50

8. М. Драгоманов, Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880), Женева, 1881, ст. 132. 2.50

9. Б. Грінченко, На безпросветном пути, об украинской школе, Київ, 1912, ст. 95. 1.00

10. Д-р Остап Терлецький, Галицько-руське письменство, Львів, 1903, ст. 146. 2.00

11. Д-р Ст. Смаль-Стоцький, Буковинська Русь, культурно-історичний образок, Чернівці, 1897, ст. 293, в оправі. 3.00

12. Д-р Лев Когут, Україна і московський імперіалізм, Відень, 1916, ст. 211, без оправи. 4.00

13. Микола Аркас, Історія України Руси, друге видання, Краків, 1912, ст. 424, без оправи. 5.00
14. Іп. Бочковський, Національна справа, Відень, 1920, ст. 187, без оправи. 2.00
15. А. М. Лазаревський, Малоросійські посполитие крестьяне (1648–1783), Київ, 1908, ст. 108, без оправи. 2.50
16. Юрій Ручка, Російські соціалісти і теперішня війна, Відень, 1916, ст. 98, без оправи. 1.50
17. М. Драгоманов, Чудацькі думки про українську національну справу, Відень, 1915, ст. 121. 2.00
18. Йоахім Бартошевич, На русі польські стан посядання (по польськи), Київ, 1912, ст. 100. 2.00
19. Д-р Кость Левицький, Німецько-український правничий словар, друге видання, 1920, Відень, ст. 495. 4.00
20. Шарль Сеньобос, Сучасна Англія, переклад Ів. Франка, Львів, 1898, ст. 85, без оправи. 1.00
21. Записки Українського Наукового Товариства в Києві, книги ІХ, ХІ, ХІІ, ХІІІ, за всі чотири книги (без оправи). 15.00
22. Попович, Русько-німецький словар, Чернівці, 1912, ст. 319, в оправі. 3.00
23. Козацькі часи в народній пісні, з замітками В. Будзиновського, Львів, ст. 327, без оправи. 2.50
24. “Січ”, альманах в пам'ять 40-вих роковин основання товариства “Січ” у Відні, Львів, 1908, ст. 538, в оправі. 7.00
25. М. Грушевський, Культурно-національний рух на Україні в ХVІ–ХVІІ віці, Київ, 1912, ст. 248, без оправи. 3.50
26. М. Грушевський, Гешіхте дер Україне (очерк історії укр. народа), частина І, Львів, 1916, ст. 224, без оправи. 2.50
27. Д-р Ст. Смаль-Стоцький, Граматика української мови, Відень, 1914, ст. 202, в оправі. 3.00
28. Іван Франко, Нарис історії української літератури, Львів, 1910, ст. 444, в оправі. 5.00
29. Писання Трохима Зінківського, Львів, 1893, в двох томах, ст. 247+321, без оправи. 5.00

“Разом марок німецьких 100.00”

(дописано А. Жуком – Д. Б.)

Машинопис. Другий примірник листа.

Список Ч. 2.

Марок

1. О. Кониський, Тарас Шевченко – Грушівський, Хроніка його життя, Львів, 1898, в двох томах, ст. 252+393+23, в оправі. 15.00
2. Вл. Антонович и М. Драгоманов, Историческія песни малорусскаго народа, т. II., выпуск I., Київ, 1875, ст. 166, в оправі. 2.00
3. Дзвін, Збірник, Київ, 1907, ст. 270, в оправі. 2.50
4. Досвітки, Думи і поеми П. Куліша, Петербург, 1862, ст. 256, без оправі. 3.00
5. И. Онишкевича руська бібліотека, т. III, писання Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича і Якова Головацького, Львів, 1884, ст. 43+382, без оправі. 3.50
6. Д. Н. Чихав, К образованию Холмской губернии, Петербург, 1912, ст. 180, без оправі. 2.50
7. С. М. Каретников, Волинская губернія, географическо-историческій очерк, Почав, 1912, ст. 131, без оправі. 1.50
8. В. Доманицький, Про Галичину, Київ, 1909, ст. 80. без оправі. 0.75
9. Його ж, Про Буковину, Київ, 1910, ст. 56, без оправі. 0.50
10. Микола Шумицький, Український архітектурний стиль, Київ, 1914, ст. 60, без оправі. 1.00
11. Вол. Дорошенко, З історії земства на Україні, податкова політика і соціально-економічна діяльність, Львів, 1910, ст. 68, без оправі. 1.00
12. Д-р В. Щурат, Українські жерела до історії філософії, Львів, 1908, ст. 32, без оправі. 0.35
13. М. Сріблянський, Жертви громадянської байдужности, Київ, 1910, ст. 28, без оправі. 0.25
14. М. Залізняк, Російська Україна й її відродженне, Львів, 1910, ст. 71, без оправі. 0.75
15. Грегорі Ірігорович, Буковинське селянство в ярмі, Відень, 1925, ст. 78, без оправі. 1.00
16. Ів. Крип'якевич, Львів, його минувшина і теперішність, Львів, 1910, ст. 64, без оправі. 0.75
17. М. Комаров, П. Морачевський та його переклад св. Євангелія на укр. мову, Одеса, 1913, ст. 34, без оправі. 0.40

18. Дж. Гам, Фолькльор, підручник для збирачів народних вірувань та звичаїв, Коломия, рік ?, ст. 174, без оправи. 1.50
19. *закреслено – Д. Б.*
20. Звіт управи гімназійних наукових курсів у Відні 1915/26 р., з розвідкою д-ра Й. Застирця: Під стягом гетьмана Дорошенка, Відень, 1916, ст. 52, без оправи. 0.50
21. О. Мицюк, Веремійовська буча, Львів, 1913, ст. 32, без оправи. 0.25
22. О. Г (аличанка), Народне учительство а суспільність, Коломия, 1912, ст. 59, без оправи. 0.50
23. Гадяцькі постулати і гетьман Виговський, Львів, 1907, ст. 69, без оправи. 0.75
24. Д-р Ст. Рудницький, До основ українського націоналізму, Відень, 1923, ст. 162, без оправи. 1.50
25. Об'єднання, збірник статей на теми політичні, економічні й культурні, Відень, 1924, ст. 96, без оправи. 1.20
26. Ом. Партацький, Скандинавщина в давній Русі, Львів, 1887, ст. 205, без оправи. 1.50
27. М. Грушевський, Наша політика, збірка статей, Львів, 1911, ст. 119, без оправи. 2.00
28. Його ж, Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства, С. Петербург, 1904, ст. 7, ін кварто. 0.30
29. Д-р Ст. Дністрянський, Нова держава, Відень, 1923, ст. 29, без опр. 0.30
30. Софокль, Антігона, перевіршував П. Ніщинський, Чернівці, 1911, ст. 76, в оправі. 1.00

48.55

Машинопис. Другий примірник листа.

25.

Ч. 3.

1. Памяткова книга першого українського просвітно-економічного конгресу у Львові 1909 р., протоколи і реферати, Львів, 1910, ст. 665 великої вісімки, в оправі. 10.00
2. Г. Бочковський, Поневолені народи царської імперії, Відень, 1916, ст. 223 великої вісімки. 4.00

3. Обсерватор, Справа українського університету у Львові, Львів, 1899, ст. 35. 0.50
4. М. Драгоманов, Пропаший час, українці під московським царством (1654–1876), Львів, 1909, ст. 38. 0.50
5. Богдан Барвінський, Польська персоніфікація України з 1644 р., Львів, 1914, ст. 16. 0.20
6. М. Лозинський, Автономія країв в австрійській конституції, Львів, 1912, ст. 62. 1.00
7. О. Назарук, Слідами українських січових стрільців, Львів, 1916, ст. 53, в оправі. 1.50
8. Д-р В. Щурат, До історії останнього побуту П. Куліша у Львові, Львів, 1896, ст. 37. 0.40
9. М. Павлик, Москвофільство та українофільство серед австро-руського народу, Львів, 1906, ст. 82. 1.00
10. Юл. Бачинський, Гльоси, Львів, 1904, ст. 142, в оправі. 2.50
11. Пан народолюбець, повість відбитка з “Громади”, Женева, 1879, ст. 48, в оправі. 0.75
12. М. Павлик, Михайло Драгоманів і його роля в розвою України, Львів, 1907, ст. 91. 1.00
13. Його ж, Михайло Драгоманів як політик, Львів, 1911, ст. 60. 0.75
14. В. Дорошенко, Українство в Росії, Відень, 1917, ст. 114. 1.00
15. М. Драгоманів, Шевченко, українофіли і соціалізм, Львів, 1906, ст. 137, в оправі. 2.50
16. Д-р О. Назарук, Рік на Великій Україні, спомини з української революції, Відень, 1920, ст. 344. 2.00
17. В. Дебагорій Мокрієвич, По двум вопросам, Женева, 1890, ст. 24, в оправі. 0.50
18. Дм. Донцов, З приводу одной ересі, Київ, 1914, ст. 59. 0.75
19. Його ж, Сучасне політичне положення нації і наші завдання, Львів, 1913, ст. 31. 0.50
20. Письмо українських селян радикалів з Галичини до селян послів Російської Думи, Львів, 1906, ст. 15. 0.35
21. Ів. Кривецький, Галичина і Росія, кілька історичних пригадок. Львів, 1914, ст. 30. 0.50
- 22–23. Кривава книга, ч. I. Матеріали до польської інвазії на українські землі Східної Галичини 1918/1919, Відень, 1919, ст. 98; ч. II.

Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919 – 1920, Відень, 1921, ст. 242, за обі часті.	5.00
24. М. Грушевський, 3 біжучої хвилі, Статті й замітки на теми дня, 1905–1906, Київ, 1907, ст. 126.	1.50
25. Його ж, Українство в Росії, его запроси и нужди, СПб., 1906, ст.48.	0.50
26. М. Лозинський, Акт 12 цвітня 1908 (атентат Січинського на Потоцького), Львів, 1909, ст. 133.	1.00
27. Ів. Петрович, Галичина під час російської окупації 1914–1915, Відень, 1915, ст. 116, в оправі.	3.00
28. М. Лозинський, Галичина в життю України, Відень, 1916, ст. 59.	0.50

43.60

Машинопис. Другий примірник листа.

26.

Дописано А. Жуком: “15/VI. 28.” – Д. Б.

Ч. 3.

1. Д-р В. Щурат, 3 життя і творчості Тараса Шевченка, Львів, 1914, ст. 68.	0.60
2. Д-р Ів. Франко, “Ідеї” й “ідеали” галицької москвофільської молодіжи, Львів 1905, ст. 14.	0.20
3. Історія української влади, 1917–1919, Відень, 1920, ст. 31.	0.35
4. За державну незалежність Галичини, Відень, 1921, ст. 38.	0.40
5. Гр. Коваленко, Про український стиль і українську хату, Київ, 1912, ст. 28.	0.55
6. А. Крушельницький, Просвітний реферат, Коломия, 1909, ст. 58.	0.30
7. Ю. Бачинський, Поділ Галичини, Чернівці, 1897, ст. 16.	0.20
8. М. Грушевський, Українство і питання дня в Росії, Львів, 1905, ст. 12.	0.15
9. В. Дорошенко, Украинская академия наук, Москва, 1911, ст. 32.	0.35
10. В. Дорошенко, Систематичний показчик до “Кіевской Старини” і “України”, критична оцінка, Львів, 1912, ст. 15.	0.15

11. В. Доманицький, Показчик змісту ЛНВ за 1898–1902 роки, Львів, 1903, ст. 121. 0.50
12. І. А. Яцимирський і В. Дорошенко, Нові видання і розвідки по історії української літератури, Львів, 1911, ст. 24. 0.30
13. Вол. Гнатюк, Купанне і паленне відьм в Галичині, Львів, ст. 24. 0.20
14. Вацлав Лі пінські, Шляхта на Україні (по польськи), Краків, 1909, ст. 88. 1.00
15. Богдан Януш, 293 дні жондуф російських ве Львовє, 3/IX. 1914 – 22/VI. 1915 (по польськи), Львів, 1915, ст. 262 (бібліографічна рідкість!). 6.00
16. М. Старицький, К біографії Н. В. Лисенка, Київ, 1904, ст. 42. 0.50
17. Олена Пчілка, Микола Лисенко, спогади і думки, Київ, 1914, ст. 72. 0.50
18. Б. Будищанець, Славний музика М. В. Лисенко, Полтава, 1913, ст. 46. 0.30
19. Гр. Гетьманець, До страшних днів у Києві, Київ, 1918, ст. 32. 0.20
20. Його ж, Чим шкодять нам мазепинці, Київ, 1914, ст. 15. 0.10
21. Ів. Франко, Панщина та її скасування в Галичині, Львів, 1913, ст. 348. 1.50
22. В. Антонович, Виклади про козацькі часи на Вкраїні, Чернівці, 1912, ст. 231. 2.00
23. В. Степанківський і Л. Юркевич, Всесь світ в українській справі, подія 12 квітня 1908 (атентат Січинського на Потоцького), Київ, 1908, ст. 188. 1.50
24. Петро Вайда, Гомерові Одисея, в двох частях, Львів, 1889 і 1892, ст. 61–157. 4.00
26. Ів. Франко, Мойсей, переклад на російську мову П. Дятлова, з передмовою автора, Відень, 1917, ст. 88. 0.50
27. Ф. Матушевський, Кривава байка, Київ, 1917, ст. 29. 0.15
28. М. Залізник, Велика французька революція, кн. I, Львів, 1914, ст. 274. 2.00
29. Переписка Юл. Бачинського з М. Драгомановим, Львів, 1900, ст. 72. 0.50
30. Ів. Чепіга, Українська літературна продукція на еміграції у Відні, Відень, 1916, ст. 33. 0.25

31. Д. Антонович, Київ, короткий начерк, Відень, 1921, ст. 22. 0.10
32. Р. Заклинський, Світогляд Івана Франка, Львів, 1916, ст. 31. 0.15
33. М. Плевако, Про Маркіяна Шашкевича, Харків, 1911, ст. 31. 0.20
34. Гр. Коваленко, Про Євгена Гребінку, Київ, 1912, ст. 16. 0.10

25.50

(дописано А. Жуком – Д. Б.)

Машинопис. Другий примірник листа.

27.

15. VI. 1928.

Високоповажний Андрій Ілліч!

Сьогодні Вам вислано 30 м[арок] н[імецьких]. Надіюсь, що замовлять Вам книги Слов'янський Інститут і Семінар східноєвропейської історії, Ваші списки у них ще на руках. Це не можна все так скоро робити, бо треба з різними людьми бачитися, та й часу в мене вільного мало. Але дещо буде у Вас куплено. Ви тільки пришліть дальші списки, щоб було з чого вибирати. Слов'янський Інститут купує книги на всіх слов'янських мовах, одже – і на польській. Семінар сх[ідно]-евр[опейської] історії – лиш такі, що стосуються історії Сходу Європи, одже також на польській, російській і українській. Наш Інститут закупить у Вас протягом трьох літніх місяців на 100 марок, але також – пришліть списки, щоб було, що вибрати.

З правдивою до Вас повагою

Д. Дорошенко (підпис)

D. Doroschenko

Berlin – Grünwald

Fontanestr. 8.

Herrn Andreas Žuk

Wien VIII. Josefstädterstr. 79/18

Автограф. Оригінал. Поштова картка.

28.

Berlin W 56, den 15. червня 1928.
Französische Strasse 28

Ukrainisches
Wissenschaftliches Institut
in Berlin
ч. 636

До ВП. Пана
Радника А. Жука

у Відні

Високоповажний Пане Раднику!

Маю честь з доручення п. Директора Інституту проф. Д. Дорошенка при цьому переслати в рахунок замовлених у Вас книжок тридцять (30) німецьких марок.

З правдивою повагою
Завідуючий канцелярією Інституту:

Михайло Ципріянович (підпис)

*Машинопис. Оригінал. Бланк Українського наукового інституту
в Берліні.*

29.

Berlin W 56, den 16. VI. 1928.
Französische Strasse 28

Ukrainisches
Wissenschaftliches Institut
in Berlin

Високоповажний Андрій Ілліч!

Слав. Ін-т і Семінар замовляють Вам ряд книжок, а саме:

I) Слав. Ін-т (Slawisches Institut an der Universität Berlin):

1. Кониський, Т. Шевченко-Грушевський15.00
2. В. Антонович и М. Драгоманов, Ист. песни, т. II.2.50
3. П. Куліш. Досвітки. 3.00
4. Онишкевич, Руська Бібліотека, т. 3. 3.50
5. Комаров, П. Морачевський.0.40
6. Громада, ч. 1 і 2, 1881 р. 5.00

7. О. Терлецький, Галицько-руське письменство	2.00
8. К. Левицький, Німецько-український правничий словник.	4.00
9. Ів. Франко, Нарис історії укр. літератури.	5.00
10. Попович, Німецько-укр[аїнський] словник.	3.00
11. Писання Зіньківського, 2 томи.	5.00

48 м. 40 ф.

II) Seminar für Ost-Europäische Geschichte an der Universität Berlin:

1) Драгоманов, Старі хартії	1.-
2) Подолинський, Ремесла і фабрики	2.-
3) Громада, ч. 5, 1882	3.-
4) М. Аркас, Історія України, 1912	5.-
5) Бочковський, Нац. справа	2.-
6) Драгоманов, Чуд. думки,	2.-
7) Записки Укр. Наук. Т-ва, тт. 9, 11, 12, 13	15.-

30.-

перенос

8) Грушевський, Культ.-нац. рух	3.50
9) Чихачовъ, Къ образ. Холм. губ.	2.50
10) Каретникові, Волын. губ.	1.50
11) Доманицький, Про Галичину	0.75
12) Дорошенко, З історії земства	1.0
13) Гадяцькі постуляти і Виговський	0.75
14) Рудницький, До основ укр. націон.	1.50
15) Об'єднання, 1924	1.20
16) Грушевський, Наша політика	2.0

44.70

III. Український Науковий Інститут:

1) Шумицький, Укр. архітект. стиль	1.00
2) Щурат, Укр. жерела філософії	0.35
3) Партицький, Скандинавщина в Дав. Русі	1.50
4) Грушевський, Звичайна схема історії	0.30

3.15

Ви можете вислати все разом на адресу нашого Інституту, тільки напишіть три окремих рахунки. Я по них зберу гроші і Вам перешлю. Висилайте дальші списки!

Ваш *Д. Дорошенко (підпис)*

Автограф. Бланк Українського Наукового Інституту в Берліні.

30.

Відень, 18./VI. 28.

Високоповажний Дмитро Іванович!

(“Дорошенко, Берлін” – дописано А. Жуком – Д. Б.)

Сьогодні дістав гроші 30 марок і Ви ущасливили мене крім того замовленням книжок для Слов'янського Інституту і для Семінару сх[ідно]-євр[опейської] історії. Дуже вам дякую за клопоти.

Сьогодні ж вислав всі книжки в 6 рекомендованих двокілевих посылках, разом з другою частиною всякого “хламу” для Вашого Інституту, за який, надіюсь, все ж щось мені положите. Я писав, що хотів би за нього 10 марок, але остаточно подякую і за 5 марок. А як і цього не зможете зробити, то й за дармо хай буде.

В залученню пересилаю два рахунки – для Слов'янського Інституту і для Семінару, та прошу Вас дуже, як що можна, чим скорше дістати звідти гроші і мені переслати.

Також прошу поінформуватись в обох тих інституціях, чи закуплять вони що-небудь з тих періодичних видань, список яких я Вам вчора переслав.

Висортовую далі дублети і через кілька днів ще пришлю новий список.

Рахунок для Вашого Інституту пришлю тоді, коли вишлю для Вас більше книжок.

Щиро Вас здоровлю!

Андрій Жук (підпис)

Машинопис. Другий примірник листа.

31.

Відень, 18./VI. 28.

Рахунок для Семінару Східно-Європейської історії
при Берлінському Університеті.

1. М. Драгоманов, Старі хартії вольностей.	1.00
2. Подолінський, Ремесла і фабрики на Україні.	2.00
3. Громада Драгоманова, ч. 5, 1882.	3.00
4. М. Аркас, Історія України, 1912.	5.00
5. Бочковський, Національна справа.	2.00
6. Драгоманов, Чудацькі думки.	2.00
7. Записки Наукового Тов[ариства] ім[ені] Шевченка у Києві, чч. 9, 11, 12, 13.	15.00
8. М. Грушевський, Культурно-національний рух.	3.50
9. Чихачов, К образованию Холмской губернии.	2.50
10. Каретников, Волинска губернія.	1.50
11. Доманицький, Про Галичину.	0.75
12. Вол. Дорошенко, З історії земства.	1.00
13. Галицькі постулати і Виговський.	0.75
14. Рудницький, До основ українського націоналізму.	1.50
15. Об'єднання, збірник, 1924.	1.20
16. М. Грушевський, Наша політика.	2.00
<hr/>	
Разом на суму марок німецьких	44.70
До того кошти пересилки й упакування	2.30
<hr/>	
Разом до одержання марок німецьких	47.00

Андрій Жук (підпис)

Машинопис. Другий примірник листа.

32.

Ukrainisches
Wissenschaftliches Institut
in Berlin
Berlin W 56, den 5 *липня* 1928.
Französische Strasse 28

Високоповажний Андрію Іллічу!

Гроші за книжки для Слов'янського Інституту виплатить Вам каса
Берлінського Університету (перешле), може Ви вже їх одержали.

Щодо виплати Вам 47.- марок Семінаром Східно-Європейської Історії, то попрошу їх, щоби вони прискорили висилку.

Тепер попрошу Вас вислати для Слов'янського Інституту просто на його адресу: Slavische Institut, Berlin С 2, Universität.

1) В. Дорошенко: Показчик Київ. Ст.

0,15 м. н.

2) Чепіга: Укр.. літ. продукція. 0,25

3) Плевако: М. Шашкевич. 0,20

4) Коваленко: Є Гребінка. 0,10

5) Щурат: До історії побуту Куліша у Львові. 0,40

6) Павлик: М. Драгоманов. 1,00

7) Історія Русов. 5,00

Для нас вишліть такі книги:

1) В. Липинський: Шляхта на Україні. 1,00

2) Франко: Панщина. 1,50

3) Переписка Бачинського з Драгомановим. 0,50

4) Заклинський: Світогляд Франка. 0,15

З висилкою нам можете почекати: пришліть дальші списки, може виберу з них дещо і тоді вишлете все вкупі. Як тільки сума куплених нами у Вас книжок перейде 20.- марок – вишлемо дальші 30.- наkonto загального розрахунку. Коли книжок буває більше ніж 2 кіло, то висилайте не як друк, а пакетом, так буде дешевше. Цінним пакетом висилати нема потреби.

З правдивою до Вас повагою

Д. Дорошенко (підпис)

Машинопис. Оригінал. Бланк Українського Наукового Інституту в Берліні.

33.

Відень, 7./VII. 28.

Високоповажний Дмитро Іванович!

(“Дорошенко, Берлін” – дописано А. Жуком – Д. Б.)

Дякую Вам сердечно за турботи. Грошей я досі не дістав ані зі Слов'янського Інституту, ані із Семінару сх[ідно]-євр[опейської] історії. Замовлених мені останнім Вашим письмом з 5 липня книжок поки що не висилаю ані Вам, ані Слов'янському Інституту, бо не маю

за що! Натомість посилаю дальший список книжок, може з нього виберете щось Ви для свого Інституту і виберуть інші бібліотеки, тоді вже разом вишлю. За пару днів знов покорпаюсь між книжками і зладжу дальший спис. Жду на гроші і прошу Вас, щоб Ви також від свого Інституту вислали 30 марок, бо дуже а дуже потребую грошей. Шкода, що жадна бібліотека не потребує отої періодики, що я подав в одному зі своїх списів, бо книжок у мене хоч і дуже багато кількістю, але це все речі мало цінні, дрібні і мало кому потрібні, судячи по тому, як мало вибрано книжок з дотепер пересланих списів. Коли Скоропис уже радився з Вами в справі протоколів Загальної Української Ради, то прошу вас зі своєї сторони ужити відповідних заходів, щоби ця справа вигоріла та не відмовити поінформувати мене про це, щоб я знав, чи можу на щось рахувати. Біда на мене спала досить несподівано і я цілковито згубив голову. Дуже зле себе почуваю і не знаю, як все це перебуду, коли не знайдеться когось можливого рятунку.

Щиро Вас здоровлю!

Ваш Андрій Жук (підпис)

Машинопис. Другий примірник листа.

34.

Спис ч. 6.

Руська (українська) письменність, видання Товариства “Просвіта” у Львові, під редакцією Ю. Романчука:

1. Твори Ів. Котляревського, П. Артемовського, Є. Гребінки, Львів, 1908, ст. 536.

2. – 3. Твори Квітки Основяненка, в двох томах, ст. 544+552.

4. Твори Мик. Устиновича, ст. 512.

5. Твори Амв. Метлинського і Мик. Костомарова, ст. 512.

6. – 7. Твори Т. Шевченка, в двох томах, ст. 522+544.

8. Твори Л. Глібова, К. Климовича, Вол. Шашкевича, ст. 580

9. – 14. Твори П. Куліша, в 5 томах, кожний том 500 до 700 ст.

15. – 16. Твори Воробкевича, в двох томах, ст. 412+420.

17. Твори Ст. Руданського, том 2-ий, ст. 456.

18. Твори Ів. Нечуя-Левицького, т. 1-ий, ст. 543.

Ціна за поодинокую книжку 3 німецькі марки, за всі 18 книжок – томів (16 оправл., 2 без оправи) 50.00 м.

Писання Осипа Юрія Федьковича, перше повне критичне видання, зладжене Іваном Франком і Ол. Колессою:

Т. I. Поезії, Львів, 1902, ст. 806., ціна	7.00
Т. II. Повісті, Львів, 1902, ст. 495.	4.00
Т. III. Драми, Львів, 1906, ст. 455 (в оправі)	4.50
IV. Драматичні переклади, Львів, 1902, ст. 532 (в оправі) ...	4.50
<i>“При закупці всіх 4-х томів разом – 18 марок” (дописано А. Жуком – Д. Б.)</i>	

Твори Тараса Шевченка, Кобзар, в двох томах, видання Наукового Товариства ім. Шевченка, під редакцією і з примітками Ів. Франка, Львів, 1908, ст. 436+423, один том в оправі, за обидва томи

Тарас Шевченко, Журнал і Художник, вид. Товариства ім. Шевченка, Львів, 1895, ст. 207+101, в оправі.	3.00
Іван Франко, Маніпулянтка і інші опов. Львів, 1904, ст. 194, в оправі.....	2.50
Його ж, Полуйка і інші бориславські оповідання, Львів, 1899, ст. 96, в оправі.	1.50
Його ж, Панталаха і інші оповідання, Львів, 1902, ст. 159, в оправі.	2.00
Його ж, На лоні природи і інші оповідання, Львів, 1905, ст. 255, в оправі.	3.00
Його ж, Давне й нове (мій “Ізмарагд”), Львів, 1911, ст. 268, в оправі.	3.00
Його ж, Малий Мирон і інші оповідання, Львів, 1903, ст. 188, в оправі.	2.00
Лесь Мартович, Забобон, Львів, 1917, ст. 336, в оправі.	3.00
М. Коцюбинський, По людському, оповідання з бессарабського життя, Львів, 1900, ст. 146, в оправі.	2.50
Леся Українка, Думи і мрії, поезії, Львів, 1899, ст. 123.	1.50
Мих. Драгоманів (1841–1895), його ювілей, смерть, автобіографія, зладив М. Павлик, Львів, 1896, ст. 442, (бракує спису творів). ...	3.50
Михайло Драгоманів, Переписка, зладив М. Павлик, т. I (і єдиний), Львів, 1901, вид. Укр. Вид. Спілки, ст. 184.	2.00
Багаття, Український Альманах, упорядкував Ів. Липа, Одеса, 1905, ст. 265.	3.00
К. З. Тихонович, Рай и ад в поезії Т. Г. Шевченка, Варшава, 1912, ст. 74. (<i>“по-російськи” – дописано А. Жуком – Д. Б.</i>).	1.00

Українській вопрос, Издан. редакції журн. “Украинская Жизнь”, СПетербург., 1914, ст. 134, в оправі.....	3.00
Иван Заревич, Знесенє панщини в Галичині, Львів, 1896, ст. 287.	3.00
Твори Вол. Навроцького, посмертне видання з життєписом, т. I., Львів, 1885, ст. 204.	2.50
Поезії Т. Гр. Шевченка заборонені в Росії, Женева, 1890, ст. 248.	2.00
М. Грушевський, Про українську мову і українську школу, збірка статей, Київ, 1912, ст. 65.	0.50
П. Куліш, Крашанка Русинам і Полякам на Великдень 1882 р., Львів, ст. 40.	0.50

“119–121”

“7./VII. 28.” – дописано А. Жуком – Д. Б.

Машинопис. Другий примірник листа.

35.

Список ч. 7

Марок

1. Н. Г. Чернишевській, Что делать? Разсказы о новых людях, Ляйпциг, год ?, стр. 474, в оправі.	4.50
2. Его же, Пролог пролога, роман, Ляйпциг, год ?, стр. 285, в оправі.	2.50
3. Письма К. Дм. Капелина и Ив. С. Тургенєва к Ал. Ив. Герцену, с объяснительными примечаниями М. П. Драгоманова, Женева, 1892, ст. 227, в оправі.	4.00
4. Билое, историко-революційний сборник, № 4, за май 1903, ст. 80; № 5, за январь 1904, ст. 80; № 6, за фехраль 1904, ст. 64, в одній оправі (закордонне видання).	7.00
5. Н. Флеровській, Современная западно-европейская цивилизация, Лондон, 1894, ст. 147–13, в оправі.	2.50
6. Первый международный антисемитическій конгрес, Хемниц, 1883, ст. 92, в оправі.	1.00
7. А. Бундовец, Шифрованное письмо, Женева, 1904, ст. 112.	1.00
8. Памяти Леонида Еи. Шишко, сборник статей, Париж, 1910, ст. 107.	1.00

9. Николай Енгельгардт, Історія русскої літератури ХІХ столетія, т. II, 1850–1900, СПб., 1903, ст. 570.	7.00
10. Н. Кадмин (Н. Я. Абрамович), Історія русскої поезії, т. I, Москва, 1914, ст. 257.	3.00
11. И. Порфирьев, Історія русскої словесности, часть II, отд. 1, Казань, 1901, ст. 350; часть II. отд. 2, Казань, 1898, ст. 417.	3.00
12. М. Н. Загоскин, Кузьма Петрович Мирошев, Москва, 1902, ст. 239.	1.50
13. С. Т. Аксаков, Семейная хроника, СПб., 1911, ст. 205, в оправі.	2.00
14. А. С. Суворин, Патриарх Никон, СПб., 1893, ст. 68.	0.50
	<hr/>
	40.50

1. Олекс. Барвінський, Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів, Коломия, 1912/13, в двох томах, ст. 336–406.	5.00
2. Його ж, Огляд історії українсько-руської літератури, Львів, 1901, ст. 68.	0.75
3. Проф. Ол. Колесса, В честь Шевченка, промова, Львів, 1906, ст. 20.	0.25
4. Вол. Дорошенко, Життє і слово, статті на літературно-громадські теми, Львів, 1918, ст. 163.	1.50
5. Орлик, Наші герої (історичні діячі) і важніші історичні події за козацьких часів, з портретами, Львів, 1907, ст. 135.	1.50
6. В. Липинський, Данило Братковський і його доба, Київ, 1909, ст. 25.	0.30
7. Ів. Стешенко, Мих. Апекс. Максимович, Київ, 1904, ст. 31.	0.40
8. Гр. Коваленко, Очерк жизни и деятельности С. Д. Носа, Київ, 1901, ст. 38.	0.40
9. Ф. Матушевський, В. Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії, Київ, 1909, ст. 44.	0.30
10. Гетьман Петро Сагайдачний, з повісті Мордовія переробила М. Загірня, видання “Просвіти” у Києві, 1909, ст. 135.	0.75
11. Б. Грінченко, Іван Виговський, вид. “Просвіти” у Києві, 1909, ст. 112.	0.50
12. П. О. Куліш, Хмельницина, Київ, 1901, ст. 116.	0.50

13. Ів. Нечуй-Левицький, Брюховецький та Тетеря, Львів, 1899,
ст. 51. 0.30

12.45

Д. Альфред Гальбан, Цур Гешіхте дес. дойчен Рехтес ін Подолієн,
Волинієн ін дер Україне, Берлін, 1896, ст. 135. 2.00

“52.95”

“9./VII. 28.” (дописано А. Жуком – Д. Б.)

Машинопис. Другий примірник листа.

36.

Хв[альна] Бібліотека Славянського Інституту
при Університеті в Берліні.

В залученню маю честь переслати рахунок за вислані Вам дня
сьогоднішнього книжки, на суму ам. дол. 5.0 і нім. марок – 2.60.

Книжки ці висилаю на поручення проф[есора] Дмитра Ів[ановича]
Дорошенка, Директора Українського Інституту в Берліні.

Через проф[есора] Дорошенка вислав для Вас раніш книжок на
суму мар. нім. 50 (рахунок з дня 18/VI).

Прошу дуже о прискіпшення висилки грошей по обом цим рахун-
кам. Гроші можете вислати або грошовим листом в марках, або почто-
вим переказом /переводом/ в австрійських шіллінгах.

Крім списів книжок, які маю на продаж, переданих Вам проф[е-
сором] Дорошенком, пізніше позволю собі прислати нові списи, а тепер
пропоную до продажі, коли би потребували, – Історію Государства
Російскаго, Н. М. Карамзіна, изд. А. С. Суворина, СПб, 1889, одинай-
цять томиків /2–12/, в полотняних, артистичних оправках. /Бракує пер-
шого тому/, – ціна 25 марок (*двайцять п'ять марок*).

Ще раз прошу о прискорення висилки грошей, бо дуже потребую
і пишуь,

з високим поважанням

Андрій Жук (підпис)

Відень, 11/VII. 1928.

Машинопис. Другий примірник листа.

37.

Рахунок для Славянського Інституту при Університеті в Берліні
за продані книжки, нижче перечислені:

1. Історія Русов или Малой Россіи, сочин. Георгія Конискаго, Москва, 1846, ст. 257–45, в оправі ам. дол. 5.00
2. Вол. Дорошенко, Систематичний покажчик до “Київської Старини” і “України”, критична оцінка, поправки і доповнення
.....нім. мар. 0.15
3. М. Плевако, М. Шашкевич, Харків, 1911, ст. 310.25
4. Гр. Коваленко, Про Євгена Гребінку, Київ, 1912, ст. 16 ...0.10
5. Д-р В. Щурат, До історії останнього побуту П. Куліша у Львові, Львів, 1898, ст. 370.40
6. М. Павлик, Михайло Драгоманів і його роля в розвію України, Львів, 1907, ст. 911.00
7. Ів. Чепіга, Українська літературна продукція на еміграції у Відні, Відень, 1916, ст. 330.25

Разом..... ам. дол. 5.00. + 2.15 н. м.
Пересилка..... 0.45 н. м.

Разомам. дол. 5.00 + 2.60

Примітка: Американські долари можуть бути переслані в німецькій зглядно в австрійській валюті по курсу дня.

Відень, 11/VII. 28

Андрій Жук (підпис)

Машинопис. Другий примірник листа.

38.

16./VII. 28.

Високоповажний Андрій Ілліч!

Ви не потребуєте виправдовуватись передо мною й прохати вибачення: я дуже добре розумію емігрантську біду, тай сам в їй бував, і мені доводилося свої книжки продавати (як то було в Чехії). На жаль, не можна все так швидко робити, як Вам треба: Слов’[янський] Ін[ститу]т і Інст[итут] Сх[ідно]-Євр[опейський] гроші заплатить, будьте спокійні, але вони платять через загальну касу університету, а тая каса

переводить виплати дуже помалу. Я вже двічі (*підкреслення Д. І. Дорошенка – Д. Б.*) нагадував їм, але дістав відповідь, що розпорядження про виплату вже (*підкреслення Д. І. Дорошенка – Д. Б.*) дано. Далі докучати їм не зручно, бо одіб'ю охоту ще щось замовляти. А я саме передав їм на перегляд Ваші останні списки. Одже не турбуйтеся, гроші не пропадуть.

Наш Ін[ститут] вислав Вам сьогодні 30 м[арок] а conto розрахунку. З останніх списків я знов вибрав дещо для нас, подам Вам тоді як виберуть для себе Слов'янський Ін[ститут] і той другий.

Взагалі певна частина того, що Ви пропонуєте, буде куплена, тільки, на жаль, не можна все скоро зробити. Оплатимо (себто візьмемо до загального рахунку) і всі ті дачки, звіти і пр., що Ви надіслали.

З правдивою до Вас повагою
Д. Дорошенко (підпис)

*D. Doroschenko
Berlin – Grünwald
Fontanestr. 8.*

*Herrn Andreas Žuk
Wien VIII. Josefstädterstr. 79/18*

Автограф. Оригінал. Поштова картка.

39.

Berlin W 56, den 6. серпня 1928.
Französische Strasse 28

Ukrainisches
Wissenschaftliches Institut
in Berlin
ч. 735

Високоповажний Андріє Іллічу!

Віздючи на час літніх ферій з Берліну п. Директор Інституту до-
ручив мені надіслати Вам спис книг, які замовляє у Вас Інститут. Ці
книжки слідуючі:

М. Драгоманов. Переписка. Зладив М. Павлик. Т. 1.	2.00
Українській вопрос. Изд. Редакції “Украинская жизнь”	3.00
М. Грушевський. Про українську мову і укр. Школу, збірка статей. Київ, 1912.	0,50

Н. Флерковській. Современная западно-европейская цивилизация. Лондон, 1894.	2,50
В. Липинський. Данило Братковський і його доба. Київ, 1909.	0,30
Ф. Матушевський. В. Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії. Київ, 1909.	0,30
Альфред Гальбан. Цур Гешіхте дес дойчен Рехтес ін. Подоліен, Волиніен ін. дер Україне. Берлін, 1896.	2,00
В. Липинський. Шляхта на Україні (по польски).	1,00
Ів. Франко. Панщина та її скасування в Галичині. Львів, 1913.	1,50
Переписка Юл. Бачинського з М. Драгомановим. Львів.	0,50
Р. Заклинський. Світогляд Івана Франка. Львів, 1916.	0,15
Разом одинадцять книжок на суму 13, 75 мар.	

З правдивою повагою

Завідуючий Канцелярією Інституту:

М. Ципріянович (підпис)

*Машинопис. Оригінал. Бланк Українського Наукового Інституту
в Берліні.*

40.

Відень, 18./VIII. 1928.

Високоповажний Пане Михайло!

Перед парою днями вислав до Інституту всі дотепер замовлені у мене Інститутом книжки. При цьому залучаю список старої рев[олюційної] літератури. Коли Дмитра Івановича немає в Берліні, то перешліть йому цей список в місце його перебування, може він щось з того списку вибере для Інституту, а разом передайте йому моє прошення, щоб Інститут вислав мені решту 40 марок, бо я дуже потребую грошей.

Щиро Вас здоровлю!

Андрій Жук (підпис)

Машинопис. Другий примірник листа.

41.

Ч. 8.

Стара українська революційна література. РУП. і інш.

1. Селянин, ч. 6, 12, 13, 14–15, 16, 17, 18, 19–20, 21–22, 23–24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, додаток, до ч. 30, 31–32, 33–34, разом 19 чисел (примірників). 30.00
2. Праця з 1904–5 років, ч.3, 4–5, 6–7, 8–9–10, 11, 12, 1–14. разом 7 прим. 15.00
3. Самостійна Україна, часопись Укр. Нар. Партії, ч. 1, за вересень 1905. 3.00
4. Наш голос, ч. 4 за лютий 1911, ч. 5 за март 1911, (в оправі), ч. 6–8 за цвітень – червень 1911 (присвячене десятиліттю РУП), ч. 11–12 (стаття Скорописа про селянські рухи в сквирському і васильківському пов. в 1906 р. і інш. (в оправі), за всі чотири кн. 10.00
5. Праця, орган УСД, ч. 1 за листопад 1909, ч. 2–3 за січень – цвітень 1910. 5.00
6. Робітничий Прапор, орган УСД, ч. 1 за цвітень і ч. 2 за червень 1915. 1.00
7. Добра Новина, орган УСП, за лютий і март 1903, два числа. 1.00
8. На теми дня, збірник статей Чацького і Рибалки, (Передруки з “Робітника”), Львів, 1910, ст. 63. 2.00
9. Доклад ЦК. РУП. Міжнародному Соц. Конгресові в Амстердамі, 1904, ст. 16. 0.50
10. Доклад ЦК. УСДРП. Міжнародному Соц. Конгресові в Штутгарті, Львів, 1907, по укр. і по німецьки. 2.00
11. Доклад ЦК. УСДРП. Соц. Конгресові в Копенгазі, 1911, (по укр. і по німецьки). 1.00

“70.50”

“18/VIII. 28.” (дописано А. Жуком – Д. Б.)

Машинопис. Другий примірник листа.

42.

Ukrainisches
Wissenschaftliches Institut
in Berlin
Berlin W 56, den 26. жовтня 1928.
Französische Strasse 28

Високоповажний Андріє Іллічу!

Вашого листа з дня 18. VIII. одержав тільки тепер, як повернувся з відпустки. Тому таке велике запізнення з відповіддю.

Досі одержано від Вас слідуючі книжки:

Б. Грінченко: На безпросветном пути об україн. школе.	1.00
Др. Ст. Смаль-Стоцький: Буковинська Русь.	3.00
А. М. Лазаревський: Малорусские посполітє крестьяне.	2.50
Мик. Шумицький: Український архітектурний стиль.	1.00
Др. В. Щурат: Українські жерела до історії філософії.	0.35
Ом. Партицький: Скандинавщина в давній Руси.	1.50
М. Грушевський: Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства.	0.30
В. Липинський: Шляхта на Україні.	1.00
І. Франко: Панщина та її скасування в Галичині.	1.50
Переписка Юл. Бачинського з М. Драгомановим.	0.50
Р. Заклинський: Світогляд Івана Франка.	0.15
М. Драгоманов: Переписка. Зладив М. Павлик.	2.00
Український вопрос: Изд. ред. журн. “Украинская Жизнь”.	3.00
М. Грушевський: Про українську мову і укр. школу.	0.50
Н. Флеровський: Современная западно-европ. цивилизация.	2.50
В. Липинський: Данило Братковський і його доба.	0.30
Ф. Магушевський: В. Б. Антонович при світлі автобіографії.	0.30
Альфред Гальбан: Цур Гешіхте дес. Рехтес ін дер Україне.	2.00
Ріжний інформативний матеріал.	10.00

Разом: 33.40

З долученого Вами списку і з попередніх проф. Дорошенко просить прислати ще слідуючі:

Самостійна Україна, часопись Укр. Нар. Партії, ч. I. за вересень 05 р.	3.00
Праця, орган УСД, ч. I, за листопад 1909, ч. 2–3 за січень – цвітень.	5.00
Доклад ЦК РУП міжнародному соц. конгресові в Амстердамі, 1904.	0.50
Доклад ЦК УСДРП міжн. соц. конгр. в Штутгарті (по україн. і нім.).	2.00
Доклад ЦК УСДРП соц. конгр. в Копенгазі 1911.	1.00

Ів. Франко: В наймах у сусідів, 1914.	5.00
М. Драгоманов: Шевченко, українофіли і соціалізм, Львів, 1906 (опр.).	2.50

На суму: 19.00

*Машинопис. Оригінал. Бланк Українського Наукового Інституту
в Берліні*

43.

Відень, 6/XI. 28.

Високоповажний Пане Михайло!

*(“Ципріянович, Український Інститут, Берлін” – дописано А. Жуком
– Д. Б.)*

Я тільки вчора дістав змогу вислати книжки до Інституту. Від довшого вже часу їсть мене страшна матеріальна біда, я рідко коли маю гроші в руках і не все маю змогу навіть такий дрібний видаток зробити, як марку на письмо купити!

Рахунку на дотепер вислані книжки ще не посилаю, бо побраний зачет виносить поки що більшу суму ніж сума, на яку я вислав книжок.

Посилаю ще один спис книжок, між іншим, спис чисел журналу “Рутеніше Реві” й “Україніше Рундшав”, котрі маю до продажі. Коли цього журналу в бібліотеці зовсім нема, то ці числа можуть служити доброю підставою для його скомплетовання, а як єсть та не повний, то може щось вибереться для повного комплету.

Просив би Дмитра Івановича, щоб він ще переглянув попередньо надіслані списи, може там ще щось знайдеться до закупна, а також пригадався в Слов’янському Інституті, чи не куплять там чого з надісланого свого часу спису російських книжок та української белетристики. Мені дуже ніяково безпокоїти такими речами, але що пороблю, коли мушу.

Просив би також дуже Дмитра Івановича, щоб він рядив висилку мені яких пару десять марок а конто дальших замовлень, бо я по прежнему дуже потребую грошей.

Бібліотеку свою дальше “перетрушую” і сподіюсь, що ще щось в ній знайдеться потрібного для бібліотеки Інституту.

Шкода бідного Вячеслава Казиміровича. Треба би було поїхати мені його одвідати і може останній уже раз з ним побачитись та біда

грошева мене так притисла, що не маю змоги навіть за місто рушитись.

Всього Вам кращого!
Андрій Жук (підпис)

Машинопис. Другий примірник листа.

44.

12. падолиста 1928.

Високоповажний Андрію Іллічу!

З доручення Директора Інституту прошу Вас вислати для Інституту слідуючі книжки:

Оцінка нарисів програми укр. партії соціалістичної, Львів, 1901	0,20
До програми укр. соц. партії, Львів, 1902	0,20
Плятформа Укр. Радикальної Партії, Львів, 1905	0,25
Микола Порш: Про автономію України, Київ, 1908	1,50
Справа укр. інтелігенції в програмі Укр. Нар. Партії, Чернівці, 1905	3,00
Дядько Дмитро	0,50
Чи є тепер панщина	0,50
Власна земля	0,50
Демократична Республіка	0,50
Військо і робітники	0,50
Страйк і бойкот	0,50
Козаччина	1,00

Разом: 9,15

В старих списках Дмитро Іванович нічого більше не знайшов, а щодо “Україніше Рундшау”, то коли розбереться матеріал, що був на виставі в Кельні, і коли виясниться, що ті книжки, які ми маємо, зможуть докомплектувати, то тоді Інститут замовить їх у Вас. Щодо Слов’янського Інституту, то там більш нічого не знайшли.

З розпорядження Директора Інституту посилаю при цьому 20.-німецьких марок в рахунок дальших замовлень і просимо надіслати дальші списки.

Зі свого боку прошу Вас ласкаво повірити той спис, який я помістив в своєму останньому листі, бо не маючи від Вас рахунку можуть в дальнішому вийти комплікації. Одже прошу написати чи поданий мною спис відповідає дійсності?

Бажаю всього кращого

Михайло Ципріянович (підпис)

Машинопис. Оригінал. Штемпель: "Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin. Berlin W 56, Französische Strasse 28"

45.

"Копія" (дописано А. Жуком – Д. Б.)

Відень, 27./XI. 28.

Український Науковий Інститут в Берліні.

У відповідь на письмо Ваше з дня 19/XI., повідомляю, що перерахувані в залученому до того письма списі книжки і листівки, що були вислані Вам через місцеве Товариство "Січ" для виставки в Кельні, всі дарую для бібліотеки Інституту.

Замовлені у мене до купна книжки, письмом п. М. Ципріяновича з дня 12/XI. на суму 9,15 марок вишло пізніше. Прошу вияснити, чи потрібно Вам що-небудь з Українше Рундшау.

Коли би Ви комплектували часописи з років війни і революції, то маю трохи дублетів "Нової Ради", "Відродження", "Робітничої Газети", "Народної Волі", "Київської Мисли" і т. п. Можу їх Вам вислати за покриттям коштів пересилки.

З книжок маю до продажі ще такі:

1. Ів. Тихонович, Історія заснування "Рутеніше Реві", Відень, 1906, ст. 41, ціна 2.00 марки

2. М. Грушевський, Переяславська умова України з Москвою 1654 р., Київ, 1917, ст. 63, ціна 1.50 марки

3. Данило Журавель, Як земля наша стає не наша, Львів, ст. 32, ціна 1.00 марка

4. В. Королів, Українці в Америці, Київ, 1909, ст. 109, ціна 2.00 марки

5. Мірза-Авакянц, Селянські розрухи на Україні 1905–1907, Харків, 1925, ст. 71, ціна 1.50 марки

6. Мірза-Авакянц, Селянські рухи 1902 р. на Полтавщині, Харків, 1924, ст. 64, ціна 2.00 марки

Прошу повідомити мене, чи не потребує чого з перекислених тут книжок, а також прошу вислати мені Ваші видання, крім І. тому “Записок” і першого випуску “Мітайльонген”, котрі вже маю, і остаю з поважанням

Андрій Жук (підпис)

Машинопис. Другий примірник листа.

46.

Берлін, 4. XII. 1928.

Високоповажний Андрію Іллічу!

Лист і картка Ваші одержані. З поданих Вами книжок в листі проф. Дорошенко вибрав слідуючі:

1. І. Тихонович: Історія заснування “Рутеніше Реві”. 2.-
2. М. Грушевський: Переяславська умова України з Москвою. 1.50.
3. Данило Журавель: Як земля наша стає не наша. 1.-
4. В. Королів: Українці в Америці. 2.-

Щодо поданих книжок в листівці, то про це сповіщу Вас як проф. Дорошенко повернеться з Праги. Відносно “Україніше Рундшау” можу порадити Вам, коли маєте на нього покупця, то продавайте, бо Інститут певно не буде рефлектувати.

Мітайльонген ч. II і каталог вистави в кельні висилаю одночасно.

Дописано: “Бажаю Вам всього кращого”д – Д. Б.

М. Ципріянович (підпис)

Herrn A. Zuk

Wien VIII

Josefstädterstrasse 79/18

Машинопис. Оригінал. Поштова картка. Штемпель: “Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin. Berlin W 56, Französische Strasse 28”

47.

“Копія” (дописано А. Жуком – Д. Б.)

Відень, 6./XII. 28.

Високоповажний Пане Михайло!

(“Ципріянович, Берлін” – дописано А. Жуком – Д. Б.)

В залученню пересилаю рахунок для Інституту за дотепер вислані книжки, на суму 72 марки. Від Інституту дістав я досі 80 марок, отже ли-

шаюсь ще винним 8 марок. Остання посилка книжок, замовлених письмами Вашими з 12/XI і 4/XII відійде завтра, одночасно з цим письмом.

Пересилаю також новий список книжок до продажу. Коли поверне до Берліну Дмитро Іванович, хай його перегляне, може щось знову знайде потрібного, а також хай зарядить висилку мені ще 20 марок на рахунок дальших замовлень.

Дякую за видання Інституту, щиро Вас здоровлю і остаю з належним поважанням

Андрій Жук (підпис)

Машинопис. Другий примірник листа.

48.

Рахунок для Українського Інституту в Берліні, за продані йому книжки:

	<u>марок</u>
1. Б. Грінченко, На безпросветном пути.	1.00
2. С. Смаль-Стоцький, Буковинська Русь.	3.00
3. Лазаревський, Посполитые крестьяне.	2.50
4. Шумицький, Український архітект. стиль.	1.00
5. Щурат, Українські джерела до філософії.	0.35
6. Партицький, Скандинавщина в давній Русі.	1.50
7. М. Грушевський, Звичайна схема історії.	0,30
8. М. Драгоманов, Переписка, т. I.	2.00
9. Украинский вопрос.	3.00
10. М. Грушевський, Про укр. мову і укр. школу.	0.50
11. Н. Флеровській, Современная зап.-европ. цивил.	2.50
12. В. Липинський, Данило Братковський.	0.30
13. Альфр. Гальбан, Цур Гешіхте дес. дойчен Рехтес ін Подоліен, Волиніен ін дер Україне.	2.00
14. В. Липинський, Шляхта на Україні.	1.00
15. Ф. Матушевський, В. Б. Антонович в світлі автобіографії.	0.30
16. Ів. Франко, Панщина та її скасування.	1.50
17. Переписка Ю. Бачинського з М. Драгомановим.	0.50
18. Р. Заклинський, Світогляд Ів. Франка.	0.15
19. Коло 50 прим. різних звітів і брошур без подрібного спису.	10.00
20. Самостійна Україна, часопись УНП, 1905 р.	3.00

21. Праця, ч. 1 і 2–3, орган УСД, за 1909/10 р.	5.00
22. Доклад ЦК РУП міжн. конгресу в Амстердамі.	0.50
23. Доклад ЦК УСДРП міжн. конгресу в Штутгарті (по укр. і німецьки).	2.00
24. Доклад ЦК УСДРП соц. конгресу в Копенгазі.	1.00
25. Ів. Франко, В наймах у сусідів.	5.00
26. М. Драгоманов, Шевченко, українофіли і соціалізм.	2.50
27. Оцінка нарису програми УСП.	0.20
28. До програми УСП.	0.20
29. Плятформа Укр. Рад. Партії.	0.25
30. М. Порш, Про автономію України.	1.50
31. Справа укр. інтелігенції в програмі УНП.	3.00
32. Дядько Дмитро.	0.50
33. Чи є тепер панщина.	0.50
34. Власна земля.	0.50
35. Демократична республіка.	0.50
36. Військо і робітники.	0.50
37. Страйк і бойкот.	0.50
38. Козаччина.	1.00
39. Ів. Тивонович, Історія заснування “Рутеніше Реві”.	2.00
40. М. Грушевський, Переяславська умова.	1.50
41. Д. Журавель, Як земля наша стає не наша.	1.00
42. В. Королів, Українці в Америці.	2.00
	<hr/>
	68.05
До того кошти опаковання і пересилки	3.93
	<hr/>
Разом марок	72.00
На це дістав різночасно марок	80.00
Остаю винним Інституту марок	8.00

Відень, 6/ХІІ. 28.

Андрій Жук (підпис)

Машинопис. Другий примірник листа.

49.

1. М. Драгоманов, Микола Іванович Костомаров, Львів, 1901, ст. 41. 0.50
2. М. Драгоманов, Літературно-суспільні партії в Галичині, Львів, 1904, ст. 63. 0.75
3. Його ж, Два учителі, Львів, 1902, ст. 79. 1.00
4. Його ж, Козаки, Львів, 1906, ст. 50. 0.50
5. Його ж, Швейцарська спілка, Львів, 1905, ст. 40. 0.50
6. П. Куліш, Листи з хутора, Львів, 1906, ст. 85. 1.00
7. Ол. Кониський, Листи про Ірландію, Львів, 1904, ст. 64. 0.75
8. С. Томасівський, Київська козаччина 1855 р., Львів, ст. 20. 0.25
9. М. Костомаров, Письмо до видавця “Колокола”, Львів, 1902, ст. 37. 0.50
10. С. Ярошенко, Як люде прав собі добувають, Львів, 1905, ст. 34. 0.40
11. С. Д., Царі, пани а люди, Женева, 1903, ст. 46. 0.50
12. В Державній Думі, Маніфест 17 жовтня 1905 р. і инш. документи, Київ, 1914, ст. 49. 1.00
13. П. Чижевський, Про земство та як обирати земських гласних, Київ, 1914, ст. 53. 0.75
14. В. Яворський, Про земство, коли і як його заведено..., Київ, 1914, ст. 30. 0.50
15. К. Квітка, Права що до виборів, Петербург, 1906, ст. 36. 0.50
16. С. Єфремів, Літературний намул, Київ, 1903, ст. 86. 1.00
17. Причинки до історії “Народного дому” у Львові, Львів, 1910, ст. 55. 1.00
18. За український університет у Львові, збірка статей, Львів, 1910, ст. 81. 2.00
19. М. Крушельницький, Українсько-руський університет, пам’яткова книжка, Львів, 1899, ст. 52. 1.30
20. Теодот Вінковський, Йосиф П. чи Ян Казимир? – з нагоди святкування мнимої 250-літньої річниці ествання львівського університету, Львів, 1912, ст. 50. 1.25
21. Хай живе самостійний український університет, Львів, 1910, ст. 23. 0.50
22. Ярослав Гординський, Іван Гушалевиц і його літературна діяльність, Львів, 1905, ст. 152. 3.00

23. Д-р Богдан Барвінський, Історичні причинки, розвідки до історії України-Руси, Жовкля, 1908, ст. 170 (в оправі).	3.50
24. М. Грушевський, Звідки пішло українство й до чого воно йде, Київ, 1917, ст. 15.	0.35
25. Його ж, Вільна Україна, Київ, 1917, ст. 16.	0.35
26. Його ж, Якої ми хочемо автономії і федерації, Київ, 1917, ст. 16.	0.35
	<hr/>
	24.00

 Карткою з 30/XI. Подав ще такі книжки:

1. Михальчук, Открытое письмо к Пипину.	2.50 марок
2. С. Єфремов, Між двома душами.	0.50
3. Його ж, Гнучка честність.	0.50
4. Муза гніву та зневіри.	0.50
5. Його ж, Фатальний вузол.	1.00
6. Його ж, Новий документ до старих позв'їв.	1.00

“Разом на суму: 30.00

Відень, 6./XII. 28.”

(дописано А. Жуком – Д. Б.)

Машинопис. Другий примірник листа.

50.

Ukrainisches
 Wissenschaftliches Institut
 in Berlin
 Berlin W 56, den 12 грудня 1928.
 Französische Strasse 28

До ВП. Пана А. Жука

у Відні.

Високоповажний Андріє Іллічу!

З присланого Вами списку п. Директор Інституту замовляє слідуючі книжки:

1) М. Драгоманов: Літературно-суспільні партії в Галичині	0,75
2) “” “” Два Учителі	1,00

3) "" "" Швейцарська спілка	0,50
4) М. Костомаров: Письмо до видавця "Колокола"	0,50
5) С. Ярошенко: Як люде прав собі добувають	0,40
6) В Державній Думі, Маніфест 17 жовтня 1905 р. і інш. документи	1,00
7) С. Єфремов: Літературний намул	1,00
8) М. Крушельницькій: Українсько-руський університет, пам. книжка	1,30
9) Т. Вінковський: Йосиф П. чи Ян Казимир?	1,25
10) Др. Б. Барвінський: Історичні причинки, Розвідки до історії України-Руси	3,50
11) М. Грушевський: Звідки пішло українство й до чого воно йде	0,35
12) "" "" Якої ми хочемо автономії й федерації	0,35
13) Михальчук: Открытое письмо к Пипину	2,50
14) С. Єфремов: Між двома душами	0,50
15) "" "" Гнучка совість	0,50
16) "" "" Муза гніву та зневіри	0,50
17) "" "" Фатальний вузол	1,00
18) "" "" Новий документ до старих позів	1,00

Разом: 17,90

Дякую за присланий рахунок на вислані книжки.

Останню висилку книжок одержали.

При цьому долучаю 20.- марок на конто замовлень.

З поважанням

М. Ципріянович (підпис)

Машинопис. Оригінал.

51.

Бадет, 21. IV. 1929.

Високоповажний Пане Андрію!

Вашу листівку з дня 14. IV. одержав вже тут, мені переслали її з Берліна. Вже місяць як я переїхав до Вячеслава Казимировича допомагати йому в його справах.

Ваше прохання щодо Бюлетеня переслав до Берліна.

Стан здоровля Вячеслава Казимировича дуже слабкий. Це є причиною, що він досі не відповів на Вашого листа, і зробить це, як буде в силах.

Бажаю всього найкращого
Михайло Ципріянович (підпис)

Herrn A. Žuk
Wien VIII, Josefstädterstr. 79/18.

Машинопис. Оригінал. Поштова картка.

52.

Berlin W 50
Nachodstr. 26
15./IX. 1929.

Високоповажний Андрій Ілліч!

Маю до Вас таке прохання. Певно Ви вже знаєте, що в Празі задумують видавати збірник споминів про РУП. Звернулися й до мене, щоб я написав свої згадки. Я пригадав, що колись, років 7–8 тому, я написав був такі спомини для Вас, для якогось збірника, чи що. Як що у Вас цей мій рукопис зберігся, то чи не могли б Ви мені його на час визичити (*підкреслення Д. І. Дорошенка – Д. Б.*). Я перечитаю і зараз же Вам в цілості поверну. Діло в тім, що за цей час я багато чого позабував, а 7–8 років тому пам'ять була свіжіша. Одже в тім рукопису, що у Вас, напевно я знайду деякі імена й дати, яких сьогодні вже не можу точно пригадати. Будьте ласкаві, пришліть мені той мій рукопис хоч на пару тижнів.

Вячеслав Казимирович ще перед феріями переслав мені спис книжок, які Ви можете відпродати. Тому що для нашого Інституту там є тільки одна потрібна нам книга (“Монографія” В. Антоновича), то я передав спис до Слов'янського Інституту, але там його затримали, бо час був літній, когось там не було, я ще вчора питав їх, що вони з тим списком: казали, що дещо замовлять. Може у Вас є ще якісь книжки, то пришліть, будь-ласка, спис, тоді зразу попросимо вислати ті, що виберемо, і Антоновича.

З правдивою до Вас повагою
Д. Дорошенко (підпис)

Адресуйте все на Інститут (Berlin W 56, Französischestr. 28.)

Автограф. Оригінал.

53.

Ukrainisches
Wissenschaftliches Institut
in Berlin
Berlin W 56, den 1. X. 1929.
Französische Strasse 28

Високоповажний Андрій Ілліч!

Вибачте, що за всяким клопотом і турботами не відписав Вамразу і не подякував за присилку мого рукопису. Я використав Ваші уваги, які вважаю за цілком слушні, і написав свої спомини наново. Старий манускрипт Вам поверну.

На жаль, і з нового списку ми майже нічого не можемо вибрати для себе, хіба Пипіна “Малорус. Етнографію”. Ми саме недавно заговорили в одного антиквара книгу Петрова “Очерки ист. укр. литер.” (за 2 долари), одже не можемо взяти Вашого примірника. Я передам список до Слов’янського Інституту, а для нас зарезервуйте Пипіна.

Мою брошуру про Шевченка Вам вислано, а 2-й том Abhandlungen ще в друку.

З щирою до Вас повагою
Д. Дорошенко (підпис)

*Автограф. Оригінал. Бланк Українського Наукового Інституту
в Берліні.*

54.

3./X. 1929.

Високоповажний Андрій Ілліч!

Слов’янський Інститут вибрав усього дві книги: 1) А. Погодинь, Главныя теченія пол. политич. мысли, ц. 15 марок і 2) Собрание сочиненій Сквороды, ц. 20 марок.

Коли хочете, то вишліть ці книги на адресу нашого Інституту, разом з монографіями Антоновича і А. Пыппиномь, Малорус. Етнографія, ц. 15 марок та О. Левицького, Обь актовыхъ книгах, ц. 3 марки. Пришліть нам один загальний рахунок (тільки позначить, що Погодинь і Скворода – для Слов’янського Інституту), ми Вам доплатимо, що належить поверх висланих 25 марок, а самі розрахуємось з Слов’янським Інститутом. Так, думаю, буде Вам зручніше.

З правдивою до Вас повагою
Д. Дорошенко (підпис)

Herrn Andreas Žuk
Wien VIII, Josefstädterstr. 79/18.

*Автограф. Оригінал. Поштова картка. Штемпель: "Ukrainisches
Wissenschaftliches Institut in Berlin. Berlin W 56, Französische Strasse 28"*

55.

Praha
14. X. 29.

Високоповажний Андрій Ілліч!

Ваш лист і рахунок на застали мене в Берліні, їх переслано сюди.
Я написав до Берліна, щоб Вам було вислано гроші за книжки наші і
Слов'янського Інституту.

З правдивою до Вас повагою
Д. Дорошенко (підпис)

Herrn A. Žuk
Wien VIII, Josefstädterstr. 79/18.

Автограф. Оригінал. Поштова картка.

56.

8./XII. 1929.
Berlin W 50
Nachodstr. 26
bei Frankenberg

Високоповажний Андрій Ілліч!

Я дуже спочуваю Вашому тяжкому становищу, але, на жаль, не
можу щось придумати сам, тим більше – відразу. Для нашого Інститу-
ту "Руська Іст. Б-ка" непотрібна, бо вона містить здебільшого пере-
клади з російських праць, які у нас є. До того ж і дорого для нашого
бюджету, який виносить 50 марок місячно, платити 200 марок за мало
потрібне видання. Я вчора спеціально ходив до Слов'янського Інсти-
туту і до Історичного Семінару Східної Європи. Але в обох сказали те
саме: дорого за таке мало потрібне видання... Як би щось інше, то
можна б говорити, а "Руська Іст. Б-ка" не цікавить нікого тут.

Що до матеріалів архівних, то я мушу доложити про це нашій Кураторії, яка збереться в цей четвер. Нехай вона поміркує. Скажу, одначе, що тепер взагалі матеріальний стан Інституту неважний: усі готові гроші видано, частиною випозичено студентам як “аванс”, і в касі нема ніякої готівки. Та нехай Кураторія поміркує, – громада більший чоловік, як я один, а щоб підготувати ґрунт, я вже ознайомив декого з членів наперед із змістом Вашого листа.

З правдивою до Вас повагою

Д. Дорошенко (підпис)

Автограф. Оригінал.

57.

20/XII. 1929.
Berlin W 50
Nachodstr. 26
bei Frankenberg

Високоповажний Андрій Ілліч!

На великий жаль, Кураторія Українського Наукового Інституту не може закупити у Вас архівні матеріали, навіть як би це були унікальні на цілий світ, – по тій простій причині, що не має на це коштів. Усі вільні після оплати помешкання, персоналу і т. д. кошти ідуть на допомогу студентам, на стипендії, на оплату шкільних такс, на видатки по Студентському Дому і т. д. Одже, коли у нас не вистарчає (*підкреслення Д. І. Дорошенка – Д. Б.*) коштів на всі ці потреби, то як би можна було купувати архівні матеріали, та ще в дублікатах! Що ми з ними будемо робити? Що нам скажуть студенти, що ми їм одмовляємо в їх дуже пекучих потребах, а натомість купуємо якісь архівні матеріали! Одже, при всім нашим співчутті Вам у Вашім скрутнім становищу, ми не можемо Вам допомогти інакше, як тільки купівлю книжок (*підкреслення Д. І. Дорошенка – Д. Б.*), як що у Вас ще є такі, які були б Інституту потрібні. Так стоїть діло. Дуже прикро мені це писати, але нічого іншого, на жаль, написати Вам не можу...

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко (підпис)

Автограф. Оригінал.

Джерела та література

1. Андрій Жук: матеріали до біографії (автобіографія, спогади, листування) // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 177–240.
2. Архівна україніка в Канаді: довідник / упорядники: І. Матяш (керівник), Р. Романовський, М. Ковтун та ін.; Держжомархів України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Канадський інститут українських студій Альбертського університету. – К., 2010. – 882 с.
3. Борщак І. Листи Д. Дорошенка до С. Мельгунова // Україна (Париж). – 1951. – Ч. 6. – С. 485–486.
4. Боряк Г. В. Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка // Архівознавство: підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 105–130.
5. Боряк Т. Г. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010): [монографія] / Тетяна Боряк; М-во культури України, Нац. акад. керів. Кадрів культури і мистецтв. – Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с.
6. Бурім Д. В. Два “німецькі” періоди життя і діяльності професора Дмитра Дорошенка у його листуванні з Євгеном Бачинським // Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження / Збірник наукових праць / Упорядник В. М. Піскун. Редколегія: П. С. Сохань (голова) та ін. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2013. – С. 285–320.
7. Бурім Д. В. Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні (листи Д. Дорошенка та О. Скорописа-Йолтуховського до Голови НТШ у Львові І. Раковського в справі конфлікту в УНІ-Б) // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474–490.
8. Бурім Д. В. До історії конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка і Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові професора Івана Раковського // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19–20 листопада 1996 року). – К., 1997. – Частина перша. – С. 268–279.
9. Бурім Д. В. Еволюція ідейно-політичних поглядів Дмитра Дорошенка та його участь в українському гетьманському русі // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XIV–XV. – С. 95–113.

10. Бурім Д. В. Епістолярні джерела української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка до Миколи Стороженка (1925–1928 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 16/17. – К., 2012. – С. 438–530.

11. Бурім Д. В. Наука та політика в житті української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка до Сергія Шелухина // Київська старовина. – 2012. – № 2. – С. 98–113.

12. Бурім Д. В. Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в першій період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 491–511.

13. Бурім Д. В. Організація українських націоналістів і Гетьманський центр в боротьбі за Український науковий інститут в Берліні та позиція німецьких урядових кіл (1933 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія „Історія, економіка, філософія” Вип. 7–8 Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2005. – С. 185–195.

14. Бурім Д. В., Кураєв О. О., Мицик Ю. А., Себта Т. М. Архівна і бібліотечна україніка в Німеччині // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 109–114.

15. Бурім Д. В., Кураєв О. О., Мицик Ю. А., Себта Т. М. Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Том 15. – С. 141–147.

16. Винар Любомир Два листи Михайла Грушевського до Дмитра Дорошенка з 1923 року // Український історик. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Острого – Торонто – Париж. – 2006–2007. – Том XLIII–XLIV. – 4 (172)/ 1–2 (173–174). – Рік XLIII–XLIV. – С. 108–112.

17. Винар Любомир “Заповіт” Наталії Дорошенко. Про спадщину Дмитра Дорошенка // Український історик. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Торонто – Париж. – 1999. – 2–4 (141–143). – Рік XXXVI. – С. 267–269.

18. Винар Любомир, Панькова Світлана Листи Дмитра Дорошенка до Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Торонто – Париж. – 2002. – 1–4 (152–155). – Рік XXXIX. – С. 507–517.

19. Винар Любомир Наталія Полонська-Василенко: Архівні матеріали // Український історик. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Торонто – Мюнхен. – 1995. – 1–4 (124–127). – Рік XXXII. – С. 315–319. (Ювілейне видання. 1965–1995)

20. Вячеслав Липинський Архів Том 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. Редактор І. Коровицький. – Філадельфія, 1973. – 452 с.

21. Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухина. – 1996. – 200 с.
22. Гирич І. Архів Андрія Жука як джерело дослідження українського суспільно-політичного життя початку ХХ ст. // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – С. 441–454.
23. Гирич І. Канадський архів Андрія Жука // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 168–176.
24. Дмитро Дорошенко про Михайла Грушевського (Невідомий лист Д. Дорошенка. Підготовка до друку, передмова і примітки Григорія Кураса) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 52–54.
25. Заруба В. М. Листи Дмитра Дорошенка до Дмитра Яворницького // Архіви України. – 1991. – № 4. – С. 45–50.
26. Збірник на пошану Івана Мірчука (1891–1961) / За редакцією О. Кульчицького. – Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974. – 312 с.
27. З епістолярної спадщини Д. І. Дорошенка. Листи Д. І. Дорошенка до М. М. Грінченко 1923–1926 рр. // Д. І. Дорошенко. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С. 223–255.
28. Ісаїв П. Листи Д. Дорошенка до В. Липинського з часу від 6.VII. 7.IX.1918 р. // Український історик. – 1968. – № 1–4. – С. 146–150.
29. Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фундації імені Євгена Коновальця, 1974. – С. 851–882.
30. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів: Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові, 1993. – 660 с.
31. Кривець Н. В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 322 с.
32. Курасв О. О. Архівна україніка в державних архівах Берліна: Документи стосовно політики Німеччини в українському питанні 1913–1918 рр. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 8. – С. 141–149.
33. Курасв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. – К., 2009. – 456 с.
34. Курасв О. О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). – К., 2006. – 247 с.

35. Курас Григорій Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенко // Український історик. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Острогож – Торонто – Париж. – 2006. – Том XLIII. – 1–3 (169–171). – Рік XLIII. – С. 197–210.
36. Липинський В. Листування / Редактори: Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2003. – 960 с.
37. Листування Митрополита Іларіона (Огієнка) / Упоряд. Юрій Мисик. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 566 с.
38. Матяш І. Б. Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст / Держкомархів України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; Національна академія наук України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті. – К.: Горобець, 2008. – 152 с.: іл.
39. Момрик М. Українські архівні збірки при Національному Архіві Канади // Архіви України. – 1995. – № 1–3. – С. 79–87.
40. Оглоблин О. З листів Дмитра Дорошенка до Олександра Оглоблина // Український історик. – 1965. – № 3–4 (7–8). – С. 84–88; 1966. – № 1–2 (9–10). – С. 102–106.
41. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.
42. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
43. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008. – 688 с.
44. Палієнко М. Г. Українські архівні центри за кордоном // Нариси з історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 537–558.
45. Палієнко Марина, Срібняк Ігор Матеріали колекції Андрія Жука Національного архіву Канади як джерело вивчення історії України // Спеціальні історичні науки: Зб. на пошану М. Я. Варшавчика. – К., 1999. – С. 168–175.
46. Песчаний О. О. Українці міжвоєнної доби в мюнхенських архівах // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 124–132.
47. Пиріг Р. Я., Бурім Д. В. З епістолярної спадщини Дмитра Дорошенка: листи до Євгена Вирового // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Том 1. – С. 141–152.
48. Піскун В. М. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): Монографія. – К.: “МП Леся”, 2006. – 672 с.: іл.
49. Приймак Томас, Заворотна Надія Листування Дмитра Дорошенка з Доріс Яндою // Український історик. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Ост-

рог – Торонто – Париж. – 2006. – Том XLIII. – 1–3 (169–171). – Рік XLIII. – С. 211–227.

50. Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921–1945 / Матеріали вибрав і приготував до друку Володимир Шиприкевич. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – 218 с.

51. Себта Т. Українка в Берлінській державній бібліотеці Пруської культурної спадщини та Федеральному архіві в Берліні // Архіви України. – 2007. – №№ 1–3. – С. 215–249.

52. Соловйова В. В. Український посол у Німеччині барон фон Штейнгель та його листи до Д. Дорошенка // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія “Історія, економіка, філософія” Вип. 7–8 / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К., 2003. – С. 108–119.

53. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 296 с.

54. Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / НАН України. Інститут соціології: Відп. ред. В. Б. Євтух. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.

55. Трошинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. – Київ, Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 352 с.

56. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Упорядники: В. С. Лозицький (голова) та ін. Редколегія: Ю. А. Левенець (співголова), В. А. Смолій (співголова) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с. + 16 с. іл.

57. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К.: Смолоскип, 2012. – 592 с.: іл.

58. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К., 1993. – 768 с.

59. Федорук Я. О. Книгозбірні та архіви Дмитра Дорошенка: слідами одного інскрипту В'ячеслава Липинського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 271–298.

60. Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади / Упорядник Ю. Ю. Сливка. – Львів: Каменяр, 1992. – С. 316–334.

61. Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні. 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з

нагоди 3'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. / Редактор: Верига В. – Торонто, 1996. – 256 с.

62. Golczewski Frank Deutsche und Ukrainer. 1914–1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 S.

63. Kulinitsh Ivan Ukrainisch-deutsche Wissenschaftsbeziehungen in den Jahren 1922 bis 1932 // Deutschland – Sowjetunion. – Berlin, 1966. – S. 64–72.

64. Kumke Carsten Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Nr. 43. – S. 218–253.

65. Library and Archives of Canada (Ottawa, Ontario). Національна бібліотека та архів Канади (Оттава, Онтаріо). The Andry Zhuk Collection. Фонд Жук Андрій Ілліч. MG 30. – С 167. – Vol. 24. Папка “*Листування з Українським науковим інститутом в Берліні. Д. Дорошенко та ін.*” “*Книжки і проче. Берлін. Український Науковий Інститут. Слов'янський Інститут. Переписка з В. Липинським, Д. Дорошенком. (1925–1930)*”.

66. Momryk M. The Ukrainian archival collection at the National Archives of Canada // Другий Міжнародний конгресукраїністів. Історія: Доповіді і повідомлення. Львів, 22–28 серпня 1993 р. – Л., 1994. – Ч. II. – С. 187–194.

67. The Andry Zhuk Collection, MG 30, C 167, Finding Aid № 1663 / Prepared by Myron Momryk. – Ottawa, 1986. – 262 p.

68. Voigt Gerd Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926–1945 // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. – Jena, 1969. – S. 118–156.

Дмитро Бурім (Київ, Україна) Епістолярні джерела до історії української еміграції у Німеччині: листування Дмитра Дорошенка з Андрієм Жуком (1926–1930)

У публікації розглядається листування українського історика, громадсько-політичного й державного діяча Дмитра Дорошенка з українським громадсько-політичним діячем Андрієм Жуком, яке зберігається в Національній бібліотеці та архіві Канади (Оттава, Онтаріо).

Ключові слова: українська еміграція, Німеччина, Український науковий інститут в Берліні, епістолярні джерела, Дмитро Дорошенко, Андрій Жук, Національна бібліотека та архів Канади

Дмитрий Бурим (Киев, Украина) Эпистолярные источники к истории украинской эмиграции в Германии: переписка Дмитрия Дорошенко с Андреем Жуком (1926–1930)

В публикации рассматривается переписка украинского историка, общественно-политического и государственного деятеля Дмитрия Дорошен-

ко с украинским общественно-политическим деятелем Андреем Жуком, которая хранится в Национальной библиотеке и архиве Канады (Оттава, Онтарио).

Ключевые слова: украинская эмиграция, Германия, Украинский научный институт в Берлине, эпистолярные источники, Дмитрий Дорошенко, Андрей Жук, Национальный архив и библиотека Канады.

Dmytro Burim (Kyiv, Ukraine) Epistolary Sources to the History of Ukrainian émigrés in Germany: Correspondence between Dmytro Doroshenko and Andrij Zhuk (1926–1930)

The article analyzes the correspondence of the Ukrainian historian and public and political figure Dmytro Doroshenko with the Ukrainian public and political figure Andrij Zhuk. The original documents are kept in the Library and Archives of Canada (Ottawa, Ontario).

Key words: Ukrainian émigrés in Germany, Epistolary Sources, Dmytro Doroshenko, Andrij Zhuk, Ukrainian Research Institute in Berlin, Library and Archives of Canada (Ottawa, Ontario)

Валерій СТАРКОВ

(Київ, Україна)

УДК: 94 (477.64)+398.32:394.3 (=161.2) “19”

Відображення традиційної ігрової культури населення степової України у 20-х – 30-х роках XX сторіччя в усних джерелах

Етап формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України з кінця 1910-х і до початку 30-х років XX ст. виявився, по суті, завершальним на безперервному шляху розвитку довжиною більш ніж у століття. Після короткого періоду розвитку української етнографії, пов'язаного з тимчасовою “українізацією” 1920-х років, на початку 1930-х цей процес був брутально перерваний, а його учасники репресовані [1]. Не можна сказати, що надалі згадана джерельна база не поповнювалась, але розвиток української етнографії у радянські часи був штучно призупинений. Публікації нових “ігрових” джерел були практично відсутні. Подальший розвиток джерельної бази, на нашу думку, пов'язується з публікацією “ігрових” матеріалів XIX – початку XX ст., які знаходяться у різних архівах і які почали видаватись напередодні та після проголошення незалежності, коли етнологічна наука в Україні набула нового імпульсу розвитку. Були видані матеріали Де ля Фліза про ігри селян Київщини в середині XIX ст. [10, 163], “ігрові” збірки П. Н. Солонини 1878 р. [9], Є. Н. Гаврилея 1897 р. [7] з Чернігівщини та Івана Манжури з Катеринославщини початку 80-х років XIX ст. [8], М. О. Русова з Полтавщини від 1901 р. [5], описи ігор з різних архівних одиниць зберігання за період 1844–1987 рр. з Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (ІМФЕ) НАН України [2; 4], які суттєво поповнили корпус джерел вивчення традиційної ігрової культури української людності.

Разом з тим не можна не звернути увагу на таке зовсім нове, своєрідне та унікальне джерело, як записи спогадів літніх людей, те, що зветься нині усною історією. Велика праця, пророблена експедиціями Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізьким відді-

ленням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Інститутом усної історії Запорізького національного університету впродовж 1999–2007 р., втілилась, поки що, у дев'ять томів “Усної історії Степової України”, виданих протягом 2008–2010 рр. [11]. Важливість і унікальність видання полягає в тому, що усна історія є вагомим чинником історичного буття, значущим елементом побутових, економічних, суспільних відносин, а також визначальним механізмом передачі історичної пам'яті наступним поколінням.

Поряд з багатьма історичними реаліями 20-х – 30-х років ХХ ст., відображеними у споминах мешканців Степової України, у виданні наведено великий фактичний матеріал з ігрової культури різних статевікових груп. Ініціатори проекту розробили “приблизні напрямки можливих зовнішніх запитань усного опитування учасника археографічної комісії”, всього 214 напрямків у 17-ти розділах (“Родина”, “Сім'я”, “Громада”, “Громадське життя”, “Село та місто”, “Народини”, “Ігри й забави”, “Весілля”, “Проводи”, “Свята й обряди”, “Житло”, “Ремесло”, “Їжа й харчування”, “Народна медицина”, “Віра”, “Демонологія”, “Природа”) [11, т. 1, XXXIX–LIII]. Як бачимо, “ігровий” блок питань був включений до переліку “приблизних напрямків...”. Ось які питання включені у розділ “Ігри й забави”: 105. Які дитячі ігри ви знаєте? Як виготовлялися дитячі іграшки? 106. Які дорослі зимові ігри ви знаєте? Чи знаєте ви правила цих ігор? 107. Які літні дорослі ігри ви знаєте? Які правила цих ігор? 108. Які практикувалися покарання тим, хто програв? Яка винагорода чекала переможця? [11, т. 1, XLVIII].

Зацікавлення елементами ігрової культури можна простежити і в інших розділах (“Громадське життя”, “Весілля”, “Свята й обряди”), зокрема у питанні “Чим займались у вашій родині під час війни? Чим займались діти? В які ігри тоді вони грали? Чи з'явилися якісь особливі ігри?”. Відомо, що у весільній та в календарній обрядовості є багато ігрових елементів.

Дитинство та юність, той час, коли людина виявляє найбільшу ігрову активність, у переважній більшості опитаних припадали на 20-ті – 30-ті роки ХХ ст., коли згортались дослідження традиційної культури українців. Тому ці свідчення мають незаперечну джерельну цінність, вони у достатній мірі паспортизовані. Хоча, звичайно, можна закинути наведеним розшифрованим текстам деяку непослідовність, уривчастість, змішування окремих ігрових сюжетів тощо. Часто описи конкретної згаданої гри є неповними, нечіткими, іноді – це лише назва гри, та й

вона може бути локальною. Проте сукупність всіх цих відомостей суттєво доповнює “ігрову” картину українського села у цей період.

Хоча багато опитаних зазначали, що життя в ті роки було дуже тяжке і вони не мали можливостей займатися ігровою діяльністю: “Як малі були нічого такого у нас не було. Які там ігри?” [11, т. 4, 52, 189; т. 2, 201, 226; т. 3, 193; т. 9, 303 та ін.], звичайно ж ігрова діяльність різних статевих-вікових груп людності не припинялась.

Корпус наведених описів і згаданих у цьому багатотомному виданні ігор та розваг виглядає, на нашу думку, так (назви – за оригіналом):

Традиційні ігри та розваги дітей і підлітків (гилка (28 описів та згадок), жмурки (14), у цурки (13), креймашки (15), довга лоза (2), платочок (8), свинка (4), пічки (4), у ворона (1), у гусей (4), у квача (6), у Панаса (Киця-Баба) (9), у ножика (2), у кльока (3), у сракача (2), у карти (9), різні ігри у м'яча), в т.ч. і зимові (крутілка (колесо) (2), санчата (9), ковзани (6), лижі (1), “громак” (3)).

Можна виділити різні **ігри та розваги найменших дітлахів**: біганина, водні розваги (поблизу Дніпра), наслідувальні ігри (ляльки, хатки, лошади), баштан, у колесо, у шпильки, у долоні.

Традиційні обрядові ігри та розваги: веснянка “подояночка”, кулачки, гойдалки, навбитки; та ігри і розваги на досвітках: у калача, у кільця, у шпильки, вербальні ігри.

Новітні (інноваційні) ігри – у класи, у круга, у війну, скакалка, футбол, волейбол, жорстка, крокет, у “коца”, шахи, шашки, доміно, лото. Багато з цих ігор мають “традиційних” попередників або аналоги.

“Незрозумілі” ігри, тобто ігри, описи яких викликають питання чи до їх суті, чи до їхнього місця у певній класифікації: у “вбивного” городка, катання на лозині (мабуть – “громак” (?)), кидання лозинок, у дука, у мишки, бринкач, голочка, у буца (стінку). Частина цих ігор лише згадана без опису, а переважна частина описів наведена в єдиному варіанті.

Виходячи з обмеженості даної публікації, звернемо детальну увагу лише на гру з м'ячем “гилка”, на яку припадає найбільше описів і згадок (інші назви цієї гри – “матка”, “шаматай”, “вибігачка”, “городки”). Ось характерні описи гри у “гилки” (збережено мову оригіналу):

* “А як малі були, гралися у м'яча, в гилки... Палкою гралися так у м'яча. [...] Ну як у м'яча оце бралися: ті відтіля, а ті відтіля – дві команди. Тоді оце один підкида м'яча, а той шле туди ж до тієї команди. Вони ж друг навпроти друга стоять. Кидають ото, як не получилось...”

і біжи туди, щоб успів поки м'яч, щоб тебе не вигнали відтіля. Як тебе доженуть, то ти у грі уже не гуляєш. Ті ж м'ячик схватили, і тебе вдарять м'ячем, і назад кидають же. Вони з тієї сторони беруть м'яча, бо м'яч же в їх, сюди і їхній туди тікає. Гілки це називається. М'яч вдарили, а вони повинні ловить, а ми дивимось, чи вона ж успіне, щоб її не вдарили м'ячем...Та що біла, підбивала, вона і тікала... Вона ж там м'яч лове, а ця біжить. Тіки уловила м'яч і на серед де те, як попаде м'ячем оту, що біжить, а таж добігла назад, розвертається і біжить у свою команду. Гілки були, такі бичі були... і ото ними” (Бондаренко Марія Юхимівна, 1910 року народження; с. Широке) [11, т. 1, 10].

* “...у м'яча грали [...]. “*Батько й мати*” називалися, один в полі стоїть, а другий отут во, б'є. Один підкидає, а другий палкой б'є. А там загон, кажеться коні називали. Скільки метрів – 20-ть і 30-ть. Вдарив і біжить, оце добіжить до коней, як м'ячом ударять. Ті ідуть у поле, а ті йдуть. Цю гру назвали “*м'ячом*”. Дорослі і жонаті грали в нього” (Гармаш Іван Іванович, 1927 р. н.; с. Грозове) [11, т. 1, 108].

* “В дитинстві пам'ятаю у *м'яча* грали, всі сходилися за село, за кладбище. Один м'яч підкидає, а другий б'є. Отам дві команди. А ти туди біжиш а вони ловлять м'яч. І в тебе єслі попадають то він виходе з поля” (Чепинога Віктор Дмитрович, 1932 р. н.; с. Грозове) [11, т. 1, 173].

* “А дівчатами, тож зустрічались вже в неділю, гуляєм там було. *У м'яча* гуляли було, як оце тепло, хіба ж так по улицях у м'яча гуляєм. Ломака така була. І ломака, дощечка така хароша. Б'є, а той хвата. Як ухвате, вже той йде у город, як кажуть, оце ж поки город. Так м'яч, те, хватають, а ці ж б'ють. Ну, коли вже вони... А ми вибігаєм, нас же ж багато. А той там хватає. А дівчата біжать. А він як схвате м'яч і попадає в дівчат, там чи дівчата, чи хлопці. Як попаде, значить, хай твоя бригада іде туди, у те, не в город, не в город. А ті ідуть уже в город. М'яч бувало, шо куплять ризиновий, так ризиновий. А то так із коней начешуть шерсті” (Чмирь Уляна Єфимівна, 1904 р. н.; с. Мала Білозірка) [11, т. 2, 113].

* “...грали в м'яча. Так називалось – в “*Панового*”. Дві команди: там був пан, і там, там – підпан один, і там – підпан, і одинаки називались. А одинаків вже було – чоловік 5–6. Площадка, лінія. Стоїть одна команда тут, а одна – в полі. Значить, панові давалось бити. Був – підкидає м'яч, а гілка отака завбільшки, палка, підкидає, і б'є подальше. Хто ухвате цей м'яч, значить ці вже переходять у поле, а ті будуть бити. Ну трудно було ухватити, дуже трудно. Пан бив п'ять раз, підпан –

тричі, а одинаки – по одному разу били, хоч і трава. Хто буде паном, а хто одинаком вибирали так – хто старший. В мене була – я був паном. В мене була команда з дівчат [сміється], я брав тільки дівчат... І більше ми били, чим у полі були. А чого? В мене команда так: “Дівочки!” Вплоть до того, що – загорися палиною, а ухвати цей м’яч! І – ловили [сміється]. От так” (Кобилко Іван Леонтійович, 1919 р. н.; с. Мала Білозірка) [11, т. 2, 178].

* “Із ігор я помню раньше була “*вибігачка*” (так казали). Маленький м’яч обикновенною палицею, як удариш... Полетів... Пока схватить той м’яч, а ти должен примірно двадцять п’ять метрів пробігти туди і назад вернуться на існуючу позицію” (Жмися Володимир Олексійович, 1939 р. н.; с. Мала Білозірка) [11, т. 2, 218].

* “А тоді ще була “*вибігачка*”. Ломачки клали в одному кінці, а тоді м’ячем ломакою били і треба було вибігати” (Ісаєва Ольга Яківна, 1927 р. н.; с. Мала Білозірка) [11, т. 2, 238].

* “Ну, в м’яча грати – у “*вибігачки*”. Це ж дві команди. Одна стоїть – б’є м’яч, а друга – ловить. От. Якшо піймали, значить, тоді б’ють, вибивають. Як попобігаємо, так тільки держись! А то ж м’яч” (Сердюк Євдокія Миронівна, 1925 р. н.; с. Мала Білозірка) [11, т. 2, 300].

* “Грали *в м’яч*. Оце як у американців бейсбол, чи як? А в нас називалась точно така гра в *шатая*. Той закинув м’яч, а той стоїть біля тебе, підкида м’яч, а ти вже должен тією биткою. Чим дальше заб’є, а тоді біжить туди й назад. Шатай називався. Та, ігр було багато” (Окопний Іван Корнійович, 1918 р. н.; с. Мала Білозірка) [11, т. 3, 53].

* “У нас ігри були наші, просто сільські – “*гулки*”. Шо це таке? Бачиш. Один стає, м’яч кидає, а я б’ю по тому м’ячу, а там у полі стоять “солдати” – ловлять. А друга група тікає. А ті, значить, як піймали м’яч і б’ють по тобі, значить, уже “убили”. Із нашої команди одного “воїна” вже убили. Оце така ігра була. А то... Дівчата, в основному...” (Ракельська Марія Михайлівна, 1927 р. н.; с. Біленьке) [11, т. 4, 93–94].

* “У наше детство в ігри грали. *Гелевий мяч* називалося. Це грали від отакого і до призивника. Бо в нас вигони були такі здорові в селі. І ото собираються в виходній день, або празник якийся. І ото так, два дука – один дук десь там, а другий – тут. Хлопці б’ють мяч, і ото, поки той м’яч летить, а должні остальні перебігати от дука до дука. Єслі там упіймали м’яч, і ударили нам, з цього дука, шо біжить хлопець чи дівчина. Значить, міняються тоді дуками. Ну, така ігра була...” (Біла Валентина Сергіївна, 1928 р. н.; с. Біленьке) [11, т. 4, 114].

* “Ще як в школі був малий, то грали у того – у “*шаматая*” і в “*матки*”. Це м’ячем. М’яч палкою били, ото так. Та воно пошти однакове. “Шаматая” менше було. Дівчата й хлопці. А того – більше. У “матки” – там у полі стоять, ловлять...” (Довженко Іван Ананійович, 1930 р. н.; с. Біленьке) [11, т. 4, 171].

* “*Матка*” – оце так, значить, приємерно в мене... Я, як командир тієї однієї матки, а той – другої матки. Оце той, шо програв, гиле, а цей б’є палкою. Ето... ударив, м’яч полетів, а ці, шо його вже команда, біжать. Туди й назад, як ті піймали м’яч та в когось із їх попали м’ячом, значить всьо, тепер той переходе на низ, а той – на гору... Та!” (Редько Микола Тихонович, 1922 р. н.; с. Біленьке) [11, т. 4, 210].

* “Дітьми грали на вулиці як і всі: в городки, в жмурки. *В городки* – це коли б’ють м’ячом і м’яч, там значить команда, два стоїть, один підкидає, другий б’є гілкою, а там команда ловить цей, от, на дві команди. Ну як і всі діти” (Пазюк Галина Яківна, 1930 р. н.; с. Біленьке) [11, т. 4, 257].

* “*В м’яча* харашо грались – один м’яч кидає, другий палкою б’є, а там же ж той, а ми тоді біжимо, там до якої межі, як вспіли. А як не вспіли, там м’ячом ударили, значить ми уже тоді переходим, вони тоді беруть, а ми встаємо в поле” (Бугарь Антоніна Василівна, 1914 р. н.; с. Біленьке) [11, т. 4, 268].

* “В м’яча, тоді м’яч був, у городки там, у *гилки*. Тож стоять дві команди, один кидає м’яч, другий гиле, а там друга команда лове, ну хто більше влове, – таке було соревнованіє, а ті тікають. Ну, вобщем, багато у нас, таких немає січас” (Шевченко Ганна Василівна, 1928 р. н.; с. Біленьке) [11, т. 4, 343].

* “Грали малими у *Матки*, *Шаматая*, – з хлопцями в м’яч. Ото один б’є палкою, а там хватають. Одна партія програла, значить ті будуть бігати, а ті будуть бити, а ті ловить” (Біла Марія Миколаївна, 1930 р. н.; с. Біленьке) [11, т. 5, 33].

* “Більшість гуляли на вулиці. Ігри були *Матка* і *Шамотай*. В м’яч [...]. Шамотай – м’яч кидають і палкою б’єш і вибиваєш, а там хватають, де ловиться...” (Близнюк Степан Григорович, 1927 р. н.; с. Біленьке) [11, т. 5, 40].

* “*У гилки* гралися. [...] Ото такі ігри були. У м’яча гуляли ще. У підкідного. Значить, дві групи, одна група стоїть у полі, а друга стоїть група (п’ять–шість чоловік), – м’яч б’ють. Вдарив м’яч, полетів, а друга група должна пробігти туди і назад, щоб м’ячом не вдарило. А

вдарило, – все проіграв... Лі схватив, ото зразу пригають” (Кулап Василь Опанасович, 1923 р. н.; с. Біленьке) [11, т. 5, 138].

* “... то *в матки* на вулиці грали. В матки – це там стоять чоловік чотири в полі, а нас тут чотири, вобщем дві партії. А тоді той палкою м’яч підгилює, а той палкою б’є. А ті як піймають м’яч, значить гуляються по садові” (Топчій Олександра Максимівна, 1926 р. н.; с. Біленьке) [11, т. 5, 294].

* “В шо гуляли? *В гилки, шаматая* [сміється]. Шаматай? Шаматай – ну це кидають м’яч, а тоді б’є цей м’яч і всі біжать “поляки [сміється] до якої межі”, вертаються назад, а ті що там повинні побить, а кого побили, – той остаеться [нерозбірливо]” (Якубіна Ніна Олександрівна, 1932 р. н.; с. Біленьке) [11, т. 5, 389].

* “Потом *били мячик*, была такая досточка, такой ширины, били по мячику, и он там стоит, а я здесь! Досточкой надо ударить мяч, а тут несколько человек, и ловят, значит, как противники бьют! Это две группы, в мяч! Если попадем, когда они будут бить, значит, мы тогда, мы тогда верх, мы считались верх, а они низ! Они на поле будут ловить, я бью! Вот такие игры были!” (Фуклев А. І., 1922 р. н.; с. Преслав) [11, т. 6, 121].

* “А *в гилки* – це палки і м’яч, палки такі! Йдеш на поле і б’єш, щоб він ухватив! Як удариш же ж, м’яч далеко ж летить, щоб він ухватив – це в гилки називається! Ну, м’яч куплений же ж! У хлопців же ж були м’ячі” (Руденко Марія Петрівна, 1922 р. н.; с. Сурсько-Михайлівка) [11, т. 8, 55].

* “Играли в мяч часто. Покупали мячи. Появились мячики, такие обшитые, такие беленькие, вот. [*Гилки*] называли там. Ты палкой бьешь, а те ловят в поле, на поле там. Потом чередуются, те ловят – такая игра была” (Танцюра Микола Кирилович, 1934 р. н.; с. Сурсько-Михайлівка) [11, т. 8, 149].

* “А *гілка* це м’яч, тоже саморобний. Шитий. А чим попало набивали. Тряпками набивали. Та зробили такий м’ячик, а тоді хлопці... Так там ото церква тільки була, а то вся площадь була. Тепер же ж Дом культури там, а тоді не було. І ото ж виходять на ту площадь. Хлопці беруть, ну, не такі товсті [нерозбірливо]. Той кида м’яч, а той гілкою. А там такі, шо хватають той м’яч. [Сміється]. Ну, вигравали... Якшо не піймали, так шо той туди-сюди, прибіжить і стане на своє місто. І другий бере та б’є. Не було ніякого покарання. Тільки то, шо з його знімали з міста” (Шевченко Катерина Родіонівна, 1921 р. н.; с. Скельки) [11, т. 9, 194].

* Окрім того, гру “*гилка*” згадували інші інформатори: “у *вибігачки*” (Чигрин Клавдія Василівна, 1926 р. н.; с. Мала Білозірка) [11, т. 34], “*гилка*” (Паталах Ігор Олексійович, 1921 р. н.; с. Біленьке) [11, т. 4, 80], “*гилка*” (?) (Козиряцька Тетяна Володимирівна, 1926 р. н.; с. Біленьке) [11, т. 5, 118].

Виходячи з року народження інформаторів (1904–1939 рр.), а надто основної їх частини (1918–1930 рр.), можна зробити висновок, що гра у “гилку” широко побутувала і в двадцяті, і в тридцяті роки, коли вік інформаторів був відповідним для ігор і забав – дитячих або підліткових. Більш того, у “гилку” грали і в досить солідному віці і вона “дожила” у традиційних формах до сорокових–п’ятдесятих років.

Звичайно, порівняння цих записів спогадів про ігри із докладними записами ігор спостерігачів у ХІХ ст. буде не на користь спогадів. Докладний опис спорідненої гри “Матка” (бабовой, маткової мяч, лапта, игра в десяти) з праці Петра Іванова “Игры крестьянских детей Купянского уезда” (1889 р.) виявляє дані про склад гравців, докладні правила гри, ймовірний перебіг гри [3, 28–30], наводить ігрові етнографічні паралелі [6, 161–163; 12, 44–45]. Наведені описи спогадів про ігри 20-х – 30-х років свідчать лише про наявність цієї та споріднених ігор та про її окремі елементи на конкретній території (окремі райони степової України, зокрема Запорізької, Дніпропетровської областей). Однак, слід зазначити, що наведені описи свідчать про збереження основних параметрів традиційної гри: суперництво двох груп гравців, тотожність основних елементів гри (м’яч, гилка, основний перебіг ігрових подій).

Характерним для ігрової діяльності є різні назви майже тотожних ігор у різних, навіть близьких місцевостях. Здебільшого, назвою нашої гри є “гилка”, хоча у с. Малій Білозірці вона, переважно, має назву у “вибігачки”, у с. Сурсько-Михайлівці – “гилка”, у с. Біленькому – різні назви: “шаматай”, “матка”, “городки”, “гелевий м’яч”, та ж “гилка”.

Загалом же, як свідчать наведені усні джерела, в українському селі у 20-ті – 30-ті роки минулого століття панував традиційний комплекс ігор та ігрових елементів громадської обрядовості різних статевікових груп. На прикладі найбільш згадуваної гри у м’яч – “*гилки*” – видно, що основні параметри традиційної гри збереглися.

Джерела та література

1. *Борисенко Валентина*. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років / Валентина Борисенко. – К.: Універс, 2002. – 92 с.

2. Дитячий фольклор / Упоряд. і перед. Г. В. Довженок. – К.: Дніпро, 1986. – 304 с.

3. *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде. Собрал П. Иванов. (С предисловием проф. Н.Ф. Сумцова). – Харьков, 1889. – 81+II с.

4. “Літала сорока по зеленім гаю”: дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упоряд. та авт. прим. Г. В. Довженок. – К., 1990. – 160 с.

5. *Русов М.* Игры детей на Полтавщине / М. Русов // Народна культура ра українців: життєвий цикл людини: Історико-етнологічне дослідження. – У 5 т. / Наук. ред. М. Гримич. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К.: Дуліби, 2008. – С. 190–211.

6. *Сахаров И. П.* Русские народные игры / И. П. Сахаров // *Сахаров И. П.* Русское народное чернокнижие. – СПб: Литера, 1997. – 416 с.

7. *Старков В. А.* Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини кінця XIX ст. з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України / В. А. Старков // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 5/6 (Український археографічний збірник. – Т. 8/9). – К., 2001. – С. 341–364.

8. *Старков В. А.* З неопублікованої фольклорно-етнографічної спадщини Івана Манжури (народні ігри) / В. А. Старков // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького держ. ун-ту. – Вип. 6. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. – С. 230–234.

9. *Старков Валерій.* Народні ігри та розваги Чернігівщини II половини XIX ст. (з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) / Валерій Старков // Література та культура Полісся. – Вип. 19. – Ніжин, 2002. – С. 158–173.

10. *Старков Валерій.* Народні розваги. Селянські свята, ігри для дорослих і дітей, танці й музика / Валерій Старков // *Де ля Фліз.* Альбоми. – Т. 1. – К.: ІУАД, 1996. – 254 с.

11. Усна історія Степової України. – Тт. 1–9. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008–2010. – Т. 1. – 2008. – 516 с.; Т. 2. – 2008. – 512 с.; Т. 3. – 2008. – 492 с.; Т. 4. – 2008. – 474 с.; Т. 5. – 2009. – 460 с.; Т. 6. – 2009. – 464 с.; Т. 7. – 2009. – 388 с.; Т. 8. – 2010. – 362 с.; Т. 9. – 2010. – 412 с.

12. *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – Т. IV изд. под наблюдением д. чл. Н. И. Костомарова. – СПб., 1877. – 2+XXX+716+46 с нот.

Валерій Старков (Київ, Україна). **Відображення традиційної ігрової культури населення степової України у 20-х – 30-х роках ХХ сторіччя в усних джерелах.**

Нове унікальне історичне джерело дозволяє простежити традиційні елементи в ігровій культурі українського села у 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. Як приклад, наведено популярну гру з м'ячем – у “гилку”.

Ключові слова: джерельна база, традиційна ігрова культура, українське село, гра у “гилку”.

Валерий Старков (Киев, Украина). **Отражение традиционной игровой культуры населения степной Украины в 20-х –30-х годах ХХ ст. в устных источниках**

Новый уникальный исторический источник позволяет проследить традиционные элементы в игровой культуре украинского села в 20-х – 30-х годах ХХ ст. Как пример, приведена популярная игра с мячом – в “гилку”.

Ключевые слова: источниковедческая база, традиционная игровая культура, украинское село, игра в “гилку”.

Starkov Valerii (Kyiv, Ukraine). **The Reflection of the Ukrainian Traditional Play Culture of the Population of Steppe Ukraine in an Oral Sources (1920–1940)**

The new unique historical source show the traditional elements of the play culture of Ukrainian village (the period 1920–1940). As an example, is taken the game “gylka”.

Key words: source base, traditional play culture, Ukrainian village, the game “gylka”.

Наталя ЛИТВИН
(Київ, Україна)

УДК: 94(477)“1920-1930”

**Переслідування більшовицькою
владою М. С. Грушевського
протягом 1924–1934 рр.**

Останніми роками читачі мали змогу ознайомитися з багатьма публікаціями про кривавий терор, розв’язаний сталінськими поплічниками в Україні. Його жертви – інтелігенція, службовці, працівники науки, навіть національні меншини. Атмосфера підозрливості, залякування, ненависті до “інакомислячих” так “загусла”, що скрізь вбачали змови, контрреволюційні заклоти, наміри інтервенції, шпionаж та інше.

Особливий тиск більшовицької влади був відчутний в науковому середовищі, серед професури, яка по-різному висловлювала свої думки щодо радянської системи. Так, у структурі Всеукраїнської Академії наук відбулися кардинальні зміни, а саме “чистки” національно настроєних людей, до числа яких належав і відомий історик М. Грушевський. М. Грушевський в цей час опинився у вкрай тяжкій ситуації, коли репресивно-каральні органи хотіли використати його репутацію як протидію іншим національним угрупованням в середовищі ВУАН, а також “пришили” йому сфальсифіковану справу “Українського національного центру”.

Дослідниками перегорнено чимало сторінок чорних справ, але ця тема, здається, ніколи не буде вичерпана. Проблемою останнього десятиліття діяльності М. С. Грушевського (1924–1934 рр.) займається низка відомих вчених, які у своїх монографіях подають цікаві і маловідомі факти останнього десятиліття життя М. С. Грушевського. Так, у праці О. Копиленко “Українська ідея М. Грушевського” розкрито державницький напрямок політичного світогляду М. Грушевського. Найвідомішим дослідником цієї тематики в останні роки є Р. Я. Пиріг. У своїх працях він на основі нових документів і матеріалів, що стали доступними в часи незалежної України, формулює нові підходи до ви-

вчення спадщини і життя М. Грушевського. Його праці багаті на архівні матеріали, в кожній з них подається поетапний розвиток подій у 1924–1934 рр. На численних архівних документах ґрунтується праця В. І. Пристайка, Ю. І. Шаповал. “Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття (1924–1934 рр.)”. Значний відтинок життя М. Грушевський присвятив діяльності у ВУАН; праця П. С. Соханя, В. І. Ульяновського, С. М. Кіржаєва “М. Грушевський і Academia” зосереджена саме на його діяльності в академії, на розширенні академічних історичних установ. Слід зазначити, що ці дослідники займаються й окремими питаннями, пов’язаними останнім десятиліттям життя М. Грушевського.

Для опрацювання цієї проблеми нами було використано архівні матеріали архівів України: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об’єднань (далі – ЦДАГО України).

Мета статті полягає в аналізі форм та методів ідеологічної роботи партійно-радянських органів, націлених на проведення репресій проти наукової інтелігенції України, зокрема, й проти М. Грушевського.

Комуністична влада вороже ставилася до академіка М. Грушевського за чіткі національні позиції, непоступливість у принципах, невизнання марксизму-ленінізму і чи не від початку діяльності вченого в системі Академії наук готувала ліквідацію його школи. Щоб підірвати науковий авторитет історика, у 1926 р. розгорнули ідеологічну критику творів академіка, розпочали словесні випадки проти його діяльності в середовищі ВУАН. Особливо акцентувалася увага на участі історика в Центральній Раді і на його ролі у відродженні національної держави як першого президента УНР. Того ж 1926 р. на ювілеї відзначалося 60-річчя від дня народження та 40-річчя наукової праці М. Грушевського – з критикою його політичної діяльності виступили П. Любченко (секретар ЦК КП(б)У) та М. Левицький (уповноважений “України” в Києві). Компартія вибрала цю дату не випадково, і в словах її діячів прозвучав неоднозначний заклик до академіка – привселюдно покаятися, відмовитися від минулого й возвеличити більшовицьку владу. Не дочекавшись цього ювілею, П. Любченко видрукував у грудні 1926-го в журналі “Життя й революція” статтю щодо вченого – “Старі теорії і нові помилки”, назва якої свідчить про зміст. Актом відвертої зневаги до М. Грушевського було і недопущення його на 6-й Міжнародний конгрес істориків у Осло в серпні 1928 р.

Наступним випадом стали: критичний огляд журналу “Україна” за 1927–1929 рр., а вже на початку 1930 р., коли розпочалося структурне нищення школи М. Грушевського, розгромна рецензія Ф. Ястреба на IX том “Історії України-Руси”. Паралельно з ідеологічною роботою йшла й організаційна підготовка до погрому. З 1928 р. ЦК КП(б)У взяв прямий курс на розпуск комісій та кафедр М. Грушевського. Більшу частину установ ВУАН влада поповнювала за рахунок не прихильних до Грушевського істориків та нарощувала число співробітників-комуністів. Невдовзі вони захопили тут керівні посади і на середину 1929 р. фактично стали в ній господарями. На початку 1929 р. у ВУАН створюється кафедра марксизму-ленінізму на чолі з О. Калишаном, а до історичних установ приєднується кафедра лояльно настроєного до більшовиків академіка Д. Багалія.

Відтак на осінь 1929 р. ідеологічну підготовку до погрому школи М. Грушевського було завершено, кількісно його супротивники переважали, лишалося здійснити головне – організаційно-структурний злам. Щоб шокувати співробітників М. Грушевського і всю “не більшовицьку” опозиційну частину академії, 22 листопада 1929 р. газети оголосили про розкриття чекістами нібито контрреволюційної організації, яка “виросла” у ВУАН “Спілки визволення України” на чолі з академіком С. Єфремовим, і поряд з іншими заарештовується один з провідних учених школи М. Грушевського, його “права рука” – Осип Гермайзе. Згодом під арешт підпали відомий історик Михайло Слабченко та його син Тарас. Ця акція мала, серед інших, ще й далекосяжну мету – відволікти увагу як в Україні, так і за її межами від підготовлюваного погрому ВУАН у цілому і школи М. Грушевського зокрема.

Восени 1929 р. нищівній критиці було піддано одного з найближчих співробітників Грушевського, завідувача секції методології і соціологічного обґрунтування історії Осипа Гермайзе. Автор рецензії З. Гуревич, оцінюючи його статтю про розвиток української історичної науки за останнє десятиліття, звинувачував Гермайзе у псевдомарксизмі, відступі від принципу класового підходу, відмові від боротьби проти української буржуазної історіографії тощо. Одним з основних аргументів при оцінці позиції Гермайзе було його ставлення до історичної концепції Грушевського. Гуревич висловлював подив з приводу того, що історик, який зараховує себе до “марксистської фаланги”, пишався “Історією України-Руси”. В одному з оперативних зведень Київського окрвідділу ДПУ того ж 1929 р. давалася така характерис-

тика О. Гермайзе: “...Старий марксист, але не революційний..., здебільшого перебуває в оточенні істориків-немарксистів: Грушевського, його ад’ютанта Ф. Я. Савченка та інших. Проте він любить ліву фразу й часом, на словах, висловлює себе більшим комуністом, ніж самі комуністи. У наукових колах марксистів він поширює думку, що начебто академік Грушевський став майже марксистом. Це, розуміється, абсурд, і Грушевський, як прихильник школи Дюркгейма, більш є психологіст та ідеаліст, а не марксист. Невідомо, чи наближається Грушевський до марксизму, чи Гермайзе відходить від марксизму, приймаючи ворожий нам світогляд” [1, с. 80, 84].

Не менш трагічною була доля інших супротивників і прибічників Грушевського. Взяти хоча б академіка А. Кримського, який помер 25 січня 1942 р. в палаті смертників Кустанайської тюремної лікарні. Цікаво, що у справі Кримського № 148001 під грифом “Цілком таємно” є довідка про наявний “компромат” проти нього, де серед іншого зафіксовано: “Внаслідок цього впливу Кримського за останній час серед студентів Київського державного університету почастишали випадки націоналістичних проявів, у роботах студентів виявилися націоналістичні помилки, посилювався попит на літературу Грушевського і Винниченка” [2, с. 23].

Зміни в структурі історичних установ ВУАН почалися в листопаді 1929 р. На останній сесії нові академіки М. Яворський, М. Слабченко та академік Д. Багалій запропонували, а президія соціально-економічного відділу ухвалила встановити спеціалізацію кафедр історії України “за марксистською” термінологією. Тому відніми кафедри іменувалися: Д. Яворницького – передісторії України, М. Слабченка – історії України за добу феодалізму; Д. Багалія – історії України за доби торговельного капіталу; М. Грушевського – історії України за доби промислового капіталу; М. Яворського – історії України за доби імперіалізму. У М. Грушевського відібрали й закрили комісію Лівобічної, Полудневої і новішої історії України. Натомість при кафедрі Д. Багалія хотіли створити комісію Лівобережної і Слобідської України, при кафедрі М. Слабченка комісію Полудневої України, при кафедрі Д. Яворницького комісію топографії Запоріжжя. Руйнація комісій суперечила тій хронологічній розмежованості, яку було запроваджено раніше. М. Грушевський пропонував об’єднати наукові сили закритих комісій в одну “комісію порайонного дослідження України”, яка й далі при його кафедрі вела б науково-пошукову роботу, але цієї пропозиції відділ не прийняв

і запропонував М. Грушевському компенсацію – розділити комісію історії Києва та Правобережжя на дві комісії і створити комісію історії Полісся. У січні таку комісію справді було створено, але діяла вона недовго [3. с. 27, 32].

Ще раніше, 22 грудня 1929 р., було закрито комісію старої історії України під тим приводом, що ця галузь наукових досліджень належить до тематики кафедри академіка М. Слабченка. М. Грушевський виступив з протестом, доводячи передчасність такого акту, тому що кафедра М. Слабченка не розпочала ще досліджувати тематику цієї комісії, та й було невідомо, чи візьметься за це. М. Слабченко був репресований, його наукові установи розпущені, а кафедру передали в тимчасове завідування академікові Д. Багалію, а згодом ліквідували зовсім.

Паралельно зі структурною ліквідацією протягом 1929–1930 рр., на всі установи М. Грушевського було посилено тиск методами інтенсивного планування наукової роботи, річними фінансовими, тематичними планами. Відтак, наукою займатися не було коли, тому навіть і ті установи й комісії, що лишилися М. Грушевському, не могли нормально функціонувати. Влітку 1930 р. на історичні установи академії було нацьковано т. зв. “пролетарів”, які ретельно вивчали ситуацію, а потім розпочали персональну чистку академії. М. Грушевський подав протест проти такої сваволі і такого розгону до Робсельінспекції, але все залишалося без відповіді.

На літо 1930 р. було скасовано тісні зв’язки з історичними установами М. Грушевського постійних позаштатних співробітників, котрі відіграли визначну роль в історії організації наукової праці академії у найтяжчі часи її існування. Отже, паралельно з організаційно-структурним зламом відбувався і кадровий розгром школи М. Грушевського. Грубо обривалася також і видавнича діяльність. Восени 1930 р. влаштовано погром журналу “Україна” – головного видавничого органу.

Негативне ставлення партійців до інтелігенції УСРР та переслідування діяльності професури простежується на основі статуту ВУАН за 1931 р. В ньому зазначалося: “Останніми роками помічається активізація ворожих елементів у ВУАН, особливо великодержавних і українсько-національних угруповань. Із найбільш ворожих політичних угруповань треба відзначити групу Грушевського і групу Воблого. Грушевський, що перебуває тепер у Москві, тримає зі своїми прихильниками і співробітниками у Києві найщільніший зв’язок. Він демонстративно відмовився від участі в редагуванні журналу “Україна”, коли

керівництво журналу було передано партійцям. Грушев'янци послідовно проводять тактику саботажу наукової роботи в Академії. Центральною фігурою, що навколо неї тепер концентрується класово-ворожі елементи в Академії, є академік Воблий і його наукова робота, що має явно ворожий, буржуазно-апологетичний, великодержавницький характер. До групи Воблого належить також академіки Яснопольський і Василенко та деякі наукові робітники (Романовський, Кристер, Бованенко). При цьому вони проводять тактику зовнішньої радянзації". В статуті зазначалося, що "під особливо пильним доглядом треба тримати діяльність академіків, що дають наукову продукцію, але проводять боротьбу проти партійної лінії у відкритій або замаскованій формі" [4, арк. 85–88].

"Чистки" українських вчених вилилися в обговорення на різних диспутах, дискусіях за участю громадськості. Так, на початку 1931 р. в будинках Педагогічного музею, де свого часу засідала Центральна Рада, в конференц-залі Академії наук та Оперному театрі проходив диспут стосовно наукової діяльності історика М. С. Грушевського. На диспуті вченого звинуватили в українському буржуазному націоналізмі, в зраді інтересів українського народу, в хибності методологічних підходів до оцінки подій і явищ вітчизняної історії [5, с. 76]. Це робилося навмисно для того, щоб скомпрометувати вченого та поглумитися над ним. У проведенні подібних диспутів фігурували імена академіка Л. М. Яснопольського, професора О. П. Оглобліна та інших вчених. Учасники "дискусій" звинувачували їх у націоналізмі, змушували визнати свої "помилки", виступати проти своїх колег. Але головна мета проведення диспутів полягала в тому, щоб виставити вчених в очах народу в образі "контрреволюціонерів" та закликати маси боротися з ними.

У січні 1931 р. відбувся пленум історичних установ, на якому замість очолюваної М. Грушевським історичної секції було створено історичний цикл ВУАН і обрано нове бюро в складі О. Камишана (голова), Д. Багалія, С. Кокотка, В. Білого і М. Ткаченка. У складі циклу академік М. Грушевський очолював тільки кафедру історії України. Очолював формально, не керував, оскільки у березні змушений був виїхати до Москви, де його через кілька днів заарештували й відправили у Харків як керівника "Українського національного центру".

Справа "Українського національного центру" була спрямована проти представників інтелігенції старої формації. Це підтверджується

навіть розробленою ДПУ спеціальною анкетною для заарештованих. Серед інших запитань, на які необхідно було відповісти, значилися і такі: соціальний стан, або походження до революції; служба й чин у старій армії, при білих, Петлюрі, гетьмані; в установах білих урядів; в яких антирадянських організаціях перебував; участь у політичних організаціях до революції. Скажімо, з 50-ти заарештованих у справі УНЦ майже 30 осіб були членами Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) та Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Більшість осіб, яким інкримінували участь в УНЦ, були службовцями, працювали в системі народної освіти, у наукових закладах. До них приєднали і двох видатних діячів української науки – академіків М. С. Грушевського та М. І. Яворського. Першому, колишньому голові Центральної Ради, відводилася роль керівника УНЦ.

Справі “УНЦ” з самого початку надавалось особливе значення. 22 березня 1931 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло питання про діяльність УНЦ. Ця організація оцінена як така, що вела ворожу соціалізму лінію “Спілки визволення України”. Розслідування проводилося силами працівників ДПУ у 1930–1931 рр. у Харкові. З матеріалів слідства постає “блок українських та галицьких антирадянських партій і окремих груп української контрреволюційної громадськості”, створений на платформі “єдиного національного фронту” для боротьби з радянською владою. Він нібито виник у 1922–1923 рр. за кордоном після об’єднання різних груп української контрреволюційної еміграції. Потім переніс свою діяльність і на всю Україну, а на початку 1924 р. було створено загальноукраїнський центр. У звинувачувальному висновку зазначалося, що у 1924–1927 рр. УНЦ “проводив широку організаційну роботу по консолідації всіх антирадянських українських сил, впровадженню своїх представників у радянський апарат, захопленню командних позицій у наукових і громадських установах” і ставив перед собою завдання створювати широку мережу повстанських організацій з куркульських та контрреволюційних елементів по всій Україні. Список звинувачень довгий: підтримка систематичних зв’язків з керівними колами II Інтернаціоналу, з урядами капіталістичних країн, котрі очолили б підготовку інтервенції (Польща і Франція), їхніми дипломатичними і консульськими представництвами в СРСР; розробка планів збройного повстання, наближеного до строків інтервенції; підготовка терористичних та диверсійних актів на момент повстання; здійснення шпигунської роботи на користь іноземних капіталістичних держав.

Ідейним натхненником і організатором УНЦ слідство визнало академіка М. С. Грушевського. На допиті, який провів сам начальник ДПУ УРСР В. А. Балицький, він визнав усе, що йому інкримінувалося. Однак у Москві, куди його привезли, у бесіді з начальником секретно-політичного відділу Аграновим Грушевський прямо заявив, що “не витримав натиску слідчих”. Тому його зізнання в ДПУ УРСР щодо діяльності УНЦ є перебільшеними і не відповідають дійсності. Пояснюючи причини, які змусили дати хибні показання, М. Грушевський пояснив Агранову таке: “Я не належу до породи героїв і не витримав дев’ятигодинного нічного допиту. Я стара людина, сили мої давно надірвані. У тюрму мене ув’язнили, коли знаходився у грипозному стані... Мені пред’явили цілий ряд томів, де мало не на кожній сторінці фігурувало моє прізвище. Мене переконували в тому, що я ідейний натхненник свого руху і повинен взяти на себе відповідальність за контрреволюційну діяльність організації в цілому... що, безумовно, приведе до пом’якшення участі усіх притягнутих по цій справі осіб. У стані повної безвихідності та відчаю я погодився підтвердити показання Мазуренка, Чечеля, Косака” [6, с. 235]. Кримінальну справу на Грушевського тоді не припинили, хоча й звільнили з-під варті.

4 травня 1931 р. розпочав роботу об’єднаний пленум циклів філософії та історії, присвячений “дискусії” по концепціях М. Грушевського. Його відкрив О. Камишан, а з головною доповіддю “Соціологічні погляди академіка М. Грушевського” виступив академік В. Юринець. Того ж дня “дискутували” з приводу цих поглядів Гаврилін, Карпенко, С. Іваницький та М. Рубач. Всі дійшли висновку, що “Грушевський є небезпечним класовим ворогом”. 5 травня виступали О. Павлик, М. Ткаченко, В. Кравченко, Л. Окиншевич, О. Дорошкевич (учні Грушевського), С. Кокошко та М. Могилянський. Всі промовці, обливаючи М. Грушевського брудом, були однастайні в тому, що він “захищає інтереси буржуазії в історіографії, наслідує буржуазно-націоналістичні теорії Антоновича, пропагує безкласовість та безбуржуазність української нації, разом з тим закликає до класового миру з буржуазією, а видання історичної секції перетворив у рупор войовничого націоналізму” [7, с. 258].

За першою “дискусією” не забарилася і друга. Після обстеження академічних установ М. С. Грушевського спеціальною бригадою 24 травня відбулося засідання, на якому мали дати пояснення всі співробітники академіка. Очевидець описуваних подій Наталя Полонська-

Василенко згодом так писала про ці “дискусії”: “Тяжко уявити щось гірше, як це знущання з великого українського історика. З довжелезними промовами виступали різні партійні критики, й це було в порядку речей. Але було інше, що хвилювало більше і що перенести було надто тяжче. Це були виступи улюблених учнів і співробітників, які одне за одним каюлися у своїх помилках і перекладали відповідальність за них на керівництво...” [8, с. 325].

Виникає питання: чому М. Грушевський був звільнений у 1931 р.? Адже ні в кого не викликає сумніву, що сфальсифікована справа так званого “УНЦ” була продовженням розгрому української інтелігенції, і зрозуміло, що черга після С. О. Єфремова дійшла до М. Грушевського. Треба, мабуть, погодитися з думкою Г. Костюка, висловленою ним ще у 1954 р., що Сталін щодо М. С. Грушевського мав на той час свої особливі плани. Відведена українському історичному ролі ідеолога і провідника “УНЦ” здавалася мізерною і політично малоефективною. Процес над так званим “УНЦ” провели без М. Грушевського. Він з нього був виведений, хоча заведена на нього справа не була закрита [9, с. 325].

З 1933 р. розпочався новий масовий наступ на українську інтелігенцію. На порядок денний було поставлено питання знищення всієї керівної культурної і політичної верхівки України, щоб таким чином викоринити саму ідею української державності, в якій би формі вона не проявлялася. Паралельно з цими подіями, а також з масовими арештами, що почалися в другій половині 1933 р., у політичній практиці готувалася нова справа. Лише на листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У в доповідях П. Постишева і С. Косіора було офіційно повідомлено, що викрито “Український національний центр”, очолюваний М. Грушевським. У резолюції пленуму академіка М. Грушевського було названо натхненником всеукраїнського опору новій політиці Комуністичної партії. Там же підкреслювалося, що перехід партії до політики суцільної колективізації активізував ворожі націоналістичні сили, посилив їх опір та дворушництво. На цьому ж пленумі також було повідомлено про викриття “Організації українських есерів”, що також стосувалося М. Грушевського.

Таким чином, на кінець 1933 р. було відновлено справу “Українського національного центру”, але вже у ширшому масштабі. Для цього було проведено повторні допити притягнутих до відповідальності по цій справі в 1932 р. Інформація про нові “свідчення” з’являється у пресі. Окремі з них навів той же С. Косіор на листопадовому (1933 р.)

Пленумі ЦК КП(б)У. Так, за С. Косіором, професор С. Вікул свідчив: “Починаючи з 1927 р., організація проводила роботу, що була спрямована на підготовку збройного повстання й інтервенції проти диктатури пролетаріату в Радянській Україні. Ця діяльність була одною з ланок загального плану інтервенції проти Радянського Союзу в цілому. Політичний центр організації, що його очолював М. Грушевський, домовився про спільні дії, спрямовані на повалення радянської влади, з російськими есерами, грузинськими меншовиками і білоруськими націоналістами” [10, с. 64]. Таким чином, ставилося завдання скомпрометувати діячів політичних партій, що залишилися в еміграції, та остаточно знищити національно свідомі верстви українського народу.

Здавалося, що такі заяви партійних керівників повинні були призвести до арешту М. Грушевського. Але замість арешту почалися знову виклики до ОДПУ, потім до ЦК ВКП(б). Останнім був виклик до ЦК ВКП(б) у вересні 1934 р., де відбулася розмова з Л. М. Кагановичем. Грушевському було запропоновано підписати декларацію про визнання існування підпільного центру в Україні та його зв’язок з закордонними організаціями, але він рішуче відмовився. Великий вчений і патріот не дав використати себе для нової провокації.

Наприкінці року установи М. Грушевського чергового разу відвідала “бригада пролетаріату”, яка ретельно їх обстежила і дала “Висновки про політичні й ділові якості співробітників комісії історичного циклу та необхідність звільнення їх з посад”. Згідно з цими “характеристиками” були зняті з роботи В. Денисенко, М. Ткаченко, В. Кордт, О. Павлик, В. Юркевич, Тарасенко. Звичайно, цим справа не обмежилася. Упродовж другого півріччя “виявлено” і звільнено ще двадцять науковців-істориків і залишено всього дванадцять, яких перевели працювати до Історико-археографічного інституту, утвореного на базі історичного циклу.

Цим масовим звільненням остаточно покладено край організаційному і кадровому існуванню школи Грушевського в Києві у системі ВУАН. Але більшовицьке керівництво академії непокоїло навіть те, що знищена школа лишила по собі колишні назви. Тому реорганізації тривали, і замість історичного циклу в 1934 р. було створено Історико-археографічний інститут, який уже не нагадував історичну секцію. Кардинально було змінено і тематику історичних досліджень. Від наукового і тематичного багатства вивчення минулого школою М. Грушевського нічого не лишилося. Все було спрямовано на вивчення історії класової боротьби та “ролі більшовиків в історії радянської України”.

Щоб стерти історіографічний список М. Грушевського, фізичну розправу було вчинено над його учнями С. Глушком, С. Шамраєм, М. Ткаченком, Ф. Савченком, М. Жуковською та ін. Хоча школа М. Грушевського і була винищена, але її велика наукова спадщина довго ще не давала спокійно спати партійним історикам. Подана в травні 1934 р. ОДПУ УСРР інформація, ніби Грушевський збирається за кордон у Фінляндію, викликала неабиякий інтерес в органах. У листі від 14 червня 1934 р. від новоствореного НКВС УСРР вимагалось з'ясувати особи всіх, хто бере участь в організації втечі, її план, техніку, а також “обставити наглядом основні зв'язки Грушевського в Києві”. В цьому листі також вказувалося на можливість того, що організація втечі здійснюється “за завданням з-за кордону” [11, с. 148]. 22 червня харківські чекісти відрапортували про активізацію роботи таємних інформаторів, а також про максимальну розробку зв'язків Грушевського в Україні.

У серпні 1934 р. в Києві і в Харкові йшла активна підготовка до формування нової справи під назвою “Ієзуїти”, куди вписали багатьох із дружин засуджених у справі “УНЦ”. Був тут, зрозуміло, і М. Грушевський, якому, напевно, мало належати місце лідера. Проте він завадив фальсифікованій справі вже своєю смертю 25 листопада 1934 р.

Таким чином, проаналізувавши документи про кримінальні переслідування М. Грушевського, можна зробити висновок, що в усіх трьох заведених проти нього кримінальних справах було єдине звинувачення – сепаратизм, тобто прагнення створити Українську державу. У радянській імперії М. Грушевський був позбавлений життя, хоча, як завжди твердили співробітники КДБ, він до кримінальної відповідальності не притягався. Після довгих років незаслуженого замовчування, коли в очах багатьох українців М. Грушевський залишався з міцно пришитими ярликами “українського буржуазного націоналізму”, германофільства, “хохляцького псевдопатріотизму”, сьогодні великий син України повернувся до народу.

Джерела та література

1. Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–34 рр. / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К.: Україна, 1996. – 335 с.
2. Шаповал Ю. І. М. С. Грушевський у дзеркалі справи-формуляра / Ю. І. Шаповал // Український історичний журнал. – 2001. – № 4.
3. Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УРСР у 1920-ті рр. / С. Г. Водотика. – Херсон, 1998. – 268 с.

4. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20.– Од. зб. 6445.
5. Пристайко В., Шаповал Ю. Назв. праця.
6. Там само.
7. Цит. за: Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1991. – 344 с.
8. Цит. за: Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: Нарис історії / Н. Полонська-Василенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.
9. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки) / Г. Костюк. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
10. Цит. за: Пиріг Р. Я. Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920 – 30-ті рр.): Зб. документів та матеріалів / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал – 1991. – № 8. – С. 63–72.
11. Шаповал Ю. І. М. С. Грушевський у дзеркалі справи-формуляра. – С. 140–161.

Наталія Литвин (*Київ, Україна*). Переслідування більшовицькою владою М. С. Грушевського протягом 1924–1934 рр.

Розкрито атмосферу тиску та впливу репресивно-каральних органів на життя та діяльність відомого українського вченого М. Грушевського.

Ключові слова: судові процеси, репресивно-каральні органи, політичні репресії, інтелігенція.

Наталья Литвин (*Киев, Украина*) Преследование большевистской властью М. С. Грушевского на протяжении 1924–1934 гг.

Раскрыта атмосфера давления и влияния репрессивно-каральных органов на жизнь и деятельность известного украинского учёного М. Грушевского.

Ключевые слова: судебные процессы, репрессивно-каральные органы, политические репрессии, интеллигенция.

Natalia Lytvyn (*Kyiv, Ukraine*). The Persecution by Bolshevik Power M. S. Hrushevsky During 1924–1934's

The atmosphere pressure and influence of repressive system on the life and work of the famous Ukrainian scientist M. S. Hrushevsky are observed in the article.

Key words: trial processes, repressive and punitive organs, political repressions, intelligentsia.

Ірина САХНО
(Київ, Україна)

УДК 930:929Винниченко

Опубліковане листування Володимира Винниченка

Для комплексного аналізу особистості надзвичайно важливою є роль епістолярію. Це унікальний різновид історичного джерела, який дозволяє відтворити маловідомі факти, що можуть змінити усталені історичні концепції. Незамінною є епістолярна спадщина у просопографічному дослідженні, бо саме у листах міститься рідкісна інформація про думки, почуття, настрої, побут, родину, стан здоров'я та інші сторони особистого життя. Ці відомості зазвичай рідко відображені в інших видах джерел, таких як офіційні документи, преса, публічні виступи, навіть для мемуарів характерна менша насиченість особистісною інформацією. Особливо важливим є листування при дослідженні життя історичних осіб та і подій XIX–XX ст., оскільки саме в цей період листи були найпоширенішим способом дистанційної комунікації.

Епістолярна спадщина В. Винниченка є цінним джерелом просопографічної інформації не тільки про нього, а й про його кореспондентів та адресатів. Листування В. Винниченка може слугувати джерелом до відтворення їх просопографічних портретів, історії ідей та уявлень і повсякденного життя першої половини XX ст., доповнення до вже існуючих історичних та літературознавчих досліджень.

В. Винниченко залишив після себе багату епістолярну спадщину. Виявлене листування В. Винниченка становить понад 4400 одиниць кореспонденції, відправленої (2158 одиниць) та отриманої ним (2265 одиниць). З них опубліковано 274 листи.

У радянські часи оприлюднення спадщини, в тому числі й епістолярної, Голови Генерального Секретаріату Центральної Ради та Директорії УНР було під заборонаю. Листування могло бути здійснено лише за кордоном. У 1964 р. в Нью-Йорку у збірнику “Слово” було

надруковано окремі листи до В. Винниченка від Д. Ровенського, А. Ніковського, Г. Косинки, О. Слісаренка, М. Грушевського, В. Поліщука, В. Чепіги, О. Вишні, Г. Коваленка-Коломацького [1]. Оригінали цих листів зберігаються в архіві-музеї ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук у США (далі – УВАН), копії є у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту української літератури імені Т. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛШ) (Ф. № 171. – Од. зб. 389).

Уже в 1988 р., у період перебудови, з'являється перша в Україні публікація листування В. Винниченка. П. Федченко підготував до друку листування В. Винниченка з М. Коцюбинським за 1907–1912 рр. [2]. Основна його частина зберігається в Літературно-меморіальному музеї-заповіднику Михайла Коцюбинського у Чернігові. 24 листи від В. Винниченка, уже опублікованих П. Федченком, увійшли до збірника “Листи до Михайла Коцюбинського”, виданого в 2002 р. [3]. Лист М. Коцюбинського до В. Винниченка від 24 березня 1910 р., що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) (Ф. 1823. – Оп. – 1. – Спр. 31. – Арк. 29–30), не увійшов до жодної з публікацій. Копія листа В. Винниченка до М. Коцюбинського від 11 вересня 1908 р. знаходиться в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) (Ф. 293. – № 18–19).

В. Винниченко цінував думку колеги з приводу літературних творів, вважав його делікатним у критиці. Їхнє спілкування не обмежувалося лише літературними справами, Володимир Кирилович щиро розповідав про свої настрої і стан здоров'я.

У 1990 р. дослідники ознайомили читачів з “Одвертим листом до М. Горького”, написаним у 1928 р. Майже одночасно він був опублікований у “Літературній Україні” і в журналі “Слово і час” [4]. Лист цей належить до тих, що перебувають на межі епістолярного і публіцистичного жанру, оскільки був опублікований самим В. Винниченком 19 липня 1928 р. в газеті “Українські вісті”. Український письменник був обурений відмовою М. Горького перекладати роман “Мать” українською мовою.

Н. Крутикова оприлюднила листування В. Винниченка з М. Горьким [5] за 1908–1909 рр. Оригінали листів зберігаються в Інституті світової літератури ім. О. М. Горького Російської Академії наук (Москва). 2 листи В. Винниченка до М. Горького, ще неопубліковані, зберігаються у ЦДАВО України (Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 38). У своїх

листах В. Винниченка пояснював зміст своїх творів, зокрема “Базару”, розкривав свої погляди на суспільно-політичні проблеми, соціалістичний рух.

М. Жулинський у 1990 р. у книзі “Із забуття в безсмертя” опублікував лист В. Винниченка до редакції ЛНВ [6], який ілюструє конфлікт, що мав місце між письменником і часописом у 1911 р. Лист зберігається у ВР ІЛШ (Ф. № 78. – Од. зб. 819). У тому ж році в газеті “Комсомольское знамя” М. Жулинський оприлюднив ще один лист В. Винниченка за 1933 р., у якому письменник звертався до Політбюро ЦК КП(б) У та особисто Сталіна з критикою їхньої політичної лінії [7]. Уривки з цього листа також опублікував С. Кот у випуску альманаху “Хроніка 2000”, присвяченому В. Винниченку [8]. Копія листа зберігається у ВР ІЛШ (№ 171. – Од. зб. 260). В. Панченко у 2006 р. опублікував лист В. Винниченка до Й. Сталіна, написаний у 1936 р. [9]. Лист зберігається у ВР ІЛШ (Ф. № 171. – Од. зб. 273). М. Жулинським було опубліковано 2 листи В. Винниченка до І. Кошелівця [10]. Копії листів зберігаються у ВР ІЛШ (Ф. № 171. – Од. зб. 128). В. Винниченко звертався до літературознавця з приводу роману “Нова заповідь”.

Р. Міщук опублікував 2 листи В. Винниченка до А. Приходька, представника посольства СРСР в Чехо-Словаччині, написані у жовтні 1925 р. У той час В. Винниченко шукав можливості повернутися в Україну з еміграції [11]. Лист від 10 жовтня 1925 р. зберігається у ЦДАВО України (Ф. 1823. – Оп.1. – Спр. 31). Обидва листи були надруковані в газеті “Діло” від 14 листопада 1925 р.

У 1992 р. в журналі “Слово і час” З. Генік-Березовська опублікувала листи В. Винниченка до О. Олесь [12]. В основному письменники обговорювали видавничі справи. Між ними були дружні відносини, але пізніше, у 30-х роках, О. Олесь засуджував колишні політичні погляди В. Винниченка, називав його спосіб життя у Франції міщанським.

Публікації листів В. Винниченка тривали. У 1993 р. В. Панченко опублікував 7 листів В. Винниченка до М. Шаповала за 1919–1921 рр. [13], у журналі “Культура і життя” вийшли друком листи В. Винниченка до М. Галагана [14], лист В. Винниченка був включений до збірки вибраних листів до Кирила Студинського, професора Львівського університету, голови Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) [15].

Н. Кичигіна та Н. Миронець у 1994 р. опублікували листування В. Винниченка з Ю. Тищенком за 1933 р. [409]. На сторінках листів приятелі обговорюють політичну ситуацію в радянській Україні. Воло-

димир Кирилович на той час недооцінював страшні звістки, що надходили з батьківщини. Листи В. Винниченка до Ю. Тищенка за 1919–1920 рр., які зберігаються у ЦДАВО України (Ф. 3803с. – Оп. 1. – Спр. 46), опубліковані Н. Миронець в “Українському археографічному щорічнику” [16].

Дослідники В. Гусев і Л. Лозинська опублікували 2 листи В. Винниченка до М. Гоженко, яку він називав нареченою, і 1 лист до голови суду 5-го саперного батальйону [17]. Листи зберігаються в Центральному державному історичному архіві в м. Києві (далі – ЦДІАК України) (Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 664). Листи написані у в’язниці 1903 р. напередодні спроби самогубства, яку В. Винниченко здійснив 24 вересня. Слід зауважити, що дослідники помилково ототожили Марію Гоженко з Марією Барановою-Берзінг, з якою В. Винниченко спілкувався кілька років потому.

У 2005 р. Т. Масляничук, С. Гальченко та М. Шудря у збірці “Володимир Винниченко: у пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії” опублікували його листи до видавництва “Рух” за 1926–1933 рр. [18]. Основною темою листування є видавничі справи. Ці кореспонденції мають цікаву долю. Вони були передані Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка, де нині й зберігаються (ВР ІЛШ. Ф. № 171. – Од. зб. 82–124), зі сховищ Комітету держбезпеки в 1991 р. За примітками на аркушах дослідники з’ясували, хто були попередніми власниками архіву. Відділ культури та пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У передав листи до НКВС тов. Ковельському, очевидно, у 1935 р. Також на листах є розписка лейтенанта Буцана, помічника оперуповноваженого другого підвідділу МДБ УРСР від 21 червня 1951 р. [19, с. 183].

У 2000 р. А. Перерва та М. Благовірів у журналі “Березіль” опублікували три листи В. Винниченка до української письменниці Марії Цуканової [20]. У тому ж році у газеті “Чернеча гора” було опубліковано лист В. Винниченка до художника М. Кричевського [21]. У 2002 р. Любомир Винар підготував до друку 6 листів М. Грушевського до В. Винниченка за 1921–1928 рр. [22].

У 2005 р. В. Гайдабура опублікував у газеті “Дзеркало тижня” 2 листи В. Винниченка до театральних діячів Бориса Дніпрового та його дружини Євгенії Чайки [23]. Надзвичайно цікава доля цих листів. Їх ксерокопії В. Гайдабура отримав у 2002 р. особисто від Б. Дніпрового. На жаль, у процесі ксерокопіювання не потрапив до формату верхній рядок з датою написання, але з контексту зрозуміло, що один лист на-

писано наприкінці листопада – на початку грудня 1948 р., а другий – наприкінці квітня – на початку травня 1949 р. У листах міститься цінна просопографічна інформація, зокрема про стосунки В. Винниченка з еміграцією, його творчість, стан здоров'я, побутові звички.

У 2009 р. дослідниця І. Старовойтенко опублікувала в “Українському археографічному щорічнику” 2 листи В. Липинського до В. Винниченка за 1912 р. [24]. Листи зберігаються у ЦДАВО України (Ф. 1823. – Оп.1. – Спр. 31).

У 2010 р. Н. Миронець опублікувала листування В. Винниченка із С. Єфремовим за 1905–1916 рр. [25]. Виявити вдалося лише 16 листів, листи В. Винниченка зберігаються в ІР НБУВ (Ф. 317. – № 1851), а листи С. Єфремова в ЦДАВО України (Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26). Листування проливає світло на стосунки громадсько-політичних діячів і розвіює упередження про погані відносини між ними.

У 2010 р. І. Гирич опублікував 3 листи В. Винниченка до А. Жука, в яких міститься інформація про конфлікт В. Винниченка з В. Степанківським [26].

Чільне місце в дослідженні епістолярної спадщини В. Винниченка займає його кореспонденція з Євгеном Харлампійовичем Чикаленком. У 1995 р. дослідниця Н. Миронець розпочала публікацію їх листування. У 1995–1996 рр. у газеті “Українське слово” вийшли листи за 1902 – квітень 1908 рр. У 1997 р. в “Українському історичному журналі” були опубліковані листи за 1917 р., а в 2001–2002 рр. в журналі “Пам'ять століть” – листування за травень 1908–1912 рр. [27–29].

У 1997 р. Н. Миронець у співавторстві з В. Панченком опублікувала в журналі “Вежа” листування В. Винниченка за червень 1908 – березень 1908 рр. [30]. У 2003 р. В. Панченко також опублікував 6 листів з кореспонденції В. Винниченка і Є. Чикаленка за квітень – травень 1908 р. [31].

2003 року В. Панченко оприлюднив інформативно цінне і недоступне в Україні листування за 1919–1929 рр. у журналі “Вітчизна” [32]. Це 16 листів В. Винниченка до Є. Чикаленка, які він у 2004 р. передрукував у своїй монографії “Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості” [33]. Ці листи зберігаються в Архіві ім. Д. Антоновича УВАН і в Бахметьєвському архіві в Колумбійському університеті (депозит УВАН). Три листи Є. Чикаленка до В. Винниченка за 1920, 1921, 1923 рр. з архіву Колумбійського університету опублікував С. Гальченко ще 1998 р. в журналі “Учитель” [34].

У 2010 р. Н. Миронець підготувала до друку перше повне окреме видання усього корпусу виявленого в центральних архівах України та УВАН (США) взаємного листування В. Винниченка і Є. Чикаленка [35]. Листи подаються з розгорнутими коментарями і додатками. Уперше у даному виданні опубліковано листи В. Винниченка до Є. Чикаленка за 1913–1916 рр., а також листи за 1919–1929 рр. за копіями, переданими з архівів США: 12 листів Є. Чикаленка і 3 – В. Винниченка.

Оригінали листів В. Винниченка зберігаються в ІР НБУВ, основна частина – у фонді № 293 (№ 73–179), 3 листи – у фонді № 44 (№ 298–300), 1 – у фонді І (№ 35429). Листи Є. Чикаленка знаходяться в ЦДАВО України (Ф. 1823. – Оп. – Спр. 35), крім двох листів за 1902 р., які зберігаються у справах 26 та 39, та одного листа за 1917 р. Ф. 1823. – Оп. 2. – Спр. 3). Еміграційне листування обох діячів – в Архіві УВАН (США) та на його депозиті в Бахметьєвському архіві Колумбійського університету (США). Даний масив є одним з найтриваліших, найчисельніших і найбільш насиченим тематично й інформативно. Мало з ким так багато і відверто листувався В. Винниченко, як з Є. Х. Чикаленком. Листування В. Винниченка і Є. Чикаленка тривало впродовж 1902–1929 рр., знайдено 135 листів В. Винниченка до Є. Чикаленка і 80 листів Є. Чикаленка до В. Винниченка. Ця дружба виглядає, на перший погляд, несподіваною, зважаючи на різні політичні погляди, різницю у віці (19 років), різне ставлення до суспільної моралі, розбіжності в характері і темпераменті. Звичайно, їх об'єднувала любов до України, прагнення поліпшити життя людей, обидва щиро і віддано ставилися до справи, що не завжди мало місце в середовищі української інтелігенції.

Особливо цінним для відображення просопографічного портрета В. Винниченка є масив його листування з дружиною, Розалією Яківною Ліфшиць. У ньому відображені настрої, почуття подружжя, їхні погляди на питання моралі, національної самоідентифікації та ін. У 2000 р. В. Кузьменко у журналі “Слово і час” опублікував 13 листів за 1914 р. У 2003 р. Т. Заболотна оприлюднила ще 9 листів за 1914–1915 рр. Обидва дослідники використовували масив листування, що зберігається в ІР НБУВ (Ф. 293). Усього в цьому фонді міститься 46 листів і 5 телеграм В. Винниченка та 2 листи Р. Ліфшиць за 1914–1917 рр. У ЦДАВО України (Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 32 та Оп. 2. – Спр. 4, 9) виявлено 35 кореспонденцій Р. Ліфшиць за 1911–1912 рр., 8 листів В. Винниченка та 12 Р. Ліфшиць за 1914–1918 рр. Отже, у архівах м. Києва виявлено близько 140-ка одиниць кореспонденції. Протягом 2007 –

2008 рр. Н. Миронець опублікувала і прокоментувала 127 листів у журналі “Слово і час” [36]. У 2010 р. ці ж листи були передруковані в культурологічному альманасі “Хроніка 2000” [37].

Отже, хоча дослідники вже опублікували значну кількість кореспонденцій В. Винниченка (274 листи), більшість епістолярію (понад 4000 листів) доступна лише в архівах. До опублікованого листування увійшли найбільш цікаві та інформативні масиви – з Є. Чикаленком, Р. Ліфшиць та ін. Зважаючи на значну загальну кількість листів, можна стверджувати, що робота з видання епістолярної спадщини В. Винниченка лише розпочалася. Особливо бажаним для розвитку науки є повне видання листування В. Винниченка з Ю. Тищенком та М. Шаповалом, оприлюднення листів, що зберігаються у закордонних архівах, зокрема, в архіві ім. Д. Антоновича УВАН (США).

Джерела та література

1. Листи до В. Винниченка (з архіву письменника) // Слово: зб. укр. письменників у екзилі. – Зб. 2. – Нью-Йорк, 1964. – С. 317–335.
2. Листування М. Коцюбинського з В. Винниченком / [підгот. П. М. Федченко] // Радянське літературознавство. – 1988. – № 2. – С. 37–60.
3. Листи до Михайла Коцюбинського / [упоряд. та комент. Володимира Мазного, вст. ст. Валерія Шевчука] / Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського; Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Т. 1. – К.: Українські Пропілеї, 2002. – С. 109–140.
4. Одвертий лист В. Винниченка до М. Горького / [підгот. публ. і вступ. сл. І. Ільєнка] // Літературна Україна. – 1990. – 10 травня.
5. Крутикова Н. Листування М. Горького з В. Винниченком / Ніна Крутикова // Слово і час. – 1993. – № 2. – С. 46–58.
6. Редакції Літературно-Наукового Вісника. (Лист) // Із забуття в безсмертя / М. Жулинський. – К.: Дніпро, 1990. – С. 151–153.
7. Письмо в Политбюро ЦК КП(б)У: Копія Политбюро ВКП тов. Сталину (1933) / [предисл. Н. Жулинського] // Комсомольское знамя. – 1990. – 15 июля.
8. Лист Володимира Винниченка до ЦК КП(б)У та Й. Сталіна: запізніле прозріння й політичне попередження Україні: Уривки / [підгот. до друку і вступ. ст. Сергія Кота] // Хроніка 2000: Невідомий Винниченко. – Вип. 82. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2010. – С. 511–512.
9. Панченко В. “Яка страшна річ політика...”: несподіванки еміграційного епістолярію Володимира Винниченка Панченко В. // Володимир Винниченко: парадокси долі й творчості: Книга розвідок і мандрівок. – К.: Твім інтер, 2004. – С. 244–278.

10. Два листи В. Винниченка (Подано тексти листів до І. Кошелівця) / [передм. М. Жулинського] // Слово і час. – 1991. – № 8. – С. 21–25.
11. Листи до А. Г. Приходька від 10 та 19 жовтня 1925 р. / [вст. ст. Р. Міщука] // Слово і час. – 1990. – № 2. – С. 28–33.
12. Невідомі листи Винниченка до Олеса / [вступ, прим. і підгот. тексту З. Генік-Березовської] // Слово і час. – 1992. – № 1. – С. 28–32.
13. Листи до Микити Шаповала (1919–1921 рр.): У подвійному колі / [упоряд. та передм. В. Панченка] // Єлисавет: історико-краєзнавчий додаток до газети “Народне слово”. – 1993. – 18 березня. – С. 4–6.
14. Люзії, що переросли час: Невідомі листи Володимира Винниченка. Листи до М. Галагана / [вступ. ст. і підгот. до друку Р. Пирого] // Культура і життя. – 1993. – 5 черв. (№ 18–20).
15. Лист до К. Студинського від 17 березня 1926 р. // У півстолітніх змаганнях: вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / НАН України. Археографічна комісія. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін.; / [упоряд. О. Гайова та ін.]. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 471–472. – (Епістолярна спадщина).
16. *Миронець Н.* Листи Володимира Винниченка до Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1920 роки) / Надія Миронець // Український археографічний щорічник / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / Нова серія. – Вип. 12. – Український археографічний збірник. – Т. 15. – К.: Укр. письменник, 2007. – С. 571–590.
17. *Гусев В. І.* Дещо з непрочитаних сторінок життя В. Винниченка / Володимир Іванович Гусев, Леся Олександрівна Лозинська // Розбудова держави. – 1994. – № 8. – С. 34–39.
18. Листи Винниченка до видавництва “Рух” / [підгот. до друку Тетяна Маслянчук] // Володимир Винниченко: у пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії: Зб. статей / [гол. ред. Л. Залеська-Онишкевич]. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США. Комісія дослідження життя і творчості Володимира Винниченка, 2005. – С. 194–231.
19. *Гальченко С.* “Нелегко відірвати себе від України...” Співпраця Володимира Винниченка з видавництвом “Рух” (На основі його листів 1926–1933 рр.) / С. Гальченко, М. Шудря // Володимир Винниченко: у пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії: Зб. статей. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США. Комісія дослідження життя і творчості Володимира Винниченка, 2005. – С. 182–231.
20. Три невідомі листи Володимира Винниченка (до М. Цуканової) / [вступ. ст. А. Перерви, підгот. до друку М. Благовірів, А. Перерва] // Березіль. – 2000. – № 9–10. – С. 180–184.
21. Як ніколи сучасно // Чернеча гора: Вісник Шевченківського націон. заповідника. – 2000. – № 1 (15). – С. 7.

22. *Винар Л.* Листи Михайла Грушевського до Володимира Винниченка / Любомир Винар // Український історик: журн. укр. істор. т-ва. – Т. XXXIX. Михайло Грушевський: Життя, діяльність, творчість. З нагоди 135-річчя від дня народження: Ювілейне видання. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж: Українське Історичне Товариство, 2002. – С. 431–435.
23. *Гайдабура В.* Український театральний Париж та невідомі листи В. Винниченка [До С. Чайки та Б. Дніпрового] / Володимир Гайдабура // Дзеркало тижня. – 2005. – 16 липня (№ 27–28). – С. 22.
24. Два листи В. Винниченка (Подано тексти листів до І. Кошелівця) / [передм. М. Жулинського] // Слово і час. – 1991. – № 8. – С. 21–25.
25. *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Сергієм Єфремовим (1905–1916) / Надія Миронець // Український археографічний щорічник / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / Нова серія. – Вип. 15. – Український археографічний збірник. – Т. 18. – К.: Укр. письменник, 2010. – С. 498–521.
26. Листи В. Винниченка до А. Жука / [підготовл. Ігорем Гиричем] // Український археографічний щорічник / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / Нова серія. – Вип. 15. – Український археографічний збірник. – Т. 18. – К.: Укр. письменник, 2010. – С. 558–563.
27. *Миронець Н.* З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917): Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким / Надія Миронець // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 119–135; № 6 – С. 103–122.
28. *Миронець Н.* З турботою про українську культуру (Листування Євгена Чикаленка з Володимиром Винниченком) / Надія Миронець // Українське слово. – Київ; Париж. – 1995. – № 41, № 43, № 45, № 47, № 49, № 51; 1996. – № 1, № 3, № 5, № 7, № 9.
29. *Миронець Н.* “Історія наша се... боротьба за національне існування...” (Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком) / Надія Миронець // Пам’ять століть. – 2001. – № 6. – С. 7–33; 2002. – № 1. – С. 6–33; 2002. – № 5. – С. 20–34; 2002. – № 6. – С. 115–145.
30. Листування Володимира Винниченка і Євгена Чикаленка (1902–1916) / [вст. сл. Н. Миронець і В. Панченка] // Вежа. – 1997. – № 8–9. – С. 190–220.
31. Капрі: експерименти та експериментатори / [упоряд. В. Панченко] // Капрійські сюжети: “Італійська” проза Михайла Коцюбинського і Володимира Винниченка. – К., 2003. – С. 441–451.
32. *Панченко В.* “Яка страшна річ політика...”: несподіванки еміграційного епістолярію Володимира Винниченка (З архіву письменника в

Колумбійському університеті, США): Про листи Володимира Винниченка до Євгена Чикаленка 1919–1929 років / Володимир Панченко // Вітчизна. – 2003. – № 3–4. – С. 13–19.

33. *Панченко В.* “Яка страшна річ політика...”: несподіванки еміграційного епістолярію Володимира Винниченка / В. Панченко // В. Панченко. Володимир Винниченко: парадокси долі й творчості: Книга розвідок і мандрівок. – К.: Твім інтер, 2004. – С. 244–278.

34. *Гальченко С.* Євген Чикаленко. З листів до “літературного хрещеника” / Сергій Гальченко // Учитель. – К., 1998. – № 7–8. – С. 13–19.

35. Чикаленко Є., Винниченко В. Листування. 1902–1929 роки / [упоряд. та вст. ст. Н. Миронець]; НАН України, Ін-т укр археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.

36. *Миронець Н.* Епістолярний діалог Володимира Винниченка з Розалією Ліфшиць (1911–1918) / Надія Миронець // Слово і час. – 2007. – № 9. – С. 53–56; № 10. – С. 62–69; 2008. – № 1. – С. 78–83; № 3. – С. 80–86; № 6. – С. 98–102; № 7. – С. 60–66; № 8. – С. 88–98.

37. *Миронець Н.* Епістолярний діалог Володимира Винниченка з Розалією Ліфшиць (1911–1918) / Надія Миронець // Хроніка 2000: Невідомий Винниченко. – Вип. 82. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2010. – С. 304–473.

Ирина Сахно (Київ, Україна). Оpubліковане листування Володимира Винниченка

У статті здійснено аналіз опублікованого листування В. Винниченка, в тому числі найбільш цікавих та інформативних масивів – з Є. Чикаленком, Р. Ліфшиць та ін.

Ключові слова: листування, В. Винниченко, джерелознавство, публікація.

Ирина Сахно (Киев, Украина). Опубликованная переписка В. Винниченко

В статье осуществлен анализ опубликованной переписки В. Винниченко, в том числе наиболее интересных и информативных массивов – с Е. Чикаленко, Р. Лифшиц и др.

Ключевые слова: переписка, В. Винниченко, источниковедение, публикация.

Iryna Sakhno (Kyiv, Ukraine). The Volodymyr Vynnychenko’s Published Correspondence

In the article the Vynnychenko’s published correspondence is analyzed, including the most interesting and informative arrays – with Y. Chykalenko, R. Lifshitz etc.

Key words: correspondence, V. Vynnychenko, source, publication.

Геннадій КАЗАКОВ
(Бердянськ, Україна)

УДК: 379.8: 94 (477.7)

**Організація дитячого дозвілля
на території Північного Приазов'я
в 1941–1943 рр.
(на матеріалах усної історії)**

Донедавна, досліджуючи окремі проблеми Другої світової війни, науковці в першу чергу звертали увагу на питання, які були пов'язані з бойовими діями, політикою окупаційного уряду, партизанським рухом. Останнім часом досить актуальними стали проблеми повсякденності. У контексті історії повсякденності в останні десятиліття визначився окремий напрямок досліджень – історія дитинства. Проте в регіональному вимірі означені питання залишаються малодослідженими.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі спогадів очевидців визначити форми проведення дитячого дозвілля в Північному Приазов'ї в період окупації.

В радянський період тема дитячого дозвілля не була актуальною. Дитяче дозвілля висвітлювалось побіжно, а основна увага приділялася історіям дітей-героїв та участі дітей у партизанському рухові в роки окупації. Серед праць радянських дослідників, де зверталася увага на дитяче дозвілля, можна назвати роботи В. Єрьоміна [10], І. Гончаренко [8]. Серед сучасних дослідників, які займаються означеною проблематикою, слід згадати М. Дубик, В. Ревенко [15], Г. Голиш [5], Є. Волкова, М. Зінич [11].

В Радянському Союзі панівною була думка, що в період німецько-фашистської окупації у житті дітей не було місця розвагам, що основним для них була боротьба з окупантами. Однак з уведенням в історичну науку усних джерел доведено, що діти на окупованих землях мали змогу у різних формах проводити своє дозвілля.

Вивчивши актуалізовану джерельну базу усних свідчень, ми можемо умовно виділити такі варіанти проведення дитячого дозвілля: на вулиці у колі однолітків, вдома в сімейному колі та відвідування

культурно-освітніх закладів. Провідною формою проведення дозвілля з однолітками була ігрова діяльність дітей. Не менш чільне місце посідали вечори у сімейному колі. Культурно-освітні заклади ж під час окупації майже не діяли. Розглянемо детальніше форми дитячого дозвілля на окупованій території.

Гра – це форма діяльності в умовних ситуаціях, спрямована на відтворення і засвоєння суспільного досвіду, фіксованого в соціально закріплених способах здійснення предметних дій, у предметах науки і культури [4, 30]. Вона ще з давніх часів є невід’ємною складовою дитинства, основним варіантом проведення дитячого дозвілля. На окупованих землях ігрова діяльність також займала чільне місце у проведенні дітьми власного дозвілля.

Виходячи з характеру ігор, в які грали діти, та умов їх проведення, можна виділити дві вікові категорії: до 9-10 років, 10-14 років. Основними іграми серед дітей молодшого віку були гра в квача, “войнушки”, хованки, “третій зайвий”. Об’єднувало ці ігри те, що всі вони були колективними [3, 5]. Поодиноці майже не грали. Зазвичай такі ігри проходили поблизу з домом, грали діти однієї сім’ї або спільно із сусідськими дітьми. Подібні ігри зазвичай відбувалися на подвір’ї, “*подалі від чужих очей*” [3, 6]. Причиною цьому – батьки боялися, що дітей можуть побачити окупанти. Однак, бували випадки, коли малі діти не розуміючи небезпеки, втікали погратись: “*Ми сім’єю ховались. Але я вилазила із свинуха і йшла гуляти до сусідів... Вони мали багато дітей*” [7,11].

Великої популярності серед дітей набула гра в хованки [3, 6; 7, 12]. Вона певною мірою була пов’язана з життєвими потребами, адже батьки часто ховали своїх дітей від німецьких окупантів. Внаслідок цього діти навіть проводили конкурси, де обирали найкращого.

Друга вікова категорія грала переважно в ігри з м’ячем. На території Північного Приазов’я було дві основні подібні гри: футбол та “дучка”. Якщо футбол був популярним в усіх окупованих регіонах України, то “дучка” була грою виключно Північного Приазов’я. Респонденти зазначають, що вона була другою за популярністю грою після футболу. Сутність цієї гри полягала в наступному – участь брала непарна кількість учасників: три, п’ять, сім. Кожен з них мав вирізану з акації або гледичії з вигином у кінці ключку, окрім консервна банка виконувала роль шайби. “*Размечалось поле для игры, в середине большая лунка “кон”, а вокруг на небольшом расстоянии две, четыре или шесть небольших ямок. Для назначения “маявшегося” тянули палочки,*

у кого оказывалась короткая, тот третий, пятый, седьмой должен был вогнать банку в большую лунку – “кон” и вмакнуть свою клюшку в лунку зазевавшегося, если ему это удалось, тогда маялся зазевавшийся. Стоящие вокруг “кона” старались подалее отбить “дучку”. Допускалось наносить еще удары по отлетевшей дучке, т.е. гнать ее и успеть вернуться и вмакнуть клюшку в лунку. Игра была очень азартной и шумной, так как при ударе по консервной банке она гремела. Играли обычно в осенний период, выбирали место вдали от жилых домов” [14, 79].

Футбол був головною грою як на окупованих територіях, так і в евакуації. Правила гри не відрізнялись від сучасних, кількість учасників в кожній команді була рівна. Гумових м'ячів не було, однак існували певні способи для виготовлення м'яча. Способи виготовлення були однакові для всіх регіонів СРСР. Виокремлюються два основні варіанти виготовлення м'яча: згідно з першим, його майстрували зі старих ганчірок, скручуючи їх тугим клубком і зв'язуючи мотузкою. Другий варіант був такий: *“Влажной рукой гладили коров и таким образом собирали с них шерсть, потом смачивали этот ворс в воде, скатывали, в итоге получался очень прыгучий мячик”* [6, 233]. В цілому для Північного Приазов'я років окупації характерним був перший варіант. Це пов'язано з тим, що худоби було не так і багато, і доступ до неї був обмежений.

Дозвілля в сімейному колі також займало чільне місце серед форм проведення дітьми власного дозвілля. Головною причиною цього був страх батьків за своїх дітей, за те, що з ними може щось трапитись. Таке дозвілля мало переважно форми ігор: настільні ігри, ігри з ляльками, матеріали для яких виготовлялись власноруч. Продовжували святкувати дитячі дні народження тощо. Так, цікавим фактом є те, що, незважаючи на війну, на окупаційний режим, батьки намагались влаштувати своїм дітям свята, головним із яких був день народження. Накривався святковий стіл, у цей день батьки прагнули приготувати щось особливе для дітей. Не обходилися дні народження і без подарунків. Хлопцям дарували дерев'яні мечі, пістолети, іноді, у нужденних сім'ях, щось із одягу [7, 11]. Дівчаткам також могли подарувати одяг, ляльки, зроблені з дерева [12, 145]. Поширеним подарунком була випічка, особливо, як згадують очевидці, солодощі любили дарувати бабусі. Подарунки виготовлялись власноруч. Зокрема, ляльок шили зі рваних ганчірок, набивали соломкою, вуглинками малювали обличчя [6, 233]; одяг перелицьовували зі старого. [2, 6].

Важливе місце в дитячому дозвіллі посідали і релігійні свята (Різдво та Великдень). Респонденти згадують, що з нетерпінням чекали цих свят, аби розносити вечерю до родичів [16, 35] або скуштувати паску, яку приготувала мати чи бабуся [16, 76].

У несвяткові вечори усе дозвілля полягало в тому, що діти разом зі своїми батьками *“обицались, думали и молили”* [1, 10]. Малим дітям мати або бабуся читали казки, які завжди мали щасливе закінчення. Вечори переважно проводили у темряві, особливо це було характерним для сільської місцевості.

Чільне місце у проведенні дозвілля міськими дітьми займало читання різного роду літератури. Так, деякі очевидці згадують, що *“не было никаких форм проведения досуга, кроме как читать книжки”* [2, 10]. Проте подібним чином своє дозвілля могла проводити лише та частина дитячого населення, яка вміла читати. Читали усе, що *“травлялось под руку”*, проте в основному це була радянська література. Зокрема, І. Ахчі згадує, що саме в період окупації вперше прочитав *“Как закалялась сталь”* [1, 14]; О. Князев зазначає: *“каждую ночь мы перечитывали одну и ту же сказку, других книг у нас не было”* [13, 14]. Сільські діти читали набагато рідше. Це пов'язано з двома факторами: по-перше, читати вміла невелика частина сільських дітей; по-друге, часу на читання книжок не було, діти в більшості сіл були вимушені працювати поруч із дорослими в колгоспах [9, 120], внаслідок чого на читання просто не залишалось часу [3, 15].

З початком окупації на території Північного Приазов'я продовжували діяти різні культурно-освітні заклади, що і є останньою формою проведення дозвілля дітьми. Так, у містах і деяких селах ходили до бібліотек, де брали книжки або просто спілкувались. Також в селах певний час діяли клуби, де діти могли брати участь в різних гуртках [2, 10]. Проте вже через кілька місяців після окупації ці заклади закривались та окупаційна влада починала використовувати їх за іншим призначенням.

Таким чином, на основі спогадів очевидців можемо зробити висновок, що сфера дозвілля та відпочинку займала чільне місце в повсякденному житті дітей Північного Приазов'я в зазначений період. Основними формами проведення дозвілля дітьми були: ігрова діяльність, проведення дозвілля в сімейному колі, читання книжок, відвідування культурних закладів. Домінували ігри та проведення дозвілля в сімейному колі, інші дві форми проведення відпочинку не були загально-

доступними. Своє дозвілля діти проводили зазвичай колективно, переважно в колі знайомих або родичів.

Перспективою подальших досліджень можуть бути питання, пов'язані із проведенням дозвілля жінками Північного Приазов'я в 1941–1943 рр.

Джерела та література

1. Архів кафедри історії України БДПУ (історико-етнографічні експедиції 2013 р.). Ахчі Іван Іванович (25.02).
2. Там само. Бедная Тамара Федорівна (24.02).
3. Там само. Сауленко Петро Олексійович (23.02).
4. Гамезо В. М. Общая психология: Учебно-методическое пособие / Под общ. ред. М. В. Гамезо. – М.: Ось-89, 2008. – 352 с.
5. Голиш Г. М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г. М. Голиш // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 37–49.
6. Дети войны: 1941–1945 гг. (антропологический аспект): Хрестоматия / Отв. ред. Е. Г. Пономарёв. – Ставрополь: Изд-во СГПИ, 2011. – 243 с.
7. Дети войны. Детство, опаленное войной [по свидетельствам Диноры Николаевны Ашировой] // Родина. Патриотическая акция “Марафон памяти”: сб. воспоминаний. – Бердянск: Комитет молодёжи Бердянска, 2010. – С. 10–12.
8. Дети-герои / Сост. И. К. Гончаренко, Н. Б. Махлин – 2-е изд. – К.: Рад. шк., 1985. – 608 с., ил.
9. Документи та матеріали до історії приазовських албанців // Старожитності Південної України. – Вип. 18 / Упоряд. А. Бойко, Л. Брацило, І. Козлова, В. Мільчев, О. Тедеев. – Запоріжжя, 2006. – 168 с.
10. Ерёмин В. Г. Молодёжь в годы войны. – 2-е изд., доп. и перераб. / В. Г. Ерёмин, П. Ф. Исаков. – М.: Мысль, 1984. – 285 с., 20 с. ил.
11. Зинич М. С. Будни военного лихолетья. 1941–1945 / М. С. Зинич. – М., 1994. – Вып. 1. – 125 с.
12. Івченко Марія Федорівна, 1919 р. нар., с. Скельки Василівського р-ну Запорізької об. // Усна історія Степової України. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – Т. 9. – С. 141–159.
13. Ищук П. Город был охвачен страхом [воспоминания Князева О. О.] / П. Ищук // Город. – 2007. – 18 октября (№ 38). – С. 14.
14. Луцанов А. Ф. Дучка: [об играх детей в годы оккупации Бердянска] / А. Ф. Луцанов // Родина: патриотическая акция “Марафон памяти”: сб. воспоминаний. – Бердянск: Комитет молодёжи Бердянска, 2010. – С. 78.

15. Ревенко В. В. Дозвілля сільських дітей півдня України в повоєнні роки (на матеріалах Херсонського, Миколаївських архівів) / В. В. Ревенко // [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/revenko-vv-dozvillya-silskih-ditey-pivdnya-ukrayini-v-povoenni-roki-na-materialah-hersonskogo-mikolayivskih-arhiviv/>

16. Трансформації релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям) / Упор. І. І. Лиман. – Запоріжжя: АА Тандем, 2011. – 360 с.

Геннадій Казаков (*Бердянськ, Україна*). **Організація дитячого дозвілля на території Північного Приазов'я в 1941–1943 рр. (на матеріалах усної історії)**

У статті на основі спогадів очевидців досліджено основні форми проведення дозвілля дітьми в 1941–1943 рр. на території Північного Приазов'я. Автор умовно виділяє такі варіанти проведення дитячого дозвілля: на вулиці у колі однолітків, вдома в сімейному колі та відвідування культурно-освітніх закладів.

Ключові слова: повсякденне життя, дитяче дозвілля, окупація, Північне Приазов'я.

Геннадий Казаков (*Бердянск, Украина*). **Организация детского досуга на территории Северного Приазовья в 1941–1943 гг. (на материалах устной истории)**

В статье на основе воспоминаний очевидцев исследованы основные формы проведения досуга детьми в 1941–1943 гг. на территории Северного Приазовья. Автор условно выделяет следующие варианты проведения детского досуга: на улице в кругу ровесников, дома в семейном кругу, посещение культурно-образовательных заведений.

Ключевые слова: повседневная жизнь, детский досуг, окупация, Северное Приазовье.

Gennady Kazakov (*Berdyansk, Ukraine*). **Organization of the Children's leisure activities in the Northern Azov in 1941–1943 (Based on the Oral History)**

On the basis of the eyewitness memories the main forms of children's leisure activities in 1941–1943 in the Northern Azov is researched in the article. Author conditionally identifies the following variants of organizing of the children's leisure activities in the streets, in a circle of peers, at home, in the family circle and visiting to the cultural and educational institutions.

Key words: everyday life, children's leisure activities, occupation, Northern Azov.

Володимир ПОЛЯКОВ
(Сімферополь, Україна)

УДК 63.3 (2) 622.5

Партизанські загони Керченського півострова – міфи та реальність

В історії партизанського руху в Криму в 1941–1944 рр. діяльність керченських партизан завжди подавалася окремо, що сприймалося абсолютно природно, оскільки умови мешкання в лісі і в катакомбах були не порівнянні, але ніколи не конкретизувалися.

Діям партизан Керчі періоду листопада–грудня 1941 р. не присвячено жодної монографії, а багаточисельні пропагандистські публікації надзвичайно далекі від реальності. У серйозній науковій роботі Олексія Басова цим подіям приділено буквально декілька рядків [1, с. 194]. Не набагато більше і в роботі Катерини Шамко [8]. Спогади ж секретаря міськкому партії Наума Сироти – апофеоз радянської міфології [7].

Метою публікації є прагнення відновити істину в короткочасному, але дуже характерному моменті історії одного з куточків Криму.

Працюючи з документами з історії партизанів керченських каменоломень, вивчаючи різні звіти, спогади, довідки, тобто працюючи із, здавалося б, справжніми документами, я ловив себе на думці про те, що буквально розгубився: вірити чи не вірити прочитаному. Мимоволі згадався гіркий жарт нашого соціалістичного минулого: “Покарання невинних і нагородження непричетних”.

Найавторитетніший орган влади в довоєнній Керчі – міський комітет партії. Знайомлюся з протоколами засідань його бюро 1941 р. 22 червня 1941 р. на позачерговому засіданні повідомляється про отриману телеграму секретаря Кримського обкому партії Володимира Булатова: “Про введення загрозливого стану і проведення відповідної роботи із загонами по боротьбі з парашутними десантами і з населенням міста”. Того, що почалася війна, в Керчі ще не розуміють, і все сприймається як плановий захід протиповітряного захисту [2, с. 107].

Цього ж дня ще одне засідання. На ньому розглядається питання про надання допомоги військкоматам. Прийнято рішення направити в кожний військкомат по десять підготовлених комуністів [2, с. 111]. Лише 8 липня вперше вказується про те, “що наш народ веде Вітчизняну війну”. Тоді ж заслухано питання про винищувальний батальйон. З тексту стає відомо, що створено його 5 липня 1941 р. Батальйон несе охорону райкомів, нафтобази, радіовузла, водоканалу, складів зброї. Другим питанням слухається про створення народного ополчення. Його повинні очолити секретарі райкомів, воєнкоми і декілька чоловік з провідних підприємств міста. З 1 серпня працює міська комісія з евакуації.

Знов розглядається питання про народне ополчення. Наголошується, що якщо на 15 серпня в нього входило 2856 осіб, з них 2121 чоловіків, то вже 1 вересня – всього 1312 осіб і з них чоловіків лише 887. Самокритично визнають той факт, що керівництво міста проблемою ополчення не займалося взагалі [2, с. 171].

1 листопада 1941 р. німецько-румунські війська увійшли до Сімферополя, але в Керчі про це, схоже, навіть не підозрюють.

9 листопада слухається питання про дезертирство керівних працівників. “За самовільний виїзд і дезертирство виключити з лав ВКП(б): голову райвиконкому Кіровського..., секретаря по кадрах Сталінського райкому..., завідувача торговельного відділу..., директора міськторгу..., директора тресту їдалень і ресторанів..., директора рибкомбінату..., голову Сталінського райвиконкому... Повідомити ЦК ВКП(б) і вжити заходів до їх розшуку і вилучення партійних документів та віддання під суд” [2, с. 180].

16 листопада окупанти входять до Керчі. Як ми бачимо, ні слова про майбутніх партизанів в документах головного органу влади міста не сказано. Звернімося до пізніших документів, складених вже після першого звільнення Керчі в 1942 р.

“Звіти і доповіді начальника партизанських загонів Керченського півострова і секретаря Керченського міськкому про бойову і політичну діяльність загонів за період із серпня 1941 по січень 1942 р. Почато 22 листопада 1941, закінчено 10 квітня 1942 на 20 аркушах [4].

“Після виступу тов. Сталіна 5.07.41 було організовано чотири партизанські загони: 1-й Сталінського району (Аджимушкай); 2-й Орджонікідзевського району (Старий Карантин); 3-й Маяк-Салінського району (Кораловські каменоломні) і 4-й Ленінського району (Ак-Манайські каменоломні).

Приблизно 20 серпня 1941 року я (О. В. Мокроусов. – В. П.) був призначений командиром партизанського загону імені Леніна Сталінського району міста Керчі і почав формувати свій загін. На основі добровільної згоди було набрано до 40 чоловік з робітників і заводів імені Войкова і Єнікалінського рибного заводу.

Містом перебування загону були вибрані Аджимушкайські каменоломні. Начальником всіх партизанських загонів на Керченському півострові був призначений Кутепов. 25.10.41 у зв'язку з хворобою тов. Кутепова був призначений я” [4, с. 1].

Даний абзац вимагає пояснень. Жодних документальних підтверджень того, що загін імені Леніна в Керчі був створений 20 серпня, мені виявити не вдалося. У документах Кримського обкому партії перша згадка про створення партизанських загонів належить до 25 жовтня 1941 р.

Згаданого у звіті тов. Кутепова я знав особисто. Це був батько мого шкільного товариша Сергія Кутепова. Їду до нього за старою адресою. Мій шкільний товариш вже пенсіонер, полковник у відставці. Дізнавшись про мету візиту, дістає з полиці старі альбоми. Я їх розглядаю і ахаю від здивування. У них вся історія Керчі початку ХХ століття. Виявилось, що його батько – Григорій Сергійович Кутепов народився в Керчі. Було це у 1898 р. У 1917 вступив до партії більшовиків. У 1919–1920 рр. командував партизанським загonom, який діяв в Керченських каменоломнях. Збереглися і спогади батька з вельми символічною назвою “Поховані живцем”, які Сергій передав мені для подальшого дослідження. Читав я їх всю ніч, але оскільки вони зачіпають події революції і Громадянської війни, то зупинятися на них не буду, а лише відзначу весь той жах, який пережили червоні партизани, б'ючись у керченських каменоломнях.

На моє питання, чому його батько не залишився в Керчі, а був евакуйований, Сергій сказав таке: “У батька виник якийсь серйозний конфлікт з Мокроусовим”.

Знов звернемося до звіту: “По прийняттю мною командування над загонами Керченського півострова з'ясувалося, що загопи не були підготовлені до каменоломень, оскільки тов. Кутеповим вони були орієнтовані на Старокримські ліси і, внаслідок цього, ніяких підготовчих робіт в каменоломнях не велося. Про це я доповів секретареві міському тов. Сироті і в міський НКВС тов. Хваткову і отримав тверду вказівку про те, що місце перебування всіх загонів на Керченському півострові в каменоломнях, оскільки кращого місця на півострові для них не було” [4, с. 1].

Ймовірно, старий партизан Григорій Кутепов був не самотній у своїх побоюваннях. Ось що писав дослідник цієї проблеми Леонід Малков: “Деякі майбутні партизани висловили побоювання, що загін в каменоломнях не зможе активно діяти під носом у ворога, оскільки виходи вгору можуть виявитися для партизан пасткою.

Керченський міськом партії звернувся в обласний комітет ВКП(б). Секретар обкому В. С. Булатов і призначений 23 жовтня 1941 р. командувачем партизанського руху в Криму О. В. Мокроусов роз’яснив:

– Розробляючи план розміщення партизанських сил в Криму, ми враховували і досвід минулого, і особливості сучасної війни. Загони повинні, розумієте, не лише можуть, але і повинні, базуватися на Керченському півострові. Треба шукати запасні виходи, по можливості забезпечити бази найнеобхіднішим.

– Цілком вірно, – підтримав командувача Булатов.

– В лісах розташуються інші загони. Спільними діями ви зможете завдавати відчутних ударів по ворогові” [6].

Після цього справжня картина дещо прояснюється. Прекрасно усвідомлюючи, що чекає керченських партизанів, Григорій Кутепов був категорично проти спуску в каменоломні і наполягав на дислокації загонів у Старокримських лісах. Олексій Мокроусов був категорично проти і, як я розумію тепер, певна логіка в його позиції була. Старокримські ліси і так були переобтяжені загонами з усіх районів Криму, а тут ще чотири керченських. Оскільки Кутепов твердо стояв на своєму, а його авторитет в місті був надзвичайно високий, то знайшли несподіване рішення: оголосили його хворим і відправили подалі в тил. На його посаду призначили поступливішого Івана Пахомова.

Ось що писав із цього приводу в своєму щоденнику безпосередній учасник тих подій Сергій Черкез:

“... Діяльність загону і зокрема штабу паралізували різні думки стосовно місця знаходження загону і району його діяльності. Сам керівник загонів Керченського півострова тов. Кутепов мав різні думки із цього приводу. Надалі їм було вирішено, без узгодження з відповідними організаціями, перекинути загони у Старокримські ліси. Тому вся підготовка припинилася, оскільки заготовлювати що-небудь тут не було сенсу” [5, с. 21].

Пахомов пише: “Я дав вказівки командирам загонів про приведення каменоломень в потрібний порядок і влаштування там продовольчих баз і водосховищ. До приходу німців до Ак-Манайського перешийка

всі чотири загони були забезпечені запасами продовольства не менше як на 4–6 місяців, зброєю, вибуховими речовинами і водою. Колодязі були в Ак-Манайських каменоломнях, а в трьох останніх було побудовано басейни із запасом води на 3–4 місяці” [4, с. 2].

Детальніше про це ж у щоденнику Черкеза: “25 жовтня з’явився проект, і лише 30 жовтня приступили до будівництва басейнів для води” [5, с. 21].

Головною проблемою підготовчого періоду несподівано стала відсутність тих, що бажали ставати партизанами. Пройшли організаційні збори, було навіть прийнято присягу, але люди зникали.

“Необхідно відзначити, що до приходу німців, тижнів за два, із загонів втекли: начальник штабу загонів Манічев і комісар загонів Ломакін. Манічев забрав з собою списки всіх загонів і інші документи, що створило для мене великі труднощі по керівництву і зміцненню загонів” [4, с. 2].

“Поважні люди району, яких рекомендував райком партії, кинули загін і виїхали, навіть заздалегідь не попередивши. Тому довелося підбирати людей буквально в останні години. Майбутніх партизанів доводилося буквально ховати і від райвійськкоматів, і від дирекції заводу імені Войкова” [5, с. 28].

У звіті Кримського штабу партизанського руху, складеному вже в 1946 р., серед іншого вказувалося, що секретар Маяк-Салинського райкому партії перешкоджав створенню матеріальної бази загону [3, с. 21].

16 листопада німецько-румунські війська увійшли до Керчі.

В Ак-Манайському загоні по списках було 150 осіб, але вже в перший день загін розпався. Частина людей розійшлася по домівках, решта переїхала на Кубань.

Кораловський загін вже 17 листопада вийшов з катакомб і розійшовся по домівках.

Партизани залишалися лише в Аджимушкайських і Старо-Карантинівських каменоломнях. Там події розвивалися за декількома різними сценаріями.

Ось найбільш характерні витяги зі щоденника Сергія Черкеза:

“13 листопада. У загін влилася група моряків в кількості 12 чоловік на чолі з командиром роти Кобелецьким. А також група кулеметників Балабана і група Молчанова.

19 листопада. Перший же відправлений у розвідку боєць, такий собі Назаренко, дезертував.

20 листопада. Пішли в розвідку ще люди, але і вони з невідомої причини не повернулися.

21 листопада. Єгоров повернувся, але разом з німцями. Зав'язалася перестрілка.

22 листопада. Стало зрозуміло, що частину виходів німці забетонували, а в інших поставили вартових, які стріляють без попередження.

5 грудня. Ми прийняли рішення **не чіпати німців**, оскільки це могло викликати репресії щодо мирного населення, а з іншого боку розлютити населення, яке, при активній допомозі німцям, могло б в найкоротший строк або знищити загін як живу силу, або закупорити його і не дати в рішучий момент можливості активно діяти.

18 грудня. Невдала спроба виходу розвідників.

20 грудня. Знов невдача.

28 грудня. Почули постріли на поверхні. З дозволу штабу розвідка обстріляла і спалила радіостанцію противника.

29 грудня. Вийшли з катакомб запасними лазами. Вели бій і знищили 100 німців і 6 автомашин.

30 грудня. Відбили штабні документи полку, два німецькі прапори.

31 грудня. Оголосили про відновлення Радянської влади” [5, с. 28].

Як ми бачимо, загін обрав тактику вичікування, але все-таки робив, хоч і безуспішні, спроби проводити розвідку, а потім вийшов на поверхню і приступив до активних бойових дій”.

Про діяльність іншого загону познайомимося з офіційного звіту Пахомова.

“Старо-Карантинівський загін, що складається разом з групою бійців РККА з 94-х чоловік, в ніч на 13 листопада зробив вилазку з каменоломень для нападу на німців, але загін був виявлений і обстріляний, внаслідок чого убито командира загону тов. Зябрева і трьох бійців поранено.

18 листопада біля головного входу в каменоломні німці запропонували партизанам вийти, але ті відкрили вогонь, вбили офіцера і поранили декількох солдатів. У вбитого офіцера захопили документи.

Переконавшись у неможливості проникнути всередину, німці стали бурити шахту, висаджувати проходи, пускати в шахту задушливі гази, внаслідок чого 30 бійців були отруєні і на довгий час утратили боєздатність.

На початку грудня в шахти № 7 і 9 було кинута важкі бомби, після чого зробили спробу проникнути всередину, але втратили 70 чоловік убитими і пораненими.

Біля загону противник сконцентрував 2000 солдатів, поверхню оголосили забороненою зоною. Почали замурувати і мінувати ходи. Загін не мав можливості виходу на поверхню. Партизан звільнила лише Червона армія” [4, с. 6].

Загибель у бою всього однієї людини і саме командира загону мене, чесно кажучи, насторожила. Виявилось, що інтуїція не підвела. У документах Кримського обкому партії знаходжу несподіваний лист. У квітні 1942 р. до Військової ради Кримського фронту звернувся старший оперуповноважений особливого відділу 396-ої стрілецької дивізії молодший лейтенант держбезпеки Беліч.

Сенс листа полягав у тому, що, виконуючи завдання командування, Беліч опинився в каменоломнях в селищі Очерет-Бурун. Був безпосереднім учасником тієї вилазки, в якій загинув командир загону. Ось як він описує обставини його загибелі: “Командир був п’яний і тому не дотримувався жодних правил маскування, внаслідок чого був помічений і вбитий.

Після нього загін очолив Лазарев, і з тієї пори не було зроблено жодної вилазки. Командир загону Лазарев і комісар Котло просиджували весь час за грою в доміно. Фактично всім керувала дружина Лазарева. Зібралися на вилазку, як тут дружина з голосіннями: “Та куди ж ти йдеш. У тебе діти малі”. [4, с. 15].

Приводом для написання листа послужила газетна публікація, з якої Беліч дізнався про те, що загиблий героїчною смертю Зябров Олександр Федорович посмертно нагороджений орденом Леніна; що Лазарев Семен Михайлович який змінив його на цій посаді, орденом Червоної зірки, а комісар загону Котло Іван Захарович – орденом Червоного прапора.

Кримський обком партії виробив “перевірку”: “П’яним командир загону не був, так, випив лише стакан столового вина”.

“Дружина Лазарева, як і інші жінки, опинившись в каменоломнях, дійсно важко переживала криваву боротьбу, яку вели партизани з німцями, боялася за життя свого чоловіка, інколи деякі з них, у тому числі і дружина Лазарева, проявляли нестриманість, і комісаром – товаришем Котло були покликані до порядку. Потрібно врахувати, що товариш Лазарев прийшов в партизанський загін із заводу від верстата, грамотність у нього невелика, були відсутні бойовий досвід і військова підготовка. Будучи призначений командиром загону, йому важко було впоратися з дорученою роботою, але з допомогою тов. Котло він з цим завданням впорався.

Тов. Котло в даний час секретар Орджонікідзевського райкому партії, а тов. Лазарев – голова райвиконкому. Вважаю, що партизанський загін Камиш-буруна із завданням впорався і рішення про представлення їх до урядових нагород правильні. Секретар Керченського міськкому ВКП(б) Н. Сирота. Зав. Особливим сектором Кримського обкому ВКП(б) Горобцов 28.04.42” [4, с. 15].

Доля партизанів Керченських каменоломень складалася на вдивовижу щасливо. Створивши запаси води і продовольства лише на три місяця, вже через півтора місяці вони були звільнені Червоною армією. Незважаючи на те, що активність одного загону була мінімальною, а другий і зовсім не брав участі у жодних бойових діях, а їх не лише не покарали, а й навіть нагородили. Наказом № 0306 від 1 березня 1942 р. керівний склад обох загонів отримав: орден Леніна, сім орденів Червоного прапора, чотири ордени Червоної зірки, чотири медалі “За відвагу”.

За півтора місяця Керченської епопеї 1941 р. загинуло семеро партизанів. Не говоритиму, багато це чи мало, оскільки в кожного загиблого була сім'я, і для кожної це була трагедія. Вже після виходу з каменоломень підірвався на міні ще один колишній партизан. Його навіть не внесено до списку втрат загону. Звали цього партизана Володя Дубінін. Саме він, вибравшись з кам'яного мішка, привів десантників до замураного входу в катакомби.

Швидше за все, його загибель на міні просто б не помітили, але волею випадку про це написали в центральній газеті. У лічені дні з нікому не відомого керченського хлопчиська він перетворився на піонера-героя і вже через два місяці посмертно був представлений до ордена Червоного прапора.

Примітно, що ніхто з керченських партизанів не пішов знову в каменоломні після другого відступу Червоної армії з Керчі. Лише Сергієві Черкезу все ж довелося воювати в партизанах, але вже у Старокримських лісах. У тих самих лісах, на перебуванні загонів у яких так наполягав Григорій Кутепов.

В історії з партизанами Керчі вперше наочно продемонстровано популярну сьогодні тезу: “Ми не дозволимо нікому переписувати нашу історію”. Радянська історія – це не те, що було насправді, а те, як про це повідомили партійні органи.

Джерела і література

1. Басов А. В. Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945 / Алексей Васильевич Басов. – М.: Наука, 1987. – 334 с.

2. Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. П-48. – Оп. 1. – Спр. 86.
3. Там само. – Ф. 151. – Оп. 1. – Д. 23.
4. Там само – Спр. 625.
5. Там само – Спр. 628.
6. Малков Леонид. Керчь. Это нужно живым. [Ел. ресурс] Сайт “Молодая гвардия”, “Керчь”. Режим доступу: www.molodguard.ru/heroes41.htm. – Назва з екрана.
7. Сирота Н. А. Так сражалась Керчь / Наум Абрамович Сирота. – Симферополь: Крым, 1968. – 168 с.
8. Шамко Е. Н. Дорогами крымских партизан / Екатерина Николаевна Шамко. – Симферополь: Таврия, 1975. – 142 с.

Володимир Поляков (*Сімферополь, Україна*). **Партизанські загони Керченського півострова – міфи та реальність**

У статті показано, що історіографія діяльності партизанських загонів, які перебували в Керченських катакомбах, досі обплутана міфами і надзвичайно далека від реальності.

Ключові слова: Крим, партизани, катакомби, війна, Аджимушкай, Старий Карантин, нагороди.

Владимир Поляков (*Симферополь, Украина*). **Партизанские отряды Керченского полуострова – мифы и реальность**

Статья свидетельствует что историография деятельности партизанских отрядов, базировавших в Керченских катакомбах, до сих пор опутана мифами и чрезвычайно далека от реальности.

Ключевые слова: Крым, партизаны, катакомбы, война, Аджимушкай, Старый Карантин, награды.

Vladimir Polyakov (*Simferopol, Ukraine*). **Guerrillas of the Kerch Peninsula as Myths and Reality**

Historiography of activity of guerrillas, operating in the Kerch catacombs until now tied around myths and extraordinarily distant from reality.

Key words: Crimea, partisans, catacombs, war, Adzhimushkay, Old Quarantine, rewards.

Андрій КЛОС
(Нікополь, Україна)

УДК: 930.2:314.745.24(=162.1)(477)“1944/1946”

**Закріплення примусово
евакуйованих у 1944-1946 рр.
польських громадян у місцях
поселення в УРСР**

На підставі угоди між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 р. [1, арк. 1–12] (Люблінська угода з УРСР) відбулася примусова евакуація на територію УРСР польських “громадян української, білоруської, російської та русинської національностей” [1, арк. 1–12], які склали історично іменовану як “руська” етномовнокультурну групу, належну до східного обряду, до якої також були зараховані і етнічні поляки православного і греко-католицького віросповідання. Водночас у офіційних документах, як і в назві Люблінської угоди, ці польські громадяни означалися категорією “українське населення”.

Акція з примусової евакуації за Люблінською угодою відбулась у період 1944–1946 рр., в результаті її реалізації польські громадяни були вимушені залишити місця постійного проживання в межах повоєнної Польської держави та опинилися в місцях поселення на території УРСР. Кількість їх лише за офіційною оцінкою становила 482 880 осіб [2, арк. 30].

Метою статті є опрацювання архівних матеріалів, пов’язаних із заходами органів радянської влади щодо закріплення польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, у місцях, визначених їм для поселення.

Актуальність дослідження пов’язана з тим, що розробка даного питання є ще одним кроком до нагромадження фактичного матеріалу, який доводить репресивний характер примусової евакуації на підставі Люблінської угоди 1944 р.

Новизна дослідження полягає в тому, що в опублікованих працях щодо даної теми відсутній підхід з точки зору доведення репресивної сутності примусової евакуації 1944–1946 рр. через бачення того, що примусово евакуйовані польські громадяни мали в місцях поселення в УРСР фактичний режим спецпоселень, що констатують акти органів влади УРСР, в яких прописано принцип закріплення вказаної категорії осіб в місцях поселення.

Польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР, переважно були розселені у сільській місцевості східних областей УРСР для виконання примусових робіт у колгоспній системі, якій не вистачало робочих рук внаслідок обставин Другої світової війни [3, с. 438–455].

Прибуваючи в місця поселення внаслідок примусової евакуації до східних областей УРСР, польські громадяни опинялись в такому ж безправному становищі, як і місцеве населення, замкнуте в рамки колгоспної системи. Обмеження у правах примусово евакуйованих в УРСР польських громадян та примусовий порядок закріплення їх у місцях поселення відображує:

“ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 1674
СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ УССР И ЦЕНТРАЛЬНОГО
КОМИТЕТА КП(б)У
16 октября 1945 года
г. Киев

О незаконной выдаче исполкомом Ровенского Горсовета
депутатов трудящихся разрешения на право въезда в гор. Ровно
семьям украинского населения, эвакуированного из Польши
в восточные области УССР

Совет Народных Комиссаров УССР и Центральный Комитет КП(б)У отмечают, что, несмотря на запрещение СНК УССР и ЦК КП(б)У местным органам власти западных областей УССР выдавать какие бы то ни было документы семьям украинского населения, эвакуированного из Польши в восточные области УССР, о переезде их в западные области УССР, исполком Ровенского Горсовета депутатов трудящихся (председатель исполкома тов. Марченко) только в сентябре этого года выдал разрешение 4-м семьям на въезд их в г. Ровно, а семье Семенчука, эвакуированного в Одесскую область, даже предоставил жилой дом.

Совет Народных Комиссаров УССР и Центральный Комитет КП(б)У постановляет:

1. Председателю исполкома Ровенского Горсовета депутатов трудящихся тов. Марченко за незаконную выдачу разрешения на право въезда в гор. Ровно семьям украинского населения, эвакуированного из Польши в Николаевскую и Одесскую область УССР, объявить строгий выговор с предупреждением.

2. Обратить внимание председателя исполкома Ровенского Облсовета депутатов трудящихся тов. Васильковского и секретаря обкома КП(б)У тов. Бегмы на отсутствие с их стороны контроля за точным выполнением указаний СНК УССР и ЦК КП(б)У о запрещении выдачи разрешения на въезд в западные области УССР семьям украинского населения, эвакуированного из Польши в восточные области УССР.

3. Поручить секретарю Ровенского обкома КП(б)У тов. Бегме лично проверить причины выдачи разрешения исполкомом Ровенского Горсовета на право въезда в гр. Ровно семьям, эвакуированным из Польши в восточные области УССР.

Результаты проверки сообщить ЦК КП(б)У не позже 20 октября 1945 года.

4. Предупредить председателей исполкомов областных, районных и городских Советов депутатов трудящихся и секретарей обкомов, райкомов и горкомов КП(б)У западных областей УССР о том, что в случае наличия фактов выдачи разрешения семьям украинского населения, эвакуированного из Польши в восточные области УССР, о переезде в западные области УССР, виновные будут привлечены к строжайшей ответственности.

Председатель Совета Народных Комиссаров УССР Н. Хрущев

Секретарь Центрального Комитета КП(б)У Д. Коротченко” [4, арк. 172–173].

Вищенаведений документ надає інформацію про те, що на середину жовтня 1945 р. вже діяла заборона з боку вищих державних органів влади УРСР – РНК УРСР і ЦК КП(б)У – на видання місцевими органами влади західних областей УРСР документів сім’ям примусово евакуйованих у східні області УРСР для переїзду їх до західних областей. Існування згаданої державної заборони може вказувати на наявність антропотоків примусово евакуйованих польських громадян, скерованого зі східних до західних областей УРСР. Минув лише рік від підписання Люблінської угоди 9 вересня 1944 р., ще менше часу пройшло від початку самої акції, з виконання її умов, коли у листопаді

1944 р. перші партії примусово евакуйованих польських громадян прибули до УРСР, а проблема з ліквідації, вказаного, спрямованого на захід, антропопопу набула державного рівня. Наприклад, за станом на 15 серпня 1945 р. у східних областях УРСР нараховувалось 37 085 сімей (138 201 осіб), з них офіційно заяви на переїзд в західні області УРСР подали 22 488 сімей, до БРСР – 79 сімей, до Польщі – 378 сімей [5, арк. 5]. Неофіційне число бажаючих вказати важко, але що такі були, показує розвиток подій.

5 жовтня 1945 р. НКВС УРСР за підписом наркома В. Рясного видав наказ № 00172 “Про запобігання самовільним переїздам господарств евакуйованого з Польщі українського населення” [6, с. 221]. Назва цього документа красномовно свідчить про вищезначену міграційну проблему, яку намагалися ліквідувати за допомогою репресивно-карального органу – НКВС, що підкреслює репресивний характер евакуаційної акції на умовах Люблінської угоди.

Розміщені у сільській місцевості східних областей УРСР примусово евакуйовані польські громадяни автоматично попадали до існуючих там колгоспів, де знову ж таки примусово використовували їхню працю. Відчувши на собі всі “принади колгоспного раю” та “турботливу допомогу в облаштуванні”, примусово евакуйовані намагалися вирватися до західних областей, де колгоспів іще не було.

Проте головним стимулом міграції на захід УРСР, як свідчать самі примусово евакуйовані, було сподівання, що у зв’язку з завершенням Другої світової війни їм буде надано дозвіл на повернення до місць постійного проживання в межах Польської держави. В цьому випадку шлях повернення додому з західних областей УРСР був би швидшим і легшим, ніж зі східних. Старше покоління пам’ятало про першу евакуацію православного населення Холмщини за часів Першої світової війни, коли за кілька років майже всі повернулися додому. У випадку евакуації 1944–1946 рр. сподівання не справдилось, репресія була проведена успішно, через радянсько-польський кордон до Польщі не пускали і примусово евакуйовані та їхні нащадки до сьогодні залишаються в Україні. Але були й ті, які намагалися перетнути кордон, щоб добратись додому. Наводимо витяг з листа В. Абакумова до Л. Берії від 06.08.1946 р. № 1378/А:

“На почве тяжелых материально-бытовых условий многие переселенцы покидают районы восточных областей Украины и переезжают в западные области с целью пробраться в Польшу.

В некоторых западных областях Украины скопилось большое число переселенцев.

Неудовлетворенность материально-бытовыми условиями семей переселенцев используется вражескими элементами для склонения переселенцев к возвращению в Польшу путем нелегального перехода государственной границы” [7, арк. 96–99].

Також подібну інформацію надає більш пізній, 1947 р., документ, в якому наводяться ретроспективні дані:

“Министерство Внутренних дел
“4” июня 1947 г. № 3132/к
гор. Москва
Сов. Секретно
Секретарю ЦК КП(б)У
Товарищу Кагановичу Л. М.

За последнее время участились случаи попыток к нелегальному возвращению в Польшу лиц украинской национальности, ранее эвакуированных в СССР на основании соглашения между Украинской ССР и Польской Республикой от 9 сентября 1944 года и расселенных в тыловых областях УССР.

Только за период с 29 апреля по 11 мая с. г. пограничниками Украинского округа задержано пытавшихся нелегально возвратиться в Польшу 155 семей украинцев в числе 566 человек, из них выехавших из Тернопольской области 526 человек и из Сталинской области 41 человек.

Кроме того, ранее в 1946–1947 г.г. лиц такой категории, пытавшихся уехать в Польшу, было задержано 408 человек.

Задержанные показывают, что они после эвакуации из Польши в УССР были расселены в Тернопольской, Сталинской, Днепропетровской, Кировоградской, Сумской, Полтавской и других областях УССР, но в силу, якобы, тяжелого материального положения и необеспеченности их жильем в местах расселения, решили самостоятельно возвратиться на постоянное жительство в Польшу.

Все задержанные переданы местным органам власти для возвращения их к местам прежнего расселения.

МВД СССР просит рассмотреть этот вопрос и принять нужные меры” [8, арк. 90].

В цих документах згадуються причини, які змушували примусово евакуйованих польських громадян залишати місця розселення в УРСР

і намагатися прослизнути через радянсько-польський кордон додому. А також простежується стабільна політика радянської влади, спрямована на примусове повернення втікачів до місця первинного розселення. Відповідно, вона призводила до закріплення вказаної категорії осіб в місцях поселення, відведених для перебування у примусовій евакуації, що з огляду на це може трактуватись як заслання з фактичним режимом спецпоселень.

Відповідно до цього, примусово евакуйовані польські громадяни не мали можливості вільного вибору місця перебування в межах УРСР або ж повернення до місць постійного проживання в Польській державі. Їх у примусовому порядку намагалися закріпити в першу чергу в тих областях УРСР, які були охоплені колективною системою господарювання і, відповідно, приносили радянській системі найбільшу вигоду. Водночас наведена інформація розкриває репресивний характер акції з евакуації польських громадян у 1944–1946 рр., відображаючи централізовану систему закріплення вказаних осіб у колгоспній системі УРСР, що може розцінюватись як заслання на примусові роботи зі створенням фактичного режиму спецпоселень.

Наступний документ є контекстивним продовженням висвітлення тенденції щодо закріплення примусово евакуйованих польських громадян в місцях поселення, а також є черговим прикладом засудження владними структурами факту видання дозволу на переїзд до західних областей УРСР:

“Рішення

Виконкому Запорізької облради депутатів трудящих

№ 51 § 4 від 8 жовтня 1945 р.

м. Запоріжжя

Про припущення самовільного виїзду переселенців з Польщі з території колгоспу ім. Кірова, Н. Пилипівської с/ради, Н. Василівського району.

Доповідач: Зав. переселенським [відділом] Облвиконкому тов. Ніконов.

Голова колгоспу ім. Кірова: тов. Хребтов.

Голова Н. Пилипівської с/ради: тов. Іванов.

Висловились т.т. Циплухін, Шахов, Кокарев, Пономаренко.

Заслухавши інформацію тов. Ніконова і пояснення голови колгоспу ім. Кірова тов. Хребтова та Н. Пилипівської с/ради тов. Іванова про самовільний виїзд переселенців з колгоспу ім. Кірова і видачу їм до-

відок, виконком Облради депутатів трудящих відзначає, що голова колгоспу ім. Кірова тов. Хребтов і голова сільради тов. Іванов, замість повсякденної турботи про господарське влаштування переселенців, стали на шлях явного порушення рішень і вказівок Раднаркому і ЦК КП(б)У та Виконкому Облради і бюро Обкому КП(б)У по цьому питанню.

Внаслідок цього 7 родин переселенців з Польщі, що перебували в колгоспі ім. Кірова, не одержали ні квартир, ні присадибних ділянок, незважаючи на те, що всі працездатні члени цих родин брали найактивнішу участь в польових колгоспних роботах. І коли вони стали вимагати квартири і присадибні ділянки, голова колгоспу тов. Хребтов пішов по лінії звільнення переселенців з колгоспу і видачі їм довідок на право виїзду до західних областей, причому голова Н. Пилипінської с/ради тов. Іванов, замість того, щоб заборонити це, засвідчив довідки печаттю сільради.

Переселенці були затримані і зняті з потягу на ст. Запоріжжя і відправлені до колгоспу. Але т.т. Хребтов і Іванов організували повторний виїзд їх на конях.

Виконком Облради депутатів трудящих рішає:

1. За порушення рішень і вказівок Раднаркому УРСР і ЦК КПБУ і Виконкому Облради і бюро Обкому КПБУ та за проявлення нечуйливого ставлення до переселенців, голові колгоспу ім. Кірова тов. Хребтову і голові Н. Пилипінської с/ради тов. Іванову оголосити сурову догану.

2. Голові виконкому Приазовської Райради тов. Олейнику за нежиття заходів до розшуку самовільно виїхавших з території району до Н. Василівського району переселенців зауважити.

3. Це рішення надіслати до всіх сільрад, запропонувавши їм обговорити його на засіданнях виконкомів сільрад за участю голів колгоспів і бригадирів колгоспів.

ЗАСТ. ГОЛОВИ ВИКОНКОМУ ОБЛРАДИ: А. Мінаков
ЗА СЕКРЕТАРЯ ВИКОНКОМУ ОБЛРАДИ: А. Кеверева?
[9, арк. 62].

Даний документ є свідченням безправного стану примусово евакуйованих польських громадян в УРСР, де вони були позбавлені можливості залишати населені пункти, призначенні їм для поселення в евакуації, навіть якщо умови для нормального життя були відсутні. У

випадку спроби переїхати примусово евакуйованих затримували та завертали до попереднього місця поселення. Також органи радянської влади жорстко застерігали та попереджали про неприпустимість випадків залишення примусово евакуйованими місць поселення. Заборона переїзду закріплювала примусово евакуйованих польських громадян у місцях поселення, чим, знову ж таки, і створювався фактичний режим спецпоселення.

Документом, подібним за змістом до попередніх є:

“РЕШЕНИЕ

Исполкома Запорожского Областного Совета депутатов трудящихся

г. Запорожье
от 27/02/1946 г.

№ 10 § 22

Об отмене решений Исполкома Н-Керменчикского Райсовета депутатов трудящихся от 29/ХІІ-1945 г. за № 30 и от 26/І-1946 г. за

№ 2 о ходатайстве

граждан переселенцев ТУРЧУК Ф.Т., ПЯТНИЧКИ А.Л., ХОМИК И.И. переселиться из Запорожской области в Западные области

Учитывая, что указанные граждане и их семьи с места эвакуации из Польши эвакуировались на постоянное местожительство в Запорожскую область, куда и прибыли согласно эвакуационных документов и проживают в Н-Керменчикском р-не, Исполком Облсовета депутатов трудящихся решает:

1. Решение Исполкома Н-Керменчикского Райсовета депутатов трудящихся от 29/ХІІ-1945 г. за № 30 и от 26/І-1946 г. за № 2 – отменить, как неправильные; в ходатайстве о переселении вышеуказанных граждан из Запорожской области в Западные области отказать.

Материалы о злоупотреблениях некоторых служебных лиц по Н-Керменчикскому району – передать Облпрокурору тов. ПРОКОПЕНКО и поручить ему произвести расследование, о результатах которого доложить Исполкому Облсовета 15 марта 1946 г.

Зам. Председатель Исполкома
Облсовета депутатов трудящихся
Секретарь Исполкома Облсовета
депутатов трудящихся

А. МИНАКОВ
И. РОМАНЕНКО”
[10, арк. 151].

Даний документ також показовий щодо ступеня обмеження прав примусово евакуйованих в УРСР, коли в черговий раз примусово евакуйованим польським громадянам було відмовлено в дозволі на переїзд, примушуючи до перебування у первинно визначених місцях поселення, що і зумовлювало фактичний стан режиму спецпоселення.

Щоб підкріпити висновок щодо створення фактичного режиму спецпоселень для примусово евакуйованих до УРСР польських громадян, варто навести витяги з таких документів, які були видані у 1945 р. і 1948 р. та докладно регламентували режим спецпоселення зі специфікою закріплення в місцях поселення. Постанова РНК СРСР № 35 “О правовом положении спецпереселенцев” від 08.01.1945:

“Совет Народных Комиссаров Союза ССР ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Спецпереселенцы пользуются всеми правами граждан СССР, за исключением ограничений, предусмотренных настоящим Постановлением.

2. Все трудоспособные спецпереселенцы обязаны заниматься общественно-полезным трудом.

В этих целях местные Советы депутатов трудящихся по согласованию с органами НКВД организуют трудовое устройство спецпереселенцев в сельском хозяйстве, в промышленных предприятиях, на стройках, хозяйственно-кооперативных организациях и учреждениях.

3. Спецпереселенцы не имеют права без разрешения коменданта спецкомендатуры НКВД отлучаться за пределы района расселения, обслуживаемого данной спецкомендатурой. Самовольная отлучка за пределы расселения обслуживаемой спецкомендатуры рассматривается как побег” [11, арк. 13–14].

Привертає до себе увагу категорія “общественно-полезный труд” саме так за часів тоталітаризму камуфлювалися примусові роботи на радянську державу.

Наступний документ посилається на попередній у регламентуванні умов життя на спецпоселенні:

“Доклад министра внутренних дел СССР С. Н. Круглова И. В. Сталину и Л. П. Берия о работе МВД СССР со спецпоселенцами

из западных областей Украины

7 февраля 1948 г. Сов. секретно

Товарищу И. В. Сталину

Товарищу Л. П. Берия

Согласно Постановлению СНК СССР № 35 от 8 января 1945 г. спецпереселенцы, в том числе члены семей бандитов, высланных из западных областей Украины, в местах поселения пользуются всеми правами граждан СССР, за исключением права свободного выезда за пределы района поселения.

Спецпереселенцы в местах поселения живут не в изолированных поселках, а расселены совхозами, колхозами и предприятиями, в которых они работают, среди местного населения в зависимости от наличия жилой площади.

Охрана спецпереселенцев в местах поселения постановлением правительства не предусмотрена” [12, арк. 232–236].

Порівнюючи умови в яких перебували примусово евакуйовані польські громадяни в УРСР та радянські спецпоселенці, бачимо, що і ті, й ті були розселені серед місцевого населення, їх не передбачалося охороняти, вони працювали, зокрема в колгоспах, користувалися всіма правами громадянина СРСР крім права вільного виїзду за межі району поселення. Тобто існувало тотожне обмеження прав і свобод у становищі примусово евакуйованих до УРСР польських громадян і спец поселенців; обидві категорії осіб стали жертвами сталінського режиму.

Вищенаведена документальна інформація щодо заборони права переїзду примусово евакуйованих польських громадян по території УРСР, тобто закріплення їх у первинних місцях поселення, також опосередковано вказує і на фактично примусові обставини акції з виконання умов Люблінської угоди від 09.09.1944 р. Тобто якби евакуація носила дійсно добровільний характер, то в цьому випадку ті ж самі особи, які нібито добровільно виявили бажання евакуюватися до УРСР, могли б мати таку ж свободу вибору щодо зміни місця перебування в межах УРСР. Але означені в даних документах заборона переїзду та вимога проживання виключно в первинних місцях поселення беззаперечно вказує на обмеження прав і свобод людини і громадянина для примусово евакуйованих польських громадян, які опинилися в лещатах радянської тоталітарної системи.

В результаті опрацювання вищевказаних архівних матеріалів стає явною політика радянської влади, спрямована на закріплення примусово евакуйованих польських громадян в місцях поселення в УРСР, що створювало фактичний режим спецпоселень. Це беззаперечно констатує репресивний характер акції з евакуації польських громадян на

підставі Люблінської угоди 1944 р. та її наслідків, які не ліквідовані до сьогодні через відсутність реабілітації вказаної категорії осіб.

Матеріали даного дослідження можуть бути використані як складова частина більш широкої праці з даної теми, а також як фактичний матеріал для процесу реабілітації примусово евакуйованих польських громадян як жертв репресованих тоталітарним режимом.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (ЦДАВОУ). – Ф. р.-4959. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 1, 52.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. р-1. – Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 5–80.
3. Клос А. І. Початковий етап розміщення примусово евакуйованих забужан в Запорізькій області / А. І. Клос // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 20. – К., 2010. – С. 438–455.
4. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф.р-1335. – Оп. 9. – Спр. 39.
5. ЦДАВОУ. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1–6.
6. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. / Іван Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
7. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2606.
8. Там само. – Спр. 4352.
9. ДАЗО. – Ф. р-1335. – Оп. 14. – Спр. 41.
10. Там само. – Спр. 50.
11. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф-5446. – Оп. 47 а. Д. 3205.
12. Там само. – Ф-9401. – Оп. 2. – Д. 199.

Андрій Клос (*Нікополь, Україна*). Закріплення примусово евакуйованих у 1944–1946 рр. польських громадян у місцях поселення в УРСР

У статті на основі дослідження архівних матеріалів розглянуто факти заборони з боку органів радянської влади зміни місця перебування примусово евакуйованих до УРСР за Люблінською угодою від 9 вересня 1944 р. польських громадян як заходи зі створення фактичного режиму спецпоселень.

Ключові слова: Люблінська угода, евакуація, польські громадяни, репресії.

Андрей Клос (*Никополь, Украина*). **Закрепление принудительно эвакуированных в 1944-1946 гг. польских граждан в местах поселения в СССР**

В статье на основе исследования архивных материалов рассмотрены факты запрета со стороны органов советской власти смены места пребывания принудительно эвакуированных в СССР по Люблинскому соглашению от 9 сентября 1944 польских граждан как меры по созданию фактического режима спецпоселений.

Ключевые слова: Люблинское соглашение, эвакуация, польские граждане, репрессии.

Andriy Klos (*Nikopol, Ukraine*). **Fixation the forcibly evacuated in the years 1944–1946 Polish Citizens in the Places of Settlement in the USSR**

On the basis of the studies of archival materials the facts of prohibitions from the side of Soviet regime, changes in location forcibly of evacuated to the USSR by Lublin agreement from 9 September 1944 Polish citizens as measures of creating factual regime of special settlements are research in the article.

Key words: Lublin agreement, evacuation, Polish citizens, repressions.

Оксана БАКЛАЖКО
(Чернігів, Україна)

УДК 94(477): 93(477.51–25) “19”

Післявоєнний побут мешканців Чернігова в усних свідченнях городян (1943–1953 рр.)

Сьогодні одним з цікавих напрямків в історичній науці є усна історія, використання якої в історичних дослідженнях дає змогу урізноманітнити наше знання про минуле. В Україні усна історія почала набувати популярності з початку 1990-х років. Сьогодні вона стала важливим джерелом для аналізу широкого кола питань, зокрема приватного, особистісного досвіду, індивідуальних стратегій і практик [3], за допомогою яких можна з'ясувати особливості історії крізь призму бачення пересічної особи. Використання усних джерел при вивченні радянського періоду історії, зокрема післявоєнного, є особливо актуальним. В цей період існував жорсткий контроль над соціальним життям. Безліч фактів суспільного існування замовчувалися, тому пробіли у джерелах можуть доповнити усні інтерв'ю з сучасниками тих подій. Тема повсякденного життя мешканців Чернігова 1943–1953 рр. з огляду використання усних джерел фактично не розроблена, а це вкрай необхідно для якісного відтворення історичного минулого. Теоретики усної історії одностайні в тому, що беззастережно покладатися на самі лише спогади недоцільно. В цьому контексті слід враховувати питання вірогідності і суб'єктивності усної історії, обумовленість особистих спогадів приналежністю до певної соціальної групи та низку інших факторів [4]. Однак той фактологічний матеріал, який можна отримати за допомогою усних свідчень очевидців, часто стає унікальним і неповторним, бо не зафіксований в жодному офіційному документі. В цьому полягає основне значення використання усних свідчень при написанні історичних досліджень.

21 вересня 1943 р. територія Чернігова була звільнена від гітлерівських військ. Бракувало всього – харчів, одягу, предметів першої необ-

хідності, житла тощо. За цих умов, вочевидь, насамперед слід було поліпшити матеріально-побутові умови життя народу. Проте в умовах холодної війни, що спалахнула в післявоєнний період, керівництво держави зосередило увагу на якнайшвидшому відновленні промислового потенціалу республіки, зокрема на розбудові важкої індустрії. Соціальна політика держави скоріше була орієнтована на мінімально необхідний рівень умов для виживання населення, робоча сила якого була необхідна для відновлення потужностей виробництва. СРСР здійснив ряд заходів для певного поліпшення матеріально-побутових умов життя населення. У перші повоєнні роки зберігалася нормована карткова система забезпечення продуктами та промисловими товарами першої необхідності за державними цінами. Натомість паралельно з 1944 р. діяла державна відкрита (комерційна) торгівля за підвищеними цінами [10, с. 299].

16 вересня 1946 р. було прийнято рішення ЦК ВКП(б) “Про підвищення зарплати, підвищення пайкових цін і зниження комерційних цін на харчові продукти і промтовари”. 14 грудня 1947 р. Рада міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли постанову “Про проведення грошової реформи та про відміну карток на продовольчі та промислові товари”. Одночасно з 16 грудня 1947 р. скасовувалися комерційні ціни і вводилися єдині роздрібні ціни на продовольчі та промислові товари [10, с. 316–317].

Протягом 1943–1953 рр. в чернігівських крамницях та їдальнях кілька разів відбувалося зниження державних роздрібних цін на продовольчі й промислові товари [6; 7; 8; 11]. Грошова реформа 1947 р. і скасування карткової системи привели до ліквідації Чернігівського обласного карткового бюро в січні 1948 р. і переходу до торгівлі за єдиними державними цінами [14].

Через пресу держава декларувала ці заходи як такі, що спрямовані на прискорення темпів відбудови і значне поліпшення матеріально-побутових умов населення, забезпечення підвищення реальної заробітної плати робітників і службовців, а також підвищення купівельної спроможності населення. Реформу і відміну карток, кожне зниження державних роздрібних цін супроводжувала потужна пропагандистська кампанія про успіхи радянської економіки та їхню роль у швидкому подоланні наслідків війни. Це був певний психологічний хід офіційної влади, метою якого було навіювання загального оптимізму населенню. За таких умов редакцію Чернігівської обласної газети “Деснянська

правда” зобов’язали систематично висвітлювати на сторінках газети суспільну реакцію на динаміку власного побуту, відображати вдячність людей партії та урядові за турботу, їхні сподівання, що урядові заходи приведуть до зміцнення СРСР, а відтак до поліпшення матеріально-побутових умов життя трудящих у майбутньому [1, арк. 12]. Так, на сторінках газети почали друкувати листи читачів, сповнені натхнення з приводу успіхів у налагодженні післявоєнного побуту і підвищенні рівня життя городян. Наприклад, родина працівників галузі охорони здоров’я так описувала своє життя: “Наша сім’я нічим не відрізняється від багатьох інших сімей радянської інтелігенції. Ми виховували двох дітей, які за роки радянської влади одержали вищу освіту. Нині син працює інженером, дочка ветеринарним лікарем. Ми з чоловіком добре матеріально забезпечені. Наш загальний заробіток на місяць становить 1800 крб. Крім того, одержуємо за вислугу років по 320 крб. пенсії кожний. Завдяки зниженню цін при нашому заробітку і пенсії ми змогли збудувати собі власний будинок. І в цьому також допомогла держава, яка видала нам позичку. За короткий час ми обставили свою квартиру, яка складається з трьох кімнат, посадили молодий сад, придбали ряд цінних речей, одяг” [12].

Простий водій описує життя своєї родини: “Сім’я моя складається з чотирьох чоловік. Дружина працює рахівником. Нашого заробітку цілком вистачає, щоб забезпечити достаток сім’ї. До того ж, від зниження цін ми маємо значну вигоду – 100–150 крб. на місяць. Бюджет моєї сім’ї дозволяє робити чималі витрати. В цьому році, наприклад, я зробив капітальний ремонт будинку, купив гардероб, хороше ліжко і інші меблі. З добротного матеріалу придбав собі і дружині пальто, костюм і інший одяг, купив мотоцикл “Москвич”, велосипед. Є змога задовольняти і свої культурні потреби. В квартирі є у мене радіо, я передплачую кілька газет і технічний журнал, маю твори В. І. Леніна та Й. В. Сталіна, художню літературу, відвідую кіно, вистави. І так живу не тільки я” [13].

Сім’я слюсаря Машкова: “Чоловік заробляє на місяць 1100–1200 крб., я – біля 1000 крб. Кожного дня купуємо м’ясо, масло, цукор, білий хліб. За квартиру і комунальні послуги платимо не більше чотирьох відсотків. Решту – на покупки. В нашому сімейному бюджеті тепер вивільниться процентів 15 коштів. Значить, ми будемо жити ще краще” [5].

Сім’я слюсаря Родіна також раділа “постійному зниженню цін. Загальний заробіток родини перевищував 2000 крб. на місяць. Від нового зниження цін їх сім’я мала на місяць економії не менше як

250–300 крб. На ці гроші можна було купити щось з культтоварів, на-самперед, добрий радіоприймач – багатоламповий “ВЭФ”. За дуже короткий час сім’я придбала такі цінні речі, як швейна машина, гардероб, чоловічі та жіночі костюми, модельне взуття, велосипед тощо. За півроку можна було навідкладати на піаніно” [2].

Опис добробуту у сім’ї машиніста-залізничника: “Завдяки п’ятиразовому зниженню цін ми щомісяця одержуємо чистого виграшу 400 крб. На зекономлені гроші ми придбали багато цінних речей. Мій зять купив легкову автомашину “Москвич”, піаніно, багато цінних речей. Добре вдягнені, з ситними, смачними сніданками відправляються в школу мої онуки. Радісно мені, коли мій син машиніст, повернувшись з чергового рейсу, одягає новий костюм і поспішає в кіно чи бібліотеку, або зять з дружиною і дітьми на власній машині їде на прогулянку за місто, чи в кінотеатр, щоб подивитись новий фільм. Багато радості приносять і листи дочки, що нині вчиться в Московському планово-економічному інституті. Не так колись жила сім’я мого батька. Рахунок грошей вівся на копійки. Постійними господарями в хаті, де було восьмеро дітей, були голод і злидні. Шматок хліба на всіх братів і сестер вважався радістю. Єдиний кожушок та стоптані черевики одягали по черзі всі діти. Про школу ніхто і мріяти не міг” [15].

Сім’я слюсаря Бедринця “проживала в трьох світлих просторах кімнатах, обставлених зі смаком, в квартирі було нове піаніно, красивий гардероб, м’який диван, трюмо, на спеціальній тумбочці швейна машина, електроплитка, електроутюги. Найстарша дочка вчилась в Педагогічному інституті, двоє дітей – у школі, найменша дочка відвідувала дитячий садок. Син був прийнятий до музичної школи і батьки купили йому піаніно. В дитинстві батько родини і мріяти не міг про такі подарунки. Батько його працював робітником на залізниці. Сім’я була велика, і зароблених грошей ледве вистачало, щоб зводити кінці з кінця-ми. Тепер було нове життя і новий побут” [9].

На противагу таким опублікованим усним свідченням, нами було проведено кілька інтерв’ю із сучасниками тих подій сьогодні. Ми розробили анкету, в якій містилося 100 питань. Зібраний матеріал дає змогу повніше відтворити реалії повсякденного життя городян в 1943–1953 рр. Наведемо декілька з них.

Красножон Ніна Семенівна: “Народилася я в с. Вербичі Чернігівської обл. Ріпкінського р-ну 1926 р. До Чернігова приїхала в 1943 р. вступати до Чернігівського педагогічного інституту на спеціальність

історія та географія. Закінчила навчання в 1946 р. і була відправлена за розподілом на роботу до Західної України в Львівську обл., Яворівський р-н, с. Краковець (нині міжнародний пропускний пункт на кордоні з Польщею “Краковець-Корчова”. – *О. Б.*), до середньої школи. З майбутнім чоловіком познайомилась ще до війни. Ми жили з ним в одному селі. Його забрали на фронт. Там він був поранений. В Краківці я проробила 2 роки. Потім ми з чоловіком одружилися і оселилися у с. Вербичах. Роботи ніде не було, скрізь розруха. Моя мати відправила нас з чоловіком до Гомеля на роботу. Там жив її брат. Чоловік влаштувався на торф’яний завод, нам дали кімнату в гуртожитку. Я працювала в школі. В Гомелі ми прожили 8 років і вирішили повернутися до Чернігова. Чоловік взяв ділянку на Подусівці, почали будувати будинок. Він працював на цегляному заводі, а я влаштувалася у дитячий садок на Музичній фабриці. З того часу я постійно мешкала в місті. В студентські роки мешкала на квартирі по вул. Толстого на перетині з вул. Південною (нині вул. Антонова-Овсієнка, біля школи № 4 – *О. Б.*) разом з двома подругами-студентками. Одна була із Сосницького району, а інша – з Ріпкінського. Будинок в нас був одноповерховий, дерев’яний, трикімнатний на два входи. Ми жили в їдальні. Серед кімнати стояв великий стіл, де всі їли. А спали ми за столом: я на одній лаві, а подруги спали вдвох. Так і жили. Ми були дуже раді. Нам ще й заздрили. З нами проживав син хазяйки, який працював ветеринарним лікарем. Його знало все місто. Стипендії я не отримувала. Щоб підзаробити, ходила до с. Яцево (нині є частиною Чернігова. – *О. Б.*), допомагала обробляти городи, копати картоплю та збирати урожай. Землю орали коровами або копали лопатами. Під час окупації село було спалене, залишилось багато одиноких і німечних. Землі було вдосталь, а працювати було нікому. За роботу хто давав гроші (5–10 крб.), хто картоплю, молоко. Ми раділи, що не треба знов йти додому до села за продуктами. Тим і платила за квартиру. Наша хазяйка тримала корову, свій город. Ми їй допомагали по господарству, прибирали, прали білизну, щоб розрахуватись. Магазили всі були зруйновані. В місті почали з’являтися ларки, де отоварювали продуктові картки. Я отримувала свої в інституті. Зовні схожі на купони. За кожний продукт відрізали один купон, і продавчиня повинна була клеювати його собі в зошит для звітності. Але часто під час роботи ці купони вони просто складали до купи. З нами на квартирі жила одна така продавчиня. Ми їй за олію допомагали вночі клеювати ці купони до зошита. Всі продукти віддавали ха-

зайці. Вона купувала дрова, топила піч і готувала нам їжу. З гною від корови також робила брикети, схожі на цеглу, і пускала їх на паливо. Вдома їли один раз на день. Вранці хазяйка нам наварить, ввечері ми поїмо. Ще один раз харчувалися в інституті. Там давали супи ріденькі і каву – досі її згадую (намутять чогось, а ми й раді, делікатес). В раці-оні загалом переважали овочі – здебільшого картопля варена, капуста, різні супи. Іноді могли заправляти салом, коли кому передавали з села. Якщо сала не було, то приправляли олією. М'яса взагалі не їли. В мене в селі була велика родина, тому передавали, що могли. Здебільшого молоко, зрідка сало, яйця. Транспорт до села не ходив. Візьму вдома пляшку з молоком, поставлю в кашолку та пішки 25 км йду до міста, щоб потім тиждень те молоко пити. Мати зрідка давала самогон, щоб по дорозі хтось підвіз. Та дівчина, що була з Сосницького району, взагалі нічого з дому не приносила – далеко ходити було. Її родина лише висилала поштою макарони, які самі виготовляли. Решту продуктів купували в ларках. Черг особливих не було, адже коштів люди не мали, та й ціни були зависокі. Перебивалися власним господарством, підробітками та товарами, отриманими за картки. Із закінченням війни ціни дещо знизилися, попит на товари зріс. З'явився в продажі хліб, цукор. На базар часто не ходили, бо не було грошей. Коли приїжджала у відпустку із Західної України, то привезла з собою багато муки. Продала її на базарі, щоб купити собі тканину на костюм. Зароблені кошти йшли переважно на продукти. Одяг купували рідко. Лише при нагальній потребі. Через холодний одяг взимку часто хворіла ангіною. В місті була лікарня. Коштів на ліки не було, лікувалися здебільшого травами. Бракувало всього. В інституті підручників не було. Все що встигнеш записати, те й вивчиш. Я писала конспекти на листах від майбутнього чоловіка. Іноді мій дядько вислав з Чехо-Словаччини зошити, коли був там на фронті. Класи були по 40–50 чол. Доводилось сидіти по 4 пари, а ввечері йти на підробітки або на розбирання руїн в місті.

Воду брали в колодязі у дворі. Світла не було. Дім освітлювали гасовими лампами. Дім опалювали грубою. Картоплю зберігали в погребі. Тоді вода (р. Десна. – *О. Б.*) була під самою Болдиною горою, недалеко. Влітку там милися і прали білизну. Мило купували на базарі. Винахідливі продавці повирубують з дерева бруски, милом обліплять і продають, а ми купуємо. Вистачало того мила на одне прання. Взимку ходили митися до міської бані. Не було в нас ні одягу, ні взуття. У чому з села приїхали, у тому й ходили. Дуже раділи першим буркам.

Шили чоботи. Влітку носили туфлі. Зрідка вдавалося купити тканину та пошити сукню. Коли я їхала на Західну Україну, хотіла купити пальто, але не могла ніде знайти. Купила в Гомелі, і те ношене.

На Валю діяла одна церква – Спаський собор. Батюшка проживав разом з нами на квартирі, молодий. Правив там роки два. Коли була Пасха, то до нас в дім з'їжджалося багато церковників. Наша хазяйка пекла паски і нас пригощала, ходили до церкви на свята. В Троїцькій церкві жили монахи. Чоловік нашої хазяйки працював у келіях сторожем. Він нас туди водив. Монахині плели хустки, кофти з шерсті, які потім продавали, щоб якось вижити. Монахи працювали на розбиранні руїн. В Єлецькій церкві (на території Єлецького Свято-Успенського монастиря з 1944 по 1964 рр. розташовувалася Чернігівська обласна філармонія. – *О. Б.*) було організовано театр, там щовихідних збиралось чимало мешканців міста для перегляду кіно, відвідували концерти. Добре пам'ятаю першу виставу – “Наталка-Полтавка”. Білет коштував не дорого. Влітку всі мешканці гуляли на Валю. Там будували намет, де показували вистави. Для дітей було багато гоїдалок. Ми ходили в гості до одноклассників, які жили на квартирах. Там співали пісень, грали на гармошці чи на балалайці або гітарі”.

Мельниченко Анна Федорівна: “Народилася я 1926 р. у с. Брусилів Чернігівського району. В 1944 р. мене примусово забрали до ФЗН (фабрично-заводське навчання. – *О. Б.*) в Чернігів. Оселили у гуртожитку в районі фабрики первинної обробки вовни. Це була чотириповерхова будівля, одна секція якої була виділена для учнів. Проживала я на четвертому поверсі. Харчуватися ходили до їдальні двічі на добу. В меню переважали суп, борщ, форшмак із камси, м'ясо в меню було відсутнє. Проживання і харчування у ФЗН було безкоштовним. В кімнаті нас мешкало 8 осіб. З умеблювання було ліжко, тумбочка і вішак для одягу. Нас цілодобово охороняли. В гуртожитку було чимало пійманих бездоглядних. Вони часто ходили по карнизу, стукали у вікна, могли навіть пограбувати. Кімната була постійно закрита на замок. Якщо необхідно було вийти, треба було питати дозволу, і тебе скрізь супроводжував охоронець із зброєю. З комунальних зручностей було світло, топили грубою, вбиральня знаходилася у приміщенні. Так ми жили, доки не назбирали групу з 25-ти осіб. Навчали нас на Валю. Його територію було обнесено огорожею. Директор ФЗН сам показував нам, як необхідно штукатурити. Рік я перебувала у ФЗН, доки тривав військовий стан. В 1945 р. мене перевели до БМУ (будівельно-монтажне

управління. – *О. Б.*) Оселили в дерев'яних бараках. В кімнаті нас проживало 7 осіб. Платили за помешкання 3 крб. Це було небагато. Оплату здійснювали в ЖКГ. З умеблювання було ліжко і спільний стіл. Топили самостійно грубу, варили їжу. Вода, вбиральня були надворі. Милися вдома, баню не відвідували. Косметичне мило та зубний порошок почали купувати в аптеці вже після грошової реформи. Прали у дворі біля колодязя. Працівники фабрики крали і приносили нам рідке мило, яким там мили вовну. Добре мило було. Все відпирало, хоч і у прохолодній воді. У 1946–1947 рр., коли був голод, ходили на Павлівське поле (недалеко від с. Павлівка Чернігівського району. – *О. Б.*), збирали гнилу картоплю, мили її, смажили і їли. До 1947 р. хліб і сіль отримували по картках, пізніше видали ще картки на крупу. Хліба давали лише 500 г. Пообідаєш хлібом із сіллю та водою, решту лишаєш на вечір або продаси на базарі, щоб купити молока. В районі наших бараків був невеличкий базар. Туди селяни з с. Павлівки, с. Киїнки привозили різні продукти. Так і жили. Коли минув голод, недалеко від камвольно-суконного комбінату (нині вул. Щорса, 66. – *О. Б.*) нам виділили по 2 сотки городу, там ми вирощували картоплю. Коли нам видали по буханцю хліба, ми плакали. Одягу було небагато: блузка, юбка, сорочка, тілогрійка. Спочатку це все те, що залишилось з довоєнних часів. Пізніше одяг почали шити на замовлення. Якось на будівництві дали премію – хустку яскраво-жовтого кольору і тканину білу в блакитну квітку. Я зі своїми подругами пошили собі плаття всім однакового фасону, як порадила швачка. Грошей з нас вона взяла небагато, співчувала нам. Були добрі люди. Коли всі разом пішли на танці у однакових сукнях, то з нас всі сміялися. Із взуття були туфлі. Моя мама продала віз сина, щоб мені їх купити. Взимку носила резинові чоботи з портянками. На бурки в нас не було грошей. До перукарні ми почали ходити вже після 1950 р. До цього я стриглася сама. В мене було коротке волосся і чубчик.

Заміж вийшла у 1950 р. Чоловік мій був теслею та стекольщиком. Помер рано, у 35 років. У 1951 р. я народила сина. Одяг дитячий був дефіцитний. Збереглося навіть фото, де мій син у сарафані. В бараках нам дали окрему кімнату. В кімнаті була груба. Дрова крали на роботі. Було електричне освітлення. Можна було ставити електричну плитку і щось приготувати. Зарплата була 50 крб. на місяць. Її було обмаль. Жили дуже економно. Більшість йшло на продукти і на одяг. Мама навіть передала мені козу, яку ми тримали в сараї біля бараків, щоб

можна було якось прогодувати дитину. А я ще з села забрала свою сестру, щоб допомагала доглядати сина. В декрет тоді відпускали лише на 2 місяці. Мені доводилось ходити на роботу. З села допомагали продуктами – картоплею, овочами, молоком. Пройдеш пішки 18 км до села і назад по ґрунтовій дорозі з кашолкою за плечима, то ледве до вечора допрацюєш. Одяг почали купувати на базарі. Купували найнеобхідніше – сорочки, спідню білизну.

В місті була лікарня, пологовий будинок. Знаходився в районі сучасної міської поліклініки № 3. Ліки купували в аптеках, вони були не дуже дорогі.

Центр міста був вщент зруйнований. Якщо станеш на площі та глянеш кругом, то видно всі окраїни. Наше БМУ починало будувати електростанцію по вул. Урицького (нині вул. П'ятницька. – *О. Б.*), потім ТЕЦ в районі фабрики первинної обробки вовни. Більше працювали на ремонті зруйнованих будинків. Підсобниками в нас були військовополонені. Спільної мови ми з ними не могли знайти. Одного разу вони навіть підлаштували так, що коли ми на козли поставили повні ящики цементу, то все водночас завалилося. Так міг і хтось загинути. Робота займала майже весь час. Вставала рано, о 5:30 ранку, лягала пізно. Робота знаходилася далеко від дому. Транспорту в місті не було. Дороги були всі побиті. Вулиці освітлювалися не скрізь, переважно в центрі, і то не одразу. Скрізь ходили пішки. Працювали по 8 годин. Якщо об'єкти були під здачу, то доводилось і ночувати на будівництві.

Виписували багато газет: “Деснянська правда”, журнал “Крокодил”, “Перець”. Преси було вдосталь. Газети можна було придбати в кіосках. Відвідували кінотеатр ім. Щорса. Фільми показували різні: про війну, про любов, пізніше індійські показували. Коли відремонтували філармонію, можна було ходити на концерти, але це було дорожче за кіно, тому ми відвідували їх зрідка. Відвідували театр, який тоді знаходився в Слєцькому монастирі. У вихідні частіше їздили в село. Бувало, ходили гуляти на Вал, там було багато лавочок, можна було посидіти і подивитись на р. Десну. Пізніше ходили катери, була можливість покататися. Зі свят відзначали 1 травня, 9 травня, Жовтневу революцію. Релігійні свята не відзначали. До церкви ми не ходили, не дозволяли тоді. На Пасху я їздила в село. Біля наших бараків на свята організовувалося своє гуляння: музика, співи, танці. Я купила собі білі балетки, натру їх до блиску крейдою та зубним порошком, одягну своє плаття у блакитну квітку, блакитні шкарпетки і на танці. Так і жили”.

Таким чином, усні свідчення городян про життя в Чернігові протягом 1943–1953 рр. містять широкий спектр подробиць стосовно повсякденного життя. Головна цінність їх для дослідника полягає не стільки в емоційних оцінках тих подій, скільки у фактологічному матеріалі. Попри піднесений настрій проступають суворі реалії післявоєнної дійсності, констатування значних матеріальних труднощів, життя на межі виживання. Опубліковані в той період усні свідчення городян містили здебільшого інформацію про позитивні досягнення в нормалізації післявоєнного побуту населення. Вони концентрували увагу на пропаганді значного поліпшення життя і заслуг держави в цьому процесі, піднімаючи цим самим авторитет радянської влади та поширюючи оптимізм серед населення. Нині сучасники тих подій, звільнені від ідеологічного тиску, по-іншому згадують минуле життя, що не може бути не враховано в подальших історичних дослідженнях. Свідчення, зібрані сьогодні, та матеріали, опубліковані протягом 1943–1953 рр., разом становлять великий пласт інформації, здатний заповнити прогалини в дослідженні загального історичного виміру. Їх використання дає можливість історикам проілюструвати та спростувати або підтвердити факти з історичного минулого, які містить офіційна історична наука. Крім того, усна історія за своєю інформативністю може претендувати на статус самостійного джерела, надаючи можливість пересічній людині, яка прожила в історичному часі, брати участь у написанні та оцінюванні історії.

Джерела та література

1. Держархів Чернігівської області. – Ф.Р-3855. – Оп. 3. – Спр. 24 а.
2. В робітничій сім'ї // Деснянська правда. –1953. – № 67. – 3 квітня. – С. 2.
3. Грінченко Г. Г. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладах сучасних Білорусії, Росії та України) / Г. Г. Грінченко, І. В. Реброва, І. М. Романова // Український історичний журнал. – 2012. – Вип. 4 (№ 505). – С. 172–187.
4. Грінченко Г. Усна історія як метод і джерело дослідження / Г. Грінченко // ... То була неволя. Спогади та листи остарбайтерів. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 29–42.
5. Два світи – два наслідки // Деснянська правда. –1952. – № 69. – 5 квітня. –С. 4.
6. Знижено ціни в їдальні // Деснянська правда. –1947. – № 179. – 12 вересня. – С. 8.

7. Зниження цін на продовольчі товари // Деснянська правда. –1946. – № 43. – 27 лютого. – С. 4.
8. Масово-політична робота серед працівників торгівлі // Деснянська правда. –1948. – № 71. – 11 квітня – С. 4.
9. Новий побут робітників // Деснянська правда. –1953. – № 239. – 5 грудня. – С. 4.
10. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. В. М. Даниленко: У 2 кн., 3 ч. – Кн. 1, ч. 1–2. – К., Ін-т історії України НАН України, 2010. – 351 с.
11. Радянський народ одностайно схвалює рішення партії, уряду про нове зниження цін // Деснянська правда. –1951. – № 43. – 3 березня. – С. 4.
12. Цінні покупки // Деснянська правда. –1952. – № 184. – 16 вересня. – С. 4.
13. Цього не було раніше в нашій квартирі // Деснянська правда. –1952. – № 184. – 16 вересня. – С. 4.
14. Чернігівське міськкартбюро // Деснянська правда. –1948. – № 6. – 9 січня. – С. 8.
15. Щастя нашої сім'ї // Деснянська правда. –1952. – № 184. – 16 вересня. – С. 3.

Оксана Баклажко (Чернігів, Україна). Післявоєнний побут мешканців Чернігова в усних свідченнях городян (1943–1953 рр.)

У статті понад матеріали інтерв'ю, проведених з людьми, які проживали в Чернігові протягом 1943–1953 рр., та листи читачів, надруковані в той час у місцевій періодичній пресі. Акцент зроблений на зображенні характерних рис повсякденного життя пересічної людини, представлені стратегії виживання та проблем індивідуального щоденного досвіду, збережених в пам'яті народу. Розкрито значення усних джерел у написанні історичних досліджень.

Ключові слова: Чернігів, усна історія, спогади свідків, побут, повсякденне життя.

Оксана Баклажко (Чернигов, Украина). Послевоенный быт жителей Чернигова в устных свидетельствах горожан (1943–1953 гг.)

В статье представлены материалы интервью, проведенных с людьми, которые проживали в Чернигове в течение 1943–1953 гг., и письма читателей, опубликованные в то время в местной периодической печати. Акцент сделан на показе характерных черт повседневной жизни обычного чело-

века, представлении стратегий выживания и проблем индивидуального ежедневного опыта, сохранившихся в памяти народа. Раскрыто значение устных источников в написании исторических исследований.

Ключевые слова: Чернигов, устная история, воспоминания свидетелей, быт, повседневная жизнь.

Oksana Baklazhko (*Chernihiv, Ukraine*). **Postwar Everyday Life of the Residents of Chernihiv in the Oral Recollections of Citizens (1943–1953)**

The article presents the interviews with people who lived in Chernihiv during 1943–1953 and readers' letters published in the local periodicals. Accent is made on the image the characteristic features of everyday life of ordinary person, the survival strategies and problems of individual everyday experience, kept in the memory of the people. Shows the value of oral sources in the writing of historical research.

Key words: Chernihiv, oral history, memoirs of eyewitnesses, everyday life.

Володимир КОВАЛЬЧУК
(Київ, Україна)

УДК: 930.2: 394.92 (329.733(477)17/15) 341.38

**Висвітлення міжнародних подій
та антирадянських заходів
у післявоєнному листуванні
членів ОУН(б) і УПА**

По закінченні Другої світової війни чимало членів ОУН(б) та УПА не забажали змиритися з тим статус-кво, що склалося на політичній та адміністративній мапах світу. Сюжети з оцінками міжнародного політичного життя, часом (з погляду сьогодення) надміру консервативні чи із надто оптимістичними прогнозами, стають органічною складовою ділового епістолярію обох організацій, контрастуючи з поглядами вершителей світової політики. Попри хисткість свого становища, націоналісти не лише намагалися заручитися підтримкою провідних країн світу, але й продовжували протистояти спробам радянської влади “радянizuвати” українські землі, вважаючи цю владу тимчасовою, чинною лише на якийсь час.

Хоча повстанці у своїх ділових листах часто аналізували міжнародні події й разом “виробляли” альтернативи радянському ладові, наразі ще не з’явилося комплексного наукового дослідження того, як ці різноманітні напрямки їхньої діяльності відбилися в епістолярії. Предмети студій Р. Кричевського [31], С. Мудрика-Мечника [42], М. Зеленчука [26 – 29], Л. Луцюка і Б. Кордана [40], І. Волкова [23], З. Ковалевського [30], О. Сича [43; 44], В. Мороза [41], В. В’ятровича [24], М. Посівнича [22] та кількох інших дослідників лише певною мірою дотичні до цієї теми.

Коли в травні 1945 р. Третій рейх зазнав краху й багато кого в УРСР охопив святковий пафос, оунівські підпільники демонстрували “нордичну” стриманість. “Перемоги”, які б вони не були – це явища переходові, – так по-філософськи відгукувався про успіхи радянської військової потуги організаційний референт ОУН(б) Василь Кук у листі до політичного референта Якова Бусола 4 серпня 1945 р. – Був час, що і

Гітлер стояв у вершку “слави”, а сьогодні у підпіллі, не кращому за наше! СРСР – занадто вже реакційне, щоб довго святкувати “перемогу”. Сили протисовітські, так у СРСР як і у світі, як сили революційні нарастають і сильнішають” [38, с. 227].

Згадані “сили революційні”, за припущенням інших оунівських лідерів, мали б розпочати з радянською країною третю світову війну. Саме цим, вважали вони, рано чи пізно закінчиться англосаксонсько-радянська ідеологічна конфронтація, в яку плавно “переросла” перемога СРСР над нацизмом. Третю світову в підпіллі розглядали як панацею від неминучої всеосяжної радянзації українських земель.

У червні 1947-го Василь Кук обережно припустив, що нова війна між провідними світовими країнами-потугами почнеться наступного року: “Міжнародна ситуація і далі “туманна”, і однаково багато аргументів є і за близький конфлікт (оден-два роки), як і за тимчасову повільну стабілізацію – повну погроз, непорозумінь, противоріч усіх родів і т. п. ... У всіх відношеннях і на всьому земному глобі між США і СССР йде бій за гегемонію в світі. Спроби США включити “якось” московського ведмеда у свою економічну (наразі) систему не вдаються і напевно не вдадуться, бо це означало б для СРСР повільну, але консеквентну програ. Тому, радше, потрібно сподіватися дальшого загострення міжнар[одної] ситуації, яка при дальшій здецидованій (рішучій. – В. К.) впертості СССР може врешті привести до збройного зудару (дай Боже)” [38, с. 241]. Прогнози політика не справдилися. Втім, Кук і надалі продовжив “передбачати” третю світову війну. У вересні 1950-го він написав провідникові ОУН на Північно-західних українських землях (ПЗУЗ) Василю Галасі таке: “Настання війни можливе щогодинно, але це не обов’язково. Захід війни не бажає!!! Все залежить від СРСР і Китаю. Якщо вони забажають війни, то вона розгориться ... в будь-якому випадку МДБ до війни вже готується” [38, с. 282–283]. Далі Василь Кук “відклав” старт нового міжнародного конфлікту на 1952–1953 роки: “У війні, яка назриває, більші шанси на конкретні успіхи (гегемонія в світі) можуть мати США або СРСР. ... СРСР має всі дані, щоб війну програти. ... Тому з боку СРСР слід очікувати більш агресивнішої політики, ніж тепер, і нових спровокованих “місцевих” вогнищ протистояння ... Поки що мало підстав для того, щоб стверджувати про можливість війни цьогоріч. Однак за рік-два до війни повинні таки прийти” [38, с. 295]. Зрештою, в листі до Василя Охримовича, 1953 року, згаданий підпільний діяч відтермінував війну знову, ще на п’ять років [1, арк. 47].

Подібну “обережну віру” в неминучість третього міжнародного конфлікту ХХ ст. мав провідник ОУН(б) та командир УПА Роман Шухевич. Своїх переконань він не змінював аж до загибелі. “В парі з тим міжнародня ситуація, що під кінець 1945 р. почала сильно загострюватися й давати надію на швидкий конфлікт – не вийшла поза рямці дипломатичних зударів... Та все це тільки гра, що може тривати зовсім коротко, а може затягнутись і на довший час” [36, с. 284], – “пророкував” Шухевич у липні 1946 р. Хоча згаданий автором “довший час” затягнувся, 1950-го командир знову взявся за перо. “... вона [війна] може спалахнути дуже скоро” [36, с. 284], – “лякав” зв’язкову Ольгу Ільків.

Зі значно більшим скепсисом писав про перспективи війни політичний референт ОУН(б) Яків Бусол. У вересні 1945 р. вважав чутки про неї інспіраціями міжнародних газет: “...протибільшовицький шум і крик певної частини англо-американської преси – це тільки оборонний засіб проти дальших зазіхань більшовиків. Англія, Америка – це дійсна демократія – від крику і шуму ще далеко до війни. Демократія мусить довго переконувати своє громадянство про неминучість зудару...” [38, с. 155]. А очільник “опозиційного” напряму щодо проводу ОУН(б) на ПЗУЗ Степан Янишевський (у листі до членів ОУН м. Києва від 30 березня 1948 р.) узагалі сподівався не на світову війну, а на формування ... Федеративної Європи й входження туди визволеної з-під більшовизму України: “Ми проти всякого імперіалізму, незалежно від його походження і кольору, і в першій мірі того, що загрожує самостійності українського народу. Ми не маємо нічого проти Федеративної Європи і байдуже нам, чия це ідея, Черчіля, Бідо, Спаака, чи кого-небудь іншого, і кажемо, що Україна може стати навіть її членом, але тільки тоді, коли її незалежність не буде ніким порушена” [14, арк. 289]. Для Янишевського як американський, так і радянський лад були проявами “імперіалізмів”, не більше.

Отож війна на Корейському півострові, що розпочалася 1950-го, “сплутала карти” багатьох підпільників. Одні стали називати її передвісником третьої світової війни в найближчій перспективі, інші – штучною інспірацією СРСР для “відтягування” сутички з англосаксами в майбутньому. Василь Кук належав до другої категорії. 1950 року в листі до провідника ОУН на ПЗУЗ Василя Галаси він звинуватив у початку війни в Кореї Країну Рад: “У зв’язку з діями в Кореї, війна [третья світова] цілком можлива, хоча може бути і навпаки. Альянти [Англія та США] війни не хотіли. Цю війну там розпочали совіти. Розрахунок

СРСР наступний: втягнути США та інших у конфлікт на Сході з Китаєм і там вимотувати поступово (роками) з них сили, а потім вдарити по Європі й залишку Азії, щоб повністю заволодіти цими територіями” [7, арк. 115–116].

Провідне місце в листах лідерів ОУН(б) і УПА займав аналіз державної політики США щодо “українського питання”. Навіть у 1950 р. Роман Шухевич сподівався, що Сполучені Штати підтримають антирадянські стремління емігрантів–вихідців із УПА, хоча й констатував, що американцям більше до вподоби ідеологія не українських, а російських емігрантів–противників радянського ладу: “Керівну антирадянську роль відіграють США. Наразі вони все ще відстоюють “єдину-неділиму” Росію. Керенський, колишній керівник росіян у період Жовтневої революції, в США шанований і надалі ... Відділи УПА, які в 1947 р. пішли на Захід (із Закарпаття), в світі нарobiliли шуму. Він переконався, що тільки ми боремося проти СРСР. Навіть Керенський сказав, що УПА – це “його” “малоросійські” частини” [36, с. 365], – читаємо в листі Шухевича до зв’язкової Ольги Ільків. Якщо ж усе-таки почнеться нова світова війна й українські терени займуть американці, припускав автор листа, то саме бандерівці мусять проголосити незалежність України, бо інакше їх можуть випередити “якісь інші спекулянти” [36, с. 366], тобто мельниківці.

Втім, судження Романа Шухевича щодо американців виявилися занадто оптимістичними. Ті таки серйозно “поставили” на Керенського. Бандерівці були змушені зайнятися роз’яснювальною роботою, зокрема навіть “організували” відкритого листа від імені “бійців УПА до пана Олександра Керенського в Злучених Державах Америки”. Зміст цього документа навіть на сьогодні звучить вельми нестандартно: “З тутешніх газет ми довідалися, що Ви й Ваші однодумці ширите в чужій пресі неправдиві вістки, ніби Українська Повстанча Армія (УПА) є армією загально-російського народу і бореться проти большевицького режиму за Демократичну Росію. Щоб не було баламутства, ми, боевики-члени УПА, що оце недавно відбули рейд з України до Західної Європи, доводимо до Вашого відома... Українська Повстанча Армія (УПА), як вже сама її назва показує, є армією українського народу, яку організовано в Україні ... для боротьби з німецьким і большевицьким окупантами. ... Головною метою УПА є розвал тої тюрми народів, що зветься “Єдиною й Неделимою Росією”, незалежно від урядів, які могли б її очолювати”. Проте здається, що наприкінці 1940-х у США

слабко розрізняли навіть український та російський народи, не те що їхні визвольні рухи. Для прикладу, в статті, що вийшла в американському журналі “Ньюсвік” 17 травня 1948 р., об’єкти планованого ядерного удару – промислові міста-центри Росії та України – навіть територіально не розмежовувалися. До речі, на цю публікацію відреагував бандерівець В. Мачуха-“Бездомний” листом-протестом – гнівався, чому “мудреці всього світу”, які перебувають у США, не можуть помітити різниці “між Києвом та Ленінградом” [13, арк. 118–119]. Та на американську адміністрацію лист небайдужого не вплинув.

Велика кількість сюжетів у листах націоналістичного підпілля стосується “польського питання”, а саме конкретизації того, яким чином бандерівці налагоджували відносини з антирадянськими рухами в Центрально-Східній Європі.

Приміром, представник проводу Закерзонського краю ОУН(б) зізнався, що йому зручніше підтримувати зв’язки із польськими (з осені 1945 р.) і словацькими (з літа 1946 р.) націоналістами, аніж із оунівцями на території УРСР, бо там “порядкує” МДБ. Доводилося й повсякчас ураховувати інтереси сусідів по антирадянській боротьбі. “Представник польського підпілля ... всілякими способами вимагає від нас розвідувальної інформації, причому, насамперед, про СРСР, видаючи це за необхідну передумову зв’язків із нами. Під різними приводами своє рішення в цій справі ми відтермінуємо...” [45, с. 584], – інформував Ярослав Старух у 1947 р. листовно Степана Бандеру-“Бийлиха”.

Підозрював представників польського підпілля на території Білорусі в зв’язках із радянськими спецслужбами провідник Північно-західного краю (ПЗК) Іван Литвинчук-“Дубовий”. Наприкінці 1948 р. він навіть попрохав у Романа Шухевича поради, чи варто йому на Берестейщині (БРСР) налагоджувати контакт із польським підпіллям (“панамі”). “Це подібний зв’язок, який мав на Закерзонні д. Ятрень (“Ятер”, тобто провідник Закерзонського краю ОУН Василь Галаса. – В. К.)... тільки я ще не впевнений чи це дійсно к[онтакт]т з ними, чи може з МГБ” [19, арк. 146], – остерігався адресант у листі.

До речі, зі схожим застереженням (“...уважати, щоб це не була якась провокація”) Іван Литвинчук пропонував сприймати литовських націоналістів. 15 січня 1949 р. він наказав підлеглому провідникові Берестейської округи ОУН(б) Олександрові Степанюку “наладати стислий контакт” із литовцями: “Про них докладно розвідати, що вони

собою представляють як політ[ична]. організація чи партизанка, яка їхня програма, тактика, засягнути інформації про їх рух взагалі. По-старайтесь дістати їхню літературу (по можливості і переклад)... На-ладняйте контакт з вищими керівними клітинами, а відтак з їхнім проводом” [38, с. 528]. Згодом, 1950-го, автор цитованого листа став одним із організаторів пропагандистського бандерівського рейду до Литви. Втім, захід закінчився невдало: на півдорозі, в Лельчицькому районі Гомельщини, його учасники повернули назад, бо дізналися про радянські війська, що рухалися назустріч [34, с. 382; 36, с. 545–546; 25, с. 157–158].

Здатність міждержавних інституцій, як-от Організації Об’єднаних Націй, упоратися з наростанням міжнародної напруженості оунівці оцінювали після Другої світової війни з певним скепсисом. “Оба противники [СРСР та США] сьогодні провадять боротьбу між собою з ще більшою енергією і стараються поширити свої впливи всіма засобами – США – при допомозі грошей, а СРСР – головно через свою агентуру. Престіж ООН не підвищився, а відворотно, щораз більше падає. Постанови цієї міжнародної говорильні не виконуються, а народи, затративши надії на колективну безпеку, все частіше закрючують двосторонні пакти, посилено готуються до нової війни і підшуковують собі союзників...” [38, с. 750], – писав член проводу на ПЗУЗ “Максим Ал” про перспективи світового миру в листі до колеги, політичного референта проводу Ігоря Мельничука – “5410” в лютому 1948-го. До речі, відомий ідеолог українських націоналістів Дмитро Донцов, котрий на той момент мешкав у Канаді, відгукувався про ООН не менш критично. У чернетці своєї статті “Націоналізм і фарисей гуманісти” він вніс аббревіатуру “ООН” до переліку “ідеологій”, із якими бореться “націоналізм”, мовляв, ця організація хоче знищити суверенність націй та ідею патріотизму [21, арк. 46].

Про події у світі члени підпілля ОУН(б) дізнавались із закордонних радіопередач та преси – зарубіжної й радянської. Так, іноземні (європейські) газети читав один з чільних оунівських керівників на Закарпатті Ярослав Старух [45, с. 578]. Член Центрального Проводу ОУН(б) Осип Дяків-“Горновий” станом на червень 1950 р. був у курсі тематики українських емігрантських часописів [46, с. 375]. Вартісним джерелом новин про СРСР слугували республіканські й регіональні газети радянських республік. Так, Роман Шухевич у 1948-му знайомився зі змістом білоруських газет, які одержував від провідника ПЗК Івана

Литвинчука, якому їх передавав провідник Берестейської округи Олександр Степанюк [19, арк. 146]. Активісти Буковинської округи ОУН(б) читали молдавську пресу [12, арк. 221].

Законспіровані західноукраїнські оунівці не лише знали, що коїться закордоном, але й чудово орієнтувалися в підрадянській дійсності, ба більше, розробляли заходи з підриву радянського ладу. 1945 чи 1947 року з надр центрального проводу ОУН(б) вийшов план “Оса” – документ під грифом “Дуже таємно”. На місця (на рівні, не нижчі від окружних) копії плану “Оса”, із зашифрованими пунктами 3, 7–9, передавалися спеціальною поштою. У документі було викладено план дій бандерівців на той випадок, коли під час конфлікту між західними країнами й СРСР розгорнуться бойові дії на українських теренах: створення органів незалежної української влади – адміністрації, міліції, судочинства, армії; пропаганда незалежницьких ідей серед червоноармійців і східноукраїнської інтелігенції. Цікаво, що впливами ОУН мали бути охоплені всі етнічні українські землі, зазначені на мапі Кубійовича згідно з переписом 1926 року, в тому числі заселені українцями частини Курщини, Воронежчини, Донеччини, Кубані та Криму [11, арк. 54; 13, арк. 31; 16, арк. 301 конв.].

Згодом план “Оса” був продовжений планом “Мурашка”, а також доповненням до нього. В додатку зокрема вказувалося, що потрібно створювати запаси провізії (на півроку) і технічного приладдя (на рік) на випадок великих облав ворога в разі початку війни західних країн із СРСР. Також передбачалися закупівлі для провідних осередків ОУН(б) рівня надрайону й вище радіоприймачів, створення мережі інформаторів біля великих транспортних розв’язок. Також треба було до початку розгортання бойових дій визначитися з кандидатами в члени “тимчасових народних управ”, а після визволення українських земель створювати з оунівців адміністрацію – “національні визвольні ради” [13, арк. 213].

На відміну від цих двох планів, що радше залишилися прожектами, ніж дієвими дороговказами до роботи, реалізація плану “Орлик”, сформульованого в підпіллі не пізніше 1948–1950 рр., таки розпочалася. Відповідно до його положень передбачалося відновити оунівське підпілля по всій території УРСР, навіть за рахунок послаблення мережі, що функціонувала в Західній Україні. За кожною з округ Карпатського краю ОУН(б) закріпили якусь певну область УРСР, де треба було створити нові підпільні осередки. Так, Коломийська округа відповіда-

ла за “освоєння” Дніпропетровської та Запорізької областей, Дрогобицька – Одеської та Ізмаїльської областей [12, арк. 303; 8, арк. 29].

Важливим напрямком роботи оунівців була протидія відновленню роботи виборних органів влади УРСР і СРСР. Зокрема, бандерівці вважали, що післявоєнні вибори до радянських парламентів (українського та всесоюзного) відбуваються на безальтернативній основі, тому виборчі дільниці слід ігнорувати. Отож, хоча вибори до Верховної Ради УРСР 10 лютого 1946 р. закінчилися перемогою кандидатів від “блоку комуністів і безпартійних”, проте “одностайність” панувала далеко не скрізь. За повідомленням командира ТВ № 13 “Розточчя” ВО № 2 “Буг” УПА–Захід “Угриновича”, в його терені майже 60% населення не зажадало голосувати, отож вибори там “не пройшли”. Радянська влада на таке “неподобство” відповіла репресіями. “По виборах ще два місяці большевики почали нас немилосер[д]но “жарити”. Маємо вбитих і ранених” [37, с. 315], – констатував “Угринович” 6 травня 1946 р. в листі до свого зверхника. До речі, результати цих виборів невідомий автор статті “Вибори в ССРСР”, вміщеній у № 9 часопису “Інформативні вісті” від 9 березня 1947 р., назвав “фалшем”, а автор публікації “Виборча трагікомедія” в № 1 часопису “Самостійність” за 1946 р. ще радикальніше – “дикою оргією терору” [32, с. 286; 33, с. 302, 306]. Згодом, 1949-го, підпілля розгорнуло подібну кампанію, цього разу проти участі цивільних у виборах депутатів до найвищого законодавчого органу влади СРСР. Про це теж є згадки у повстанській кореспонденції. Приміром, В. Фрайт – “Б-7” у листі до референта пропаганди Дрогобицького надрайону “5-ТР” від 3 жовтня 1949 р. наказував виготовити 10 тис. примірників листівок та лозунгів “противиборного” змісту [17, арк. 169–171].

Розроблялися й контрзаходи радянським акціям із переселення мешканців західноукраїнських земель до інших регіонів УРСР та віддалених районів СРСР. Низку вказівок щодо протидії цьому явищу подав, наприклад, оунівець із Закерзоння “К.” у листі до “Р–зета” від 27 квітня 1947 р. [9, арк. 54–56]. Наприкінці 1948 р. намагався не допустити виселення земляків до Сибіру провідник ОУН(б) із Гусятинського району на Тернопільщині Іван Горобець – “Степан”. За виселенням органами МДБ людей із Тернопільщини, а також участю радянських військ у цій справі, стежив у грудні 1948 р. референт пропаганди Подільського краю ОУН(б) Василь Бей – “Улас”. А на початку 1951 р. референт Буковинської округи Ю. Матвіїв – “М-14” відстежував, як

деяких буковинців радянська влада переселяє до Запорізької та Херсонської областей [2, арк. 280–280 зв.].

У листах багатьох членів післявоєнної ОУН(б) – у рядках і між ними – бринить критичне ставлення до повторної радянської колективізації українського сільського господарства. Особливо запекло цей процес критикував Василь Кук – автор публіцистичної брошури “Колгоспне рабство”. Ще у 1948 р. він називав колективізацію “питанням політичного характеру”, а відтак пропонував низку силових методів боротьби з нею: “фізично ліквідувати більшовицьких активістів к/г діла, як шкідників народу”, “знищувати к/г будівлі”, “нищити трактори і інші машини” [15, арк. 397–398]. Отож на практиці оунівці “били” по колективізації пропагандистсько-диверсійними заходами. Споряджались спеціальні боївки, члени яких не лише відвідували села на Житомирщині, Київщині, Черкащині, а й проводили бесіди з тамтешніми колгоспниками про мету і завдання діяльності УПА, роздавали листівки, а разом учиняли напади на місцеві колгоспні будівлі, сільради, магазини та інші “символи” радянської дійсності. Ватажок однієї з таких боївок на Житомирщині, Василь Кудра – “Роман”, у вересні 1945 р. писав у листі до зверхника, що тамтешні мирні жителі сприймають визвольний рух на диво позитивно: “Населення мріє про те, щоб якнайскорше скинути з себе колгоспне ярмо і щоб чим скорше настало мирне життя. Населення до нас відноситься дуже добре, радо відчиняють хату, коли ми застукаємо ... докладно інформують нас про те, чого питаємо” [39, с. 499]. Пояснював, що подібними пропагандистськими методами із застосуванням заходів індивідуального терору потрібно чинити опір створенню колгоспів, й один із чільних представників підпілля на Тернопільщині М. Барабаш – “25” для референта СБ Вишневецького району П. Швалинського – “Славка” в грудні 1947 р. [3, арк. 31]. Працівник СБ у ТВ № 13 “Розточчя” ВО № 2 “Буг” УПА–Захід “Троян” писав у листі до “командира” про успішну ліквідацію колгоспної “електрівні” на Львівщині наприкінці грудня 1945 р. [35, с. 273].

Як відомо, “під ковпаком” МДБ у радянській Західній Україні знаходилося чимало партійних, комсомольських діячів, були й “поневолені” цією спецслужбою вчителі, лікарі, інженери. Референт СБ ОУН(б) Михайло Арсенич 20 жовтня 1946 р. з приводу цього явища висловлювався відверто: “Сексоти, завербовані з-поміж викладацьких кадрів, часто належать МДБ. Цікаві вони своєю агентурною освітою і методами агентурної роботи ... всі вчителі з радянських людей, які

працюють в західних областях України, пройшли перед цим детальне агентурно-оперативне навчання” [36, с. 123]. 15 червня 1945 р. в одному зі своїх листів політичний референт Яків Бусол звинувачував у “агентурстві” й “донощицтві” радянських комсомольців [36, с. 143]. Отож ОУН(б) мусила розробляти “протиотруту” проникненню радянської агентури до різних українських середовищ. Тим більше, що, як писав референт Подільського краю Василь Бей до провідника Чортківської округи, МДБ поширювало чутки, нібито бандерівці тотально знищують відряджених до Західної України східноукраїнських спеціалістів [4, арк. 307–308]. І таку “протиотруту” знайшли – запозичили досвід МДБ. Західноукраїнські оунівці почали вербувати “східняків” і відправляти їх із націоналістичною літературою назад – до Східної України. А ще старалися залучати до поширення пропаганди “за Збручем” працівників східноукраїнських підприємств, котрі приїздили до Західної України у відпустку [5, арк. 158]. Була й ідея “заселити” Наддніпрянщину кращими західноукраїнськими підпільниками. “... Усі Ваші міроприємства з посилення роботи на території Д (Житомирська область) і далі в Е (Київська область) – правильні. На цих територіях необхідно організувати роботу будь-якою ціною, навіть за рахунок послаблення її в інших місцях ... Діяльність в цих місцинах слід провадити тихо. Головне – знайти там нових членів і поставити Організацію. Пропаганда необхідна, але тиха, не демонстративна, така, щоб нас з місць не ганяли. Шум зараз дуже шкідливий” [6, арк. 224], – писав Василь Кук до Василя Галаси на початку 1950-х років.

Традиційним методом радянської влади з “наведення мостів” із цивільним населенням України була організація святкувань різноманітних річниць. Оунівське збройне підпілля теж протидіяло таким радянським заходам, пропагуючи “свої” річниці (10-річчя УПА в 1952 р. тощо). Після того, як 1949-го в Кремлі вирішили урочисто відзначити 10-ту річницю приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР, провідник ОУН(б) на ЗУЗ Роман Кравчук написав листа до провідника Львівського краю Осипа Дякова-“401”, у якому попросив колегу виготовити та розповсюдити листівку з правдою про обставини цього “приєднання” десятирічної давнини [18, арк. 7 конв.].

У підсумку слід зазначити, що численні заходи УПА й оунівського націоналістичного підпілля в справі опору радянській українських земель після закінчення радянсько-німецької війни в синтезі із систематичним аналізом зовнішньополітичних подій і пропагандою визвольної

справи за кордоном давали непогані результати впродовж кількох років поспіль. Радянській владі, чия військова потуга наприкінці 1940-х у сотні, а може, й тисячі разів перевищувала бндерівську, не вдавалося “переламати хребет” націоналістичному підпіллю аж до початку 1950-х років. Аж у червні 1952-го Василь Кук у листі до провідника ОУН(б) на ПЗУЗ Василя Галаси визнав, що Подільський, Карпатський краї і край ПЗУЗ ліквідовані [10, арк. 188 зв.]. А ще через рік він із приводу ситуації в підпіллі “підвів риску”: “Стан Організації в цілому катастрофічний” [1, арк. 47].

Джерела та література

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 5. – Т. 1.
2. Там само. – Оп. 6 (1957 р.). – Спр. 36.
3. Там само. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 41 (1953 р.). – Спр. 5.
4. Там само. – Оп. 43 (1953 р.). – Спр. 1. – Т. 2.
5. Там само. – Оп. 48 (1953 р.). – Спр. 8.
6. Там само. – Спр. 19. – Т. 1.
7. Там само. – Оп. 61 (1953 р.). – Спр. 5. – Т. 1.
8. Там само. – Оп. 102 (1954 р.). – Спр. 6. – Т. 7.
9. Там само. – Ф. 2 (Упр. ББ). – Оп. 90 (1951 р.). – Спр. 33.
10. Там само. – Ф. 6. – Спр. 74914. – Т. 4.
11. Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 28.
12. Там само. – Т. 29.
13. Там само. – Т. 31.
14. Там само. – Т. 74.
15. Там само. – Спр. 376. – Т. 7.
16. Там само. – Т. 87.
17. Там само. – Ф. 65. – Спр. 3632. – Т. 1.
18. Там само. – Спр. С-7447. – Т. 7. – Ч. 3.
19. Там само. – Спр. С-7736. – Т. 3.
20. Електронний архів Інформаційно-довідкової зали Галузевого державного архіву Служби безпеки України.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2181.
22. *Борисов Євген*. “Українські повстанці сподівались на Третю світову” [Ел. ресурс] / Є. Борисов // Газета по-українськи. – 2013. – 3 червня. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/history/_ukrajinski-povstanci-spodivalis-na-tretyu-svitovu-istorik/500425. – Загол. з титул. екрана.

23. Волков І. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років / І. Волков // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 37–43.

24. *В'ятрович Володимир*. Позиція ОУН щодо перспектив третьої світової війни [Ел. ресурс] / Володимир В'ятрович // ОУН-УПА. Легенда спротиву. – Режим доступу: http://oun-upa.org.ua/articles/oun_ww3.html. – Загол. з титул. екрана.

25. *Галаса Василь*. Наше життя і боротьба: Спогади. / Василь Галаса. – Львів, 2005. – 272 с.

26. *Зеленчук Михайло*. Підпільна боротьба в останній стадії, 1950–1955 р. / Михайло Зеленчук // Визвольний шлях. – 1992. – № 1. – С. 104–112.

27. *Зеленчук Михайло*. Підпільна боротьба в останній стадії, 1950–1955 р. / Михайло Зеленчук // Визвольний шлях. – 1992. – № 2. – С. 226–238.

28. *Зеленчук Михайло*. Підпільна боротьба в останній стадії, 1950–1955 р. / Михайло Зеленчук // Визвольний шлях. – 1992. – № 3. – С. 341–344.

29. *Зеленчук Михайло*. Підпільна боротьба в останній стадії, 1950–1955 р. / Михайло Зеленчук // Державність. – 1992. – № 3. – С. 32–33.

30. *Ковалевський Збігнев*. Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії / Збігнев Ковалевський // Наука і культура: Україна. – 1993. – Вип. 26–27. – С. 200–232.

31. *Кричевський Роман*. Організація українських націоналістів за кордоном і ЗУ ОУН: Причинок до історії українського націоналістичного руху / Роман Кричевський. – Л.: Меморіал, 1991. – 116 с.

32. Літопис УПА. – Т. 9: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. – Кн. 2 / Відп. ред. Є. Штендера, П. Потічний (співред.). – Львів, 1992. – 538 с.

33. Літопис УПА. – Т. 16: Підпільні журнали Закарпатської України. 1945–1947 / Відп. ред. Є. Штендера, П. Потічний (співред.). – Торонто, 1987. – 608 с.

34. Літопис УПА. – Т. 28: М. Савчин (“Марічка”). Тисяча доріг. – Торонто; Львів, 1995. – 598 с.

35. Літопис УПА. – Т. 31: УПА на Львівщині і Ярославщині: Спогади і документи вояків УПА ТВ “Розточчя”. 1943–1947 / Ред. І. Лико, П. Потічний (ред.). – Торонто; Львів, 2001. – 324 с.

36. Літопис УПА (Нова серія). – Т. 10: Життя і боротьба генерала “Тараса Чупринки” (1907–1950). Документи і матеріали / Упоряд. С. Богунов, В. Даниленко та ін. – К., Торонто. – 2007. – 831 с.

37. Літопис УПА (Нова серія). – Т. 12. – Кн. 1: Воєнна округа УПА “Буг”. Документи і матеріали. 1943–1952 / Упоряд. В. Мороз, О. Вовк. – К.; Торонто, 2009. – 800 с.

38. Літопис УПА (Нова серія). – Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огородник. – К.; Торонто, 2011. – 1021 с.

39. Літопис УПА (Нова серія). – Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / Упоряд. О. Пагіря, В. Іванченко. – К.; Торонто, 2011. – 1159 с.

40. *Луцюк Любомир, Кордан Богдан*. Англо-американські держави і українське національне питання / Любомир Луцюк, Богдан Кордан // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 111–119.

41. *Мороз Володимир*. До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради / Володимир Мороз // Український визвольний рух. – Львів. – 2007. – № 10. – С. 213–232.

42. *Мудрик-Мечник Степан*. Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКДБ-МГБ-КГБ / Степан Мудрик-Мечник. – Тернопіль, 1994. – 132 с.

43. *Сич Олександр*. Військова політика закордонних частин ОУН в умовах розгортання холодної війни (1945–1950-ті рр.) / Олександр Сич // Український визвольний рух. – Львів. – 2007. – № 9. – С. 79–114.

44. *Сич Олександр*. Закордонний центр ОУН (лютий 1945 – лютий 1946 рр.) / Олександр Сич // Український визвольний рух. – Львів. – 2006. – № 7. – С. 243–266.

45. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959). – Т. 1 / Упоряд. В. Сергійчук, І. Білоконь та ін. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. – 680 с.

46. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959). – Т. 2 / Упоряд. В. Сергійчук, І. Білоконь та ін. – К.: ПП Сергійчук М. І. – 2009. – 640 с.

Володимир Ковальчук (Київ, Україна). Висвітлення міжнародних подій та антирадянських заходів у післявоєнному листуванні членів ОУН(б) і УПА

У статті з'ясовується, яким чином у післявоєнному діловому листуванні ОУН(б) і УПА відслідковувалися міжнародні відносини, а також висвітлено заходи, спрямовані проти радянського ладу.

Ключові слова: УПА, ОУН(б), третя світова війна, Корейська війна, радянська влада

Владимир Ковальчук (*Киев, Украина*). **Освещение международных событий и антисоветской деятельности в послевоенной переписке членов ОУН(б) и УПА**

В статье выясняется, каким образом в послевоенной деловой переписке членов ОУН(б) и УПА представлены международные отношения, а также мероприятия националистов, направленные против советской власти.

Ключевые слова: УПА, ОУН(б), третья мировая война, Корейская война, советская власть

Volodymyr Kovalchuk (*Kyiv, Ukraine*). **The Showing of the International Developments and the Anti-Soviet Activity in the Post-War Correspondence members of the OUN(b) and UPA**

In the article showed how in the post-war correspondence of members of the OUN(b) and UPA the international developments was reflected, and also anti-Soviet actions of nationalists are presented.

Key words: UPA, OUN(b), third world war, Korean War, soviet power

Ірина САВЧЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК:94:379,82 – 055.2 (477.5/6) “1950/1960”

Жіноча міська повсякденність південно-східної України 50–60-х років ХХ ст.: репрезентація усно- історичних джерел

Питання жіночого повсякдення, його структури та різних варіацій на сьогодні є важливою складовою гендерних досліджень. Сучасні дослідники, зокрема Н. Пушкарьова, А. Белова, привертають увагу як до теоретико-методологічних засад вивчення жіночого повсякдення, так і до конкретних практик [1; 2]. При цьому в окремий напрямок формуються дослідження жіночого повсякдення радянського періоду, зокрема – 50-х–60-х років [3; 4]. Ці роки склали один з трансформаційних періодів у повсякденні радянських жінок, що позначилося змінами побутових умов, практик сімейного життя, відпочинку, одягу тощо.

У той же час вивчення проблем повсякдення потребує розширення діапазону джерел, що використовуються. При цьому в сучасних дослідженнях акцентується увага на важливості використання усноісторичних свідчень, які помітно розширюють палітру можливостей дослідника. Так, усноісторичні джерела надають додаткові можливості для висвітлення як досить типових, так і специфічних практик. Окрім цього, інтерв'ю розкривають не тільки зовнішні ознаки повсякдення, а й ту чуттєво-емоційну сферу, що створюється в повсякденному оточенні.

В історії жіночого повсякдення другої половини ХХ ст. якісно виокремлюється міська повсякденність, що є менш традиційною і створює більше можливостей для реалізації особистості. Важливе значення у висвітленні повсякдення 50-х–60-х років ХХ ст. мають усноісторичні свідчення жінок, що народилися в період з кінця 20-х до початку 40-х років. Для жінок даного вікового діапазону 50-ті–60-ті роки були періодом започаткування та розвитку професійної реалізації та формування сімейних відносин.

Жіноча міська повсякденність 50-х–60-х років на території південно-східної України мала досить складну структуру і за усними джерелами

включала в себе доволі різні варіанти повсякденних практик. В 50-ті–60-ті роки відбувається активний соціально-економічний розвиток міст України і, зокрема, південно-східного регіону. Економічне зростання міст вимагало залучення до роботи на підприємствах нових робочих рук, і це створювало додаткові умови для професійної реалізації як чоловіків, так і жінок.

Таким чином, зростає кількість жительок міста, які намагаються отримати професійну освіту і надалі працювати за фахом. Водночас цей процес не обмежувався межами міських центрів. Мешканці навколишніх сіл, в тому числі й жінки, в пошуках кращих соціально-побутових умов активно вдавалися до роботи на підприємствах міста, залучалися до праці в соціальній та інших сферах. Економічний розвиток міст також сприяв поступовому втягуванню в орбіту міського життя навколишніх територій [5, с. 17]. Відбувався поступовий процес зрощення навколишніх сіл з містом-центром, і інтегровані території перетворювались у нові міські мікрорайони. Всі ці процеси сприяли тому, що в більшості міст південно-східного регіону в жіночому повсякденні співіснували як традиції повсякдення корінних городянок, так і сільських дівчат, що переймали традиції міського побутування.

Водночас новий тип жінки, і особливо мешканок міст, 1950-х–1960-х років мав досить суперечливий характер через складність поєднання професійної реалізації, ролі хазяйки і матері, а інколи і суспільної діячки.

Праця на виробництві чи в установі в період 1950-х–1960-х років визнається важливою складовою життя більшістю респонденток, хоча невелика частина з них приділяла увагу саме кар'єрному зростанню. В той же час складним питанням ставало поєднання професійної реалізації і догляду за маленькими дітьми. Невелика офіційна декретна відпустка ставила питання про те, хто доглядатиме за маленькою дитиною, якщо жінка вийде на роботу. В 1950-х роках ситуація ускладнювалася невеликою кількістю дитячих садків. Ті, що були в наявності, часто були переповнені. Так, Третяк Л. І., яка працювала вихователькою в заводському дитсадку в 1950-х роках, згадувала про існування груп у 35-ти–37-ми дітей [6]. Тож, якщо родина заробляла достатньо, то наймали для догляду за дитиною няню, але таких згадок небагато [7]. Досить частою практикою була допомога родичів у догляді за дитиною [8]. Якщо ж не був можливим ні один з варіантів, жінка лишала роботу і доглядала дитину вдома, інколи – до шкільного віку [9]. При

цьому жінки досить часто стомлювалися від такого “декрету” і могли віддати дитину в школу навіть раніше встановленого віку.

Необхідною складовою жіночого повсякдення, в тому числі і міського, була домашня робота. У 50-ті – на початку 60-х років ХХ ст. побутові питання займали значний час в житті жінки. При загальній тенденції до зростання комфортності міського життя виконання домашньої роботи ще досить часто ускладнювалося примітивністю технічного забезпечення житла. Наприклад, у квартирах в 1950-х роках часто були відсутні газові плити і для приготування їжі треба було розпалювати піч. Лише в 1960-х роках у більшості міських родин з’являються пральні машини. При цьому хатня робота, за свідченнями більшості респонденток, була прерогативою жінок, і допомога чоловіка в побуті характеризується більше як виняток, ніж як правило. Чоловіки допомагали жінкам у вирішенні побутових питань частіше в родини інтелігенції або ж у тих, де жінки просто мали сильний характер. Та в інтерв’ю акцентується увага на винятковості такого розподілу праці в родині [7, 9, 10].

При цьому більшість респонденток період 1950-х–1960-х років відзначає як час якісних змін житлових умов. Значною мірою це було пов’язано з широкомасштабним державним будівництвом і масовим переселенням з “комуналок” в окремі квартири. Окрім цього, зростання заробітків населення сприяло розбудові в межах міста “приватного сектору”. Прагнення до максимального здешевлення будівництва квартир в 1960-х роках обумовило зменшення розмірів житлових та підсобних приміщень. Однак, за всіх недоліків “хрущовок”, їх будівництво пом’якшило житлову кризу і забезпечило достатньо комфортним житлом значну кількість мешканців міст. Поліпшення житлових умов сприяло купівлі міськими родинami меблів, побутової техніки, дорогого посуду тощо. Вже в кінці 1950-х років, за умови більш-менш достатнього бюджету в родині, жінка могла ініціювати купівлю святкового сервізу [7]. Кінець 50-х – початок 60-х років ХХ ст. відмічається більшістю респонденток як період придбання побутової техніки. Одними з перших купувалися телевізор і холодильник. При цьому частота, період подібних покупок залежали і від того, скільки заробляла конкретна родина, і від категорії міста. Так, придбати телевізор було простіше в містах Донбасу чи в обласних центрах, важче – в районних центрах Запорізької області. Наприклад, у Харцизьку, місті Донецької області, телевізор як предмет техніки, що досить рідко зустрічався у

побуті родин, згадується у 1959 р., а в Токмаку (Запорізька область) – в 1964 [7; 11].

Період 1950-х–1960-х років стає для радянських жінок часом, коли в умовах розвитку “хрущовської відлиги” стає можливим звернення до більш жіночних образів у зовнішньому вигляді, приділення уваги тенденціям моди тощо.

В той же час, за даними усних свідчень, у ті роки існували певні характерні риси в повсякденних практиках жінок з вищою чи середньо-технічною освітою. Жінки, що належали до інтелігенції, інженерно-технічних працівників, набагато активніше сприймали новаторство в одязі, побуті тощо. Так, за спогадами однієї з респонденток, серед жінок, які були інженерно-технічними працівниками, було прийнято на початку 1960-х років носити капелюшки, чого інші мешканці міст не робили. “В її колі [матері] було прийнято одягати гарні юбки, гарні блузки. Мама була модницею” [7]. Інша респондентка відзначала, що коли вона з цеху підприємства потрапила на роботу в лабораторію, жінки там “одягалися і зачісувалися зовсім не так”. Саме в даному середовищі було прийнято вже на початку 1960-х років виписувати жіночі журнали, такі як “Работница”, “Крестьянка”, журнали мод [9].

Проте в 1950-ті роки прагнення стежити за модою, одягатися більш жіночно, стає характерним для більшості жительок міст. Більшість жінок намагалися мати святкову сукню складного, модного фасону, з дорогої тканини (наприклад, панбархату). Такий одяг шили у модисток. У 1960-ті роки складний за фасоном одяг могли шити в ательє. Повсякденний одяг, як правило, шили вдома. Майже в кожній родині була швейна машинка, на якій шили різний одяг, наприклад прості сукні, новорічні костюми для дітей тощо.

За даними усних свідчень, впродовж 1960-х років значно зросла кількість жінок, які робили зачіски, і в кінці десятиріччя черга в перукарні стала нормою. Значна кількість респонденток згадує, що тоді чимало жінок робили “перманент” (хімічну завивку). Певна “еволюція” в даний період відбувається у використанні косметики. До початку 1950-х років використання декоративної косметики жінками не мало поширеного характеру, а вже в 1960-ті роки – це загальнозживана повсякденна практика. При цьому “складових” декоративної косметики досить небагато: найчастіше згадується пудра та губна помада, згодом – косметичний олівець. Косметики по догляду за шкірою у продажу було небагато, однак жінки відчували в ній потребу і відшукували заміни-

ки. Наприклад, для пом'якшення шкіри рук використовувався гліцерин з додаванням нашатирного спирту.

Існували також інші риси повсякдення, спільні для більшості мешканок міст. За даними інтерв'ю, багато мешканок міст кінець 1950-х–1960-х років згадують як період, коли вони відвідували міський парк, ходили в кіно, і, за їх наявності в місті, – до цирку, театру. В парк ходили родинами, зустрічалися із знайомими, спілкувалися, гуляли з дітьми. За спогадами окремих респонденток, в 1960-ті роки їхні родини влітку їздили відпочивати на море.

Таким чином, жіноча міська повсякденність на південному сході України являла собою співіснування досить різних практик, в яких поєднувалися як спільні, так і досить відмінні риси. Така варіативність обумовлена декількома факторами, серед яких важливу роль відгравали соціальне походження, рівень освіти, фінансова забезпеченість родини жінки.

Джерела та література

1. Пушкарева Н. К определению понятия “женская повседневность” / Н. Пушкарева // Повседневный мир советского человека: стратегии выживания и механизмы адаптации в условиях социальных трансформаций 1920–1940-х гг. / Отв. ред. Е. Ф. Кринко. – Ростов-на-Дону, 2009. – С. 212–223.
2. Белова А. В. Концепт “женская повседневность” в перспективе гендерно-чувствительной социальной истории / А. В. Белова [Ел. ресурс] // Женщины в истории: недостающие фрагменты исторического полотна: Материалы всероссийской научно-практ. конфер./ Отв. ред. С. Дударев, Н. Пушкарева. – Армавир, 2010. – С. 11–22.
3. Антонова М. В. Советская социальная политика: семейно-бытовой аспект. 1950–1960-е: Автореф. дис. ... к. ист. н. / М. В. Антонова. – СПб., 2010 [Ел. ресурс] // <http://www.dissercat.com/content/sovetskaya-sotsialnaya-politika-semeino-bytovoi-aspekt-1950-1960-e-gody>
4. Винниченко И. В. Советская повседневность 50-х – середины 60-х гг. XX века: женский костюм в моделях одежды и бытовой практике: Автореф. дис. ... к. ист. н. – Омск, 2009. – Научная библиотека диссертаций и авторефератов [Ел. ресурс] // [dissercat http://www.dissercat.com/content/sovetskaya-povsednevnost-50-kh-serediny-60-kh-gg-xx-veka-zhenskii-kostyum-v-modelyakh-odezhd#ixzz2fLD0isR7](http://www.dissercat.com/content/sovetskaya-povsednevnost-50-kh-serediny-60-kh-gg-xx-veka-zhenskii-kostyum-v-modelyakh-odezhd#ixzz2fLD0isR7)
5. Гирич Я. Урбанізація як складова розвитку міст УРСР в 1950-х – на початку 1960-х років / Я. Гирич // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка: Історія . – 2008. – Ч. 12. – № 94/95 . – С. 16–19.

6. Особистий архів автора. Інтерв'ю з Третяк Л. І. 1929 р. н., м. Токмак, 11.08.2013.
7. Там само. Інтерв'ю з Праздниковою Т. Г., 1953 р. н., м. Харцизьк, 8.08.2013.
8. Там само. Інтерв'ю з Данько М. А., 1929 р. н., м. Запоріжжя, 14.07.2013.
9. Там само. Інтерв'ю з Савченко Л. І., 1929 р. н., м. Запоріжжя, 8.07.2013.
10. Там само. Інтерв'ю з Бакуменко Р. І., 1935 р. н., м. Запоріжжя, 10.07.2013.
11. Там само. Інтерв'ю з Лебедевою О. М., 1946 р. н., м. Токмак, 10.08.2013

Ірина Савченко (*Запоріжжя, Україна*). **Жіноча міська повсякденність південно-східної України 50-х–60-х років ХХ ст.: репрезентація усноісторичних джерел**

У статті досліджено жіноче міське повсякдення південно-східної України у 50-х–60-х роках ХХ ст. на матеріалах усних свідчень. Визначено, що в даний період жіноче повсякдення було досить різноманітним за структурою і поєднувало в собі різні практики. Проте зазвичай міська жінка в своєму повсякденні мала поєднувати професійну реалізацію та виконання обов'язків дружини і матері.

Ключові слова: жіноче повсякдення, усноісторичні джерела, респондент, професійна реалізація, побут.

Ірина Савченко (*Запорожье, Украина*). **Женская городская повседневность юго-восточной Украины 50-х–60-х годов ХХ ст.: репрезентация усноисторических источников**

В статье рассматривается женская городская повседневность юго-восточной Украины 50-х–60-х годов ХХ в. на материалах устных свидетельств. Определено, что в данный период женская повседневность была достаточно разнообразной по структуре и сочетала в себе различные практики. При этом городская женщина в своей повседневности должна была сочетать профессиональную реализацию и выполнение обязанностей жены и матери.

Ключевые слова: женская повседневность, усноисторические источники, респондент.

Irina Savchenko (*Zaporizhzhya, Ukraine*). **Female Urban Everyday South-Eastern Ukraine, the 50–60s of 20th Century: Representation of the Oral Sources**

The article is devoted research of womanish city daily occurrence South-East Ukraine 50–60 years 20th age on materials of the verbal certificates. It combined various practices. In this period a womanish daily occurrence had various structure. However usually a city woman in the daily occurrence must was combine professional realization and implementation of duties of wife and mother.

Key words: women's daily, oral sources, Respondent, professional realization, everyday life.

Олександр ОМЕЛЬКОВЕЦЬ
(Київ, Україна)

УДК: 930.2:329.17(477)“197”

**Організаційні розбіжності
та розрив між “Смолоскипом”
та ОУН (м) у 1970-х роках**

Наприкінці 1960-х років українські емігранти у США, що гуртувалися навколо молодіжного журналу “Смолоскип” та поділяли просвітницькі ідеї його очільника – Осипа Зінкевича, підтримали ініціативу останнього щодо розгортання ширшої діяльності активістів “Смолоскипа” у нових його установах. О. Зінкевич та його соратники вже змогли зарекомендувати себе і партійній націоналістичній, і позапартійній та далекій від політики українській діаспорі як абсолютно нову формацію українського національного руху, далеку від ідеологічних чвар та політичних авантур. Після 1956 р. “Смолоскип” перестав бути молодіжною сторінкою при партійному органі мельниківської ОУН “Українське слово” і почав виходити як самостійний журнал. Разом із цим редколегія та актив “смолоскипівців” змінили місце дислокації з Парижа на Балтимор, що у штаті Меріленд, США. Саме там і розпочато новий етап діяльності “Смолоскипа”.

У листопаді 1967 р. було створено Українську інформаційну службу “Смолоскип” з осередком у Балтиморі та представництвами у Парижі, Вашингтоні й Торонто. Її завданням було інформувати “українців в Україні, українців за кордоном і чужинців”, а також діаспорянську та іноземну пресу про події в радянській Україні – арешти, репресії, перебування політв’язнів у концентраційних таборах, вихід у світ творів самвидаву. До травня 1976 р. було випущено близько 225-ти пресових повідомлень, до 1983 р. – понад 500. Окрім того, значна їх частина, а також окремі інформації та матеріали про події в Україні з’являлися англійською, французькою, німецькою та іспанською мовами. На базі інформацій “Смолоскипа” виходили статті у таких відомих американських та канадських виданнях, як “New York Times”, “Washington Post”,

“Baltimore Sun”, “New York Tribune”, “Edmonton Journal”, “Toronto Sun” [17; 18].

З часом УІС “Смолоскип” стала видавати спеціальний інформаційний бюлетень “Облога”, призначений для розповсюдження лише на території радянської України та всього СРСР. Щоб інформувати світ про події в УРСР, аналізувати та коментувати їх, із 1977 р. розпочато видання квартальної газети “Смолоскип” (12 сторінок англійською та 4 сторінки українською мовами). Ця газета безкоштовно надсилалася конгресменам та сенаторам США, членам парламенту Канади, всім іноземним посольствам у Вашингтоні, представництвом Організації Об’єднаних Націй у Нью-Йорку, багатьом відділам правозахисної організації “Міжнародна амністія”, правозахисним групам, а також усім комуністичним партіям і їх органам, газетним коментаторам, оглядачам та дослідникам комунізму й дійсності в СРСР. Саме це сприяло появі чотирьох тисяч іноземних симпатиків “Смолоскипа”, налагодженню контактів та співпраці з різними закордонними установами. Матеріали УІС “Смолоскип” активно використовувалися та поширювалися на радянську Україну українськими відділами радіо “Свобода” та “Голос Америки” [18].

У подальшому УІС “Смолоскип” також займалася підготовкою та розповсюдженням матеріалів про українських спортсменів, незаконно включених у збірні команди СРСР на Олімпійських іграх у Мехіко (1968), Мюнхені (1972), Монреалі (1976), Лейк-Плесіді (1980), на чемпіонаті Європи з легкої атлетики в Афінах (1980), на Універсіаді-83 в Едмонтоні (1983), на Першому чемпіонаті світу з легкої атлетики у Гельсінкі (1983) [18].

Незадовго після виникнення Української інформаційної служби, 1 січня 1968 р. у Балтиморі було засновано в “Смолоскип” імені Василя Симоненка, яке очолив Осип Зінкевич. Він і був автором першої книги, яка вийшла в новоствореному видавництві – “З генерації новаторів: Світличний і Дзюба” [14; 18]. Відтоді й до середини 1980-х років видавництво випустило понад півсотні творів українського самвидаву та заборонених в радянській Україні книжок. Серед них: збірки поезій, прозові та публіцистичні твори відомих українських шістдесятників та дисидентів О. Бердника, М. Руденка, Л. Костенко, Т. Мельничука, І. Калинця, С. Караванського, М. Холодного, О. Гончара, А. Амальрика, В. Мороза, О. Тихого, спогади учасників руху опору Д. Шумука та Є. Грицяка, самвидавні “Українські вісники”, збірники “Український

правозахисний рух”, “Українська Гельсінська Група” (документи і матеріали 1978–1982), альбом мистецької та поетичної творчості українських жінок політв’язнів “Нездоланий дух”, твори М. Хвильового у п’яти томах, однотомник Л. Курбаса, працю з мовознавства Б. Антоненка-Давидовича “Як ми говоримо”, довідник “Українські політв’язні в СРСР”. Видавництво також друкувало українські твори англійською мовою, серед яких: “Boomerang” (твори В. Мороза), “The International Sakharov Hearing” (збірка свідчень на Сахаровських слуханнях у Копенгагені 1975 р.), “Dissent in Ukraine” (“Український вісник”, № 7), “Ethnocide of Ukrainians in the USSR” (“Український вісник”, № 7–8), “The Human Rights Movement in Ukraine” (документи Української Гельсінської Групи, 1976–1980), “Boundaries of Flame” (поезії О. Теліги), “Ukrainian Olympic Champions”, “Ukrainian Women in the Soviet Union. Documented Persecution” (книга Н. Строкатої про репресованих та ув’язнених українських жінок в СРСР), а також “Інформаційні бюлетені” УГГ та окремі брошури з серії “Документи українського самвидаву” [18].

У 1970 р. розпочала діяльність “смолоскипівська” “Організація на захист прав людини в Україні”, що в подальшому тісно співпрацювала з відділами “Міжнародної амністії”, розповсюджувала матеріали про українських політв’язнів та про окремі актуальні проблеми дійсності в УРСР [18].

З ініціативи Проводу українських націоналістів (ПУН) було видано низку положень, що фіксували діяльність “Смолоскипу” під егідою ОУН (м) та зведено їх у документ під назвою “Правно-організаційне становище, завдання та способи праці “Смолоскипа”” [12]:

“1. “Смолоскип” твориться з метою допомогти ОУН та доповнити її працю там, де їй або незручно, або недоцільно виступати під власною фірмою¹.

2. По своїй формі, залежно від потреби й доцільности, може “Смолоскип” організовуватися і реєструватися в виді торговельної чи іншої одноособової фірми або більшеособової спілки, при збереженні та забезпеченні всіх організаційно-політичних та мастково-фінансових справ ОУН.

¹ Цитати подано зі збереженням мови оригіналу; незначні зміни внесено згідно із сучасними нормами правопису. – Тут і далі прим. авт. статті.

3. Керівника “Смолоскипу” призначає і відкликає Голова ПУН, на внесення зв’язкового члена ПУН, що завідує справами діяльності ОУН в Україні. Той же зв’язковий член ПУН тримає постійний контакт з “Смолоскипом”, здійснює над ним нагляд ПУН, і перед ним керівник “Смолоскипу” відповідає за свою діяльність. Голова ПУН може застерегти прерогативи зв’язкового до “Смолоскипу” для себе самого.

4. Керівник “Смолоскипу” добирає собі співпрацівників з-поміж членів ОУН та організацій УНРуху і їхніх прихильників, також з-поміж неутральних до українського націоналізму громадян і навіть критично до нього наставлених, під умовою повної їхньої лояльності до “Смолоскипу” та його праці. На залучення до праці в “Смолоскипі” осіб тієї останньої категорії потрібна згода зв’язкового ПУН. За свою працю відповідають вони тільки перед керівником “Смолоскипу” і не мають ніякого відношення до ОУН. Перед ПУН за них відповідає Керівник “Смолоскипу”.

5. До комплексу справ “Смолоскипа” належать:

а) пресова інформаційна служба в українській та чужих мовах;
б) видавнича діяльність, головно захальвної літератури;
в) зв’язки з неукраїнськими установами, редакціями, товариствами та організаціями, що слідкують за рухом спротиву та опозицією в СРСР або організують та ведуть для них допомогу поза межами СРСР;

г) в окремих акціях, на доручення або за згодою ПУН, співпраця з українськими установами та організаціями – так у межах УНРуху, як і поза ним – що організують та ведуть політичну, моральну й матеріальну допомогу рухові спротиву в Україні;

г) для деяких ділянок праці Керівник “Смолоскипу” може, за згодою ПУН, творити спеціальні комісії на зразок т. зв. комітетів, ал[е] пок[и] не мають вони окремої організаційної особовости, є тільки відділами “Смолоскипа” для точно означеного роду діяльності.

6. “Смолоскип” працює на основі бюджету, що його схвалює ПУН на пропозицію Керівника “Смолоскипа”. Бюджет складається на підставі самовистарчальности та самооплачувальности “Смолоскипа” з його нормальних прибутків. Де це конечно, там ПУН даватиме “Смолоскипові” допомогу на окремі ділянки праці або на окремі акції.

7. Ближчі подробиці праці “Смолоскипа” та його співпраці з іншими установами будуть кожночасно окреслювати дотичні постанови ПУН.

8. Фінансову контролю і перевірку діяльності “Смолоскипа” переводять:

а) Головна контроля ОУН – у фінансових і маєткових справах.

б) ПУН через свого зв’язкового – у всіх інших”.

В окремії “Передовій постанові” зазначалося, що ведеться точна інвентаризація та фінансово-майнова перевірка “Смолоскипа”, для відомості, скільки особистих коштів вкладено О. Зінкевичем у діяльність його організації. Визначена внаслідок цього сума мала записуватись на його власний рахунок як “довг “Смолоскипа”” і сплачуватись йому з поточних прибутків організації. Також партійне керівництво ОУН вважало неприпустимим додаток до назви видавництва “Смолоскип” – “імені Василя Симоненка”, аргументуючи, що “не може націоналістична установа носити імени та мати за свого патрона комуніста, хоча б українця, людини ідейної та протимосковсько наставленої”. Звучав прямий наказ забрати цю назву “з усіх рекламних листків, оголошень, наголовних листів, конверт і т.п.” [12].

Ця вимога Проводу не могла не розцінюватись діячами “Смолоскипа” як ідеологічна заангажованість та упередженість стосовно видатного українського борця-шістдесятника. Ідея назвати видавництво “Смолоскип” іменем Василя Симоненка була приурочена до 5-их роковин смерті поета, котрий безсумнівно став жертвою тоталітарного режиму в СРСР. Відомо, що у 1962 р. В. Симоненко разом із А. Горською та Л. Танюком виявили місця поховання розстріляних НКВС на Лук’янівському та Васильківському цвинтарях, у Биківні, про що ним було зроблено заяву до Миської ради. Поет вірив, що в умовах десталінізації цей його вчинок не сприйметься владою вороже, однак наслідком стало його побиття працівниками КДБ 1963 р. у місті Сміла, після чого В. Симоненко тяжко захворів, переніс відмову нирок і невдовзі помер. Високе партійне керівництво мельниківської ОУН не взяло до уваги цей факт, хоча відомості з радянської України про деталі смерті поета мали б дійти до діаспори та представників українського національного руху. Таким чином, ініціатива “смолоскипівців” дати своєму видавництву ім’я В. Симоненка була зустрінута несхвально і навіть вороже, бо очільники ОУН (м) бачили в постові, в першу чергу, члена КПРС.

Крім того, могла викликати обурення діячів “Смолоскипа” “Додаткова постанова”, де було чітко сказано, що “для підкреслення співпраці та ідейного зв’язку “Смолоскипа” з українським націоналізмом та

його організованими виявами видання його будуть час від часу, рідше чи частіше (це залежатиме від думки ПУН), формуватися разом з іншими українськими націоналістичними Видавництвами з-під сфери впливу ОУН, як напр.: “Українське Слово” Париж – “Смолоскип”, Бальтімор, “Новий шлях”, Вінніпег – “Смолоскип”, Бальтімор, “Самостійна Україна”, Чикаго – “Смолоскип”, Бальтімор” [12]. Це можна було розуміти як чергову спробу ОУН (м) втримати на “короткому повідку” розвинуту й сильну організацію “Смолоскипу”.

Внаслідок цього, на тлі зародження видавництва та інформаційної служби, набував обертів процес відходу “Смолоскипа” від партійних позицій ОУН (м), назрівав остаточний розрив з ПУН. Те, чого не вдавалося здійснити у 1950-х роках на самих початках “смолоскипівського” руху через формальну залежність від ПУН, мельниківських видань та друкарень, стало можливим наприкінці 1960-х років, коли “Смолоскип” являв собою не лише самостійний журнал української молоді, але й ще дві потужні організації, які у своїй діяльності не потребували контролю ОУН (м) та будь-яких вказівок від Проводу. Осипові Зінкевичу та очільникам “Смолоскипа” не треба було шукати конфліктних ситуацій, які б стали приводом для остаточного розриву з ОУН (м), адже партійні зверхники останньої вбачали в самостійній роботі “Смолоскипа” ледве не заклик до розколу в партійних лавах і були готові винести обвинувальний вирок будь-якій самовільній акції “Смолоскипа”.

1–3 серпня 1969 р. у Детройті відбувся Здвиг українців Канади та США до 40-річчя створення ОУН. У рамках цього дійства організовано Студійну конференцію, присвячену ОУН, її минулому, сучасному та перспективам на майбутнє. Серед виголошених доповідей найбільший резонанс отримав виступ О. Зінкевича з критикою на адресу ПУН, який більшість партійців з ОУН (м) одразу назвали “скандальним” [1]. Скандальність, на думку першого заступника Голови ПУН і генерального судді ОУН Зиновія Книша (псевдо – “Бук”, “Ренс”, “Юрчук”), полягала в тому, що “Зінкевич не то що критикував Провід українських націоналістів, але й цілу ОУН”, “послугувався загальним висловом “ми””, “робив це на большевицький спосіб так званої “самокритики”” [1], відтак це скидалося на те, що від імені О. Зінкевича себе критикує весь Провід. Налякав керівну верхівку ОУН (м) не сам факт “самокритики” з доповіді керівника “Смолоскипа”, а те, що відкидався найважливіший в їхньому сприйнятті принцип – Провід ніколи не повинен визнавати своїх помилок публічно, “перед низовим членством та його

прихильниками” [1] і більше того, “перед чужою публікою” [1]. Однак у тій же записці З. Книша, яка й була долучена до справи, порушеної Проводом проти О. Зінкевича, зазначалося, що лише “кілька членів-дискутантів запротестували проти такої поведінки” О. Зінкевича, що свідчило про підтримку його рештою учасників Здвигу [1]. Це в документі, звичайно, замовчується, однак можна впевнено припустити, що негативну реакцію критика партійних реалій могла викликати лише в партійців консервативного бачення, далеких від усвідомлення власних помилок та неспроможних їх визнати. Натомість Провід у особі своїх чільних представників сам акцентував увагу на тому, що доносити до відома рядових членів ОУН (м) навіть суб’єктивну критичну оцінку її діяльності є неприпустимим. А цю позицію можна розцінити лише як вияв тоталітарності в партійних лавах, явище, нічим не краще від тих, що панують у середовищі ненависної мельниківцям КПРС.

У наступній записці З. Книш знову наголошує, що “поведінка Зінкевича свідчила про цілковиту зневагу до праці ПУН, тим більше, що в тих доволі рідких випадках, коли він займав слово, то ніколи не підкреслював позитивів праці, тільки виступав з критикою” [2]. Наслідком вищезазначеного автор записки бачить те, що О. Зінкевич у своїх виступах дозволив собі публічно “протиставляти” “Смолоскип” ОУН (м) – “ОУН нехай підготує, а “Смолоскип” видрукує”, “Смолоскип” та ОУН видадуть книжку” [2]. Якщо не брати до уваги партійних амбіцій представників ОУН та бажання утримати “Смолоскип” під своєї владою, у подібних заявах О. Зінкевича важко вгледіти провокацію. Скоріше – це спроба акцентувати увагу на тому, що “Смолоскип” не потребує зверхництва ОУН (м) і бажає вести самостійну діяльність. Утім, якщо подати подібні виступи О. Зінкевича крізь призму законів тоталітарної партійності, то, безперечно, можна побачити в них що завгодно, навіть заклик до чергового розколу в ОУН: “...ясно, що він тоді організував свою окрему “лавочку” в формі “Смолоскипа” і чекав тільки нагоди, щоб унезалежитися, організаційно й політично” [2].

Наступним закидом-звинуваченням на адресу О. Зінкевича від ПУН був випадок із виданням “Смолоскипом” книжки спогадів Данила Шумука “За східним обрієм”, яка побачила світ не стільки без відома, як без цензурної згоди представників Проводу, в тому вигляді, який був не вигідний мельниківцям [3]. Останні самі дали згоду передати право на друк книжки “смолоскипівцям”, а не “під фірмою” органу ОУН (м) “Українське слово”, пояснюючи це тим, що ““Українське слово” було

“явно визнане органом Проводу Українських Націоналістів і це могло обтяжувати додатково захлавних авторів” [3]. Іншими словами, це можна пояснити як передачу права друкувати книжку, яка за своїм змістом не відповідає ідеології ОУН (м), організації, що прагне відокремлення від мельниківців, аби в разі чого повернути справу в бік самовільних дій з боку “Смолоскипа”. З. Книш у своїй записці зазначає, що “всі захлавні матеріали перед друком мають читати три особи, в тому числі й Голова ПУН” [3]. Таким чином перечитала спогади Д. Шумука комісія у складі О. Штуля-Ждановича, котрий після смерті в 1964 р. Провідника ОУН А. Мельника виконував обов’язки Голови ПУН, члена Проводу ОУН А. Жуковського і самого О. Зінкевича [3].

Навесні 1973 р. З. Книш отримав “наглого листа з проханням перечитати книжку Шумука, заки вона піде в світ, бо є підстави підозрівати, що її підсунуло КГБ” [3]. Саме тому Генеральний суддя ОУН повідомляє Голову ПУН О. Штуля-Ждановича, що хоче особисто перечитати книгу “За східним обрієм”. Для цього скликається засідання ПУН у Парижі, однак О. Штуль-Жданович призначає його на кілька тижнів пізніше після отримання листа від З. Книша. За цей час спогади Д. Шумука встигають вийти і весь їх тираж передається О. Зінкевичу. Коли З. Книш приїхав на засідання ПУН, йому було передано лише ті примірники, які були призначені для продажу в Європі, зокрема книгарні “Українського слова”. За ніч перед засіданням Проводу З. Книш встигає ознайомитись із книгою Д. Шумука й зробити висновок, що “книжка написана, щоб підрізувати престиж та авторитет не тільки ОУН, але й усього націоналістичного руху, ширити пристосуванство та деморалізувати членство та прихильників ОУН” [3].

На сьогодні є припущення, що після арешту Д. Шумука 15 січня 1972 р. працівники держбезпеки вилучили рукопис спогадів, який зазнав переробки в оперативно-технічному відділі КДБ й був переправлений за кордон контрольованим каналом [16]. У книзі було значно “згущено барви” довкола конфронтації бандерівців та мельниківців, роботи бандерівської СБ, методів боротьби повстанців. Тому постає питання, чому комісія з переконаних націоналістів: О. Штуля-Ждановича, А. Жуковського та О. Зінкевича навіть не запідозрила підміни мемуарів Д. Шумука і без вагань допустила книгу до друку? Можна лише припустити, що відсутність у комісії сумнівів щодо змісту книжки “За східним обрієм” була обґрунтована ворожим ставленням усіх трьох до бандерівців. Передмову, написану О. Зінкевичем до книжки,

З. Книш назвав скандальною, через рядки, в яких сказано, що спогади Д. Шумука "...будуть дороговказом і надхненням у боротьбі за свободу для нашого народу" [19]. Справді, про таке у передмові йшлося, однак наприкінці її зазначалося: "В книжці Д. Шумука деякі наведені розповіді про український визвольний рух в часі другої світової війни і зроблені висновки в діалогах не відповідають історичній дійсності. Все ж ми їх залишили не зміненими, щоб не порушувати оригіналу рукопису і краще зрозуміти, як про деякі справи й події говорили українські політичні в'язні, бувши учасники цього руху, як їх насвітлювали й сприймали" [19]. Таким чином, О. Зінкевич акцентує увагу читачів на суб'єктивності спогадів Д. Шумука.

На засіданні ПУН З. Книш виступав за те, що книжка може бути видана за умови додання критики в якості вступу та коментарів у примітках до сумнівної інформації. Коли О. Штуль-Жданович сказав, що книжка Д. Шумука вже вийшла друком, З. Книш продовжував наполягати на окремому вступному аркуші: "...рішено, що Штуль зараз напише до Зінкевича, щоб стримався з продажем та кольпортажем (розповсюдженням. – О. О.) книжки, доки не прийде згадана вставка до неї" [3]. О. Зінкевич відмовився від вставок та поправок, на яких наполягав З. Книш, тому останній звернувся до О. Штуля-Ждановича з проханням видати керівникові "Смолоскипа" формальний письмовий наказ, спираючись на постанову засідання ПУН, однак відповіді не отримав у зв'язку з хворобою Голови ПУН [3].

За свідченням З. Книша, "книжка пішла в світ і наробила величезної шкоди для ОУН. Її восхвалювали всі, крім націоналістів, підкреслюючи, що Україна є проти націоналізму й покликуючися на офіційне видання самого ПУН, через свою трубу "Смолоскип". Викликала також замішання в рядах членства. Всі волиняки – Шумук теж волиняк – бачили в книжці тільки ті місця, де він ганьбив бандерівців, даруючи йому за те всі інші виступи проти ОУН і проти націоналістичну пропаганду. Наступило роздвоєння і довгі дискусії, що ще дальше відсували нас від націоналістичної ідеології" [3]. Відтак З. Книш та його прибічники стали вбачати у всьому, що сталося провину Голови ПУН О. Штуля-Ждановича, оскільки О. Зінкевич "діяв у порозумінні" з ним. Як Голова Генерального суду ОУН З. Книш почав вимагати від О. Штуля-Ждановича "спинити кольпортаж і дати пізніше в книжку вставку" [3], а також надіслати копію листа, у якому О. Зінкевич відмовляється виконати вказівку Голови ПУН. Лист вийшов офіційно від

Генерального суду ОУН, що передбачало розбір справи керівника “Смолоскипа” в партійному судовому порядку. Однак О. Штуль-Жданович три роки не надсилав З. Книшу копії листа О. Зінкевича, якої той вимагав, незважаючи на погрози та можливі звинувачення в невиконанні обов’язків Голови ПУН [3]. 4 листопада 1977 р. О. Штуль-Жданович помер у Торонто, а інцидент з книгою Д. Шумука залишився приводом для дискусій як всередині ОУН (м), так і між окремими представниками ПУН та активістами “Смолоскипа”, а також для подальших звинувачень на адресу О. Зінкевича з боку З. Книша. Можна припустити, що ситуація навколо книги спогадів Д. Шумука “За східним обрієм” була вигідна генеральному судді ОУН для ескалації конфлікту з Головою ПУН О. Штулем-Ждановичем задля його усунення з посади, і “Смолоскип” тут відіграв роль “каменя спотикання”. Якщо книга Д. Шумука й була спотворена КДБ для провокації та розбрату в колах українських націоналістів, то навряд чи про це достеменно знали О. Зінкевич та О. Штуль-Жданович. Швидко видання книги та відмова О. Зінкевича виконувати накази генерального судді, найімовірніше, були пов’язані з налаштованістю “смолоскипівців” проти будь-якої цензури згори, яскравим прикладом якої попри все стали дії З. Книша.

Подальші звинувачення З. Книша на адресу О. Зінкевича коливаються від провокаційних та суб’єктивних (небажання “Смолоскипа” сприяти виданню збірника “Непогасний огонь віри” пам’яті А. Мельника [4]) до безглузких та необґрунтованих (зв’язки з масонськими ложами та комуністичним рухом опору в Мексиці [5; 6]). У записках З. Книша до справи О. Зінкевича знаходимо також звинувачення в “деморалізації” молодих членів ОУН, яких той “перетягує” до “Смолоскипа” й налаштовує “проти співпраці з ОУН”, “кажучи, що ОУН – нічого не варта, а дійсну роботу в Україні і для України робить тільки він зо своїм “Смолоскипом””. З. Книш наводить приклади чотирьох конкретних молодих людей, яких О. Зінкевич нібито ледве не підкупом загітував до своєї організації [7], однак на противагу цьому можуть бути лише неспростовні факти особистого ентузіазму та зацікавленості молоді в діяльності “Смолоскипа” й розчарування в односторонності партійців з ОУН (м).

Мали місце й заяви подібного змісту: “...Явно й відкрито керівник “Смолоскипу” заявляв і ще й далі заявляє, що “Смолоскип” не має ніякого відношення до ОУН. Говорять, що співпрацівникам “Смолоскипу” навіть заборонено належати до ОУН. Є відомі факти, що керів-

ник “Смолоскипу” деморалізує наших дітей, цебто дітей членів ОУН, як також і деяких членів ОУН... Керівник “Смолоскипу” в листах до деяких людей називає ОУН “тоталітарним націоналізмом”, заповідає свій хрестовий похід проти диктатури в ОУН і за демократичними реформами, при чому робить це не на єдино властивому форумі, цебто внутрішньому, на форумі ПУН, але поза ним і подекуди, можливо, навіть поза організацією... На одному з своїх публічних виступів керівник “Смолоскипу” договорився аж до “націоналізму з людським обличчям” (так якби обличчя ОУН не було людським) і тим засіяв зерно сумніву серед прихильників націоналістичного руху та заохотив його противників шукати контакту з “Смолоскипом”... Все те разом створило згущену атмосферу недовір’я, непевности, сумніву, чи складені через “Смолоскип” пожертви йшли на зміцнення українського націоналістичного руху, а чи на його послаблення...” [8].

О. Зінкевич у листі до Ярослава Гайваса 4 квітня 1974 р. дає роз’яснення щодо діяльності “Смолоскипа” та його відносин з ОУН (м) так:

“1. “Смолоскип” не є зареєстрований організаційними людьми². Серед всіх членів “Смол[оскипа]” – я поодинокий член Організації.

2. За “Смолоскипом” ніколи не стояла “ціла наша система”. Та система дуже часто лише шкодила. Ані одна ГО³ не включилася в жодну акцію, організовану “Смолоскипом” (виключаючи з цього жіночі організації).

3. Організація не дала на “Смолоскип” ані одного доляра. А навпаки багато грошей “Смол[оскипа]” було вжито на організаційні справи...

4. Громадськість підтримувала діяльність “Смол[оскипа]” не як “нашу установу”⁴. А якщо ви маєте рацію, то скажіть будь ласка, чому та громадськість не підтримує інші установи, тому, що вони є “наші”...

...Пане Славку, сьогодні члени ПУН-у довели нашу Організацію над пропасть. Ми добігаємо до кінця. Мені дуже прикро, що ви не стараетесь рятувати організацію, а своїми підозріннями і висновками, побудованими на видумках і фантазіях, поглиблюєте цей фермент. Чи після такого Вашого листа я можу залишитися в КрК? Чи можу входити до ПУН-у? Чи можу брати участь в засіданнях Проводу? Мені совість не дозволяла б... Моя “карієра” в Організації скінчена, але не в конкретній праці” [14].

² Членами ОУН.

³ Ймовірно, скорочення “громадська організація”.

⁴ Установу, залежну від ОУН.

30 листопада 1974 р. на 8-му Великому Зборі Організації українських націоналістів О. Зінкевич виступив із заявою, в якій оголосив про свій вихід зі складу ПУН. Також керівник “Смолоскипа” зазначив, що протягом всього часу існування журналу та видавництва намагався залучати до їхньої діяльності членів ОУН (м), однак бажаного ентузіазму в лавах партійців не зустрів, а його пропозиції “смолоскипівцям” вступати до лав ОУН (м) не мали жодного успіху. Звісно, що молодь (у тому числі діти членів Проводу та рядових партійців) більше симпатизувала далекому від партійного догматизму “Смолоскипу”, аніж мельниківській ОУН. Тому О. Зінкевич повідомив ВЗУН, що в лавах “смолоскипівців” немає жодного члена ОУН, окрім нього самого: “Вони не є членами організації, але вони виконують роботу з переконанням важливості, зокрема на крайовому відтинку, вони ризикують своєю свободою, життям, так само свободою і життям людей в Україні чи поза залізною заслоною” [11; 13]. Попри все О. Зінкевич від свого імені та імені всіх “смолоскипівців” заявив про їхнє бажання й надалі співпрацювати з Головою ПУН та окремими референтами “в чотирьох ділянках”, якими займається “Смолоскип” – крайовій, видавничій, інформативній та допоміжній [11; 13].

Після цієї заяви О. Зінкевича від імені ПУН виступив Микола Плав’юк. У своїй промові він схвально відгукувався про О. Зінкевича та діяльність “Смолоскипа”, називаючи всі попередні інциденти “атакою ворога, спрямованою на ланки нашої системи, які ворогу завдають багато шкоди” [10], проте зазначив, що “Смолоскип” може бути тим, чим він був, тільки з ОУН” [11]. Справу взаємовідносин між “Смолоскипом” та ОУН (м) було запропоновано “залишити ПУН-ові на вирішення та полагодження”. Заяву М. Плав’юка було поставлено на голосування, яке схвалило його пропозицію [11].

Однак виступ О. Зінкевича на 8-му ВЗУН лише загострив ставлення мельниківців до “Смолоскипа”. 15 січня 1975 р. З. Книш написав листа до очільників ПУН, в якому продовжив звинувачувати О. Зінкевича, закликав Провід “виявити правдивий стан справи, повідомити про нього наше членство, наші суспільно громадські організації й установи, і прихильну до нас українську громаду” [15]. ПУН не квапився з будь-якими діями стосовно “Смолоскипа”, через що З. Книш спробував навіть скласти повноваження головного судді ОУН, проте згодом змінив своє рішення [19].

11 квітня 1976 р. на засіданні ПУН у Нью-Йорку після основної дискусії над справою О. Зінкевича та “Смолоскипа” було вирішено

подати до відома членства ОУН (м) через інформаційний бюлетень повний текст заяви О. Зінкевича на 8-му ВЗУН, а також сповістити, що “Смолоскип” є самостійною організацією і не має відношення до ОУН. Остання відмовлялась надалі нести відповідальність за діяльність та публікації “Смолоскипа”, а ПУН доручив членству ОУН (м) та ідеологічно споріднених націоналістичних організацій припинити будь-які організаційні зв’язки зі “Смолоскипом” [10]. Про це рішення мали повідомити О. Зінкевичу, навіть запропонувати подальшу співпрацю з ОУН, однак було очевидно, що остаточний розрив “Смолоскипа” з мельниківською ОУН відбувся.

З цього часу “Смолоскип” як журнал, видавництво, інформаційна служба та правозахисна організація набуває незалежності. Закиди з боку найактивніших суперників О. Зінкевича в ПУН на цьому не припинились – “Смолоскип” почали відкрито вважати організацією не лише далекою від націоналістичного руху, а й ворожою йому. Компрометуючий факт “підставної” книги спогадів Д. Шумука відіграв свою роль, дезорієнтувавши як “смолоскипівців”, так і їх запеклих опонентів з ОУН (м), однак скористатися цим змогли у своїх цілях окремі представники Проводу, щоб звинуватити О. Зінкевича та “Смолоскип”. Спроба О. Штуля-Ждановича мирно залагодити інцидент зазнала фіаско, тому О. Зінкевичу не залишалося нічого, окрім як підштовхнути ПУН до розриву зі “Смолоскипом”, висловивши власне об’єктивне бачення ситуації, дати привід опонентам остаточно зректися зв’язків зі “Смолоскипом”.

Джерела та література

1. Архів ОУН у м. Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 309. – Арк. 2. – Записка ч. 2. До справи Осипа Зінкевича. Виступ Осипа Зінкевича на Студійній Конференції в Детройті з нагоди 40-річчя ОУН.
2. Там само. – Арк. 3. – Записка ч. 3. До справи Осипа Зінкевича. Поведінка Зінкевича на засіданнях ПУН.
3. Там само. – Арк. 6–10. – Записка ч. 5. До справи Осипа Зінкевича. Друк книжки Данила Шумука
4. Там само. – Арк. 13. – Записка ч. 7. До справи Осипа Зінкевича. Відмова адрес “Смолоскипа” для розсилки проспектів збірника “Непогасний огонь віри”, виданого на пошану полк. Андрія Мельника.
5. Там само. – Арк. 16–18. – Записка число 9 (до справи Осипа Зінкевича). Підозріння про зв’язки й залежність від масонів.

6. Там само. – Арк. 19–20. – Записка число 10 (до справи Осипа Зінкевича). Різні витівки.

7. Там само. – Арк. 21–22. – Записка число 11 (до справи Осипа Зінкевича). Деморалізування членства.

8. Там само. – Арк. 23. – Завваження до листу “Смолоскипа” до Голови УЗХ в ЗСА для вжитку Голови Координаційної Ради Ідеологічно-Споріднених Організацій.

9. Там само. – Арк. 27–29. – Протокол із засідання Проводу Українських Націоналістів, що відбулося 15 лютого 1976 р. о год. 9-й ранку в Торонто – Канада.

10. Там само. – Арк. 30–32. – Протокол із засідання Проводу Українських Націоналістів, що відбулося в суботу й неділю, 10 і 11 квітня 1976 року в місті Нью-Йорк – ЗСА.

11. Там само. – Арк. 34. – Заява д. Прута в справі “Смолоскипу”.

12. Там само. – Арк. 35–36. – Правно-організаційне становище, завдання та способи праці “Смолоскипа”.

13. Там само. – Арк. 58–59. – Заява О. Зінкевича на 8-му ВЗУН.

14. Там само. – Арк. 66–67. – Лист П. Прута [Осипа Зінкевича] до Я. Кременія [Ярослава Гайваса] від 4 квітня 1974 р.

15. Там само. – Арк. 82–84. – Лист Бука [Зиновія Книша] до Голови ПУН, I заступника Голови ПУН, II заступника Голови ПУН, III заступника Голови ПУН, Головного Контрольора ОУН від 15 січня 1975 р.

16. *Забілий Р.* Як КГБ “дописував” спогади повстанців / Руслан Забілий // – Режим доступу – <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/03/15/31535/>.

17. Літературно-мистецькі нагороди ім. В. Симоненка // Смолоскип: Журнал української молоді. – 1968. – № 1 (120). – Січень-лютий.

18. Смолоскип. Організація на захист прав людини в Україні. Українське видавництво імені Василя Симоненка. Українська інформаційна служба.: буклет // МАУСД. Розсип.

19. *Шумук Д.* За східним обрієм: Спомини / Данило Шумук. – Париж – Балтимор: “Смолоскип”, 1974. – 447 с.

Олександр Омельковець (Київ, Україна). Організаційні розбіжності та розрив між “Смолоскипом” та ОУН (м) у 1970-х роках

В статті йдеться про погіршення взаємовідносин між організацією “Смолоскип” та представниками ОУН (м), що призвело до розриву між ними.

Ключові слова: “Смолоскип”, Осип Зінкевич, ПУН, Зиновій Книш.

Александр Омельковец (*Київ, Україна*). **Организационные разногласия и разрыв между “Смолоскипом” и ОУН (м) в 1970-х годах.**

В статье говорится об ухудшении взаимоотношений между организацией “Смолоскип” и представителями ОУН (м), что привело к разрыву между ними.

Ключевые слова: “Смолоскип”, Осип Зинкевич, ПУН, Зиновий Кныш.

Alexander Omelkovets (*Kyiv, Ukraine*). The **Organizational Differences and the Gap Between the “Smoloskyp” and the OUN (m) in 1970**

The article is dedicated to the deterioration of relations between the organization “Smoloskyp” and representatives of the OUN (m), which led to a break in between.

Key words: “Smoloskyp”, Osyp Zinkevych, PUN, Zinovij Knysh.

Михайло СЛОБОДЯНЮК (Львів, Україна)

УДК 355.146:94(477.84)“1991/...”

Символи Бережан у військовій символіці

Бережани, старовинне українське місто, з давніх часів було місцем перебування військових – захисників від набігів татар, турків та інших загарбників. Протягом XV – XX століть військові у місті готувалися до участі у численних війнах. Однак, на жаль, переважно це були чужі для українців війська. Лише після здобуття Україною незалежності бережанці стали сприймати своїх військових як рідне українське військо.

Станом на 1991 рік у Бережанах дислокувалися 64-а бригада матеріального забезпечення (фронт) й 1500-а окружна база зберігання та ремонту засобів зв'язку.

64-а бригада матеріального забезпечення (брМЗ, фронт) була утворена 15 березня 1980 р. [1]. Основним її завданням стало перевезення та зберігання під час можливих бойових дій матеріальних запасів для військ фронту, на який перетворювалися війська Прикарпатського військового округу (палива, речового майна, продовольства, майна бронетанкової, автомобільної та інженерної служб, засобів зв'язку, майна військ РХБ захисту та іншого). Основою частин бригади ставали автомобілі, які прибували по мобілізації з підприємств Бережан та Бережанського району. Так що це була справді бережанська бригада.

Такою вона була включена до складу Збройних сил України. Але 2000 р. до Бережан зі Львова перевели ще одну частину військових автомобілістів – **777-й окремий автомобільний Прутський орден Червоної зірки батальйон**. Це була частина з багатою військовою історією. Створена 21 вересня 1941 р., вона брала участь у бойових діях проти гітлерівських військ, прориві блокади Ленінграда, далі, переведена в Україну, забезпечувала війська при форсуванні Дніпра та Пруту, при проведенні Корсунь-Шевченківської та Вісло-Одерської

наступальних операцій. За мужність у боях 368 воїнів батальйону були нагороджені орденами та медалями [2], а сама частина отримала почесну назву “Прутська” та орден Червоної зірки [3].

У післявоєнний час батальйон дислокувався у Жовкві, селищі Прилуки Брюховицького району, у Брюховичах. З 1987 р. батальйон стояв у Львові. 1982 р. воїни батальйону виконували завдання з перевезення військових вантажів в Афганістані [4]. 1999 р. батальйон передано до складу 64-ї бригади матеріального забезпечення і 2000 р. переведено у Бережани.

2002 р. на базі 64-ї бригади МЗ та 777-го окремого автомобільного батальйону був створений **777-й окремий Прутський орден Червоної зірки полк матеріального забезпечення Західного оперативного командування**, який і досі є невід’ємною частиною славного міста Бережан.

З повоєнного часу у Бережанах також перебували військові зв’язківці. **1500-й окремий склад зв’язку**, створений 20 червня 1944 р., пройшов довгий шлях служіння Батьківщині і перетворився у підприємство із сучасним обладнанням, здатним забезпечити ремонт практично всіх типів засобів зв’язку, які були на озброєнні Збройних сил України [5]. 1972 р. склад перетворили на базу зберігання та ремонту засобів зв’язку [6].

1991 р. 1500-у базу зберігання та ремонту засобів зв’язку Прикарпатського військового округу включено до складу Збройних сил України, і 1996 р. на її базі утворено **226-у базу зберігання засобів зв’язку та 2-й ремонтний завод засобів зв’язку** (з 2001 р. – Державне підприємство Міністерства оборони України “2-й ремонтний завод засобів зв’язку”). 2002 р. база стала **105-м Центром зберігання та утилізації засобів зв’язку**.

За давньої української традиції, що походить від козацьких часів, військові у своїй символіці застосовують герби та інші символи міст (територій), які вони захищали і де їхні сили були розташовані. Не стали винятком і бережанські військові. 1998 р. відповідно до розпорядження Міністерства оборони України про надання на розгляд та затвердження емблем військових частин з 64-ї бригади МЗ до Комісії Західного оперативного командування з питань військової символіки надійшли перші пропозиції щодо власних символів, створені в частині (**мал. 1 та 2**). Основою композиції, поряд з емблемою військових автомобілістів, став герб міста Бережан. У березні – квітні 2000 р. з ініціа-

Малюнок 1.

Малюнок 2.

Малюнок 3.

Малюнок 4.

тиви командира частини полковника Анатолія Королюка та його заступника з виховної роботи підполковника Миколи Марценюка в ТзОВ “Юля” у Львові виготовили нарукавну емблему частини для носіння військовослужбовцями бригади (мал. 3). При цьому в ході опрацювання вигляду емблеми на ній первісний вінок з лавра (мал. 4) за бажанням командування був замінений на калину з китицями ягід. У такому вигляді її виготовили 14 квітня 2000 р.

Малюнок 5.

Малюнок 6.

Аналогічні пропозиції стосовно символіки надходили протягом 1996–1998 р. до Геральдичної комісії Прикарпатського військового округу (з 1998 р. – Комісії Західного оперативного командування з питань військової символіки) і з 777-го окремого автомобільного батальйону.

Після утворення 777-го окремого полку матеріального забезпечення старі емблеми 64-ї бригади матеріального забезпечення зняли, і вони стали лише частиною історії військової символіки України. Тільки 2006 р., коли частина збиралася відзначати 65-у річницю з дня утворення, її командування проявило зацікавленість до власної символіки. На основі доопрацювання попередньої емблеми 64-ї бригади матеріального забезпечення 20 січня 2006 р. створено емблему для 777-го окремого полку матеріального забезпечення (додано почесну назву “Прутський”, стрічки нагороди полку та змінено номер і назву частини). В кінці січня 2006 р. частина на підставі цієї емблеми виготовила пам’ятний знак (мал. 5) та ювілейний сувенір (мал. 6). У січні 2011 р. для полку у ТзОВ “Символіка” у Львові виготовили вимпел частини з власною емблемою, а 17 серпня 2010 р. було виготовлено нарукавну емблему 777-го окремого полку матеріального забезпечення (мал. 7). 7 лютого з’явився захисний варіант цієї емблеми для постійного носіння на польовій камуфльованій уніформі (мал. 8). Ці емблеми мешканці міста Бережан можуть щодня бачити на руках військовослужбовців частини.

Малюнок 7.

Малюнок 8.

Малюнок 9.

Малюнок 10.

А от символіці військових зв'язківців не пощастило. 5 червня 1998 р. старший прапорщик Олександр Дедей розробив для 226-ї бази зберігання засобів зв'язку та 2-го ремонтного заводу засобів зв'язку ескізи власних емблем (мал. 9 та 10). При цьому, не маючи достовірної інформації (О. Дедей служив у Львові. – М. С.), він використав символ

Бережан – оленя з герба – не з затвердженого герба міста, а зі старого герба австрійського та польського періоду. На жаль, ці малюнки так і залишилися малюнками...

Джерела та література

1. Директива Генерального штаба Вооруженных Сил СССР (далі – Директива ГШ ВС) от 5.02.1980 г. № 314(1)00170.
2. Шаповалов С. Дорогу у 58 років подолав окремих автомобільний батальйон / С. Шаповалов // Армія України. – 1999 – 2 березня.
3. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1945 року.
4. Директива ГШ ВС від 5.01.1982 р. № 314(8)051.
5. Семерич Ю. Ювілей частини зв'язку / Ю. Семерич. // Армія України. – 1994 – 22 червня.
6. Директива ГШ ВС від 27.05.1972 р. № 314(3)00940.

Михайло Слободянюк (*Львів, Україна*). **Символи Бережан у військовій символіці.**

У статті розглядається використання міського герба Бережан у символах військових частин, дислокованих на території міста.

Ключові слова: Бережани, військова символіка, нарукавна емблема.

Михаил Слободянюк (*Львов, Украина*). **Символы города Бережаны в военной символике.**

В статье рассматривается использование городского герба Бережан в символах воинских частей, дислоцированных на территории города.

Ключевые слова: Бережаны, военная символика, нарукавная эмблема.

Mykhaylo Slobodyanyuk (*Lviv, Ukraine*). **The municipal Symbols of the Berezhany in Military Symbols.**

The use of municipal symbols of the Berezhany in symbols of military units stationed in the town, is examined in the article.

Key words: Berezhany, military symbols, patches emblem.

Микола КРАВЧЕНКО
(Харків, Україна)

УДК 94: 329.735 “1992”

**Придністровська
кампанія УНСО**

Участь українських громадян у військових конфліктах поза межами миротворчих контингентів держави є досить “слизькою” темою у вітчизняній та зарубіжній пресі. Очевидно саме це зумовлює абсолютну недослідженість даної тематики в рамках академічної науки, представники якої традиційно намагаються уникати неоднозначних тем вітчизняної історії доби незалежної України. І якщо приватна участь окремих громадян (у функції добровольців чи найманців), як правило, не відіграє особливої ролі у перебігу історичних подій, то історичне значення військової участі недержавних українських підрозділів ігнорувати ні в якому разі не можна.

Придністровський конфлікт, що мав місце у безпосередній близькості до державних кордонів України 1992 р., і участь в ньому українців варті окремого розгляду в рамках новітньої історії. Адже українські громадяни брали в ньому саме організовану участь, аргументували це захистом власне українських національних інтересів і реально розраховували на втручання офіційного Києва, хоча їхня участь і не була санкціонована державою. Та й у самому Придністров’ї загальновідомо, що були сили, які очікували від України допомоги не тільки на рівні недержавного добровольчого формування, а й не військової, то принаймні політичної підтримки. Та добровольці з Української Народної Самооборони (УНСО) лишилися в історії єдиними українськими учасниками цього конфлікту. Втім, їхня участь також заслуговує на більш детальне висвітлення не тільки в рамках діяльності журналістів, а й у межах наукового дослідження.

Єдиним, хто висвітлював тему української участі у Придністровському конфлікті у власне науковому дискурсі, був здобувач кафедри

новітньої історії України Запорізького національного університету Едуард Андрущенко, що дотично торкався зазначеної тематики у своїх статтях, присвячених українським націоналістичним парамілітарним формуванням [1; 2]. Втім, у розвідках Е. Андрущенка участь українських формувань саме у Придністровському конфлікті висвітлена лише частково, адже він у своїх дослідженнях ставив собі інші завдання.

Ще однією спробою дослідити історію Придністровської кампанії УНСО можна назвати статтю Владислава Мирончука “Українська Народна Самооборона (1990–2000)”, опубліковану на сторінках журналу “Однострій” за 2000 рік [3]. Ця розвідка досить коротко, втім, інформативно висвітлює серед іншого й порушену проблематику. Але характер видання (науково-популярний, а не власне науковий), особа автора (В. Мирончук сам є учасником Придністровського конфлікту) та відсутність опрацьованих автором джерел (які очевидно обмежуються власними спогадами і спостереженнями) не дають можливості віднести зазначену статтю до сфери академічної науки. Її доцільніше розглядати як науково-популярно оформлені спогади, що не применшує її значення як мемуарного джерела. Причому розвідка-спогад В. Мирончука, як будь-яке власне мемуарне джерело, носить суб’єктивний характер і деякі його твердження потребують додаткової перевірки, а сама розвідка – доповнення за допомогою критичного огляду інших джерел.

Таким чином, відсутність повноцінного дослідження української участі у Придністровському конфлікті зумовлює актуальність даної статті.

Метою дослідження є з’ясування характеру участі українських парамілітарних формувань (підрозділів УНСО) у Придністровському конфлікті 1992 р. Для досягнення цієї мети необхідно проаналізувати інформацію, що міститься у доступних на сьогодні джерелах з названої тематики, на основі чого визначити причини й умови участі українців у конфлікті, а також їхню роль у окремих його епізодах. За умов відсутності доступу до державних архівних даних (які з огляду на незначний проміжок часу, що минув від періоду конфлікту, все ще не підлягають розкриттю), найбільш інформативними є джерела мемуарного характеру. Саме на них варто звернути особливу увагу під час дослідження. Але при цьому не слід забувати про їхній суб’єктивний (за визначенням) характер, що потребує додаткового критичного осмислення.

На сьогодні (не враховуючи вищезгаданої розвідки-спогаду В. Мирончука) у “паперовому” вигляді опубліковано лише одну збірку спо-

гадів, що торкаються порушеної тематики – “Війна в натовпі: наш досвід політичного насильства”; збірку упорядковано і видано Дмитром Корчинським та В’ячеславом Артеменком у 1997 р. [4]. Обидва автори (а саме їхні спогади у збірці присвячені, між серед іншого, і конфлікту у Придністров’ї) у 1992 р. були в зоні конфлікту, що надає відомостям компетентного, але разом з тим і заангажованого, характеру. Ще одним спогадом учасника конфлікту можна назвати відеофіксацію лекції Ігоря Мазура на тему ““Україна без Кучми” очима УНСОвця та участь УНА-УНСО у військових конфліктах у Придністров’ї, Абхазії та Чечні”, яка була прочитана 14 серпня 2011 р. у Луцьку в рамках “гутірок” фестивалю “Бандерштат-2011” [5]. Мемуарну збірку “Гаряча осінь 93-го” авторства Володимира Ущуповського, опубліковану в 35-ти частинах на офіційному сайті Української Національної Асамблеї (УНА – політичної партії, яка є формально-юридичним нащадком однойменної політичної надбудови УНСО) [6; 7], назвати спогадами учасника в частині Придністровського конфлікту не можна (адже В. Ущуповський у ньому участі не брав), утім, його мемуари містять відомості, вочевидь почерпнуті безпосередньо зі спогадів інших українських ветеранів Придністров’я, які з В. Ущуповським воювали на Кавказі і брали участь у політичній боротьбі в Україні. Тож ці відомості також варто розглядати як мемуарне джерело. Проте обмежувати дослідження спогадами українських мемуаристів недоцільно, варто здійснити огляд й спогадів ветеранів-неукраїнців. Серед опублікованих на сьогодні таких мемуарів української участі в конфлікті торкається тільки один спогад – “Криваве літо в Бендерах” авторства козацького отамана-добровольця Євгена Медведьєва, опублікована в електронному вигляді на сайті “Art Of War” (творчість ветеранів останніх війн) імені Володимира Григор’єва [8]. На аналізі відомостей з порушеної тематики, наведених у вищеперелічених мемуарних джерелах, і ґрунтуватиметься наше дослідження. Окрім того, у дослідженні варто використати і дані з приватних архівів ветеранів УНСО (В. Мирончук) [9; 11] та матеріали, розміщені ветеранами (В. Мамалига) [10] на особистих сторінках соціальних мереж.

Придністровська проблема в Україні сприймалася неоднозначно. Це зумовлено серед іншого й тим фактом, що український національний рух у 1990–1991 рр. був організаційно ще достатньо аморфним, хоча вже тоді існував видимий поділ на націонал-демократичну і націоналістичну течії. Але навіть у націоналістичній його частині, яку намагалася організувати навколо себе Українська Міжпартійна Асамблея

(УМА), одностайності в цьому питанні не було. Так, у № 7 за 1990 р. газети “Цара” (видання Народного Фронту Молдови) було розміщеноа відозву УМА до української діаспори Молдови і Румунії авторства Миколи Берладіна, яка засуджувала сепаратизм всередині ще радянських республік (очевидно, мався на увазі зокрема й придністровський) [11]. Із загального контексту цього документа можна зробити висновок, що певна частина українського національного руху не тільки засуджувала придністровських сепаратистів, а й прихильно ставилася до ідеї приєднання території Молдавської РСР до Румунії, адже текст відозви рясніє термінами “Велика Румунія” та “Трэяскэ Ромыния Марє” і говорить про дружбу народів і держав Великої Румунії і Самостійної України, не згадуючи при цьому Молдавію як самостійну державу і народ. Але, з поступовим сепаруванням націоналістичного табору від націонал-демократів, позиції обох таборів щодо Придністровської проблеми устійнюються. Націонал-демократи продовжують засудження придністровських сепаратистів, а В’ячеслав Чорновіл, як один з їх найбільш яскравих лідерів, у 1992 р. (вже під час конфлікту) навіть здійснює поїздку до Кишинєва і Рибниці, де публічно проголошує негативне ставлення українських націонал-демократів до Придністровської проблеми. Націоналістична ж фракція українського політикуму, яка у 1991 р. перетворюється з УМА в УНА (Українську Національну Асамблею), поступово переходить до кардинально протилежної (протимолдавської) точки зору, що й зумовило згодом участь її представників у конфлікті на боці сепаратистів. Очевидно на противагу “антипридністровському вояжу” В. Чорновола Д. Корчинський привозив в зону конфлікту Юрія Шухевича, який на той момент був символічним лідером українських націоналістів. У виступах перед стрільцями УНСО сліпий Ю. Шухевич порівнювався зі сліпим гуситським лідером Яном Жижкою, а радикальне УНСО – з радикалами-таборитами [12].

Як зазначає Д. Корчинський, ще до військового конфлікту в сепаратистському таборі Придністров’я діяли дві українські організації – “Союз українців” і “Повернення”. З лідером останньої організації – Олександром Большаковим УНА розпочала тісну співпрацю. Саме з допомогою О. Большакова Д. Корчинський пов’язує облаштування штабу УНСО на п’ятому поверсі готелю “Аист”, з якого, по суті, і розпочалася Придністровська кампанія УНСО [12]. Про дату прибуття УНСО до зони конфлікту точно не говорить ні один мемуарист. При тому всі вказують на весну 1992 р. І. Мазур зазначає, що на момент

його приєднання до організації у травні 1992 р. в зоні конфлікту вже діяла “Придністровська чота” УНСО [5].

Д. Корчинський говорить про перебільшення істориками ролі в конфлікті 14-ї російської армії і стверджує, що основну військову силу сепаратистів становили місцеві збройні формування (Придністровська гвардія, Чорноморське козацьке військо (ЧКВ), територіальні рятувальні загони). Найбільш тісний контакт УНСО налагодила з ЧКВ. Саме від ЧКВ стрільці УНСО вперше отримали озброєння [12]. Щодо наповнення УНСО особовим складом Д. Корчинський говорить про існування негласної домовленості з придністровською стороною (очевидно з керівництвом гвардії та ЧКВ), за якою волонтерів, що прибували в зону конфлікту, розподіляли за походженням: українці приймалися в УНСО, а інші (здебільшого росіяни) – ставали козаками або гвардійцями. Хоча серед добровольців, що потрапили до УНСО в Придністров’ї, Д. Корчинський згадує і француза на ім’я Олів’є (за що отримав псевдо “Вінегрет”), який мав партійний квиток Французького національного фронту і приєднався до українських націоналістів очевидно з ідейних міркувань [12]. В. Артеменко стверджує, що певну частину добровольців складала дезертири з частин регулярної армії, що дислокувалися на території України. Так, згадуються матрос-утікач з Одеси і двоє солдатів, що втекли з військової бази в Умані. Згадує серед добровольців УНСО В. Артеменко і людей, які переховувалися від слідства [12]. В. Ущатовський зазначає, що спочатку УНСО у Придністров’ї спромоглася сформувати “два рої (неповні чоти)” в кількості 20-22 бійців (з командирами включно). А згодом, вже в Києві, з числа активістів УНСО в Україні почали формуватися чергові зміни для відправлення в район бойових дій. Ці зміни формувалися з тим розрахунком, щоб на передовій одночасно могли перебувати дві чоти, а ще дві чоти – залишатися на тилівій базі в Рашкові [6].

Найбільш повно дислокацію УНСО в Придністров’ї описує В. Мирончук:

- штаб у Тирасполі (готель “Аист”, 5-й поверх);
- тилова база у Рашкові (названа її комендантом В. Артеменком “форт Рашків” [12]);
- пости на мостах через Дністер у Рибниці і Каменці;
- блокпости в Кошиці і Кочієрах.

В. Мирончук також відзначає, що на всіх цих пунктах дислокувалися групи УНСО чисельністю від відділення до півсотні. За його ж

(В. Мирончука) даними у повномасштабних бойових діях стрільці УНСО участі не брали. Основними завданнями, які ставилися перед ними, були охорона ввірених їм мостів через Дністер, чергування на блокпостах та участь у патрулюванні населених пунктів [3; 13].

Практично всі мемуаристи [3–7], в тому числі й неукраїнські [8], відзначають високий (порівняно з іншими нерегулярними військовими формуваннями) рівень дисципліни в УНСО. Це, вочевидь було зумовлено запровадженням комендантом бази в Рашкові В. Артеменком військового розпорядку та постійних військових, дисциплінарних і організаційних вишколів, що провадилися в тилу [12]. І. Мазур та В. Мирончук згадують також укріплену лінію окопів, побудовану стрільцями УНСО, та запровадження “сухого закону”, чого не робили жодні інші формування [3; 5]. Такі заходи українських добровольців разуче контрастували з поведінкою добровольців з Росії, яких навіть мемуаристи з числа їхніх же співвітчизників характеризували не завжди позитивно. Так, російський мемуарист–ветеран Придністровського конфлікту А. Богданов згадує, що неорганізовані російські добровольці настільки підвищували криміногенну ситуацію в самопроголошеній республіці (доведені були факти крадіжок ними зброї та боєприпасів і звалування місцевих мешканок, в тому числі неповнолітньої), що президент ПМР Ігор Смирнов 5 квітня 1992 р. навіть заборонив приймати російських громадян до придністровських військових формувань [14]. Втім де-факто на цю заборону придністровські набірні установи дивилися “крізь пальці”. Кардинально протилежна поведінка українських добровольців викликала симпатії місцевого населення. Так, І. Мазур згадує, що блокпости УНСО (зокрема Кочієрський) постійно і, що найголовніше, добровільно “підгодовували” місцеві мешканці [5].

Як зазначає В. Ущатовський, подібна дисципліна у загонах українських добровольців була навіть показовою, керівники УНСО запроваджували її передусім у цілях пропаганди та ідеологічного виховання. Тож, окрім загальнонародянських військових правил, було запроваджено цілу низку українських націоналістичних та православних релігійних ритуалів. Так, В. Ущатовський стверджує, що на тиловій базі було запроваджено п’ятиразову (після підйому, перед сніданком, обідом, вечерею, відбоєм) щоденну молитву, впроваджено було навіть спеціальну команду “До молитви!”. Зазначається, що спочатку групова молитва відігравала роль своєрідної “рольової гри”, але згодом цей ритуал перетворився на одну з ознак “фірмового стилю” УНСО. В. Ущатов-

ський наголошує, що керівництво УНСО ставило собі за мету, окрім прищеплення щоденних молитовних ритуалів, ще й ознайомлювати стрільців (серед яких людей релігійних було дуже мало) з символом віри та обрядами сповіді й причастя. Таким чином, після завершення військових дій більшість ветеранів якщо не стали віруючими, то принаймні вивчили тексти молитов “Отче наш!” та “Богородице діво!”. Іншими складовими “фірмового стилю” УНСО В. Ущатовський називає сувору заборону на вживання “на службі” нецензурної лайки, використання виключно української мови у спілкуванні, показово ввічливі звернення (“пане стрілець” тощо) та команди, перебрані зі статутів Українських Січових Стрільців та Української Повстанської Армії [6]. Такий “ідеалістичний” опис військового розпорядку УНСО здається певною мірою перебільшенням, тим часом усі без винятку мемуаристи [3–5], зокрема й неукраїнські [8], якщо не підтверджують слова В. Ущатовського, то принаймні відзначають аналогічні тенденції. Тож сумніватися у високому рівні дисципліни і запровадженні певних ритуалів у підрозділах УНСО підстав немає.

Як один зі способів підтримання дисципліни згадуються покарання стрільців у вигляді биття палицями по спині й сідницях (так звані “буки” [12]) аж до розстрілу включно. Але про факти виконання розстрілів не згадує жоден мемуарист. Д. Корчинський описує ситуацію з вигнанням стрільця на псевдо “Богомаз”, якого присудили до розстрілу, вивезли в ліс, змусили викопати собі яму і лишили напризволяще. Хоча “для острастки” розстрільна команда все ж кілька разів вистрелила в нього над головою [12]. В. Ущатовський стверджує, що ветерани Придністровського конфлікту розповідали йому про викриття “на гарячому” стрільця-інформатора, який “зливав” інформацію “бергманівцям” (розвідці військового коменданта Придністров’я Михайла Бергмана) і російській стороні. Щодо цього зрадника було застосовано вищу міру покарання, але він був не розстріляний, а задушений удавкою [7]. Ця інформація цілком корелюється з епізодом про вбивство стрільцями УНСО зрадника “Рудого”, про який згадується у художньому творі “Ми з УНСО”, написаному за мотивами діяльності УНСО (в тому числі й участі у Придністровському конфлікті) ще одним українським ветераном-націоналістом Віталієм Чечилом. Утім, твір цей вперше було опубліковано на офіційному сайті УНА без зазначення авторства [15]. Але після певної переробки В. Чечило опублікував його у друкованому вигляді під назвою “На задвірках Совдепі” вже із зазначенням власно-

го авторства [16]. Однак у творі В. Чечила “Рудий” називається не російсько-придністровським агентом, а інформатором Служби безпеки України. Але сприймати інформацію про викриття і страту членами УНСО зрадника як цілком достовірну не можна, адже В. Ущатовський отримав її у вигляді “чутки” (як, очевидно, і автор “Ми з УНСО”), тож вона однозначно потребує додаткової перевірки.

Що ж до уніформування УНСО, то В. Мирончук згадує, що оригінального однострою запровадити не було можливості, тож українські стрільці використовували доступні засоби уніформації і більшість з них носили радянську військову одіж. На радянських одностроях (найбільш популярними серед яких були камуфляжі-“піщанки”) як українські відзнаки носили шеврони УНСО і українські загальновійськові кокарди з “ламаню капустою” [3; 6]. Ще одним надзвичайно популярним елементом уніформи стрільців УНСО В. Артеменко називає чорні начільні маскувальні пов’язки [12]. Цікаву згадку щодо уніформації УНСО опублікував у своїх спогадах російський ветеран-мемуарист Є. Медведєв, який у Придністров’ї очолював групу козаків-добровольців Іркутського козацького війська [8]. Є. Медведєв стверджує, що бачив українських стрільців усього раз – біля їхнього штабу у готелі “Аист”, де “близько взводу” стрільців УНСО займалися стрійовою підготовкою. При цьому він так описує їхні однострої: чорні хромові чоботи, чорні напрасовані бриджі, чорні сорочки з чорними ж краватками та чорними портупелями через праве плече. Всі стрільці, окрім командира, мали, за словами Є. Медведєва, “стрижку під бокс”, а командир мав на поголеному чолі “оселедець”. Більш детальну інформацію про УНА-УНСО Є. Медведєв отримав від швейцара готелю “Аист”. Швейцар розповів похідному отаману, що УНСО змінює особовий склад у Придністров’ї щотижня, а також, що українські націоналісти на передовій воюють саме в таких “парадних” одностроях. Немає жодних інших джерел, які б навіть натякали на подібну уніформу українських націоналістів. Описані однострої ні до, ні після Придністровського конфлікту не носили представники жодних українських націоналістичних організацій. Більше того – низка джерел [3; 6; 10] прямо заперечують інформацію Є. Медведєва. В. Мамалига свої спогади навіть підтверджує фотоматеріалами, де чітко видно стрільців УНСО в одностроях радянського зразка і немає жодних натяків на подібні до описаних Є. Медведєвим уніформ [10]. Описана ж Є. Медведєва форма дуже близька до одностроїв російських націоналістів – представників

організації “Русское национальное единство” (РНЕ), які активно діяли в Росії у 1990-х рр. З цього виникає досить закономірний висновок – Є. Медведєв просто не бачив стрільців УНСО у Придністров’ї, а свою розповідь склав з чуток, які він отримав від місцевого населення (цілком ймовірно – від обслуги готелю “Аист”). Тож почуті відомості про ротації особового складу УНСО, сувору (навіть показну) дисципліну і про незвичайні для радянських військовослужбовців чи придністровських ополченців ритуали (як, наприклад, п’ятирпзова щоденна молитва і стройові прийоми) він, вочевидь, згодом у своїх спогадах переніс на ніби-то бачений ним підрозділ, прикрасивши при цьому цей підрозділ уніформою, яка у нього, як у мешканця Росії, асоціювалася з націоналістами (з усього видно, що в подальшому Є. Медведєв мешкав тільки в Росії і єдині націоналісти, з якими він міг стикатися в реальному житті, були “чорносорочечники” з РНЕ). Таким чином, сприймати як достовірний наведений Є. Медведєвим опис одностроїв УНСО підстав немає.

Жоден мемуарист не згадує і про матеріальні винагороди стрільцям УНСО. В. Ущановський навіть переповідає, що під час відправлення до Придністров’я особовий склад чергової зміни на шикуванні здавав харчі і гроші. Ця процедура набула в УНСО характеру чергового “фірмового” ритуалу [6]. Єдиною винагородою, яку отримували українські добровольці за участь у Придністровському конфлікті, були медалі “Защитнику Приднестровья”, якими, за даними В. Мирончука, уряд ПМР нагородив понад 60 стрільців УНСО [3].

Що ж до загальної кількості стрільців–учасників Придністровського конфлікту, то Е. Андрющенко оцінює її у 150–400 чоловік [1], а В. Мирончук з урахуванням ротацій називає цифру – 1500 осіб [3], яку той же Е. Андрющенко вважає явним перебільшенням. Вже згаданий художній твір “Ми з УНСО”, який, втім, можна з певними застереженнями вважати спогадами В. Чечила, визначає кількість стрільців УНСО у Придністров’ї у 183 особи (з урахуванням ротацій). При цьому перша група, що прибула у Придністров’я, оцінюється ву 18 стрільців, а остання, яка лишила зону бойових дій (частково роззброєна придністровськими гвардійцями) – у 120 стрільців [16]. В. Артеменко, що також згадує про роззброєння останньої групи, говорить про 80 стрільців [4].

На сайті “Art Of War” (творчість ветеранів останніх війн) ім. Володимира Григор’єва розміщено детальні відомості про загиблих у Придністровському конфлікті із посиланням на інформацію установ, за

якою ці списки було укладено. Є серед них і список загиблих добровольців, де присутні тільки російські козаки [17]. З цього можна зробити висновок, що втрат загиблими УНСО у Придністров'ї не мала. Цей висновок у своїй лекції прямо підтверджує І. Мазур [5].

Але найбільш цікавою є політична складова участі УНСО у Придністровському конфлікті. В. Мирончук зазначає, що УНСО в Придністров'ї мала офіційну реєстрацію і вважалася складовою Збройних сил невизнаної республіки [3]. В Україні, як відомо, реєстрація УНСО відбулася набагато пізніше, та українська реєстрація не передбачала військового характеру організації, а тим більше входження її до складу Збройних сил держави. Офіційний статус УНСО в “неофіційній” державі (ПМР) сприяв спробам керівництва українських добровольців втягнути в конфлікт і офіційний Київ. В. Ушаповський зазначає, що керівники УНСО ставили собі за мету від самого початку своєї присутності у зоні конфлікту втягнути в нього київський уряд і в перспективі приєднати регіон до України. Саме з цим пов'язані постійні спроби керівництва УНСО створити враження, що “уряд Кравчука причетний до захисту українців Придністров'я” [6]. Хоча, як відомо, українські офіційні чинники намагалися всіляко відсторонитися від Придністровської проблеми. Надзвичайно цікава щодо цього питання згадка І. Мазура, який стверджує, що керівництву УНСО вдалося переконати сімох депутатів Верховної Ради Придністров'я у необхідності приєднання цієї території до України. А ці депутати, у свою чергу, вплинули на позицію придністровського президента І. Смирнова, який здійснив поїздку до Києва з наміром обговорити з Л. Кравчуком умови перехідного режиму в разі приєднання Придністров'я до України. Але в українській столиці, прямо біля будівлі Верховної Ради, І. Смирнова було заарештовано спецслужбами Молдови, що яскраво свідчило про реальну позицію керівництва України щодо врегулювання Придністровського конфлікту [5]. А в липні 1992 р. Леонід Кравчук навіть підписав указ про виведення всіх українських добровольчих сил з території конфлікту, якому УНСО, що до останнього намагалася себе позиціонувати пов'язаною з урядом в Києві, змушена була підкоритися.

Щодо виводу підрозділів УНСО з ПМР найбільш цікавими є згадки В. Артеменка. Він говорить про спробу командування українських добровольців створити “визволену зону” в підпорядкуванні УНСО на територіях північніше Рибниці. Цілком корелюється з цією ідеєю і згаданий В. Артеменком, але так і не здійснений, план угону БТР з КПП

Української національної гвардії під Кучурганом. До речі, зазначається, що окрім членів УНСО у цій авантюрі планував узяти участь і голова рашківських ополченців на псевдо “Робін Гуд”. Це додатково підтверджує тісні зв’язки українських добровольців з представниками місцевого населення. Але “спроба державного перевороту” в Придністров’ї, в якій, як уже згадувалося, за словами В. Артеменка, взяли участь 80 українських стрільців, була невдалою. Підрозділи УНСО в Рашкові та Каменці були роззброєні придністровськими гвардійцями [12]. Втім, за словами Д. Корчинського [12] та В. Чечила [16], частині стрільців вдалося все ж уникнути роззброєння і зі зброєю перейти український кордон. Є відомості, що декого з цих озброєних добровольців затримували при переході кордону вже українські прикордонники. Проти трьох з них (стрільців УНСО) навіть було порушено кримінальні справи. Втім, засуджено їх не було у зв’язку з оголошеною амністією [9].

Отже, в результаті аналізу доступних на сьогодні джерел з розглядуваної тематики, які у більшості своїй носять мемуарний характер, було визначено причини й умови участі українських добровольців у Придністровському конфлікті, а також роль УНСО у окремих його епізодах. З огляду на це, характер участі українських парамілітарних формувань (підрозділів УНСО) варто визначити як однозначно комбатантський. При цьому УНСО в Придністров’ї у 1992 р. варто розглядати не просто як союзницьке формування озброєних добровольців, а як повноцінну складову збройних сил самопроголошеної республіки. Але, незважаючи на це, УНСО в Придністров’ї все ж слід розглядати як формування специфічне, адже воно досить активно втручалось та намагалось впливати на місцеву і регіональну політику, що вилилося у формування у місцевому парламенті проукраїнського лобі та невдалу спробу взяття під контроль частини республіки. Втім, ворожа позиція щодо самопроголошеної Придністровської Молдавської республіки уряду України, зверхність якого, незважаючи ні на що, УНСО у Придністров’ї продовжувала визнавати, зумовила виведення українських добровольців із зони конфлікту.

Джерела та література

1. Андрущенко Е. Парамілітарні структури українського націоналістичного руху 90-х рр. XX ст. / Е. Андрущенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького націон. ун-ту. – Запоріжжя, 2011. – Вип. XXX. – С. 42–51.

2. Андриющенко Е. Правові наслідки радикальної діяльності українських націоналістичних організацій (1991–2001 рр.) / Е. Андриющенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького націон. ун-ту. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXIII. – С. 173–181.

3. Мирончук В. Українська Народна Самооборона (1990–2000) / В. Мирончук // Однострій: укр. уніформологічний журн. – 2000. – № 4. – С. 23–31.

4. Корчинський Д., Артеменко В. Війна в натовпі: наш досвід політичного насильства. / Д. Корчинський, В. Артеменко. – К.: б. в., 1997. – 184 с.

5. Мазур Ігор (Тополя). Спогади про війни УНСО. Бандерштаг / Ігор Мазур // Сайт-відеохостинг “YouTube” [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=1PZ1EpC2IUA>

6. Ущাপовський В. Гаряча осінь 93-го. – Ч. перша – Так все починалось / В. Ущাপовський // Офіційний сайт УНА [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=177>

7. Ущাপовський В. Гаряча осінь 93-го. – Ч. 14 / В. Ущাপовський // Офіційний сайт УНА [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=455>

8. Медведєв Е. Кровавое лето в Бендерах (записки похідного атамана) / Е. Медведєв // Сайт “Art Of War” (творчество ветеранов последних войн) им. Владимира Григорьева [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://artofwar.ru/k/kazakow_a_m/text_0190.shtml

9. УНСО переходил в наступление... на МВД и СБУ // Приватний архів В. Мирончука.

10. Мамалига В. Моя боротьба. 20 років потому / В. Мамалига // Особиста сторінка В. Мамалиги в соціальній мережі “Facebook” [Ел. ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/mamalyga.v/media_set?set=a.237236289691915.57854.100002166369984&type=1

11. Воззвание Украинской Межпартийной Ассамблеи к украинской диаспоре Молдовы и Румынии // Цара: изд. Народн. Фронта Молдовы – 1990. – № 7 (11).

12. Корчинский Д., Артеменко В. Война в толпе / Д. Корчинский, В. Артеменко // Lib.Ru: Библиотека Максима Мошкова [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.ru/POLITOLOG/korchinskij.txt>

13. Інтерв’ю з Владиславом Мирончуком, ветераном УНА-УНСО // Офіційний сайт УНА [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/?p=14494>

14. Богданов А. Приднестровский конфликт и российские волонтеры / А. Богданов // Официальный сайт Центра военных и военно-исторических

исследований Гуманитарного ун-та г. Екатеринбург [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.war-history.ru/library/?id=215>

15. Ми з УНСО // Офіційний сайт УНА [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.una-unso.org/av/main.asp?TT_id=4

16. Чечило В. На задворках Совдепии // Библиотека Максима Мошкова [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.lib.ru/MEMUARY/SNECHILO/zadworki.txt_with-big-pictures.html

17. Список казаков-добровольцев, погибших в ходе приднестровского конфликта 1992 года // Сайт “Art Of War” (творчество ветеранов последних войн) им. Владимира Григорьева [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://artofwar.ru/z/zhirohow_m_a/text_0470.shtml

Микола Кравченко (*Харків, Україна*). **Придністровська кампанія УНСО**

У статті на основі аналізу мемуарів учасників та інших доступних на сьогодні історичних джерел визначено причини, умови та характер участі українських добровольців у військовому конфлікті в Придністров'ї у 1992 р.

Ключові слова: українські націоналісти, УНА-УНСО, Придністровський конфлікт.

Николай Кравченко (*Харьков, Украина*). **Приднестровская кампания УНСО**

В статье на основе анализа мемуаров участников и других доступных на сегодня источников определены причины, условия и характер участия украинских добровольцев в Приднестровском конфликте в 1992 г.

Ключевые слова: украинские националисты, УНА-УНСО, Приднестровский конфликт.

Mykola Kravchenko (*Kharkiv, Ukraine*). **The Transnistria's Campaign of UNSO**

On the basis of analysis of the memoirs of members and other today available historical sources the causes, the conditions and nature of participation of Ukrainian volunteers in the military conflict in Transnistria in 1992 are defined in the article.

Key words: ukrainian nationalists, UNA-UNSO, Transnistrian conflict.

Ольга МОРОЗОВА
(Київ–Миколаїв, Україна)

УДК 94:001 (477+475)

Становлення і розвиток україно- знавчих наукових періодичних видань Польщі

Із моменту становлення незалежної української держави в Україні прискорився так званий “науковий перелом”, відбулася переоцінка поглядів на основні питання історії України. В державі збільшилась кількість наукових інституцій, що почали реалізовувати серію дослідницьких проектів за участю закордонних партнерів. Важливим було не тільки те, що серед українців поширювалась європейська й світова наука, а й те, що Європа й світ, у свою чергу, знайомились з інтелектуальною українською думкою.

У свою чергу, після 1991 р., значно зросла зацікавленість Україною з боку інших країн. Якщо до початку 1990-х років україністика була певною мірою розвинена у таких державах, як США, Канада, Німеччина, Польща, то після 1991 р. почали формуватись певні українознавчі інституції в Іспанії, Франції, Угорщині, Бельгії, Латвії тощо. Почала танути крига у плані українознавства і в країнах СНД: Росії, Білорусії, Грузії і т.д.

Треба зауважити, що збільшення уваги до України у світі відбувається в основному завдяки активній діяльності української діаспори. Чільне місце у цьому процесі посідають представники Республіки Польща. Сьогодні тут існує значна кількість наукових інституцій, що займаються проблемами українознавства (Інститут Центрально-Східної Європи у Любліні на чолі з проф. Єжи Ключовським, Ягеллонський університет у Кракові, зокрема кафедра українознавства на чолі з проф. Володимиром Мокрим, Південно-Східний інститут у Перемишлі, який очолює Станіслав Стемпень, Університет Марії Склодовської-Кюрі й Католицький університет у Любліні, Варшавський університет та багато інших), видається величезна кількість наукових праць, присвячених українській тематиці.

Перебуваючи в Європі, Україна мало відома пересічному європейцю. Українська політична еліта за рідкісними винятками недостатньо дбає про поширення знань у світі та Європі про Україну та її минулину. За відсутності цілеспрямованої політики та програми входження України в культурний європейський простір особливої ваги набуває діяльність європейських українознавчих інституцій, які на сьогодні є одним із найпотужніших джерел для поширення знань у зовнішньому світі.

Важливу роль в оприлюдненні напрацювань українознавчих інституцій у Польщі відіграли їх наукові часописи. Так, “Warszawskie zeszyty ukraïnozawcze” (“Варшавські українознавчі зошити”, “Варшавські українознавчі записки”), що до недавнього часу виходили за сприяння професора Стефана Козака, почали систематично виходити друком із 1994 р. Однак перший том цього збірника видано українською мовою у Варшаві ще 1989 р. Він був надрукований у складних тогочасних політичних умовах і з’явився, насамперед, за підтримки отців Василіян, зокрема о. Йосафата Романика та о. Теодозія Янківа [13]. Це – щорічне видання наукового й українознавчого характеру, де висловлюють свої погляди українські, польські, європейські вчені. Кожна збірка – плід щорічної міжнародної українознавчої конференції, в якій бере участь велике гроно українських науковців багатьох університетів [9].

У вступній статті підкреслювалося, що “Зошити” (“Записки”) задумані як періодичне щорічне видання наукового й українознавчого характеру, потреба якого назріла вже давно в українських колах Польщі [11].

Починаючи з перших своїх кроків, варшавські українознавчі студії ставили за мету не лише збереження та розвиток науки про нашу державу, а й поширення цих знань у світовій науковій та культурній спільноті.

Отже, “Варшавські українознавчі записки” відіграють важливу роль в інтеграції українознавчих студій в Польщі і є чинником, який активізує міжнародну співпрацю українців, зокрема польсько-українську, в таких важливих для двох народів царинах, як наукові дослідження спільної культурної спадщини, проблеми історії та сучасності, шляхи їх вирішення.

Не менш складною була доля й видання, започаткованого у Перемишлі, в Південно-Східному інституті, Станіславом Стемпенем. Ще з 1990 р. працівники Інституту здійснювали спроби заснувати власне наукове періодичне видання “Studia Polsko-Ukraińskie” (“Польсько-

українські студії”) [8]. Але, не маючи відповідних фінансових можливостей, у 1993 р. керівництво інституту погодилося на видання цього щорічника разом із Республіканською асоціацією українознавців у Києві. На жаль, вийшов друком тільки один випуск збірника, де було розміщено матеріали польсько-української конференції “Польща і Україна: історична спадщина та суспільна свідомість”, що відбулася роком раніше в Кам’яниці-Подільському. Прикро, але подальша співпраця з видання збірника не склалася [14].

У 1995 р. вийшов перший номер журналу “Biuletyn Informacyjny” (“Інформаційний бюлетень”). Була ідея присвятити часопис діяльності інституту. Так, на сторінках видання з’явилися коротенькі статті наукового спрямування працівників Південно-Східного інституту. “Biuletyn” користувався великим інтересом наукових установ, зокрема українознавчих. Вже другий номер “Бюлетеня” містив статті не лише з історичної тематики, а й політологічної, соціологічної, мовознавчої тощо. Розміщені в ньому матеріали торкалися українсько-польських стосунків, життя національних меншин і т.п. Представники різних наукових установ Польщі і України висловлювали бажання, перетворити “Бюлетень” на науковий українознавчий журнал. Приверталась увага до того, що у Польщі бракує журналу, який надавав би інформацію про організацію і проблематику досліджень в Україні. Тому два номери часопису за 1997 та 1998 р. у значній мірі були присвячені науковим дослідженням та інформації з наукового життя східних сусідів Польщі – українців. У зв’язку з цим назву журналу було змінено, відтепер це був “Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego. Badania Ukrainoznawcze” (“Бюлетень Південно-Східного наукового інституту. Українознавчі дослідження”). Однак довга назва не прижилася, й незабаром видання отримало назву “Biuletyn Ukrainoznawczy” [7]. Часопис виходив друком упродовж десяти років. До певної міри доповнював це видання багатотомник праць, що видавався із періодичністю кілька років, “Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa”. Видані п’ять томів серії розкривали історію функціонування греко-католицької церкви. Однак вони не могли замінити собою науковий часопис, який мав би статус регулярного видання і відображав би різні аспекти історичного минулого [8]. Тому 2006 р. почало виходити нове видання “Studia Polsko-Ukraińskie”. Редколегія проголосила, що на його шпальтах перш за все будуть надруковані праці, присвячені польсько-українським культурним зв’язкам та українській культурі. Отже, сьогодні періодичні видання

Південно-Східного інституту є дуже вагомими у справі вивчення історії України, становлення українсько-польського наукового діалогу.

1987 р. Володимир Мокрий у Кракові заснував Фундацію Св. Володимира Хрестителя Київської Русі і за це, а також за багаторічну плідну наукову і громадську роботу, спрямовану на українсько-польське порозуміння, одержав нагороду Іоанна Павла II. Фундація створена для підтримки і популяризації української науки і християнської культури, що спрямовано на взаєморозуміння і поєднання поляків та українців. У рамках фундації діють видавництво “Швальпольт (Святополк) Фіоль”, Галерея українського образотворчого мистецтва, Музей ікон, бібліотека, читальня, книгарня “Нестор”, українська кав’ярня, виходять друком “Kraakowskie Zeszyty Ukainoznawcze” (“Краківські українознавчі зошити”). Видання також розкриває українську проблематику. На сторінках журналу можна знайти матеріали наукових конференцій, присвячених питанням історії України, статті українських і польських науковців, що займаються дослідженням української минувшини й сьогодення тощо [2].

1996 р. у Кракові засновано видавниче товариство “Historia Jagellonica”. За задумом його фундаторів, воно мало презентувати здобутки краківських істориків у дослідженні минувшини. За час свого існування видавниче товариство надрукувало близько ста наукових і науково-популярних праць. Починаючи з 2006 р. видавництво “Historia Jagellonica”, з ініціативи доктора історичних наук Ярослава Мокляка, випускає науковий збірник “Nowa Ukraina”. [12], що виходить у світ завдяки співпраці Інституту історії Ягеллонського університету, Інституту міжнародних відносин, а також Інституту україністики Вищої східноєвропейської школи у Перемишлі. Засновники видання поставили за мету поширювати інформацію про досягнення краківської українознавчої школи. “Нова Україна” адресована політикам, урядовцям, науковим працівникам, студентам тощо. Тут представлено наукові статті історичного й політологічного характеру, присвячені українській проблематиці. У цілому, збірник віддзеркалює певний напрям розвитку гуманістичних і суспільних наук в Україні [5].

Перший номер “Нової України” розпочинався висвітленням результатів польсько-української дискусії за участю істориків, філософів, соціологів, політологів, журналістів, яка відбулася у Києві 26 лютого 2005 р. Ярослав Моклак зазначив: зібралися ми тут не тільки щоб “заповнити” журнал, “бо можемо зробити це в інший спосіб... наша думка полягає у

тому, щоби окрім статей у “Новій Україні” було живе слово, що за результатами круглого столу буде оформлене в статті” [3].

У журналі порушувалися питання політичної свідомості українського суспільства (В. Васютинський), Помаранчевої революції (Д. Кобринський, І. Лосєв, Т. Кузьо, А. Корнієнко), регіональних проблем України (Д. Білий, І. Магрицька, І. Кононов), українського законодавства (О. Шморгун), економіки України (К. Дуранд), – було представлено враження краківської молоді від подій 2004–2005 рр. в Україні, коментарі провідних українських вчених щодо Помаранчевої революції в Україні тощо [4].

На сторінках “Нової України” розглядалася специфіка формування опозиції в Україні протягом 2000–2004 рр., що мало наслідком далекосяжні політичні й державні зміни [10], аналізувались підстави порозуміння опозиції з владою (8 грудня 2004 р.), проведення другого туру президентських виборів, велася дискусія про брак політичної рівноваги і загрозу авторитаризму в Україні [6]. Певне місце займали питання впливу комуністичного спадку на розбудову громадянського суспільства [1], формування ринкової економіки в Україні тощо.

Звісно, що це неповний перелік польських періодичних видань, що мають українознавче спрямування, однак саме ці журнали були і залишаються взірцями польської історіографії з проблем історії України.

Загалом українознавчі наукові періодичні видання Польщі відіграють значну роль у процесі формування історичної школи суверенної України з позицій творчого використання кращих надбань національної інтелектуальної спадщини й досягнень світової науки, є одним із найпотужніших джерел поширення знань про Україну у зовнішньому світі, відстоювання української національної ідеї й соборності нашої держави.

Джерела та література

1. Kobrynśky Dmytro. Festiwal pomarańczowej rewolucji. Aspekt kulturologiczny w samoidentyfikacji obywateli Ukrainy / Dmytro Kobrynśky // Nowa Ukraina: Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2006. – № 1. – S. 37–47; Łosiew Ihor. Rewolucja na Majdanie Niepodległości w kontekście tworzenia społeczeństwa obywatelskiego w Ukrainie / Ihor Łosiew // Nowa Ukraina: Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2006. – № 1. – S. 47–57.

2. Krakowskie Zeszyty Ukainoznawcze. – Kraków, 2010 – Т. XI–XII.

3. Moklak J. Od redakcji / J. Moklak // Nowa Ukraina: Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2006. – № 1. – S. 8.

4. Nowa Ukraina: Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2006. – № 1.
5. Olchawa Maciej. Operation “Wisła”: Motives Behind Ethnic Cleansing / Maciej Olchawa // Nowa Ukraina: Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2007. – № 1–2. – S. 43–51; Kudela-Świątek W. Pamięć i “miejsca pamięci” Holodomoru. Krajobraz po bitwie / W. Kudela-Świątek // Nowa Ukraina: Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2008. – № 1–2. – S. 102–118; Paško Ihor. Ukraina — walka o władzę czy zderzenie cywilizacji? / Ihor Paško // Nowa Ukraina: Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2009. – № 1–2. – S. 113–122; Biłeckij W. Przestrzeń językowo-kulturowa wschodniej Ukrainy / W. Biłeckij // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2010. – № 9–10. – S. 93–106; Draus Jan. Polish-Ukrainian relations after independence / Jan Draus // Nowa Ukraina: Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2011. – № 11. – S. 55.
6. Shmorhun Oleksandr. Constitutional Reform in Ukraine: The Problem of a Nationally Focused Project / Oleksandr Shmorhun // Nowa Ukraina: Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2006. – № 1. – S. 149–164.
7. Stępień S. Do czytelników / S. Stępień // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 1999. – C–9.
8. Stępień S. Przedmowa / S. Stępień // Studia Polsko-Ukraińskie. – 2006. – T. 1. – Przemyśl, 2006. – S. 9.
9. Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze / Polsko-ukraińskie spotkania: Ukraina w oczach Polaków i Polska w oczach Ukraińców. – Warszawa, 2006. – № 21–22; Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze / Spotkania polsko-ukraińskie. Uniwersytet Warszawski. – Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze / Spotkania polsko-ukraińskie, emigracja ukraińska: historia, kultura, postacie, instytucje, związki z Polakami. – Warszawa, 2008. – № 25–26; Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze / Spotkania polsko-ukraińskie. Uniwersytet Warszawski. – Iwan Franko w kontekście literatury, kultury, historii i stosunków polsko-ukraińskich. W 150 rocznicę urodzin. – Warszawa, 2007. – № 23–24.
10. Wasiutynsky Wadym. Psychosemantyka świadomości politycznej społeczeństwa ukraińskiego: między przeszłością a przyszłością / Wadym Wasiutynsky // Nowa Ukraina: Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2006. – № 1. – S. 25–37; Kuzio Taras. Od Kuczmy do Juszczenki. Wybory prezydenckie w kontekście pomarańczowej rewolucji / Taras Kuzio // Nowa Ukraina: Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2006. – № 1. – S. 57–80; Korniejenko Agnieszka. Demokracja pomarańczowych peryferii / Agnieszka Korniejenko // Nowa Ukraina: Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2006. – № 1. – S. 80–99.
11. Варшавські українознавчі зошити // Наше слово. – 2008. – № 24. – 15 червня.
12. Морозова О. Українсько-польська дискусія кризь призму журналу “Нова Україна” / О. Морозова // Дослідження світової політики: Зб. наук.

праць. – Вип. 2 (63) / Гол. ред. Ю. М. Пахомов. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2013. – С. 161–170.

13. Морозова О. С. Історія України на шпальтах наукового збірника “Варшавські українознавчі записки” / О. С. Морозова // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. пр. – Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 9. – С. 112–117.

14. Морозова О. С. Південно-східний науковий інститут – як дослідницький центр з історії українсько-польських відносин / О. С. Морозова // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. пр. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 8. – С. 145–149.

Ольга Морозова (Київ–Миколаїв, Україна). Становлення і розвиток українознавчих наукових періодичних видань Польщі

У статті висвітлюється історія виникнення і подальшого розвитку наукових періодичних польських видань україністичного спрямування. Автор приходять до висновку, що українознавчі наукові періодичні видання Польщі відіграють значну роль у процесі формування історичної школи суверенної України з позицій творчого використання кращих надбань національної інтелектуальної спадщини й досягнень світової науки, є одним із найпотужніших джерел поширення знань про Україну у зовнішньому світі, відстоювання української національної ідеї й соборності нашої держави.

Ключові слова: періодичні видання, Польща, Україна, українське питання.

Ольга Морозова (Киев–Николаев, Украина). Становление и развитие украинноведческих научных периодических изданий Польши

В статье освещается история возникновения и дальнейшего развития научных периодических польских изданий украинистического характера. Автор приходит к выводу, что украинистические научные периодические издания Польши играют значительную роль в процессе формирования исторической школы суверенной Украины с позиций творческого использования лучших достижений национального интеллектуального наследия и достижений мировой науки, являются одним из наиболее авторитетных источников распространения знаний про Украину во внешнем мире, отстаивания украинской национальной идеи и соборности нашего государства.

Ключевые слова: периодические издания, Польша, Украина, украинский вопрос.

Olga Morozova (*Kyiv–Mykolayiv, Ukraine*). **The Becoming and Development of Polish scientific Magazines of Ukrainian Direction**

History of the origin and subsequent development of the scientific Polish magazines of ukrainian direction is lighted in the article. The author comes to the conclusion, that the polish scientific magazines of ukrainian direction play a considerable role in the process of forming of historical school of sovereign Ukraine from positions of the creative use of the best acquisitions of national intellectual legacy and achievements of world science, are one of the main sources of distribution of knowledges about Ukraine in the outer world, defending of the Ukrainian national idea and collegiality of our state.

Key words: scientific magazines, Ukraine, Poland, Ukrainian question.

Ганна ЛЕСНИКОВА
(Одеса, Україна)

УДК 394.25(=163.2)(477.74)

**“Меланка” как вид
святочного ряженья болгар
Южной Бессарабии:
к постановке проблемы**

Изучение “Меланки”, святочного ряженья украинцев, начинается эмпирическими фиксированиями обряда в XIX веке [1; 2, с. 144; 3, с. 110, 131; 4, с. 144; 5, с. 46–77] и заканчивается современными аналитическими исследованиями [6, 7, 8], среди которых наиболее глубокой является монографическая работа А. В. Курочкина “Украинские новогодние обряды: “Коза” и “Меланка”, 1995 г. [9]. В ней автор высказывает точку зрения, что данный ритуальный обход ряженных, несмотря на его распространение в Молдавии и Румынии [10, с. 40–47; 11, с. 251–252; 12, с. 54–58], – украинский по происхождению [13]. Наличие такой обрядовой практики у болгар Бессарабии первым зафиксировал Н. С. Державин в начале XX века. Ее отмечали косвенно ряд исследователей современности в контексте изучения календарных праздников болгар региона [14, с. 158]. Особо необходимо отметить работу Сорочану Е., которая детально описала рассматриваемую практику на примере села Суворово Измаильского района [15, с. 97–103], правда, не отметив сам факт заимствования, что, в свою очередь, очертил украинский исследователь С. Дыханов, говоря, что *“гагаузские и болгарские календарные обычаи попали под влияние украинских”* [16]. В частности, он отмечает функционирование “Меланки” в зимнем цикле обрядов бессарабских болгар и гагаузов.

А. В. Курочкин, изучив новогодний карнавал в пространственном поле Украины, отметил, что термин “Меланка (Маланка)” неоднозначный. Под ним одновременно понимают: а) праздничную дату в аграрном календаре; б) обрядовый хлеб; в) героиню одноименных песен; г) антропоморфную маску-персонаж; д) группу масочных ряженных; е) традиционный новогодний обряд, архаичный тип колядных обходов [17].

Н. С. Державин отмечал, что “в городе Болграде накануне “нового года – “*На Маланку*” – дети ходят вечером по улицам, входят и поздравляют с кануном Нового года:

Меланка худила,
Василку прусила,
Василку, моя батка!
Пусти мене в хатку.
Своя жита не жала,
Чесний хрест держала!
Кадитесь люди!
Сеем, веем, посеваем,
С Новым годом поздравляем!
На многие лета, аминь!” [18, с.154]

“В селе Шикирли-Китай (Суворово Измаильского уезда. – *А. Л.*), Бессарабской губернии, – отмечает Н. С. Державин, – под Новый год парни с вечера ходят по селу и поют поздравительные песни, которые здесь называют – “миланки”, вроде отмеченной выше в г. Болграде [19, с. 156]”.

Эти сведения дают возможность сделать вывод, что в XIX в. болгары города Болграда “*Меланка*” понималась в двух значениях – как праздничная дата в календаре и как песня.

Результаты нашего исследования [20] показывают, что среди болгар Бессарабии данный термин на современном этапе функционирует в следующих значениях: а) группа ряженных (неряженных) щедровальщиков; б) антропоморфная маска-персонаж; в) одноименная песня; г) дата в календаре.

Рассмотрим каждую из данных позиций в их локальном функционировании и в сравнении с украинской традицией.

А) “Меланка” как группа ряженных/неряженных щедровальщиков. Изю всех болгарских сел, в которых было проведено пилотное исследование – “Меланка” как новогодний обход ряженных в разных локальных вариантах был зафиксирован в большинстве болгарских сел Измаильского района: с. Богатое (Долукией), с. Суворово (Шикирли-Китай), с. Каменка (Ташлык), с. Кирнички (Фынтына-Дзинилор), в ряде сел Арцизского района: с. Островное (Баба), с. Задунаевка; Саратовского района – с. Кулевча (Колесное), с. Николаевка-Новороссийское (Байрамча) и в одном селе Болградского района – с. Табаки.

Такую географическую дифференциацию функционирования данной карнавальской традиции можно объяснить следующим образом. Ее отсутствие в болгарских селах Болградского района (кроме с. Табаки) связано с тем, что данный район является моноэтническим болгарским, их процент составляет 60,8, остальные 40% – это представители других этнических групп, дисперсно рассеянных по региону и не влияющих на его общий этнический облик [21]. В связи с этим, Болградский район считается первым в плане сохранения этнической культуры и традиций болгар. В других районах, где процент болгарского населения также немалый (Измаильский – 25,7%, Арцизский – 39%, Тарутинский – 37,5%, Саратовский – 20%) [22], приблизительно в равноценной доле представлена также украинская группа, что, учитывая также “шахматное” размещение болгарских и украинских сел в районах, привело к культурной коммуникации данных групп и заимствованию иноэтнических обычаев, в частности “украинской Меланки”. Факт заимствования данной традиции от украинцев, а не от молдаван региона не оставляет сомнения, поскольку в исследованных “чистых” молдавских [23] селах Бессарабии данный обычай не представлен, кроме села Утконосовки Измаильского района, где он является результатом местного “фольклоризма”¹, а не традиционной сельской практикой, в отличие от смешанных молдавско-украинских [24] сел, где он также функционирует как заимствованная украинская практика, свидетельством чего является украинский фольклор, который его сопровождает.

Параллельно с заимствованием целого обряда фиксируем и другой механизм функционирования традиции – заимствования только названия новогоднего ритуального обхода, без содержательного аспекта режениа. Так, в селе Виноградовка Арцизского района “Миланками” называют группу детей, которые ходят с лопка/трака (колокольчики. – *А. Л.*) с поздравительными шедровками 13 января [25]. В других селах их называют ко(у)ледарями [26]. Необходимо отметить, что традиция щедровать (колядовать) с колокольчиком была заимствована болгарскими у молдавского/румынского населения. Таким образом, обряд “Милан-

¹ Термин “фольклоризм” применяется к тем явлениям традиционной культуры, которые вошли в нее в результате целенаправленного научения и внедрения с помощью народных ансамблей и коллективов, а не с помощью культурной трансмиссии. Они, как правило, не имеют местной привязки и ориентируются на традиции общезначеской, а не региональной культуры этноса.

ки”, исполняемый в селе Виноградовке в современности, является контаминацией двух традиций – молдавской по содержанию и украинской по форме.

Все остальные новогодние ритуальные обходы, совершаемые в болгарских селах под названием “Меланка”, состоят из масочно-ряженных персонажей.

Проанализируем локальные варианты данных новогодних обходов по таким параметрам, как: а) *название*, б) *половозрастная характеристика участников*, в) *персонажи*; в) *функционально-семиотическая нагрузка*.

Название группы ряженных. Среди указанных болгарских сел региона данный новогодний обход функционирует под несколькими вариативными названиями: *Маланка, Меланка, Миланка, Миланки*.

В украинской традиции, как отмечает А. В. Курочкин, первое название характерно больше для Западной Украины, а второе – для остальной территории Украины [27]. Изначально название ряженных происходит от праздничной даты в календаре. 13 января по старому стилю в восточнославянском православном календаре отмечают праздник св. Меланьи, а 14 января – праздник св. Василия. Отсюда и произошло название ряженных, которые ходили “на Меланью”, соответственно и называются “Меланка”. Показательно, что в православном болгарском календаре нет праздника в честь Св. Меланьи, а есть только дата Св. Василия – 14 января. Соответственно факт функционирования ряженных в болгарской бессарабской традиции не вызывает сомнения.

“*Маланка*” – под таким названием ходят ряженные в болгарских селах Каменка Измаильского и Табаки Болградского районов. Во всех остальных селах используется термин “Миланка” (Николаевка-Новоросийское, Кирнички, Суворово, Богатое, Островное, Задуняевка, Кулевча). Необходимо отметить, что в селе Богатом название “Миланка” употребляется в множественном числе – “Миланки”. Данное название произошло, скорее всего, от формы родительного падежа, которая используется местным украинским населением при рассказе о данной традиции, – “*так, у нас на свято Миланки ходять ряджені*”, соответственно имеем сокращенное “*на Миланки*”, что в результате механического заимствования превратилось в “*Миланки*” как название группы ряженных. Возможно, эта лексема произошла от названия песен “Миланки”, используемого часто вместо термина “щедровка”, но этот вариант кажется менее вероятным, поскольку в исследованных украин-

ских селах [28] региона глагол “меланковать” вместо “щедровать” практически не употребляется.

Показательно, что с точки зрения местного болгарского населения термин “Миланка” – это болгарский перевод названия “Меланка”. Вот как об этом рассказывает один из респондентов: “*Меланка – это на русском, Маланка – на украинском, а Миланка – на болгарском* [29]”.

Половозрастной состав группы ряженных. В украинской практике половой состав участников группы ряженных варьирует в зависимости от региона. Так, согласно исследованиям ученых, левобережно-приднепровская “Меланка” включала представителей обоих полов. Так, на роль главных персонажей чаще всего выбирали худого высокого парня и маленькую толстую девушку – соответственно “Меланка” и “Василий” [30]. В поднепровском регионе, который является зоной локализации данной обрядовой практики, ряжеными ходили только парни [31]. Как отмечает А. В. Курочкин, вследствие того, что в восточной традиции в состав ряженных были включены девушки, то сам обход утратил многое в функциональной нагрузке, в основном это касалось бесчинств, которые являлись необходимым компонентом ритуального карнавала “Маланка” в западноукраинском варианте обряда [32].

В болгарских селах Бессарабии одновременно функционируют две традиции, причем наблюдается определенная связь между половым составом и функциональными действиями ряженных. Так, в случае, если в группу входят только парни, то они, как правило, производят ритуальный обход лишь тех домов, в которых есть незамужние девушки; этот обход обязательно сопровождается разнообразными бесчинствами: сниманием ворот, кражей отдельных предметов быта, набрасыванием мусора во двор и др. (Суворово, Богатое, Островное, Кулевча). Там, где в группу ряженных входят девушки, ряженные посещают все дворы и не устраивают беспорядков (Табаки, Кирнички). Эта дифференциация, скорее всего, связана с культурой “карнавалных вольностей” [33], а также с тем, что, кроме ритуальной функции, направленной на процветание хозяйства, также ритуальные обходы были связаны с привлечением счастья в брачные отношения [34].

Возрастной состав группы в болгарской и украинской традиции одинаковы – это юноши, девушки, которые уже вышли из статуса “детство”, но не перешли в статус “замужние, женатые”. В украинской традиции участники обряда тоже были, как правило, такого возраста, хотя иногда в группу был включались взрослые, уже женатые, мужчины.

Персонажи. В украинской традиции представлена вариативность персонажей в зависимости от региона и от хронологического среза. В XIX в., когда рождественская интермедия “Коза” и “Меланка” были хронологически разведены – первая исполнялась на Рождество, а вторая на Новый год, соответственно и персонажи были дифференцированы [35]: в XX в., когда они были отчасти объединены в одно действие, классическим набором персонажей “Меланки” стали Меланка, Василий, медведь, цыганка цыга(н), дед, коза, доктор, полицейский, черт и др. В зависимости от региона, могли добавляться персонажи местного управления, царей (если восточная традиция, то русских, а если западная, то австрийских) и другие, которые были связаны с местными этническими особенностями². В болгарских селах Бессарабии функционирует три варианта “Меланки” в зависимости от состава ряженных.

Первый локальный вариант характеризуется отсутствием масочных персонажей, как антропоморфных, так и зооморфных. Ряженные здесь представляют собой гендерную инверсию, которая выражена во внешнем признаке “смены полов”, то есть переодевании в одежду противоположного пола. Такая “Меланка” ходит в с. Суворово и с. Табаки Болградского района. Причем в Табаках “Меланка” может ходить два раза как с 31 на 1 декабря, так и с 13 на 14 [36], в связи с тем, что в селе действуют одновременно два праздничных календаря (юлианский и григорианский).

Второй локальный вариант характеризуется тем, что по сюжету представляет собой новогодний обход “Коза”, но функционирует под названием “Меланка” и исполняется под соответствующие фольклорное сопровождение. Болгарским нововведением в обходе стало наличие антропоморфного персонажа хозяина, в современной традиции одетого в болгарский национальный костюм, который также исполняет функцию кассира, вспомогательные – медведь, цыганка. Вот как об этом рассказывает респондент: “С 13 на 14 января у нас молодежь собирается группами – “Миланка”. Переодеваются в различных персонажей – медведя, цыганку, козу, доктора. Это основные персонажи, бывают и другие, вспомогательные. Коза, можно сказать, главную роль играет... Коза дурачится, танцует. Может упасть на землю, притвориться больной, дрожать, тем самым требуя “красного ле-

² Так, к примеру, на Гуцульщине вместо Василия ходил парень “Гуцул”, который выполнял функции Василия, и т.п.

карства” – вина. Зовут доктора, который ее лечит...” [37]. Такая традиция характерна преимущественно для ряда болгарских сел Арцизского района – таких как Островное и Задунаевка [38], причем если в Островном она является современной практикой, то в Задунаевке о ней только вспоминают как о данности третьей четверти XX в. [39]. Респонденты отмечают, что “для первой половины XX века персонаж доктора был не характерным, он появился уже в советское время, были только коза, медведь, цыганка и хозяин [40]”. О таких же изменениях в обряде говорит и А. В. Курочкин, характеризуя эволюцию практики щедрования с козой среди украинцев: “Постепенно несложный обряд “козы” усложняется другими персонажами: дед, баба, медведь, журавль и др. В драме/интермедии появляются цыган, ерей, солдат, доктор, гончар и др.” [41, с. 78]. Эволюционировали и способы оживления козы: сначала звали бабу-шептуху, потом козе пускали кровь, потом лечили таблетками [41, с. 68]. Таким образом, необходимо отметить, что реквизиты обряда менялись в зависимости от изменения социокультурной действительности.

Третий локальный вариант представляет собой “классический” украинский вариант “Меланки” как по составу персонажей, так и по сюжету разыгрываемых действий. Характеризуется как наличием характерных антропоморфных персонажей – Меланки, деда, бабы, полицейского, цыганки, доктора, так и зооморфных персонажей – козы, медведя, черта. Эта традиция представлена в селах Каменка, Кирнички и Богатое Измаильского района.

В селах Кирнички и Каменка функционирует классический вариант украинской “Меланки”. Ряженые разыгрывают сюжет, в котором Меланка убирает дом хозяев гусиным пером и т.д. Персонаж козы присутствует в составе ряженных, но интермедия с козой не разыгрывается. В Кирничках сложилась особая традиция данного шествия, которая связана с периодическим функционированием в селе так называемых двух “Меланок” – украинской и болгарской, а в случае “одной” Меланки на село в ней должны присутствовать персонажи, которые внешне бы определяли традиционную украинскую и болгарскую культуру. К примеру, “если Меланка ходит в украинском национальном костюме, тогда Василь будет в овчине и с болгарской киткой”. Как отмечают, респонденты, “персонаж “Василия” является не постоянным, часто его заменяют другими образами” [43]. Скорее всего, это связано с тем, что в украинских селах Измаильского района в составе карнавала

“Меланка” персонаж Василия не является обязательным, так же, как и украинских селах Килийского района [44]. Часто последний заменяется образом казака. В селе Богатом, в котором анклавно проживают две этнические общины – болгар и молдаван, “Миланка” как таковая функционирует только у болгар, у молдаван на Новый год ходит “Капра”. Причем необходимо отметить, что в контексте оппозиции своей и чужой традиции в составе персонажей болгарской “Меланки” маски-персонажа козы нет, его заменяет “мечка” (медведь), который для болгарских групп ряженных как в болгарской диаспоре, так и в метрополии является более характерным.

Четвертый локальный вариант функционирует под названием “Меланка”, но по содержанию – это контаминированный вариант двух новогодних обходов ряженных “Меланки” и “Козы”. Основные персонажи: баба Меланка (Меланья), Василь, медведь, коза, доктор, солдат, цыганка. Во время обхода ряженных разыгрывается интермедия с умиранием и воскрешением козы, лечением ее доктором. Несмотря на то, что персонаж козы является центральным, одаривают бабу Меланку и ее ребенка.

В Украине такой контаминированный вариант двух обрядовых шествий, как отмечает А. В. Курочкин, характерен для пограничной зоны между Полесьем и Надднепрянщиной, территории, где “встречались” две традиции [45, с. 42]. Такой вариант в Южной Бессарабии в “чистых” украинских селах не зафиксирован, но представлен в ряде смешанных биэтнических украинско-молдавских сел (Першотравневое, Кислица Измаильского района, Нерушай Татарбунарского района), в которых, две традиции были объединены в одну. Появление данного варианта в с. Кулевча, скорее всего, связано с брачными процессами между данными селами, хотя эта проблема требует дополнительного изучения.

Функционально-семиотическая направленность. Функциональная направленность “ряженных” как в украинской, так и в болгарской традиции одинакова. В зависимости от семантической нагрузки можно выделить несколько направлений. Первое – ритуальное – связано с пожеланием благополучия хозяевам в Новом году, как в хозяйстве, так и здоровье. Это выражается в песнях, которые исполняются ряженными. Их набор меняется в зависимости от того, кто проживает дома. “*Если в доме есть молодая девушка, то поют для нее “Рано ме моме, вранеме дворе куладеле...”, для мальчика другую*” [46]. Вторая функция

ряженных не несет ритуальной нагрузки, а направлена на увеселение и вызывание смеха; характерна для карнавального действия и соотносится с так называемой “смеховой культурой” [47]. *“Ну, что они делают – каждый свое, Меланка может ребенка пеленать, коза залазит на дерево, цыганка гадает...– все смеются...”* [48].

Б) “Меланка” как антропоморфная маска-персонаж. В украинской традиции “Меланка” по социально-возрастной категории варьирует в двух ролях – как девушка на выданье и как молодая хозяйка. Чаще встречается во второй функции. Внешне это подчеркивается в ее “женских вещах”, которые она носит с собой – это веретено, гусиное перо, кукла и др., с помощью которых она демонстрирует свое мастерство – пеленает куклу-ребенка, прядет, подметает пол, застила кровати и т.д. В песне она представлена как “хорошая хозяйка”, а на практике персонаж все делает невпопад и навыворот – это также пример карнавальной инверсии, который используется как для смеха, так и в воспитательных целях [49].

В болгарской традиции функционируют два варианта образов антропоморфной маски – персонажа “Меланка”: Меланка – невеста и Меланка – баба. Первый образ функционирует в селе Кирничках и в селе Богатом Измаильского района. Этот статус “невесты” подчеркивается внешним маркером – она одета в свадебное платье, которое может быть как традиционно “болгарским” (длинное красное), так и в его современной интерпретации – белое пышное. Скорее заимствование внешнего образа перешло по принципу “цвета”, так как в “украинской” Меланке села Кирнички ее наряжают во все белое, “чистое” и в платочек. Она обязательно румянит щеки и подводит глаза. Меланка носит с собой куклу-ребенка, в украинской традиции она пеленает ее, что направлено на демонстрацию практики “женской” работы, в болгарской – данный атрибут не имеет такой особой функциональной нагрузки.

Второй образ антропоморфной маски-персонажа – это баба Миланка. Представлен в селах Каменка Измаильского района и Кулевча Саратовского района. Ее зрелость подчеркивается одеждой – это бабский наряд и повязанный платок. Она также носит с собой ребенка-куклу, которая в этом варианте воспринимается как ее ребенок; его одаривают после того, как ряженные исполняют песни [50].

В) “Меланка” как одноименная песня. В украинской традиции принято различать два основных типа “Маланок”-песен. Первый, ко-

торый, как отмечает А. В. Курочкин, функционирует в зоне возникновения данного обряда, на территории Левобережного Поднестровья, является архаическим; второй же, распространенный на всей остальной территории Украины, – это поздний христианский вариант. К каждому из этих типов относятся разные варианты песен, но основным признаком принадлежности к типу является наличие/отсутствие христианских сюжетов в тексте. В первом архаическом/поднестровском типе их нет, в отличие от поднепровского право/левобережного.

В болгарских селах Каменка (Ташлык), Суворово (Шикирли-Китай) и Островное (Баба) функционирует архаический вариант “Меланки” в болгарской языковой и смысловой интерпретации.

Пасла, пасла й, наша Миланка,
Ой ичора, из вечора, из вечора, три качьора.
Пасла, пасла й, наша Миланка,
Ой ичора, ой ичора, из вечора.
Утуряти, утключати,
Ой ичора, из вечора.
Чи Ви идът, добри гости,
Ой ичора, из вечора.
Чи Ви носят многу здрави,
Ой ичора, из вечора.
Многу здрави, с Нова гудина,
Ой ичора, из вечора, из вечора, два качьора [51].

Эта часть песни исполняется группой ряженых возле дома (так называемая подблюдная). После того, как хозяева выходят из дома, исполняется вторая часть песни:

Пуснятина във къщи,
чи дитету ни замръзна,
Ой ичора, из вечора
Пуснятина във къщи,
да са стопли нащу дитенци,
Ой ичора, из вечора.
Пасла, пасла й, наша Миланка,
Ой ичора, из вечора [52].

Как видим в болгарском варианте “Меланки” сохранился украинский запев: “Ой учора, извечора пасла Маланка два качура”. Сюжет “с ребенком”, скорее всего, появился в тексте в связи с тем, что в большинстве локальных болгарских вариантов антропоморфная маска-персонаж “Меланки” – это баба с куклой-ребенком, которому и дают угощения хозяева. Хотя в локальном варианте данного села именно персонажа бабы Меланки с куклой нет, это, скорее всего, говорит о вторичной традиции заимствования, в результате которой песня с сюжетом о ребенке была сохранена, а сам персонаж – нет. Также возможен другой вариант, если в группе ряженных присутствовал маленький ребенок.

Эту песню в селе знает только поколение бабушек-дедушек, молодежь при исполнении обряда сегодня вспоминает только начальные две-три строчки.

Представлен в болгарских селах Буджака и поздний вариант “Меланки”:

(Болгарский вариант)

Маланка – ходилка,
Василка-просилка
Пусти мене в хату [53].

(Украинская оригинальная версия)

Меланка ходила,
Василька просила:
Васильку, мій батьку,
Пусти мене в хатку [54].

Как видим, в процессе заимствования данной песни болгарскими, из-за непонимания языка исполнения, в результате “звукового” механического заимствования, произошло запоминание без понимания, что обусловило появление, так сказать, текста “без содержания” либо с “иным содержанием”, если следовать принципу, что любой новый текст имеет свое содержание в восприятии его автором. Показательным является то, что в сознании местных жителей данные песни являются “болгарскими и исполняются на болгарском языке” [55].

Показательным является и то, что выражение “Василка-просилка” болгарскими было приурочено к дню св. Василия 14 января. Так, в селе Новые Трояни Болградского района день 14 января называют “Василка-просилка” [56].

Г) “Меланка” как праздничная дата в календаре. В восточно-славянских календарях “Меланкой” называется канун Нового года перед Святым Василием – началом Нового года. В болгарской традиции, как известно, нет такой праздничной даты, канун Нового года именуется “Сурва”. Такое название функционирует во всех исследованных

болгарских селах Бессарабии, кроме сел Лоциновка Измаильского района и Николаевка-Новороссийское Саратовского района, где эта дата в праздничном календаре называется “Меланка”. Если во втором селе оно является однозначным, то в Лоциновке принято двойное название праздника “Меланка”-“Сурва”, причем второе воспринимается как диалектное: *“На Старый Новый год у нас называется “Меланка”, но в принципе у болгар нашего села еще принято говорить “Сурва”, ну что-то вроде диалекта”* [57].

Таким образом, можно отметить, что в болгарских селах Бессарабии в современной традиции функционирует украинский карнавал “Меланка”, который был заимствован как непосредственно у местного украинского населения, так и распространился в связи со вторичным заимствованием внутри болгарской этнической группы. Заимствование обряда было обусловлено, скорее всего, брачными процессами среди населения сел. В результате адаптации данного обряда к болгарской культуре в структуре группы ряженных появились аутентично болгарские персонажи, к примеру, хозяин, а также элементы болгарской одежды в нарядах других персонажей: китка на шапке Василя, красное болгарское платье на Меланке и т.д. Также функционируют два типа ритуальных обходов в зависимости от семантической направленности обряда – в том, который направлен на пожелания благополучия в брачной жизни, ряженные ходят во дворы только к незамужним девушкам и устраивают при этом разные бесчинства, по половому составу эти группы, в основном состоят из парней. В тех вариантах, которые направлены, на пожелания благополучия всей семье и процветания хозяйства, группа ряженных ходит по всем дворам, не устраивает бесчинств и состоит как из парней, так и из девушек. Функционируют в селах два варианта песни “Меланки”, что позволяет говорить, о том, что данная обрядовая практика была заимствована у украинцев разных зон выхода. Существенное влияние украинской культуры в болгарском календаре также выражается в функционировании в календаре ряда сел (Лоциновка и Николаевка-Новороссийское) праздничной даты “Меланья “Меланка”, которая выступает как однозначная, так и параллельная рядом с аутентично болгарскими названиями праздника “Сурва”, “Вечер на Св. Василя”.

Представлена “Меланка” в болгарских селах Бессарабии, которые расположены в полиэтнической среде, рядом с украинскими селами, и не зафиксирована в Болградском районе, где болгарские села являются

практически моноетнічними, як і весь район. Це ще раз підтверджує тезис, що моноетнічність, підтримувана завдяки ендогамності шлюбного кола, сприяють збереженню автентичних традицій в діаспорі.

Джерела та література

1. Белоус М. И. Маланка: народный обход в надвечерье Св. Василия и Нового года / И. М. Белоус. – Коломия, 1907. – 16 с.
2. Сумцов Н. Ф. Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен / Н. Ф. Сумцов. – Львов, 1888. – 162 с.
3. Чернявская С. А. Обряды и поверья села Белазерки Херсонской губернии / С. А. Чернявская // Сборник Харьковского историко-филологического общества, 1893 год. – Т. 5.
4. Головацький Я. Народні пісні Галицької та Угорської Русі. – Част. III. – Москва, 1878.
5. Яцемирский Б. М. “Маланка” как вид святочного обрядового ряженья / Б. М. Яцемирский // Этнографическое обозрение. – 1914. – № 1–2. – С. 46–77.
6. Курочкін О. В. Макош-Маланка (До проблеми реконструкції міфологічного та фольклорного образу) / О. В. Курочкін // Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів. – К., 1993. – С. 165–176.
7. Курочкін О. В. До проблеми картографування новорічної обрядовості / О. В. Курочкін // Наукові записки НаУКМА. – К., 1998. – С. 18–24.
8. Курочкін О. Українські маланкарі – східна гілка карпато-балканської карнавальної традиції. – [Ел. ресурс]: Режим доступу – <http://www.svit.in.ua/stat/st53.htm>
9. Курочкін О. Українські новорічні обряди: “Коза” і “Маланка” (з історії народних масок) / О. В. Курочкін. – Опішне, 1995. – 392 с.
10. Бостан Г. К. Типологическое соотношение и взаимосвязи молдавского, русского и украинского фольклора / Г. К. Бостан. – Кишинев, 1985.
11. Мойсей А. Зимові драматичні обряди молдаван Бессарабської частини Буковини // А. Мойсей // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу: Зб. наук. пр. / Матеріали наук. конфер. “Одеські етнографічні читання”. – Одеса, 2011. – С. 40–47.
12. Спатару Г. І. Народна драма “Меланка”: її типи та версії / Г. І. Спатару // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 1. – С. 54–58.
13. Курочкін О. Українські маланкарі – східна гілка карпато-балканської карнавальної традиції. – [Ел. ресурс]: Режим доступу – <http://www.svit.in.ua/stat/st53.htm>

14. Маркова Л. В. Некоторые наблюдения над развитием календарных обрядов у болгар междуречья Прута и Днестра / Л. В. Маркова // Известия на этнографския институт и музей. – София, 1968. – Кн. XI.
15. Сорочану Е. Святочно-новогодняя обрядность болгар (Криничне и Суворово, Одесская область) / Е. Сорочану // Одесская болгаристика. – 2007–2008. – № 5-6. – С. 97–103.
16. Дыханов В. Я. Календарна обрядовість болгар та гагаузів Південної України: Автореф. дис. / В. Я. Дыханов. – К., 2001. [Ел. ресурс]: Режим доступу http://librar.org.ua/sections_load.php?s=history&id=758&start=6
17. Курочкін О. Українські маланкарі – східна гілка карпато-балканської карнавальної традиції. – [Ел. ресурс]: Режим доступу – <http://www.svit.in.ua/stat/st53.htm>
18. Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии) / Н. С. Державин. – София, 1914. – 260 с.
19. Там же.
20. Материалы пилотного исследования были проведены автором в 40-ка болгарских селах Бессарабии в 2012–2013 гг.
21. Національний склад населення Буджаку: Перепис 2001 року. – [Ел. ресурс]: Режим доступу <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%BA>
22. Там же.
23. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – с. Лиманское (Фрикацей), с. Новосельское Ренийского района; с. Озерное Измаильского района; с. Дмитровка Килийского района.
24. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – с. Фурмановка Килийского района, с. Перщотравневое Измаильского района.
25. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – с. Виноградка Арцизского района.
26. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – в болгарских селах Болградского района.
27. Курочкін О. В. Українські новорічні традиції (проблеми реконструкції ритуалу та світосприймання): Автореф. дис. ... докт. істор. наук / О. В. Курочкін. – К., 1995. – [Ел. ресурс]: Режим доступу: <http://www.referun.com/n/ukrainskie-novogodnie-traditsii-problemy-rekonstruktsii-rituala-i-mirovozzreniya>
28. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – с. Шевченково, с. Трудовое, с. Фурмановка Килийского района; с. Сафьяны, с. Кислица, с. Броска Измаильского района; с. Плахтеевка Саратовского района; с. Струмок, с. Белолесье Татарбунарского района; с. Каменское Арцизского района.

29. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – с. Кирнички Измаильского района.

30. Курочкін О. В. Українські новорічні традиції (проблеми реконструкції ритуалу та світосприймання). – [Ел. ресурс]: Режим доступу: <http://www.referun.com/n/ukrainskie-novogodnie-traditsii-problemy-rekonstruktsii-rituala-i-mirovozzreniya>

31. Там же.

32. Курочкін О. Українські маланкарі – східна гілка карпато-балканської карнавальної традиції. – [Ел. ресурс]: Режим доступу – <http://www.svit.in.ua/stat/st53.htm>

33. Бахтин М. М. Карнавализация / М. М. Бахтин//Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / Бахтин М. М. – 2-е изд. – М.: Худож. Лит., 1990. – 543 с. – [Эл. ресурс]: Режим доступа <http://philosophy.ru/library/bahtin/rable.html>

34. Курочкін О. Українські маланкарі – східна гілка карпато-балканської карнавальної традиції. – [Ел. ресурс]: Режим доступу – <http://www.svit.in.ua/stat/st53.htm>

35. Курочкін О. Українські новорічні традиції (проблеми реконструкції ритуалу та світосприймання). – [Ел. ресурс]: Режим доступу: <http://www.referun.com/n/ukrainskie-novogodnie-traditsii-problemy-rekonstruktsii-rituala-i-mirovozzreniya>

36. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – с. Табаки Болградского района.

37. Материалы пилотного исследование автора, 2012 г. – село Островное Арцизского района.

38. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – села Островное, Задубаевка и Холмское Арцизского района.

39. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – села Островное, Задубаевка и Холмское Арцизского района.

40. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – село Островное Арцизского района.

41. Курочкін О. Українські новорічні обряди: “Коза” і “Маланка” (з історії народних масок) / О. В. Курочкін. – Опішне, 1995. – 392 с.

42. Там же.

43. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – с. Кирнички Измаильского района.

44. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – с. Сафьяны, с. Кислица, с. Першотравневое Измаильского района; с. Шевченково, с. Трудовое, с. Фурмановка Килийского района.

45. Курочкін О. Українські новорічні обряди: “Коза” і “Маланка” (з історії народних масок) / О. В. Курочкін. – Опішне, 1995. – 392 с.

46. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – с. Богатое Измаильского района.
47. Бахтин М. М. Карнавализация / М. М. Бахтин // Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / Бахтин М. М. – 2-е изд. – М.: Худож. лит., 1990. – 543 с. – [Эл. ресурс]: Режим доступа <http://philosophy.ru/library/bahtin/table.html>
48. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – с. Кулевча Саратовского района.
49. Курочкін О. Українські новорічні традиції (проблеми реконструкції ритуалу та світосприймання). [Ел. ресурс]: Режим доступу: <http://www.referun.com/n/ukrainskie-novogodnie-traditsii-problemy-rekonstruktsii-rituala-i-mirovozzreniya>
50. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – с. Каменка Измаильского района; с. Кулевча Саратовского района.
51. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – село Островное Арцизского района.
52. Материалы пилотного исследование автора, 2012 г. – село Островное Арцизского района.
53. Материалы пилотного исследование автора, 2012 г. – село Табаки, Каменка Болградского района.
54. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – с. Струмок Татарбунарского района.
55. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – село Табаки Болградского района.
56. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – село Новые Трояны Болградского района.
57. Материалы пилотного исследования автора, 2012 г. – с. Лоциновка Измаильского района.

Ганна Леснікова (Одеса, Україна). “Меланка” як вид святячного рядження болгар Південної Бессарабії: до постановки проблеми

У статті за допомогою методу етнографічного картографування фіксується “Меланка” як вид різдвяно-новорічного рядження у болгарських селах Південної Бессарабії. Описується локальна варіативність даної традиції та зміни, які відбулися у структурі обряду під впливом болгарської культури. Відзначається, що “Меланка” – це неоднозначне поняття у свідомості болгарського населення. Під ним одночасно розуміється антропоморфна маска-персонаж, що функціонує у місцевій болгарській традиції у двох варіантах – як баба Меланка з дитиною-лялькою і як наречена; однойменна пісня, представлена одночасно західно та східноукраїнськими

варіантами, що підтверджує факт заселення Південної Бессарабії українцями з різних історико-етнографічних регіонів. Також “Меланка” у болгар регіону функціонує як святкова дата у календарі поряд з аутентичними болгарськими назвами свята – “Сурва” та “Вечір на Св. Василя”.

Досліджуване святочне рядження присутнє лише у болгарських селах, які перебувають у полікультурному оточенні, на відміну від тих, які у сукупності утворюють моноетнічний регіон (Болградський район Одеської області).

Ключові слова: рядження, святки, Меланка, антропоморфна/зооморфна маска-персонаж, болгари, Південна Бессарабія.

Анна Лесникова (Одесса, Украина). “Меланка” как вид святочного ряженья болгар Южной Бессарабии: к постановке проблемы

В статье с помощью метода этнографического картографирования фиксируется “Меланка” как вид святочного ряженья в болгарских селах Южной Бессарабии. Описывается локальная вариативность данного ряженья и изменения, произошедшие в структуре обряда в связи с влиянием болгарской культуры. Отмечается, что понятие “Меланка” в культуре болгар Бессарабии неоднозначно. Под ним одновременно понимается антропоморфная маска-персонаж, функционирующая у болгар в двух аспектах – как невеста и как баба-Меланка с куклой-ребенком; одноименная песня, которая представлена западно- и восточнукраинскими вариантами, что подтверждает факт заселения Южной Бессарабии украинцами из разных регионов. Также “Меланка” у болгар региона функционирует как праздничная дата в календаре рядом с аутентично болгарскими названиями праздника – “Сурва”, “Вечер на Св. Василя”. Исследуемое святочное ряжение присутствует только в болгарских селах, расположенных в поликультурном окружении, в отличие от тех, которые в совокупности составляют моноэтнический регион (Болградский район Одесской области).

Ключевые слова: ряжение, святки, Меланка, антропоморфная/зооморфная маска-персонаж, болгары, Южная Бессарабия.

Anna Lesnikova (Odessa, Ukraine) “Malanka” as a Form of Christmas Masking Holiday of Bulgarians from Southern Bessarabia

In this paper, using the method of ethnographic mapping, there is fixed “Melanka” as a kind of masking holiday in Bulgarian villages of South Bessarabia. Here there is described the local variation of the masking and the changes in the structure of the ceremony due to the influence of Bulgarian culture.

We tried to show, that the term “Malanka” by the Bulgarians, like the Ukrainians, meaningful. It refers to an anthropomorphic mask character, which is functioning by the Bulgarians in two ways: as a bride and as Baba Malanka with a doll-baby, the song of the same name, which is represented by the western and eastern Ukrainian version, confirming the settlement of Southern Bessarabia Ukrainians from different regions.

Also “Malanka” of the Bulgarians in the region is seen as a holiday date in the calendar next to the authentic Bulgarian name of the holiday – “Surva”, “Evening at St. Basil”. The given Christmas mummings presents only in the Bulgarian villages, located in a multicultural environment, in contrast to those, which together form the mono-ethnic region (Bolgradsky region in the Odessa region).

Key words: masks, holidays, Malanka, anthropomorphic/zoomorphic mask character; Bulgarians, Southern Bessarabia.

Григорій СТАРИКОВ
(Київ, Україна)

УДК:930.2:(1-87)(477)Каппелер

**Сучасні закордонні україністи:
Андреасу Каппелеру – 70¹**

Пригадується спекотний літній день, коли несподівано почалась шалена злива. Перспектива намокнути до нитки була цілком очевидна і невідворотна. Набравши у груди повітря, приготувались зробити ривок до найближчої станції метро, натомість Андреас Каппелер розцвів іронічною посмішкою і зі словами: “Ох, вже ця німецька педантичність, завжди все з собою”, – розкрив широку парасолку. Чимало “метрів” здатні вражати своїми ерудицією та фаховим рівнем, проте значно менша кількість може залишати приємні спогади також і в плані людських якостей. Андреас Каппелер належить до тих симпатичних постатей, зустріч з якими запам’ятовується на все життя, щире захоплення якими хочеться висловити, зокрема, і у вигляді ювілейного привітання.

Народився Андреас Каппелер 20 вересня 1943 р. у м. Вінтертур, кантон Цюрих, Швейцарія. Протягом 1962–1969 рр. він навчався в Цюріхському та Віденському університетах, студіюючи загальну історію, історію Східної Європи, слов’янську філологію та журналістику. Рішення стати істориком носило дещо спонтанний характер, оскільки юнака більше приваблював фах журналіста. Після закінчення докторантури Андреас Каппелер навіть отримав пропозицію стати закордонним кореспондентом у Москві, але відхилив її і залишився в університеті.

¹ Основний масив інформації взято з сайту Віденського університету: http://iog.univie.ac.at/personal/ehemalige-mitarbeiter/?tx_univiepersonal_pi1%5Busername%5D=Ret6&tx_univiepersonal_pi1%5Binum%5D=411&pk ey=17124&cHash=629f08b79d0ff9a39ff9032d0a50b51b Г. С. (Тут і далі – примітки автора статті).

У 1969 р. він отримав докторський ступінь в Університеті Цюріха, захистивши доволі новаторську на той час роботу “Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Rußlandbildes” (“Іван Грозний у дзеркалі зарубіжних видань свого часу. Внесок в історію сприйняття Росії на Заході”; друком вийшла у 1972 р.). Наступного року Андреас Каппелер стипендіатом по обміну відвідав Ленінград та Москву, проїздом побувавши і в Україні. У 1970–1976 рр. він працював науковим асистентом в Історичному семінарі в Цюріхському університеті. На 1976–1978 рр. молодий вчений отримав габілітаційну стипендію від кантону Цюріх, яка дала йому змогу здійснити кількомісячні відрядження до Парижа, Гельсінкі та Москви. У 1979 р. він пройшов процедуру габілітації². Габілітаційна робота “Rußlands erste Nationalitäten. Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16 bis 19. Jahrhundert” (“Перші національності Росії. Царська імперія та народи Середньої Волги з XVI по XIX ст.”; друком вийшла у 1982 р.) була присвячена історії тамтешніх етносів³: татар, чувашів, башкирів, марі.

Кілька років по тому (1979–1982) Андреас Каппелер залишався в alma mater приват-доцентом і старшим науковим асистентом в Історичному семінарі. З 1982 по 1998 р. – він штатний професор та директор Семінару східноєвропейської історії в університеті Кельна. Недовгий час він також займав посаду професора історії Східної Європи в Університеті Гейдельберга (1991–1992).

Дослідження національних процесів у Російській імперії поступово привело вченого до зацікавлення українським націотворенням. З 1984 р. Андреас Каппелер розпочав регулярно читати лекції з історії України, а згодом і залучати до українознавчої тематики інших дослідників (Гвідо Гаусманн, Таня Пентер, Анна Вероніка Вендланд). Здобуття Україною незалежності викликало, перш за все у політиків, журналістів, науковців, нагальну зацікавленість її історією. На той час англомовні читачі вже могли скласти певне уявлення про українську минувшину завдяки праці Ореста Субтельного⁴. Деяку інформацію європейці могли отримати з

² Кваліфікація, яка дає право обіймати професорську кафедру.

³ Середня Волга – від правого притока Сури до південного краю Самарської Луки, нині це територія Чуваської республіки, республіки Марі-Ел, республіки Татарстан, частини Самарської та Ульяновської областей РФ.

⁴ “Ukraine: A History” вийшла 1988 р., перше українське видання з’явилося у 1991 р.

праці Андреаса Каппелера “Росія як поліетнічна імперія. Виникнення, історія, розпад”⁵. Мюнхенське видавництво “Beck” запропонувало історикові спеціально написати популярну ознайомчу працю для німецькомовної аудиторії, яка й побачила світ у 1994 р. (“Мала історія України”). На відміну від тріумфального захоплення згаданою книжкою Ореста Субтельного, праці Андреаса Каппелера стали приступні українському читачеві лише у 2005 та 2007 рр. відповідно⁶. До цього ознайомитись з ними могло лише вузьке коло науковців, які й доносили свої враження до колег у нечисленних рецензіях [2] та дослідженнях [1].

Після Кельна професійна кар’єра пов’язала історика з іншим прекрасним містом та його університетом – Віднем. Починаючи з 1998 р., Андреас Каппелер – штатний професор Інституту історії Східної Європи при Віденському університеті, а з 2011 р. – професор-емерит (professor emeritus)⁷.

За ці роки Андреас Каппелер виступав членом робочих груп численних міжнародних дослідницьких проєктів, зокрема “European Science Foundation Comparative Studies on Governments and NonDominant Ethnic Groups in Europe 1850–1940” (1984–1989), “Die Nationalitätenfrage im späzaristischen Rußland (Auswertung der Volkszählung von 1897)” (1985–1989), “Peoples, Nations, Identities: The Russian-Ukrainian Encounter” (1994–1997)⁸, консультантом Німецького наукового товариства зі східноєвропейської історії (Deutschen Forschungsgemeinschaft; 1996–2000), досліджень з історії австрійсько-російського прикордоння у XIX ст. (2004–2006, 2007–2008), координатором докторської програми “Das österreichische Galizien und sein multikulturelles Erbe” (2006–2009).

Андреаса Каппелера обрано дійсним членом Австрійської Академії наук (2001 р.) та іноземним – Української (1996 р.) і Чуваської (1996 р.), а також почесним доктором (honoris causa) Чуваського державного університету (Чебоксари, 2007 р.).

⁵ Перше видання – 1992 р.

⁶ Слід зазначити, що Андреасові Каппелеру надходили пропозиції від Сергія Стельмаха та Юрія Мицика видати український переклад “Малої історії України” ще тоді, у 1990-ті рр., але втілити цю ідею вдалося майже через десять років (2007 р.).

⁷ Посада, яка звільняє від виконання адміністративних обов’язків, даючи змогу зосередитись на науковій діяльності.

⁸ Разом з Марком фон Гагеном, Зеноном Когутом та Франком Сисинном.

Вчений є членом редакційних колегій цілої низки престижних наукових часописів: “Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, “Forschungen zur osteuropäischen Geschichte”, “Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte”, “Ab Imperio, Theory and History of Nationalism and Empire in the Post-Soviet Space”, “Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History”.

Плідна наукова діяльність інтелектуала відзначена у 2006 р. нагородою “Kardinal-Innitzer-Preis”.

Для української історичної науки Андреас Каппелер виступає не тільки в ролі дослідника, але, до певної міри, і її організатора. Значна кількість вітчизняних науковців мала нагоду бути залученими до його проєктів, конференцій, дослідних програм, які дали поштовх для подальшого фахового зростання, зорієнтували в організації дослідницької праці, сприяли появі тих чи інших наукових зацікавлень. Проте діяльність Андреаса Каппелера має значно ширший, ніж просто науковий, контекст. Для західного світу він виступає певним промоутером нашої країни. Власне, тому його інтереси охоплюють українську історію в такому широкому спектрі: від модерних часів до Помаранчевої революції та сучасних політичних процесів. Образно кажучи, завдяки мостам, зведених Андреасом Каппелером, “біла пляма на ментальній карті Європи” поступово набуває забарвлення.

Кількість добрих слів, які б хотілось сказати ювіляру, занадто велика, тож побажаємо шановному Професору здоров’я, натхнення, ідей та сил реалізувати ще цілу низку проєктів, щастя, родинного спокою та затишку... З золотою осінню! З роси і води Вам!

Джерела та література

1. Гриневич В. Українсько-єврейські відносини в “Короткій історії України” Андреаса Каппелера / В. Гриневич // Історіографічні дослідження в Україні. – 1998. – Вип. 8. – С. 160–173.

2. Кураєв О. О. Каппелер Андреас. Коротка історія України / О. О. Кураєв // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 146–151.

БІБЛІОГРАФІЯ

праць Андреаса Каппелера

1971

Статті:

1. Die letzten Opričninajahre (1569–1571) im Lichte dreier zeitgenössischer deutscher Broschüren, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (далі JBfGOE) 19 (1971), S. 1–30.

2. Ethnische Abgrenzung: Bemerkungen zur ostslavischen Terminologie des Mittelalters, *ibid.*, S. 124–138.

1972

Монографії:

3. Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Rußlandbildes. Bern-Frankfurt / M., 1972. Geist und Werk der Zeiten. Arbeiten aus dem Historischen Seminar der Universität Zürich 33.

1973

Статті:

4. (у співавторстві з Max Lemmenmeier) Die Schweizer Öffentlichkeit und die russische Revolution von 1905–1907, in: JBfGOE 21 (1973), S. 392–418.

5. Die Deutschen im Rahmen des zaristischen und sowjetischen Vielvölkerreiches: Kontinuitäten und Brüche, *ibid.*, S. 9–20.

6. “Quis potest contra Deum et Magnam Neugardiam?”. Novgorod und sein Verhältnis zum Moskauer Zentrum im Lichte von Ausländerberichten des 16. und 17. Jahrhunderts, *ibid.*, S. 167–184.

1974

Статті:

7. Die sowjetische Reaktion auf Keenans Häresie, in: JBfGOE 22 (1974), S. 187–198.

8. Die zaristische Politik gegenüber den Muslimen des Russischen Reiches, *ibid.*, S. 117–129;

англомовна версія S. 141–156.

9. Russlands zentralasiatische Kolonien bis 1917, *ibid.*, S. 139–160.

1976

Статті:

10. L’ethnogénèse des peuples de la Moyenne-Volga dans les recherches soviétiques, in: Cahiers du monde russe et soviétique 17 (1976), S. 311–334.

11. Geschichte und Politik: Die Auseinandersetzung mit der Vergangenheit, *ibid.*, S. 165–194.

12. Die galizische Grenze in den Reiseberichten von William Coxe (1778), Carl Feyerabend (1795–98) und Johann Georg Kohl (1838), *ibid.*, S. 213–232.

1978

Стамми:

13. Die Geschichte der Völker der Mittleren Wolga (vom 10. Jahrhundert bis in die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts) in der sowjetischen Forschung, in: JBfGOE 26 (1978), S. 70–104, 222–257.

14. Bemerkungen zur Nationsbildung der Russen, *ibid.*, S. 19–35.

1979

Стамми:

15. Zur Charakteristik russischer Terroristen (1878–1887), in: JBfGOE 27 (1979), S. 520–547.

16. Ein “kleines Volk” von 25 Millionen: Die Ukrainer um 1900, *ibid.* S. 33–42;

скорочена англомовна версія: A “Small People” of Twenty-five Million: The Ukrainians circa 1900, in: Journal of Ukrainian Studies 18 (1993), опубликований 1994, S. 85–92.

1980

Стамми:

17. Die Anfänge eines russischen Chinabildes im 17. Jahrhundert, in: Saeculum 31 (1980), S. 27–43.

18. Die deutschen Rußlandberichte der Zeit Ivans des Schrecklichen, in: Reiseberichte von Deutschen über Rußland und von Russen über Deutschland. Köln, 1980 (Studien zum Deutschtum im Osten 15), S. 1–23.

19. National Organisations, *ibid.*, S. 293–307.

20. The Ukrainians of the Russian Empire 1860–1914, *ibid.*, S. 105–132;
німецькомовна версія: Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. Wien, Köln, Weimar, 2003. Wiener Archiv für die Geschichte des Slawentums und Osteuropas XX, S. 99–122.

21. Die Rolle der Nichtrussen der Mittleren Wolga in den Volksaufständen des 17. Jahrhunderts, in: Forschungen zur osteuropäischen Geschichte (далі FOG) 27 (1980), S. 249–268.

22. Aspekte der ukrainischen Nationalbewegung im 19. und frühen 20. Jahrhundert, *ibid.*, S. 70–81.

23. Zur Nationalitätenfrage in der Sowjetunion, in: Neue Politische Literatur 25 (1980), S. 327–340.

1981

Стамми:

24. Die Historiographien der nichtrussischen Völker der RSFSR in den siebziger Jahren, in: JBfGOE 29 (1981), S. 53–79.

1982

Монографії:

25. Rußlands erste Nationalitäten. Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16 bis 19. Jahrhundert. Köln, 1982. Beiträge zur Geschichte Osteuropas 14.

Статті:

26. Historische Voraussetzungen des Nationalitätenproblems im russischen Vielvölkerreich, in: Geschichte und Gesellschaft 8 (1982), S. 159–183.

27. Historische Voraussetzungen im Zarenreich, *ibid.*, S. 19–39.

1985

Статті:

28. Die deutschen Flugschriften über die Moskowiter und Iwan den Schrecklichen im Rahmen der Rußlandliteratur des 16. Jahrhunderts, in: Mechthild Keller (Hg.), Russen und Rußland aus deutscher Sicht (9. – 17. Jahrhundert). München, 1985 (West-östliche Spiegelungen hg. von Lew Kopelew Bd. 1), S. 150–182.

29. Die Ukraine in der deutschsprachigen Historiographie, *ibid.*, S. 161–178;

перероблена англomовна версія: Ukraine in German-Language Historiography, in: Journal of Ukrainian Studies 29 (2004; ersch. 2005), S. 245–264.

1986

Статті:

30. Nationalismus im Vielvölkerreich Rußland? in: Otto Dann (Hg.): Nationalismus in vorindustrieller Zeit. München, 1986, S. 83–99.

31. Ethnische Minderheiten im alten Rußland (14.–16. Jahrhundert): Regierungspolitik und Funktionen, in: FOG 38 (1986), S. 131–151.

32. Herberstein als Ethnograph: Die Nichtrussen des Moskauer Reiches und an dessen Grenzen in der “Moscovia”, *ibid.*, S. 61–73.

Редагування, упорядкування:

33. (разом з Uwe Halbach und Hans Hecker) Geschichte Altrußlands in der Begriffswelt ihrer Quellen. Festschrift zum 70. Geburtstag von Günther Stökl. Stuttgart, 1986. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 26.

1987

Статті:

34. Die Moskauer “Nationalitätenpolitik” unter Ivan IV., in: Russian History 14 (1987), S. 263–282.

35. Mazerintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarchy of the Russian Empire, в: Russian History 14 (1987), S. 162–181;

російськомовна версія: Мазепинці, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи, в: Россия-Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997, С. 125–144;

україномовна версія: Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії, в: Київська старовина, 2001, 5, С. 8–20;

німецькомовна версія: Mazepisten, Kleinrussen, Chochols: Die Ukrainer in der ethnischen Hierarchie des Russländischen Reiches, в: Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. Wien, Köln, Weimar, 2003. Wiener Archiv für die Geschichte des Slawentums und Osteuropas XX, S. 36–53.

Редагування, упорядкування:

36. (разом з Boris Meissner und Gerhard Simon) Die Deutschen im Russischen Reich und im Sowjetstaat. Köln, 1987. Schriftenreihe Nationalitäten- und Regionalprobleme in Osteuropa 1.

1989

Статті:

37. N.I.Ziber – Mykola Ziber – Niclaus Sieber. Ein Schweizer als Wegbereiter des Marxismus in Rußland, in: “Прими собрание пестрых глав”. Slavistische und slavenkundliche Beiträge für Peter Brang zum 65. Geburtstag. Bern u.a., 1989 (Slavica Helvetica 33), S. 671–684.

Редагування, упорядкування:

38. (разом з Gerhard Simon und Georg Brunner) Die Muslime in Oder Sowjetunion und in Jugoslawien. Identität, Politik, Widerstand. Köln, 1989. Schriftenreihe (wie unter 2.)

англомовна версія: Muslim Communities Reemerge. Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia. Durham-London, 1994.

39. Umbau des Sowjetsystems. Sieben Aspekte eines Experiments. Stuttgart-Bonn, 1989.

1990

Редагування, упорядкування:

40. Die Russen. Ihr Nationalbewußtsein in Geschichte und Gegenwart. Köln, 1990. Schriftenreihe (wie unter 2.2.) 5.

1991

Редагування, упорядкування:

41. (разом з Manfred Alexander und Frank Kämpfer) Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas. Festschrift für Günther Stökl zum 75. Geburtstag. Stuttgart, 1991.

42. (разом з Henning Bauer und Brigitte Roth) Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897. Bd. A-B. Stuttgart, 1991.

1992

Монографії:

43. Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall. München 1992, 2 вид. 1993, 3 вид., доповнене, München, 2001, 4 вид. 2008.

франкомовна версія: La Russie – Empire multiethnique. Paris, 1994.

російськомовна версія: Росія – многонациональная империя. Возникновение, история, распад. Москва, 1997, 2 изд. 2000.

англомовна версія: The Russian Empire. A Multiethnic History. Harlow, London, New York, 2001.

україномовна версія: Росія як поліетнічна імперія. Виникнення, історії, розпад. Львів, 2005, 344 с.

італомовна версія: La Russia. Storia di un impero multietnico. A cura di Aldo Ferrari. Roma, 2006.

Статті:

44. Moskau und die Steppe: Das Verhältnis zu den Nogai-Tataren im 16. Jahrhundert, in: FOG 46 (1992), S. 87–105.

45. Структура українського національного руху в Російській імперії, в: Сучасність, 1992, № 7, С. 48–56.

46. Національний рух українців в Росії та Галичині: спроба порівняння в: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип 1. Київ, 1992. – С. 104–119.

Редагування, упорядкування:

47. (разом з Fikret Adanir and Alan O'Day) The Formation of National Elites. Aldershot / New York, 1992. Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940, vol. 6.

1993

Статті:

48. Some Remarks on Russian National Identities (Sixteenth to Nineteenth Centuries), in: *Ethnic Studies* 10 (1993), S. 147–155.

49. Das Ende der Sowjetunion und die Entstehung neuer Nationalstaaten, in: *Universität im Rathaus*. Bd. 1. Köln, 1993, S. 109–119.

Редагування, упорядкування:

50. (разом з Guido Hausmann) *Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates*. Baden-Baden, 1993. *Nationen und Nationalitäten in Osteuropa* 1.

51. *Von Sowjetrepubliken zu Nationalstaaten*. Bonn 1993. *Internationales Forum der Universität Köln* Bd. 3.

1994

Монографії:

52. *Kleine Geschichte der Ukraine*. München, 1994. – 286 S., 2 вид., доповнене: München, 2000, 3 вид., доповнене і перероблене: München, 2009.

франкомовна версія: *Petite histoire de l'Ukraine*. Paris 1997.

україномовна версія: *Мала історія України / Пер. з німецької*. – К.: К.І.С., 2007. – 264 с.

Статті:

53. Включение нерусских элит в российское дворянство. XVI–XIX вв. Краткий обзор проблемы в: *Сословия и государственная власть в России. XV – середина XIX в. Международная конференция. Чтения памяти акад. Л. В. Черепнина. Тезисы докладов*. Москва, 13–16 июня 1994 г.; Москва, 1994, Часть 2, С. 215–225.

54. Die deutsche Minderheit im Rahmen des russischen Vielvölkerreiches, in: *Zwischen Reform und Revolution. Die Deutschen an der Wolga 1860–1917*. Hrsg. von D. Dahlmann und R. Tuchtenhagen. Essen, 1994, S. 14–28.

55. Ukrainians and Germans in Southern Ukraine, 1870s to 1914, in: *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*. Ed. by Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka. Edmonton-Toronto, 1994, S. 45–68;

німецькомовна версія: *Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine*. Wien, Köln, Weimar, 2003. *Wiener Archiv für die Geschichte des Slawentums und Osteuropas* XX, S. 151–180.

56. Українсько-російські стосунки в XIX ст.: гіпотези і відкриті питання в: *Другий міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія*, Ч. 1, Львів, 1994, С. 209–214.

1995

Статті:

57. Das zarische und das sowjetische Vielvölkerreich: Kontinuitäten und Brüche, in: Georg Brunner (Hrsg.): Osteuropa zwischen Nationalstaat und Integration. Berlin, 1995, S. 29–44.

58. Малоизвестная немецкая “газета” об опричнине, в: Россия в X–XVIII вв. Проблемы истории и источниковедения. Тезисы докладов и сообщений вторых чтений, посвященных памяти А.А.Зими́на. Москва, 26–28 января 1995 г. Москва, 1995, С. 219–221, передрук в: Россия в X–XVIII вв. Проблемы истории, историографии и источниковедения. Москва, 1999, С. 170–172.

59. Das Moskauer Reich des 17. Jahrhunderts und seine nichtrussischen Untertanen, in: FOG 50 (1995), S. 185–198.

60. Ukrainian History from a German Perspective, in: Slavic Review 54 (1995), S. 691–701.

61. Формування української нації в Російській імперії XIX ст. на тлі націотворчих процесів в Європі, в: Формування української нації: Історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). Львів, 1995, С. 78–83.

Редагування, упорядкування:

62. (разом з Uwe Halbach) Krisenherd Kaukasus. Baden-Baden, 1995. Nationen und Nationalitäten in Osteuropa 2.

1996

Статті:

63. Предпосылки и развитие национальных движений в Среднем Поволжье в сравнении с другими регионами Российской империи, в: Известия Национальной академии наук и искусств Чувашской Республики, 1996, 2, С. 203–210.

64. Україна в німецькомовній історіографії, в: Сучасність, 1996, № 12, С. 78–85.

Редагування, упорядкування:

65. Regionalismus und Nationalismus in Rußland. Baden-Baden, 1996. Nationen und Nationalitäten in Osteuropa 4.

1997

Монографії:

66. Russische Geschichte. München, 1997 (Beck wissen), 2 вид., доповнене, 2000, 3 вид. 2002, 4 вид. 2005, 5 вид. 2008.

Стаммі:

67. Chochly und Kleinrussen: Die ukrainische ländliche und städtische Diaspora in Rußland vor 1917, in: JBfGOE 45 (1997), S. 48–63.

1998

Стаммі:

68. Die ukrainische Nationalbewegung im Russischen Reich und in Galizien: Ein Vergleich, in: Heiner Timmermann (Hrsg.): Entwicklung der Nationalbewegungen in Europa 1850–1914. Berlin, 1998, S. 175–196.

69. Die ukrainische und litauische Nationalbewegung – ein Vergleich, in: Proshponema. Miscellanea historica et philologica Iaroslao Isaievychu sexagenario dedicata = = Прошофóуґма: історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. Львів, 1998, С. 281–290 = Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 6.

70. Bedenkenswerte Diagnose – problematisches Rezept. Zum Plädoyer Jörg Baberowskis “Das Ende der Osteuropäischen Geschichte”, in: Osteuropa 48 (1998), S. 1198–1202;

передрук в: Wohin steuert die Osteuropaforschung? Eine Diskussion. Hg. von Stefan Creuzberger u.a. Köln, 2000, S. 52–55.

71. Das Universitätsfach Osteuropäische Geschichte nach dem Zusammenbruch des “Ostblocks”, in: Österreichische Osthefte 40 (1998), S. 487–500.

1999

Стаммі:

72. (у співавторстві з Р. Г. Скрынниковим). Забытый источник о России эпохи Ивана Грозного, в: Отечественная история, 1999, № 1, С. 132–144.

73. Проблемы национальных отношений в России на рубеже XIX–XX веков, в: Россия в XX веке. Проблема национальных отношений. Москва, 1999, С. 100–109.

74. Україна між Сходом і Заходом, в: Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 2. Харків, 1999, С. 5–12. Ця доповідь була представлена на конференції Слов’янського семінару у Віденському університеті (січень 1999 р.). Український переклад опублікували швидше за матеріали конференції.

німецькомовна версія: Die Ukraine zwischen West und Ost. Überlegungen eines Historikers, in: Sprache und Literatur der Ukraine zwischen Ost und West. Hg. von Juliane Besters-Dilger u.a. Bern u.a., 2000, S. 9–15.

2000

Статті:

75. Является ли грамота царя Федора 1593 г. о мерах против казанских татар фальсификацией XVIII в.? в: Историк во времени. Третьи Зиминские чтения. Доклады и сообщения научной конференции. Москва, 2000, С. 147–148.

76. Vom multinationalen Sowjetreich zu 15 Nationalstaaten, in: Beiträge zur historischen Sozialkunde 2/2000, S. 47–56.

77. “Россия – многонациональная империя”: некоторые размышления восемь лет спустя после публикации книги, в: Ab Imperio. Theory and History of Nationalities and Nationalism in the Post-Soviet Realm 1/2000, S. 9–22.

78. Бургундский рыцарь в России (Заметки об отчете Жильбера де Ланнуа о поездках в Новгород и Псков в начале XV в.), в: Источниковедение и краеведение в культуре России: Сборник к 50-летию служения Сигурда Отговича Шмидта Историко-архивному институту. Москва, 2000, С. 50–52.

79. Nationsbildung und Nationalbewegungen im Russländischen Reich, in: Archiv für Sozialgeschichte 40 (2000), S. 67–90;

російськомовна версія: Российская империя в зарубежной историографии: Работы последних лет. Москва, 2005, С. 395–435.

2001

Статті:

80. Rußlands Frontier in der Frühen Neuzeit, in: Frieden und Krieg in der Frühen Neuzeit. Die europäische Staatenordnung und die außereuropäische Welt. Hrsg. von Ronald G. Asch u.a. München, 2001, S. 599–613, = Der Frieden. Rekonstruktion einer europäischen Vision Bd. 2;

російськомовна версія: Ab Imperio. Theory and History of Nationalities and Nationalism in the Post-Soviet Realm 1/2003, S. 47–64.

81. Osteuropäische Geschichte, in: Michael Maurer (Hg.): Aufriß der Historischen Wissenschaften. Bd. 2. Räume. Stuttgart, 2001, S. 198–265.

82. Россия и мусульмане Российской империи, в: Место России в Евразии / The Place of Russia in Eurasia. Ed. by Gyula Szvák. Budapest, 2001, S. 193–199.

83. Die Kosaken-Aera als zentraler Baustein der Konstruktion einer national-ukrainischen Geschichte: Das Beispiel der Zeitschrift Kievskaja Starina 1882–1891, in: FOG 58 (2001), S. 251–262.

Редагування, упорядкування:

84. (разом з Peter Jordan, Walter Lukan und Josef Vogl): Ukraine. Geographie – Ethnische Struktur – Geschichte – Sprache und Literatur – Politik – Wirtschaft – Recht. Wien, 2001, Österreichische Osthefte 42 (2000), 3–4.

85. Die ukrainische Nationalbewegung vor 1914, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 49 (2001), Heft 2.

2002

Статті:

86. Vom Moskauer Fürstentum des 15. zum eurasischen Vielvölkerreich Rußland des 17. Jahrhunderts: Europäische Expansion oder Orientalisierung Osteuropas? In: Friedrich Edelmayer, Peter Feldbauer, Marija Wakounig (Hg.): Globalgeschichte 1450–1629. Anfänge und Perspektiven. Wien, 2002, S. 157–178.

87. Stadtluft macht nicht frei! Die russische Stadt in der Vormoderne, in: Peter Feldbauer, Michael Mitterauer, Wolfgang Schwentker (Hg.): Die vormoderne Stadt. Asien und Europa im Vergleich. Wien–München, 2002, S. 194–212.

88. Nationale Kommunikation unter erschwerten Bedingungen: Die Zeitschrift Kievskaja Starina (1882–1891/1906) als Organ der ukrainischen Nationalbewegung im Zarenreich, in: Wege der Kommunikation in der Geschichte Osteuropas, hrsg. von Nada Boskovska u.a. Köln u.a., 2002, S. 81–100.

89. Die Bedeutung der Geschichte Osteuropas für ein gesamteuropäisches Geschichtsverständnis, in: Annäherungen an eine europäische Geschichtsschreibung. Hrsg. von Gerald Stourzh unter Mitarbeit von Barbara Haider und Ulrike Harnat. Wien, 2002, S. 43–55 = Archiv für österreichische Geschichte Band 137;

україномовна версія: Критика, рік VII (2003), ч. 4 (66), С. 9–11.

90. Historische Voraussetzungen für die ukrainische Staats- und Nationsbildung, in: Ukraine 10 Jahre unabhängig: eine Zwischenbilanz. Wien, 2002, S. 16–18, = Info für den Donauraum und Mitteleuropa Sonderheft 7, 2002.

Редагування, упорядкування:

91. (разом з Alojz Ivanišević, Walter Lukan, Arnold Suppan): Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus. Wien, 2003 Österreichische Osthefte 44 (2002), 1–2.

Інтерв'ю, коментарі

5.12.2002 Project syndicate: “Russia’s Ambivalent Muslim Heritage” / режим доступу: <http://www.project-syndicate.org/commentary/russia-s-ambivalent-muslim-heritage>

російськомовна версія: <http://www.project-syndicate.org/commentary/russia-s-ambivalent-muslim-heritage/russian>

2003

Монографії:

92. Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. Wien, Köln, Weimar, 2003. Wiener Archiv für die Geschichte des Slawentums und Osteuropas XX.

93. “Great Russians” and “Little Russians”: Russian-Ukrainian Relations and Perceptions in Historical Perspective. Seattle, 2003. The Donald W. Treadgold Papers in Russian, East European, and Central Asian Studies No. 39.

Статті:

94. Vom Grenzland zur Eigenstaatlichkeit: Historische Voraussetzungen von Staat und Nation, in: Juliane Besters-Dilger unter Mitarbeit von Irma Oswald (Hrsg.): Die Ukraine in Europa. Aktuelle Lage, Hintergründe und Perspektiven. Wien u.a., 2003, S. 15–31.

95. Две традиции в отношениях России к мусульманским народам Российской империи, в: Отечественная История, 2003, 2, С. 129–135.

96. Frauen in Russland 1860–1930, in: Marija Wakounig (Hrsg.): Die gläserne Decke. Frauen in Ost-, Ostmittel- und Südosteuropa im 20. Jahrhundert. Innsbruck u.a., 2003, S. 12–32.

97. (разом з D. Beyrau, W. Eichwede, E. Jahn, A. Kamenskij, L. Wolff, A. Zorin) Rußland in Europa. Neuer Wein in alten Schläuchen? Fragen an die Historie, in: Osteuropa 53 (2003), S. 1245–1261;

російськомовна версія: Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре 4 (30), 2003, S. 22–32.

98. Centro i periferia nell'impero russo, 1870–1914, in: Rivista Storica Italiana CXV (2003), S. 419–438.

99. The Russian Empire and its Nationalities in Post-Soviet Historiographies, in: Tadayuki Hayashi (ed.): The Construction and Deconstruction of National Histories in Slavic Eurasia. Sapporo, 2003, S. 35–51.

Редагування, упорядкування:

100. (разом з Christoph Augustynowicz, Max Demeter Peyfuss, Iskra Schwarcz, Marija Wakounig): Russland, Polen und Österreich in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Walter Leitsch zum 75. Geburtstag. Wien, Köln, Weimar, 2003. Wiener Archiv für die Geschichte des Slawentums und Osteuropas XIX.

101. (разом з Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, Mark von Hagen): Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). Edmonton, Toronto, 2003.

2004

Статті:

102. Формирование Российской империи в XV – начале XVIII века: Наследство Руси, Византии и Орды, в: Российская империя в сравнительной перспективе: Сб. статей под ред. А. И. Миллера. Москва, 2004, С. 94–112.

103. Die “vergessenen Muslime”. Russland und die islamischen Völker seines Imperiums, in: Saeculum 55 (2004), S. 19–47.

104. The Ambiguities of Russification, in: Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 5 (2004), S. 291–297;

передрук в: Orientalism and Empire in Russia. Ed. by Michael David-Fox, Peter Holquist, Alexander Martin. Bloomington, 2006, S. 227–233.

105. Nationalities Policies, Tsarist, in: James R. Millar: Encyclopedia of Russian History. Vol. 3. New York, 2004, S. 1003–1010.

106. Казаки в записках иностранцев до 1648 г., в: Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы междунар. конференции. Санкт-Петербург, 2004, С. 36–58.

Редагування, упорядкування:

107. Die Geschichte Russlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen. Wiesbaden, 2004 = FOG 63.

Інтерв'ю, коментарі:

2.12.2004 Die Presse: “Ukraine: “Bürgerkrieg höchst unwahrscheinlich” / режим доступу: http://diepresse.com/home/politik/aussenpolitik/160900/Ukraine_Buergerkrieg-hoehchst-unwahrscheinlich?from=suche.intern.portal

2005

Статті:

108. Osteuropa und Osteuropäische Geschichte aus Zürcher, Kölner und Wiener Sicht, in: Dittmar Dahlmann (Hg.): Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. Stuttgart, 2005, S. 149–157.

109. Von ethno-nationalen Laboratorien zu selbständigen Staaten. Die Konstruktion von Nationen in der Sowjetunion und ihr Erbe, in: Johanna Riegler (Hg.): Kulturelle Dynamik der Globalisierung. Ost- und westeuropäische Transformationsprozesse aus sozialanthropologischer Perspektive. Wien, 2005, S. 235–256.

110. Латинские поэмы о победах литовцев над московскими войсками в 1562 и 1564 гг. и о побеге Курбского, в: Ad fontem/У источника: Сб. статей в честь Сергея Михайловича Каштанова. Москва, 2005, С. 318–325.

111. Дисертанти з України на семінарі зі східноєвропейської історії у Віденському університеті (1907–1945 рр.), в: Австрія і Україна в контексті європейської інтеграції співробітництва. Відень–Київ, 2005, С. 122–135.

2006

Редагування, упорядкування:

112. (разом з Bert Fragner) Zentralasien. 13. bis 20. Jahrhundert. Geschichte und Gesellschaft. Wien, 2006. Edition Weltregionen.

Інтерв'ю, коментарі:

31.10.2006 Die Presse: “Russland misst mit zwei Ellen” / режим доступу: http://diepresse.com/home/politik/aussenpolitik/64303/Interview_Russland-misst-mit-zwei-Ellen?from=suche.intern.portal

2007

Статті:

113. Hans Koch (1894–1959), in: Arnold Suppan, Marija Wakounig, Georg Kastner (Hrsg.): Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. Innsbruck u.a., 2007, S. 227–254.

114. Центр и элиты периферии в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.), в: Ab Imperio. Theory and History of Nationalities and Nationalism in the Post-Soviet Realm 2/2007, S. 17–58.

115. Wiener Dissertationen galizischer Jüdinnen und Juden zur ukrainischen Geschichte (1915–1931), в: Confraternitas: Ювілейний зб. на пошану Ярослава Ісаєвича (Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15), Львів, 2007, С. 720–726.

Редагування, упорядкування:

116. (разом з Christoph Augustynowicz): Die galizische Grenze 1772–1867. Kommunikation oder Isolation? Wien, 2007. Europa Orientalis 4.

2008

Статті:

117. Die griechische Diaspora im Zarenreich, in: Maria A. Stassinopoulou, Ioannis Zelepos (Hrsg.): Griechische Kultur in Südosteuropa in der Neuzeit. Beiträge zum Symposium in memoriam Gunnar Hering (Wien, 16.–18. Dezember 2004). Wien, 2008, S. 351–362 (Byzantina et Neograeca Vindobonensia Bd. XXVI).

Інтерв'ю, коментарі:

118. Коментар: (Sub)-Nationalismen der Nationen ohne Staat, in: Egbert Jahn (Hg.): Nationalismus im spät- und postkommunistischen Europa. Bd. 3. Nationalismus in den nationalen Gebietseinheiten. Baden-Baden, 2008, S. 14–26.

2009

Статті:

119. Die Formierung des russländischen Imperiums im 16. bis 18. Jahrhundert, in: Die Reiche Mitteleuropas in der Neuzeit. Integration und Herrschaft. Liber memorialis Jan Pirożyński. Hg. Adam Perlakowski, Robert Bartzak, Anton Schindling. Kraków, 2009, S. 69–81.

120. From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History, in: Georgiy Kasianov, Philipp Ther (Eds.): A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography. Budapest, New York, 2009, S. 51–80.

121. The Politics of History in Contemporary Ukraine: Russia, Poland, Austria, and Europe, in: Juliane Besters-Dilger (Hg.): Ukraine on its Way to Europe. Interim Results of the Orange Revolution. Frankfurt a.M., 2009, S. 217–232;

україномовна версія: Україна на шляху до Європи. Київ, 2009, С. 274–291;

німецькомовна версія: Die Ukraine auf dem Weg nach Europa. Die Ära Juschtschenko. Frankfurt a.M., 2011, S. 211–229.

122. Russia as a Multi-Ethnic Empire. Classifying People by Estate, Religion, and Ethnicity, 1760–1855, in: Michael Branch (Ed.): Defining Self. Essays on Emergent Identities in Russia. Seventeenth to Nineteenth Centuries. Helsinki: Finnish Literature Society, 2009, S. 59–74.

123. Between Science and Politics: The German-Language Historiography of Russia during the 20th Century, in: East and West. History and Contemporary State of Eastern Studies. Ed. by Jan Malicki and Leszek Zasztowt. Warsaw, 2009, S. 41–60.

Інтерв'ю, коментарі:

26–27.11.2009 виступ на конференції “Національні історії та історична пам'ять. Погляди з Росії, України та Франції” (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАНУ) / режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=GFt-zyp3BkY>

11.12.2009 Тиждень.ua: “Націоналізм – явище європейське” / режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/2036>

2010

Статті:

124. Das historische Erbe der Ukraine. Schichten und Elemente: Ein Essay, in: Osteuropa 60 (2010), 2–4, S. 9–31.

125. Das österreichische Galizien in heutigen ukrainischen Schulbüchern, in: Marija Wakounig u.a. (Hg.): Nation, Nationalitäten und Nationalismus im östlichen Europa. Festschrift für Arnold Suppan zum 65. Geburtstag. Wien, Berlin, 2010, S. 147–162.

126. Imperiale russische und nationale ukrainische Geschichtsschreibung, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 58 (2010), S. 562–568.

127. Jaroslav Isajevyč (1936–2010), *ibid.*, S. 631–632.

128. Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа // Україна модерна. – 2010. – № 6 (17). – С. 45–76.

2011

Статті:

129. Ukrainische und russische Nation: Ein asymmetrisches Verhältnis, in: Andreas Kappeler (Hg.): Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung. Köln, Wien, Weimar, 2011, S. 191–201.

130. Hans Koch: The Turbulent Life of an Austrian Ukrainophile, in: Journal of Ukrainian Studies 33–34 (2008–2009, ersch. 2011), S. 255–261, = Tentorium Honorum. Essays Presented to Frank E. Sysyn on his Sixtieth Birthday.

131. Walter Leitsch. Nachruf, in: Österreichische Akademie der Wissenschaften. Almanach 2010 (160. Jahrgang). Wien, 2011, S. 597–605.

132. Vorwort, in: Paulus Adelsgruber, Laurie Cohen, Bórris Kuzmany: Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772–1918. Wien u.a., 2011, S. 7–10.

133. Spaces of Entanglement, in: Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History 12 (2011), S. 477–487.

134. “Поверх кордону”: концепція прикордоння як об’єкт дослідження. Форум // Україна модерна. – 2011. – № 18. – С. 48–53.

Редагування, упорядкування:

135. Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung. Köln, Wien, Weimar, 2011.

україномовна версія: Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Кappelер; пер. з нім. – К.: К.І.С., 2011. – 416 с.

Інтерв'ю, коментарі:

30.11.2011 Тиждень.ua: “Європейський оптиміст. Історик Андреас Каппелер про політичне розуміння поняття “Європа” та можливості появи її спільної ідентичності” / режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/35561>
російськомовна версія: 30.11.2011 “Киевской правде”: “Андреас Каппелер о европейской идентичности” / режим доступу: <http://kpravda.com/andreas-kappeler-o-evropejskoj-identichnosti/>

2012

Монографії:

136. Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten. – Böhlau-Verlag-Wien-Köln-Weimar, 2012. – 398 p.

Статті:

137. Wo liegt die Ostgrenze Europas? In: Jahrbuch für Europäische Geschichte 13 (2012), S. 147–150.

138. Die Sowjetunion und ihre Nationen, in: Katharina Richter u.a. Sowjetmoderne 1955–1991. Unbekannte Geschichten. Zürich: Park Books, 2012, S. 13–15.

Інтерв'ю, коментарі:

9.01.2012 historians.in.ua / режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/intervyu/70-andreas-kappeler-vvazhaiu-sebe-piznim-poslidovnykom-shkoly-annaliv>

02.02.2012 Gazeta.ua: “Найбільше вплинуло на українську ментальність російське панування” / режим доступу: http://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_najbilshe-vplinuло-na-ukrajinsku-mentalnist-rosijske-panuvannya-istorik-andreas-/420556 ; те саме: <http://interviews.com.ua/p/socium/338-andreas-kappeler-zakhidni-evropetsi-vigadali-skhidnu-evropu-shchob-okresliti-sebe-yak-shchos-tsvilizatsino-vishche/>

13.09.2012, інтерв'ю, розбите на вісім частин: <http://www.youtube.com/watch?v=4VG115KeSac>

23.10.2012 Der Standard: “Europas russischer Blick auf die Ukraine” / режим доступу: <http://derstandard.at/1350259060618/Europas-russischer-Blick-auf-die-Ukraine>

04.11.2012 Die Presse: “Moskaus West-Geschichte...” / режим доступу: <http://diepresse.com/home/meinung/debatte/1308437/Moskaus-WestGeschichte?from=suche.intern.portal>

5.11.2012 Тиждень.ua: “Андреас Каппелер про те, чому Україна залишається білою плямою на ментальній мапі Європи” / режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/63189>

13.11.2012 (дата розміщення) Андреас Каппелер: Про українську та російську нації / режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=RJxzCZnrjY>

2013

Монографії:

139. Die Kosaken. Geschichte und Legenden. München, 2013, 127 s.

140. Передбачається вихід монографії “В тіні історії”, присвяченої історії чуваського народу

Інтерв'ю, коментарі:

07.02.2013 Neue Zürcher Zeitung: “400 Jahre Romanow-Dynastie – ein Grund zum Feiern?” / режим доступу: <http://www.nzz.ch/meinung/debatte/400-jahre-romanow-dynastie--ein-grund-zum-feiern-1.17986593>

Григорій Стариков (*Київ, Україна*). **Сучасні закордонні україністи: Андреасу Каппелеру – 70**

Публікація висвітлює основні моменти біографії одного з найвідоміших закордонних україністів – Андреаса Каппелера. Бібліографія історика дає змогу детальніше ознайомитись з його науковими інтересами.

Ключові слова: Андреас Каппелер, біографія, бібліографія.

Григорій Стариков (*Київ, Україна*). **Современные зарубежные украинисты: Андреасу Каппелеру – 70**

Публикация освещает основные вехи биографии одного из наиболее известных зарубежных украинистов – Андреаса Каппелера. Библиография историка позволяет детальнее ознакомиться с его научными интересами.

Ключевые слова: Андреас Каппелер, биография, библиография.

Hryhorii Strykov (*Kyiv, Ukraine*). **The Modern Foreign ukrainists: Andreas Kappeler – 70**

In the publication the major moments of the biography of the one most famous foreign ukrainists – Andreas Kappeler were researched. The bibliography of the historian can see the detail of his research interests.

Key words: Andreas Kappeler, biography, bibliography.

Елла СТЬОПЧЕНКО

(Київ, Україна)

УДК: 930.1(01/092) (= 112.2) (477.7)

**Історіографічні, біографо-
бібліографічні дослідження
історії та культури німців
Півдня України
(кінець XVIII – початок XXI ст.)**

На сучасному етапі розвитку української історичної науки спостерігається впровадження нового цивілізаційно-культурологічного підходу, обумовленого посиленням уваги до проблем соціальної, інтелектуальної історії та актуалізації просопографічних досліджень (вивчення особистостей, які зробили внесок у розробку певної проблематики). У вирішенні етнонаціональних проблем України важлива роль належить історико-етнографічним, джерелознавчим та історіографічним студіям історії і культури етнічних спільнот держави. У цьому контексті значення набувають питання історії вивчення національних і етноконфесійних груп, які здавна населяють територію нашої країни. Серед таких груп – і німецька етнічна спільнота України.

З другої половини XVIII ст. в Російській імперії та Україні відбуваються серйозні політичні, соціально-економічні перетворення. В цей час розпочинається й новий етап німецької колонізації різних регіонів країни – засновуються компактні поселення німецькомовного населення на Півдні України, на Волині, Буковині, в Галичині та на Закарпатті.

На Півдні України німецьке населення сформувалося із представників етнічних груп центральних і західноєвропейських країн наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в результаті іноземної колонізації південних регіонів Російської імперії, утворивши компактні групи поселень – колонії і колоністські округи на території Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній (сучасні Дніпропетровська, Запорізька, Одеська, Миколаївська, Херсонська області, Автономна Республіка Крим). Їхні колонії відрізнялися від сусідніх поселень компактністю проживання, віросповіданням, способами організації громадського життя, високим рівнем економічного розвитку і тим, що

всередині свого етносу вони не становили монолітної спільноти, поділяючись за етнічним, мовним і конфесійним чинниками на лютеран, католиків, менонітів.

Німці цього регіону упродовж століть виступали важливою складовою його поліетнічної структури, відігравали значну роль в економічних і культурно-освітніх процесах. За даними перепису 1897 р. німецька людність Півдня України складала 307 590 осіб (в Україні – 516 403 осіб). На сучасному етапі, за даними перепису 2001 р. німецька людність в Україні становить 33 тис. осіб (33 302). На Півдні України вона складає близько 19 тис. осіб (18 850). Отже, якщо взяти німців України за 100%, то на Півдні України німецьке населення складає приблизно 65-70%, що є доволі високим показником для необхідності проведення досліджень цієї етнічної спільноти. Студії німецького населення цього регіону налічують понад двохсотлітню історію, представлені значним вітчизняним і зарубіжним науковим доробком, який є представницьким і достатнім для необхідності його комплексного історіографічного аналізу.

Мета роботи полягає у проведенні історіографічного аналізу корпусу існуючої фахової літератури з історії та культури німецької етнічної спільноти Півдня України для укладання біобібліографічного довідника з теми, що сприятиме відображенню досягнень вітчизняних науковців у сфері організації наукових досліджень та вивченні історії, етнографії, філології й культури цього етносу.

Об'єктом дослідження виступає процес укладання біобібліографічного довідника “Дослідники історії німців Півдня України”, який поділяється на хронологічні і тематичні підрозділи.

Слід зазначити, що за період незалежності України вже було створено бібліографічні та біобібліографічні довідники з історії німців в Україні. Одним з перших серед них слід назвати науково-допоміжний бібліографічний покажчик “Німці в Україні”, укладений Н. Дехтярьовою, Є. Кузнецовою, Н. Македон і виданий під керівництвом директора Книжкової палати України М. Сенченко у 1998 р. [5] До покажчика включено книжки, журнальні та газетні статті, видані українською, російською, німецькою мовами за період з 1917 по 1941 рр. в Україні та зарубіжних країнах (Австрії, Німеччині, Чехо-Словаччині), а саме: 20 журналів, 39 газет німецької спільноти в Україні; 4 німецькі журнали про Україну (в Берліні, Мюнхені); 18 журналів, 12 газет української еміграції в Австрії та Німеччині; 2 журнали та 4 газети полонених українців у Німеччині (таборова преса). Матеріал згруповано у 36 розділів, присвячених бага-

тьом сферам життя німецької спільноти України, наприклад, право, історія, демографія, етнографія, мова, освіта, релігія, художня література тощо. Зібрані публікації інформують не тільки про історію та культуру німців України, а й про видавничу діяльність німецьких колоністів різних регіонів України, знайомлять з науковими працями української еміграції в Німеччині, німецькими джерелами про Україну.

Бібліографічні покажчики “Причорноморські німці та їх внесок у розвиток м. Одеса та регіону. 1803–1917” (1999) [6] і наступний доповнений – “Причорноморські німці в житті та діяльності м. Одеса та регіону. 1803–2003” (2003) [7] впорядковані В. Самодуровою, А. Айсфельдом та М. Шевчуком. До покажчиків увійшли опубліковані матеріали з історії та культури німців Одеської області з 1803 по 1917 рр., зібрані на базі Наукової бібліотеки Одеського державного університету, Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, з особистих колекцій мешканців м. Одеса та співробітників Інституту німецьких та східноєвропейських досліджень (Геттінген, Німеччина). В один з розділів вміщено також матеріал про фонди причорноморських німців, опис документів, що регулювали життя та діяльність поселенців на Півдні України, які зберігаються у ДАОО.

Російська дослідниця Т. Н. Чернова упорядкувала тематичний бібліографічний збірник “Російські німці” [11] за період проведення досліджень протягом 1991–2000 рр., до якого увійшла наукова література дослідників країн СНД (російських, українських, казахських, азербайджанських тощо). Серед зарубіжних досліджень заслуговує на увагу німецькомовна двотомна бібліографія з історії німців в Російській імперії–СРСР–СНД Д. Брандеса [12, 13].

З біобібліографічних покажчиків, в яких є певні відомості про деяких дослідників українських німців, слід зазначити видання академічних інститутів (Інституту історії України (Кулинич, Кривець, Якубова, Марочко) [3] та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса (Панчук, Чирко, Рафальський, Рубльова) [2]). Заслуговує на увагу видання коротких біографічних даних з бібліографіями праць викладачів кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету, на базі якого у 1997 р. було створено Інститут українсько-німецьких історичних досліджень ДНУ під керівництвом С. Бобилевої, і більшість науковців цієї кафедри утворили наукове коло цього інституту, основний напрям діяльності якого зосередився на дослідженнях різноманітних питань історії та культури німців в Україні

[1]. Особливу роль у розвитку німецькознавчих досліджень відіграло видання біобібліографії праць членів Міжнародної асоціації дослідників історії та культури російських німців за період її діяльності з 1995 по 2010 рр. [4], в яких представлено біографічні дані дослідників історії та культури російських німців та зібрано їхній науковий доробок.

В основу укладання біобібліографічного довідника з історії та культури німецької етнічної спільноти України передбачається покласти матеріали спеціального комплексного дослідження історіографії проблеми німецького населення Півдня України, яке з'явилося у 2010 р. у формі кандидатської дисертаційної роботи авторки цих рядків [9]. У роботі на основі реконструкції корпусу опублікованих джерел з історії німецької етнічної спільноти регіону було визначено періодизацію становлення та розвитку досліджень з історії цього етносу: початковий етап – 70-ті–80-ті роки XVIII – 30-ті роки XIX ст.; етап становлення наукових досліджень – 30-ті роки XIX ст. – 1914 р.; полемічний етап – 1914 – початок 1920-х років; перехідний – 1920-ті–1930-ті роки; етап стагнації досліджень – початок 40-х – кінець 80-х років XX ст. та аналітичний – 90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст. Згідно з даною періодизацією простежено провідні тенденції вітчизняної історіографії історії німецького населення Південної України [10].

Даний хронологічний поділ з відображенням провідних тенденцій вітчизняної історіографії історії німецького населення Південної України буде застосовано у цьому довіднику.

Специфікою *першого етапу* стало нагромадження емпіричного матеріалу про південноукраїнську територію, перших відомостей з історії її німецького населення, відбитих у подорожніх нотатках учасників академічних експедицій І. Гільденштедта, В. Зуєва, П. Палласа.

Другий етап визначається формуванням наукового інтересу до історії, традиційно-побутової культури колоністів, що складався в межах статистичних, соціально-економічних, етнографічних досліджень Південної України та був зумовлений прогресом господарства колоній. Дослідники цього етапу – представники урядової та релігійної історіографії: чиновники – А. Заблоцький-Десятовський, Й. Корніс, А. Скальковський, Ю. Вігте, А. Фадєєв, В. Павлович, О. Клаус, А. Веліцин, земські статистики – В. Постников, Л. Падалка та професійні історики – Д. Багалій, Г. Писаревський, а також релігійні діячі, вчителі-меноніти – Д. Епп, П. Фрізен, Ф. Ісаак, К. Келлер. Наприкінці XIX ст. з'являються полемічні твори, що культивували критичний підхід в

оцінці ролі німецької колонізації (А. Веліцин, П. Каменський). *Третій етап* – дослідження часів Першої світової війни – характеризуються формуванням протилежних поглядів на історичну місію німецьких колоністів. Прибічники антинімецької позиції утверджували в суспільній думці стереотип німців-колоністів як “внутрішніх ворогів держави”, “п’ятої колони”, обґрунтовуючи політичну доцільність положень ліквідаційного законодавства (С. Шелухін, А. Богдановський, С. Мансирев, Г. Євреїнов, А. Ліпранді, С. Годземба, І. Гольдштейн, Б. Івінський, М. Симбірський, П. Луппов, А. Ренников, І. Сергєєв). Апологети протилежного погляду (С. Бондар, К. Ліндеман, Я. Штах, Д. Епп, Г. Бергман), прагнучи представити неупереджену характеристику ставлення німців-колоністів до російського уряду й місцевого населення, намагалися обґрунтувати недоцільність репресивних заходів. Зміст *четвертого етапу* характеризується зміною підходів до аналізу історичних, соціальних, економічних і суспільно-політичних процесів у середовищі німців-колоністів Півдня України, зумовленою впливом панівної партійної доктрини з національного питання. Провідниками цієї політичної лінії були радянські державні чиновники. У руслі офіційної політичної лінії вибудовували свої дослідження з історії німецьких колоній Півдня України й вчені ВУАН (О. Курило, В. Жирмунський, А. Штрюм, Е. Йогансон, Л. Зіндер, Г. Штайнванд, В. Кравченко), водночас зосереджуючи увагу на етнографічних, лінгвістичних і фольклорних аспектах теми. На *п’ятому етапі* історіографія історії німецької національної меншини зазнала змін, пов’язаних із впливом різних політичних режимів. У період нацистської окупації німецькознавчі дослідження стимулювалися расистською доктриною про історичне право “арійської раси” на панування в слов’янських землях, а до їх проведення залучалися українські історики та архівісти (О. Оглоблин). Повоєнний ідеологічний тиск і репресії етнічних німців визначили тло фактичної заборони досліджень теми. У період “хрущовської відлиги” публікуються атеїстичні праці з історії менонітського сектантства (В. Крестьянинов, Н. Ільїних). На рубежі 70-х–80-х років ХХ ст. з’являються дослідження, присвячені загальним питанням колонізації Півдня України, ролі різних етнічних груп, зокрема німців, у соціально-економічному розвитку регіону (О. Дружиніна, В. Кабузан, Л. Малиновський, В. Наулко, Ю. Іванова, Л. Чижикова).

Шостий – сучасний етап розвитку історіографії проблеми. Саме на цьому етапі – за період незалежності України – виникли сприятливі

умови для ренесансу національно-культурного життя різних етнічних груп. Впровадження виваженої національної політики України викликало активізацію етнонаціональних досліджень. За висловом О. Рафальського, “у цей час було закладено сприятливий фундамент для створення наукової, об’єктивної історії як українського народу, так і всіх етнічних груп України, що спричинило поширення міждисциплінарних досліджень етнонаціональних процесів минулого і сучасності” [8, с. 16]. У зв’язку з цим суттєвого значення набувають дослідження історії різних етнічних та етноконфесійних груп, зокрема й німецького етносу України. Спостерігається початок дослідницького ренесансу німецько-знавчих студій, зумовлений загальною актуалізацією проблем етнічної історії України, спалахом зацікавленості наукового загалу минулим цієї національної меншини. Отже, цей етап характеризується національно-культурним відродженням, новою хвилею дослідницької діяльності, активізацією вітчизняних німецькознавчих студій в умовах формування спеціалізованих центральних і регіональних наукових осередків.

На базі академічних і вищих навчальних закладів почали створюватися окремі наукові осередки – у Києві (дослідження загальних проблем німців України) та регіональні – у Дніпропетровську, Запоріжжі, Донецьку, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Сімферополі (вивчення історії та культури німців південного регіону країни). Науковці Луцька (М. Костюк, О. Суліменко, Ю. Поліщук) займаються вивченням історії волинських німців. Дослідники Чернівецького, Львівського та Ужгородського університетів (С. Осачук, Р. Тхоржевський, Л. Гнесь, Г. Павленко, І. Монолатій) досліджують проблеми соціально-економічного і культурного розвитку німців Буковини, Галичини та Закарпаття.

Починає формуватися принципово нова історіографічна ситуація, що характеризується розширенням тематики досліджень історії українських німців і її вивченням з позицій історичної об’єктивності. На початку 1990-х років спостерігається утворення наукових осередків з вивчення історії національних меншин, зокрема й німецької етнічної групи України. Ці проблеми увійшли до тематики досліджень співробітників академічних та освітніх наукових установ: Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Кураса (М. Панчук, Б. Чирко, О. Рафальський, Н. Рубльова, Л. Польовий, С. Пишко); Центру етносоціальних та етнополітичних досліджень Інституту соціології (керівник В. Євтух), Інституту історії України (І. Кулинич, Н. Кривець, І. Марочко, Л. Якубова); Інституту держави і права ім. В. Корецького (керівник

Ю. Римаренко); Київського національного університету імені Тараса Шевченка (В. Сергійчук, С. Стельмах, О. Іванов, І. Іваньков, І. Винниченко, І. Верба). Цю тематику вивчають германісти Національного інституту стратегічних досліджень (А. Кудряченко, Г. Калінічева), Київського лінгвістичного університету (В. Васильчук). Дослідження проблем етнонаціональних взаємин, зокрема німецької спільноти, продовжує В. Наулко. Водночас активні дослідження 1990-х років, що тривали в центральних наукових установах, так і не привели до формування німецькознавчої історико-етнологічної школи. Нині дослідження історії німців в Україні є предметом зацікавленості окремих київських науковців – В. Васильчука, І. Винниченка, О. Іванова, І. Іванькова, Г. Калінічевої, А. Кудряченка, Н. Рубльової, Е. Стюпченко, Б. Чирка.

Водночас, в період незалежності німецькознавчі студії набувають регіонального характеру, активізуючись на Півдні України – в архівних установах, етнографічних, історико-краєзнавчих музеях, вищих навчальних закладах на базі історичних факультетів: Дніпропетровського (Інститут українсько-німецьких досліджень – С. Бобилєва, Н. Венгер, О. Безносів, О. Безносів, В. Клець, Т. Петрова, І. Толстих, Б. Малиновський, О. Берестень, С. Атаманенко, Т. Захарченко, Є. Яценко, Ю. Маліцька, О. Кадол), Донецького (О. Дингес, Ю. Дингес, Т. Месіч, В. Нікольський, О. Качалов), Запорізького (А. Карагодін, М. Белікова, К. Лях, Ю. Берестень, Г. Турченко), Одеського (М. Шевчук, П. Барвінська), Миколаївського (М. Шитюк, Ю. Котляр, М. Козирева), Таврійського (В. Ганкевич, А. Задерейчук, І. Задерейчук) університетів. У рамках міжнародних проєктів Інституту німецьких і східноєвропейських досліджень (А. Айсфельд) і Державних архівів Дніпропетровської (Н. Юзбашева, Д. Мешков); Одеської (О. Коновалова (Айсфельд), Е. Плеська), Херсонської областей, АР Крим (Л. Кравцова, О. Каркач) триває видання документів – анотованих описів архівних справ з історії німецького населення Півдня України. Виставково-екскурсійна робота з теми проходить в музеях: Кримському (директор Ю. Лаптев); Одеському (директор В. Солодова, О. Солончук); Донецькому (Ю. Полідович), Миколаївському (О. Гріневич) [10, с. 14–15].

Чільне місце в дослідницькому процесі належить створеній 1995 р. Міжнародній асоціації дослідників історії та культури російських німців, що об'єднала понад сотню вчених Росії, України, Німеччини, Казахстану, Азербайджану, Киргизії, Узбекистану та Японії. Основними напрямками діяльності асоціації стали: проведення наукових конфе-

ренцій; організація історико-етнографічних експедицій; підготовка музейних колекцій, виставок; видання наукових збірок, анотованих описів архівних фондів, науково-інформаційного бюлетеня “Російські німці”. За роки діяльності асоціації сформувалися наукові центри з вивчення історії російських німців на базі Саратовського (керівник А. Герман, І. Плеве, О. Ліценбергер, І. Шульга – вивчають історію німців Поволжя), Дніпропетровського (керівник С. Бобилева – проблеми німецькомовного населення України), Волгоградського (Н. Вашкау – німців Нижнього Поволжя), Омського (керівник Т. Смирнова – історію і етнографію німців Сибіру) університетів та під керівництвом директора Омського історико-краєзнавчого музею П. Вібе. У Барнаульському (Л. Малиновський, Л. Москалюк) та Красноярському (В. Дятлова) педагогічних університетах сконцентровано увагу на вивченні історії та німецьких діалектів; ведеться відповідна наукова робота у Казахстані (Т. Волкова, Л. Бургарт, О. Зейферт), в Узбекистані (Д. Іноятова, В. Гентшке) та Азербайджані (Х. Вердієва, С. Зейналова) [4, с. 4].

Таким чином, даний біобібліографічний довідник має бути підготовлений на основі анкетних даних українських дослідників; анкети були створені автором цієї статті, розіслані науковцям, дані зібрано та проаналізовано. Ці анкети включають рубрики, в яких подавалися відомості про походження вчених, їхній соціальний стан та національний склад сім’ї, освіту, про наукову, громадську, політичну діяльність, участь у спеціалізованих конференціях з німецькознавчої проблематики, форумах, в організаціях німців України, в наукових програмах, експедиціях, отриманні грантів, а також про участь у конференціях, на яких доповідач виступав з проблем, пов’язаних з життям німців в Україні. Бібліографічний розділ анкет відображає роботу дослідника суто у сфері історії та культури українських та російських німців, яка подається у хронологічній послідовності, що має, на наш погляд, відображати професійне зростання вченого, його наукові інтереси. Повні списки праць даних дослідників у запланованому виданні, на нашу думку, тільки перевантажували б цей довідник, тому для представлення більш широкої і повної бібліографії в ньому передбачається подача матеріалів суто з німецькознавчої проблематики.

Джерела та література

1. Бібліографія праць викладачів всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету / [уклад. Т. Л. Петрова, І. В. Толстих;

під ред. С. Й. Бобилевої]. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський нац. ун-т, 2007. – 88 с.

2. Бібліографія праць співробітників інституту 1991–2001 рр. / [гол. ред. І. Ф. Курас]. – К.: НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень, 2002. – 177 с.

3. Вчені Інституту історії України: бібліогр. довід. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1998. – 368 с. – (Серія “Українські історики”. – Вип. 1).

4. Международная ассоциация исследователей истории и культуры российских немцев. 1995–2010: [справочник / науч. ред. И. В. Черказьянова; сост. И. В. Черказьянова, Т. Б. Смирнова]. – М.: МСНК, 2010. – 220 с.

5. Німці в Україні: [наук.-допоміж. бібліогр. покажч., 1917–1941]. – К.: Кн. палата України, 1998. – 180 с. – (Серія “Етноси України”).

6. Причерноморские немцы и их вклад в развитие г. Одессы и региона. 1803–1917 гг.: [библиогр. указ. / сост. В. В. Самодурова.] – Одесса, 1999. – 192 с.

7. Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона: 1803–2003: [библиогр. указ. / сост. В. Самодурова, А. Айсфельд, Н. Шевчук]. – Одесса: Астропринт, 2003. – 312 с.

8. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / Олег Олексійович Рафальський. – К.: Полнос, 2000. – 446 с. – (Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України).

9. Стьопченко Е. М. Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець ХVІІІ – початок ХХІ ст.): Дис... канд. істор. наук: 07.00.06 / Елла Миколаївна Стьопченко. – К., 2010. – 360 с.

10. Стьопченко Е. М. Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець ХVІІІ – початок ХХІ ст.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 / Елла Миколаївна Стьопченко; Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2010. – 20 с.

11. Чернова Т. Н. Российские немцы: Отечественная библиография, 1991–2000 гг.: [указ. новейшей лит-ры по истории и культуре немцев России / сост. Т. Н. Чернова]. – М., 2001. – 272 с.

12. Brandes D. Bibliographie zur Geschichte und Kultur der Russlanddeutschen / D. Brandes, M. Busch, K. Pavlovich. – München, 1994. – Bd. 1: Von der Einwanderung bis 1917. – 370 s.

13. Brandes D. Bibliographie zur Geschichte und Kultur der Russlanddeutschen / D. Brandes, V. Dönninghaus. – München, 1999. – Bd. 2: Von 1917 bis 1998. – 988 s.

Елла Стьопченко (*Київ, Україна*). **Історіографічні, біографо-бібліографічні дослідження історії та культури німців Півдня України (кінець XVIII – початок XXI ст.)**

У статті представлені основні види бібліографічних та біобібліографічних довідників з історії німців в Україні, визначається їхня структура та інформаційні можливості. Виділено періодизацію розвитку німецькознавчих досліджень з кінця XVIII до початку XXI ст., яку буде взято за основу при укладанні авторського біобібліографічного довідника “Дослідники історії та культури німців Півдня України”.

Ключові слова: бібліографічний, біобібліографічний, довідники, німецькознавчі дослідження, Південь України.

Элла Степченко (*Киев, Украина*). **Историографические, биографо-библиографические исследования истории и культуры немцев Юга Украины (конец XVIII – начало XXI вв.)**

В статье представлены основные виды биографических и библиографических справочников по истории немцев в Украине, определены их структура и информационные возможности. Выделена периодизация немецковедческих исследований с конца XVIII до начала XXI вв., которая будет положена в основу при составлении авторского биобибліографического справочника “Исследователи истории и культуры немцев Юга Украины”.

Ключевые слова: биографический, библиографический справочник, немецковедческие исследования, Юг Украины.

Ella Stepchenko (*Kyiv, Ukraine*). **Historiography, Biographies and Bibliographical Study of the History and Culture of German South of the Ukraine (the End of the 18 – the Beginning of the 21st century)**

The main types of bibliographic and reference bibliography on the history of the Germans in Ukraine, determined their structure and information capabilities is presented in this paper. It was highlighted period of the German studies from the late 18 to the beginning of the 21st century, which will underlie as a basis for concluding author’s bibliography book “German historians of the South of the Ukraine”.

Key words: bibliography, bibliographic, reference, German research, South of the Ukraine.

Андрій АЛЕКСАХА
(Ялта, Україна)

УДК: 930, 2 : 314

**Революції – найбільші соціальні
конфлікти в історії людства.
Загальне і специфічне**

Революція – надзвичайне соціальне явище, яке завжди привертало увагу як учених, так і широких кіл суспільства. Такі революції, як англійська середини XVII ст., французька кінця XVIII ст., російська початку XX ст., були предметом дослідження багатьох видатних дослідників, але їх причини більшість дослідників вважає винятковими, притаманними кожній конкретній країні, в якій відбулася революція. Тільки марксизм розглядає революції як закономірну невідворотність і неодмінний чинник розвитку суспільства. Проте багато фактів з історії революцій не відповідають теорії Маркса. Наприклад, відповідно до марксизму, революційний перехід від капіталізму до комунізму мусить відбутися у найбільш розвинутих країнах світу, проте такі революції відбуваються виключно у слаборозвинутих країнах, таких як Росія або Китай. Розвиток же країн, які і в часи Маркса були передовими, наприклад Англія, Франція, відбувся зовсім іншим шляхом, і говорити про ймовірність революційної ситуації у цих країнах сьогодні неможливо.

Таким чином, досі не існує загально визнаної теорії виникнення революцій, яка б пояснювала головні, найбільш значущі їх риси спільними для всіх випадків причинами. Метою цієї статті є пошук теоретичного, узагальнюючого пояснення причин революцій, розвитку подій під час революційного процесу та наслідків революцій.

Цей пошук здійснюється нами на теоретичній основі моделі взаємодії демографічних та соціально-економічних процесів у доіндустріальних суспільствах, яка вперше була нами запропонована у монографії “Введення в прогресологію” [1], а пізніше використана у нашій кандидатській дисертації [2].

В основу цієї концепції покладено економічний закон зменшення доходів від землі (*diminishing returns on land*), сформульований ще у класичній політичній економії, згідно з яким збільшення видатків праці на обробку ділянки землі хоч і веде до збільшення загального продукту, але спричиняє спад продуктивності праці [14, 191–192]. Причиною падіння продуктивності праці є низький рівень розвитку суспільства, адже у доіндустріальних суспільствах інтенсифікація сільського господарства досягається за рахунок збільшення витрат праці, на відміну від індустріальних суспільств, де для інтенсифікації збільшують капітальні видатки (синтетичні добрива, пестициди, механізми тощо).

У 60-х роках ХХ ст. цей закон був переосмислений данською дослідницею Естер Бозеруп і сформульований так: інтенсифікація сільського господарства спричиняє зменшення продуктивності праці. Тому розвиток сільського господарства відбувається тільки під тиском зростання кількості населення [14, 11–14.]. У такому формулюванні ми в подальшому будемо називати цей закон законом Бозеруп. Закон Бозеруп ламає багато звичних стереотипів, які пов'язані ще з Марксом. Так, Маркс вважав, що розвиток суспільства залежить від зростання продуктивності праці, а отже, більш розвинуті доіндустріальні суспільства мають більшу продуктивність праці, ніж менш розвинуті. Відповідно ж до закону Бозеруп продуктивність праці при мисливстві і збиральництві вища, ніж при скотарстві, а при скотарстві вища, ніж при землеробстві. Таке твердження здається парадоксальним, проте етнографи зібрали безліч фактів, які підтверджують цю тезу. Наприклад, перехід від мисливства до землеробства супроводжувався настільки значним збільшенням витрат праці при погіршенні харчування, що навіть тривалість життя населення при цьому скорочувалася [3; 4; 6, 29; 10, 39; 15, 32–35].

Головною рисою доіндустріальних суспільств є те, що переважна більшість їхнього населення працює у сільському господарстві. Промисловість і торгівля розвинуті дуже слабо і, головним чином, залежать від сільського господарства, а вищі верстви суспільства живуть переважно доходами від того ж таки сільського господарства. Таким чином, розвиток сільського господарства визначає розвиток будь-якого доіндустріального суспільства. Водночас розвиток сільського господарства пов'язаний із збільшенням врожайності, для чого потрібна інтенсифікація, яка в доіндустріальних суспільствах, згідно з законом Бозеруп, спричиняє падіння продуктивності праці. Тобто дія закону

Бозеруп стає на заваді розвитку сільського господарства, отже, суспільства в цілому.

З закону Бозеруп випливає, що зростання населення є головною рушійною силою прогресу, отже, якщо у доіндустріальному суспільстві немає збільшення чисельності населення, то немає і прогресу, тому що інтенсифікація сільського господарства почнеться лише тоді, коли густота населення досягне певного рівня, за якого засобів до існування бракуватиме для підтримки звичайного рівня життя. Такий рівень густоти населення пропонується називати критичним [1, 28]. Цей підхід дає нам підстави розглядати територію певної країни як резервуар. Кількість населення будь-якого резервуару на доіндустріальній стадії обмежена досягнутим рівнем інтенсифікації сільського господарства.

Зростання густоти населення понад критичну, тобто заповнення резервуара, спричинить нестачу засобів до існування і дедалі більше незадоволення існуючою ситуацією, що спонукає на пошуки виходу з неї. Тому пропонується інтегральний показник стану доіндустріального суспільства – критичний коефіцієнт, який є результатом ділення фактичної густоти населення на критичну [1, 30]. Чим вищий критичний коефіцієнт у даному суспільстві, тим вища в ньому соціальна напруга. Перехід населення до більш інтенсивної системи землекористування спричиняє збільшення критичної густоти населення, отже, зниження критичного коефіцієнта.

Якщо населення під тиском нестачі засобів до існування переходить до більш інтенсивної системи користування землею, це означає, що селяни вимушені виконувати більш складну роботу, працювати більше часу з більшим навантаженням. Таким чином, характер праці неминуче веде до змін у спільних для всього населення рисах характеру. Населення стає більш наполегливим і працьовитим. Такі зміни можна назвати зростанням рівня розвитку населення. Отже, рівень розвитку населення – це його здатність вирішувати проблеми, що виникають у процесі життя [1,8]. Чим складніша праця, якою займається населення, тим вищий його рівень розвитку. Зростання рівня розвитку населення веде до зростання його потреб. Чим населення більш розвинуте, тим краще воно хоче жити, і, навпаки, слаборозвинуте населення потребує меншого. Таким чином, чим вищий рівень розвитку населення, тим вищі його потреби і рівень споживання.

При заповненні резервуара подальше збільшення продукції сільського господарства без його інтенсифікації неможливе. Але інтенси-

фікація не може тривати нескінченно довго. Залежно від природних та економічних умов настає такий момент, коли подальша інтенсифікація неможлива. Наприклад, вирощування винограду і виробництво вина є більш інтенсивним, ніж вирощування зернових. Але вирощування винограду є можливим тільки за певних кліматичних умов. І навіть якщо кліматичні умови дозволяють, потрібні відповідні економічні умови для збуту вина і купівлі всього необхідного для життя.

Отже, заповнення резервуара в умовах неможливості подальшої інтенсифікації сільського господарства є останнім заповненням. У цьому разі соціальна напруга, яка виникає у резервуарі при кожному його заповненні, досягне свого максимуму. Звичайний шлях вирішення проблеми високого критичного коефіцієнта, тобто інтенсифікація землекористування, неможливий. Селянство, яке у доіндустріальних суспільствах складає переважну більшість населення, шукає вихід з глухого кута. У той же час зростання населення поза межі критичної густоти призводить до падіння рівня споживання переважної більшості населення, в першу чергу селянства. В цих умовах селянам просто немає з чого сплачувати податки чи купувати якісь товари для себе. Отже, падають доходи практичного всіх членів суспільства: поміщиків, які не отримують звичайних зборів із селян, торгівців та ремісників, які не можуть продати свої товари, чиновників, військових, лікарів та вчителів, тому що державна скарбниця порожня.

Проте ця ситуація мотивує найбільш ділових членів суспільства до активізації їхньої економічної діяльності, чому сприяє швидке збільшення частки селян, які не можуть бути зайняті в сільському господарстві. Щоб вижити, ці люди згодні на будь-яку роботу, тому економіка країни в цей період дуже швидко розвивається. Але розвиток економіки обмежується дуже низьким попитом на промислові товари серед селян.

В цих умовах незадоволення ситуацією, що склалася, охоплює все ширші верстви суспільства, знизу до самого верхнього прошарку. В економічних проблемах звичайно звинувачують уряд, і урядом незадоволені буквально всі. В доіндустріальних суспільствах, якщо такі суспільства розвиваються спонтанно, без запозичень ззовні, уряд не може бути демократичним, тому він намагається придушити незадоволення. У той же час в суспільстві виникають теорії, якими намагаються пояснити тяжку економічну і політичну ситуацію в країні. Виникають і поширюються ці теорії в освічених прошарках і поступово проникають

у низи суспільства. Саме ці теорії формують ідеологію майбутньої революції та гасла, під якими вона відбудеться. Головна вимога до таких теорій полягає в тому, що в них може повірити середній клас і вони мусять бути зрозумілими для неписьменного і темного селянства.

Загалом всі революційні ідеології поділяються на два типи: релігійні та комуністичні. Релігійна ідеологія пояснює надзвичайні труднощі передреволюційного періоду дуже просто: люди забули заповіді бога, потопають у гріхах, от бог їх і карає. Звідси дуже простий вихід: треба повернути суспільство до бога, примусити тих, хто не хоче, жити відповідно до божих заповідей. Релігійні ідеології притаманні суспільствам, які знаходяться на відносно низькому рівні розвитку. Для селян релігійна ідеологія завжди зрозуміла і правильна, проте не селяни придумують ідеології, а представники освічених класів. На певному етапі розвитку із більш розвинутих країн запозичується уявлення, що релігія не може вирішити проблеми повсякденного життя, тому пропонується вихід шляхом перерозподілу власності, що є головним критерієм комуністичної ідеології.

Зрівняння майна і доходів, тобто егалітаризм, завжди був притаманний селянам. Звичайною практикою на певному етапі були перерозподіл землі між членами громади, коли земля надається рівними частками, звичайно особам чоловічої статі. Уявлення про рівний перерозподіл багатства, як тільки і є чесним, характерне для селянства і нижчих верств будь-якого доіндустріального суспільства. Тому комуністична ідеологія притаманна селянським рухам ще і з середньовіччя, згадаймо єретичні громади, наприклад, анабаптистів у Німеччині та Швейцарії, таборитів у Чехії тощо.

Слід зазначити, що обидві революційні ідеології мають багато спільного. Перерозподіл майна і егалітаризм притаманні властиві багатством релігійним народним рухам. Разом з тим комуністична революційна практика має багато спільного з релігією: збори з певними ритуалами, співання революційних пісень, а головне – сліпа і непохитна віра в можливість побудови раю на землі.

Отже, на початку революції владою незадоволені всі верстви суспільства. Мета верхів суспільства – перебрати на себе побільше влади від монарха, низи ж хочуть поліпшення свого матеріального стану. Тобто, якщо верхи хочуть перерозподілу влади, то низи – перерозподілу майна. Але на першому етапі і верхи і низи хочуть повалення існуючого режиму. У цих умовах навіть незначна подія може стати

приводом для початку революції. Звичайно революція починається з конфлікту на самому верху суспільства, а саме з боротьби за владу. Але поступово в конфлікт втягуються дедалі ширші верстви суспільства, а події, які становлять процес революції, розгортаються по лінії все більшої радикалізації, адже чим нижче той чи інший соціальний шар, тим він більш радикальний.

Нарешті в революцію вступає селянство – найбільш радикально налаштований клас суспільства. У містах це люди, які нещодавно полишили село у пошуках роботи. Мета низів суспільства, тобто основної маси населення і головної рушійної сили будь-якої революції, завжди одна – підняти свій рівень споживання політичними засобами. Це неможливо в принципі, тому що рівень споживання можна підняти тільки завдяки зростанню рівня розвитку населення. Будь-які перерозподіли статків і доходів тільки погіршують економічну ситуацію в країні, тому що руйнують сформовану соціальну структуру суспільства, порушують нормальні економічні відносини.

Структура влади, яка існувала до революції, швидко руйнується. У той же час до влади рвуться люди, які хочуть використати настрої темного неписьменного населення. Звичайно ці люди мають певну освіту, вони придумують лозунги, намагаючись висловити в них неясні бажання неосвічених мас. Головна мета цих лідерів не стільки в тому, щоб направляти рух мас, скільки в тому, щоб утриматися при владі. Сила їх у тому, що хоча маси хочуть підняти свій рівень споживання, вони зовсім не розуміють, як це здійснити. Саме завдяки використанню цього протиріччя лідери революції і утримують владу. Проте радикалізація суспільства і революційного процесу вимагає від лідерів дедалі радикальніших дій. Але, оскільки вони люди з певною освітою, вони добре розуміють згубність цих дій. І тут при владі залишаються лідери, готові, щоб не втратити підтримку мас, робити все, чого маси хочуть.

Чим сильніше соціальні низи намагаються втілити в життя свої уявлення про те, що треба робити для поліпшення ситуації (перерозподіл майна, реквізиції, нормування споживання, контроль за цінами тощо), тим гірше для економіки. Загалом, чим сильніша в революції участь низів, тим більше крові і гірше для економіки.

З розвитком революції населення країни поділяється на тих, хто підтримує стару владу, і тих, хто виступає за нову. В деяких районах країни критична густота ще не досягнута, і вони не підтримують рево-

люцію. Починається громадянська війна, і в умовах збройної боротьби влада не в змозі підтримувати порядок. В країні панує анархія, мирне населення грабують усі – і революціонери, і контрреволюціонери, і просто бандити. У таких умовах населення починає розуміти, що подальші намагання поліпшити ситуацію шляхом егалітаризму та насильства марні і починає зневірюватись у революції. Тому далі революція сягає кульмінації і відбувається швидка зміна настроїв населення – люди прагнуть стабільності. Населення хоче зупинити анархію і насильство за будь-яку ціну, для чого воно готове поступитися новій владі всіма своїми правами.

Тому влада посилюється і поступово стає набагато деспотичнішою, ніж та, що була до революції. В цих умовах влада швидко концентрується у достатньо вузькому колі людей. Ці люди нікому не підконтрольні, а влада, яку вони утримують, нічим не обмежена. Наступний етап – це подальша боротьба за владу між цими людьми і неминуха диктатура однієї людини.

Таким чином, при останньому заповненні резервуара в доіндустріальному суспільстві, тобто такому суспільстві, де селянство становить абсолютну більшість населення, відбувається революція. Це селянська революція, яка має наслідком надзвичайні страждання населення країни, величезні людські жертви і диктатуру. Ця революція не дає суспільству нічого доброго, бо мета, яку завжди ставлять перед собою низи суспільства, а саме підняття рівня споживання політичними засобами, є недосяжною в принципі.

Після революції потрібен певний час, щоб зростання населення призвело до нового заповнення резервуара. Знову в суспільстві виникає напруга, але на цей раз вищі і середні прошарки суспільства категорично проти будь-яких революційних дій. До того ж диктатура звичайно має потужний політичний апарат для придушення незадоволення. Тому нової революції не відбувається, а надлишкове сільське населення шукає вирішення своїх проблем у праці в промисловості і торгівлі. Саме так починається промислова революція, яка є процесом переміщення робочої сили із сільського господарства в інші сфери діяльності. Зазначимо, що промислова революція можлива тільки в умовах забезпечення енергією, тому що будь-яка промисловість, за рідкісним винятком, потребує енергії. До початку XX ст., коли людство навчилося використовувати нафту, тільки вугілля могло надати потрібну енергію для промислової революції [16, 68 fl.]. Саме тому перша індустрі-

альна революція відбулася в Англії, яка надзвичайно багата на вугілля. Надалі індустріальна революція відбулася в європейських країнах, де також є вугілля – у Бельгії, Північній Франції, Північно-Західній Німеччині.

Отже, з початком індустріальної революції частка людей, які працюють у сільському господарстві, зменшується, а у промисловості і торгівлі збільшується. Внаслідок ускладнення праці рівень розвитку населення швидко росте, а отже, росте і рівень споживання і, як наслідок, попит на товари і послуги. Тому в цей час економіка країни розвивається дуже швидко, навіть рекордними темпами. Разом з тим відбувається зростання рівня потреб населення, в тому числі і потреб соціальних. Тому соціальні верстви з високим рівнем розвитку вимагають більше політичної і економічної свободи.

Ці вимоги суперечать практиці авторитарного режиму, що склався після революції. Під час економічного зростання виникає нова політична і економічна еліта, яка базується на використанні авторитарних і бюрократичних методів. Для неї відмова від цих методів і перехід до більш вільного та рівноправного суспільства матиме наслідком втрату своїх позицій, адже конкуренції вона не витримає. Тому режим намагається придушити незадоволення. Але концентрація влади завжди була поживним середовищем для корупції, внаслідок чого влада швидко втрачає свій авторитет.

Проте освічених людей в суспільстві ще небагато, а частка селянства ще значна. Тому незадоволення режимом охоплює широкі верстви населення тільки тоді, коли виникають значні економічні труднощі, як-от під час кризи. В цих умовах може початися нова революція. Такі революції отримали назву кольорових революцій. На відміну від селянських революцій, які відбуваються тільки в доіндустріальних країнах, де селяни складають більшість населення (50–90%), кольорові революції відбуваються у країнах, де сільськогосподарська праця становить 10–40%. Головні сили кольорової революції дуже різні. Найбільш активно, але кількісно меншою групою є люди з високим рівнем розвитку – студенти, службовці, підприємці тощо. Друга група охоплює найбільш відсталі верстви – селяни і некваліфіковані робітники, які нещодавно переїхали з сіл до міста. Перша група хоче політичних та економічних свобод, тому що це їм потрібно, щоб працювати і досягти успіху в житті. Друга група хоче підняти рівень свого життя політичними методами. Як ми вже зазначали, це неможливо.

Різні цілі рушійних сил кольорової революції визначають її результати. Звичайно спочатку досягаються цілі першої групи: авторитарний режим повалений, засоби масової інформації і економіка більш вільні. Але друга і більша група не задоволена. Свободи їй не потрібні. Вона хоче, щоб уряд втручався в економіку егалітарними діями: впроваджував контроль за цінами, перерозподіляв сільськогосподарські землі, підвищував зарплати та пенсії. Тому результати кольорової еволюції залежать від боротьби між її головними рушійними силами. Внаслідок цього політична ситуація в країні залишається нестабільною впродовж багатьох років. Якщо частка сільськогосподарської праці висока (30–40%), то можливі друга і третя кольорові революції.

Хоча після кольорової революції авторитарний режим повалений, але справжня демократія неможлива, тому що загальний рівень розвитку населення є недостатньо високим. Це період популістської демократії, коли більшість населення голосує за політиків, які обіцяють швидко підняти рівень життя в країні, причому шляхи, якими це буде досягнуто, навіть не обговорюються. Більшість населення просто вірить обіцянкам, їм цього достатньо. Звичайно, в цей період у країні дуже високий рівень корупції, бо суспільство ще не вміє контролювати бюрократію, і з тією ж причиною низький рівень економічної свободи. Інфляція також висока, бо політики просто друкують гроші, щоб виконати свої обіцянки. Подальший розвиток пов'язаний зі змінами структури зайнятості і відповідним зростанням рівня розвитку населення.

Надалі на історичному матеріалі ми перевіримо вищенаведену теоретичну модель. На початку революції в Нідерландах сільське населення складало 60% [13, 15], в Англії перед революцією майже 75% [1, 178], у Франції – близько 65% [12, 33–34], в Росії на 1913 р. – 85,8% [7, 63]. Тобто всі ці країни перебували на доіндустріальній стадії розвитку і селянство складало в них абсолютну більшість. Напередодні революції економічний розвиток цих країн прискорився. Так було у Нідерландах [13, 106–116], Англії [1, 174–175], Франції [1, 208–209], та Росії [8, 283–397], але становище широких верств населення погіршувалось [17, 402–412; 11, 148; 8, 433–440].

Російська і нідерландська революції почалися в особливих умовах – перша під час світової війни, а друга в умовах боротьби з іноземною владою. Це, безумовно, вплинуло на революційний процес. В Англії і Франції революція почалась спонтанно і дуже схоже. Революції тут передувало надзвичайно тяжке фінансове становище державної

скарбниці [5, 177–205; 11, 54]. Саме з цього починається боротьба за владу між парламентами і королями, в яку поступово втягуються все ширші верстви населення. В усіх випадках революційні події розвиваються у напрямку радикалізації. Проте є певна специфіка. В Росії і Франції участь низів суспільства була незрівнянно більша, ніж у Англії і Нідерландах. Це пояснюється тим, що до XVIII ст. розвиток вогнепальної зброї був ще слабким і кавалерія, озброєна важкими обладунками, залишалась головною і вирішальною силою. Таке озброєння коштувало дуже дорого, і треба було багато часу, щоб навчитися ним користуватися. Тому таку велику роль в цих революціях відіграла аристократія. Навіть коли таке озброєння надавалося вихідцям з низів, це робило їхнє становище винятковим, що відривало їх від широких верств населення, як це стало з “залізноким” Кромвелем. Відповідно вплив низів на революційні процеси, який виразився у втручанні в економіку і терорі, був у Росії і Франції набагато сильнішим.

В усіх цих країнах революція завершилася концентрацією влади в руках однієї людини: в Нідерландах – це Моріц Оранський, в Англії – Олівер Кромвель, у Франції – Наполеон, а в Росії – Сталін. Подальший розвиток подій мав свою специфіку в цих країнах, але всюди перехід до демократії був важким і складним і вимагав багато часу.

Таким чином, ми можемо зробити такі висновки: існують два типи революції – селянська, яка відбувається в доіндустріальних країнах, де переважна більшість населення працює в сільському господарстві, і кольорова, яка може відбутися в індустріальних країнах, де частка селянства менша 50%. Головна причина селянської революції полягає у вичерпанні можливостей для подальшої інтенсифікації сільського господарства в умовах збільшення кількості населення поза межі можливостей сільськогосподарського виробництва (останнє заповнення резервуара). В ході революції низи намагаються підняти свій рівень споживання політичними засобами, що неможливо в принципі, тому селянська революція ніколи не задовольняє низи суспільства і має наслідком величезні жертви і страждання, економічний занепад і авторитарний режим. Кольорова революція відбувається внаслідок намагань найбільш освіченої частини суспільства встановити демократію та здобути політичні й економічні свободи. Це вдається лише частково, але після кольорової революції суспільство має більше демократії і свободи.

Джерела та література

1. Алексаха А. Г. Введение в прогрессологию / А. Г. Алексаха. – М.: Горячая линия-Телеком, 2004. – 288 с.
2. Алексаха А. Г. Історико-демографічні процеси в італійському суспільстві XII–XVII ст.: теоретико-методологічний аспект: Автореф. канд. дис. А. Г. Алексаха – Дніпропетровськ, 2011.
3. Кабо В. Р. У истоков производящей экономики / В. Р. Кабо // Ранние земледельцы: этнографические очерки / [Ред. А. М. Решетова]. – Л.: Наука, 1980. – С. 59–85.
4. Козинцев А. Г. Переход к земледелию и экология человека / А. Г. Козинцев // Ранние земледельцы: этнографические очерки. / [Ред. А. М. Решетова]. – Л.: Наука, 1980. – С. 6–33.
5. Лавровский В. М. Английская буржуазная революция / В. М. Лавровский, М. А. Барг. – М.: Изд. соц.-эконом. лит.-ры, 1958. – 366 с.
6. Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ / В. М. Массон. – Л.: Наука, 1975. – 255 с.
7. Статистический ежегодник России. – СПб.: ЦСК МВД, 1914. – 133 с.
8. Хромов П. А. Экономическое развитие России / П. А. Хромов. – М.: Наука, 1967. – 536 с.
9. Boserup E. The Conditions of Agricultural Growth / E. Boserup. – London: Allen and Unwin, 1965. – 124 p.
10. Cohen N. M. The Food Crisis in Prehistory: Overpopulation and the Origins of Agriculture / N. M. Cohen. – New Haven: Yale University Press, 1977. – 159 p.
11. Doyl W. Origins of the French Revolution / W. Doyl. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 227 p.
12. Dupâquier J. La population française au XVII et XVIII siècles / J. Dupâquier. – P., 1979. – 156 p.
13. Israel J. The Dutch republic. Its rise, greatness an fall / J. Israel. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 1231 p.
14. Rima I. H. Development of economic analysis / I. H. Rima. – London: Routledge, 1996. – 566 p.
15. Sahlins M. D. Stone Age Economics / M. D. Sahlins. – Chicago: Aldine, 1972. – 362 p.
16. Wrigley E. A. Continuity, chance and change / E. A. Wrigley. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 146 p.
17. Wrigley E.A. The population history of England / E. A. Wrigley, R. S. Schofield. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 781 p.

Андрій Алексаха (*Ялта, Україна*). **Революції – найбільші соціальні конфлікти в історії людства. Загальне і специфічне**

У статті пропонується теоретична модель взаємодії демографічних та соціально-економічних процесів у доіндустріальних суспільствах, яка є базою для узагальнюючого пояснення причин революцій, розвитку подій під час революційного процесу та наслідків революцій.

Ключові слова: англійська революція, французька революція, російська революція, доіндустріальне суспільство.

Андрей Алексаха (*Ялта, Украина*). **Революции – крупнейшие социальные конфликты в истории человечества. Общее и специфическое**

В статье предлагается теоретическая модель взаимодействия демографических и социально-экономических процессов в доиндустриальных обществах, которая является базой для обобщающего объяснения причин революций, развития событий во время революционного процесса и последствий революций.

Ключевые слова: английская революция, французская революция, русская революция, доиндустриальное общество.

Andriy Alexakha (*Yalta, Ukraine*). **The Revolutions Are the Biggest Social Conflicts in History of Mankind. General and Specific**

In this paper the theoretical model of interaction of the demographic and social-economic processes in preindustrial societies is proposed. The model is used as a base for abstract explanation of the causes of the revolutions, the development of events during the revolutions and the consequences of the revolutions.

Key words: English revolution, French revolution, Russian revolution, preindustrial society.

Володимир МАСЛЯК

(Кременчук, Україна)

УДК 930.1 (470) “20/21”

**Едиція джерел з історії
Гетьманщини в Росії
(кінець XX – початок XXI ст.)**

Серед підставових внутрішньо дисциплінарних чинників, які формують траєкторію історіографічного освоєння об'єкту дослідження, є специфіка розширення актуалізованої джерельної бази, надто через археографічні публікації як найефективніший спосіб досягнення відповідної мети. Інформативні можливості джерел, що вперше вводяться до наукового вжитку, можуть суттєво скоригувати напрямки досліджень, інспірувати появу нових дослідницьких горизонтів та опрацювання свіжих концепцій, зумовити вибір методологічної опції та інструментального оснащення дослідницького процесу. Наскільки ці особливості спрацювали у випадку з сучасною російською історіографією? Як археографічні публікації російських дослідників самі по собі вплинули на інтерпретації? Чи спостерігається і як часто ефект, коли щось нове вже не можна суто науково обійти незалежно від сповідуваних дослідницьких підходів?

Порівняно з іншими археографічними публікаціями кінця XX – початку XXI ст. (у першу чергу українськими та польськими як найпотужнішими) доробок російських істориків виглядає цілком паритетним як за обсягом, так і за інспіраційним потенціалом. Й тут зустрічаємо видання, які змушують суттєво коригувати стереотипні історіографічні уявлення стосовно низки ключових проблем. З іншого боку, цілком природно, що представлений він виданнями джерел переважно з російських архівосховищ. Безумовний пріоритет належить документальним джерелам. І в першу чергу слід сказати про напрацювання петербурзької дослідниці Тетяни Таїрової-Яковлевої та Лева Заборовського, які найбільше прислужилися справі.

Л. Заборовський відзначився тим, що підготував два тематичних археографічних збірника джерел середини XVII ст. [9; 10], а також декілька джерел (у співавторстві з Н. Захар'їною) у додатку до статті [11]. Хронологічно першою стала публікація в 1991 р. трьох важливих документів з історії Віленського перемир'я у додатку до статті. А вже через три роки побачив світ збірник документів “Велике князівство Литовське і Росія під час польського Потопу”. Ця археографічна позиція вже була об'єктом рецензії, діставши схвальну оцінку за високу археографічну культуру [22]. Базуючись на одній великій архівній справі з фонду “зносини Росії з Польщею” РДАДА він містить представницьку групу джерел, дотичних генези Віленського перемир'я 1656 р., сув'язі міжнародних відносин за участю Гетьманщини напередодні та під час віленських перемовин, посередництва Австрії, московсько-польських стосунків. Словом збірник дозволяє зробити значний крок вперед у проясненні передісторії подій, які започаткували процес тридцятирічного обговорення українського московсько-польських переговорів аж до Вічного миру 1686 р.

Ще один документальний збірник, базований на джерелах з Посольського приказу і підготовлений Л. Заборовським, торкається релігійної ситуації в Україні. До нього увійшли царські грамоти, відписки, статейні списки московських послів, інструкції Б. Хмельницького, допитові свідчення. Супроводжений належним науково-довідковим апаратом та змістовним дослідженням місця та ролі релігійного питання в московсько-українсько-польських стосунках середини XVII ст. збірник стимулює наукові пошуки в цій ділянці.

Зусиллями Т. Таїрової-Яковлевої було підготовлено збірник “Гетьман Іван Мазепа. Документи з архівних зібрань Санкт-Петербурга. Вип. 1. 1687–1705”, Крім того, дослідниця очолювала колектив упорядників видання описів Малоросійського приказу, а також підготувала до друку низку документів, які видрукувала на сторінках двох чисел “Українського археографічного щорічника”.

Хронологічно першою публікацією Т. Таїрової-Яковлевої, заспівом до подальших ефективних спроб стало видання підбірки з 10-ти документів української козацької старшини, віднайдених у фондах Відділу рукописів Російської Національної бібліотеки [26]. Серед них універсали Б. Хмельницького (1), І. Виговського (2), І. Мазепи (6) та лист кошового отамана Івана Сірка. Крім того, поруч упорядник уклала й оприлюднила список універсалів та листів, які зберігаються у

цьому відділі рукописів. Пізніше універсали І. Мазепи увійшли до збірника “Гетьман Іван Мазепа. Документи з архівних зібрань Санкт-Петербурга. Вип. 1. 1687–1705” – цілісної пофондової публікації.

Зазначений вище збірник документів, без перебільшення, є про-ривним за своїм значенням, оскільки упоряднику вдалося віднайти і використати матеріали, які доти вважалися знищеними. Мова про гетьманський архів Івана Мазепи, який нібито згорів під час страхіт-ливого спалення О. Меншиковим Батурина 12 листопада 1708 р. На-справді, як з’ясувала Т. Таїрова-Яковлева, О. Меншиков вивіз мазепин-ський архів, а Петро I указом від 25 червня 1710 р. (також виявленим дослідницею) наказав упорядкувати документи та зробити переклади на російську [2, с.4–6]. Пізніше значна частина документів була втра-чена, однак чимало їх збереглося як частина фонду Похідної канцеля-рії О. Меншикова. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на них зверну-ли увагу М. Марченко та В. Срезневський, але вони так і не були вве-дені до наукового вжитку й ніяк не використовувалися в дослідженнях. І тільки у 2007 р. шляхом археографічної публікації нарешті стали до-ступні для широкого загалу. Крім того, до збірника Т. Таїрова-Яковлева включила й інші мазепинські документи з фонду Похідної канцелярії, а також універсали та листи І. Мазепи з інших петербурзьких зібрань (науково-історичного архіву Санкт-Петербурзького інституту історії РАН, Відділу рукописів Російської національної бібліотеки, Відділу рукописів та рідкісної книги Бібліотеки Російської Академії наук).

У підсумку джерельна база збірника охоплює і листи та універса-ли І. Мазепи, і кореспонденцію до нього з боку різних діячів Російської імперії, і документи, що вийшли з-під пера матері гетьмана та фастів-ського полковника Семена Палія. Збірник суттєво доповнює матеріали, оприлюднені в Україні в рамках потужних археографічних публікацій кінця XX – початку XXI ст., укладених І. Бутичем, В. Ринсевичем та В. Станіславським [12, 14–15, 19–20], розширюючи пізнавальні мож-ливості стосовно доби Івана Мазепи, особливо щодо московського вектору політичних стратегій гетьмана.

Своєрідним доповненням до збірника стала надзвичайно важлива знахідка Т. Таїрової-Яковлевої у фондах Малоросійського приказу РДАДА так званих Московських статей Івана Мазепи 1689 р. Опублі-ковані нею практично одночасно зі збірником [27] вони показують, що в часи І. Мазепи політико-правова основа українсько-московських стосунків була інша, ніж вважалося досі. Нею вже через два роки після

початку гетьманування І. Мазепи стали Московські статті, які суттєво змінювали Коломацькі. А відтак публікація надає незаперечного імпульсу дослідженню як постаті гетьмана, так і всього комплексу проблем, пов'язаних з еволюцією правового й політичного статусу Гетьманщини щодо Московії, рівнем державності Гетьманщини, її елітою, економічною та правовою системою тощо. Статті однозначно свідчать про те, що вже на початку свого гетьманування І. Мазепа мислив категоріями ревізії Коломацьких статей і добився свого, використовуючи свою участь у Наришкінському перевороті на боці Петра І. Уведення до наукового вжитку статей, безумовно, додає нової опції до розуміння політичної програми гетьмана, його заходів у різних сферах та повстання 1708–1709 рр.

Ще однією археографічною публікацією Т. Таїрової-Яковлевої стало видання виявленого нею у фондах Білгородського стола Розрядного приказу списку Гадацької унії 1658 року, що дає змогу повніше реконструювати зміни, які відбулися з текстом угоди з вересня 1658 по травень 1659 р. [25].

Помітною подією є видання дослідницею оригіналу доносу козацької старшини В. Голіцину на гетьмана Івана Самойловича в 1687 р., яким еліта Гетьманщини пояснювала необхідність усунути “поповича” з владного олімпу [18]. Про відкладення у фондах Малоросійських справ РДАДА українського оригіналу доносу було відомо ще М. Устрялову [18, с. 191], але історіографія оперувала виключно російським перекладом, текст якого свого часу опублікував Д. Бантиш-Каменський, до того ж з помилками (зокрема, серед підписантів доносу не подпав генерального осавула І. Мазепу). Важливість публікації Т. Яковлевою зумовлена в першу чергу тим, що при перекладі в Посольському приказі було зроблено три купюри, що з одного боку, збіднило інформаційний потенціал документу, а з іншого саме по собі є важливим джерелом до з'ясування реакції цариці Софії та її оточення (для них робився переклад) на настрої серед української старшини. До російського перекладу не увійшов фрагменти, які містили звинувачення І. Самойловича в непоштивих висловах на адресу царівни Софії та В. Голіцина, а прохання старшини, щоб І. Самойловича був вивезений до Москви і скараний, замінено на “страчений” [18, с. 192].

Зрештою під керівництвом Т. Таїрової-Яковлевої, побачив світ опис Малоросійського приказу – одного з найпотужніших російських масивів джерел з історії України другої половини XVII–XVIII ст. Пуб-

лікація описів, зроблених різними спеціалістами упродовж другої половини XVIII–XX ст., та іменного й географічного покажчика суттєво спрощує архівну евристику у відповідному фонді [16].

На особливу увагу заслуговує збірник документів “Російська і українська дипломатія у міжнародних відносинах в Європі середини XVII с.”, поява якого стала наслідком реалізації міжнародного археографічного проекту за участю російських, австрійських та шведських учених (К. Аугустинович, С. Далгрєн, Л. Семенова, Б. Флоря, С. Фаїзов, О. Хаванова, В. Ченцова, Є. Кобзарєва, М. Мейєр, І. Шварц [17]. Відтак джерельна база збірника, вже достатньо глибоко добре проаналізована Я. Федоруком [23, с. 48–51], охоплювала документи з російських, австрійських та шведських архівів і покликана увести до наукового обігу документальні матеріали, які б уможлилювали глибше проникнення дослідників у товщу клубка міжнародних взаємин, спусковим гачком для яких стала поява на карті Східної Європи Гетьманщини. Тематичні блоки збірника стосуються відносин між такими суб’єктами, як: Московія, Річ Посполита, Швеція, Австрія, Бранденбург, Данія, Молдова, Валахія, Трансільванія, Кримський ханат, Туреччина. Значення появи цієї фундаментальної публікації для нових інтерпретацій особливостей легітимації Гетьманщини у християнському світі та уявлень козацької старшини про її статус можна продемонструвати бодай на прикладі того, що з опублікованих документів довідуємося про заяву генерального писаря Івана Виговського влітку 1657 р. московському послу, що *“коли цар у себе в країні цар, то й гетьман у себе в країні такий же король чи князь, він її мечем відвоював і зброєю від іга звільнив”* [23, с. 361].

Два учасники колективу упорядників С. Фаїзов та В. Ченцова ще до виходу публікації зуміли видати свої тематичні підбірки, документи з яких потім були перевидані у збірнику. С. Фаїзов зосередив свою увагу на листах кримських ханів Іслам-Гірея III та Мухаммед-Гірея до московського царя Олексія Михайловича та до короля Речі Посполитої Яна Казимира за 1654–1658 рр. з фонду “Зносини Росії з Кримом” Посольського приказу РДАДА [21]. Листи відбивають слабо досліджену реакцію кримських еліт на формування переяславсько-московської системи 1654 р., на потрактування Кримом нових міжнародних реалій, статусу Гетьманщини тощо.

Усі 7 листів були раніше опубліковані мовою оригіналу без перекладу В. Вельяміновим-Зерновим та Х. Фаїзхановим [1, № 156, 169, 165, 181, 187, 367, 479], через що внаслідок мовного бар’єру, на жаль,

залишалися не освоєними в історіографії. Винятком є хіба лист Муххамеда-Гірея до Яна Казимира від 1 грудня 1654 р., польський текст якого та сучасний переклад на російську мову були видрукувані в 1965 р. [8, с.768–771]. Археографічна цінність новітньої публікації полягає в тому, що С. Фаїзов зробив ретельний російський переклад, помістив його поруч з оригіналом та порівняв з тими перекладами, які свого часу робилися в Посольському приказі. Аналіз мови написання документів, вичерпні коментарі, джерелознавче дослідження формуляру не тільки надали виданню, археографічної довершеності, а й дозволили упоряднику зробити низку вкрай важливих спостережень, які виводять на далекосяжні висновки. Було переконливо показано, що перекладачі Посольського приказу спотворювали текст. У багатьох випадках відмінності “виходять далеко за межі звичайних перекладацьких погрішностей” [21, с. 54]. Зокрема, до царського титулу показово було долучено елемент “*Велика і Мала*” (Русь), хоча хан писав тільки про “Русь”, не визнаючи тим самим претензій Москви на володіння українськими землями. З титулу хана навпаки не менш промовисто вилучили формулу “*вашим старшим братом*”, яка демонструвала його вищість як Чингізида над царем.

Слідом за публікацією С. Фаїзова з’явилося ще одне цінне видання, яке охопило документи з фонду “Зносини Росії з Грецією” Посольського приказу РДАДА [24]. Упорядник В. Ченцова опублікувала 20 документів про стосунки з Московією грецького православного духовництва на тлі міжнародних подій, викликаних рішеннями Переяславської ради 1654 р. 19 документів вперше вводяться до наукового обігу. До збірника включено грамоти, листи, допитові свідчення. Поруч з грецькими оригіналами подаються переклади на російську. Публікація супроводжується коментарями, покажчиками та розлогим дослідженням власне стосунків Москви з грецьким духовництвом.

Завершує публікації документальних джерел, видання компактної групи документів з ідеєю відтінити шлюбні стратегії гетьмана Івана Самойловича, здійснене К. Кочегаровим у додатках до своєї монографії [13]. Увагу упорядника привернули купчі гетьмана, описи майна-приданого, переданого І. Самойловичу після смерті його доньки Параски, доноси на князя Ю. Святополка-Четвертинського, статейний список Л. Неплюєва.

На відміну від документальних джерел публікація наративів не належала до пріоритетів російських істориків. Побачили світ лише

академічне видання щоденника Патріка Гордона, шотландського офіцера на московській службі, учасника чигиринських (1677–1678), кримських (1687, 1689), азовських (1695–1696) походів [3–6].

У цілому археографічні публікації російських дослідників на зламі ХХ–ХХІ ст. суттєво посприяли розширенню актуалізованої джерельної бази дослідження ранньомодерної української історії середини ХVІІ–ХVІІІ ст. і головне в якісному сенсі. Були оприлюднені джерела, які відкривають нові дослідницькі горизонти, ведуть до нових інтерпретацій. У низці випадків була спровокована така наукова ситуація, коли вже не можна концептуально обійти свідчення джерел, які явно дисонували з традиційними історіографічними уявленнями, особливо тих із них, які густо приправлялися ідеологічними настановами. Якщо різкі політичні зміни кінця 1980 – початку 1990-х рр. та падіння штучних бар'єрів на шляху інтеграції російської історіографії до світового гуманітарного простору створили рамкові умови для трансформацій у Росії підходів до української історії, то наслідки археографічних зусиль підштовхували до модифікації дослідницьких опцій вже з суто закономірностей прирощення емпіричних знань в конкретних ділянках пізнання.

Інформаційний потенціал джерел, уведених до наукового вжитку не тільки українськими, а й власне російськими істориками, декласує наріжну концептуальну лінію російської історіографії в поясненні української історії середини ХVІІ–ХVІІІ ст. Переяслав 1654 р. постає не альфою й омегою українського життя, не кульмінацією теологічного споконвічного прагнення українців вмонтувати українські землі в політичну структуру Московської держави та злитися в єдності з москoviтами. Формування переяславсько-московської системи виглядає одним із багатьох тактичних кроків верхівки Гетьманщини, спрямованих на легітимацію держави, її правителя та еліти, а також на формування сприятливого зовнішнього тла для самого збереження новопосталого державного утворення. Саме оприлюднені російськими дослідниками джерела дають додаткову поживу для з'ясування політичних концепцій українських гетьманів Б. Хмельницького, Івана Виговського й особливо Івана Мазепи, а також образу Гетьманщини серед європейських правителів в середині ХVІІ ст. – найважливіший час для її утвердження на карті світу, і водночас для реалістичного потрактування духу і букви Переяславської ради 1654 р., та Гадяцької угоди 1659 р. І ця пожива знову ж таки руйнує концепцію українсько-російського поєднання як неунікненої магістральної канви історичних процесів у Східній Єв-

ропі та спростовує стереотипні для російської історіографії тези про віроломство й різкий політичний поворот І. Мазепи в 1708 р.

Словом імпульси від археографічних публікації, резонуючи зі впливами загальної атмосфери спонукали до трансформації образу ранньомодерної української державності в російській історіографії.

Джерела та література

1. Вельяминов-Зернов В. В., Фаизханов Х. Материалы для истории Крымского ханства. – Санкт-Петербург, 1864.

2. Гетман Ивана Мазепа. Документы из архивных собраний Петербурга. 1687–1705 // 3. Составитель Т. Г. Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург, 2007. – Вып 1.

4. Гордон П. Дневник 1635–1659 / Ред. М. Р. Рыженков // Памятники исторической мысли. – Москва, 2000.

5. Гордон П. Дневник 1659–1667 / Ред. М. Р. Рыженков // Там же. – Москва, 2003.

6. Гордон П. Дневник 1677–1678 / Ред. М. Р. Рыженков // Там же. – Москва, 2005.

7. Гордон П. Дневник 1684–1689 / Ред. М. Р. Рыженков // Там же. – Москва, 2009.

8. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – Киев, 1965.

9. Заборовский Л. В. Великое и княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655-1656 гг.): документы, исследование. – Москва, 1994.

10. Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 60-х гг. XVII : Документы. Исследования. – Москва, 1998. – Ч. 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого.

11. Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Религиозный вопрос в польско-русских переговорах у дер. Немежа в 1656 г: (Предистория). Документы // Славяне и их соседи. – Москва, 1991. – Вып. 3: Католицизм и православие в средние века. – С. 158–175.

12. З епістолярної спадщини Івана Мазепи / Упорядник В. Станіславський. – Київ, 1996.

13. Кочегаров К.А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687. – Москва, 2012.

14. Листи Івана Мазепи 1687–1691 / Упорядник В. Станіславський. – Київ, 2002. – Т. I.

15. Листи Івана Мазепи 1691–1700 / Упорядник В. Станіславський. – Київ, 2010. – Т. 2.
16. Малороссийский приказ. Описи фонда 229 Российского государственного архива древних актов // Ответственный редактор Т. Г. Таирова-Яковлева. – Москва, 2012.
17. Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. – Москва, 2007.
18. Таирова-Яковлева Т. Новые архивные материалы и спорные вопросы Гядячского соглашения // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / Pod redakcją T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla i M. Nagielskiego. – S. 551–564.
19. Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упорядкування І. Бутич. – Київ; Львів, 2002.
20. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упорядкування І. Бутич, В. Ринсевич. – Київ; Львів, 2006. – Випуск II
21. Фаизов С. Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Муххамед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. Крымско-татарская дипломатика в политическом контексте посперяславского времени. – Москва, 2003.
22. Ярослав Федорук. Заборовский Л. В. Великое и княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): документы, исследование. – Москва, 1994 // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1999. – Т. ССXXXVIII. – С. 587–590.
23. Федорук Я. Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. – Київ, 2011.
24. Ченцова В. Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658. Документы. – Москва, 2004.
25. Яковлева Т. Донос старшины на І. Самойловича. Аналіз першоджерела // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 190–200.
26. Яковлева Т. Документи до історії Гетьманщини у фондах Санкт-Петербурзьких архівів // Український археографічний щорічник. Нова серія. Український археографічний збірник. – Київ, 2004. – Вип. 8/9. – С. 529–543.
27. Яковлева Т. Московські статті гетьмана Івана Мазепи // Український археографічний щорічник. Нова серія. Український археографічний збірник. – Київ, 2006. – Вип. 13/14. – С. 450–457.

Маслак В. Едиція джерел з історії Гетьманщини в Росії (кінець XX – початок XXI ст.).

У статті аналізуються сучасні російські археографічні публікації джерел з історії Гетьманщини. Розглянуто видання документальних джерел

та наративів, археографічний рівень публікацій, вплив на розширення актуалізованої джерельної бази. З'ясовано факторний вплив археографічних публікацій на історичні дослідження.

Ключові слова: археографія, російська а історіографія, серійні публікації, документальні джерела, наративи

Маслак В. Археографические публикации источников по истории Гетманщины в России (конец XX – начало XXI века).

В статье анализируются современные российские археографические публикации источников по истории Гетманщины. Рассмотрены издания документальных источников и нарративов, археографический уровень публикации, влияние на расширение актуализированной источниковой базы и исторические исследования.

Ключевые слова: археография, российская историография, серийные публикации, документальные источники, нарративы.

Maslak V. (*Kremenchuk, Ukraine*) The Russian Publication of the Sources on History of the Hetmanate (20th – the Beginning of the 21th Centuries).

The article researched the modern archeographic publications edited by Russian historians. The publications of the documents and narratives, the archeographic qualification and influence on the widening of the sources base are investigated.

Key words: archeography, Russian historiography, serial publications, narratives

Олеся ІСАЮК
(Львів, Україна)

**“Інтегральний націоналізм”
в українській історії: історія не тільки
чину, але й ідеї (рецензія на кн.:
О. Зайцев. Український інтегральний
націоналізм (1920–1930-ті рр.).
Історія інтелектуальної ідеї. –
К.: Критика, 2013. – 488 с.)**

Жоден рух в історії неможливий без ідеологічних основ. Ідеологічною основою українського визвольного руху став “український інтегральний націоналізм”. На етапі боротьби з окупацією Західної України Польщею інтегральний націоналізм був як ідеологією, так і способом мислення. Організація українських націоналістів, яка традиційно пов’язується з цією ідеологією, стала у міжвоєнні роки важливим чинником політичних процесів, а у період Другої світової війни – організатором Української повстанської армії, яка, у свою чергу, стала найпотужнішим рухом спротиву радянській окупації у Центрально-Східній Європі.

Тема монографії Олександра Зайцева “Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті рр.). Нариси інтелектуальної історії” стосується розвитку інтегрального націоналізму як ідеї. Автор поставив перед собою мету “простежити генезу та розвиток головних напрямів українського інтегрального націоналізму впродовж 1920–1930-х років у європейському контексті” (с. 11). Ця ідеологія у її еволюційному розвитку оголошується основним об’єктом дослідження.

Сам автор є одним із визнаних фахівців з досліджень українського інтегрального націоналізму і націоналізму як явища в політичній історії Центрально-Східної Європи. Нині О. Зайцев – викладач Українського Католицького університету (м. Львів) та співробітник кафедри історії України того ж університету. Рецензована праця фактично є текстом дисертації, підготовленої автором на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук.

Праця складається з семи розділів, вступу та висновків. Вступ та висновки мають традиційну для робіт такого формату структуру й

зміст. Перший розділ присвячено огляду джерел та літератури предмета. Стан останньої автор розглядає крізь призму основних теоретичних підходів до аналізу українського націоналізму як явища: націоналізм як форма вираження нації, націоналізм як фашизм, націоналізм як “екстремістська форма українського буржуазного націоналізму” та націоналізм як інтегральний націоналізм недержавної нації. У другому розділі автор знайомить читача з методологічними засадами власної роботи. На практиці це має вигляд розгляду основних понять та концепцій, на думку автора, необхідних для аналізу і розуміння явища українського інтегрального націоналізму. Третій розділ присвячено аналізу історичного контексту появи і формування явища інтегрального націоналізму в Україні, де по чергово коротко розглянуто всі рухи в міжвоєнній Східній Європі, які підпадають під визначення “інтегрального націоналізму” або були максимально близькі до нього. Наступні три розділи по чергово розкривають перед читачем вигляд трьох втілень “інтегрального націоналізму” в українському варіанті – “чинний націоналізм” Дмитра Донцова, “організований націоналізм” Організації українських націоналістів та “творчий націоналізм” Фронту національної єдності (ФНС). Останній, сьомий розділ, присвячено критиці інтегрального націоналізму з боку консервативних, демократичних та комуністичних партій і організацій.

До безсумнівних плюсів праці належить віднести вже саму її появу – на даний момент в українській історіографії не було праці, яка б аналізувала суть ідеології “інтегрального націоналізму” в її українському варіанті. Праця О. Зайцева хоча б частково вирівнює цей дисбаланс і дає можливість ознайомитися з ідеологією, що була основою ідейного розвитку тієї частини українського національного руху, яка згодом відіграла найпомітнішу роль у подіях 1939 – 1950-х рр.

А тим часом уважний аналіз “інтегрального націоналізму” в українському варіанті ставав необхідністю з ряду причин. Перша з них уже названа вище – “інтегральний націоналізм” став відправною точкою для ідейної еволюції ОУН – сили, яка створила найпотужнішу гілку українського визвольного руху після 1920 р. Також симпатії до “інтегрального націоналізму” суттєво впливали на політичне життя в Західній Україні та Польщі, у склад якої у міжвоєнний період входила Західна Україна.

Сама ОУН була явищем неоднорідним в ідеологічному відношенні. Це було прямим наслідком того, що організація утворилася шляхом об’єднання низки менших за розміром і впливом організацій – Легії

українських націоналістів, Спілки української націоналістичної молоді, Української військової організації та інших. Як наслідок – перед членами ОУН постала потреба з метою уникнення розбіжностей “звести в одно” погляди представників окремих організацій, що вже стало причиною багатьох дискусій.

Другою за значущістю причиною ідеологічних пошуків та дискусій в ОУН стала фактична незавершеність ідеології “інтегрального націоналізму” у викладі Донцова. В “Націоналізмі” Дмитро Донцов фактично обмежився емоційною критикою сучасної йому ситуації в українському русі, але не подав чіткої конструктивної програми. Як наслідок, “конструктивну” програму довелося формувати діячам ОУН у тій ситуації, яка їм випала, що, в свою чергу, призвело до ідеологічних дискусій і навіть відкритих конфліктів, часом особистого характеру, всередині організації.

Книга О. Зайцева також пропонує читачеві дві речі, про які можна впевнено сказати, що вони вперше були висвітлені настільки повно саме тут. Першою є історія Фронту національної єдності, який досі залишався поза увагою дослідників й ідеологічну еволюцію та, частково, історію якого викладено в 6-му розділі дослідження. Другою – докладний аналіз критики ідеології націоналізму, чому присвячено останній, сьомий розділ праці. Націоналізм критикували з трьох сторін – консерватори, демократи і комуністи. Консервативну критику представляли передусім церковні кола – Церква не сприймала претензій ОУН на домінацію серед молоді і певних рис, які зближували націоналізм зі “світською релігією”, а також терористичних методів боротьби з ворогами, що засуджував особисто Митрополит Андрей Шептицький (с. 382–395). Найяскравішим і найпослідовнішим критиком націоналістів з церковних кіл став єпископ Григорій Хомишин (с. 390–394). Крім представників Церкви, націоналізм критикували також Осип Назарук та В’ячеслав Липинський – з тією різницею, що вони критикували саме “чинний націоналізм” Дмитра Донцова (с. 378–391). Критикували ОУН також з боку комуністичного табору, причому тут критика мала виразно політичний підтекст, оскільки ОУН та Комуністична партія Західної України (КПЗУ) були не тільки ідеологічними, а й політичними противниками. Найрізноманітнішою була критика з демократичного табору – тут націоналістів критикували зі сторони УНДО, соціалістичних партій немарксистського типу та окремі ліберальні діячі, на зразок Ольгерда Бочковського. Мілена Рудницька критикувала ОУН, зокрема, за “ексклюзивність” ідеології та звуження суспільної ролі жінки виключно до “матері сімейства” (с. 413–

414). Після ознайомлення з критикою міжвоєнна Західна Україна однозначно перестає виглядати як поле, де існували виключно легальна УНДО та нелегальна ОУН.

Взагалі, критика інтегрального націоналізму з боку політичних противників, серед яких було чимало авторитетних громадських та політичних діячів, досі залишається малодослідженою темою. В цьому питанні складно порівнювати, оскільки важко аналізувати те, що не має аналогів – а 6-й розділ монографії однозначно слід вважати, можливо, першим у сучасній українській історіографії дослідженням націоналістичних організацій у міжвоєнній Західній Україні поза ОУН.

Другою безсумнівною перевагою книжки є те, що вона руйнує кілька поширених стереотипів. Одним із них є міф про однорідність ідеології інтегрального націоналізму й тотальне захоплення Донцовим серед членства ОУН. Насправді ж серед вищого керівництва ОУН були й противники Донцова, наприклад В. Мартинець та Є. Онацький (с. 262), а Є. Коновалець досить скептично ставився до претензій Д. Донцова (с. 262). Далі з тексту праці добре видно, що погляди теоретиків націоналізму з середовища ОУН не завжди збігалися. Вже сам перелік налічує чимало імен: Юліан Вассиан, Дмитро Андрієвський, Володимир Мартинець, Микола Сціборський, Макар Кушнір та Зенон Пеленський (с. 262). Після прочитання відповідного розділу стає зрозуміло, що в середовищі ОУН не було однозначного бачення багатьох принципових речей. Наприклад, не було компромісу щодо устрою та економічного розвитку майбутньої держави, напрямків її внутрішньої політики та інших важливих питань. Дискусії на цю тему не вщухали аж до Другої світової війни. Та ж невизначеність панувала в питанні ставлення до національних меншин (с. 280–281). Що особливо характерно, простежується контраст між зваженою позицією керівництва ОУН, яке скептично ставилося до захоплення молодшого членства радикальними лозунгами та, наприклад, забороняло репресивні дії проти національних меншин, та радикальною позицією окремих членів. Хоча прикладом радикалізму став переважно Михайло Колодзінський – його згадано в контексті аналізу імперіалізму та наявності ксенофобії в середовищі ОУН (с. 275–278, 281).

Другим поширеним міфом є переконання, що єдиним втіленням “інтегрального націоналізму” в реальному житті була ОУН. Насправді ж, окрім неї, ще існував Фронт національної єдності, та й сама ОУН постала як результат об’єднання багатьох дрібніших організацій, про що вже згадувалося. Розповіді про Фронт присвячено шостий розділ

праці. Зокрема, зауважено, що ідеологія Фронту “недалеко втекла” від ОУН. Як ОУН, так і ФНС вважали націю за основний пріоритет. Обидві організації, на думку автора, ставили собі за мету створити нову еліту нації і відродити колишню велич (с. 344). Обидві організації споріднював також волюнтаризм (с. 347).

Третьою популярною ілюзією є сприйняття “інтегрального націоналізму” як чогось унікального і суто українського. Завдяки книзі О. Зайцева можна переконатися, що українці були далеко не самотні у зацікавленні цією ідеологічною течією. Крім українського руху, “повернули вправо” також поляки, румуни, словаки, хорвати... У третьому розділі почергово проаналізовано ідейну революцію польської ендеції, яка врешті-решт вилилася в суміш ксенофобії, антисемітизму та поєднання радикального націоналізму з католицизмом (с. 139), причому таку систему поглядів у тому, що стосувалося політики щодо національних меншостей, перейняли також середовища пілсудчиків (с. 140), румунського легіонерського руху та хорватського “усташизму”. Крім згаданих ідеологій, можна ще було б згадати також угорський рух “Схрещених стріл” та словацький рух під проводом Тісо.

Принципова зміна погляду на “інтегральний націоналізм” як виключно українське явище є величезним плюсом книги. Такий підхід є руйнацією популярного погляду на інтегральний націоналізм як явище суто українське.

У своїй книзі автор пропонує читачам погляд на інтегральний націоналізм як систему поглядів та ідей. Відповідно, ОУН та інші політичні організації розглядаються тільки як різні варіанти осмислення цієї системи і застосування її на практиці. Сама постановка питання у такий спосіб є порівняно новим явищем в сучасній українській історіографії, яка воліє зосереджуватися в першу чергу на подіях і людях, а вже у другу чергу – на ідеях. Монографія балансує на межі власне історії, політології та філософії.

Протягом усієї книги автору вдалося утриматися в рамках жанру, визначеного ним як “історія ідеї”, і, таким чином, сконцентруватися виключно на еволюції ідеології та окремих її елементів. Але, попри заявлене у вступі бажання зіставити ідейні пошуки з подіями у політичному житті, на практиці читач часто змушений самотійно зіставляти ситуацію з ідеями із ситуацією в реальній політиці.

Дослідження не позбавлене спірних моментів. Перший з них стосується структури. Як виглядає, бажання автора і максимально повно розкрити тему, і водночас (оскільки дослідження є текстом док-

торської дисертації автора) виконати вимоги ДАКу в результаті вилитося у велику кількість фактично вступних розділів. Слід віддати авторові належне за ретельність у підході до обраної теми, але, внаслідок вищезазначеного, читач стикається зі вступом, розділом про джерела та історіографію досліджуваної проблеми, а також розділом, присвяченого методології роботи, де обговорюються погляди на проблему дослідників націоналізму як явища. Відтак, обговорення власне проблеми починається десь від с. 155.

Додатково обтяжує структуру книги зміст розділів про методологічну базу дослідження та історіографію теми. Останню автор обговорює крізь призму існуючих на даний момент в історіографії систем поглядів на проблему націоналізму, на що вказує вже назва розділу – “Стан дослідження проблеми: головні інтерпретації”. До них автор зараховує націоналізм як форму самовираження нації; екстремістську форму українського буржуазного націоналізму; український фашизм; інтегральний націоналізм недержавної нації. Відповідно до цього, автор згрупував дослідників за їхньою приналежністю і відповідно їх розподілив. Але у розділі “Методологічні та історичні засади” дослідник застосовує ту ж модель – розгляд концепції через по черговий аналіз праць, автори яких висували аргументи на користь тієї чи іншої концепції.

У фіналі отримуємо ситуацію, коли у розділі про історіографію література аналізується, поділена за системами поглядів, а в розділі про методологію надібуємо аналіз окремих прийомів і поглядів через праці, написані у відповідному ключі.

Без сумніву, вступ дуже насичений інформативно, що допомагає в розумінні решти книги, але одночасно обтяжливий для її структури – надто, коли йдеться про тих читачів, які не є фахівцями з історії та політології. Адже обидва розділи разом являють собою фактично повноцінний курс з історії радикальних течій на основі націоналізму.

Третій розділ, де йдеться про контекст появи українського інтегрального націоналізму, фактично являє собою галерею портретів європейських націоналізмів. При тому, що виразний ідеологічний вплив на характер українського руху мав хіба що польський рух, оскільки з іншими просто не було достатньо стійких контактів, складається враження, що всі наведені приклади присутні в тексті з однією метою – продемонструвати “звичайність” українського варіанта. Увага до конкретних шляхів впливу на український рух з боку польського була б логічною у світлі поділу інтегральних націоналізмів на націоналізми бездержавних націй та націй, що мають власні держави, яку пропонує

сам автор (адже у міжвоєнний період Польща мала власну державу, а Україна – ні, тож постає питання, яким чином ОУН пристосовувала до української ситуації запозичення з “державного націоналізму”). Тим часом єдиний висновок, який напрошується з тексту розділу про контекст появи українського інтегрального націоналізму – це висновок про “звичайність” і буденність явища інтегрального націоналізму, тоді як для самих тогочасних українців він був ідеологічною новинкою.

Обговорюючи проблему контексту діяльності організацій “інтегрального націоналізму”, автор, хоча дуже детально висвітлив політичні обставини, абсолютно залишив без уваги конкретні механізми, які призвели до того, що значна, якщо не більша, частина молодих українців свого часу обрала інтегральний націоналізм. Фактично все звелось до скороченого викладу у формі списку причин, які призвели до того, що націоналізм взагалі з’явився в середовищі українства як організована та потужна сила (с. 150–153).

Автор волів зосереджуватися на ідеях, тому “не помітив” людей, для яких ці ідеї слугували за дороговказ. І вже зовсім “випали з уваги” чинники, пов’язані з фактором віку й психології діячів ОУН. Це ж були люди 20-тирічні і не набагато старші! Відтак, після прочитання праці не відчуваєш “духу епохи”, а натомість ніби опиняєшся в надміру вшуканому елегантному палаці...

Решта спірних моментів стосуються переважно розділу, присвяченого ідеологічним підставам діяльності Організації українських націоналістів. Причиною цього є те, що саме тематика ОУН з-поміж усіх зачеплених автором є найбільш висвітленою в історіографії. До того ж, тематика ФНЄ та критики інтегрального націоналізму в середовищі української політики міжвоєнного періоду – це “новинки” в українській історіографії, що ускладнює критичний аналіз.

Після ознайомлення з дослідженням постає питання, чи доцільно говорити про єдину ідеологію чи ідеологічну течію у випадку ОУН – організації, яка створилася завдяки об’єднанню різних організацій? Адже кадровий склад ОУН сталим не був. Там вирували бурхливі дискусії. Так, Євген Коновалець не був прихильником “чистого” інтегрального націоналізму. В такій ситуації радше може йтися не так про історію ідеології, підставової для певної організації, як про історію ідейних пошуків у рамках провідного ідеологічного напрямку.

При аналізі ідейних засад ОУН автор надає перевагу працям окремих діячів організації перед її установчими документами. Якщо праці Володимира Мартинця чи Михайла Колодзінського аналізують-

ся винятково ретельно, то підставі “Декалог” чи “44 правила життя українського націоналіста” залишилися “поза кадром”.

Якщо мати власною метою довести, що український інтегральний націоналізм був яскравим прикладом інтегрального націоналізму як явища і, відповідно до цього, не відзначався толерантністю та демократизмом, то кращого матеріалу для доведення такої думки важко знайти. Але при цьому постає питання, на яке автор так і не дає виразної відповіді – до якої міри праця окремо взятого члена організації може вважатися офіційною ідеологією самої ОУН? Особливо, якщо думки, викладені у такій праці, не були предметом обговорення на повноважному з’їзді чи будь-якому іншому зібранні організації? А якщо мати на увазі, що керівник ОУН Є. Коновалець не схвалював подібних нахилів підлеглих, то яким чином пов’язати твердження про те, що думки М. Колодзінського чи В. Мартинця були офіційною думкою ОУН з принципом вождизму, якому, за О. Зайцевим, слідувала ОУН?

Підозри про те, що автор несвідомо піддається спокусі апіорі зарахувати “інтегральний націоналізм” до безпосередньо близьких фашизмів ідеологій, виникають після огляду методологічних інструментів. Серед концептів і термінів, за допомогою яких автор аналізує явище інтегрального націоналізму, є теорії фашизму, політичної релігії, міфу (причому аналізуються міфи, характерні для тоталітарних різновидів націоналізму), тоталітаризму, консервативної модернізації, нацизму. Вже при аналізі власне українського випадку особливо акцентується на наявності в ідеології тієї ж ОУН ознак тоталітарних ідеологій. Не буду заперечувати, що багато з цих рис справді були присутні в ідеологічних постулатах ОУН, але на практиці у праці самого ж О. Зайцева виразно можна простежити різноманіття поглядів всередині самої ОУН. Також автор наводить цитати з листа Є. Коновальця, де провідник явно заохочує підлеглих до критики й аналізу. А ще автор пише про те, що за життя Коновальця в ОУН не було, наприклад, культу вождя.

Автора часто підводить звичка аналізувати практично все крізь призму концепцій та ідей. Складається враження, що він недооцінює того факту, що ОУН довелося діяти в умовах підпілля і фактично перманентної війни з легальною владою. А в таких умовах практично завжди наслідком є сувора дисципліна, ієрархічність, схильність вирішувати всі протиріччя методом сили, повага до лідера, яка у випадку наявності в лідера харизми і успішності його дій перетворюється в культ – але виключно в силу законів психології, пошана до полеглих товаришів.

Якщо прийняти, вслід за автором, тезу про принципову недемократичність ідеології ОУН, особливо у тих її колах, які згодом стали бандерівськими, стає не зовсім зрозумілою подальша еволюція ОУН(б) і її демократизація. Також незрозумілим стає те, яким чином УПА не стала “чисто партійною” армією, якщо ОУН, яка найбільше доклалася до її організації, була такою вже “закритою”.

На завершення було б недоцільним оминати спробу автора визначити чітке місце для ідеології ОУН(б) у всьому різноманітті видозмін інтегрального націоналізму. Автор, услід за І. Лисяком-Рудницьким, пропонує розглядати український націоналізм в одному ряду з іншими східноєвропейськими авторитарно-націоналістичними рухами, але з суттєвими застереженнями – пропонується розглядати український інтегральний націоналізм як особливий різновид інтегрального націоналізму недержавних націй, який спрямований передусім на здобуття власної держави всіма доступними методами, а також зауважується, що недоречно зараховувати обидві ідеології до фашизму, оскільки “повноцінний” фашизм притаманний тільки державним націям (с. 323–324). Для рухів такого типу пропонується назва “устишизму” – на тій підставі, що найповніше такий рух виразився в хорватській “Усташі”, яка пройшла всі стадії розвитку руху подібного типу.

Дана термінологічна пропозиція, без сумніву, є цікавою, але без застережно погодитися з нею складно, оскільки вона містить у собі низку спірних моментів. Насамперед, висновок про родову збіжність українського та хорватського рухів зроблено на підставі тільки однієї характеристики – інтенсивності культу насильства, поєднання з почуттям національної виключності, основною ознакою чого, судячи з тексту, обрано наявність / відсутність планів етнічних чисток чи втілення їх. Попри те, що робити далекосяжні висновки на підставі тільки одного показника не є коректним, у ОУН насправді не існувало чітких планів етнічних чисток – якщо тільки не вважати ними окремі пасажі в працях того ж таки Колодзінського.

Також ОУН, на відміну від “устишів”, не вважала терор єдиним засобом боротьби. В ОУН розроблялися плани створення легальної надбудови у вигляді парламентської партії, і цьому завадили тільки об’єктивні історичні обставини. “Усташа” натомість з самого початку вважала терор основним засобом боротьби і повністю виключила себе з легальної сфери політики.

ОУН різнилася з “устишами” також відсутність сформованої ідеології і неоднорідність складу. Загалом, відрізнялася сама ситуація укра-

їнців та хорватів. Хорвати не мали за собою настільки травматичного досвіду боротьби за державність, зате мали набагато більш привілейований статус у Королівстві сербів, хорватів та словенців – їм фактично відводилася роль однієї з державоутворюючих націй. У той же час українці перебували під постійним пресом польської влади і були змушені протистояти дискримінації в усіх можливих напрямках.

Твердження, що у випадку, якби німецька сторона не відповіла репресіями на Акт відновлення Української держави, проголошений 30 червня 1941 р., держава, керована ОУН, стала б тим самим, чим держава “ушастів”, не є коректним, оскільки історія не знає умовного способу. Історик має справу тільки з тим, що відбулося в дійсності, все решта залишається припущенням.

У ситуації, коли маємо справу з регулярними спробами дискредитації українського визвольного руху, зокрема через ретрансляцію стереотипів про проведення етнічних чисток Українською повстанською армією, яка в такому контексті розглядається як міліарне продовження ОУН, подібні порівняння та інтелектуальні ігри можуть обернутися перетворенням у іграшку для зацікавлених політичних сил. Без сумніву, варте поваги прагнення автора залишитися науковцем і розглядати дражливі питання виключно з точки зору науки. Але у поточній ситуації ризик бути використаним у чужих іграх більш ніж високий, а порівняння ОУН з “ушастами”, яке провокує мимовільні паралелі діяльності УПА з етнічними чистками на Балканах, відверто спонукає до хвилі необґрунтованих звинувачень.

Попри означені спірні моменти, сама по собі поява дослідження українського інтегрального націоналізму як ідеї в розвитку є безсумнівно позитивним явищем. Праця автора є безсумнівним і величезним кроком уперед у дослідженнях українського визвольного руху. Книга “зібрала під одним дахом” усі дотеперішні концепції аналізу “інтегрального націоналізму” в Україні. В ній систематизовано всі дотеперішні напрацювання. Оскільки автор зробив усе від нього залежне, щоб проаналізувати явище “інтегрального націоналізму” неупереджено й максимально безпристрасно, є вагомими шанси, що праця стане початком нового погляду на інтегральний націоналізм в історії України.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексаха Андрій (Ялта, Україна) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики викладання Кримського Гуманітарного університету.

Баклажко Оксана (Чернігів, Україна) – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Березовський Олег (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті.

Белікова Марина (Запоріжжя, Україна) – кандидат історичних наук, доцент Запорізького національного технічного університету.

Бойченко Світлана (Чернігів, Україна) – аспірант Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Бурім Дмитро (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Водотика Тетяна (Київ, Україна) – аспірант Інституту історії України НАН України.

Горбач Юлія (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Дідик Сергій (Запоріжжя, Україна) – кандидат історичних наук, ст.н.с. Інституту козацтва при Запорізькому національному університеті.

Земський Юрій (Біла Церква, Україна) – доктор історичних наук, доцент завідувач кафедри економічної теорії та історії Білоцерківського національного аграрного університету.

Ісаюк Олеся (Львів, Україна) – науковий співробітник Національного музею-меморіалу “Тюрма на Лонцького”.

Ковальчук Володимир (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Ковальчук Михайло (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Корнацький Ігор (Артемівськ, Україна) – ст. науковий співробітник Артемівського краєзнавчого музею.

Корнієнко Вячеслав (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Кравченко Микола (Київ, Україна) – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Крилова Алла (Мелітополь, Україна) – кандидат історичних наук, доцент Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького.

Леснікова Ганна (Одеса, Україна) – аспірант кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Литвин Наталя (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету.

Любинська Юлія (Київ, Україна) – здобувач Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; керівник видавничого центру Академії будівництва України.

Магурчак Андрій (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Мальченко Олег (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

о. Мицик Юрій (Київ, Україна) – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Морозова Ольга (Київ-Миколаїв, Україна) – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Музичко Олександр (Одеса, Україна) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Нетреба Юрій (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Олененко Анна (Запоріжжя, Україна) – кандидат історичних наук, старший викладач Запорізького факультету Київського національного університету культури і мистецтв.

Омельовець Олександр (Київ, Україна) – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Петрова Катерина (Запоріжжя, Україна) – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та СІД історичного факультету Запорізького національного університету.

Поляков Володимир (Сімферополь, Україна) – кандидат історичних наук, доцент РВНЗ “Кримський інженерно-педагогічний університет”.

Потульницький Георгій (Київ, Україна) – аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Савченко Ірина (Запоріжжя, Україна) – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.

Сахно Ірина (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Сердюк Ігор (Полтава, Україна) – кандидат історичних наук, старший викладач Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Слободянюк Михайло (Львів, Україна) – завідувач музею історії Академії сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного.

Стариков Григорій (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Старков Валерій (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Старовойтенко Інна (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Старостін Валентин (Дніпропетровськ, Україна) – аспірант кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету.

Стасів Ярослав (Львів, Україна) – магістр історії, викладач історії Львівського вищого професійного художнього училища.

Стьопченко Елла (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Тарасенко Інна (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Шевченко Володимир (Київ, Україна) – кандидат педагогічних наук, ст. науковий співробітник Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

Шпитальов Геннадій (Запоріжжя, Україна) – кандидат історичних наук, Запорізький національний технічний університет.

Шугальова Інна (Запоріжжя, Україна) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Запорізького національного університету.

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Збірник праць молодих вчених
та аспірантів

Том 27

Свідоцтво про державну реєстрацію

Серія КВ № 15259–3831Р

видано Міністерством юстиції України 30.04.2009 р.

Реєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 09.06.1999 р., № 1–05/7

Опубліковано у “Бюлетень ВАК України” (К., 1999. – № 4)

Перереєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р., № 1–05/3

Опубліковано у “Бюлетень ВАК України” (К., 2010. – № 5)

Редактори:

Броніслав Адамович, Лариса Білик

Художнє оформлення *Георгія Сергєєва*

Технічний редактор *Майя Притикіна*

Комп’ютерний набір *Зінаїди Жолтанюк*

Оригінал-макет *Ірини Стариковської*

Підписано до друку 18.04.2013. Формат 60x84^{1/16}

Папір офс. № 1. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 28,0. Обл.-вид. арк. 25,1.

Наклад 300 прим. Замовлення

Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 27. – Київ, 2013. – 668 с.

Поліграфічна дільниця
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4